De Afscheiding van 1834. Deel 5. Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. (vervolg)

C. Smits

bron

C. Smits, *De Afscheiding van 1834. Deel 5. Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. (vervolg)*. J.P. van den Tol, Dordrecht 1982

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/smit303afsc05_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

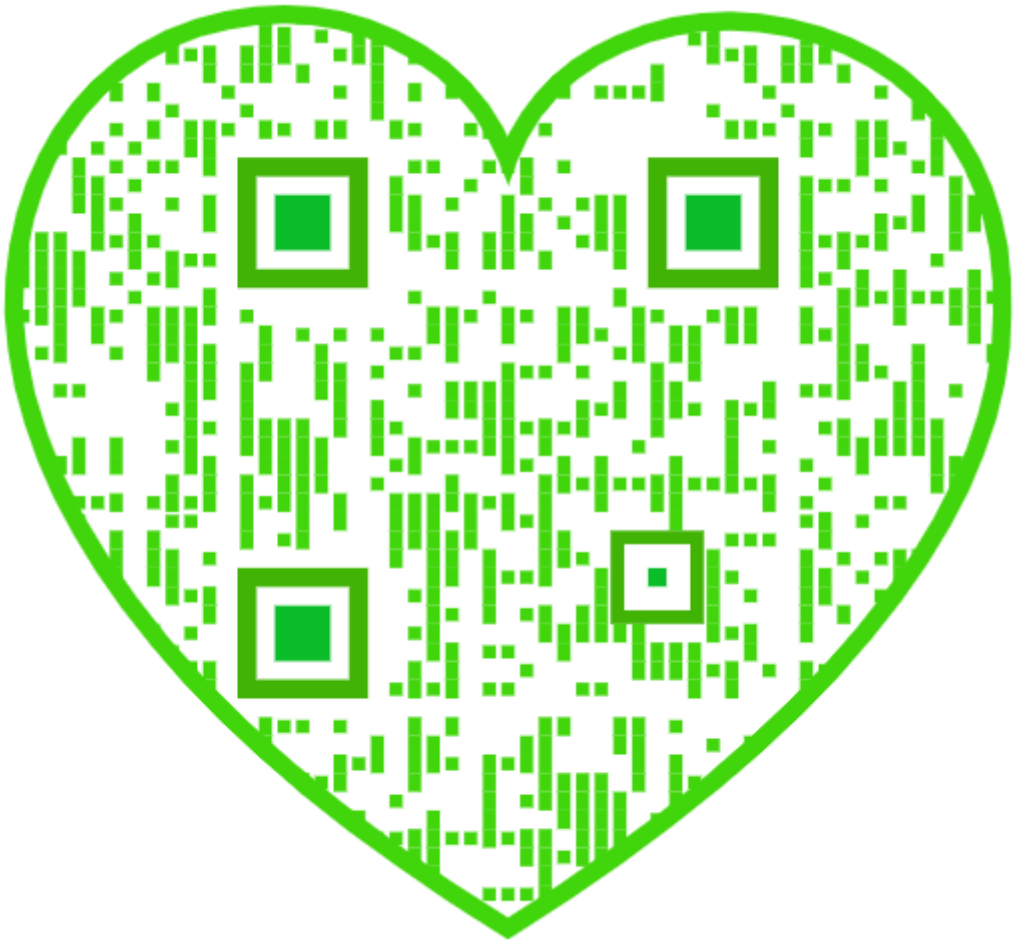

(En Jezus zeide tot hen:)

En zo wie zal verlaten hebben,

huizen, of broeders, of zusters,

of vader, of moeder, of vrouw, of kinderen,

of akkers, om Mijns Naams wil,

die zal honderdvoud ontvangen,

en het eeuwige leven beërven.

Mattheus 19 vers 29

Opgedragen aan de nagedachtenis van

ANNE MAURITS CORNELIS VAN HALL geboren te Amsterdam 26 februari 1808 overleden te 's-Gravenhage 15 augustus 1838

Rechtsgeleerde verdediger der vervolgde Afgescheidenen ambtsdrager in de kerk van Jezus Christus

Onbegrepen door zijn familie niet gewenst in zijn geboorteplaats verteerd door de gloed van de koorts

Opgenomen in de gemeenschap der heiligen op jeugdige leeftijd naar het Vaderhuis hij en zijn vrouw Suze steeds met ‘brandende harten’

Woord vooraf

Dit boek is, zoals de titel zegt, een vervolg en wel op het DERDE DEEL in deze reeks over de Afscheiding van 1834.

Het bevat 312 stukken, voornamelijk brieven. Nagenoeg alle zijn zij gevonden in de Scholte Papers, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. Wij komen hierop terug in de inleiding. Bij sommige hoofdstukken, namelijk waarin brieven etc. staan afgedrukt van meer dan één persoon, is het aantal tussen haakjes in de titel aangegeven. Aangezien de hoofdstukken 17-19 één geheel vormen, lieten we de nummering van de paragrafen doorlopen.

Wordt het tegendeel niet vermeld, dan is een brief gericht aan ds. H.P. Scholte. De bladzijden 9-10 bevatten gegevens over geraadpleegde bronnen (en daarbij gebruikte afkortingen). Achterin het boek zijn opgenomen een literatuurlijst, een lijst der facsimilés, een register van personen en een beperkt plaatsnamenregister. Daar de 'INHOUD' (540-546) voldoende rangschikkend materiaal bevat, is afgezien van het opnemen van een chronologische lijst der gepubliceerde stukken.

Ook in dit woord vooral willen we gaarne onze erkentelijkheid betuigen aan de ambtenaren van enige Rijks- en Gemeentearchieven, van wier hulp we zo vaak een dankbaar gebruik hebben mogen maken. Met name die van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage alsmede van de Gemeentearchieven te Amsterdam, 's-Gravenhage en Rotterdam. Afzonderlijk willen we noemen Miss Alice Lammers, archivaris van Central College, Pella, Iowa, die ons in het 'Bicentennial-Year' 1976 vele diensten heeft bewezen tijdens ons verblijf in genoemde plaats.

Het werk is opgedragen aan de nagedachtenis van mr. Anne Maurits Cornelis van Hall (1808-1838). Zodanig eerbewijs behoeft onzes inziens niet in te sluiten dat de schrijver met de door hem gekozen persoon in elk opzicht één is in overtuiging. Dit is hier het geval. We zullen in het volgende gelegenheid te over ontvangen, er aandacht voor te vragen, dat Van Hall naar onze mening te weinig heeft geopponeerd tegen het van het gereformeerde spoor afwijkende gevoelen van Scholte. Hierbij moet worden toegegeven, dat het eigen wegen gaan van Scholte (EERSTE DEEL 133-159; andere delen passim) eerst na het overlijden van Van Hall duidelijk aan het licht is gekomen. Wij kunnen slechts gissen, hoe Van Hall zou hebben gekozen als hij ten tijde van de schorsing van Scholte, eind 1840, nog zou hebben geleefd. Zijn vrouw Suze van Hall-van Schermbeek bleef, zoals we zullen zien, Scholte trouw. Een apart punt, dat ons zeer opmerkelijk voorkwam bij de bestudering van de correspondentie Van Hall-Scholte, is dat althans in déze brieven geen enkele maal aan de orde wordt gesteld een regeling van de voogdij over de drie kleine kinderen van het echtpaar Van Hall-van Schermbeek. Terwijl Van Hall aan het einde van zijn

leven er toch bij herhaling over schrijft, dat hij in gedachten bezig is met de mogelijkheid van een spoedig heengaan. Ook in de nagelaten bescheiden van Suze van Hall vinden we geen zinspeling op een voogdij, uit te oefenen door één of twee personen uit de Afgescheiden kerken. In hoofdstuk 20 komen we op deze zaak terug. Zoals bekend, werden de kinderen aanstonds na het overlijden van de weduwe Van Hall, begin 1844, door de familie Van Hall aan de Afgescheiden gemeente te Utrecht onttrokken; zij werden opgevoed buiten de gemeenschap waarvoor de vader zich zo mateloos veel offers had getroost. Bij het kiezen van de opdracht hebben we ons gebaseerd op de grote verdiensten van Maurits van Hall voor de Afgescheidenen, met name in zijn pleidooien voor de rechtbanken en in zijn organiseren van de gemeente te 's-Gravenhage.

Haren-Gn., januari 1982
C. Smits

Lijst van geraadpleegde archieven, afkortingen en bronnen

A.R.A.	Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.
-	J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biografisch Woordenboek van Protestantse Godgeleerden in Nederland* I-V, 's-Gravenhage... - 1943.
Bos (I-IV)	Dr. F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834*, I-IV, Kampen 1939-1946.
GA	Gemeentearchief Amsterdam.
GKA	Archief Gereformeerde kerk te Amsterdam. Gemeentearchief Amsterdam.
GKsG	Archief Gereformeerde kerk te 's-Gravenhage. Inventaris in bewerking. Gemeentearchief 's-Gravenhage.
GKR	Archief Gereformeerde kerk te Rotterdam. Gemeentearchief Rotterdam.
GKU	Archief Gereformeerde kerk te Utrecht. Inventaris in bewerking. Gemeentearchief Utrecht.
Herv. Ered.	Archief Departement Hervormde Eredienst. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.
HO	Handelingen van de Opzieners der onderscheidene Gemeenten in de Provinciën Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Holland (die van laatstgenoemde provincie zijn afgedrukt in DERDE DEEL 333-365), tijdvak 1836-1840. Afschrift door I. Overkamp, secretaris van ds. H.P. Scholte. Scholte Papers.
Hooggerechtshof	Archief van het Hooggerechtshof te 's-Gravenhage 1811-1838. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.
HPKDr	Handelingen van het Provinciaal Kerkbestuur van Drenthe der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland (1836-1855). Archief Theologische Hogeschool, Oudestraat 6, Kampen.

Lijst der texten	Lijst der texten waarover gepredikt is door Ds. H.P. Scholte, Pred. te Doeveren, Genderen c.a., 1833-1838. Scholte Papers.
NPZH	Notulen provinciale vergaderingen van de Afgescheiden kerken in Zuid-Holland 1842-1855. Gemeentearchief 's-Gravenhage.
R.A.	Rijksarchief.
Rechtb Amst	Archief van de Rechtbank van eerste aanleg te Amsterdam 1811-1838. Gemeentearchief Amsterdam.
Rechtb sG	Archief van de rechtbank van eerste aanleg te 's-Gravenhage

	1811-1838. Gemeentearchief 's-Gravenhage.
Rechtb Utr	Archief van de rechtbank van eerste aanleg te Utrecht 1811-1838. Gemeentearchief Utrecht.
Scholte Papers	Archief van ds. H.P. Scholte. Centrale College, Pella, Iowa, U.S.A. Voornamelijk de nummers XV, XVIII, XXVII, XXIX, XXX.

Inleiding

Zoals in het Woord vooraf reeds aangeduid, is dit werk een vervolg op het DERDE DEEL in onze reeks over de Afscheiding van 1834[1]. Deze 'Inleiding' kan daarom, naar wij menen, betrekkelijk kort zijn. Bij ons tweede bezoek - in 1976 - aan de door ds. H.P. Scholte gestichte plaats Pella, Iowa, voor welk bezoek we een bijdrage ontvingen van de Nederlandse organisatie voor zuiverwetenschappelijk onderzoek (Z.W.O.), bemerkten we dat we in 1972 niet in de gelegenheid waren gesteld een algeheel overzicht te krijgen van het in Central College aldaar bewaarde archief van ds. H.P. Scholte, gewoonlijk aangeduid als de Scholte Papers.

Zoals deze publicatie laat zien, bevat de collectie veel belangrijk materiaal, waarover in het DERDE DEEL niet kon worden gerept. De vraag kan worden gesteld: 'Waarom (door ons) niet (is) gewerkt aan de hand van een inventaris van de archieven van Central College in Pella?'[2].

Het antwoord is eenvoudig, doch wij willen op dit punt sober zijn. Na een twaalfjarige bestudering van de Scholte Papers menen we te mogen constateren, dat de collectie nog steeds niet definitief is geordend en geïnventariseerd. Wij hebben in 1976 hieromtrent enige suggesties gedaan. Het is wellicht het vragen van vertrouwen, als wij zeggen, dat met de publicatie van ons DERDE en VIJFDE DEEL, alsmede met een deel dat nog in bewerking is (Het Réveil en ds. H.P. Scholte - correspondentie) nagenoeg het gehele kerkhistorische materiaal van de Scholte Papers zal zijn uitgegeven. Uitgezonderd zijn hiervan de 'Handelingen van de Opzieners'[3], die door ons slechts gedeeltelijk zijn gepubliceerd, gedeeltelijk zijn verwerkt of nog zullen worden verwerkt bij de behandeling van Afgescheiden gemeenten.

1 EERSTE DEEL: *Gorinchem en 'Beneden-Gelderland'*, Oudkarspel 1971;
TWEEDE DEEL: *Classis Dordrecht c.a.*, Dordrecht 1974;
DERDE DEEL: *Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A.*, Dordrecht 1977;
VIERDE DEEL: *Provincie Utrecht*, Dordrecht 1980.

2 Drs. J. van Gelderen heeft deze vraag gesteld aan de schrijver dezes in *Documentatie-blad voor de nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* (Amsterdam) V (1979) 75-77. Van Gelderen geeft een deel van de inventaris - 'een Central College-overzicht uit 1977'; 'Personal letters and papers' - in (slechts) 40 nummers. De Acte van afscheiding van Genderen c.a. en de Handelingen van de Opzieners' in Beneden-Gelderland, Utrecht, Noord- en Zuid-Holland worden niet genoemd, om slechts twee voorbeelden te noemen; daarnaast is niet steeds scheiding aangebracht tussen brieven door kerken en personen geschreven, alsmede tussen burgerlijke en kerkelijke stukken.
Hierbij komt het volgende. Bij ons eerste bezoek aan Central College, in 1972, werd ons een oudere, gedrukte inventaris getoond, doch deze was bij onze latere bezoeken niet meer beschikbaar. Overigens is de omvang van de Scholte Papers geen beletsel de weg er in te vinden. Behalve enige boeken, omvatten zij thans de inhoud van vier laden met hangmappen.

3 Vergelijk een uitvoeriger vermelding op bladzijde 9.

Bij de bewerking hebben we zoveel mogelijk gevolgd de *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden*[4] en de *Aanwijzingen voor tekstbewerking en annotatie*[5]. In overeenstemming met de daarin gegevens regels verbeterden we de spelfouten en dergelijke onvolkomenheden in de brieven niet, behalve wanneer onveranderd-laten de leesbaarheid zou schaden. Maar het aantal door ons aangebrachte correcties is gering.

Wij menen in deze inleiding verder kort te moeten zijn, teneinde niet, ten opzichte van de vorige delen in herhalingen te vallen.

Hierbij komt dat het accent moest liggen op inleidende beschouwingen te vinden in de afzonderlijke hoofdstukken, aangezien de brieven etc. die zijn ontstaan in een tijdvak van 22 jaren (1825-1846), grote verscheidenheid vertonen.

Toch menen we dat het volgende moet worden gezegd, te meer daar dit deel als een afzonderlijk geheel kan worden gelezen.

Onder de Afscheiding van 1834 verstaan we dié Reformatie der kerk, waarbij velen in 1834 en in de jaren daarna, de jure de Nederlandse Hervormde kerk verlieten. Zij deden dit als regel met een beroep op de artikelen 27 tot en met 29 van de Nederlandse geloofsbelijdenis, welke speciaal handelen over de kerk en waarin onder meer de gelovigen als plicht wordt voorgehouden ‘zich af te scheiden van degenen, die niet van de Kerk zijn’.

De belangrijkste oorzaken die leidden tot de Afscheiding, kan men in twee punten samenvatten.

In de eerste plaats: door Koning Willem I werd in het jaar 1816 de Dordtse kerkenorde terzijde gesteld. Daarvoor in de plaats kwam een ‘Algemeen Reglement van het Nederlands Hervormd Kerkgenootschap’. In strijd met wat de Heilige Schrift ons leert over de zelfstandigheid der plaatselijke kerk, werd een landelijk genootschap gesticht - het oppergezang werd aan een synode gegeven. Hierbij kwam - maar dit werd de hoofdzaak: de in de kerk binnengeslopen dwaalleer werd getolereerd en door een wijziging van het ondertekeningsformulier voor aankomende predikanten in feite gelegaliseerd[6].

De ‘haarden’ van deze geestelijke beweging waren Ulrum en Doeveren-Genderen. Daar stonden de predikanten Hendrik de Cock en Hendrik Peter Scholte. Andere Afgescheiden predikanten van het eerste uur waren: A. Brummelkamp (Hattem), H.J. Budding (Biggekerke), G.F. Gezelle Meerburg (Almkerk), T.F. de Haan (Ee), S. van Velzen (Drogeham). A.C. van Raalte voegde zich als candidaat bij de Afgescheidenen.

Ook in dit boek is één van de hoofdpersonen: ds. Hendrik Peter Scholte, geboren te Amsterdam 25 september 1805 en overleden te Pella, Iowa, 25

4 Samengesteld in opdracht van het Nederlands Historisch Genootschap en van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, vijfde druk, Utrecht/'s-Gravenhage 1975.
5 Samengesteld door E.H. Kosmann en C.B. Wels, uitgave van het Nederlands Historisch Genootschap, Utrecht 1971.
6 VIERDE DEEL 13-14.

augustus 1868[7]. Op 17 maart 1833 werd hij, als candidaat, in het ambt van dienaar des Woords bevestigd in de Hervormde gemeente te Doeveren, Genderen en Gansoyen. Deze bevestiging is de eerste en de laatste in zijn leven. Na zijn schorsing - 29 oktober 1834 - door het classicaal bestuur van Heusden, voornamelijk wegens het zonder toestemming van de consulent preken te Ulrum, scheidde hij zich reeds 1 november 1834 met het grootste deel van zijn gemeente af van de Hervormde kerk.

Scholte is van 1837 tot 1847 feitelijk predikant geweest van de Afgescheiden gemeente te Utrecht, evenwel zonder daar ooit te zijn bevestigd, of het op hem uitgebrachte beroep van Utrecht te hebben aangenomen. Na 1840 is hij overigens nog slechts predikant van een deel van deze gemeente. Een officiële verbintenis, naar de regels van het gereformeerde kerkrecht, tussen Scholte en de Utrechtse gemeente, heeft dus nimmer bestaan. Hij beschouwde zich - althans van 1837 tot 1840 - als dienaar des Woords van de meeste Afgescheiden gemeenten in 'Beneden-Gelderland', Utrecht alsmede Noord- en Zuid-Holland.

Einde 1840 werd hij door de synode van de Afgescheidenen vergaderd te Amsterdam geschorst, in de eerste plaats vanwege zijn laster aangaande Simon van Velzen, toen predikant te Amsterdam; maar toch ook vanwege zijn niet-aanvaarden van de Dordtse kerkenorde. Van 1841-1847 wordt hij nog slechts door een klein aantal gemeenten voornamelijk gelegen in 'Beneden-Gelderland', Utrecht en Zuid-Holland, erkend.

In 1847 emigreert hij met circa 800 van zijn volgelingen naar de Verenigde Staten. Door 700 emigranten (een kleine honderd bleef in Amerika onderweg achter) werd Pella, Iowa, gesticht. Nadat tweemaal groepen mede-kolonisten van hem vervreemd waren, overlijdt Scholte in 1868, terwijl nog slechts een kleine groep hem trouw was gebleven. De 'Scholte Church II' valt na zijn verscheiden uiteen.

Reeds in Nederland zou men Scholte independentistisch kunnen noemen. In Amerika wordt deze geesteshouding eerder sterker dan zwakker, terwijl hij zich wat de leer betreft hoe langer hoe meer wendt tot Darbistische en chiliastische denkbeelden[8].

Tal van aspecten van zijn leven - en daarin merendeels van het leven van de Afgescheiden gemeenten - passeren in dit boek de revue: brieven van zijn moeder, een verliefheid op negentien-jarige leeftijd, brieven aan zijn eerste vrouw, de 'Amsterdamse twisten', zijn schorsing in 1840, de uitgebreide correspondentie met mr. A.M.C. van Hall en met vele andere personen uit de Afgescheiden kerken.

Uiteraard is niet elke zin van alle gepubliceerde brieven belangwekkend. Toch

7 In de 'Bijlage' (523) voegen we nog enige genealogische gegevens toe aan de vermelde in EERSTE DEEL 48-57.

8 Men zie voor tal van biografische gegevens etc. aangaande Scholte: J.A. Wormser, *Schat in aarden vaten* II; L. Oostendorp, *H.P. Scholte, Leader of the Secession and Founder of Pella*, enige andere, hem betreffende werken onder 'Literatuur' (524-526) genoemd.

menen wij, dat het geheel een goed inzicht geeft in wat in tal van Afgescheidenen leefde. De predikant komt aan het woord, maar ook de eenvoudige. In tal van brieven, bijvoorbeeld in die van Suze van Hall-van Schermbeek, komen bijzonderheden naar voren aangaande kleinere Afgescheiden gemeenten, die mede door het verloren-gaan van archiefstukken anders niet zouden worden gekend. Daarnaast geven de brieven onzes inziens een kijk op een aantal omstandigheden, die onze kennis van de geschiedenis van de negentiende eeuw verrijken. Het gegeven, dat de Scholte Papers ver van Nederland worden bewaard en dat derhalve van de inhoud niet gemakkelijk kan worden kennis genomen, was mede een prikkel dit werk te schrijven.

Hoofdstuk 1
Vier brieven van J.D. Scholte-Roelofsz

In de Scholte Papers vinden we vier brieven van Johanna Dorothea Roelofsz (1786-21 maart 1827), weduwe van Jan Hendrik Scholte, geschreven aan haar zoon, de latere ds. H.P. Scholte. Eén ervan is gericht aan haar beide kinderen, dus ook aan Jan Andries Scholte (overleden augustus 1827).

Hoewel de spelling en de interpunctie erbarmelijk zijn, komt de weduwe Scholte in deze correspondentie naar voren als een intelligente vrouw. Bovendien als een zeer gelovig Christin.

De vier stukken vormen, zoals we zullen zien, een eenheid. Hoewel slechts het derde het gegeven '1825' bevat, kunnen we ook de andere met vrijmoedigheid in genoemd jaar dateren.

H.P. Scholte was in de tijd dat de brieven werden geschreven bijna twintig jaar oud. Door één of andere oorzaak verblijft of logeert hij in Amerongen. Niet onmogelijk is, dat hij in die dagen licht overspannen is geweest. Ook in zijn latere leven heeft hij geestelijke inzinkingen gekend.

Het voornaamste thema van de correspondentie is een liefde op het eerste gezicht van de jonge Hendrik Peter Scholte, door zijn moeder aangesproken met 'Hein'.

1. Amsterdam, 13 juni (1825)

lieve beste hein[1]

ik verblijde mij dat ik uit u brief moog verneme dat gij het zo regt naar u zin hebt en dat gij wel zijt maar het moet u zo onbegrijpelijk niet voor kome dat ik u vorige brief niet hebt beantwoord want lieve jonge gij weet wel dat ik tans alles alleen moet doen en vrijdag en zaterdag[2] is het drok[3] en ik ben niet vlug met de pen dus zal dit u nu wel helder zijn ik wenste donderdag namiddag by u geweest te zijn toen gij in u eenzaamheid omringt van de schone natuur met u gedagte de onsterfelijkheid napynsde ja lieve hein in het geloof aan Jezus zoenoffer en door zijn volkoomene gehoorzaamheid hebbe wij in Hem het eeuwig leve en vreeze dus de dood niet ik verlang hartelijk naar u terugkomst maar daar ik uit u schrijve verneem dat gij het heerlijk voor ziel en lichgaam hebt wil ik mijn

1 Er staat bij herhaling 'hijn'.
2 13 juni 1825 was een maandag.
3 druk.

verlange nog een dag of wat rekke want de rijs kosten zijn tog een[4] lieve hein als gij na Aarnem[5] gaat weest tog voor al vorzigtig op de weg geerke[6] is hede morge bij ons geweest en heeft een pijp gerookt gij moet vooral de groeten is hebbe van grootvader en moeder[7] nu lieve hein ik kan niet la(n)ger want ik moet aan de pot[8] schrijf mij tog voor al zodraa gij kunt want gij begrijp niet hoeveel genoege het mij is als ik een brief krijgt nu dag lieve beste jonge het complime(n)t van Koolbrugge[9] en van Jan[10] zijt ook van[11] hartelijk gegroet

u liefhebbende moeder

J.D. Roelofsz wed J.H. Scholte

2. Amsterdam, 20 juni (1825)

Li(e)ve beste hein

hartelijk verheugde ik mij toen antje[12] van morge riep een brief daar ik in agcht dage niets van u vernome had maar hoe groot was mijne verwondering toen ik bij eerste leezing zag dat gij beminde ik wierd onder het zelve zeer gevoelig want li(e)ve hein de stap is van te veel belang om er zig zo spoedig over uit te laten gij verwagt wel van mij dat ik gewillig in u keus zal beruste om dat ik overtuigt ben dat gy het niet zonder uwe hemelse Vader zult gedaan hebbe maar li(e)ve jonge zo lang gij nog een moeder hebt waar van gij overtuijgd zijt die met de beste bedoelinge voor u tijdelijk en eeuwig welzijn zorg draagt behoord u ook nog wel eens raad mede genome te worde maar tot hier tot is het gescheid[13] ik ken de mensche niet en ik vertrou dat gij het een ander wel eerst zult overwoge hebbe hier mondelijk nader over in tusse heb ik al weer geleert hoe wijnig een mensch over zijn hart kan spreke want in de laa(t)ste door u gezonde schijnt het dat gij er nog geheel vreemt van was was het alles wat louter toeval schoon gij ree(d)s onder kommando stond en verpoosing geen enkelde gedagte[14] maar er ook wel een kusje zal geweest zijn hoe ik vertrouw dat gij toen zelve niet gewete heeft dat gij niet meer vrij waart want anders zou ik u van gevijnst heid moete beschuldige en dat verwagt ik van u opregt hart niet

u(w) vriend[15] heeft in tusse de bal niet mis geslage hij is hartelijk verblijd dat gij gevange zijnt in vuijk[16] der liefde en lachte hartelijk toen hij de brief las ik

4 ...want de reiskosten blijven toch dezelfde.
5 Arnhem.
6 Niet kon worden nagegaan wie is bedoeld met de ook in de tweede brief genoemde (heer) Geerke. In de achttiende eeuw zijn enige personen met de naam Geerke(n) gedoopt in Lutherse kerken te Amsterdam.
7 Andries Roelofsz en Johanna Bank; vgl. EERSTE DEEL 51.
8 ...ik moet voor het eten zorgen.
9 De latere dr. H.F. Kohlbrügge was enige tijd huisgenoot bij de Scholtes.
10 Jan Andries Scholte.
11 Na het woord ‘van’ staat geen naam of ‘mij’ geschreven.
12 Een dienstmeisje.
13 Wellicht is bedoeld: Maar nu verder niet hierover, de beslissing is gevallen.
14 De gedachtengang in deze woorden is niet geheel duidelijk.
15 Kohlbrügge?
16 fuik.

verblij mij dat gij zulke heerlijke wandelinge gemaakt hebt en wensch mij dikwils bij u om met u de natuur te bewondere en (de) Schepper derzelve te verheerlijke maar dewijl dat niet kan zijn zo ben ik in mijn eenzaamheid ook tevrede want God is overal en is mij nabij

Zaterdagmorgen ben ik bij Kolebrander[17] geweest in de bidston(d) hij sprak over Exod. 12 v. 14 het was mij daar zo regt goed voor het hart ik mog(t) daar zo gevoele de Heere kent de behoefte Zijner kindere gistere morge ben ik bij van der meule[18] geweest en gister avond bij ter borg[19] die beide waare ook preke van belang den heer geerke is met ons na huys gegaan en is bij ons gebleve tot 10 uure hij heeft ons Zondag avond bij hem verzogt dus lieve hein als het schijde niet te hart vald en moeder ook nog iets van u hart heeft zoude ik wel gaarne zien dat gij Zaterdag tuys kwam dog doe zoals best de gelegendheid voor doet hier nevens zend ik u het verzogte ik heb 15 gulde in de tabak gedaan doe mijn compliment aan de geliefde van je hart hoewel onbekent Koolbrugge laat u hartelijk groete en doe u weete dat hij zijn preek af heeft nu li(e)ve ik heb geen tijd meer want wij moete eete

Zijt hartelijk van mijn gegroet

en blijve u liefhebbenden moeder
J.D. Roelofsz wed J.H. Scholte

3. Amsterdam, (zaterdag) 25 juni 1825

Hein Scholte is vóór of op de zaterdag, waarover zijn moeder sprak, niet thuisgekomen. In onderstaande brief lezen we iets meer over zijn verliefdheid. Het meisje draagt de naam Antje Versteeg. Zij werd geboren 27 februari 1807 als dochter van de olieslager Hendrik Versteeg (overleden 1840) en Willemijntje Renes (overleden 1861)[20].
Antje was in de dagen waarin weduwe Scholte haarbrieven schreef 18 jaar, Scholte bijna 20. De relatie heeft - zoals bekend - niet geleid tot een huwelijk.

li(e)ve Hein

ik verblij mij uit u brief te zien dat gij wel zijt wij zijn ook alle God zij dank wel gij vraagt mij teveel lieve hein om aan den heer versteeg te schrijve dit kan ik niet doen zolang ik niet eerst met u gesproke heb dien heer moet maar eerst goed naar u en mij vernemen want de zaak is van teveel belang dan dat ik ook zelve eerst

17 Ds. Frederik van Berck Colenbrander, bevestigd te Amsterdam als Hervormd predikant 1821, overleden 1856.
18 Ds. Rijnhard Jan van der Meulen, bevestigd te Amsterdam 1813, overleden 1849.
19 Ds. Jan ter Borg (1782-1847). Doopsgezind predikant te Dantumawoude, 1820 te Amsterdam; hij legde in 1828 zijn bediening neer, daar hij zich niet langer kon verenigen met de leer der Doopsgezinden. Vriend van Da Costa c.s. Vergelijk Kluit, *Het Réveil* 214-217.
20 R.A. Utrecht; respectievelijk Doopboek Herv. gemeente Amerongen 1807, Overlijden Amerongen 1840 en 1861.

onderzogt[21] gedaan hebt want wat wilde gij tog dat ik maar zo dadelijk voor u toestemming verzogt neen hein dit kan ik niet

geen mensch weet er nog iets van en ik neem in zaake van gewigt tog gaarne raad in gij zult bij het leze wel denke wat is moeder raar maar li(e)ve jonge het is

21 onderzoek.

zo u hart is nu geheel vervuld met het voorwerp uwer liefde en gij wilde nu alles maar in eenen klaar hebbe maar dit kan zo niet groet in tusse de heer versteeg en Antje van mij en zeg hem maar dat ik wenschte dat hij eerst grondig naar ons onderzog(t) en dan kan hij mij daar over schrijve of kome spreke zo hij verkiest ik twijfel hein of den heer doore[22] niet al iets weet ik heb hem in geen 8 dage gezien dien man steld gij nu bitter te leur en ik zal nu mogelijk dien vriendschap moete derve Zondag gaat ik niet na geerke want Koolbrugge gaat met zijn zuster naar Zoes(t)dijk dus wagt ik maar maar met die verzite dat gij in de stad zijt nu li(e)ve jonge komt nu tog voor al een ande(re) week[23] tuijs want hoe gaarne ik ook u wensche vervulle in deze kan het niet langer gij kunt u niet voorstelle hoe onbegrijpelijk mijn hart na u verlangd ik verwagt nog een brief van u waar in gij mij...[24] meld wanneer gij kompt dan kom ik u afhale nu li(e)ve jonge zijt hartelijk van mijn gegroet en denk ook veel aan u li(e)ve moeder

De Wed J.H. Scholte

P.S. vergeet u(w) journaal niet te houde want daar flas[25] ik op

4. Amerongen, 18 juli (1825)

Wat er in de dagen tussen 25 juni en 18 juli is besproken tussen de weduwe Scholte en haar zoon Hein is ons niet bekend. Ook weten we niet welk contact er is geweest tussen eerstgenoemde en de familie Versteeg te Amerongen. Uit de hierna volgende brief wordt ons echter duidelijk, dat de weduwe Scholte 18 juli en ook de volgende dagen bij de familie Versteeg heeft gelogeerd, ongetwijfeld ter kennismaking. In het schrijven is sprake van ‘Matje’. Zij moet een familielid of kennis van weduwe Scholte zijn geweest.

Lieve kindere(n)

zeker zult gij hartelijk verlange hoe het met mijn reis gegaan is. wat de schuijt betreft daar heb ik het heel warmpjes in gehad maar egter een lief gezelschap aan getroffe maar erger was het toen ik te Utregt aan kwam want ik vond geen mensch aan de schuijt en stond daar toen geheel alleen niet weetende waarheen alzo ik de naam van de herberg vergeete was toen overviel mij een weemoedighijd en een traan kwam in mijn oog ik sting[26] een oogenblik, want een elk ging zijn weg, alleen en toen kwam mij in gedagte hoewel ik hier als vreemdeling sta en geen mensch ken God is tog bij mij en trad vrijmoedig een klijne herberg binne waar ik een goede vriendelijke vrouw ontmoete die wel zag dat ik zeer

22 Blijkbaar een goede bekende van de familie Scholte.
Eind achttiende en begin negentiende eeuw zijn er te Amsterdam verscheidene personen met de naam Doore(n). Het is niet duidelijk wie hier wordt bedoeld.
23 de volgende week.
24 Onleesbaar.
25 vlas.
26 stond.

verlegen was ik kon haar niets anders beduijde dan (dat) daar voorheen een ander in gewoont heeft zij begreep mij dadelijk maar toen hoorde ik tot mijn leetweeze dat ik nog een half uur lope moest eer ik bij beijert[27] was en toen ging dat goede mensch een kruijer voor mij opzoeke die mij na het genoemde huijs bragt ik dankte God onder weg dat ik door Zijn lijding zo teregt gebragt werd toen ik... aan het logement aan kwam was daar weer geen mensch maar toen ik naar den heer versteeg vroeg of dien daar niet bekent was kwam hij net in huijs ik kan u niet zegge lie(e)ve hein hoe ik ontroe(r)de ik ging met dien heer de schans langs de Witte vrouwe poort[28] en daar het zo warm was ra(ad)de de Heer Versteeg om nog wat te wagte eer wij aftrede ik hoef u niet te zegge hoe ik daar zat de man was stil en ik sprak ook niet veel want ik was geheel te leur gesteld in mijn verwagting want ik dagt matje te vinde maar hij zei mij haar niet te kunne plaase[29] eindelijk te ½5 stapte wij op het rijtuijg toen raakte wij aan het praate over het wonderbare van mijn reis en over de omstandighede en toen wierd het beter met mij de natuur bragt mij geheel in een vrolijkke dankbaare stemming want alles wat mij omringde wekte mij(n) gevoel op en alle vrees verdween ik vond bij mij(n) aankomst de Juffrouw voor de deur en antje was binne in de kamer ik was nogal buitte verwagting wel ik moet u maar zegge in het kort het is een lieve meid

de goede mensche wete niet wat voor vriendschap zij mij bewijze zulle ik mag volstrek(t) niet na(ar) inge[30] want zij zegge terwijl ik hier nu zo kort ben en volstrekt niet langer blijve wil moet (ik) nu zoveel zien als ik kan gistre ben ik tweemaal ter kerke geweest dien doomene is mij redelijk wel bevalle na de tee ben ik met de juffrouw en Antje en Matje na de berg[31] geweest maar o li(e)ve kindere ik was geheel verstomming die schoonheid die men hier in de natuur ziet kan niet beschreven worden het spijd mij dat ik Jan en Koolbrugge niet bij mij heb want o ik wenschte dat zij dit ook eens zage ik heb met antje in het grot gezete op u plekje o hein dat is een schoon gezigt zo tegen die berg op en in het riet te zien ja en op het schoongezigt heb ik overal op u plaa(t)sjes gezete dit gezigt is zo uitgestrekt dat men er niet vandaan kan kome zo in die vlakte en die onderschijdene koeleure ik ben geheel bewondering hede morge ben ik met antje en matje vroeg op de plaa(t)s van het kasteel geweest daar hebben wij een heerlijke morge door gebragt en hede middag gaan wij op de berg t(h)ee drinke en dan zal antje mij na u li(e)velings plekje brenge morge middag zijn wij te Elst[32] verzogt en woensdag gaan ik met de goede mensche na de greb(be) en wageninge(n) ik ben verlegen over al de vriendelijkheid die zij mij bewijze maar niettegenstaande al mijn genoegen dat ik hier heb denk ik gedurig aan huijs en om Jan of hij wel tevrede is ik verlang om spoedig te wete hoe het met de preek

27 Een onderzoek voor ons welwillend verricht door het Gemeentearchief te Utrecht, wees uit dat niet kan worden vastgesteld wat ‘bij Beijert’ (mogelijk een onjuiste spelling) betekent.
28 Er staat: vrouwe witte poort.
29 Vermoedelijk: niet te kennen.
30 Wellicht: het dorpje Ingen, nabij Amerongen over de Rijn gelegen.
31 De Amerongse Berg, een heuvel van 69 meter hoogte. Men heeft op de top staande uitzicht over de Gelderse Vallei, de Rijn en de Betuwe.
32 Elst bij Amerongen, provincie Utrecht; het is mogelijk dat aldaar een bezoek werd gebracht bij familie of kennissen van Antje Versteeg.

van Koolbrugge is afgelopen morge middag om 5 uure hoop ik biddent aan hem te denke dat God hem sterke en door Zijne Geest vrijmoedigheid schenke moge doe hem de hartelijkke groettenis van mij en ga ook eens na grootvader en zeg dat ik heel wel ben en best in mijn schik het zijn eenvoudige maar opregte mensche nu li(e)ve hein mij dunkt dat ik nu al vrij wat verteld heb schrijf mij zo spoedig als gij kunt en groet antje[33] ook van mij nu li(e)ve jonge(n)s zijt weltevrede met elkandere en denk ook veel om u li(e)ve moeder

J.D. Roelofsz w J.H. Scholte

P.S. verwagt u zaterdag avond aan de berebijt[34] verschoon mijn stijl en spelvoute

33 Het dienstmeisje.

34 De Berebijt was destijds een uitspanning aan de Amstel; sinds lang verdwenen in de bebouwing van de Amsteldijk. Van hier vertrokken de trekschuiten, onder andere in de richting Utrecht. Ook was de Berebijt een vertrekpunt voor enige diligences. Vergelijk J.H. Kruizinga en J.A. Banning, *Amsterdam van A tot Z*, Amsterdam 1966, 56.

Hoofdstuk 2
Twee brieven van D.T. Notten

Inleiding

Diedrich Theodorus Notten werd 25 december 1804 te Groningen geboren als zoon van Jan Andries Notten en Arnoldina van Alema. Hij huwt 28 oktober 1835 te Leeuwarden Dorothea Engelina Zelle. Notten is dan 'benoemd ontvanger der Rijksbelastingen te Birdaard' en ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw. Na het overlijden van zijn echtgenote huwt hij 6 augustus 1840 in de grietenij Dantumadeel Rienkje Johannes Halbesma. Zijn beroep is in die tijd 'Rijksontvanger der Gemeente Akkerwoude'.[1]

Eén van zijn kinderen uit tweede huwelijk (de latere ds.) Jan Willem Andries Notten, schoonzoon van ds. S. van Velzen, werd in Dantumadeel geboren 30 maart 1843[2].

Kort voor Notten zijn eerste brief aan Scholte schrijft, heeft hij deelgenomen aan de Tiendaagse veldtocht (2 tot 12 augustus 1831). Uit zijn eigen woorden blijkt dat hij in 1831 en 1832 tweede luitenant was bij de infanterie, nader bij het 'reserve-batailon der achtste afdeling' (derde divisie).

In beide brieven vinden we in een opmerkelijke vorm Dacostiaanse gedachten, met name voor wat betreft de 'eschatologie'. Het is hier en daar of we Da Costa zelf horen in zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* - na de gruwelen en afdwalingen van deze tijd zullen de Christus en zijn regering opnieuw worden aanvaard:

> 'Wij mogen in Christus op een naderend herstel van de afdwalingen en van de gruwelen die wij betreuren hopen. Temidden van een algemeene overstrooming op deze aarde verheft zich een eiland uit de baren waarop godsdienst en waarheid opnieuw gevestigd zullen worden. Reeds zijn aan verschillende kanten de kiemen zichtbaar van een betere tijd, van een tijd van herstel en hereeniging, van een tijd van geloof, en liefde, en onderwerping aan de machten van God... van een tijd, waarop al de schoone kunsten hulde zullen bieden aan het christendom en alle wetenschappen getuigenis zullen afleggen van zijn Waarheid... Doch dit alles geschiedt in het verborgen en langs wegen, die niet de wegen der voorbarige menschen zijn. Daarom vermoedt ook de trotsche geest der eeuw niets van dit alles... bemerkt hij volstrekt niets van dat leger, hetwelk onder zijn oogen wordt samengesteld, en hetwelk... eenmaal onder aanvoering van Hem, die de wereld overwonnen heeft, de woedende krijgsbenden van ongodisterij en menschenhoogmoed moet ten onder brengen en in ketenen slaan[3].

1 Wij ontlenen deze biografische gegevens aan de huwelijksacten van D.T. Notten; huwelijken 1835 Leeuwarden en 1840 Dantumadeel (R.A. Leeuwarden).
2 Bos, *Kruisdominees* 196.
3 Isaäc da Costa, *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, Bleiswijk 1974, 65-66. Men zie ook Kluit, *Réveil* 160, 164.

Ook uit dit hoofdstuk blijkt duidelijk dat de ‘Leidsche Jagers’ - vrijwilligers, studenten van de Leidse universiteit; de compagnie omvatte 5 officieren en ongeveer 250 onderofficieren en manschappen - wel degelijk in de gevechten gedurende de Tiendaagse veldtocht zijn betrokken geweest. Of dit geldt voor álle ‘Jagers’ staat niet geheel vast. Maar H.P. Scholte is te Bautersem in het vuur geweest, zoals het laatste gedeelte van de eerste brief ons leert.

Na de winter van 1830 op 1831 in Noord-Brabant te hebben doorgebracht- hij was onder meer ingekwartierd te Breda, te Oosterhout (onder meer van 31 november 1830 tot 7 januari 1831) en te Eindhoven (18 april tot 1 augustus en 21 augustus tot 18 september 1831) - waarbij een voor die tijd volledige militaire training werd ondergaan, trok Scholte 1 augustus 1831 onder bevel van Diederich Jacob den Beer Poortugael ‘Eerste luitenant bij de Vrijwillige Jagers der Leidsche Hoogeschool’ uit Eindhoven in zuidelijke richting[4].

De route die werd gevolgd was ongeveer:
Eindhoven-Arendonk-Rethy-Moll-Olmen-Oostham-Beringen (eerste gevechten; 5 augustus) -Houthalen-Kermt-Hasselt-St. Truijen-Bautersum (zware gevechten in de avond van 4 augustus) - Leuven (12 augustus).

Tijdens de tocht sneuvelde één Leidse student en raakten er tussen de 10 en 20 gewond.

In Bautersum sneuvelde onder anderen de luitenant-kolonel C. van Valkenburg, commandant van de vrijwillige jagers van de provincie Groningen[5].

1. Maastricht, 31 oktober 1831[6]

Lieve vriend en Broeder!

Uwe letteren van den 10°. JL zijn mij door 's Heeren goedheid den 13°. daaraanvolgende in welstand geworden. Het verblijd mij dat gij U na zoo veele ontberingen van allerlei aard, te midden uwer Vrienden U in den Heere hebt moogen verheugen - buiten twijfel zal Zijne genade het lofoffer in u wel eens hebben ontstoken voor Zijne wonderbare uitreddingen, gelijk wij ondervonden hebben uit de ons aan alle kanten omringende gevaren.

O mijn vriend! welke ellendige schepselen zijn wij dat wij dat alles zoo spoedig kunnen vergeten, en door koele onverschilligheid weggesleept het vuur des Geestes tegenstand bieden; gewis niet van den Heere is die gesteldheid in ons gemoed, maar het is de wildernis onzes harten, die groter is dan eenige wildernis ter wereld, welke onophoudelijk ons dwarsboomt en het genot van eene zalige, dankbare zielstemming, blotelijk steunende op genade, die haar oorsprong heeft uit God, dáár waar wij nog vijanden waren. Ook die wildernis, lieve vriend en Broeder, zult gij in NoordBrabant denkelijk niet hebben achter

4 Literatuur: Jhr. J.C.C. den Beer Poortugael, *1831 de Tiendaagsche Veldtocht*, 's-Gravenhage 1906; B.W. Wttewaal van Wickenburg en P.A. Alstorphius Grevelink, *Het Leidsche Jagerscorps. Eenvoudig maar getrouw verhaal van den veldtocht van het corps vrijwillige Jagers der Leidsche Hoogeschool in 1830 en 1831*, Leiden 1881.

5 Wij hebben ons ontslagen geacht van het zoeken naar biografische bijzonderheden aangaande de in de brieven genoemde officier Cauters, de ‘Zwitser Cabrin’ etc.

6 Scholte zal circa 1 oktober 1831 in Leiden zijn teruggekeerd.

gelaten, evenwel zal zij eens wegvallen als het ligchaam der zonde zal te niete gedaan worden.

Moesten wij ons niet verblijden over den aanwas van het Rijk Gods in naauwe zamenstemming met het waarachtige geluk onzer naasten, hetwelk ons doet zien dat de krachtige middelen door den Heer in onze dagen aangewend aanvankelijk doel treffen...[7] maar helaas! ook hier zijn wij arm in mededeelzaamheid, weinig blijvend gevoel van vreugde over onze eigene voorrechten als discipelen des Heeren, kunnen wij onmogelijk eene bestendige voelbare vreugde ontwaren over het waarachtige heil van anderen; maar evenwel nu en dan O Ja! worden wij gedrongen den Heere psalm te zingen over de grootheid zijner genade in het bevorderen van het heil der menschen onze broederen; dan ook is het ons een onuitsprekelijk genoegen, dat zelfs vorsten op hunne troonen zich uitdrukken als waren zij innige voorstanders van het rijk des Heeren; maar dan ook ziet het oog der ziele verder als het zinnelijk oog. Het merkt op de dagen van **Elias** en **Eliza** en vergelijkt zijne belangstelling in den aanwas en komst van het Godsrijk met de belangstelling van dien Heer die er Zijn dierbaar bloed voor vergoten heeft! en wat zal de slotsom dezer vergelijking zijn? Eens toch zullen alle knieën zich voor **Hem** buigen! dit is de onfeilbare uitspraak van het door drijving des H. Geestes geschreven Woord. Hoe donker de uitzichten met opzicht tot de geheele Christenheid ook mogen schijnen, de beloften des Heeren liggen vóór ons, en wakkeren den moed aan van allen die de verschijning van Christus liefhebben; is het de uure van algemeene sluimering, waarvan de inhoud uws briefs gewaagt, dan is het niet onwaarschijnlijk dat tijdsgewrigt waarin ons de gelijkenis des Heeren Mat(t)h. 25 vers 1-9[8] verplaatst.

Ja! wijze en dwaze maagden zijn ingesluimerd, en geen wonder! want het is de Geest des tijds gelukt ons in te fluisteren: alle dingen blijven dezelfde als van over lang! maar dan, ook zijn er onder de sluimerende maagden, een groot aantal wijzen die het aan olij in hunne lampen, aan **licht** en **warmte** niet ontbreekt; het 'de Heer komt!' zal hun plotseling veelligt[9] doen ontwaken in de toekomst. - Hier en daar maakt het EliasKaracter van sommigen half of geheel ontwaakte Broederen er veelen opmerkzaam, maar niet zoo op eenmaal laat zich den slaap uit de oogen verdrijven, dat wij daarom niemand kunnen veroordeelen. Denken wij aan die geliefde discipelen des Heeren - hoe zij bij herhaling insluimerden niet verre van dat plaatsje der aarde waar het bloedzweet van den God-mensch mil(l)ioenen schulden uitwischte, waar dat grote werk eerst in al zijn gewigt aanving wat op Golgotha voltooid wierd.

Heeft de Heere de wan heden vooral ook in de hand, Hij zelve zal dan zuivering houden op Zijne dorschvloer, wij[10] kwetsen zoo ligt de goede tarwe waar wij het onkruid meenen uit te roeijen. De gewetensdwang moge zich weder verheffen,

7 Wellicht doelt Notten op het feit, dat vóór en tijdens de Tiendaagse veldtocht enige militairen, door gesprekken met anderen, tot het geloof waren gekomen.
8 Mattheus 25 vers 1-13, de gelijkenis van 'de wijze en de dwaze maagden'.
9 Wellicht.
10 Nadruk op **wij.**

en het ongeloof ons woedend aangrimmen[11] en veelligt uit bandeloosheid, zielendwang van eene nog veel verschrikkelijker aard scheppen: geen nood! de Heer Regeert! Zijne hand schept uit die branding het goede, de kracht Zijner leer toch was als een op de aarde geworpen vuur - 18 eeuwen heeft het reeds zijn vlammen verspreid ter zuivering eener geheel bedorvene Aarde die zonder hetzelve reeds lang een drakenhol zoude geweest hebben; naar mate de menschheid zich heftiger door hare bedorvene grondbeginselen tegen hetzelve verzet, vankt het tijdstip aan, waarop de geheele aarde in lichte laaije vlam zal staan, en de oordeelen Gods door de menschheid zelve te weeg gebracht zijn, zijn daar; wèl hem, terwijl hij die vlammen reeds heinde en verre meent te zien blaken, op het eenige dat nodig is opmerkzaam wordt gemaakt. Ook voor ons zijn het wekbazuinen tot volharding in waken, bidden en strijden tot den einde toe, maar ook vreugde tekenen eener ophanden zijnde verlossing.

Allen die dit laatste krachtige middel niet opwekt voor die zien wij geen hoop; deze vlammen brengen dan de oplossing van licht en duisternis te weeg. Zij drijven het schuim van het goud af. Zoo is dan de Bandeloosheid en Zielendwang (die telgen des Satans, wiens altoosdurend doel menschenmoorden was), dienstbaar aan de uitvoering van het plan des eeuwigen Koning van het Godsrijk ook zonder het te willen even als de broeders van Jozef en de onrechtvaardige regters des Heeren.

Zoo moge dan de toekomst grijnzen, oorlogen en geruchten van oorlogen verschrikkingen baren, overal eenen angst der volken bespeurt worden; het Rijk van God hier beneden zelfs eene zichtbare vereeniging meer en meer ontbreken, geen nood. De onzichtbare vereeniging in den Geest bestaat toch daar Koning Jezus dezelve bestiert, wij willen elkander niet toeroepen ziet hier of dáár is de Christus in de binnenkamer of in de woestijne, maar den eenvoudigen Evangelischen geloofsweg in de kracht des Heeren zoeken te bewandelen. Paulus noch Apollos noch Cephas, Luther noch Calvijn heeft dien weg gebaand maar **Jezus Christus** den Heer door Zijn eigen bloed, die geloofsweg (welke tot de Heiligmaking voert en waarvan den H. doop reeds eene eerste getuige was, en indien wij het willen aannemen, een bewijs van de ons geschonkene genade), is toch alleen smal van wege; ons dagelijksch aankloppend verderf, de zonde die ons dagelijksch ontmoedigt en ons de zuivere genadegift uit het oog doet verliezen, versperd ons den weg des Levens en voed de twijfelzucht waarbij de duivel zijne rekening vind. - Maar geen nood lieve Broeder, er is een borg voor de schuld en een God voor het hart van allen die geloven, de kwijtbrief is aan het kruis genageld. De Heer is God, de Heer regeert!! roept onze ziele en zij verheugd zich daarin, uit dit geloove worden wij gebracht tot geloove, mogten wij daartoe maar veel met gebogene knieen den Heere zoeken, die zich verbonden heeft bij monde van den Heere Jezus Christus om allen den H. Geest te geven die er Hem in Zijne name om bidden. Dit zij Uw, dit zij mijn, dit zij het bestendig voorrecht van alle Godzoekende harten, geloof, hoop en liefde worden in ons levendig gehouden en vermeerdert

11 Aangrimmen = toornige blikken op iemand werpen.

door Hem, Die waardig is te ontvangen de Lof, de Aanbidding en het vertrouwen van het geheele hart.

Amen.

Hartelijke groete aan onze twee vrienden die in alle mijne wensche zijn mede begrepen[12]. Ik ben sedert ons Bataillon hier is aangekomen, bestemd om dagelijksch met een detachement op eenige afstand buiten de vesting verkenningen te doen, en sedert eenige dagen ben ik overgeplaatst bij het flankBataillon der 8° Afdeling. Uit de courant hebt gij kunnen zien dat er van mijn voormalig Bataillon (het reserve Bataillon der 8 afd.) 10 officieren gedecoreerd zijn geworden en dat ik, hoezeer op één na oudste tweede Luitenant in rangorde, niet onder dat getal ben, gij weet vriend hoe of dat gaat. Het is een gunstteken en eene gunsteling was ik vooral van dien Chef niet, mijne afgezonderde levenswijze zal daartoe wel veel hebben gedaan, maar ik berouw mij dezelve daarom niet. De brave gewonde kapitein Cauters was de eenige officier onzer kompagnie die gedecoreerd is geworden, men heeft hem wegens zijne blessure niet kunnen passeren. Onze kompagnie had ondanks die geringe beloning, bij Boutersem[13] op die avond toen ook gijlieden mede in het gevecht gewikkeld waart en toen den overste Valkenburg sneuvelde 5 doden en 25 gekwetsten waaronder de kapitein. De eerste Kompagnie van ons Bataillon had slechts het halve verlies en ziet de vier officieren dier kompagnie zijn tot ridder benoemd. De brave Zwitser Cabrin welke mede bij onze kompagnie zich bevond en die allen lof verdiend heeft, is alzoo met mij in een geval van onopgemerkt gebleven te zijn, waar menschen belonen. - Maar het is hier beneden niet anders; wèl hem die eene andere hemel kent.

Vaart wel vriend. Hartelijke groete van Bichelmeijer.

Schrijf mij spoedig eens weder als U de tijd eenige oogenblikken overlaat en denk ook in uwe binnenkamer soms eens aan Uwe broederlijke vriend

D.T. Notten 2e Luit

Van den 1°. November.

Gisteravond is hier in de kazerne te Wijk een ongeluk gebeurd - eenig buskruid op de kamer van de Sergt. majoor staande heeft vuur gevat; een muur is deels ingestort waarbij 8 à 9 man en twee officieren beschadigd zijn doch zonder gevaar.

Bichelmeijer gaat heden voor 5 dagen het fort Willem bezetten, 4 uur buiten de Boschpoort.

Notten

2. Maastricht, 20 maart 1832

Geliefde Vriend en Broeder in Jezus Christus onzen Heer!

Uwe letteren van den 23 Januarij zouden misschien reeds lang door eenige

12 A. Brummelkamp en S. van Velzen, die evenals Scholte deelnamen aan de Tiendaagse veldtocht.

13 Bautersem bij Leuven; vergelijk de inleiding van dit hoofdstuk.

regelen van mij achtervolgd zijn geworden indien niet mijne omstandigheden eenen geruimen tijd mij geheel hadden bezig gehouden; van harte wensche ik U wederkerig geluk met de bevordering die U op het standpunt Uwer roeping plaatst[14] - de Heere verwaardige U een kruisgezant te zijn, die getrouw beantwoord aan het doel zijner zending, die veel vrucht op zijn arbeid mag dragen als eene welgevestigde ranke in den waren Wijnstok, zonder welke gij geleerd hebt niets te kunnen doen - die bij het gevoel zijner eigene ongenoegzaamheid sterk mag zijn in Hem die der zwakken steun is. - ondervind telkens wanneer gij tot uwe Medezondaaren, door de volmagt des Evangeliums, de uitlokking der genade: 'Laat u met God verzoenen!' rigt, de zalige goedkeuring des Heeren. - Bloed aan de zijposten en bovendorpel. - Christus en die gekruist! zal bij U wel de versche en levendige weg, de eenige redding voor armen van geest, tollenaren en zondaren, voor kreupelen, blinden en melaatschen zijn. - en nu lieve Broeder, ook voor mij is het steeds een alleraannemenswaardig, een allerdierbaarst woord dat Jezus Christus in de wereld is gekomen om zondaren zalig te maken van welke ik de voornaamste ben. - **om niet, ja geheel om niet zonder eenige voorwaarde** is de genade waarop ik mijn oog van uit het schuldige hart rigtte - genade, niets dan genade vloeijende uit de Steenrots Christus verzadigd het oog en stild het geweten. - God eischt den geheelen mensch overal in elke omstandigheid en ten alle tijde, met gedachten, woorden en werken, daartoe nu moge het willen bij mij zijn; de uitvoering is verre, er blijft dan niets over dan deze waarheid: 'Jezus Christus heeft met ééne offerande in eeuwigheid volmaakt alle die geheiligd worden'. Bij God, bij den Heere Jezus moge de wording en aanwas van het nieuwe Schepsel, die vrucht van 's Heilands kruis, dat gewrocht des H. Geestes alléén gelden, voor mij geld niets dan het bloed des Lams en de daarop gegronde genade elken dag verbeurd, elken dag opnieuw noodzakelijk. - de heilbeloften, welke alle haar grond in Christus hebben, zijn even zoo veele handen mij uit de wolken toegereikt, om zoo dikwijls ik in mijne magteloosheid nederzinke en aldaar mijne ellende gevoele, mij op te beuren en voor moedeloosheid te behoeden - door de hope op eene eindelijke sloping van het ligchaam der zonde, dat laatste voorhangsel dat den weg tot het Heiligdom helaas zoo beneveld, en de vrije blikken der ziele terugkaatst, worde ik beveiligd voor de wanhoop die anders onvermijdelijk uit de ervaring van het diepgaand bederf dat in mij woont, en bij de vurige pijlen die soms van elders worden afgeschoten, zoude volgen, in de hope dan dat dit ligchaam der zonde, die pestademende kerker van den zwakken Geest, met Christus reeds ter kruisiging is overgegeven en ter vernietiging is opgeschreven. Dragen wij dit ons zwaarste kruis tot aan het einde der loopbaan, die de eenige Herder onzer zielen ons gesteld heeft, met lijdzaamheid.

Bij deze beschouwing van mij zelve herhale ik het: bij God geld niets dan een

14 Scholte legde te Leiden zijn candidaatsexamen af 20 januari 1832 (Archief Univers. Leiden, Faculteit der Godgeleerdheid; Examenboek 1816-...); 5 oktober daaraanvolgende deed hij het proponentsexamen voor het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland (contra Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 9).

nieuw Schepsel in Christus Jezus geschapen tot goede werken; voor mij geld niets dan het Lam Gods dat de zonden der wereld wegneemt.

God ziet op de gewrochten Zijner genade; ik moet op de genade, op de oorzaak zelve zien, anders ware voor mij de genade geen genade meer - met dit dubbel oog waarmede ik het Woord van God leze - ontdek ik dat veele waarheden elkander ontmoeten die anders mij tegenstrijdig zouden voorkomen - bij deze maatstaf vinde ik aanleiding om bij elke vleeschelijke, of geestelijke zelfverheffing, waarvoor mijn verdorven hart zoo veel voedsel zoekt, telkens in mijn niet terug te zinken, en mijne rust, geheel buiten mij, in God in Zijne deugden en volmaaktheden te zoeken - alle rustpunt buiten God is niets dan eene gebrokene rietstaf, maar God is algenoegzaam voor allen en in alles. - doch slechts zij ervaren zulks die het geloven. - indien toeleiding tot het geloven uit God is door Jezus Christus onzen Heeren, en zaaijen uit geloven, en maaijen op zaaijen volgt, dan is God in alles de oorzaak: het begin en het einde, en dit leert de Bijbel mij geschiedkundig en leerstellig beide en mijne eigene bevinding getuigd dit mede. - Zoo ga ik dan voort, lieve Broeder en zoeke (al vrezende en bevende uit de kennisse mijner ellendigheid) Jezus den Nazarener; of ik **Hem** hier beneden wel zoo van nabij beschouwen zal, als ik dan wel wenschte, weet ik niet, maar dit weet ik: omdat Hij zelve, die in wezen en werken het volmaakte zelfstandige beeld van den eeuwige Vader was, het mij in Zijn Woord geleerd heeft, dit weet ik dat ook de hondekens niet vergeten worden en kruimpjes is toch ook voedsel; niet waar Broeder? - als ik eens regt levendig de diepten van mijn verderf zie, dan blijft mij niets overig dan zelfvernietiging; maar ook bewondering en aanbidding van het onbegrijpelijke mijner redding.

Zie ik met dat zelfde oog waarmede ik mij zelve waarneme om mij, dan blijft er ook nog hope genoeg over dat de Heere lankmoedig over ons vaderland zal zijn, te midden van Zijne oordelen die onmiskenbaar op aarde onder de volkeren aanwezig zijn; oordelen, berokkend door der menschen eigene dwaasheden, en aangevuurd door den vorst der duisternis, maar voorgeweten en voorverkondigd in de Heilige bladeren die de reine taal des Hemels, zoo als die voor menschen bereikbaar kan zijn, tot ons spreekt - ingeweven in het grote plan ter verlossing van zondaren, welke der Christelijke broederschap alzoo kan dienen tot wekbazuinen om de hoofden opwaards te steken en de Heere met brandende lampen te verwachten.

De uitzichten op eene aanstaande schikking onzer nationale aangelegenheden[15] schijnen zich meer en meer te verwezenlijken; evenwel komt het mij voor dat er geen einde aan de woelingen in Europa kan komen door eenig vredesverdrag; daar het buiten tegenspraak is, dat niet de Vorsten, maar de volkeren overal eene verwoestende strekking hebben aangenomen, waartoe zij aangevoerd zijn en worden door verachters van het alléén zaligmakend Evangelie, predikende grondstellingen, die tot een uitkomst leiden welke als het laatste resultaat der staatkunde van den Satan kan worden aangemerkt - de Roomsche Hierarchie, die breidel van eene grote massa menschen, verliest allengs geheel hare kracht;

15 'Vredes'-verdrag inzake België; het eindverdrag werd eerst in 1839 gesloten.

de volkeren werpen die kluister door Heerschzucht en Priesterlist gesmeed met verachting van zich; maar helaas! niet om er de zuivere Waarheid van den Hemel voor in de plaats te verkiezen. - daardoor zinkt dan de grote massa menschen in hare ware natuurstaat van zinnelijkheid, weelde en wellust van allerlei aard terug en volgt bandeloosheid elke drift op, en de aarde wordt het meest overeenkomstige beeld der Helle - daarheen wil de valsche verligting de maatschappij voeren. - om dit te verhoeden kan zij in den tegenwoordigen toestand slechts rekenen op de zuivere opgeklaarden, op de ware vereerders van den groten Koning van het Godsrijk. Slechts deze doen, werken in de tegengestelde rigting van de partij der verwoesting; dan, derzelver aantal is in vergelijking van de menigte, althans naar het laat zich aanzien gering, ook dan zelfs wanneer er nog duizenden sluimerend de Heere verbeiden. Zal nu de grote menigte zich na dat kleine hoopje schikken! of zal werkelijk de oplossing van licht en duisternis, en de daaruit voortvloeijende verdrukking van de aanhangers des eenigen eeuwigen Lichts volgen? - en zoo Ja! Zal dan Nederland en Oranje verwaardigt worden om de banier voor het rijk des lichts en des vredes te ontrollen en op te steken? - Zal Nederland de vrije toevluchtsoord zijn voor het Geestelijk Israël, gelijk eertijds voor het Israël naar den vleesche? - Zal daar eene nieuwe Staatsregeling, gegrond op het Evangelie, den eersten steen leggen tot dat heerlijke door God opgetrokken gebouw? Zal dáár morele, eeuwiggeldende welvaart in den lande, worden voorgetrokken aan materiële voorspoed, en het laatste slechts, als een uitvloeisel, als een van zelf volgend toewerpsel van het eerste worden beschouwd? - Zal daar Krijgsman en Burger werkelijk één zijn; alle burgers allen burgerrechten bezittende, arm en rijk zich vereenigende in de vreeze des Heeren en diens Gezalfden! zich vergenoegende met het dagelijksch brood als teerkost op de reize - Slechts wapenen dragende, wanneer de nood het eischt tot verdediging van Altaar en hut, en tot bewaring van orde en bij beurten[16] of ten minste zonder schitterend praalvertoon (die hare grond heeft in de eerzucht en de grootschheid dezes levens, die den Christen niet betaamt) tot dat ook de toestand van buiten zoodanig, door het beleid des groten Konings, is veranderd, dat de zwaarden tot spaden en sickelen kunnen worden gesmeedt? - Zal Nederland het opstijgend Beest uit den afgrond, wiens troon, ter vervanging van het Beest uit de zee, door het ongeloof wordt opgerigt, en hetwelk veeligt een Zielendwang vah geweldiger aard zal invoeren, en door list en geweld de ontbreidelde volkeren zal onderwerpen, om in eenen eigenlijken zin als vroeger Nap(oleon) de natien tot eenen Afgod maar ook tot eenen allerbloedigsten tuchtmeester te verstrekken; zal Nederland zegge ik den zodanigen zoo hij werkelijk mogt verschijnen, ontkomen? Zal Nederland het opgerichte beeld van vernieuwde valsche Godsvereering (nu echter met wegwerping van den geheiligden naam waarachter zich het ZeeBeest steeds schuilde) vrijuit allen schijn van vereering weigeren, en niets roemen dan Jezus Christus en die gekruist!? Sterk in de wapenrusting van den God harer vaderen, en geschaard om den alouden Oranjeboom aan wiens top de vaan des kruises

16 Wellicht bedoelt de schrijver dat er niet een leger van beroepsmilitairen moet worden in stand gehouden.

wappert? - de toekomst zal het ons leeren, de ontwikkeling schijnt niet zeer verre, immers volgens veele Godsmannen van onzen tijd, naar het licht dat hun door den Heere in dezen gegeven is. - Bij God zijn alle dingen mogelijk en de grondwet van het rijk Zijn's Zoons is genade - maar leefde deze hope ook eenigzints om den troon, dan zoude er voorzeker in de gelederen onzer Burger-Arméé door doelmatige orders op Godsdienst en Godsvreze worden aangedrongen, en op den God onzer vaderen gewezen worden; dan zoude het misbruiken van Gods Heilige naam en het in het openbaar uitbazuinen der ontucht strengelijk geweerd en verboden worden. - deze en dergelijke maatregelen zoude de Heere zeker zegenen; de opzettelijke boosdoener zoude er door beschaamd worden, de lichtzinnige bedachtzamer gemaakt, en de Jongeling in wiens hart nog een vonkje Godsvrucht sluimerde, hem uit de ouderlijke hut bij gebleven, zoude eene rommeling in zijn binnenste ontwaren - terwijl de meer verzekerde en gemeenzame Godsvriend dankbare vreugdetranen zoude offeren.- Ik hebbe met eigene oogen gezien hoe bij de voormalige Schoolkompagnie der 8°. Afd. waar ik officier bij was, de soldaten over het vloeken gestraft wierden op last van den voormaligen braven Kapitein nu Majoor, en hoe voor en na het eeten de soldaten onder toezigt van den officier der week allen met ongedekte hoofden en in eerbiedige stilte gelegenheid wierd gegeven om te bidden, en welk een invloed dit bij veelen op het gedrag had - Kwamen de orders daartoe van hogerhand, dan zoude de maatregel algemeen zijn, en de zedeloosheid afnemen - Indien het Evangelie niet blotelijk als middel wierd behandelt door de gezagvoerders, waarachter men huichelt, maar als eeuwige eenige reddende Waarheid wierd gekend en aangenomen dan zoude de hulpeloze niet menigmaal als hij uit wezenlijke behoefte om redding vraagt niet worden terug gestoten - niet worden aan zijn lot overgelaten, met een ‘gij moogt toezien wat gaat ons dat aan?’.

Met dit laatste gezegde lieve Vriend en Broeder spele ik enigsints op mij zelve - veel durfde ik hiervan U niet mede te delen. Waart gij bij mij of ik bij U dan zoude ik U de woorden laten lezen, waarmede ik gevolmagtigd door de Stemmen Gods in het Evangelie en in mijn geweten den troon naderde; - nu echter mag ik U alleen zeggen dat ik genoodzaakt zal zijn na dat de vrede gesloten zal zijn den dienst te verlaten, en dewijl ik geene middelen van bestaan hebbe, enige andere betrekking te zoeken; de schuld daarvan ligt zeker bij mij, maar ik heb ook geen regt maar behoefte laten gelden, en de minister heeft mij bij herhaling afgewezen[17]. Konde ik op een dorp als Schoolmeester geplaatst worden, maar ik wil niet vooruit lopen; de Heere wiens schuldenaar ik ben, elken dag...[18], weet dat ik bereid ben Hem waar Hij mij geleid te volgen en

17 Naast deze niet-geheel doorzichtige alinea staat geschreven: ‘vertrouwelijk, voor u alleen’. Zie ook noot 19.

18 Eén woord onleesbaar; nieuw?

voor mij en de mijnen[19] slechts dagelijksch brood van Hem (te) bidden; mogelijk maakt de vrede eene geheele verandering; al wijl ik een van de jongste 2° Luit. ben, hebbe ik kans op nonactiviteit gesteld te worden, en dan zoude ik gelegenheid hebben om (naar) iets anders rond te zien.

- Schrijf mij spoedig eens eenige regelen; groet B. en V.[20] en ontv(ang) broedergroeten van Bichelmeijer die mijn lot ook bekend is en mij een deelnemend en verschonend liefderijk vriend en Broeder is.

De Heere zij U bestendig nabij naar Ligchaam en Geest. Bid veel voor uwe alles behoevende Broeder en vriend

D.T. Notten

19 Notten had in deze tijd blijkbaar reeds de zorg voor zijn latere echtgenote D.E. Zelle. En voor haar dochter Arnoldina Johanna Zelle geboren te Leeuwarden 11 februari 1832, welk kind bij hun huwelijk in 1835 'voor hunne wettige Dochter (werd) erkend' (R.A. Leeuwarden, Geboorten Leeuwarden 1832, acte 13 februari).
Ook de danseres Mata Hari droeg de naam Zelle: Margaretha Geertruida (Leeuwarden 7 aug. 1876 - Vincennes 15 okt. 1917). Toch is er vóór 1800 geen familierelatie tussen haar en Dorothea E. Zelle aanwijsbaar. Men zie H.M. Mensonides, 'Een "exotische" bloem van Friese velden', *De Navorscher*, 92 (1950/1951), 175-181, 93 (1951/1952), 1-14.

20 A. Brummelkamp en S. van Velzen.

Hoofdstuk 3
Brief van Sara Maria Brandt

Sara Maria Brandt, de eerste vrouw van H.P. Scholte, werd te Amsterdam geboren 16 april 1807, als dochter van Jan Daniel Brandt (Sr.) en Sara Koopman.[1]

J.D. Brandt (Sr.), zo juist genoemd, overlijdt 5 december 1832, ruim een maand nadat onderstaande brief is geschreven.

Het huwelijk van Scholte en S.M. Brandt werd 20 december 1832 voltrokken. Uitstel zal bezwaarlijk zijn geweest, aangezien de jonge Scholte op dit tijdstip het beroep van Doeveren c.a. reeds had aanvaard.

Wij vonden slechts één brief door Sara Maria Brandt aan haar verloofde geschreven. Laatstgenoemde heeft zich 2 november 1832 ergens buiten Amsterdam bevonden. Zo preekte hij 28 oktober op beroep te Huizen.[2] In het schrijven ontbreekt de interpunctie grotendeels.

1 Sara Maria Brandt overleed te Utrecht 23 januari 1844. Nader over het geslacht Brandt: EERSTE DEEL 46-48, 48a-b.

2 J.A. Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 10-11. In de Scholte Papers bevinden zich twaalf korte brieven geschreven door ds. G.H. Nibbelink destijds Hervormd predikant te Huizen, en gericht aan Scholte. Zij zijn geschreven in het tijdvak 8 september 1832 tot 22 januari 1833. Uit de brief van 9 oktober 1832: ‘Bijzonderheden kan ik u niet melden, als dat gij Zondag algemeen genoegen gegeven hebt.’ (Niet onmogelijk is, dat Scholte door enige Huizers ‘Zondag’ in een naburig dorp werd gehoord.)
Gedateerd 20 oktober: Het is de bedoeling dat Scholte zondag 28 oktober zal komen preken; de gemeente begeert hem naast ds. Nibbelink, die door ouderdom verzwakt is, als ‘adjunct-predikant’.
Uit andere brieven blijkt dat de gemeente veel moeite heeft gedaan, de candidaat Scholte te bewegen naar Huizen te gaan. Maar 28 november schrijft ds. Nibbelink dat de gemeente te Huizen verslagen is daar Scholte vermoedelijk het beroep van Genderen zal aannemen. In de brief van 8 december 1832 lezen we: ‘Zij hebben te Genderen geweten dat gij hier begeerd werd... en dan zoude 't mij en ook voor Juffrouw noch veel schelen daar aan de einden der aarde te wonen. U zit hier bij Amsterdam - gij hebt niet (een) proef van water en klei... en dan moet men met kleine kinderen zitten - dan komt de last voor Moeder...’. Men zie ook: L. Westland, *De geschiedenis der Hervormde gemeente van Huizen*, Goudriaan 1970, 39.

Amsterdam, 2 november 1832

Hartelijk Geliefde

Met diepe droefheid moet ik U melden dat Vader niet beter is de Doctor heeft geen moed op zijn herstel wij hebben deze nagt een akelige nagt doorgebragt ik wenschte dat gij hier waart hoe eerder gij kunt komen hoe liever het mij is hoewel gij Vader gisteren nog al redelijk wel verliet had ik tog al geheel geen moed Pa vraagdt nergens naar daar hij anders altijd zoo veel zorge heeft de Heer is magtig naar het aanzien wordt Pa niet weer beter gij kunt wel denken hoe het hier is Do. Beg[3] is er geweest hij komt weer terug en wil bij ons blijven Pa wil geheel niet inneemen een enkelde keer met grote moeite ik had nog gedagt U te zeggen wat de Doctor gezegd heeft hij zou tegen half drie terug komen ik durf er niet op te wagten Nu lieve ik twijfel geheel niet of gij zult zoo spoedig komen als gij kunt De Heere zij met U zijt van alle gegroet en bid veel voor uw liefhebbende

Sara

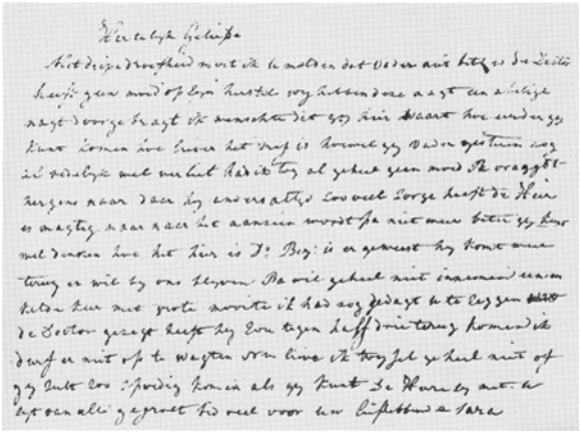

Sara Maria Brandt, Amsterdam 2 november 1832

3 Ds. Egbertus Begemann, gekomen te Amsterdam van Koog aan de Zaan in 1816, overleden 1850.

Hoofdstuk 4
Elf brieven van ds. H.P. Scholte aan S.M. Scholte-Brandt

De brieven in dit hoofdstuk opgenomen, door ds. H.P. Scholte geschreven aan zijn echtgenote, omvatten het tijdvak 7 oktober 1834 tot 7 juni 1836. Zij behelzen weinig persoonlijke gegevens, maar zoveel te meer van kerkhistorische aard.

De eerste twee doen ons belangrijke zaken aangaande 'Ulrum' kennen. Wij kunnen niet anders concluderen dan, dat toen de Afscheiding aldaar begon op maandag 13 oktober 1834, het tijdstip in zekere zin onverwacht was. Immers, Scholte schrijft nog donderdag 9 oktober, dat ds. H. de Cock zich - alvorens eventueel tot afscheiding over te gaan - met zijn kerkeraad zal wenden 'aan de Synodale Commissie... en aan den Koning.'[1]

Als Scholte 9 oktober 1834 te Ulrum aankomt, is de situatie daar, wat het kerkelijke leven betreft, als volgt.

Ds. Hendrik de Cock werd reeds 19 december 1833 geschorst door het Classicaal bestuur van Middelstum. De godsdienstoefeningen in de Hervormde kerk worden na deze datum, geleid door de consulent ds. N. Smith van Leens, of door een andere predikant uit de omgeving.

De schorsing van De Cock werd 1 april 1834 bekrachtigd en verlengd door het Provinciaal kerkbestuur van Groningen. Op 29 mei 1834 werd De Cock afgezet door genoemd bestuur, maar na het indienen van verweerschriften door hem en zijn kerkeraad bij de synode, wordt het vonnis van de afzetting gewijzigd in een hernieuwde schorsing met zes maanden 'tijd voor bezinning'. De Cock leidt gedurende deze tijd voortdurend samenkomsten ten huize van zijn medestanders te Ulrum.

Bij al deze wederwaardigheden staatde gehele kerkeraad steeds aan zijn zijde.

1. Groningen, (dinsdag) 7 oktober 1834

Hartelijk Geliefde

Naar mijne belofte schrijf ik u deeze weinige regelen in haaste.

Mijn reis is zeer gelukkig tot hier toe afgeloopen, ik heb goed kunnen slapen

1 Breder over de gebeurtenissen te Ulrum in oktober 1834: J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* I, 48-57.

want ik had eene geheele bank[2] voor mij. Ik heb te Niekerk[3] Callenbach[4] gesproken en op reis eene oude kennis ontmoet de Luit. Notten[5] - hij ligt in Nimwegen doch denkt spoedig van dienst af te komen. Bij Do. de Cock is gisteren een kindje gestorven;[6] hij is dus zelf niet hier doch er zijn 4 menschen uit Ulrum om mij af te halen; het heeft hier den geheelen dag niet stil gestaan met bezoekers, en op het oogenblik zit er een geheel gezelschap na mij te wachten. Zoo even is er ook een Dominé geweest 3 uuren van de Cock[7] om mij Zondag een beurt aan te bieden, met het blijkbaar doel om mij van Ulrum af te trekken. Ik heb hem gezegd dat als Do. de Cock het goedvond, ik des voormiddags bij hem zou kunnen (prediken) en des namiddags te Ulrum; ook in de nabijheid van deeze stad kan ik een beurt krijgen doch dewijl dat te ver van Ulrum is heb ik dit afgeslagen; ik ben hier met zeer veel belangstelling ontfangen en blijf heden nacht alhier om morgen vroeg na Ulrum te vertrekken, ik zal deeze week nog nader schrijven wanneer ik uwe brief heb, die reeds na Ulrum is vertrokken. De Heere onze God make verder mijn verblijf alhier dienstbaar tot verheerlijking van Zijnen Naam; en blijve ook u nabij. Ik hoop uit uwen brief de beterschap van onzen Daniel[8] te vernemen; groet alle de broeders, moeder en Daniel hartelijk van mij. De Heere zij met u.

Denk veel in uwe gebeden aan uwen liefhebbenden man

H.P. Scholte

2. Ulrum, 9 oktober 1834

Hartelijk Geliefde!

Gij ontvangt deeze een dag later als gij gedacht had, de oorzaak is dat ik gisteren niet dadelijk na Ulrum ben gegaan; ik ben hier heden morgen ten 12 uure aangekomen,[9] en heb de Cock en zijne vrouw in goeden welstand aangetroffen. Zij zijn bijzonder gesterkt in het verlies van hun kindje, de Cock is bijzonder welgemoed in de omstandigheden, en hij zoowel als zijne vrouw zijn door genade bereid voor de ergste gevolgen; de vijandschap is hier hevig, doch de opwekking groot; de Cock heeft nog eens met den kerkeraad beproefd om

2 Vermoedelijk in de trekschuit, waarmee een deel van de reis werd gemaakt.
3 Nijkerk.
4 Ds. C.C. Callenbach (1803-1873) sympatiseerde enigszins met de latere Afgescheidenen: H. de Cock, G.F. Gezelle Meerburg (zwager) en H.P. Scholte.
5 D.T. Notten; men zie voor hem hoofdstuk 2.
6 Jantje de Cock geboren te Ulrum 21 maart 1831 en aldaar overleden **zondag 5 oktober 1834,** 's avonds om 9 uur.
7 Drie uur gaans van Ulrum.
8 Bedoeld is de zwager van Scholte, Jan Daniel Brandt te Amsterdam. In de volgende zin is sprake van Scholte's schoonmoeder Sara Brandt-Koopman.
9 Het origineel heeft als datum 8 oktober; dit moet een verschrijving zijn. Dinsdag 7 oktober kwam Scholte in Groningen, bleef, zoals hier in substantie staat, woensdag in deze stad en ging donderdag 9 oktober naar Ulrum; men zie ook Wesseling, *Afscheiding in Groningerland* I, 48.

voor het Provinciaal Kerkbestuur verhoord te worden, doch alle onderhandeling is geweigerd;[10] hij moet ootmoed en berouw toonen zonder van schuld overtuigd te zijn, en zich verbinden om zich stiptelijk te onderwerpen aan alle reglementen en besluiten zonder aantooning dat ze op Gods Woord gegrond zijn; dat is onmogelijk en derhalve kan er niets anders volgen als afscheiding. De Cock zal nu nog eerst beproeven om in vereeniging met de Kerkeraad aan de Synodale Commissie zich te wenden en aan den Koning; indien dan na uitputting van alle middelen alles te vergeefs is, wenscht de Kerkeraad met de gemeente getrouw te zijn en met openbaar protest zich van de vervolgers af te zonderen; vrijdag middag denk ik hier voorbereiding te preeken en te doopen, en Zondag middag avondmaal te bedienen;[11] God de Heere schenke eene ruime mate van Zijnen H. Geest; ik hoop dat het met de ongesteldheid spoedig beter zal zijn en dat bovenal Zijne genade in alles algenoegzaam moge bevonden worden tot verheerlijking van Zijnen naam; ik heb gister avond voor een zeer talrijk gezelschap in Groningen oefening gehouden en onderscheidene broeders ontmoet. Ds. de Cock moet in de aanstaande week des donderdags te Appingedam voor de regtbank verschijnen omdat hij weekelijksch in de gemeente in een particulier huis oefening houdt met de geloovigen; het is blijkbaar dat men het hem moeijelijk wil maken - er zijn hier in de laatste tijd wel **20** vervolgingen geweest om de onderlinge oefeningen; als ik dit vergelijk bij onze streken dan hebben wij het nog stilletjes; doch ook daar zal zich wel spoedig wel meer openbaren, mogt de Heere ons maar genade geven om getrouw te zijn tot den dood, om alles in Zijne handen over te geven, en te midden der versmading en verdrukking en vervolging om Christi wil te roemen in de hoope der heerlijkheid; eenmaal zal de gemeente des levendigen Gods toch zegepralen boven alle geweld.

Groet moeder, Daan[12] en allen die gij spreekt hartelijk van mij. Zoen onze Sara[13] eens voor mij, en denk veel in uwe gebeden aan uwen hartelijk liefhebbenden man

H.P. Scholte

10 2 oktober 1834; vergelijk Wesseling I, 48.

11 Inderdaad preekte Scholte vrijdagavond in de Hervormde kerk te Ulrum voor een grote menigte. Hij doopte zeven kinderen en kondigde aan een bediening van het heilig avondmaal op zondag 12 oktober. Zijn tekst was Jesaja 8 vers 11-15, dezelfde als van zijn preek op zondag 5 oktober te Doeveren en Genderen. Meer bijzonderheden over deze dienst: Wesseling I, 49-50.
Zoals bekend werd op 12 oktober door Scholte niet gepreekt in het kerkgebouw, maar ‘in het grasland van de pastorie’. Tekst: Hebreeën 10 vers 19-22. In de middag vertrok hij uit Ulrum.
Op grond van het optreden (vrijdagavond) van Scholte zonder toestemming van de consulent, werd hij 29 oktober geschorst door het classicaal bestuur van Heusden. Naar aanleiding van bepaalde uitlatingen in zijn preek werd hij gedaagd voor de rechtbank te Appingedam, maar (evenals in hoger beroep te Groningen) vrijgesproken. Men zie voor de procedures: DERDE DEEL 66-76.

12 Daniel; de vrouw van Scholte bevond zich te Amsterdam.

13 Sara Johanna, geb Doeveren 9 november 1833.

P.S. Van de bevestiging van Van Velzen zal wel niets komen[14] daar het voor mij onmogelijk is om binnen zoo korten tijd nog eens te reizen; als hij bij u komt[15] groet hem dan hartelijk - veele groeten van Do. de Cock en zijne vrouw.

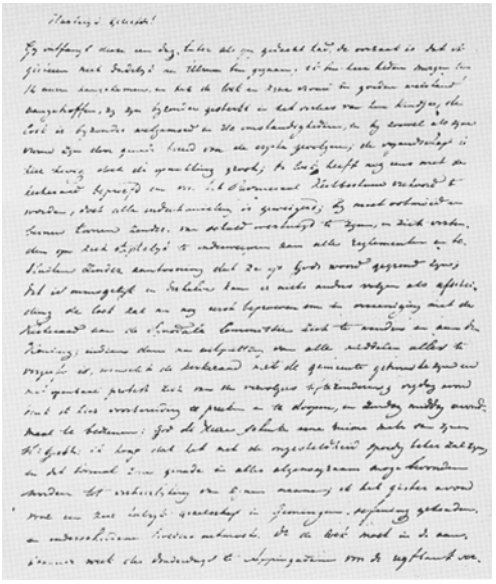

H.P. Scholte aan zijn vrouw S.M. Scholte-Brandt, Ulrum (woensdag) 8 oktober 1834

14 Na enige verwikkelingen werd Simon van Velzen 9 november 1834 te Drogeham bevestigd als Hervormd predikant. Scholte had zich toen reeds afgescheiden. De bevestiger was de consulent ds. L.D. Westerloo. Wormser, *Schat in aarden vaten* IV, 11.

15 Namelijk te Amsterdam.

3. 's-Gravenhage, 5 november 1834

Zoals bekend werd ds. H.P. Scholte 29 oktober 1834 door het classicaal bestuur van Heusden 'provisioneel' geschorst. Hij en zijn kerkeraad (Doeveren, Genderen en Gansoyen) alsmede nagenoeg zijn gehele gemeente beantwoordden deze daad met zich op staande voet af te scheiden van het Hervormde kerkbestuur.[16]
De grote zorg zowel van de Afgescheidenen als van de (hogere) kerkbesturen betreft dan aanstonds de kerkelijke goederen. De eerste groep meent in het bezit van het kerkgebouw etc. te kunnen blijven; de kerkbesturen denken er niet over - zij hebben het laatste woord.
De kerkeraad voornoemd richt zich gedateerd 2 november 1834 tot de Koning met een request waarin vrije uitoefening van godsdienst wordt gevraagd en wel 'in onze kerken'.[17]
In onderstaande brief wordt het wedervaren van Scholte in 's-Gravenhage beschreven. Zijn voornemen was zèlf het request aan de Koning te overhandigen. Toen dit onmogelijk bleek, schreef hij gedateerd 5 november 1834, een brief aan de Koning, waarin hij het request van de kerkeraad zocht te ondersteunen.[18]

Hartelijk Geliefde!

Het eigenlijke doel mijner reis dat ik mij voorgesteld had, heb ik niet kunnen bereiken; door de dood van den eenigsten zoon van Prins Frederik[19] is de audiëntie afgezegd; ik heb dus zoo even eene uitvoerige brief opgesteld ter begeleiding van het request; de broeders alhier[20] wilden mij eene personele[21] gang tot den Koning afraden; ik was daardoor echter niet afgeschrikt maar in tegendeel nog meer versterkt om alles in de hand des Heeren over te geven wetende dat in dien hand ook het harte des Konings is; toen ik echter het berigt ontving dat er geen audiëntie was, moest ik dat als een wenk des Heeren aanmerken; de broeders alhier zijn zoo als ik wel verwacht had zeer bevreesd voor eene afscheiding; zij zijn echter zeer hartelijk en belangstellend; Hogendorp[22] bij wien ik gelogeerd ben neemt vooral hartelijk deel in het lot der verdrukte gemeente des Heeren; na alles wat ik verneem zal er binnen kort wel meer voor den dag koomen; volgens berigten uit Groningen, heeft Do. de Cock 12 militairen in zijn huis die veel hebben vernield, zijn papieren zijn ook in

16 DERDE DEEL 42-61.
17 Bos, *Archiefstukken* II, 68-108, speciaal (voor het request) 73-74.
18 Bos, *Archiefstukken* II, 80-81.
19 Op 2 november 1834 overleed op de leeftijd van 1⅓ jaar Prins Willem Frederik Nicolaas Karel (kleinzoon van Koning Willem I), zoon van Prins Willem Frederik Karel (1797-1881).
20 Bedoeld zijn leden van de Haagse Réveil-kring.
21 persoonlijke.
22 Mr. Dirk graaf van Hogendorp (1797-1845); vergelijk DERDE DEEL 77-81.

beslag genomen[23] en alle aan hem gerigte brieven worden dus bekend; ten mijnen opzichte ben ik blijde dat zij daaruit zien zullen dat ik in het verborgen nooit anders gesproken heb als in 't openbaar; doch er zal wel vervolging op komen, zoo men ons echter van geene burgelijke misdaad kan overtuigen, is er niets over als vrijheid van Godsdienst of binden der conscientie; wat de uitkomst zal zijn dit weet ik niet; maar dit is zeker, dat de Heere Zijne gemeente nooit zal begeven of verlaten - die gemeente kan wel gelouterd worden door zware beproevingen maar vergaan kan ze nimmer; mogten wij maar meer in alles onderworpen zijn aan zijnen altoos heiligen en wijzen wil. Ik ben nu meteen bezig om de stukken voor de drukpers gereed te maken en hoop morgen daarmede klaar te komen, ik denk dan vrijdag na Gorcum te vertrekken en Zaterdag morgen na huis te komen; Arie moest dan maar zorgen dat hij of iemand anders met het paard tegen 9 uur te Woerkum[24] was dan ben ik zoo veel vroeger te huis, terwijl ik anders op de boot[25] moet wachten. Van Rhee[26] kan ik dan naderhand wel spreken.

Hier verwacht men dat het gouvernement hevige tegenstand zal bieden; het is mogelijk, doch ik (kan) nog maar niet zien dat zoo wij ons burgerlijk stil gedragen men ons iets zou kunnen doen of men moet de vrijheid der conscientie willen binden, en dat kan niet anders als de schrikkelijkste gevolgen hebben, doch waartoe zoo vooruitgelopen; de Heere toch heeft Zijnen Koning gezalfd over Zion den berg Zijner heiligheid, ik voor mijn persoon ben overtuigd dat ik in oprechtheid voor God heb gehandeld uit belangstelling in het duurzame heil van Zijne Gemeente. De uitkomst zij en blijve Hem aanbevolen die alle dingen werkt naar Zijn welbehagen. Hij zal het voor onze harten ook wel maken, en ook nu zijn alle de haren onzes hoofds geteld. Groet alle de broeders en vrienden; de Heere zij met u; zoen onze kleine en denk veel in uw gebeden

aan uwen liefhebbenden man
H.P. Scholte

4. Groningen, (vrijdag) 28 november 1834

In de volgende brief lezen we dat Scholte op weg is naar Appingedam. Hij zal daar zaterdag 29 november worden verhoord door de rechter van instructie bij de rechtbank van eerste aanleg aldaar, inzake zijn optreden te Ulrum vrijdag 10 oktober 1834.

Hartelijk Geliefde!

23 Bos II, 28-44; Wesseling I, 62, 64. Het huisarrest van De Cock werd spoedig opgeheven, de in beslag genomen papieren hem terug gegeven; één en ander op last van de gouverneur van de provincie. Van vernielingen lezen we in de literatuur niet; evenwel moet de familie De Cock aan geen geringe kwellingen hebben blootgestaan: twaalf soldaten waren in de pastorie gelegerd, bovendien werd de wacht er ondergebracht.

24 Bedoeld zal zijn Arie Baaijens, diaken te Doeveren; Woerkum = Woudrichem.

25 Vermoedelijk over de Maas van Woudrichem naar Veen of Heusden - en vandaar te voet naar Doeveren.

26 J. van Rhee, Hervormd predikant te Veen (N.-Br.) 7 juli 1834 tot 10 nov. 1835; scheidde zich af, maar werd reeds in 1836 afgezet als (Afgescheiden) predikant.

Daar ik gisteravond eerst ben aangekomen en de post reeds vertrokken kon ik

niet meer schrijven; ik ben Dinsdag nacht te Hattem geweest - de diligence bleef tot woensdag morgen in Zwol. En Brummelkamp[27] was aan de wagen om mij af te halen, ik ben met zeer veel genoegen bij hem geweest en staat zeer goed onder hetgeen er gebeurt; te Meppel heb ik ter Loo[28] nog gesproken van wien gij waarschjnlijk een brief zult ontfangen hebben, waarin hij zoo veel hem bekend was het geen er sinds en elders is[29]... De woede en razernij is in deze provincie en ook te Drenthe groot; allerwege scheiden de gelovigen zich af; aan de Smilde zijn de ouderlingen en diakenen bevestigd door Do. de Cock,[30] en een Catechiseermeester[31] aangesteld om te oefenen, deeze is reeds voor de regtbank geweest en veroordeeld tot gevangenis; Do. de Cock heb ik in Groningen ontmoet, hij is gisteren voor de regtbank geweest en veroordeeld tot een boete van *ƒ* 50[32] - heden is hij weder om te appelleren van het tweede vonnis 3 maanden zitten en *ƒ* 150 boete. Het is wel te denken dat zoo er geen merkelijke verhindering komt Do. de Cock moet zitten[33]. Gods volk is echter gemoedigd in de omstandigheden; alhier is gister avond het kleine afgescheiden hoopje als gemeente geinstalleerd, een ouderling en diaken benoemd en bevestigd,[34] dat moet Zondag op een andere plaats weder gebeuren indien de Cock niet wordt vast gezet; ik vertrek heden middag na Appingadam; hoe het daar zal gaan kan ik natuurlijk niet vooruitzien; indien zij naar de lust van hun harte te werk gaan zullen zij mij wel provisioneel in bewaring nemen, ik heb reeds de nodige getuigen bij de hand die zeer goed bekwaam zijn om te zeggen wat er gezegd is in mijne preek; ik heb van van der Kemp[35] vernomen dat zoo zij mij crimineel willen vervolgen het nog niet zeker is of ik wel te Groningen zal moeten teregtstaan, daar dit afhangt van de keus van den procureur generaal in den Haag. Ik mag echter de geheele zaak stil en vertrouwend aan den Heere overgeven; hoe of het ook gaa dit staat voor mij vast en onwrikbaar dat God zijn kerk zal verlossen en de vijanden beschamen; ik ben verlangende te weten hoe de vijanden zich in onze streken zullen gedragen - ik hoop dat de gemeente standvastig zal blijven in het aankleven der Waarheid; en dat de Heere u vooral

27 Ds. A. Brummelkamp scheidde zich te Hattem af 7 oktober 1835.
28 L. ter Loo, één der ondertekenaars van een request door C. Hanau e.a. te Meppel, gezonden aan de Koning, 16 mei 1834; gevraagd werd recht te doen aan ds. H. de Cock. Bos II, 329, 339.
29 Na deze woorden zal moeten volgen: ‘vermeldt’.
30 19 november 1834.
31 D.J. van der Werp, Bos II, 110.
32 Donderdag 27 november; vonnis wegens het leiden van een ongeoorloofde godsdienstoefening.
33 Inderdaad werd ds. H. de Cock op 28 november in hoger beroep te Groningen veroordeeld wegens het verstoren (beter: beletten) van een godsdienstoefening te Ulrum, zondag 19 oktober. Vergelijk Wesseling I, 59-61,68. Hij werd aanstonds in hechtenis genomen en werd 26 februari 1835 uit gevangenschap ontslagen.
34 Op 27 november 1834 werd de gemeente te Groningen geïnstitueerd. Twaalf personen waren de eerste lidmaten. R. Kema werd ouderling, O.L. Schildkamp diaken. Wesseling III, 124-125. Vergeleken bij de gemeente van Scholte, met ruim 400 zielen, was het begin van die te Groningen inderdaad een ‘klein hoopje’.
35 Mr. Carel Maria van der Kemp (1799-1862) behoorde tot de kring van het Réveil in 's-Gravenhage.

mag sterken in de uure der beproeving door zijn alvermogende genade, opdat gij standvastig en gemoedigd moogt weezen wat zij ook over mij zullen besluiten; dat is zeker zoo zij maar eenigsints naar waarheid zoeken en oordelen, dan moet ik geheel vrij want er is geen enkel artikel te vinden hetgeen zij op mij kunnen toepassen, en daar mijn geweten voor God die harten kent geheel vrij is, kan ik ook gerust de toekomst te gemoet gaan, en laat de Heere het toe dat ik door de vijanden verdrukt worde dan zal Hij ook deze verdrukking aan mij heiligen en ten goede doen uitlopen voor Zijne ware gemeente, en als ik in de gevangenis moet, als dan van de gemeente maar een gedurig gebed tot God mag gedaan worden, dan zal er ook van Hem wel kracht uitgaan, opdat Zijn volk ook zonder mij en de Cock, het ampt der gelovigen uitoefene. Groet alle vrienden hartelijk van mij en de Cock en van de broeders zoo hier als elders; morgen middag hoop ik dadelijk te schrijven zoo er tijd is...[36] de post en anders Zondag, en zoo ik weg mag kom ik zelf dadelijk terug.

De Heere onze getrouwen en onveranderlijke Verbonds God schenke u veel vrijmoedigheid in de toenadering tot den troon der genade om alle uwe bekommernissen op den Heere te werpen. Hij zal het wel maken; en het zal ook aan ons bevestigd worden dat het voor (ons) goed is verdrukt te zijn geweest, het zal ons losser maken van de wereld en ons vaster verbinden aan Hem die alles in allen zal weezen voor zijn volk in de grootste nood ja zelfs in den dood; schrijf morgen dadelijk onder couvert aan O. (L.) Schildkamp koekebakker in de oude boteringestraat te Groningen - ben ik dan dinsdag weg dan kan hij de brief terugzenden; morgen zal ik u wel iets naders kunnen melden, nogmaals de zegen van den Drieëenigen Verbonds God - gedenk in uwe gebeden

aan uwen hartelijk liefhebbenden man
H.P. Scholte

5. Appingedam, (zaterdag) 29 november 1834[37]

Op bovengenoemde dag werd Scholte van 's morgens tot 's avonds half acht verhoord door de rechter van instructie. Daarna werd hij naar de gevangenis gebracht, waar hij donderdag 4 december ‘provisioneel’ werd ontslagen.[38]
In de ‘Officiëele stukken’ vermeldt Scholte: ‘Te Groningen aangekomen, werd mij aldaar een boekje getoond, opgevuld met lasteringen tegen mij en anderen, doch hetgeen mij opmerkelijk voorkwam, was dit, dat dit schandschrift, ten opzichte van mijn persoon, bijna woordelijk overeenkwam met het, te Ulrum, tegen mij opgemaakte proces-verbaal’.

36 Eén woord onleesbaar.
37 Boven de brief staat ‘Appingedam 29 Oktober 1834’, maar dit moet een vergissing zijn. Scholte werd zaterdag 29 november verhoord. Vergelijk *Officiëele stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. Kerkgenootschap* I, 73.
38 Men zie voor zijn gevangenschap *Officiëele stukken* I, 73-87. Scholte reisde via Groningen, Amsterdam, Den Haag en Gorcum terug naar Doeveren.

Bedoeld is het kleine geschrift van één van de inwoners van Ulrum, namelijk Marten Douwes Teenstra ‘Ulrum, zooals het is en deszelfs toenemende volksbewegingen in October 1834’. Het verscheen te Groningen in november 1834. Merkwaardig is dat eerst in deze eeuw de naam van de schrijver werd gevonden. Immers, het werd anoniem uitgegeven.[39]
Te Appingedam getuigden tegen ds. Scholte: ds. A.P.A. de Cloux, Vierhuizen; M.D. Teenstra, Ulrum; A.J. Sleuver, idem; Jan T. Koster, veldwachter, idem; Jan Jans Rietema, Leens; A.J. Buiringe, Ulrum en J.K. Loots te Vierhuizen. Vóór Scholte getuigden: Joost Simons van Ham, Winsum en Roelf Pieters Medema, Adorp.[40]
In verband met onderstaande brief merken wij nog op dat ds. H. de Cock op 3 december 1834, terwijl Scholte dus nog gevangen zit, aan zijn vrouw schrijft: ‘Ds. Scholte heeft gelijk ik hoor al die getuigen die daar te Appingedam tegen hem getuigd hebben voor meinedigen verklaard en moet nu getuigen der waarheid hebben...’.[41]
Negen jaar later, namelijk in 1843, heeft de advocaat van Scholte, mr. J. Potter van Loon[42] naar aanleiding van het proces tegen eerstgenoemde te Appingedam aan ds. H.J. Wind te Leens het volgende geschreven:
‘..dat... de opsluiting in de gevangenis geenszins het gevolg is geweest van valsche getuigen maar van de beschouwing van den Regter, dat de aan den heer Scholte te laste gelegde daden, aanleiding en regt gaven, om den beklaagde reeds voorlopig in hegtenis te nemen, uit welke hij eerst ook alleen ten gevolge van borgstelling is ontslagen.
De vrijspraak van den heer Scholte is dan ook geenszins gegrond geweest op eenige daadzaak of het getuigenis van goede getuigen, maar op regtskundige beschouwingen, dat hier geen misdrijf aanwezig was.
...De beschuldiging was niet hoon of laster tegen den Koning of schampere en beleedigende uitdrukkingen van[43] Willem den eersten met koning Achas, maar de beschuldiging tegen den Heer Scholte ik geweest dat hij een rede had gehouden behelzende eenige bestraffinge of berisping van eenige daad van het openbaar gezag, volgens Art. 203[44] van het Wetboek van Strafregt’.[45]

Hartelijk Geliefde!

39 De eer van deze vondst komt toe aan J.S. van Weerden. Men zie de belanrijke en uitvoerige beschouwingen van laatstgenoemde over het pamflet ‘Ulrum, zooals het is...’ in zijn *Spanningen en Konflikten - Verkenningen rondom de Afscheiding van 1834*, Groningen 1967, 55-80.
40 J.S. van Weerden 62.
41 G. Keizer, *De Afscheiding van 1834*, 544.
42 DERDE DEEL 66-76.
43 Men zou hier kunnen tussenvoegen de woorden ‘vergelijking van’.
44 DERDE DEEL 66. Wij menen de artikelen 201 en 202 te moeten noemen. Men vergelijke ook de tekst van het (vrijsprekende) vonnis door de rechtbank te Appingedam, 27 februari 1835, Bos II, 59-61.
45 Keizer, *Afscheiding* 547.

Daar ik eenige oogenblikken vrijheid heb zoo neem ik dezelve waar om u iets van mij te melden, daar ik anders heden en misschien morgen ook geen gelegenheid zal hebben. Het verhoor is afgeloopen, alle de lasteringen welke ik

in het proces verbaal heb gelezen kwamen op de been; ze waren reeds allen met eeden bevestigd; hetwelk ijsselijk was voor mij om te hooren, daar het een bewijs was van de verschrikkelijke verharding des harten der vijanden van God en Zijn volk; ik heb alle de lasteringen zoo als gij wel kunt begrijpen gaaf weg ontkend.

Nú kan het verdere proces geduchte gevolgen hebben; worden de valsche eedzweerders geloofd dan word ik veroordeeld als oproermaker en dan zal ik voor eenige tijd gevangen moeten zitten; doch behaagd het de Heere om in deeze de waarheid aan het licht te brengen, dan kan het niet anders of de valsche eedzweerders zullen nog zwaarder gestraft worden, en ik kom geheel op vrije voeten,[46] en dan zal het zeker van eene zeer gunstige uitkomst zijn voor Gods volk; ik ben gedurende het verhoor zeer bedaard geweest, en ik mag door Gods genade berusten in den wil des Heeren wat ook de uitkomst mooge weezen. Ik moet nu zoo aanstonds weder naar den rechter van instructie om voor hem de zaak te bepleiten, opdat hij daarna zijne aanklacht tegen mij kan inrichten; kan ik nu morgen schrijven, dan spreekt het van zelven dat gij dinsdag weder een brief hebt; en zoo ik onverhoopt niet zou kunnen of mogen schrijven dan zal ik zorgen dat een der broeders alhier aan u schrijft. God de Almachtige schenke u door Zijne genade te berusten in Zijne altoos wijze en heilige beschikking, hoe het ook gaan moge, de uitkomst zal heerlijk zijn, en aan het einde des wegs zullen wij overvloedige stoffe hebben om den Heere te danken dat Hij ons verwaardigde om voor Zijn naam en zaak te lijden.

Groet alle de vrienden en denk veel in uwe gebeden aan uwen hartelijk liefhebbenden man

H.P. Scholte

6. Groningen, 18 februari 1835[47]

Hartelijk Geliefde.

Ik ben in welstand alhier aangekomen, doch de weg tusschen Meppel en Assen is genoegzaam onrijdbaar, ik heb die weg op een boerewagen gemaakt omdat ik (de) diligence te gevaarlijk rekende; te Zwolle heb ik de vrienden met genoegen ontmoet; Brummelkamp was aan het veer en is mede na Zwolle gegaan, hij is bijzonder wel en de vijandschap begint tegen hem hevig te ontbranden - Te Groningen zijn de broeders ook zeer gemoedigd in de verdrukking die nog hevig woedt. Hier is men algemeen bevreesd dat men mij zal veroordeelen, hoe weinig schijn van regt er ook mag wezen; ik heb gisteren avond van Loon[48] gesproken die ook nog al bedugt is wegens de personele haat die men tegen mij heeft; de Heere regeert en wat ook de menschen besluiten, Zijn raad zal

46 Scholte heeft in dit opzicht niet gelijk gekregen. Hij werd vrijgesproken, maar van een aanklacht tegen, laat staan veroordeling van de getuigen, wegens meineed of valse verklaring, is niets bekend.

47 Scholte is dan op weg naar de rechtszitting te Appingedam op vrijdag 20 februari. Vergelijk DERDE DEEL 68-69.

48 Mr. J. Potter van Loon, de advocaat van Scholte.

bestaan; de verwachting van 't volk alhier heeft mij niet ter nedergeslagen; hoe of het ook uitvalt, hiervoor heeft de Heere reeds gezorgd dat ik niet behoef te lijden als een kwaaddoener. God sterke u ook in deeze weg, om 't alles aan Hem overtegeven wiens Naam is **Raad, Kracht,** Sterke God. Hij schenke u genade om in elke verdrukking in Hem gerust en gemoedigd te zijn, de uitkomst is toch heerlijk.

Ik heb heden de ouden man gezien en gesproken die door de beschuldiging van ds. Smit(h) gevangen was.[49] Hij moet voor de assises te regt staan[50] en is daarom na Groningen vervoerd, hij is bijzonder sterk in 't geloof en hoewel zijn lichaamskrachten door de gevangenis verzwakt zijn juicht hij in den Heere als een oude Simeon.

Het verhaal van den arbeider is waarheid, hij heeft niets meer gedaan als aan de voet van den preekstoel geroepen 'Wolf kom af' - daarop is de predikant zoo bevreesd geworden dat hij zijn steek en preek in de loop heeft gelaten[51] en bij de meester in huis gevlucht is met bevel van alle deuren digt te houden.[52] Voorleden Zondag was men hier bevreesd van die zelfde man,[53] en toen zijn de soldaten in de wapenen geweest met geladen geweren, en in elke kerk bij de preekstoel politiedienaren; de Heere zal wel opstaan om zijne vijanden te beschamen; groet de vrienden hartelijk van mij en schrijf een klein lettertje na Genderen;[54] ik verwacht met de omgaande post een brief van u onder couvert van Schildkamp; de advocaat denkt dat er in elk geval een appel zal komen, hoe ik dan doen zal moet ik naar de omstandigheden besluiten; mochten wij maar veel leeren aanhouden aan den troon der Genade om uitredding der verdrukte gemeenten; wij kennen van de verdrukking bij ons nog niets als ik reken naar deze streken; de Heere zelve wekke Zijne kinderen allerwege op door Zijnen H.Geest, om niet achter te blijven, maar vrijmoedig zich te openbaren met wien

49 Klaas de Wit uit Grootegast en Freerk Hendriks Stoit wonende onder Ulrum zouden 12 oktober 1834 ds. N. Smith in de Hervormde kerk te Ulrum hebben gemolesteerd. Zij werden bij arrest van het hof van assises in de provincie Groningen en Drenthe van 2 maart 1835, ieder tot een gevangenisstraf van 18 maanden en *ƒ* 10,- boete veroordeeld. Vergelijk Bos I, 318-321; II, 53.

50 Hof van assises is in het algemeen een rechtbank die oordeelt over zware misdrijven.

51 Iets in de(n) loop laten = iets verliezen, van iets afzien, achterlaten.

52 Meerten Jans Niewold, 30 jaar, dagloner, wonende te Houwerzijl gemeente Ulrum, verstoorde 1 februari 1835 een Hervormde godsdienstoefening te Zuurdijk, door de op de kansel staande predikant J.H. Warmolts toe te roepen 'Wolf, kom af'. Ds. Warmolts verliet na enig verder rumoer de kansel, waarna Niewold deze beklom en 'ofschoon het lezen en schrijven niet verstaande, onverstaanbare gebeden deed en psalmen liet zingen, waarmee hij en een groot aantal van zijnen aanhang zich bijna twee uur hebben bezig gehouden' - Bos II, 228-230. Er zijn aanwijzingen dat De Cock c.s. zich van zulk een optreden distancieerden. Vergelijk Wesseling I, 121-122.
Op 15 maart riep Niewold opnieuw 'Wolf, kom af' en wel tot ds. A.P.A. de Cloux uit Vierhuizen, toen deze in Ulrum preekte.
Niewold werd voor deze vergrijpen tot gevangenisstraffen en boeten veroordeeld.

53 Bos II, 226-227. Met 'hier' wordt bedoeld in de stad Groningen.

54 Mevrouw Scholte logeerde, zoals de volgende brief leert, in die dagen te Gorinchem. Ongetwijfeld is dit geweest ten huize van A. Hasselman (men zie voor hem EERSTE DEEL, naamregister).

zij het houden, God of Baal en het zich eene eere rekenen om de versmaadheid Christi te dragen, de overwinning is zeker want Christus zit aan 't roer der zaken en Hij bestuurt alles tot heil van Zijne duurgekochte Gemeente.

Zoen de kleine eens van mij, en groet de gemeente. Zaturdag hoop ik weer te schrijven, maar zorg dan toch dat de tijding spoedig te Genderen is, ik ben zeer benieuwd of men gedurende mijn afwezen iets beginnen zal; de God van alle genade zij u nabij met Zijne almachtige vertroosting en geve u in alle omstandigheden kracht om het kruis te dragen tot verheerlijking van Hem Die eenmaal alle zijne en onze vijanden verpletteren zal onder eenen ijzeren scepter.

Nu lieve nogmaals hartelijk gegroet, denk veel in uwe gebeden aan
uwen liefhebbenden man
H.P. Scholte

7. Appingedam, (zaterdag) 21 februari 1835

Hartelijk Geliefde!

Het proces heeft gisteren geduurd van 's morgens 11 tot 's avonds 8 uur. Van Loon heeft uitmuntend gepleit en zoo er maar een greintje rechtschapenheid bij de rechters bestaat dan is de vrijspraak zeker, want de geheele grond van veroordeling, moet daarop rusten dat het kerkbestuur **autorité publique** dat is volgens de Grondwet **publiek gezag** is.[55] Elk die maar eenigsints gezond denken kan zal dit wel ontkennend beantwoorden; en daarom is er naar de strengste rechtvaardigheid geen vonnis te verwachten; de verdediging van den officier van den rechtbank was zeer bescheiden en niet zeer sterk; de uitspraak is 8 dagen uitgesteld; de rechtbank heeft mij gezegd dat ik daarbij niet behoefde tegenwoordig te zijn en dus hoop ik, maandag morgen op de diligence te gaan dan ben ik dingsdag middag in Gorcum; wanneer Gij dus zoo lang in Gorcum wilt blijven dan gaan wij woensdag te zamen na huis, doch zend dan een boodschap na Veen opdat Arie[56] daar niet te vergeefs wacht; het is echter misschien noodig dat (gij) maandag vertrekt, dan behoeft Arie mij woensdag niet te halen, ik zal bij 't Hooft[57] wel een paard krijgen. De eisch van den officier is gevangenis van 2 tot 5 jaren; dit verschrikte mij echter niet want hoe doller de eisch is hoe moeijelijker de veroordeling is.[58] Van Loon denkt dat er ook in geval van vrijspraak appel zal volgen na Groningen en daar ik niet zeker ben van de uitspraak, heb ik besloten om maar dadelijk naar huis te komen; ik ben

55 Vergelijk DERDE DEEL 66-67.

56 Een persoon uit Genderen of Doeveren die Scholte met paard (en wagen?) zou komen afhalen van de boot, die te Veen aanlegde. Mogelijk de diaken Arie Baaijens. Vergelijk brief no. 3 van dit hoofdstuk.

57 Arie 't Hooft, één der eerste Afgescheidenen te Veen (N.-B.). Volgens ds. C.W. Pape, te Heusden, de grote tegenstander van Scholte, was 't Hooft een ‘onberispelijk, onkundig, vrij vermogend landbouwer’ etc.; Bos III, 37-38, 44.

58 Wellicht dat de zwaarte van de straf bij veroordeling van Scholte - minstens twee jaar gevangenisstraf - de rechtbank zeer voorzichtig heeft gemaakt de betreffende artikelen van het Franse wetboek van strafrecht toepasselijk te verklaren.

zeer welgemoed, wil men mij op deeze beschuldiging veroordelen dan is het voor de wareld duidelijk en openbaar dat men de waarheid niet wil hooren maar met geweld onderdrukken en dan zal dit zekerlijk dienen tot opening van veeler oogen en tot grooter val van de vijanden; de Heere regeert - Ik las daar zoo even nog Ps 33 vs 11-22 hetgeen mij bijzonder verkwikte; er is hier in de provincie op sommige plaatsen veel opwekking, de Heere werkt en wie zal 't dan keeren. Ik ga straks na Groningen; groet alle de vrienden hartelijk van mij - als gij blijft zorg dan dat ze te Genderen weten dat de uitspraak is uitgesteld; ik verlang al weder na huis en ben zeer nieuwsgierig of er in dien tusschentijd niets is gekomen; de vijanden zullen zich wel weren zoo lang zij kunnen.

Wat is het goed dat de Heere machtiger is dan allen die tegen ons zijn, en dat het lijden om Zijns Naams wil Zaligheid medebrengt reeds hier op aarde; nu lieve ik moet afbreken. God de Heere sterke u in alles en geve u goeden moed in Hem die het hoofd is der Gemeente; zoen onze kleine voor mij, groet de broeders en denk veel in uwe Gebeden aan

Uwen liefhebbenden man
H.P. Scholte

8. Gorinchem, (woensdag) 13 april 1836

> De vier nu nog volgende brieven zijn geschreven nadat het proces te Appingedam en dat in hoger beroep te Groningen, zijn afgelopen. Zij behelzen voornamelijk mededelingen en bijzonderheden aangaande de ontplooiing van het werk der Afscheiding, de vervolging, onderlinge verdeeldheden en de toepassing der kerkelijke tucht.

Hartelijk Geliefde!

Volgens belofte zend ik u heden eenige letteren; ik heb met blijdschap uwe brief ontfangen,[59] en de Heere heeft de verwachting van Hem niet beschaamd; **Appeltere** was bitter[60] doch hij heeft er niet veel schik van gehad; wij hebben alle drie kort gesproken, ten 2 uure was alles afgelopen, aanstaande Woensdag den 20 April zal de uitspraak zijn.

Ik heb **Do. Molenaar**[61] nog gesproken bij Hogendorp, hij meende goed te

59 Zoals het slot van deze brief ons leert, verbleef mevrouw Scholte in die dagen opnieuw te Amsterdam, ten huize van de weduwe S. Brandt-Koopman en Jan Daniel Brandt (Daan).

60 Deze passage heeft betrekking op het rechtsgeding voor het hooggerechtshof te 's-Gravenhage tegen H.P. Scholte en Cornelis Gros te Bodegraven, naar aanleiding van een samenkomst gehouden ten huize van laatstgenoemde. In eerste instantie werden Scholte en Gros veroordeeld tot respect. *ƒ* 100,- en *ƒ* 25,- boete (rechtb. s G, inv. no. 16). Mr. A.W. van Appeltere (1798-1841) was de substituut-procureur-generaal bij het hof. Mr. J.W. Gefken verdedigde Gros; Scholte zichzelf; alle drie voerden het woord. Bij vonnis van woensdag 20 april werd de uitspraak van de rechtbank bevestigd. De kosten bedroegen *ƒ* 107,71 (hooggerechtshof 's-Gravenhage, inv. no. 295).

61 Ds. D. Molenaar (1786-1865).

weeten dat de Koning met ons laatste adres[62] zeer verlegen is, als ook de minister van Eeredienst. Wat er van zij zal de tijd leeren, ik maak er echter niet veel staat op. Te Rotterdam heeft de rechtbank de Schiedamsche aangeklaagden vrijgesproken,[63] op grond dat de afgescheiden gemeente geene associatie vormde, er zal door het publiek ministerie wel geappelleerd worden, en dan moet het hooggerechtshof weer uitspraak doen, en hoe men daar denkt weeten wij.

Maandag nademiddag hebben de Schiedammers mij medegenomen,[64] en ik heb te Schiedam eene lieve eensgezinde Gemeente aangetroffen en meteen nog een kind gedoopt;[65] gij kunt denken dat ik toen niet vroeg naar bed gegaan ben; gister tegen den middag hebben zij mij naar Rotterdam gebracht, alwaar ik de gemeente zeer in de war heb bevonden;[66] ik heb alle moeite aangewend om de tegen elkaar verbitterde gemoederen weder tot een te brengen, doch te vergeefs. Ik heb daarom ook geweigerd de H.Doop in die gemeente te bedienen; van Akkeren was de stugste en wil zijne bediening laten varen. Zwanenburg[67] zal het een en ander wel vertellen. Ik ben van de nacht ten 3 uur op de boot gegaan, en tot Gorcum geslapen. Hier heb ik alles wel gevonden, dus al weder, tot hier toe heeft de Heere geholpen; Do. Meerburg[68] is op reis naar **Beijerland** en **Middelharnis** enz. De tijding van **Do. Buddingh**[69] is stellig waar - de kerkeraad is dadelijk mede afgescheiden. Thands is hij op reis naar Rheenen en zal wellicht over Gorcum terug gaan; ik verlang zeer hem te zien en te hooren of zijn voornemen is om in Zeeland te blijven. De beslissing is spoedig geweest; dit had ik echter verwacht; als wij maar niet vooruitlopen dan zien wij dat de Heere in een oogenblik doet, waaraan wij anders lang arbeiden. Hij schenke ons maar genade om getrouw te zijn opdat wij arbeidende in Zijnen wijngaard

62 Adres door de synode van de Afgescheiden kerken - Amsterdam 2 tot 12 maart 1836 - opgesteld en 16 maart 1836 aan de Koning overhandigd. Vergelijk J.C. Rullmann, *De Afscheiding* 165-168. Het adres leidde tot het koninklijk besluit van 5 juli 1836; EERSTE DEEL 34-36; Bos III, passim.

63 Op 8 april 1836 sprakde rechtbankte Rotterdam Jacob de Gorter (63) en Simon van Jeveren (32) beiden wonende te Schiedam, vrij (Bos III, 200-201). Zij hadden 20 maart 1836 een samenkomst gehouden van meer dan twintig personen. In hoger beroep werden beiden op 25 april 1836 veroordeeld in een boete van *f* 12,- (hooggerechtshof 's-Gravenhage, inv. no. 295).

64 De ‘Schiedammers’ waren blijkbaar, wellicht in verband met hun eigen geding, te 's-Gravenhage.

65 Maandag 11 april 1836.

66 Scholte tekende aan (Lijst der texten): ‘(1836) 12 April. Vergadering met de gemeente te Rotterdam over de aldaar bestaande verwarring’. De bewaard-gebleven gegevens over de eerste jaren van het bestaan van de aanvankelijk kleine gemeente te Rotterdam zijn zeer schaars. De notulen beginnen met het jaar 1843. De eerste ouderlingen waren Gt. van Akkeren en N. van de Coever(r)ing. In HO (provincie Zuid-Holland) lezen we: 15 april 1836 - Gt. van Akkeren heeft zijn bediening neergelegd; 14 maart 1837 - Niemand verschenen. Er zijn bezwaren zowel tegen Van Akkeren als tegen Van de Coevering. Grote ‘oneenigheden’. Verder in dit boek worden hier en daar nog gegevens over Rotterdam vermeld (men zie het plaatsnamen-register).

67 Niet duidelijk wie is bedoeld.

68 G.F. Gezelle Meerburg, afgescheiden predikant te Almkerk.

69 Op 1 april 1836 brak H.J. Budding, predikant te Biggekerke, met de Hervormde kerk. Drie van de ouderlingen en één van de diakenen volgden hem.

Zijne Naam moogen verheerlijken. De Heere sterke u in de moeijelijke post die voor u hoe langer hoe nader komt,[70] en doe U vooral door Zijnen H.Geest de kracht ondervinden van Zijn Woord bij het ondervinden van de moeijelijkheden der verlossing: zij zal zalig worden door kinderen baren zoo zij blijft in het geloove. De vrienden groeten u hartelijk; groet Moeder en Daan en alle broeders, zoen onze Sara en gedenk in uwe gebeden aan uwen u hartelijk liefhebbenden

Hendrik

9. Gorinchem, 24 mei 1836

> Uit deze en de volgende brief blijkt onder meer, dat Scholte in deze tijd te Gorinchem vertoefd heeft en dat hij er op toeziet dat een gedeelte van het huis van Aarnaut Hasselman aan het 'Eind'[71] voor zijn gezin wordt gereedgemaakt.
> De gegevens over de woonplaats van Scholte gedurende de jaren 1835 tot 1837 samenvattende, kunnen we zeggen, dat het gezin Scholte in 1835 enige tijd te Gorcum heeft gelogeerd (augustus tot november); dat daarna mevrouw Scholte naar haar ouderlijk huis te Amsterdam is gegaan, terwijl ds. Scholte te Gorinchem is gebleven. Van ongeveer juli 1836 tot begin september 1837 heeft het gezin in laatstgenoemde plaats gewoond. Daarna werd te Utrecht de 'huizinge Domselaarspoort' betrokken.[72]

Hartelijk Geliefde!

Het is vandaag zoo druk geweest dat ik bijna geen tijd heb om te schrijven; doch ik wil toch aan mijne belofte voldoen, daar gij ook getrouw de uwe vervuld hebt; hoe het te Loosdrecht gegaan is zult gij van Jufvr. Obbes wel gehoord hebben.[73] De Heere heeft mij bijzonder gesterkt, en mijn ongeloof beschaamd. Wanneer zullen wij leeren ons geheel en al aan de Heere toe te vertrouwen. het klagen in uwen brief is mij geene vreemde zaak; mocht het ons meer uitdrijven om onze vastigheid dagelijks te vinden in Christus het eenige fundament, om uit Hem krachten te ontfangen ter verheerlijking van den drieëenigen VerbondsGod; dagelijks vragende om gevoed en verkwikt en getroost te worden door Zijne gemeenschap.

De Heere schenke ons genade om met eene vernieuwde keuze met ons huis Hem te dienen, en tot voorbeelden der gemeente te zijn in al onzen handel en wandel.

Ons goed[74] is redelijk wel overgekomen zoo ver ik kan bespeuren. Zij zijn druk

70 Mevrouw Scholte beviel in het ouderlijk huis te Amsterdam 3 mei 1836 van haar tweede dochter Maria; het kindje overleed te Amsterdam in juli 1836.
71 EERSTE DEEL 71.
72 Deze opmerkingen betekenen een kleine correctie inzake de vermeldingen aangaande het domicilie van de Scholte's in het EERSTE DEEL 60-62. Men zie verder voor dit onderwerp hoofdstuk 18.
73 Scholte preekte 22 en 23 mei 1836 - eerste en tweede Pinksterdag - te Oud-Loosdrecht. Tijdens één van de diensten werd proces-verbaal opgemaakt; EERSTE DEEL 104-105. N. Obbes Dzn. was één van de eerste diakenen van de gemeente te Amsterdam.
74 Onze inboedel.

aan het schoonmaken. In deze week heb ik het druk met schrijven. Aanstaande zondag hoop ik te **Willige Langerak** onder het gebied van Utrecht te preken. De eigenaar van de wooning aldaar heeft zelfs een permissie-brief van zijn burgemeester gekregen.[75] Dit zal eenigsints ten troost zijn voor de gemeente van Langerak en de omstreken.[76] Ik zal denkelijk ook binnenkort te Utrecht moeten prediken om tevens de Christelijke ban in de Naam des Heeren te leggen op het jonge paar, waarbij ik een groote mate van verharding ontdekt heb.[77] Heden wordt van Halen en vrouw gecensureerd,[78] anders gaat het hier goed, er is hier een kerkediaken afgescheiden,[79] een tweede staat te volgen; er is een vierde gezelschap aangelegd,[80] te Werkendam neemt het ook zeer toe. Ook verder op in Zuid Holland, alsmede in Zeeland. De Heere werkt, de oogst is groot, mocht het den Heere behagen om arbeiders uit te stoten, want ik zie er geen doorkomen aan.

De vrienden alhier groeten u allen, groet ook van mij alle betrekkingen en vrienden. Zoen onze kleinen[81] voor mij. Sara wordt vermaand om zoet te zijn. Nu lieve, de Heere sterke u naar lichaam en geest, en geve u in stilheid tot Hem te roepen, het gebed is toch in stilte tot God uit Sion, gedenk in uwe verzuchtingen aan uwen

u hartelijk liefhebbenden
Hendrik

P.S. Er wordt donderdag een mandje met pijpen meegegeven met de schipper, laat Daan vrijdag iemand aan het veer sturen om het af te halen. vaarwel.

75 Zondag 29 mei preekte Scholte zowel 's morgens als 's middags te Willige Langerak, gelegen ten noorden van de Lek. G. Lekkerkerk de Hoop, landbouwer, die zijn huis en erf voor de bijeenkomsten had beschikbaar gesteld, was niet in het bezit van een vergunning van het gemeentebestuur. Scholte preekte opnieuw tweemaal te Willige Langerak zondag 5 juni. Deze vier samenkomsten leidden niet tot gerechtelijke vervolging. Zou dit wel zijn gebeurd, dan zou toch via een vonnis van de rechtbank te Utrecht, te Amsterdam in appèl vrijspraak zijn gevolgd. Men zie ook TWEEDE DEEL 61-64.

76 In Langerak, Tienhoven en Noordeloos - ten zuiden van de Lek - zijn de Afgescheidenen bij herhaling beboet. Men trok dan wel naar Willige Langerak, om godsdienstoefening te houden.

77 Nadere gegevens ontbreken. De notulen van de gemeente te Utrecht beginnen met 1837.

78 Reinier van Halen en zijn vrouw Neeltje Cornelia Spaan behoorden tot de eerste Afgescheidenen (eind 1835) te Gorinchem. De notulen over 1836 ontbreken. Wij vinden beide personen na 1836 nog wel bij de gemeente. EERSTE DEEL naamregister - Van Ha(a)len.

79 Laurens de Bruin, loodgieter. EERSTE DEEL 26, naamregister.

80 Dit betekent dat er meer dan driemaal twintig kerkgangers waren. In den regel kon men namelijk niet met meer dan twintig personen in één huis bijeenkomen. EERSTE DEEL 112.

81 Het echtpaar Scholte heeft op dit tijdstip twee kinderen: Sara Johanna, dan 2½ jaar, en Maria, geb. mei 1836.

10. Gorinchem, (dinsdag) 31 mei 1836[82]

Hartelijk Geliefde!

Omdat gij niet te lang zoudt wachten, haast ik mij u nog eenige letteren toe te zenden. Gaarne zou ik zelf reeds koomen, ja ik heb noodig de genade des Apostels toen hij betuigde ik bedwinge mijn vleesch en breng het tot dienstbaarheid. De Heere God schenke ons door Zijnen H.Geest om onderworpen te zijn aan Zijne leidingen en in die verlo(o)chening van ons zelf Hem te dienen en te verheerlijken met lichaam en geest.

Ik heb Zondag met zegen tweemaal mogen prediken te Willige Langerak voor een ontelbare schaare,[83] het was binnen en buiten vol doch allen konden goed hooren, 's middags heb ik 7 kinderen gedoopt, doch het verhaal van die burgemeester was weer een praatje,[84] die man is integendeel zeer vijandig, doch kon niets uitvoeren, hij heeft 's morgens de vergadering nog opgenomen en Koen de Jong[85] naar zijn naam en woonplaats gevraagd, en toen dadelijk weggelopen. Morgen middag moet ik alhier van de buitendorpen belijdenis afnemen, (een) kerkeraadslid bevestigen en trouwen. In de volgende week moet ik naar **Aalst, Gameren, Zuilichem** en **Herwijnen** om kerkeraden te bevestigen en te doopen.[86]

De Broer van Hasselman te Aalst[87] is geschorst voor 6 weken als meester en verwacht na dien tijd zijne geheele afzetting. In **Aalst** staat een groot gedeelte der Gemeente op afscheiden.[88] Do. Meerburg is nu bepaald beroepen voor en verbonden aan N.Braband, dus daarvan[89] kan ik nu niet veel hulp meer verwachten. Ik zal nu mijne losmaking van Genderen verzoeken, om dan ook uitsluitend in Z. en N.Holland en Utrecht werkzaam te zijn,[90] hoopende dat de Heere mij in die streken medearbeiders toeschikt, want anders zie ik geen mogelijkheid om al het werk af te doen. De predikanten[91] beginnen al in den kuil

82 Bij het origineel van deze brief - groot vier bladzijden - ontbreekt het slot.

83 De burgemeester van Willige Langerak schrijft in zijn proces-verbaal: 'Dat niet alleen het geheele woonhuis, zoo onder als boven, vol menschen was, maar dat ook het geheele erf en de hooiberg opgevuld waren met eene verbazende menigte, die zeker vele honderden in getal bedroeg. Dat de wijd openslaande deuren van het achterhuis geheel open stonden en dat daardoor de menigte binnen- en buiten het huis als ware ééne vergadering uitmaakte'. J.G.M. Boon e.a. *Gereformeerde kerk van Lopik - honderd jaren (1871-1971)*, Lopik/-Woerden (1971) 9.

84 Scholte bedoelt: de burgemeester had geen vergunning gegeven; zie vorige brief.

85 Te Tienhoven; men zie voor hem: naamregister in EERSTE en TWEEDE DEEL.

86 Volgens de 'Lijstder texten' doopte Scholte te Gorinchem 7 juni 1836 en doopte hij te Aalst donderdag 9 juni. In laatstgenoemde plaats werd ook de kerkeraad bevestigd.

87 Jan Hasselman, schoolmeester te Aalst (Bommelerwaard). Heeft, op hoge leeftijd, tevergeefs getracht predikant te worden. Men zie voor hem naamregister in EERSTE, TWEEDE en DERDE DEEL.

88 Deze verwachting is niet in vervulling gegaan. Een request in 1839 door de kleine gemeente van Aalst-Poederoyen aan de Koning gezonden, bevat uit Aalst achttien namen van belijdende leden.

89 van hem.

90 DERDE DEEL 15-16, 26, 35.

91 Hervormde predikanten.

te vallen die zij voor ons gegraven hebben - op onderscheidene plaatsen koomen zij onder het getal, en zijn dus in de onmogelijkheid dat art. 291 enz. op hun toegepast wordt.[92] Het gaat hier te Gorcum stilletjes voort. Het stuk van belijdenis en doop wordt meer en meer een stuk waarover menigeen niet te vreden is; veelen zijn benaauwd dat de kerk van Christus vervallen zal wanneer men aan de zich indringen(de) wareld de bondzegelen niet geven wil, en dit is een treurig bewijs dat het zuurdesem van het Babel waarvan wij zijn uitgegaan, nog niet is uitgevaagd.

Do. de Cock schijnt sterk voor den algemeenen doop te zijn, van Raalte heeft daardoor veel moeijelijkheid doch staat zeer vast.[93] Do. Meerburg wordt er door geslingerd; wat de uitwerking zal zijn wensch ik aan den Heere over te laten; ik heb aan Duyser[94] gezegd, dat hij zoo hij meende voor zijn gevoelen grond te hebben in het Woord van God en in onze formulieren van eenigheid, hij dan mij ten minsten moest aanklagen aan eene kerkvergadering; dewijl ik dan schuldig zou zijn aan inkrimping van Gods verbondsbeloften, en dat ik dat zelf voor zeer zondig reken, en zoo men mij met het Woord overtuigd ik gaarne zou veranderen van praktijk, doch dat ik anders wenschte getrouw te zijn aan de duidelijke leer der Gereformeerde Kerk, zonder mij te laten afleiden door de kwade praktijk van vroegere dagen. De Heere God beware Zijn Sion voor de letter en sleurdienst waardoor wij ten val zijn gekomen.

Het huren van het huis van Jufvr. van Velzen vindt ik niet goed, want als er alleen al bij Couprie 70 menschen koomen, hoe zullen dan allen te samen in dat huis geborgen worden.[95] Ik behoor echter niet tot de kerkeraad en geef het derhalve over. De Heere zal wel toonen wanneer wij niet in Zijne wegen wandelen, doch als wij eerst moeten zien dat wij dwalen, is de smart ook des te gevoeliger. **Demper** gaat nu bij hem niet meer door, maar gaat Zondags met de gemeente over de Lek onder de Prov.Utrecht.[96]

Het huis begint schoon te worden, het beneden kamertje is klaar, de studeer-

92 Vergelijk Bos I, xiii: ‘Geenerlei genootschap (of gezelschap) van meer dan twintig personen, met oogmerk om dagelijks of op zekere bepaalde tijden bijeen te komen, ten einde zich met voorwerpen van godsdienst, letterkunde, staatkunde of andere zaken bezig te houden, zal opgerigt mogen worden, dan met toestemming van de Hooge Regering, en onder zoodanige voorwaarden, als het openbaar gezag zal goedvinden het gezelschap op te leggen.
Onder het getal van personen, bij dit Artikel uitgedrukt, zullen niet begrepen zijn, die hunne woonstede hebben in het huis, waar het gezelschap bijeenkomt’.

93 In deze passage komt naar voren dat Scholte slechts kinderen van belijdende leden der gemeente wilde dopen. De Cock aanvaardde na de Afscheiding de toestand die in het noorden van het land heerste, namelijk dat velen, uit allerlei oorzaak, eerst op gevorderde leeftijd belijdenis van hun geloof deden. Hij meende dat de kinderen van zulke leden gedoopt mochten worden. Deze zaak is een belangrijk twistpunt geweest in de eerste tijd na de Afscheiding.

94 Cornelis Duijser, dan wonende te Veen, gewezen student in de theologie te Utrecht. Stond ten aanzien van de leer van de doop tegenover Scholte. Later bierbrouwer te Heusden. Bos II, 416; EERSTE DEEL 294.

95 Zal een reactie zijn op hetgeen mevrouw Scholte had geschreven. De woning van de weduwe N.J. van Velzen-Geselschap werd verbouwd tot het eerste kerkgebouw van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam. J.C. Couprie was één van de eerste ouderlingen aldaar.

96 Gerrit Demper (42), landbouwer, wonende te Langerak. EERSTE en TWEEDE DEEL, naamregister. Men zie ook noot 76 van dit hoofdstuk.

kamer gedeeltelijk doch ik laat nog een rek maken voor de boeken; de zolders zijn bijna schoon. In de zijkamer zijn zij aan het plafon bezig, het schuurwerk is gedaan, de kelder is klaar, ook de keuken; als de zijkamer gereed is zullen wij het kleed meten, als er volstrekt een loper moet wezen is deze hier wel goed te krijgen. Ik heb al bij het nazien en aanzien en verzorgen van het goed[97] gedacht dat wij er het gemakkelijkst zouden afkomen; wanneer de deurwaarder het eens voor boeten en proceskosten op de markt verkocht, dan zouden wij nooit zoo veel te verliezen hebben. In de zijkamer zullen linnen gordijnen moeten wezen, omdat de menschen dat allen zoo hebben voor aan de straat, zoo moet het een na het ander zijn. Ik hoop dat wij van de zomer die mooije zijkamer maar niet ontzien zullen.

Uw hoed is naar de schoonmaakster doch ik heb niet veel trek om een hoededoos mee op reis te neemen daar ik onderweg nog wel zal vertoeven; de wind is nog al schraal, zoudt gij het met de zwarte hoed kunnen redden tot Gorcum. De menschen weeten toch wel dat wij vreemd zijn en misschien zien zij het toch wel voor een zomerhoed aan.

Ik weet nog niet waar ik de volgende Zondag moet prediken, ik kan het dus ook niet schrijven. Vraag aan Daniel hoe het met de pleidooien is.[98] Ik heb een brief van Golverdinge[99] gehad van 26 Mei; toen had hij de copieën nog niet, dat is niet volgens afspraak, de uitgave zal nu een maand vertraagd zijn. Gaarne zou ik ook deeze week het prospectus van intekening hebben van Lodensteyns Beschouwingen Sions[100] alsmede proeven van de Catechismus van...[101] - verzoek aan Daniel dat hij eens bij Höveker[102] aangaat. Ik verlang ook te weten wanneer en hoe de uitspraak is van de rechtbank in het appel van Arnhem.[103] **Do. Budding** zal denkelijk wel voor de Leydsche en Haagsche rechtbank moeten verschijnen, hij is gedurig werkzaam en reizende; ik heb nog geen brief gehad want hij heeft geen tijd om te schrijven.

Het verschil over den doop zou wellicht eene bijeenkomst der predikanten noodzakelijk maken. Dat zou zeer goed kunnen geschieden bij Mevr. Zeelt;[104] bij gelegenheid kunt gij haar wel eens vragen of zij 7 predikanten zou kunnen

97 De inboedel. Wellicht had de eerste, eenvoudige inboedel vande Scholte's tengevolge van de twee verhuizingen en het opgeslagen-zijn, enigszins geleden.

98 Bedoeld zal zijn: hoe staat het met het drukken van de pleitrede, uitgesproken door mr. A.M.C. van Hall; of van een geschrift van Scholte, betreffende de vervolgingen.

99 J. van Golverdinge, boekhandelaar en uitgever te 's-Gravenhage.

100 Jodocus van Lodenstein, *Beschouwinge(n) van Zion*. Scholte gaf dit werk opnieuw uit; in twee delen, Amsterdam 1839.

101 Eén woord onleesbaar.

102 H. Höveker, boekhandelaar en uitgever te Amsterdam; één der eerste diakenen.

103 Vermoedelijk naar aanleiding van processen tegen de Afgescheidenen te Vuren in het jaar 1836; vgl. EERSTE DEEL 223. De betreffende archiefstukken zijn verloren gegaan. In ieder geval volgde er geen vrijspraak.

104 Vrouwe J.J. Zeelt te Baambrugge. Men zie voor haar VIERDE DEEL, hoofdstuk 22 en 23.

logeren.[105] Ik heb nog van niemand eenige bijdrage voor het tijdschrift ontfangen, en ik zal het dus nog maar een maand uitstellen, want alleen kan ik het niet beginnen.[106]

Ik weet geen raad met al het werk; want ik kan niet reizen en schrijven tegelijk. Mocht ik maar meer onderworpen zijn, en doende wat mijne hand vindt, de besturing aan den Heere over laten, onze dwaasheid komt zoo gedurig aan den dag, en wij weten het dikwijls zulk een schoonen glimp te geven. Eenmaal zal het morren ophouden als onzen ouden adam in het graf daald, doch ook dat geschied op 's Heeren tijd; en als het verlangen naar dien tijd alleen voortvloeit om van de moeijelijkheid ontslagen te wezen, is het verlangen zeker niet zeer Gode welbehagelijk. Als Christus niet de getrouwen en onveranderlijken Borg en Middelaar was, dan was het buiten hoope.[107]

11. Gorinchem, 7 juni 1836

Hartelijk Geliefde!

Daar ik wellicht in de volgende dagen geene gelegenheid zal hebben om te schrijven, zoo neem ik nu nog even de pen op, opdat gij niet te lang zoudt behoeven te wachten; ik verlang hartelijk bij u te zijn; dagelijks ondervind ik de kracht van het woord die twee zullen tot één vleesch zijn, de bewustheid alleen dat ik bezig ben ik het werk van onzen eeuwigen Koning, voor Wien ook de banden des vleesches moeten onderdoen, en, Die ook daarin Zijne Koninglijke heerschappij verheerlijkt dat Hij mij stille maakt. Hij schenke ons genade om elkander weder te moogen ontmoeten tot verheerlijking van Zijnen naam als zaamgevoegden in het huwelijk door Zijnen hand, opdat ook zaad moge kunnen zeggen tot den Heere: op U ben ik geworpen van den baarmoeder aan. Wij hebben heden 1°. Classicale vergadering over de verkoren kerkeraad van Tricht,[108] 2°. vergadering der commissie wegens Joh. van Rhee,[109] heden avond bediening des H.Doops. Morgen denk ik met Do. Meerburg na Zuilichem te gaan waar het ook niet best in orde is[110]; van daar denk ik de gemeente te Aalst

105 De vergadering van predikanten werd gehouden te Zwolle van 5 tot 8 juli 1836. (Lijst der texten). Van deze vergadering is nagenoeg niets bekend. Vermoedelijk waren aanwezig: Brummelkamp, De Cock, Van Raalte, Scholte en Van Velzen. Op grond van de acta van de synode Utrecht 1837 moeten we aannemen dat de predikanten geen overeenstemming aangaande de leer van de doop bereikten.

106 Bedoeld is het tijdschrift *De Reformatie*. Het kwam tot stand krachtens het besluit van de synode te Amsterdam 1836 (art. 68 der *Handelingen)*. Het eerste nummer verscheen begin 1837.

107 Hier eindigt het manuscript. Zoals reeds vermeld, ontbreekt van deze brief het slot.

108 Een afschrift van de notulen van deze vergadering is bewaard gebleven. Hierin wordt niet gesproken van een classicale vergadering, maar van een 'Vergadering van de opzieners der gemeente'. Aanwezig waren afgevaardigden van Gorinchem, Leerdam, Tricht, Vuren en Herwijnen. (HO, provincie 'Beneden-Gelderland', EERSTE DEEL 289).

109 De notulen van deze vergadering zijn niet bewaard. Men zie voor ds. J. van Rhee, *Handelingen synode 1836 Amsterdam*, art. 25-27 etc.

110 EERSTE DEEL passim.

te vestigen,[111] en hoop Zaturdag na Utrecht te kunnen gaan, en dan in de volgende week dingsdag of woensdag te Amsterdam te koomen.

Misschien kan ik dan aanstaande rustdag over 8 dagen op de boerderij van Mevr. Zeelt prediken.[112]

Ik heb Zondag weder te Willige Langerak gepredikt. Mijne komst was zeer onverwacht doch wellekom; de prediking van den vorigen rustdag heeft door 's Heeren genade bijzonder veel mogen achterlaten! Er is eene banier opgericht welke de vijanden niet zullen kunnen weg krijgen.

Hier is alles stil; woensdag moet Demper met eenige anderen weer voor de rechtbank komen.[113]

Er zal in deeze omtrek wellicht eene hamansgeschiedenis in 't klein gebeuren.[114] De officier[115] had aan de burgemeester van Nieuwland geschreven om inlichting of hij een paar jonge lieden had getrouwd en daarvan bewijs afgegeven, het was het paar dat ik in de voorledene week in den huwelijken staat had bevestigd; het bewijs was afgegeven en aan mij ter hand gesteld. Doch de Burgemeester vermoedende wat het oogmerk was, is nu opmerkzaam gemaakt op de artikels uit het Strafwetboek, en zal aan den officier schrijven dat hij gelegenheid heeft om een hervormde predikant te vervolgen en na de wet te doen straffen die reeds meermalen en nog zeer onlangs, huwelijken had ingezegend zonder bewijs van den burgerlijken stand. Hier kan letterlijk vervuld worden RijmPs. 119 vs 59. De Heere is recht en doet gerechtigheid op aarde.

Van harte wensch ik dat de poging des kerkeraads te Amsterdam met 's Heeren goedkeuring bekroond worde;[116] en dat de verlossing der Kerke Gods in mijne geboorteplaats een aanvang mag nemen, en dat de Koning der Kerk de Gemeente aldaar spoedig eenen Herder en Leeraar mag geven;[117] want bij meerder vrijheid wordt het werk in deeze groote Provintie alleen te zwaar. De Heere zal 't maken; groet alle de vrienden, Moeder, Daan, Obbes ook van de vrienden alhier. De Heere onze God zij u nabij in en tot alles. Zoen onze kleinen. Ik verwacht vrijdag een brief van u. Gedenk in uwe gebeden

aan uwe u hartelijk liefhebbenden

Hendrik

111 Vergelijk noot 86 van dit hoofdstuk.

112 Scholte preekte zondag 12 juni op het landgoed Postwijk van vrouwe J.J. Zeelt te Baambrugge. (Lijst der texten)

113 Gerrit Demper (Langerak) en Pieter de Mik (Gouda) werden 11 juni 1836 veroordeeld door de rechtbank te Gorinchem; TWEEDE DEEL 60-61.

114 Haman, boek Esther.

115 Bij de rechtbank te Gorinchem, mr. P.L. Begram.

116 Gedateerd 10 juni 1836 zond de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam - na enige vrijsprekende vonnissen van de rechtbank te Amsterdam - een adres aan het gemeentebestuur, waarin onder meer werd gevraagd ongehinderd te mogen samenkomen in het kort daarvoor gehuurde kerkgebouw Bloemgracht 42; Bos III, 237-245.

117 Scholte werd 16 november 1835 te Amsterdam beroepen; circa augustus 1836 drong de kerkeraad van Amsterdam aan op het nemen van een beslissing; gedateerd 26 december 1836 gebeurde dit opnieuw. Scholte heeft echter nimmer een beroep van Amsterdam aangenomen. DERDE DEEL 19, 22-25, 30-31.

Hoofdstuk 5
Twee brieven van mr. J.L.A. Luijben

In Doeveren, Genderen en Gansoijen hebben de Afgescheidenen een korte, maar hevige strijd gevoerd om het behoud van de kerkelijke bezittingen. Het Classicaal bestuur van Heusden eiste aanstonds na 1 november 1834 alle kerkelijke- en diaconiegoederen, alsmede alle stukken, eigendom van de gemeente Doeveren c.a., op.

Afgezien van ds. Scholte, ontvingen de volgende personen een aanmaning tot verantwoording en inlevering: (te Genderen) J. Branderhorst, ouderling en kerkvoogd, Gerrit van Andel en Gerrit van der Beek, diakenen; (te Doeveren) Dirk Boll, kerkmeester, Arie Baaijens en Teunis Boll, diakenen.[1]

Niet al deze personen bleven bij de Afgescheiden gemeente; zo keerde Gerrit van Andel al spoedig tot de Hervormde kerk terug.[2]

Nadat ds. Scholte c.s. hadden geweigerd de goederen en bescheiden over te geven, spande het Classicaal bestuur een proces aan. Enige maanden daarna ontruimde Scholte de pastorie te Doeveren (30 maart 1835). Op 11 maart 1835 werden J. Branderhorst en Dirk Boll gedagvaard voor de rechtbank te 's-Hertogenbosch. Volgens ds. C.W. Pape te Heusden zou van eerstgenoemde zijn geëist *ƒ* 5000,- zekerheid te stellen voor de te verwachten proceskosten. Branderhorst zou daarop het hoofd in de schoot hebben gelegd.[3]

Ook de diakenen te Genderen begeren tot een schikking te komen. De vierde mei 1835 worden de kerkelijke goederen te Doeveren en Genderen, alsmede de bezittingen der diaconie te Genderen overgedragen.

Nadat het voornemen daartoe is te kennen gegeven, ziet de advocaat van Scholte c.s., mr. Luijben[4] geen heil in een voortzetting der procedure inzake de diaconie-goederen te Doeveren.

De beide onderstaande brieven leggen hiervan getuigenis af. Korte tijd nadat zij zijn geschreven, geven ook de Afgescheiden diakenen te Doeveren, Arie

1 Officiëele stukken I, 45-47.
2 Bos II, 309-31 1.
3 Idem 311-312.
4 Mr. J.L.A. Luijben (1786-1859); onder meer advocaat te 's-Hertogenbosch (1829-1842); lid van de Tweede Kamer (1829-1859). Volgens Bos II, 193; '...ijverig Roomsch-Katholiek, onder Willem I bijna altijd in oppositie'. Enige leden van de Haagse Réveil-kring betreurden de keuze in deze door Scholte gedaan.

Baaijens en Teunis Boll, hun verzet op.[5] De procedures tegen hen slepen zich echter voort tot 1837.[6]

1. 's-Hertogenbosch, 9 april 1835

WelEerwaarde Heer!

Heden ben ik voor Diaconen van Doeveren, voor de Heeren Regters-commissarissen verschenen, en heb beweerd, dat aan het Klassikaal Bestuur geene actie tegen dezelve competeert. Wij zullen zien, wat de Regtbank deswege zal beslissen.

Diaconen van Genderen hebben verklaard, bereid te zijn, om alles over te geven. Dezelve zijn nog verdergegaan en hebben, in naam van den Kerkvoogd toegestemd, om alle Kerkelijke fondsen enz., onder behoorlijke rekening en verantwoording aan het Klassikaal bestuur te extraderen.[7] Nu begrijpt UEw. wel, dat onze middelen merkelijk achter uit zijn gewerkt. Men zal thans wellicht tot het getal, om eene gemeente te constituëren, geraken; en, wat dan? Dan verliezen wij het proces. Ik zend UEw. de citatie, aan den Kerkvoogd gedaan, terug. Het is gelukkig, dat ik daarop geen procureur heb doen constituëren. Gelief mij te melden wat Branderhorst heeft bewogen, om dien rol te spelen. Voorts heb ik de eer, met hoogachting te zijn

UWEWDv Dienaar,

Luijben

2. 's-Gravenhage, 16 april 1835

WelEeerwaarde Heer!

Ter beantwoording uwer geëerde letteren van 13 dezer, gisteren **hier** ontvangen, dient, dat dewijl de zaak van Branderhorst q.q. voor den Regter is gebragt, eene voorwaardelijke overgaaf, zonder bewilliging in zoo iets van de partij, niet mogelijk is. Hij moet glad en gaaf overgeven, of weigeren. Wanneer dit laatste geschiedt, moet er vonnis komen. Dit is voordeelig of nadeelig. In het eerste geval zal de partij appelleren (aangenomen, dat er geen conflict wordt opgeworpen); in het laatste kan Branderhorst dien weg inslaan. Dan komt er eindelijk een arrest van het Hoog-Geregtshof; en daarmede is de zaak zoo beslist, dat daarop nimmer kan worden terug gekomen. Even zoo moet het

5 Bos I, 311 (noot 11).

6 Wij merken nog op dat de gang van zaken met een gedeelte van de kerkelijke archieven van Doeveren en Genderen uit de stukken niet geheel duidelijk wordt. In de notulen van het Classicaal bestuur van Heusden (bewaard door Hervormde gemeente, Heusden) van 26 april 1837 wordt geconstateerd dat een deel van de archieven nog bij Scholte berust; besloten wordt te gaan procederen. In de Scholte Papers vonden wij niets anders dan enige copieën van kerkeraadsnotulen. Men zie echter voor meer bijzonderheden hoofdstuk 19, paragraaf 166.

7 Uit te leveren.

loopen met de diaconen van Doeveren. De uitslag is vooraf te voorzien, ten minste nu die van Genderen terug zijn getrokken. Ik geloof, dat de beste weg is geworden, om maar over te geven en voor de overmagt te buigen. Ik moet hier echter bijvoegen, dat ik bereid blijf, de zaak van de Doeversche diaconen te verdedigen; edoch ik beloof daarvan niet veel goeds meer, indien namelijk de Regtbank het Klassikaal bestuur tot het gratis procedeeren toelaat. Ik zal ten dezen aanzien UWEW. nadere tijdingen tegemoet zien. Ik zal nog 7 of 8 dagen hier blijven.

Ik heb de eer, met hoogachting te zijn
UWEWDv Dienaar,
Luijben

Hoofdstuk 6
Veertien brieven van ds. H.J. Budding

Inleiding

Huibert Jacobus Budding[1] werd 19 januari 1810 te Rhenen geboren. Na theologie te hebben gestudeerd aan de universiteit te Utrecht werd hij Hervormd predikant te Biggekerke. Begin 1836 bereikten de conflicten tussen Budding en het classicaal bestuur (Hervormd) van Middelburg hun hoogtepunt. Op 1 april van dit jaar legde hij zijn ambt van predikant in de Hervormde gemeente van Biggekerke neer en vertrok aanstonds uit genoemde plaats. Reeds vóór zijn afscheiding, namelijk 26 februari 1836, werd hij beroepen door enige gemeenten in de provincie Utrecht. Voor dit beroep werd door hem eerst bedankt bij een brief van circa 20 maart 1837.[2] Wel verschijnt hij in een 'provinciale vergadering' van de Afgescheiden kerken in de provincie Utrecht 'en een gedeelte van Zuid-Holland', gehouden te Utrecht 22 april 1836.[3] Tijdens deze vergadering voltrekt zich zonder enige formaliteit zijn 'aansluiting'. Aanstonds daarna begint hij in Utrecht en Zuid-Holland te preken; wij noemen: 1 mei in de stad Utrecht, 8 mei (en 1 juni) te Linschoten, 15 mei te Kockengen.[4]

Budding werd reeds vanaf zijn jonge jaren geplaagd door inzinkingen en 'geestelijke verlatingen'. Toen hij predikant was geworden, preekte hij in zulke omstandigheden niet, maar zocht meer dan eens zijn heil in een verblijf in zijn geboorteplaats Rhenen.

Van eind juli tot half november 1836 vinden wij hem in Zeeland. Hij is dan min of meer verbonden aan de Afgescheiden gemeente te Middelburg, preekt op Zuid-Beveland en instituëert in genoemde provincie een aantal kerken.

Met ds. Scholte correspondeert hij kort na zijn afscheiding over zijn twijfel inzake de wettigheid van zijn herder- en leraarschap, nu hij geen predikant meer is in enige gemeente. Gedateerd 15 april 1836 schrijft Scholte hem uit

1 Men zie voor hem: J.H. Gunning J.Hzn., *H.J. Budding, Leven en arbeid*, tweede druk, Rhenen 1909. Verder noemen we: *Een merkwaardig vijftal* door A.M. Wessels, tweede druk, opnieuw bewerkt door H.M. Stoppelenburg, Vianen 1969; Wesseling, *Groningerland III*, hoofdstuk V, E; EERSTE tot en met VIERDE DEEL, register van personen.

2 VIERDE DEEL 206-208, 253.
Gunning vermeldt abusievelijk 1836. Budding heeft meer dan eens, na een ontvangen beroep, lang gewacht met het nemen van een beslissing.

3 Gunning vermeldt ten onrechte 21 april (blz. 123) en 15 april (blz. 156, Herinneringen van Budding zelf).

4 VIERDE DEEL, passim.

Gorcum - Budding bevindt zich dan te Rhenen: ‘Nog een enkel woord over het slot van uwen brief. Uwe verwerping van het ongoddelijk kerkbestuur heeft uwe ordening evenmin kunnen vernietigen als het de onze gedaan heeft, en daarom zie ik niet in waarom gij niet de sacramenten zoudt kunnen bedienen en de kerkeraden bevestigen. Hiertoe zult gij wellicht te Rhenen aanzoek krijgen... gij moogt wel toezien wanneer gij gevraagd wordt, om niet op lossen grond te weigeren’.

Eind januari 1839 verscheurt Budding zijn beroepsbrief van de Afgescheiden gemeenten in Zeeland. Hij heeft dan bezwaar tegen het vragen van ‘vrijheid’ aan de overheid en wenst dat in de erediensten uitsluitend de psalmen naar de berijming van Datheen zullen worden gezongen. Op beide punten wordt hij niet gevolgd door de meerderheid van de Afgescheiden kerkleden. De breuk wordt bevestigd 23 oktober 1839, als de provinciale vergadering van Zeeland, Budding ontslaat als predikant van de Zeeuwse gemeenten.

Na ook twee malen geruime tijd in de gevangenis te hebben vertoefd - en wel te Middelburg en te Nijmegen - wegens het niet-betalen van zeer grote bedragen aan boeten, wordt hij ondanks de breuk in Zeeland, predikant van de Afgescheiden gemeente te Groningen (april 1844 tot april 1848).

Van 1848 tot 1852 verblijft Budding in Amerika. In ons land teruggekomen wordt hij tot aan zijn overlijden - 10 november 1870 te Goes - voorganger van een vrije gemeente in laatstgenoemde plaats. Hij, ds. Jan de Liefde (1814-1869) en ds. Hermannus Willem Witteveen (1815-1884), aanvankelijk te Ermelo Hervormd predikant, kunnen worden beschouwd als de geestelijke vaders van de Vrije Evangelische gemeenten in Nederland.

Dr. J.H. Gunning schrijft in zijn boek over ds. H.J. Budding, op bladzijde 464, ter inleiding op de weergave van een zestig-tal brieven gericht aan laatstgenoemde door enige ‘vaders der Scheiding’: ‘De navolgende brieven vond ik in Budding's nalatenschap. Het is zeer te betreuren dat zijne **eigene** correspondentie met deze broederen vernietigd is, of althans voor mij onbereikbaar was’.

Het is een gelukkige omstandigheid dat wij in de Scholte Papers veertien brieven aantroffen door Budding aan Scholte geschreven.[5] We zouden derhalve kunnen zeggen, dat we een deel - vermoedelijk het grootste - van de correspondentie Scholte-Budding kennen.

De brieven van Budding aan Scholte omvatten het tijdvak 25 november 1835 tot 2 november 1836. Wij betwijfelen of er meer zijn geweest - wellicht is een enkele brief verloren gegaan - want al heel gauw verdwenen Buddings gevoelens van broederband en vriendschap ten aanzien van Scholte. Reeds 30 mei 1837 schrijft laatstgenoemde aan Budding: ‘...lang heb ik gewacht dat gij uwe belofte zoudt vervullen en mij **eerst** zoudt schrijven, **hoe** of het ook met u gesteld was, doch te vergeefs’.

5 In het DERDE DEEL werd reeds opgenomen een condoleantie-brief van Budding aan Scholte, Nijmegen 26 januari 1844, 193-195.

De brieven van Scholte, die Gunning heeft opgenomen zijn als volgt gedateerd.

1835:	26 nov., 16 dec.;
1836:	9 jan., 18 jan., 30 jan., 24 febr., 10 maart, 1 april, 15 april, 3 mei, 3 aug., 26 aug.;
1837:	30 mei, 30 juni,[6] 11 juli, 24 okt.,[6] ongedateerd, vermoedelijk circa 15 nov.;
1838:	21/29 aug.;
1839:	24/25 mei;
1866:	(uit Pella, Iowa) 16 mei.

Waar nodig zullen we in het onderstaande naar deze brieven verwijzen.

Tenslotte: in de brieven, zowel van Budding als van Scholte, komt een zekere mystieke inslag naar voren; in de jaren rond 1836 vinden we bij beiden een leven bij de indrukken van de dag, het sterk bezig zijn met de dingen van het eigen gevoelsleven en een onzes inziens grote twijfelmoedigheid. Bij andere ‘vaders der Scheiding’ als Hendrik de Cock en Simon van Velzen is dit alles in belangrijk mindere mate aanwezig; in hun brieven staat veel meer in het middelpunt het wel en wee van de Afgescheiden gemeenten. Bij dit alles moeten we echter wel in rekening brengen, dat de in dit hoofdstuk te noemen brieven deel uitmaken van de intieme correspondentie tussen twee vrienden, waarbij beiden zonder reserves hun hart uitstorten.

1. Biggekerke,[7] (woensdag) 25 november 1835

Deze brief is evenals de tweede, die we hier zullen noemen niet (direct) verzonden. Nadere informatie over deze zaak geeft een derde schrijven, gedateerd 2 december 1835; men zie hiervoor verder in dit hoofdstuk (no. 3). Scholte vermeldt 16 december 1835 dat hij ‘de beide vorige brieven wel met een (zou) willen hebben’.[8] Toch hebben zij Scholte op de één of andere manier bereikt.
Zoals ook uit diens schrijven van ('s-Gravenhage) 26 november 1835[9] blijkt, was Scholte in de week van 15 tot 21 november enige dagen in Biggekerke (Bêkerke) gelogeerd geweest.

6 Deze brief is gericht aan de ‘Provinciale Correspondent van Zeeland’, maar mede bestemd voor ds. Budding.
6 Deze brief is gericht aan de ‘Provinciale Correspondent van Zeeland’, maar mede bestemd voor ds. Budding.
7 Boven de meeste brieven van Budding geschreven uit Biggekerke, staat ‘Bêkerke’ zoals dit dorp door de Zeeuwen wordt genoemd.
8 Gunning 467. Het is begrijpelijk dat Gunning, die de gang van zaken met de ‘beide vorige brieven’ niet kón weten, aantekent: ‘Deze zin is mij niet duidelijk’.
9 Gunning 467.

Daarna reisde Scholte over Gorinchem naar 's-Gravenhage, teneinde daar voor het hooggerechtshof te verschijnen. Wellicht heeft Budding, al dan niet in gezelschap van één of meer van zijn gemeenteleden, zijn gast een eindweegs vergezeld op de terugreis, bijvoorbeeld tot Middelburg of Goes.
In deze tijd begint ds. Budding met zijn gemeente bidstonden te houden voor de vervolgde Afgescheidenen. De eerste samenkomst was zondagavond 15 november 1835; zondag 22 november werd ‘met goedvinden van den kerkeraad’ afgekondigd, dat Deo Volente dinsdag 24 november en verder elke eerste dinsdag van de maand zulk een bidstond zou worden belegd.
Enige uitdrukkingen in deze brief zijn niet geheel duidelijk. Maar reeds uit dit eerste schrijven blijkt in hoe sterke mate Budding onderhevig was aan allerlei droevige stemmingen en twijfel-gevoelens; aandoeningen die zijn optreden vaak geheel hebben beheerst.

Aan H.P. Scholte Getrouw Bedienaar des Goddelijken Woords in de Gemeenten onder 't Kruis, waar de Heere die belieft te vergaderen, wenscht Genade en Vrede van onzen Heere Jezus Christus,

die wenscht te zijn

Uw in Christus verbonden medearbeider in den wijngaard des Heeren.

H.J. Budding

Indien Christus ons alles is, dan is er geene scheiding; daarvan mogt ik iets gevoelen bij uw vertrek; 't gene mij evenwel niet klaar werd vóór Zaturdag. Donderdags namelijk mogt de weg zoo gebaand worden tot mijne terugreis, dat wij in vereeniging met een paar, zoo ik vertrouw, levendige lidmaten mijner Gemeente, des avonds geenen band van vereeniging ook met onze afwezige vrienden vuriger wenschten dan in en door Christus; zoo mogten wij verwaardigd worden des Heeren aangezigte, alvorens wij van een scheidden, te zoeken - en zoo ooit werd het mij toen gegeven te gedenken aan den vertrokken broeder. Den ganschen Vrijdag was er zooveel overgebleven, dat ik mij zelven zoude afgevraagd hebben of het ook onverschilligheid was, indien eene gedurige en levendige werkzaamheid tusschen den Heere en het gemoed mij niet ten volle daaromtrent had gerust gesteld. Dit werd mij den volgenden dag meer openbaar. Toen eene sombere gemoedstemming ten gevolge van mindere helderheid van werkzaamheden, mij als eene verberging van des Heeren aangezigte deed ondervinden, was het verlangen om in uw gezelschap en omgang te mogen zijn zoo onredelijk, alsof uw bijzijn zonder den Heere mij zou hebben kunnen vertroosten en verlevendigen. Zoodra de Heere Christus geweken scheen, was het harte vervuld met droefheid over eene scheiding, die mij alleen zoo gemakkelijk was gevallen, doordien het den Heere beliefd had mij meer op Zijnen weg, dan op het van Zijn eere vervreemde **eigen** te doen zien. Zondags mogt alles wat er in de week gevallen was, bij vernieuwing levendig gemaakt worden, zoo voor als na den middag, 't gene mij vrijmoedig maakte om volgens de u medegedeelde bepaling de Gemeente zoo in als na het gebed optewekken tot het bijwoonen der Bedestond op Dingsdag avond; zij heeft daaraan ook als een eenig man gehoor gegeven, zoo dat geen van die maar enigsints belang stelden en konden, werd gemist. Voor mij zelven heb ik moeten ondervinden dat afhankelijkheid en zelfverloochening te leeren voor de natuur[10] bang valt. Ik wensch evenwel zoo het de wille Gods wil, en voor mij zelven en met de Gemeente staande te blijven voor des Heeren aangezigte. Overeenkomstig uwe afspraak ben ik met verlangen wachtende hoe het u gegaan is.[11] Ik voor mij, heb mij niet aan de bepaling kunnen binden.[12] Oordeel, als het kan zijn, wel over mijne tegenwoordige stemming, maar niet over mijn hart, omdat ik U zoo veel **en** over u, **en** over mij zelve, en zoo weinig van den Heere en Zijne waarheid schrijf - dit voegt er bij die op uw oordeel

10 ...voor de mens zoals hij van nature is.

11 Namelijk bij een proces voor het hooggerechtshof te 's-Gravenhage. (EERSTE DEEL 87)

12 Wellicht hadden Budding en Scholte de afspraak gemaakt, de komende dagen beiden dezelfde gedeelten van de Heilige Schrift te lezen of op dezelfde tijdstippen te bidden. Zulk een afspraak vinden we ook in andere brieven.

enigen prijs stelt, omdat hij wenscht te zijn, zoo het Gods wille is uw **vriend** en **Broeder** in den Heere Jezus Christus en Uw toegenegen
H.J. Budding

Het boekje bevattende de Adressen[13] is mij, zoo als ge zult bemerkt hebben, geworden, en verstrekt mij in nadruk tot een broederlijk aandenken.

De vrienden van hier groeten u. Groet allen die den Heere Jezus Christus wenschen lief te hebben, en bidden voor den ware vrede van Jerusalem.

Ook Ds. van Rhee. Vale!

2. Biggekerke, (maandag) 30 november 1835

Dit schrijven zou tegelijk met het hierboven vermelde worden verzonden. Toch is dit aanvankelijk niet gebeurd. Men zie hiervoor het opgemerkte in het begin van de inleiding tot brief no. 1 en brief no. 3.
Op 30 november had Budding ongetwijfeld de reeds genoemde brief van Scholte, gedateerd 26 november 1835, ontvangen.
Scholte schreef hierin onder meer dat hij 16 november werd beroepen te Amsterdam en 17 november te Gorinchem en omstreken. Verder gaf hij enige bijzonderheden van de zittingen van het hooggerechtshof te Den Haag. Inzake de twee beroepen lezen we: 'Ik heb voor mijzelf geen licht in deze zaak en weet dus den weg des Heeren niet, en daarom kan ik vooralsnog niets bepalen; gedenk ook, kan het zijn, in dit opzicht mijner in uwe gebeden!'.
Ook in onderstaande brief zijn enige regels die niet geheel duidelijk worden. Dit is niet zo verwonderlijk; immers Budding zelf zegt te twijfelen aan de duidelijkheid van zijn voorden. Wat echter wèl duidelijk wordt, is dat Budding neigt tot afscheiding.

Aan de WelEerw. Zeergel. Heer H.P. Scholte

Genade en Vrede van onze Heere Jezus Christus zij met u.

Zoo bekomt gij dan in plaats van één, twee brieven tot antwoord, waarde vriend! Niet, omdat ik zoo mild ben in het schrijven, maar dewijl er behoefte bestond om meer bepaald mij met u te onderhouden - hoewel ik nu bij het overlezen bemerkt heb dat er niet te roemen valt op den uitslag mijne(r) poging om datgene wat er in het gemoed had omgegaan, duidelijk onder woorden te brengen. Onderscheidene uitdrukkingen hebben verandering of opheldering noodig; dan, indien het des Heeren wil is dat we nader kennis maken, zullen er wel eens heldere oogenblikken, ook onder het schrijven komen en het is in allen gevalle goed, dat ge ook eenigszins kunt oordeelen over mijne manier van uiten, in minder opgeklaarde toestanden, die tot dus verre niet de minsten waren in mijn leven. Ge zult zoodoende ook kunnen leeren

13 H.P. Scholte, *Adressen aan Z.M. den koning aangeboden...*, 's-Gravenhage 1835.

uw verlangen te matigen om mij reeds uitgeworpen te zien.[14] Alleen het geloove aan die alvermogende kracht Gods die als potbakker magt heeft over het leem, om uit

14 Scholte had geschreven: ‘Dit is ook mijne verwachting van u; maakt de Heere u getrouw in alles, dan zal de verwerping wel volgen, want het licht kan met de duisternis geene gemeenschap hebben, noch de tempel Gods met de afgoden, en de grootste afgod zit in ons. Doch als de **Heere** komt moet Dagon vallen’. (Gunning 468).

het zelve te maken wat Hem belieft, zou in staat zijn mij des Heeren weg te doen billijken indien nu reeds, ook in het roepingswerk eene gelijkstelling met u volgen moest - daar er overigens, zoo ver als ik de zaken mijnerzijds beschouwen kan, eene geheele onbekwaamheid tot handelen, soms zelfs tot besluiten en redeneeren is, verder dan de Heere mij in Zijnen weg gebragt heeft. Mag mijn verblijf hier hoe lang of kort het dan ook in des Heeren raad bepaald zijn mag, mij maar als een ander Wartburg zijn - Ps. 27 vs 14 - de uitkomst zal dan niet falen en de Heere zal alleen de eere hebben. Voor het verdorven **eigen** is het wel eene lastige taak, zoo achter aan te moeten komen, vooral wanneer er bij anderen verdenking op rijst aangaande onze flaauwheid in het zoeken en bevorderen van de belangen der Kerke Gods. Maar de Heere weet in Zijne eeuwige wijsheid zulke afsnijdingen te maken en zulke omtuiningen daar te stellen dat het verdorven vleesch zich nimmermeer zal kunnen beroemen. Wat en hoezeer ik mijzelven ook te beschuldigen heb naar het inwendige over verzuim en flaauwheid in het zoeken der eere Gods, hoezeer ik tot mijne droefheid en schaamte moet en u gaarne wil bekennen, bij het naspeuren van inwendige drijfveeren en bij het nagaan van de bedoelingen dat hetgene Paulus schreef: 'de liefde Christi dringt ons' doorgaande geheel gemist en indien ik naar waarheid kan oordeelen, welligt nooit zuiver gevonden wordt - belangende het uitwendige evenwel zoude ik niets vuriger verlangen dan openlijk te kunnen en mogen getuigen; indien de uitdrukkingen duidelijk genoeg zijn en indien ge het verstaan moogt, zult ge de ontfermende liefde van den Alwijzen moeten kennen in alles zoo te bestieren en te leiden als tot hiertoe het geval was. De Heere gunne ons door Zijnen H.Geest verlichtede oogen des verstands om den onnaspeurlijken rijkdom, de volheid der wijsheid en der kennisse die in Christus Jezus is, zoo veel tot zijn eere bevorderlijk kan zijn, te kennen en aan anderen te verkondigen, door leer en voorbeeld. Dan zal Hij ook in de Gemeente der heiligen geprezen worden, wanneer Hij de bedroefden om der bijeenkomsten wille zal verzameld hebben, naar Zijne belofte-Zeph. 3 vs 18.[15] De reden waarom Donderdag[16] de brief die nu hier ingeslooten is, niet werd verzonden, bestond mede en voornamelijk in de vreeze, dat het hooren van een vroeger schrijven aan u en aan Ds. van Rhee bij laats(t)gen. de onaangename indrukken mogt verwekken dat ik zoo veel mogelijk wenschte te voorkomen. Naderhand was het mij om eene andere reden aangenaam, daar hetgene ik u belangende de gehoudene bedestond had medegedeeld, wel naar waarheid ten mijnen opzigte, maar bij onderscheidenen zoo **in** als **buiten** de Gemeente geheel anders was geweest.[17] De oude Melis,[18] die Dingsdag van Grijpskerke was afgekomen, deelde mij Donderdag mede dat het hem maar eens had mogen gebeuren in zijn gansche leven, zoo gesteld te zijn geweest onder de

15 Zefanja 3 vers 18 a luidt in de Statenvertaling: De bedroefden, om der bijeenkomst wil, zal Ik verzamelen, zij zijn uit u. In de Nieuwe vertaling van het N.B.G. lezen we: Wie bedroefd zijn, ver van de feestvergadering, zal Ik samenbrengen; zij behoren toch bij u.

16 26 november 1835.

17 In de vorige brief liet Budding doorschemeren, dat hij de tweede bidstond (dinsdag 24 november) met vreze en beving had geleid.

18 Niet kon worden nagegaan wie is bedoeld.

Godsdienstoefening als dien Dingsdag avond, en op zijne te huis reize des avonds zoodanige werkzaamheden omtrend de trouwe zorg van Christus voor Zijne Kerk en de vereeniging met Gods geloovig volk te hebben mogen ondervinden, dat hij twijfelde of iets dergelijks hem ooit weder hier op aarde zou te beurt vallen. Hij laat u hartelijk groeten, wenscht u dat de Heere u maar houde in **Zijnen** wegen en heeft mij verzocht u te schrijven dat dit zijne dagelijksche bede en verzuchting mag zijn tot den grooten Koning Zijner Kerk. Dat voorregt zoo ten uwen opzigte, als met betrekking tot de overige geroepen dienaren en geloovigen te mogen hebben zoo in het verborgen, als ook in de openbare vergadering der Gemeente op morgen[19] is mijn hartelijke wensch en bede tot Hem die beloofd heeft over Jerusalem te zullen uitstorten den Geest der genade en der gebeden, en Die ons daartoe te zamen verbinde indien het strekken kan tot nut van Zijne duurgekochte Gemeente!

Omtrent uwe bekomen roepingen onbreekt het mij geheel aan noodig licht en inzien. Bij de oprigting der eerste Gemeenten stelden Apostelen wel opzienders aan. Paulus gelastte zulks ook aan Tim(otheus) - 2 Tim. 2 vs 2 en aan Titus - 1 vs 5, maar zelve bepaalde hij noch zich zelven, noch Tim., noch Titus aan eene bijzondere Gemeente - wel aan eene landstreek. De Heere geve u wijsheid. Mijne groete(n) aan de Vrienden verbonden door een geloove in eenen Heere. Ook aan Ds. van Rhee.

Zijt met uwe dierbare betrekkingen Godes genaderijke hoede in Christus aanbevolen
van Uwen liefhebbenden Vriend en Broeder in den Heere
H.J. Budding

P.S. Keurt gij Zijn Eerw. handelwijze ten opzigte van Rotterdam goed? Mij spijt het, dat hij oogenschijnlijk de vijanden heeft in de hand gewerkt.[20]

3. Biggekerke, (woensdag) 2 december 1835[21]

Aan den, mij van den Heere, zoo ik wensch en hoop, toegeschikten
Vriend en Medebroeder in het werk der
Bediening: H.P. Scholte.
Genade zij u en vrede van onze Heere en Zaligmaker Jezus Christus!

19 Dinsdag 1 december 1835 hield Budding opnieuw een bidstond.

20 Ds. Joh. van Rhee had, zoals Scholte schreef: '...in de verleden week den kerkeraad van Rotterdam bevestigd en verwacht deze week zijne afzetting...'. (Gunning 468) 'Verleden week' betekent één der data van 15 tot 21 november 1835. Ds. Van Rhee werd 24 november afgezet (Bos II, 504). Ds. Budding vond het verkeerd dat deze, als nog niet-afgescheiden predikant de kerkeraad van een Afgescheiden gemeente had bevestigd. Uit het 'Lidmatenregister van de Chr. Afgesch. Gemeente Hoveniersstraat 1835-1865' (GKR) blijkt, dat de bevestiging werd verricht 19 november 1835.

21 Dit is de eerste brief die Scholte ontving; vergelijk bladzijde 59; het is daardoor begrijpelijk, dat ten opzichte van de eerste en tweede brief enige herhalingen voorkomen.

Symmista Opt.![22] Mogen de in het begin van uwen brief geuitte wensch zijn vervulling erlangen, dan wordt ook aan het verlangen mijns harten voldaan;[23] en de groote Koning Zijner Kerke hebbe daarvan dan ook alleen de eere! - Aan mijne zijde evenwel heeft de een en andermaal ondervondene te leurstelling, zoozeer doen wanhoopen om mijne droombeelden betrekkelijke ware opregte vriendschap hier op aarde verwezenlijkt te zien, dat het mij ook nu, daar er eenige grond is van verwachting, onmogelijk is van een wenschen en hoopen tot vertrouwen op te klimmen.

Mogt het geloove dat Christus alleen ons genoegzaam deel is, ons vertroosten door de genade, indien het des Heeren wil was, onze wenschen niet te bevredigen, of onze hoop in dezen te verijdelen. Zoo veel is mij zeker dat de reeds ondervondene te leurstellingen mij niet zoo ongeloovig of wantrouwend omtrent des Heeren magt zouden hebben gemaakt, bij aldien ik niet in mij zelven de grootste hinderpaal vond. Het in pogingen, drijfveeren en bedoelingen als doorweven **eigen**[24] vertoont zich namelijk meestendeels in zulk eene schoone gedaante, dat ik bijna onwederstaanbaar gedrongen worde er op verliefd te zijn; en dit maakt dat de minste krenking van hetzelve zwaar opgenomen en, zonder kracht van ontdekkende en Almagtige genade, aangemerkt wordt als regtmatige oorzaak voor de onmogelijkheid van opregte vriendschap, aan deze zijde des grafs. Wat er mogelijk zij, indien het **eigen** dagelijks door de kracht van Christus mogt gedood worden, zou ik wenschen indien het des Heeren wil was, te leeren.

Dan, hoe het hiermede gelegen zij, ik wensch het Gode bevolen te laten. Dat er ook bij mij wat gevallen is[25] moogt ge ook opmaken, daaruit dat dit reeds de derde brief is voor u bestemd; de eerste heb ik om reden niet te willen verzenden alvorens mij een brief van u geworden was; de tweede in antwoord op den uwen was maandag morgen geschreven en reeds om den anderen gesloten bestemd ter verzending - maar het ontbrak zoo toen als Dingsdag en Woensdag aan gelegenheid. Ten einde uw geduld en tijd niet te veel te vergen wil ik ze maar hier houden. Mag de weg eens gebaand worden en ge komt te Bêkerke, dan lezen we ze te zamen en welligt geeft het geschrevene ons dan stoffe tot een of ander belangrijk onderhoud. Is het evenwel des Heeren wille anders, het zal ook wel zijn - het is mij ten minste niet alleen aangenaam, maar ook behoefte geweest mij met u te onderhouden; en het heeft mij ook daarom verblijd, overmits de Heere heeft beliefd dit onderhoud te doen dienen om, hoewel afwezende, gemeenschap te oefenen ook voor den throon der genade. De Heere zelve bevestige of verlevendige die gemeenschap door zijnen H.Geest. In velen, ja bijna allen opzigte mag ik eene verborgen en nogthans in het oogvallend merkbare goedkeuring des Hemels ondervinden, omtrent hetgene sedert uwe komst en betrekkelijk dezelve, gedacht, gehoord, gesproken en gedaan is - dit is zoowel met opzigt tot mijn inwendig bestaan en stand voor den

22 Symmysta optimas = beste (geliefde) medepriester.
23 Scholte schreef - 26 nov. 1835 - dat hij, tijdens zijn bezoek, met Budding ‘vereeniging’ had gevoeld, namelijk in het geloof.
24 eigen ik.
25 Dat ook ik in mijn hart getroffen ben (namelijk door de kennismaking met Scholte).

Heere als uitwendig ook in het werk der Bediening.

Inzonderheid mag zulks ondervonden worden in de Bedestonden. De Gemeente komt op als een eenige man, en het ontbreekt niet aan geloovigen van elders. In het spreken ter opwekking tot het gemeenschappelijk gebed wordt veel meer opening gevonden als in het bidden; evenwel mag ik niet klagen over gemis van goedkeuring. De vijanden laten niets van zich hooren.[26] Als wij maar in des Heeren weg mogen zijn zal alles wel zijn - de Heere houde u maar in Zijnen weg - dit is ook de wensch, die mij de oude Melis van Grijpskerke verzocht heeft u over te brengen, met de verzekering dat het zijn dagelijksche wensch en verzuchting tot God is.

Mag de Heere ons maar geven te strijden in den gebede voor u en voor alle Heiligen!

Een ingekomen bezoek belet mij verder te schrijven. Christus zij uwe voor- en achtertocht. Hij is Zijnen geloovigen geworden tot **wijsheid** van Gode! 'Ik zal raad geven en Mijn oog zal op u zijn' - dat spreekt de **Waarachtige.**

Na groete aan de geloovigen wensch ik te zijn

Uw in Christus verbonden

H.J. Budding

P.S. Heb dank voor de toegezonden Adressen. Zij verstrekken mij in der daad tot een broederlijk aandenken, en het gelezen opschrift wekt menigmalen den wensch in mij: mogt Christus ons te zamen verbinden om mede arbeiders te zijn in Zijnen wijngaard. Voor als nog behoeft gij niet te verlangen naar mijne uitwerping. Belangrijks voor de Kerke Gods in deze streken weet ik u niets te melden. Van de Vlissingsche afgescheidenen verneem ik niets. In Middelburg bepaalt het zich nog, zoover ik weet, bij de Winter[27] en een paar anderen. Het staat er met de vromen als met water dat door roering troebel weder tot stilstaan komt. Ik wensch te vernemen of de **Heere** ons heeft gegeven dezen avond eenen zegepsalm te zingen - Ps. 118, Pauze I.[28]

Mede in verband met de volgende brief van Budding - no. 4 - is het goed de reactie van Scholte op bovenstaand schrijven samen te vatten en gedeeltelijk te citeren.[29]

> Gorinchem, 16 december 1835
> 'Wanneer Gods werk zoo wankelbaar was als het onze, dan zou ik in uwe vrees moeten deelen, want dan zou mij **eigen** ik met het **uwe** spoedig te samen zoo machtig kunnen zijn, dat alles wat er gebouwd is, spoedig geheel verbroken zou wezen; en hoewel ik de **verzekering** nog niet heb dat onze harten voor elkander open staan als voor ons zelf, zoo is toch na uwen brief het **vertrouwen** vermeerderd op de mogelijkheid van een vriendschap zoo als ik die tot hiertoe nog niet heb kunnen vinden, en waarvan David zong: "uwe liefde was mij wonderlijker dan liefde der

26 Evenwel handelde net Classicaal bestuur van Middelburg reeds 25 november 1835 over de door Budding belegde bidstonden; Gunning 50.

27 A.P. de Winter, één van de eerste Afgescheidenen te Middelburg; EERSTE DEEL, register.

28 Bedoeld zal zijn Psalm 18, vers 4 tot 6 (berijmd); vers 4 begint met: De Heer is aan de spits getreden dergenen, die mij hulpe biên.

29 Gunning 469-473.

vrouwen". 2 Sam. 1 vs. 26. Voor de natuur is zulk een vriendschap onmogelijk, want de natuur zoekt altijd zichzelf; en ik

heb geloof dat voor de geloovigen zulk een vriendschap in den volsten zin des woords eerst bestaan kan, wanneer de verzekering geschonken is dat zij niet meer van zichzelf zijn, maar het eigendom van Christus zijn geworden'.
Vervolgens spreekt Scholte over de 'goedkeuring des Heeren op de Bedestonden'. Er is meerdere opening in het spreken ter opwekking tot het gebed dan in het bidden zelf. Dit verschil mag wel worden opgemerkt; gehoorzaam is beter dan slachtoffer, opmerken dan het vette de rammen; 1 Sam. 15 vers 22.
Opnieuw schrijft Scholte over de beroepen van Amsterdam en naar 'de gemeente van Gorkum en omstreken'. Hij denkt voor beide te bedanken - wat ook is gebeurd.
Het hooggerechtshof zal 30 december 1835 uitspraak doen;[30] wegens deze procedure zal er maandag 21 december een (landelijke) bidstond worden gehouden.
Juist in deze dagen is verschenen 'het protocol van den minister'.[31]
Tengevolge van dit stuk zal de kerk moeten handelen. Zijn voornemen is het beleggen van een 'algemeene kerkvergadering' te bevorderen. Scholte hoopt dat ds. Budding en een ouderling uit Zeeland ook aanwezig zullen zijn.[32]
Scholte eindigt zijn brief als volgt: 'De getrouwe en onveranderlijke Verbonds-God beware ons maar voor onszelf; ik ben voor de vijanden zoo bang niet als voor mijn eigen hart... God de Heere verbinde ons meer in den Geest en doe ons elkander gedenken voor den troon der Genade!'

4. Biggekerke, 19 december 1835[33]

Jes. 28 vs 16.[34]

Ik mag niet toeven met uwen, mij zeer aangenamen brief[35] te beantwoorden, waarde Vriend en Broeder in onzen Heere. Het spijt mij maar dat ge moet vernemen dat het er met mij zoo droevig uit ziet, dat ik de meeste instemming gevonden heb ik het

30 Appèl van Scholte c.s. inzake vonnissen rechtbank te Gorinchem betreffende samenkomsten te Gorinchem, Asperen en Langerak. EERSTE DEEL, hoofdstuk 5 (abusievelijk is op pag. 87 vermeld als datum van de uitspraak: 2 december); Bos III, 3-5.
31 Het antwoord van de landsregering op requesten van de Afgescheidenen. Zij werden van de hand gewezen, maar er werd toch een - zij het smalle - weg tot vrijheid van godsdienstoefening gewezen. EERSTE DEEL, hoofdstuk 2; Bos II, 432-491, met name 487-488 (10 december 1835).
32 Toen de eerste synode van de Afgescheidenen werd gehouden - 2 tot 12 maart 1836 - was Budding nog predikant in de Hervormde kerk. Uit Zeeland waren geen afgevaardigden aanwezig.
33 De brief draagt als poststempels: Biggekerke 23 dec., Gorcum 25 dec.
34 Het laatste gedeelte van deze tekst luidt in de Statenvertaling: wie gelooft, die zal niet haasten. Vertaling N.B.G.: hij die gelooft, haast niet.
35 Men zie hierboven.

slot van uw schrijven. Zie ik op de verkeerdheid en zwakheid van mijn tot afwijken ieder oogenblik gereede hart, dat zeg ik wel ‘Het is tijd voor den Heere dat Hij werke, want zij hebben uwe wet verbroken’. Ps. 119 vs 126. Maar zelve mij weder in het strijdperk te begeven, zulks zou meer schade dan voordeel aanbrengen aan de goede zaak - ik wensch dus maar bedelende en vragende te mogen zijn om te kunnen achterna komen. Het bedorvene vleesch zou nog wel eenig steunsel zoeken in 't gene er geschreven staat Matth. 20 vs 16, doch hetgene er volgt vs 26 en 27 en 28 werpt alle hoogte ter neder - Mogt die groote afgod van het **eigen** eens zoo makkelijk vallen als

Dagon gevallen en buiten den tempel geworpen is - ik bedoel de Gezangen[36] welke ik sedert den 6den dezer niet meer heb kunnen afgeven - daarop is Dingsdag 's avonds na de Bedestond[37] de mededeeling aan den Kerkeraad gevolgd dat het mij onmogelijk was langer voorttegaan met een bewijs van instemming te geven met menschelijke vonden en bepalingen - en Zondag den 13den heb ik het boek van den predikstoel medegenomen en in de consistorie-kas(t) gelegd, waar het wel bewaard is.

Den broeders heb ik vrijheid gelaten om hierin naar goedvinden te handelen en tot hiertoe hebben zij denkelijk uit vreeze hunne boeken in de Kerk gelaten. Zaturdags ontving ik den brief van Ds. van Rhee en ook na dien gelezen en herlezen te hebben, had ik geen licht om verder te gaan, maar blijf wachtende - mogt het zijn naar de vermaning des dichters Ps 27 vs 14.

Dat dit uitwendige niet zonder inwendige voorgaande werkzaamheden geschied zij en geschiedt, welker omvang en toedragt beter in gesprek, bijaldien de Heere opening gaf, dan nu per brief zou kunnen medegedeeld worden, moet ik u mededeelen, opdat ge niet eenige uitingen op de vorige bladz. kwalijk verstaat. Ik wensch wel boven alles prijs te blijven stellen op des Heeren oordeel en goedkeuring - maar de Phariseeuwsche grond, die alle hare werken deden om van de menschen gezien te worden, ligt zoo diep en kruipt zoo door alles in, dat het hunkeren naar menschen goedkeuring, vooral van de zulken op wier oordeel men eenigen prijs stelt, ook het klaarste en zuiverste werk des Heeren bezoedelt. Een klaar gezigt hiervan gisteren morgen bij mijn ontwaken, deed mij zoo beschaamd zijn over mij zelven, dat ik wel zou gewenscht hebben mij voor den Alwetenden en Alomtegenwoordigen te verbergen. Wat zijn wij dwazen en dragen het jammerlijke beeld van onzen stamvader!

Ik zeg maar wij, maar ik gevoele toch den afstand. Het begin uws briefs, ja de geheele eerste bladzijde is verre boven mijn bereik - mijn gemoed is er evenwel in zoo verre voor geopend dat ik een en andermaal, zelfs nog weinige oogenblikken voor mij uw brief werd bezorgd, **vertrouwde,** indien het noodig en nuttig was in het belang der Kerke Gods en tot vordering van den lof van 's Heeren Heiligen Naam, Hij de Almachtige was om alle hinderpalen uit den weg te ruimen en dat daartestellen wat, door ongeloof aan Zijne onveranderlijke Verbondstrouw in den dierbaren Middelaar, ons vaak onmogelijk dunkt.

De macht en trouwe van den Ontfermer heb ik bij herhaling mogen, en wensch ik verder te, leeren kennen, hieruit,[38] dat mijn weg mij geopend is en gedurig meer geopend wordt uit Jes. 48. De eerste opening heeft plaats gehad Vrijdags nà uw vertrek.

36 De strijd tegen de ‘Evangelische Gezangen’ heeft in belangrijke mate het ontstaan en de ontwikkeling van de Afscheiding bepaald. Bij Budding leidden - ten opzichte van de kerkbesturen - uitsluitend deze Gezangen tot de crisis. Ingaande zondag 6 dec. 1835 werden er door Budding in de godsdienstoefeningen geen gezangen meer opgegeven. Zondag 13 dec. nam hij, komende van de preekstoel, het gezangenboek mee en legde het in de kast van de consistoriekamer. Gunning 50-53, 58-60.

37 Hieruit volgt, dat het oorspronkelijk besluit, de eerste dinsdag van de maand bidstond te houden, al spoedig is uitgebreid tot iedere dinsdag. Vergelijk Gunning 155.

38 hieruit? slecht leesbaar.

Uwe aanvankelijke bepaling[39] omtrent uwe beroeping te Amsterdam en te Gorcum, stemt overeen met hetgeen ik u daaromtrent in mijn tweede brief geschreven had - daar ik evenwel voornemens ben, zoo het zijn mag, eenige letteren voor Ds. van Rhee, wiens Adres mij zoo onbepaald is opgegeven, in te sluiten, zullen we die nog maar laten rusten. Mogt het 's Heeren weg zijn, ik zoude u gaarne nog in de pastorij te Bêkerke ontvangen. De Almagtige zij in en door Chistus uw burg en toeverlaat. Wees gedachtig dat de strijd **Godes** is. Hem zij de eere. Ik bevele mij in het aandenken der Broeders. Groet de vrienden met name. Uw in Christus verbonden

H.J. Budding

P.S. Door de gedienstige tusschenkomst van den Scriba van 't Klass. Best. had ik reeds Donderdag een dergelijk minister-Protocol met een **tot informatie** er onder. Verder verneem ik niets. Hier en daar komt in het Eiland een afgescheidene, doch zonder zamenvoeging.

Met de Bedestond kan ik wegens de Catechisatieën op Maandag geen verschikking maken.[40]

Uw voornemen om zamenstemming tusschen de onderscheidene Provincien te bevorderen worde met 's Heeren goedkeuring bekroond. Ten opzigte van Zeeland zal 's Heeren raad bestaan, maar kunt ge mij, in den middelijke weg, eenige inligting geven, die zal hoogst welkom zijn. Vale!

(Aan de adreszijde - H.P. Scholte, ‘Aan het Adres van den Hr. A. Hasselman te Gorinchem’ - staat geschreven:)

Alhoewel uit het geloof eener H.A.C. Kerk[41] het geloof aan de Gemeenschap der Heiligen vloeit, zoo gevoel ik nogthans behoefte om door de Gemeenschap der heiligen tot de Kerk opteklimmen.

Jube quod vis, sed da quod jubes Dominé![42]

Augustinus.

De winden zien op goed, op adel, jonck nog schoonheijt
Der winden Heer alleen siet in wiens hart Sijn Soon leijdt.
Lod.Uitsp. III. Deel[43]

39 Uw aanvankelijk besluit.

40 Vermoedelijk: Vanwege de catechisatie kan de gemeente niet deelnemen aan de landelijke bidstond op maandag 21 december.

41 Heilige Algemeene Christelijke Kerk.

42 Gebied wat Gij wilt, maar geef wat Gij gebiedt, Heer! Uitspraak van Augustinus, *Confessiones* Lib. X: Cap. XXIX, XXXI, XXXVII (A. Sizoo, *Aurelius Augustinus, Confessiones*, latijnse tekst en vertaling, Delft 1948).

43 Jodocus van Lodensteyn (1620-1677), *Uytspanningen*, derde deel. Wij raadpleegden de uitgave Amsterdam 1752. Deze gedichten- of gezangenbundel bestaat uit vier delen en een aanhangsel.
In het IIIe deel vinden we het gedicht ‘Kruys-Schoole Van Jesu Christi Gemeynte. Op de voorvallen des zelves Jaars’ (1660), 330-333. Het hier geciteerde vers vinden we in genoemde uitgave 268-270: Reys-Gezang voor Gods kinderen op occazie van eeniger Reyze.

De Winden zien op Goed, op Adel, Jonk nog Schoonheyd,
Der Winden Heer alleen ziet in wiens Hert zijn Zoon Leyd.

Ik wensch iederen dag des Heeren, kan het zijn, des morgens, te lezen Lodenstijns Cruijs-Schole, uitsp. 3.D. Gevalt het u, dan bepaal eenig gedeelte uit het H. Woord, 't welk we gezamenlijk lezen. Zoo niet, houdt het als niet geschreven.

De volgende brief van Budding - no. 5, 11 januari 1836 - kruist een schrijven van Scholte, Gorinchem 9 januari 1836.[44]

Scholte schrijft hierin ondermeer het volgende.

> Hij verheugt zich dat 'Dagon' is gevallen, dat wil zeggen dat Budding geen gezangen meer zal laten zingen etc.
> 'Ik heb de Kruijs-schole na uwen brief reeds meermalen met zielsvereeniging gelezen en wensch dit ook morgen te doen'.
> 'Ik hoop Woensdagmorgen een aanvang te maken met het lezen van den Profeet Jeremia'.
> Verder: enige verwijzingen naar Lodensteyn en een relaas aangaande de vervolging van de Afgescheiden te Utrecht.

Enige uitlatingen in het nu volgende schrijven van Budding zijn, vanwege het zo juist genoemde 'kruisen' geen reacties op déze brief, maar op die van 16 december 1835 (men zie de bladzijden 65 en 66).

5. Biggekerke, (maandag) 11 januari 1836

Veel Gewenschte Vriend en Broeder in onze Heere.

Ps. 121 bevat mijn Nieuwjaars wensch voor u. Gij bekomt denzelven wel wat laat, maar hij is u toch reeds van den beginne des jaars toegedacht. Tot het beoefenende gedeelte, in den aanvang,[45] schenke u de Algenoegzame genade en geloofskracht, zoo dikwerf het u nut is, ook tot opbouwing der duurgekochte Gemeente, en de beloften in het overige des Psalms, verzegelde de getrouwe Waarmaker van alle Zijne toezeggingen, als de belovende en volbrengende God in Christus, aan uw gemoed door de werkinge des H. Geestes.

Zoo ik hoop is mijn laatsten in antwoord op den uwen van den 16den Dec. u wel ter hand gekomen.

Dezelve was den 19den geschreven en den 23 verzonden. Het mag zijn, dat dezelve u eenige aanleiding gegeven heeft om traag te zijn, en dat ge door hetgene in dezelve voorkwam eenigszins veranderd zijt in uwe gedachten ten opzichte van onze vriendschap[46] - maar, indien ik mij bewust ben, uit het gemoed geschreven te hebben, en ik mij niet wensch voor te doen, zooveel mij zulks mogelijk is, dan ik in waarheid gesteld ben, ook niets méér vreeze, dan dat ge u ten mijnen opzigte zult bedriegen - zoo zou het mij wenschelijker zijn dat onze naauwer verbindtenis in den aanvang gestuit wierd, dan dat eene langer uitgestelde hope, de te leurstelling des te grievender maakte.

44 Gunning 475-479.
45 Psalm 121 vers 1 en 2.
46 Uit de brief van Scholte aan Budding, 9 jan. 1836, blijkt het tegendeel.

Schrijf dit ter neergestelde vooral niet aan koelheid en onverschilligheid toe, w(aarde) vr(iend), want hoezeer dan onze kennismaking nog maar sedert kort

is, zoo zou mij niets meer smarten, dan eene vervreemding reeds zoo spoedig te zien plaats vinden, waar ik, op grond, meer vereeniging verwacht had - te meer daar ik het mij niet ontgeven[47] kan, eene overeenkomst, als is het dan ook met grooten tusschenstand, zoo al niet in neigingen, dan ten minsten in bedoelingen, voornamelijk ten opzigte der Kerk van Christus, bespeurd te hebben, die eene naauwere vereeniging, naar menschelijk begrip ten minsten, vooral in onze dagen wenschelijk maakte. De Heere bestiere het ook hierin zoo als meest kan strekken tot verheerlijking van Zijnen grooten Naam! Is het Zijnen wille, hij verbinde ons door de liefde Christi - dat die ons dringe. Is Zijnen wille anders, Hij doe ons maar een iegelijk in het onze betrachten wat onze hand vindt om te doen met alle onze magt, doe ons op elkanderen acht nemen tot opscherping der liefde en goede werken. De wezenlijke Goedheid zal het goed maken met die zij 't wil. Ons heil is niet gelegen in dat ons iets goeds geschiedt, maar daarin dat we de Goedheid, de Opperste goedheid mogen zegenen, als de Hemel 't al geniet. Dat geve de ontfermende God ons van harte te gelooven en te betrachten door Zijne Genade, inzonderheid ook om volstandig te blijven en niet te verslappen in het werk des Heeren.

Toen mij gisteren morgen gebeuren mogt, dat ik, vroeg op zijnde na het u bekend gemaakte voornemen, Lodensteijns stuk overlas, kwamen mij voor het gemoed zeer aangename werkzaamheden voor met betrekking tot onze Kerk. Ik mogt ook gedenken aan de moeijelijkheden en bezwaren in welke gij gewikkeld waart, en was het een andere dag geweest, ik zoude mij terstond gezet hebben om aan u te schrijven. Nu beval ik de zake Gode aan.

Daar ze mij tot hiertoe van buiten met rust laten en niet het minste voorkomt 't welk mij vrijheid geeft om voor als nog de Gemeente te verlaten, moet ik nog blijven bij hetgeen ik u in mijn vorige schreef dat omtrent Zeeland 's Heeren raad bestaan zou. Het is mij evenwel voorgekomen dat, bijaldien uw voornemen ter vereeniging van de onderscheidene Provincien, mogte tot stand komen, zoo ik hartelijk wensch, en gijl. mogt besluiten een of ander stuk aan het gouvernement in te zenden, ik dan ter betooning van instemming, mij verpligt gevoelde U te laten disponeeren over mijne naamteekening, indien ge zulks mogt goedvinden en bijaldien ik, nog niet uitgeworpen zijnde verhinderd mogt wezen om in persoon op de vergadering te verschijnen. Daar er nog geene afgescheiden gemeente in Zeeland is, hoewel het getal der persoonen, zoo in de steden als op het platteland al langzamerhand toeneemt, zoo zouden we geen ouderling van de afgescheidenen hier hebben. De Kerkeraad hier is maar ten halve door mij mede verkozen en dus wenschte ik er die liever buiten te houden; maar de oude Melis van Grijpskerke dient daar als ouderling en is zoo met de zaak des Heeren vereenigd dat hij met zijn harte alreeds volkomen bij de afgescheidenen is, zoo als zijn ingeslooten brief[48] u kan verzekeren - die zoude, naar ik meen, indien uw plan mogt doorgaan, het wel op zich nemen voor Zeeland. Indien er tijd is, meld me dan wat ge hiervan denkt. Aangaande uw

47 Ontgeven = uit het hoofd zetten.

48 Deze brief is niet bij de stukken gevonden.

plan ter inzending[49] van een exempl. der Confessie, daarmede stem ik in; ook zoude gij er een exempl. van de Liturgie onzer Kerke bij doen kunnen, liever ten minste dan eene nieuwe Kerkenordening al is ze ook uit de ouden verzameld, omdat zulks altijd een schijn van nieuwigheid geeft; omdat tot het zamenstellen van zoo eene ordening, zal ze eenigzints doel treffen, veel tijd en rijp beraad en overleg vereischt wordt; omdat het gouvernement, dat al van reglementen, statuten en wat dier vonden tegen het Woord Gods meer zijn, dronken is, met het bestuur der Kerke alzoomin te doen heeft, als het zich moeit met het innerlijke in de R. Kerk; omdat alzoo onze handen zouden gebonden worden, om voorkomende noodzakelijke en doeltreffende veranderingen naar het Woord Gods te maken etc. etc.

Uit het weinige 't welk ik hier...[50] heb aangestipt, merkt ge dat het mij wenschelijker voorkomt de uitwendige dan de inwendige vrijheid te moeten missen.[51] Laten we op onze hoede zijn, om niet, door te groote begeerte naar rust, de ware rust te missen.

De Heere geve u verstand in alles. Ik wensch mijne toestemming te geven aan alles wat de vergaderde Broeders in de vreeze des Heeren bepalen.

Zijt Gode bevolen van die wenscht te zijn, Uwe vriend en in Christus verbonden mede arbeider in den Wijngaard des Heeren

H.J. Budding

Groet de Vrienden in den Heere, zoo als u laten groeten onderscheidene Zeeuwsche Broeders en Zusters.

Inzonderheid de oude Melis. Laat u het Zeeuwsche Dialekt het lezen niet te moeijelijk maken. Zij schrijven dikwijls een h waar er geen hoort, en laten denzelven er af, waar hij wezenlijk zijn moet. De Heere geeft bij voortduring, zoo ver ik mag nagaan, goedkeuring, zoo uit- als inwendig, bijzonder ook op de Bedestonden, die druk worden bezocht, en van welke zich hoop op doet van duurzame vrucht, ook in de Gemeente.[52] De Heere bekroont steeds zijn eigen werk. Dat geve Hij u en mij te gelooven uit vrije genade. Hij storte rijkelijk Zijne liefde uit in uw harte door den H.Geest en geve u te roemen in de verdrukking - Rom. V.

Denk aan Lodensteijns Af-zijns-smerte.

Uitsp.D.III.[53]

Scholte reageerde op dit schrijven met een brief van 18 januari 1836, waarvan ons slechts een fragment is bewaard gebleven.[54] Daarna schreef hij 20 januari aan Budding en meldde dat ds. Joh. van Rhee zich ernstig had misgaan.[55]

49 Namelijk aan de Koning.
50 Eén woord onleesbaar.
51 In 1839 zal Budding zich sterk verzetten tegen het vragen van ‘vrijheid’.
52 De toehoorders kwamen van heinde en ver.
53 J. van Lodensteyn, *Uytspanningen* 288-289; Af-zijns-smerte. Op de gelegentheyd van 't scheyden eens Vriends.
54 Gunning 42-43.
55 De brief van 20 jan. 1836 wordt door Gunning niet gereproduceerd. Men zie voor ds. Joh. van Rhee *Handelingen synode Amsterdam 1836*, 10-11, 24, 36-41; Van Rhee werd beschuldigd van homosexuele handelingen en door genoemde vergadering afgezet.

Gedateerd 30 januari tenslotte, gaf Scholte het volgende antwoord aan Budding aangaande diens gedachten over de aan de Koning te zenden stukken.[56]

> ‘Wat het kerkelijke aangaat, door alles wat gebeurd is ben ik in het opstellen van eene kerkordening vertraagd. Het eerste hoofdstuk betrekkelijk **de kerk in 't algemeen** had ik gereed, en ik was bezig met **de diensten in de kerk,** toen ik gestuit werd door de komst der Rotterdamsche ouderlingen.[57] Ik ben na uw laatste schrijven daarover van gedachte om de kerkordening te laten rusten, en in het op te zenden adres aan den Koning nevens onze formulieren van eenigheid en liturgie hieromtrent alleen te zeggen, dat wij ons **provisioneel** in het uitwendige regelen naar de kerkordening der Dordtsche Synode; en dat, zoodra wij niet meer uitwendig worden vervolgd... de kerk alsdan zal oordeelen, of wij eene nadere kerkordening behoeven, doch dat wij in allen gevalle betuigen, niets te willen opstellen strijdig met onze formulieren van eenigheid’.

6. Biggekerke, (zaterdag) 23 januari 1836

Waarde Vriend en Veelgewenschte Medebroeder in het werk des Heeren, door de Genade van onzen ontfermenden Zaligmaker **Jezus Christus**!

Ik sta verlegen wat antwoord u te geven op het geschrevene van den 20sten. De indruk, welken het medegedeelde in uwen anderen van den 18den bij mij heeft verwekt[58] is van dien aard dat ik mij gisteren en vandaag tot op dezen oogenblik gansch onbekwaam vinde om iets te doen ter voorbereiding voor het werk 't welk morgen voor mijne rekening ligt - zelfs het gebed, eenige uitschietende verzuchtingen uitgenomen, is mij ontweken. Laatstleden Donderdag in de stad zijnde ontving ik uw brief en het bedwang 't welke ik mij oplegde om alvorens eenige noodzakelijke bezigheden aftedoen om dan uwe letteren des te meer op mijn gemak te kunnen lezen, vermeerderde het verlangen naar eenig verblijdend berigt, zoo al niet aangaande den stand van de zaken der Kerke, dan ten minsten aangaande uwen inwendigen gemoedstoestand, en de betrekking, die door des Heeren voorzienig en goedgunstig bestel, tot hier toe is aangeknoopt, en die Hij zelve verder bevestige tot Zijns Naams eere en tot heil Zijner uitverkorene Gemeente! Nu kunt ge nagaan wat er bij het lezen van de eerste helft der bladz. in het gemoed omging. Ik raadde, ik giste en vermoedde alreeds wat er gebeurd zou zijn, en het verder lezen was mij voor eenige oogenblikken onmogelijk. Ik was genoodzaakt mij naar een afzonderlijke kamer te begeven, om

56 Gunning 44.

57 De aanklacht tegen Van Rhee bereikte de kerkelijke vergaderingen via de ouderlingen van de Afgescheiden gemeente te Rotterdam.

58 Blijkbaar schreef Scholte zowel in zijn brief van 18 als in die van 20 jan. 1836 - men zie hiervoor - over het geval Van Rhee.

niet in het bijzijn der vrienden waar ik mij bevond,[59] mijne aandoeningen bot te vieren. Ik kan u mijn toestand niet beter schetsen als in de woorden die mij ontvielen: het is mij beter te sterven dan te leven. Na eenige bedaardheid herkregen hebben, las ik verder en bevond dat ik helaas al te wel gegist had.

59 Ds. Budding ontving de brief met het relaas over het gedrag van Van Rhee in de ‘stad’, dat wil zeggen te Middelburg. Scholte adresseerde in deze maanden zijn brieven aan eerstgenoemde ‘bij den Heer M. Noels, winkelier te Middelburg’.

Maar de gedachten aan den last die op uwe schouderen drukte, deed mij mijzelven, en de grievende smart over de zoo uit- als inwendig bedreigde Gemeente, voor eenige oogenblikken vergeten. Wat zal ik u meer mededeelen van hetgeen er alzoo bij mij omgegaan heeft - ik weet dat het mij bij verre na zoo zwaar niet drukken kan, dan ik uit uw schrijven en uit de omstandigheden in welke ge u bevindt, opmaken moet dat het u treft. Kon ik u nu met raad en daad bijstaan, hoe gaarne zoude ik u den last helpen dragen? Maar bij gevoel van eigen onbekwaamheid en gemis van doorzigt in de zaak, kan ik toch niet af van mij verzekerd te houden dat ge veel krachtiger ondersteund **zijt, wordt** en **zult** worden, dan het door eenig, ook met uitstekendste gaven van wijsheid en beleid begaafd schepsel, zoude kunnen geschieden - door Hem die tot de Zijnen, wanneer ze in verlegenheid zijn, zegt: 'bij Mij is uwe hulpe', en die Zijne belofte Ps. 32 vs 8, nog in geenen opzigte aan u onvervuld gelaten heeft - zoo min als Hij, de onwankelbaar getrouwe sterke God, dezelve onvervuld laten zal aan iemand dergenen, die ook maar de minste zaligmakende kennis draagt aan het gemoedsbestaan in dezen dierbaren Ps.uitgedrukt.

Mag van Rhee daar kennis aan hebben, dan zal alles nog eene goede, alhoewel voor eenen tijd bedroevende uitkomst hebben.

In den brief heb ik daarvan niets kunnen bespeuren. De ontzagchelijke koele toon, zoo het mij voorkomt, die in den ganschen brief,[60] en dat in zulke omstandigheden, heerscht, heeft mij eene geweldige stuiting (ge)geven. Ik vind het antwoord alles behalven eenvoudig (in een zoo kort zamenstel **alle** punten in de gedane aanschrijving bijna beantwoord), en de opregtheid, schijnt mij toe, op zijn best genomen, **beredeneerde opregtheid.**

Ge zult zelve mogen oordeelen dat ik uit onbekendheid met de daadzaken der beschuldiging, en de redenen (van) van Rhee's tehuisblijven, geheel onbevoegd ben om u in deze eenigen verderen wenk te geven. De Heere zij u nabij.

Heb ik in dezen te zeer op mijn gevoel afgegaan en dus verkeerdelijk geoordeeld, zulks zal mij ter bemoediging strekken.[61]

Uw deelnemende vriend in Christus
H.J. Budding

P.S.[62] Hoezeer waardste vriend, wordt het ook weder in dezen blijkbaar, dat de Alwijze alle menschelijke berekeningen en verwachtingen beschaamt. - dat Zijne vrijmagt en goedheid zoo menigwerf in 's Heeren leidingen met de Vaderlandsche Kerk gebleken onbepaald is, niet gebonden aan menschen hulpe die ijdelheid is en steeds bevonden zal worden. Zoo dat Hij, die het alleen om Zijns grooten Naams wille doen **wil** en **zal,** ook bij de uitkomst alleen de eere zal hebben. Hoe meer de duisternisse toeneemt, des te treffender zal het bewaarheid worden, gelijk onze vaderen zulks hebben mogen ondervinden: 'Den opregten gaat het licht op in de duisternisse'.[63]

60 Slaat vermoedelijk op een brief van ds. J. van Rhee, waarvan Scholte had gerept of die hij in afschrift aan Budding had gezonden; *Handelingen synode 1836, Amsterdam* 10.
61 Vermoedelijk is bedoeld: Misschien zie ik het gebeurde met Van Rhee te donker in.
62 Dit 'P.S.' is bijzonder lang; het is geschreven op een apart vel papier.
63 Psalm 112 vers 4a.

Opregtheid heb ik mogen vinden in het stukje van Brummelkamp[64] en dat heeft mij grootelijks verblijd. Nog meer had zulks plaats, toen ik l.l. maandag avond, eenen regt hartelijken brief uit **Hattem** van Brummelkamp zelve ontving,[65] en daarin denzelfden persoon vind, met welken ik door het gedrukte stuk had kennis gemaakt. Terstond l.l. Woensdag heb ik mij gezet om te antwoorden. Ik schreef, dat ik door zijnen brief zoo wel als door het gedrukte, ruime dankenstoffe vond aan den Koning Zijner Kerke, maar de volgende Donderdag leerde mij, door de uitwerking van de bedroevende tijding op mijn gemoed: dat er geen geloof aan Christus, als Koning van Zijne Kerke in mij gevonden wordt. Hoewel misschien, en wel zeker, het werkzaam bestuur van den grooten God en Zaligmaker in deze openbaarmaking van de verborgenheid door ongeregtigheid ten nutte van Zijne duurgekochte gemeente niet minder doorstraalt dan in de verwekking en aangording van **arbeiders** in Zijnen oogst.

Maar ik gevoele zoo gedurig dat ik de genadige voorkoming des Heeren noodig hebbe, daarin dat Hij zelve mijne oogen opene om Hem te zien in Zijne werken. Is dat het geval dan is alles wel.

De Kerke zal door alle tijden met welke gevaren ze ook bedreigd worde, het perikel der **valsche Broeders** het laatste moeten noemen; maar het zal niet minder nuttig en onmisbaar zijn ter beproeving en loutering, dan alle de door den Apostel voorgenoemde bezwaren, van welker nuttigheid wij meer door dagelijksche ondervinding gereed zijn ons overtuigd te houden.

Hoe zeer we dan ook in dezen gedurig noodig hebben van den Oppersten Leeraar er bij bepaald te worden, zullen we het voor groote vreugde kunnen achten, wanneer we in velerlei verzoekingen vallen.

> ‘Geen grooter goed, gij mij Heer, geven meugt
> Dan dat Gij mij vernedert en maakt kleine.’

Staat er Ps. 119 vs 36 van P. Datheens rijm.

Daar mijn vorige brief al reeds afgevaardigd was, toen ik den uwen ontving, blijf ik u denzelven nog antwoord schuldig. Het blad is vol. Het schrijven heeft mij ook eenigzints verkwikt, zoodat ik nu nog een paar uur, die overig zijn aan het werk denk te gaan.

De Heere schenke ons door Zijne genade het geloovig bestaan van den markgrave van Brandenburg in het Hoogd(uitsche) Gez(ang): Was mein Gott will, geschah alzeit, in en door C(hristus) J(ezus).

7. Biggekerke, 12 februari 1836[66]

Jer. 31.

Zeer waarde Vriend en Broeder in onzen dierbaren Heere
Jezus Christus.

64 Met kenmerk ‘Hattem, November 1835’ had ds. A. Brummelkamp te Hattem een brochure laten drukken betreffende het proces etc. dat op 7 oktober 1835 leidde tot zijn afzetting als Hervormd predikant; *Officiëele stukken* II, 67 vgl.

65 Gedateerd 14 januari 1836; Gunning 480-482.

66 Het origineel heeft: 12 februari 1835.

Het is meer dan tijd dat ik mij eens stelle om op het papier met u te spreken, daar het nog niet in 's Heeren raad is dat wij zulks mondeling doen, en het welligt hoe zeer dan ook mijn verlangen daar naar uitgaat, nog niet spoedig wezen zal dat wij malkanders aangezigte zien. De houding toch, welke de Heeren predikanten ten mijnen opzigte nemen, doet mij hier niet zoo spoedig een afloop der zaken vermoeden, als gij zulks schijnt te wachten.[67] Of het de vreeze is, die hen doet toeven, dan of de moeijelijkheid der wegen, hun eene afzetting in dit jaargetijde minder geraden doet oordeelen en hun opzien baart tegen eene te vervullen vacature, is mij onbekend, maar uit een en ander wat ze van zich laten hooren zou ik opmaken, dat ze ten minsten willen wachten tot de gewone zitting van het Klass.Best. den laatsten Woensdag in Maart.[68] Van mijne verschijning op de vergadering te Amsterdam 2 Maart, bijaldien die dag bepaalt blijft, zal alzoo niets kunnen komen. Te meer nog, daar de Catechisatiën iedere Maandag, Woensdag en Vrijdag 2, de Dingdagsche Bedestonden en de vervulling van den dienst op 's Heeren Dag, geene vertraging kunnen lijden. Is het Godes wil eenen anderen weg te openen om in vereeniging met de Opzieners der afgescheidene gemeenten...[69] de gemeenschappelijke belangen der Kerke Gods te raadplegen, zulks zoude mij zeer wenschelijk en begeerlijk zijn.

Jer.36.[70]

Eene en andere verhinderingen hebben mij in het schrijven belet; ook gevoel ik de moeijelijkheid om in het kort bestek van een brief met u te behandelen, wat ik zoude wenschen met u te spreken - dus maar zooveel als het den Heere belieft. Iedere dag heb ik één Cap. uit Jeremia mogen lezen, en niet zelden is mij zulks bevorderlijk geweest in het broederlijk en vriendschappelijk aandenken, maar nadien er nu eenigen tijd minder levendige voorkomingen van den Heere zijn geweest, is het mij somwijlen wel eens zaakwerk.[71] Nogthans door de nederbuigende goedheid van den ontfermenden God, liggen er bij Capp. 1, 7 en 9 gedenksteenen, die genoegzaam waren, alschoon er ook niets bijzonders meer mogt vallen, om mij te doen aanhouden in een middel ter bevordering en opwekking der onderlinge gemeenschap als hetgene we thans onderhanden hebben. Zoo gaat het mij ook des Rustdaags met het lezen van Lodenstijns Cruijsschole. - Indien ge eenigermate eenstemmig hieromtrent denkt, dan verwacht ik van u ook een kort verslag hoe het al ten dezen opzigte met u gaat, met opgave van een of ander dat u meer geschikt mogt voorkomen.

Jac(obus) 1 las ik den 13. Jann. toen ik des middags naar den Pres. v.h. Klass.Best. op zijn uitnoodiging, moest gaan en Jer. 9 juist dien Donderdag toen mij de eerste tijding gewerd van het voorgevallene met van Rhee.

67 Budding reageert in deze brief één en ander maal op het reeds genoemde schrijven van Scholte van 30 januari, dat wij echter slechts gedeeltelijk kennen; Gunning 43-46.

68 Inderdaad behandelde het Classicaal bestuur van Middelburg ‘de zaak Budding’ op haar eerste vergadering in 1836, te weten woensdag 30 maart (Gunning 51 vgl.). Zoals we reeds zaken, scheidde Budding zich reeds 1 april d.a.v. af.

69 Eén woord onleesbaar.

70 Dit hoofdstuk-nummer en enige opmerkingen daarna leren ons, dat het schrijven van deze brief 17 februari is voortgezet.

71 sleur.

De Heere had er mij dus eenigermate op voorbereid. Het 3de vers was mij reeds van u(w) vertrek af aan opgevallen, en meer dan eenmaal heb ik op het punt gestaan om u eens daarover te schrijven, maar de vreeze dat gij zulks zoudt aanmerken als kwaad vermoeden, ten uwen opzigte, hield er mij van af zoo dikwijls als ik schreef.

Uit de inliggenden, die ge bij dezen ontvangt, zult ge zoo ik mij nog herinner, wel eenigzins alreeds kunnen bespeuren, hoe ik toen omtrent v(an) Rh(ee) alreeds eenigermate aan het wankelen was.[72] Het schokte mij dus minder uw berigt van v. Rhee te ontvangen wat aanbelangt het werk der genade. Ook kan ik niet zeggen, dat ik mij zoozeer bedrogen of teleurgesteld vond, maar het griefde mij diep, dat de bedankte gemeente[73] eenen zoodanigen blaam trof, die ik in de eerste oogenblikken, voor eene onherstelbare wonde beschouwde. Later heb ik er anders over leeren denken, zoo als u uit mijn vorige eenigzins kan gebleken zijn.

Indien ge bij uw plan blijft om bouwstoffen tot eene Kerkenordening bij een te zamelen,[74] zal u het gebruik van W. Teelinck, **Nootwendig vertoog,**[75] indien ge hetzelve kunt bekomen, zeer dienstig kunnen zijn. Ik heb in gebruik eene uitgave van 1647. Met Lodenst(eijn) Besch(ouwinge) van Sion maakt dit stuk een schoon geheel ten dienste der Kerk. Ook zal u behartigingwaardig zijn een boekje van **Koelman** dat ik niet bezit, maar toch eenigermate ken; hetzelve is niet op zijn naam uitgegeven, maar draagt den titel: Christophorus Eubulus, Noodige poincten der Reformatie.[76]

De Heere zelve gorde u aan ten dienste Zijner Kerke, de God Jakobs zij u ter hulpe en vereenige onze harten tot de vreeze van Zijnen Heiligen Naam!

Dit wenscht en bidt uw in Christus verbonden

H.J. Budding

Groet de vrienden in den Heere.

Het antwoord van Scholte op dit schrijven is een lange brief, geschreven uit Gorinchem en gedateerd 24 februari 1836.[77] Hij spreekt uitvoerig over Lodensteyn: ‘De Kruijsschool blijft mij dierbaar’ etc., over het boek Jeremia waaruit ook hij iedere dag een hoofdstuk leest en over een concept-adres

72 Wellicht het afschrift van een brief, destijds aan Van Rhee geschreven.

73 Bedoeld zal zijn de Afgescheiden gemeente te Veen (N.-Br.).

74 Men zie hiervoor; Scholte's brief van 30 januari 1836.

75 Willem Teellinck (1579-1628), *Noodwendig Vertooch* (1626). Teellinck was een Nederlands theoloog; hij schreef 127 werken.

76 Jakobus Koelman (1632-1695). B. Glasius, *Godgeleerd Nederland (Biographisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden)*, drie delen, 's-Hertogenbosch 1851-1856, vermeldt dit werk onder de titel ‘Pointen van noodige Reformatie’. Men zie voor Koelman in het algemeen Glasius II, 288-291. De Bie en Loosjes, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, spreken van Christophilus Eubulus, ‘De Pointen van nodige reformatie’ etc., Vlissingen 1671 (deel V, 102). Opgemerkt zij, dat Scholte in zijn antwoord op deze brief niet reageert op het vermelden van de literatuur door Budding genoemd: Teellinck, Lodensteyn, Koelman.

77 Gunning 482-489.

bestemd voor de Koning. Scholte hoopt zaterdag 27 februari, ter voorbereiding van de synode, naar Amsterdam te gaan. Zijn vrouw is reeds daar 'om in het ouderlijk huis vrucht voort te brengen; de Heere sterke haar en doe haar de kracht ondervinden van 1 Timotheus 2 vs. 15. Zij is mij een getrouwe gezellin op reis naar het vaderland'.

Daarna schrijft Scholte, tijdens de zittingen van de synode, een tweede brief, met als kenmerk 'Amsterdam, 10 Maart 1836'.[78] Hierin stipt hij aan, dat er (reeds) op deze eerste algemene vergadering verschil van mening is gerezen ten aanzien van de kerkorde en over de positie van de 'oefenaars'. 'In Groningen en Drenthe schijnt men volstrekt zulk een tusschensoort van predikers te begeeren'.

Aangezien Budding het voornemen had geuit een eventueel adres, door de synode te zenden aan de Koning, mede te ondertekenen, wordt hem het concept toegezonden. Ds. A. Brummelkamp zal dan een volmacht moeten ontvangen, en namens Budding het stuk tekenen.

'Indien gij echter beter oordeelt nevens het adres een openbaar getuigenis te geven, ook **dat** zal ons allen hoogst aangenaam zijn'. Verder schrijft Scholte over het beroep dat Budding heeft ontvangen van de Afgescheiden gemeente te Utrecht. Zoals bekend, bedankte Budding voor dit beroep.[79]

Tenslotte: 'Ik ben tegenwoordig bijkans elken nacht tot 4 uur bezig, maar, ondervind bijzonder de ondersteunende hand des Heeren'.

8. Biggekerke, 16 maart 1836

Genade en Vrede zij u vermenigvuldigd! waarde Vriend en
Broeder in onzen Heere!

Eerst gisteren avond ontving ik den uwen van den 10den gelijk met het Adres. Ik had dus niet noodig er over te denken om eene volmagt ter onderteekening overtezenden ten bewijze van mijne instemming met het Adres. De tijd was verstreken;[80] indien het de wille des Heeren is dat er nevens het Adres een openbaar getuigenis ook van hier worde afgelegd, Hij is magtig om mij daartoe genade, opgewektheid en kracht te geven - tot dus verre bespeure ik geene roeping om door in het openbaar te schrijven, getuigenis afteleggen. Of gijl. Jes. 28 vs 16[81] wel niet wat uit het oog hebt verloren, daarover zult ge zelve beter dan ik kunnen oordeelen. En gelijk mij in deze de gelegenheid, zeker om wijze redenen, is benomen, om mijne openbare instemming met de afgescheidenen meer in het oogvallend te doen zijn, zoo heeft het beroep naar Utrecht

78 Gunning 489-491.
79 Vergelijk de inleiding van dit hoofdstuk.
80 Reeds woensdag 16 maart 1836 werd het adres aan de Koning overhandigd; de handtekening van Budding zou toch te laat zijn gekomen.
81 Jesaja 28 vers 16b: wie gelooft, die zal niet haasten (vergelijk noot 34). De betreffende passage slaat, zoals uit het vervolg van deze paragraaf blijkt, op het beroep door 'Utrecht' uitgebracht.

middelijker wijze verhinderd uwe vergadering van die instemming schriftelijk te verzekeren.

Het was mijn voornemen des Maandags avonds na de Catechisatie den 29. Febr. mij te zetten tot het opstellen van een brief ter betooning van eensgezindheid en belangstelling, toen ik te huiskomende den roepbrief der Utrechtschen vond. Het was mij dien avond ondoenlijk en sedert heb ik er ook niet meer toe kunnen komen. Even onmogelijk is het mij ook geweest u kennis te geven van den ontvangst van het K(ort) Begrip,[82] van uw brief van Februarij, en van dien der Utrechtschen.

Ik moet hier afbreken. Groet de Broeders. Zijt Gode bevolen door uw van harte toegenegen vriend

H.J. Budding

1 Cor. X vs 31. Spaar dus ook uw ligchaam en gezondheid ten nutte van Christus Kerk.

Dit is de laatste brief die Budding vóór zijn afscheiding aan Scholte schrijft. Als Scholte, vanuit Amsterdam, 1 april 1836 zich tot Budding richt, is het hem uiteraard niet bekend, dat laatstgenoemde aan de morgen van dezelfde dag zijn ambt van predikant van de Hervormde gemeente te Biggekerke heeft neergelegd.
Scholte schrijft, dat bij het Utrechtse beroep wel degelijk is gedacht aan Jesaja 28 vers 16, maar daarnaast aan de vermaning 'al wat uwe hand vindt om te doen, doet dat met uwe macht'.[83]

9. Nijmegen,[84] 13 april 1836

Zeer waarde en veelgeachte Broeder in onzen Heere!

De vrede Gods die alle verstand te boven gaat, worde u rijkelijk vermenigvuldigd van den Vader, om des Zoons wille, door den H.Geest!

Ps. 68 vs 23. 'De Heere heeft gezeit: Ik zal wederbrengen uit Basan; Ik zal wederbrengen uit de diepten der zee'.

Dit is eindelijk ook met opzigte tot de Bediening in mij vervuld geworden, en mag het de wille zijn van den getrouwen en genaderijken Ontfermer, dan heb ik hope om spoedig naauwer met u vereenigd te zijn, om met u, naar dezelfde vernieuwde verbindtenis, het werk des Heeren te werken.

Sedert 1 April l.l. ben ik geen Predikant meer bij het Hervormd Kerkgenootschap. Jer. 23, Ezech 33 en 34 en Matth. 23 in vergelijking met Art. 27-32 onzer Geloofsbelijdenis hebben mijne overtuiging tot grond gestrekt en

82 Door Scholte in 1836 ('s-Gravenhage) opnieuw uitgegeven 'vermeerderd met de bijgevoegde Bijbelplaatsen'; *Handelingen Synode 1836 Amsterdam* 35.
83 Gunning 493-496.
84 Na zijn afscheiding ging Budding aanstonds op reis. Op 13 april was hij blijkbaar te Nijmegen, waar kennissen en vrienden van hem woonden en waar ook zijn enige zuster, gehuwd met ene Van Nas, woonde.

maakten den grondslag van mijne verklaring aan het Kl. Bestuur.[85]

Terwijl hunne gezondene aanschrijving van 30 Maart mij aanleiding gaf om hen, die alleen naar eigenwillige bepalingen handelen te wijzen op Gen. III, Dan. III en Openb. III.

Het scheiden van mijne Gemeente viel mij braaf zwaar, maar de Heere heeft mij zelve krachtig uitgeleid, door Ps. 81 vs 9 (en) 10 O.R.[86] Zoodat mij geene andere keuze overbleef.

Eene nadere mededeeling blijve bespaard, zoo het de Heere belieft, voor een mondelinge zamenspreking.

Hosea 9.

Alvorens is mijn voornemen, Brummelkamp te Hattem een bezoek te brengen. Indien ge mij eenigzins van raad kunt dienen, of inlichting geven, uwe brieven zullen mij aangenaam zijn, onder het adres van Mej. D. Sandbrink te Rhenen.[87] De afgescheidenen te Dordt heb ik gedeeltelijk gesproken[88] en bevonden dat ze onder een niet te best zamenstemden - naar bevind van zaken heb ik raad gegeven - ze zijn verlangend naar en hebben behoefte aan eene aanschrijving van de Opzieners, die niet aan **Blakstone** maar aan Kamerling best zou kunnen geadresseerd worden.[89]

Hier in Nijmegen heeft nog geene dadelijke afscheiding plaats gevonden. Evenwel heb ik mij verpligt gevoeld 10 à 12 huisgezinnen, die toegedaan zijn, op te zoeken en de huisgenooten naar hunne behoefte, zooveel het mij gegund werd toe te spreken. - Morgen denk ik, bij leven en welzijn, naar Rhenen te vertrekken, en aldaar zoowel als in de omstreken de afgescheidenen te bezoeken.

Zoo lang ik evenwel nog geene ordening heb in de afgescheidene gemeente, meen ik mij van de prediking en bediening der Sacramenten, zoowel als van de aanstelling van Kerkeraden te moeten onthouden. In afwachting van een spoedig antwoord, indien het zijn mag en met aanbeveling in de Almagtige en genaderijke hoede des Drieënigen VerbondsGods noem ik mij

Uw liefhebbende Vriend en Broeder in den Heere Jezus Christus
H.J. Budding V.D.M.

Scholte schrijft uit Gorinchem, gedateerd 15 april 1836, na ontvangst van bovengenoemde brief, dat hij met blijdschap van de afscheiding van Budding heeft kennis genomen. Hij hoopt dat deze het beroep naar

85 De brief die Budding ontving van het Classicaal bestuur en die hij als antwoord zond zijn in hun geheel opgenomen in Gunning 51-52, 59-60.

86 In de berijming van Petrus Datheen.

87 Mejuffrouw Dirkje Sandbrink (voor Budding tante Ditta), de zuster van zijn overleden moeder.

88 Budding reisde blijkbaar van Dordrecht naar Nijmegen.

89 Vergelijk TWEEDE DEEL. Gerrit Blackstone en Antonie Kamerling (ook: Camerlingh) - men zie voor beiden het register van personen - waren onder de eerste Afgescheidenen te Dordrecht. Blackstone verwierp de kinderdoop; hij is in 1844, op één of andere wijze, buiten de Afgescheiden gemeente geraakt. Op 12 april 1837 had ds. Scholte een ‘gesprek met G. Blackstone over de kinderdoop, in tegenwoordigheid der gemeente’

Utrecht zal aannemen en dat hij de provinciale vergadering te houden 22 april te Utrecht zal bijwonen. Zoals we reeds zagen is, wat het laatste betreft, deze hoop in vervulling gegaan en heeft de voormalige predikant van Biggekerke zich op genoemde dag verbonden aan de Afgescheiden kerken.[90]
Daarná - in de maanden, mei, juni en juli - preekt Budding op verscheidene plaatsen in de provincies Utrecht en Zuid-Holland.[91]
Zaterdag 23 april vertrok Scholte uit Utrecht naar Amsterdam; hij verbleef daar met zijn vrouw en dochtertje enige weken - namelijk tot na de bevalling van mevrouw Scholte - in het huis van zijn schoonmoeder, de weduwe Brandt, waar ook zijn zwager J.D. Brandt woonde: de suikerraffinaderij de drie Fonteinen, aan de Lijnbaansgracht bij de Looiersgracht.

10. Utrecht, (dinsdag) 3 mei 1836

Waarde Vriend en Broeder in onzen Heere!

Genade en vrede zij u vermenigvuldigd!

Volgens onze afspraak, bekomt ge bij dezen eenige regelen schrifts meer ten einde een antwoord uit te lokken, dan wel omdat ik groote opening om te schrijven vinde. Mijne reis was voorspoedig. De prediking des Woords op den rustdag ongehinderd, 3 reizen voor zoo veelen als de vergaderplaats bij Tacke konde bergen.[92] Des na middags werd mij eene geopende deure gegeven. Gisteren heb ik met Veldhuizen[93] in de gemeente omgang gedaan, 's avonds in vereeniging met de Geldersche Broeders[94] Biduur, bij Stulte[95] voor eenige groote menigte, maar gesloten toegang,[96] zoodat ik mij zelven, den ganschen avond neerslachtig heb moeten leeren kennen als een gedurig opstander tegen den alleen wijzen Heiligen en volmaakten wille Gods.

De Heere zie uit genade mijne groote verkeerdheden over; anders vrees ik der Kerke Gods meerder hinderlijk dan bevorderlijk te zullen wezen. Het voornemen is dezen dag wederom met Klijn[97] in de Gemeente rondtegaan. Ik verwacht in eene spoedige mededeeling, den afloop te vernemen van

90 Ook in de inleiding van dit hoofdstuk citeerden wij uit de onderhavige brief van Scholte; men zie aldaar.
91 Vergelijk VIERDE DEEL, register onder H.J. Budding. In Gunning 156 (‘Herinneringen’ van Budding) staan enige onjuiste data.
92 Budding preekte dus zondag 1 mei in de stad Utrecht. Vergelijk VIERDE DEEL, hoofdstuk 15; in het huis van Evert Takken, aanvankelijk diaken, kwam de gemeente regelmatig samen.
93 Jan Veldhuizen, diaken. Men zie voor hem VIERDE DEEL, register.
94 Het is niet duidelijk wie deze personen waren.
95 Cornelis Johannes Stulting, één van de eerste Afgescheidenente Utrecht; VIERDE DEEL, register. Stulting emigreerde naar de U.S.A.; hij is een voorvader van de bekende Amerikaanse schrijfster Pearl S. Buck.
96 Het was, vanwege de vervolging, geen openbare godsdienstoefening.
97 De latere predikant Hendrik George Klijn, eerste ouderling te Utrecht; VIERDE DEEL, register.

Brummelkamp's pleidooi,[98] alsook de bepaling, in afhanginge van den Heere, wanneer er gelegenheid zal zijn tot kennismaking.[99]

Kon het zijn vóór aanstaanden rustdag, zulks zou mij wenschelijk zijn, omdat ik, indien geene verhindering tusschen beide komt Utrecht met het einde dezer week denk te verlaten.[100]

Groet Brummelkamp, van Hall[101] en verdere Broeders. De Heere schenke u en uwe huisvrouw de vervulling uwer Hem verheerlijkende wenschen, en uit de vermeerdering van uw gezin een zaad dat den Heere moge zijn aangeschreven. Uw schoonmoeder en Broeder, verzeker die van mijn vriendschappelijk en dankbaar aandenken.

De Heere neme Ul. in Zijne genaderijke hoede, en vereenige ons, hoewel gescheiden naar het ligchaam, nogthans in den geest, en schenke ons uit genade eenen vrijmoedigen toegang met vertrouwen tot den throon der genade, en Zijn vrijmoedige Geest ondersteune u.

Dit wenscht en bidt
Uw toegenegen vriend en liefhebbende Broeder in den Heere,
H.J. Budding

Jona 1.

De Broeders en het gezin van Tacke laten u groeten.

11. Biggekerke, (zaterdag) 6 augustus 1836

Op dezelfde dag dat Budding de vorige brief schrijft - 3 mei 1836 - verzendt Scholte uit Amsterdam een kort epistel,[102] waarin hij onder meer meldt, dat zijn vrouw van een dochter is bevallen.[103]

Na 3 mei komt er een onderbreking in de correspondentie tot 3 augustus 1836. Deze wordt ongetwijfeld veroorzaakt door het voortdurende reizen en trekken van Budding.

Zoals we reeds vermeldden preekt hij in de maanden mei tot juli in verscheidene plaatsen van de provincies Utrecht en Zuid-Holland; we vinden hem bovendien in Hilversum en Amsterdam.

Eind juli is hij weer op het eiland Walcheren, en wel te Biggekerke daarna te Middelburg. Scholte schrijft hem[104] dan uit Gorinchem een brief, gedateerd 3 augustus 1836.

98 Vermoedelijk voor de rechtbank te Amsterdam; Brummelkamp c.s. werden daar 14 en 17 mei 1836 in hoger beroep vrijgesproken; Rechtb. Amst., vonnissen 1836, inv. no. 217.
99 Kennismaking wellicht met A. Brummelkamp.
100 Budding preekte zondag 8 mei 1836 te Linschoten.
101 Mr. A.M.C. van Hall te Amsterdam, toen nog niet afgescheiden.
102 Gunning 498-499.
103 Vergelijk hoofdstuk 4, noot 70.
104 Gunning 502-504.

Wij lezen daarin onder meer:

> ‘De bezwaren drukken mij van alle kanten, en hoewel ik het letterlijk niet kan vergeten dat Christus Koning is over Sion en dat Hij alles wel zal maken, is het geloof aan die waarheid dikwijls zoo flauw; en vooral is het mij benauwd wanneer ik uit de gemeente van rondsom gedurig gevraagd wordt, alsof het in **mijne** hand stond. Geliefde broeder, wanneer ik in de Gemeente zoo weinig geestelijk besef zie van de dingen van Gods Koninkrijk, en ik heb daarbij gevoel van mijne gedurige ontrouw en onverloochendheid, en ik moet dàn de groote macht zien dergenen, die **tegen** ons zijn, dan zou ik wel wenschen dat ik maar op een afgelegen plaats mijne en der gemeente ongestalten mocht beweenen, latende het **werk** voor anderen over.
> ...Aan de andere zijde zie ik gedurig vreeze in mij, die mij des te meer pijnigt naarmate men van buiten oordeelt dat ik door alles heen durf, en wanneer ik bij dat alles een oog naar binnen sla, en het moet zien hoe vast ik aan de zonde geboeid ben, dan is er nergens uitkomst als bij Hem, die zichzelven heeft overgegeven tot een rantsoen voor onze zonden... Ik verlang wel eens naar de gevangenis, maar het is slechts om van de moeite verlost te zijn’.
> Tenslotte schrijft Scholte enige tijding van Budding, liefst zo spoedig mogelijk, zeer op prijs te zullen stellen.

Budding reageert op dit schrijven als volgt.

Jer. 9 vs 1,2.

Waarde vriend en Broeder in den Heere!

De genade van den Drieënigen Verbonds-God zij met u.

Heden voor acht dagen kende ik iets van dien toestand in welken gij verkeerdet bij het schrijven van uwen laatsten - ik kan het dus niet alleen dragen in u, maar ik wensch het ook te dragen met u. Moogt gij evenwel zulk eene opklaring en verhelderend inzien, in den onwankelbare trouw Gods, die niet om iets dat in ons is, of om iets dat in de Gemeenten is, maar enkel om Zijns zelfs wille daarstellen wil en zal wat tot Zijn eere en tot verheerlijking van den Gezalfden Koning over Sion dienen moet, erlangen, als mij op den daaraanvolgenden rustdag te beurte viel, dan zult ge geen opbeuring, van eenig schepsel, of van de veranderende en wisselende omstandigheden en gestalten, verwachten.

Het was mij gegund om na eenen moeijelijken en donkeren toestand gedurende den Zaturdag na middag, des anderen daags, bij vernieuwing den band te gevoelen dien de Heere tusschen mij en de gemeente alhier[105] gelegd had, en de versterking uit het geloove, 't welk mij geschonken wierd, van in Gods weg te zijn, alsook de geloofsvrijmoedigheid in den geopenden toegang bij het gebed, zette mij, zelfs voor een paar volgende dagen over alle zwarigheid heen.

Thans evenwel ondervind ik, hoe het bij vernieuwing wederom de Heere alleen zal moeten wezen, en hoe weinig ik mij met die voorbijgegane geloofsoefeningen helpen kan, ja hoe het gedurig pogen om mij zelven te helpen, mij al gedurig

105 De Afgescheidenen te Biggekerke.

donkerder doet verkeeren. We zijn onder het werkverbond geboren en daarom valt ons niets moeijelijker, bezwaarlijker en pijnigender, wanneer het vleesch heerscht, dan om het werk in 's Heeren hand te geven, en de Heere door Zijnen H.Geest in ons te laten werken en voor ons te laten strijden - 2 Chron. XX vs. 15, 20. Mijn vleeschelijk verstand zegt mij, welligt luider dan gij het mij zoudt

kunnen zeggen, dat ik lijdelijk ben. Maar ik erken dat ik het onderscheid tusschen de woorden **lijdelijkheid** en **lijdzaamheid** beter versta dan tusschen de practijk: daarin is de eerste aftekeuren, de laatste om in 's Heeren werk te zijn onmisbaar nodig, Hebr. X vs 36. En vader Lodenstein moet er iets van verstaan hebben als hij zingt: ‘zorg'loos altijd en altijd vol van zorg’. Welverstaan zal **niet werken** maar gelooven, zoo wel in de Heiligmaking en Verlossing als in de Regtveerdigmaking, ons het verste en meest nabij den Heere brengen. Maar dit kost wat aan onze trotsche, hoogmoedige en onverloochende natuur. En die smarten ondervindt gij sedert eenigen tijd, zoo het mij voorkomt, en toch als ge in opregtheid voor God staan moogt, is de Heere op weg om er u te brengen, en dan zult ge, dáár gebracht ook de wereld overwinnen - 1 Joan. V vs 4.

Ge zult u nog nader kunnen overtuigen dat de weg voor u niet dan zeer pijnlijk zijn moet; belieft de Heere maar door Zijn Goddelijk licht, u van het natuurlijke sterven tot de geestelijke te leiden. Gelijk toch het sterven en de ontbinding der levensgeesten veel pijnlijker toegaat en van veel meer smart en ligchaams ongemak vergezeld is, in eenen jongeling, die in de kracht des levens, door eene doodelijke krankheid wordt overweldigd, dan in eenen afgeleefden ouden, bij wien alles tot sterven geneigd en voor ontbinding vatbaar is; zoo komt het mij voor in het geestelijke ten uwen opzigte te staan. Eerst alles vermogt, zonder door eenigen tegenstand opgehouden of door eenig ongemak belemmerd te worden en nu de bezwaren over het hoofd gaan, te ondervinden dat alle eigene en ontvangene krachten, hulpmiddelen en genaden, onvoldoende en ontoereikende zijn - nu met verloochening van 't eigen alles aan den Heere overtelaten, zonder daarom lijdelijk en mismoedig bij de pakken nedertezitten, ziet, daar is genade, Goddelijke genade alleen toe noodig, maar die is ook genoegzaam.

Ik gevoel het, zoo de voorstelling als de uitbreiding en toepassing der gelijkenis, is gebrekkig, en te weinig ontwikkeld, en nogthans ligt er zoo veel waarheid in dat ge er bij ernstig nadenken, wel iets van zult bevinden.

De Heere geve ons te doen wat onze hand vindt om te doen met alle onze magt, maar leere het ons dat onze sterkte in stil zijn en vertrouwen gelegen is. En moeten we dan leeren, dat van wegen onze zondige en vijandige natuur in niet werken, ons grootste werk gelegen is, dan zal het niet anders, dan met gedurige strijd en vreeze kunnen voleindigd worden, wat de Heere ons opgelegd heeft. De God aller vertroostinge zij met u en de uwen door Christus Jezus - 2 Cor. 1 vs 3, 4.

Groet uwe huisvrouw, Moeder,[106] en de Vrienden. Die van hier zijn groeten u. Over Zeeland wensch ik nader te schrijven. Zend mij bij gelegenheid het stukje van Van Velzen![107] De gemeenschap des H.Geestes, ook als de Geest der

106 De schoonmoeder van Scholte, Sara Brandt-Koopman. Zij verhuisde in mei 1838 van Amsterdam naar Gorinchem.

107 Niet duidelijk waarop dit slaat. Wellicht onuitgegeven kopy die voor één van de eerste artikelen van ds. van Velzen voor het tijdschrift *De Reformatie* (1837).

genade en der gebeden, zij met u en met den u liefhebbenden in Christus verbonden mededienaar

H.J. Budding V.D.M.[108]

12. Middelburg, 23 augustus 1836

Budding geeft, volgens zijn toezegging, in deze brief voornamelijk berichten over de voortgang van de Afscheiding in Zeeland.
Toen Budding eind juli 1836, na een 'rondreis' van langer dan drie maanden weer in Zeeland kwam, bezocht hij eerst zijn voormalige gemeente. In Biggekerke hadden de Afgescheidenen een voorlopige kerkeraad van drie personen gekozen en 'de 29 Juli kwam Budding terug onder het volk, dat hem met groot verlangen verbeid had'. Op zondag 31 juli preekte hij driemaal in de schuur van Job Wisse; zijn teksten waren genomen uit het Hooglied. De vierde augustus werden twee ouderlingen en twee diakenen gekozen en zondag 7 augustus werden de 'oude Psalmen' van Datheen weer in gebruik genomen; tevens werd de nieuwgekozen kerkeraad bevestigd. Tot in september verrichtte Budding in Bêkerke zijn herderlijk werk, maar daarna ging hij op reis om in het land van Goes en van Zierikzee nieuwe gemeenten te instituëren. De 19e oktober presideert hij weer de kerkeraad te Biggekerke, maar na zijn vertrek toen 'de hoofdleiders eerlang naar de gevangenis verhuisden, ging de gemeente weldra te niet'. Donderdag 11 augustus werd de gemeente te Middelburg 'geordend', 18 september die te Goes.[109]

Den WelEerwaardigen Heer H.P. Scholte

Geliefde Vriend en Broeder!

Den brief die ik u voor 14 dagen gezonden heb, zal, indien hij u geworden is, u onderrigt hebben van mijn behoudene aankomst alhier; nu wenschte ik om aan mijne toen gedane belofte te voldoen, u een en ander mede te deelen van den staat der zaken in Zeeland. In mijne Gemeente te Bêkerke was mijne overkomst niet alleen met verlangen te gemoet gezien door de goedgezinden, maar ook in des Heeren middelijken weg dienstbaar om diegenen welke zich alreeds gescheiden hadden te versterken, om vele bezwaren, die zich hadden beginnen optedoen, wegtenemen of te verminderen. Het getal der afgescheidenen is klein,[110] maar de toegenegenheid van

108 De adressering van deze brief luidt als volgt: 'Aan den WelEerwaardigen H.P. Scholte. Bedienaar des H.Woords. Adres bij den Heer A. Hasselman te Gorcum Prov. Zuid-Holland.

109 Wij ontlenen deze bijzonderheden - ook de citaten - aan Gunning 125 en 127. Men zie voor de 'aantallen Separatisten' de rapporten van circa 1 febr. 1836, Bos III, 162-163. De kerkelijke autoriteiten hebben de omvang van de potentiële afscheidingsbeweging in Zeeland danig onderschat. Op 1 mei 1837 telde de Goese gemeente reeds 700 belijdende leden. Vergelijk DERDE DEEL 212-214.

110 Bij de instituëring - 7 aug. 1836 - zou de Afgescheiden gemeente te Biggekerke 18 belijdende leden hebben geteld; A.M. Wessels/H.M. Stoppelenburg 26. Zij groeide aanstonds iets door de bearbeiding van Budding.

de niet afgescheidenen groot. Zoodat ze bijna als een eenig man zich vervoegd hebben onder het gehoor des Woords, met uitzondering van die weinigen, van welker afkeerigheid tegen, of onverschilligheid omtrent de waarheid, ik reeds vroeger kennelijke bewijzen had

gemeend te zien. Zulks heeft zelfs plaats gevonden op den dag der zoogenaamde intrede van Hulstijn,[111] toen de Kerk van het dorp wel is gevuld geweest met eene menigte van Vlissingen en Middelburg, en den aanhang van 14 naburige predikanten, maar van de gemeente dezer zijn er zoo mij verzekerd is hoogstens 20 bij tegenwoordig geweest, en zelfs een der nog in dienst zijne diakonen is den geheelen rustdag in onze bijeenkomsten geweest - 't geene de formeele afscheiding tegenstaat is òf onbekommerdheid en vreeze dat de afscheiding niet regt zal zijn en het onderzoek te naauwkeurig òf gemis van onderscheiden licht en kennis in de grondwaarheden onzer Belijdenis, òf eindelijk vreeze voor vervolging en berooving van tijdelijk bestaan, welke niet weinig gaande gehouden wordt door gedurige logenachtige geruchten, die van den kant der vijanden breed uitgemeten en verbreid worden.

Om der eersten wille heb ik mij opzettelijk langer dan anders de nood der overige gemeenten vereischte in Bêkerke opgehouden, en voor sommigen niet te vergeefs. De Gemeente alhier bestaat thans uit 40 zielen, daaronder niet begrepen zijn de kinderen die tot jaren van onderscheid gekomen, het onderwijs der Gemeente zouden begeeren, en die ik daartoe nog opzettelijk wensch te laten zamenkomen, om met dezelve over de afscheiding te handelen.

Op het platte land van Walcheren is de toegenegenheid groot, vooral sedert dat de gemeente in hare eerste zamenkomst haar eenparig verlangen heeft te kennen gegeven om voortaan in de openbare bijeenkomsten gebruik te maken van de oude Psalmberijming,[112] 't welk dan ook nu 3 achtereenvolgende rustdagen heeft plaats gevonden, en met algemeen accoord en goede stichting. De afscheiding en aansluiting gaat overigens langzaam, doch trapsgewijze voort. In de omstreken van Domburg en Aagtekerke wel het meest. Vijgeboom[113] gaat nog voort op het Kasteel van den Heer Versluijs,[114] waar eene zeer ruime plaats is in gereedheid gebragt, gezet[115] te oefenen. Aanstaande Vrijdag is mijn voornemen, zoo de Heere wil, derwaarts henen te gaan, om de Gemeente te bezoeken. Een en andermaal ben ik op verzoek bij den Heer Versluis geweest en met toegenegenheid ontvangen en aangehoord. Ook Vijgeboom is, zoo ver ik merken kan, ten volle instemmende.

In Middelburg bestaat de gemeente uit ruim 100 zielen. De afscheiding scheen eenigen tijd gestaakt, ook door de vreesachtigheid van de Opzieners die niet boven de 19 hebben durven vergaderen, maar nu begint er hier en daar leven te komen.

In Vlissingen is alles doodstil. Geen één afgescheiden. In het land van ter Goes staat de Heere krachtig op. De afscheiding gaat daar wel door; over 14 dagen denk ik derwaarts te vertrekken, zoo er geene verhindering komt door de Regtbanken of door het plaatselijk bestuur van Bêkerke, 't welk opgezet door een Secretaris, eertijds een schijnvriend en nu een openbare vijand, alle

111 J.P.H. van Hulsteijn (1805-1848) stond te Biggekerke van 1836 tot 1842.
112 Bedoeld is de gemeente te Biggekerke; vergelijk blz. 84.
113 J.W. Vijgeboom; Bos, register; VIERDE DEEL, idem.
114 Jhr. Willem Versluijs, heer van Gapinge (1798-1875); woonachtig op het landgoed ‘St. Jan ten Heere’ bij Domburg. Ook Budding preekte daar vaak; Gunning 132.
115 Op vaste (gezette) tijden.

pogingen aanwendt om mij in den schutterlijke dienst te trekken.[116] De middelburgsche regtbank heeft mij l.l. vrijdag met den boer waar wij de bijeenkomst gehad hebben,[117] gecondemneerd ieder voor één honderd gulden. Aanstaande vrijdag ben ik weder geciteerd met eenen anderen boer.[118] Voor de Regtbank van Amersfoort moet ik den 30sten compareren;[119] ben evenwel niet voornemens daarhenen te gaan, om geen tijd te verliezen.

De schutterlijke dienst heb ik afgezegd, met inbrenging van de reclame als geestelijke; in hoever mij dit zal gelukken, wensch ik af te wachten - ons lot is veilig in Gods hand.

De bescherming des Almagtigen hebben we inzonderheid mogen ondervinden op den l.l. rustdag, toen we zonder eenige de minste stoornis het H. Avondmaal hebben mogen bedienen, na voorafgaande openbare afkondiging.

Ik zoude wel gewenscht hebben u eenigzins bepaalder en geregelder te schrijven dan in nevensgaanden[120] geschied is, dan[121] het is mij niet doenlijk geweest. Hebt ge daarom een of ander daar ge nadere inlichting omtrent verlangt, wees zoo goed mij dat optegeven. De genade van den Drieënigen VerbondsGod zij met u en de uwen. Zijt hartelijk gegroet benevens uwe huisvrouw en familie met de vrienden Hasselman van Uwen toegenegen Vriend, Broeder en Mede-arbeider in het werk des Heeren.

H.J. Budding V.D.M.

De in tijdsorde dan volgende brief van Scholte - Gorinchem 26/27/28 augustus 1836[122] - kan niet worden beschouwd als een reactie op het zo zojuist weergegeven schrijven van Budding. Het is wel zeker dat beide stukken elkaar hebben gekruist. Wij merken op dat in bedoelde brief van Scholte een sterke zielestrijd tot uiting komt. Wellicht moeten we hierin óók zien de voorbode van de naderende overspanning, waarover, na afloop, Scholte in zijn 'Lijst der texten' zal schrijven: 'October 20 - weder instorting(!) der ziekte waardoor de bewusteloosheid voor de voorvallende zaken geduurd heeft tot op 1 Januarij 1837'.

De brieven die Scholte ná die van 26-28 augustus 1836 schrijft, namelijk circa 20 oktober 1836 zijn ons niet bewaard gebleven, althans Gunning noemt deze niet. Dat zij er geweest zijn, bewijst het nu te vermelden

116 De schutterij diende in tijden van gevaar en oorlog tot verdediging van het land, ook tot het handhaven van het gezag bij oproer en relletjes; alle mannelijke ingezetenen van 25 tot 35 jaar die niet door de wet waren vrijgesteld, konden worden opgeroepen. Budding liep kans - als ambteloos burger - aan oefening etc. te moeten deelnemen.
117 Job Wisse; Gunning 125.
118 Pieter Wijnand; Wessels 26. Voor Wisse en Wijnand: Bos IV, 50-55.
119 Wegens enige godsdienstoefeningen te Rhenen; inderdaad werd Budding bij verstek veroordeeld. VIERDE DEEL 84.
120 Bedoeld is (bij het origineel): op de voorgaande bladen papier.
121 doch.
122 Gunning 505-508.

schrijven van Budding van 28 oktober. Hij noemt daarin namelijk twee brieven die hij de vorige dag heeft ontvangen, en waarin Scholte eveneens gewaagt van zijn 'ligchaamszwakheid'.

13. Veere, 28 oktober 1836

Waarde Vriend en Broeder in Christus!

Tegen onze gemaakte afspraak in, heb ik zoo lang tot heden toe gewacht met schrijven, en het is met een beschuldigd en beschuldigend gemoed dat ik de pen opvat. Inzonderheid nadat mij gisteren uit uwe twee brieven is kenbaar geworden, **en** uwe belangstelling in en verlangen naar eenig berigt van mijn wedervaren, **en** de ligchaamszwakheid, die u door 's Heeren bestel gebonden houdt. Ik bevinde zulk een traagheid, wederzin en onvermogen in mij, om eenige kerkelijke zaken te behandelen of er over te schrijven, zelfs, dat ik de beschikkingen der Goddelijke voorzienigheid tegenstrijdig wederstreef, die u alzoo bindt en bepaalt door uitwendige hinderpalen, terwijl ik vrij gezond en zonder eenige uiterlijke beletselen zoude kunnen werkzaam zijn.

Hetgene mij voorleden jaar reeds op het harte lag, en mij noopte om aan u te schrijven, in de maand Dec. dat ge noch naar mijne afzetting, noch naar mijne uitgang, uit de Herv. Gem. behoefdet te verlangen, zal nu naar ik vreeze in vervulling komen. Ongeloof aan Gods waarheid in de eerste plaats, zucht tot een vleeschelijk gerust en gemakkelijk leven ten anderen, met alle de bedorven redeneeringen die er uit voortvloeijen, overweldigen mij soms zoo krachtig, dat het mij wel eens een wonder is, hoe ik nog ben die ik ben, en daaruit kunt ge nu eenigszins nagaan, waarom ik het ontzie,[123] veel te schrijven, en het mij onmogelijk is te doen hetgene anders, naar het ons voorkomt, behoord gedaan te worden.

Over het schrijven van een brief aan den Gouverneur, ten geleide van het intedienen Adres[124] heb ik wel gedacht, maar ik ben daartoe onbekwaam. Als ik mij op andere voorwaarden aan de Kerk had gebonden, dan zoo als ik was, zoude ik zeker niet durven alzoo te schrijven. Nu blijft mij alleen over, dat ik genade mag vinden in de oogen des Heeren, om Zijner Gemeente wil, opdat Zijnen Heiligen Naam toch niet gelasterd worde.

Ik wenschte wel, u door eenig heugelijker berigt te kunnen verblijden, en zou wel haast dit geschrevene maar aan de vergetelheid overgeven, en verscheuren, maar dan bekomt ge in het geheel geene tijding, en dat kan toch ook niet.

123 Ontzien = (hier) vrezen, duchten.

124 In de laatste maanden van 1836 wordt er uit verscheidene provincies door de Afgescheidenen een groot aantal adressen aan de Koning gezonden, met het doel volle vrijheid van godsdienstoefening te verkrijgen. Het was hun antwoord op het koninklijk besluit van 5 juli 1836. Vergelijk Bos IV, 1-43; EERSTE DEEL 36-44; TWEEDE DEEL, hoofdstuk 2. Voor zover wij kunnen nagaan, zijn er toen uit Zeeland geen adressen aan de Koning gezonden. Scholte had blijkbaar Budding opgewekt, dit wèl te doen, en een begeleidend schrijven voor de gouverneur van Zeeland op te stellen; hij zelf deed dit laatste in de provincie Utrecht; Bos III, 7-8.

De Heere is magtig Zijne kinderen te behouden. Hij zal zorgen dat het licht voor den rechtvaardigen gezaaid, ter zijner tijd ontluike en gezien worde, al was de duisternisse ook nog zoo zwaar. Geve de getrouwe VerbondsGod u met al Zijn geloovig bondvolk genade en eere; Hij is hun tot een Zon en schild die in opregtheid wandelen.

In afhanginge van en onder inwachting naar bekwaammakende genade wensch ik te zijn,

Uw Vriend, Broeder en Medearbeider in het werk des Heeren.

H.J. Budding V.D.M.

14. Middelburg, (woensdag) 2 november 1836

De laatste brief uit deze serie is niet gericht aan ds. Scholte, maar aan Aarnaut Hasselman te Gorinchem. Evenwel was hij voor eerstgenoemde bestemd.

Het was voor Budding bij het schrijven echter de vraag of Scholte, die - zoals we reeds zagen (bladzijde 86) - ten huize van de familie Hasselman te Gorinchem vrij ernstig ziek lag, wel van de inhoud van zijn schrijven zou kunnen kennisnemen.

Den Heer A. Hasselman.

Veelgeachte Vriend en Broeder in onze Heere

Geloof, hoop en Liefde zij u en de uwen geschonken en vermenigvuldigd! In donkerheid te gelooven, in droefenissen en treurigheid te hoopen, en zonder door tegenkantingen te worden afgeschrikt van te volharden in werken der liefde, kan alleen het onschatbaar voorregt zijn van een ziele door de genade gereinigd van de besmettingen des vleesches en des geestes. Zoo we iets geleerd hebben van het vleesch te kruisigen met deszelfs begeerlijkheden, en ons verdorven redeneerziek hart gevangen te leiden tot de gehoorzaamheid van Christus, ten einde onder Gods wil in alles gebogen te zijn (Ps. 131), het zal ons in dezen weg te stade komen. - maar gaat het u, als mij, dan zult ge bevinden hoe weinig we nog geleerd hebben.

Het berigt van de ongesteldheid van Ds. Scholte, eerst door Zijneerw. schrijven aan Assendelft, en heden van Assendelft in persoon,[125] maakt mij ernstig ongerust, zoo wel als neerslagtig, te meer daar mijn laatste schrijven zeer weinig geschikt was om tot bemoediging en opbeuring te dienen.

Nu is mijn vriendschappelijk verzoek, of ge den Ds. zoudt willen mededeelen, indien hij er vatbaar voor is, dat sedert Vrijdag l.l. eene werkelijke opbeuring en opening betreffende de zaken alhier heeft mogen plaats hebben; niet zoo zeer door eenige uitwendige opklaring van den weg maar veel meer doordien de Heere in Zijne groote ontferminge ons eenig licht en geloofskracht heeft believen bij te zetten in de avond-Bedestond l.l. Zondag te Ve(e)re, uit de woorden van 2 Kon. VI vs. 16.

Het licht van den dag begeeft mij en de naderende posttijd noopt mij te eindigen. Met vriendelijk verzoek mij niet onbekend te willen laten met den toestand van

125 Cornelis van Assendelft, koopman in hout, één der eerste Afgescheidenen te Middelburg, bij wie Budding in die dagen logeerde; Gunning 512.

onzen beminden Broeder, en zoo gij moogt oordeelen dat mijn dienst in eenig opzigt waartoe ik in staat ben, vereischt wordt, al was het ook dat ik zou moeten overkomen.

Ik wensch door ondersteunende genade te zijn

Uw en der Gemeente en des geliefden kranken, Dienaar, vriend en Broeder

H.J. Budding

Mijne hartelijke groete en uwe geliefde huisvrouw en Jufvr. Scholte; zijt met haar en den Do. der genade Gods aanbevolen.

Besluit

Met bovenstaande brief eindigt de correspondentie Budding-Scholte. Kort na het schrijven ervan, circa 15 november 1836, vertrok Budding uit Zeeland. De spanningen waarin hij, zoals we zagen, reeds 28 oktober - toen hij te Veere was - leefde, waren hem blijkbaar te veel geworden. Bij zijn vertrek geeft hij te kennen via Amsterdam naar Gorinchem te zullen reizen teneinde daar zijn zieke vriend Scholte te bezoeken. Wellicht is hij echter eerst naar familie Van Hall te 's-Gravenhage gegaan. Gorinchem bezoekt hij niet, maar na enige tijd blijkt dat hij zich te Rhenen bevindt, ten prooi aan ‘geestelijke verlating’ en ‘hevige aandoeningen’. Een opwekkend schrijven van de kerkeraad te Middelburg kort na zijn verjaardag - 19 januari 1837 - doet hem besluiten te voldoen aan het gedane verzoek spoedig terug te keren. Binnen enige dagen is Budding dan weer op Walcheren en hervat hij zijn ambtelijk werk in Zeeland: hij leidt een provinciale vergadering, doopt, preekt en wordt beboet als tevoren.[126]

Van schrijven aan of bezoeken van Scholte is echter na die tijd niet meer gekomen. Naar wij menen is de verwijdering veroorzaakt door de houding van Budding. Wij zullen bij dit onderwerp nader stilstaan in de hoofdstukken 17 tot en met 19.

Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk reeds is genoemd, zijn er van ná december 1836 nog zes brieven van Scholte aan Budding bekend; alsmede twee mede voor hem bestemd, namelijk die van 30 juni en 24 oktober 1837. Een min of meer uitvoerige vermelding van de inhoud ervan, ligt buiten het bestek van dit boek.

Slechts een enkele opmerking.

In de eerste brief nadat de eigenlijke correspondentie is afgebroken - die van 30 mei 1837 - zegt Scholte, zoals we reeds zagen,[127] dat hij al geruime tijd wacht op een schrijven van Budding. Hij gewaagt verder van ‘uwe langdurige donkerheid’: ‘Ik kan ook niet evenals sommige menschen, die ik ontmoette, u in dezen uwen

126 Wij ontlenen deze bijzonderheden aan Gunning 128-132.

127 Bladzijde 58.

toestand als een bijzonder **heilige** aanzien'. Wellicht heeft Budding zich aan deze uitlating geërgerd.

Dan: De Cock zou met alle geweld een synode willen zien bijeenkomen, om Scholte als ketter, verleider en beroerder der gemeente, vanwege zijn afwijkend gevoelen omtrent de heilige doop, te doen veroordelen.

Ook op 11 juli 1837 luidt het: geen antwoord (van Budding) ontvangen op de vorige, zo juist genoemde brief.

In een ongedateerd schrijven - circa 15 november 1837 - klaagt Scholte erover, dat Budding, hoewel in de stad Utrecht verblijf houdende, zijn pastorie voorbijgaat.[128]

Negen maanden later, 21 augustus 1838, meldt Scholte het overlijden van mr. A.M.C. van Hall. Budding bevindt zich dan voor de eerste maal in de gevangenis wegens het niet betalen van boeten en proceskosten. 'Er is veel gebeurd, dat niet goed was', aldus Scholte.

Op 24 en 25 mei 1839 schrijft hij zijn 'Vaartwel in Christo' aan Budding. En tenslotte: in mei 1866 vraagt Scholte, dan wonende te Pella, Iowa, wat er waar is aangaande de verschillende geruchten die over Budding worden verspreid: '...hoofdzakelijk dat gij de leer der Groninger school zijt toegedaan en het bestaan en de werking van den H.Geest loochent, hetgeen ik geen van beide geloof. In tegenoverstelling daarvan wordt er ook verhaald, dat gij openbaar getuigd hebt dat gij tot hiertoe **den Christen** gepredikt hadt, doch dat gij voortaan den CHRISTUS hooptet te prediken'.

Inderdaad waren deze geruchten enerzijds schromelijk overdreven, anderzijds waren zij onjuist.

Evenwel brak Budding, zoals bekend, circa 1860, met de gereformeerde leer.[129]

128 Gunning 555-557.
129 Gunning 279-332.

Hoofdstuk 7
Acht brieven over diverse onderwerpen, 1835-1838

Het uiteenlopend karakter van deze brieven laat niet toe dat het geheel door een algemene inleiding wordt voorafgegaan. Daarom is bij de acht paragrafen van dit hoofdstuk afzonderlijk enige toelichting geplaatst.

1. Verklaring van 47 personen uit Varsseveld en (wijde) omgeving, november 1835

De oudste Afgescheiden kerken in de Graafschap (Achterhoek)[1] zijn die te Aalten (1844), Geesteren-Gelselaar (1839), Varsseveld (1837)[2] en Winterswijk (1841).

In het eerste *Jaarboekje voor de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland*[3] lezen we, dat de classis Varsseveld in 1-856 omvat de gemeenten: Varsseveld (345 zielen), Aalten (335), Winterswijk (80), Geesteren (85) en Zutphen (54).

De meeste van de ondertekenaars van de onderstaande verklaring voegden zich aanvankelijk bij de Afgescheiden kerk te Varsseveld, de oudste en 'moeder'-gemeente in de Graafschap. Deze omvatte in de eerste jaren na 1834 een groot gebied. Nog in 1840 is sprake van leden woonachtig in de burgerlijke gemeenten Wisch, Gendringen, Aalten, Bredevoort, Winterswijk, Groenlo en Borculo (Borkelo).[4]

Het onderstaande stuk is een verklaring getekend door of voor 47 personen. Dezen stellen zich onder ambtelijk toezicht van ds. H.P. Scholte en hopen op diens bearbeiding.[5] Van dit laatste is, zover wij kunnen nagaan, nimmer iets gekomen. Het betreffende gebied viel al gauw onder de zorgen van ds. A. Brummelkamp en van de studenten die door hem en ds. A.C. van Raalte werden opgeleid.

1 Men zie: Ds. J. van der Sluis, *Gods werk in de Graafschap, geschiedenis der Gereformeerde kerk te Varsseveld (1837-1890) en van hare dienaren des Woords Ds. J. Wildebeest en Ds. J.F. Bulens*, Aalten s.a. (circa 1912); dezelfde: *Het independentisme in de Graafschap van Gelderland, gedurende de eerste jaren der Afscheiding*, Arnhem 1905; Ds. J. Scholten, *Opnieuw in vrijheid, Woord ter herdenking na een eeuw van reformatie* s.l. en a. (Varsseveld 1937).
2 Instituëring 27 maart 1837; Scholten 16-17.
3 Kampen 1856.
4 Scholten 22-24. De burgerlijke gemeente Wisch omvat de dorpen Silvolde, Terborg en Varsseveld.
5 In het DERDE DEEL 62-65, zijn enige dergelijke verklaringen opgenomen.

De verklaring is - zoals we reeds schreven - gedateerd november 1835. In dit verband dient te worden opgemerkt, dat in de literatuur[6] abusievelijk wordt vermeld, dat enige ondertekenaars, onder wie B. Groot Nibbelink en L. Rademaker zich eerst 4 oktober 1837 afscheidden. Deze datum moet zijn 4 oktober **1835.**[7]

De zesde ondertekenaar is Gerrit Jan Groot Nibbelink. Hij verschijnt als 'lidmaat' op de synode van de Afgescheiden kerken, Amsterdam 1840. In het 'Verslag' lezen we: 'Dewijl G.J. Groot Nibbelink geen Ouderling was, is zijne stem bij de beslissing der zaken niet in aanmerking genomen.'[8]

De eerste ondertekenaar Berent Groot Nibbelink is ongetwijfeld één der voormannen van de Afscheiding in de Graafschap geweest. Hij diende te Varsseveld enige malen als ouderling. Omstreeks 1852 begeerde de gemeente aldaar hem als predikant. Maar door allerlei omstandigheden is het zover nooit gekomen.[9]

Teneinde nog enige bijzonderheden te kunnen geven aangaande sommige der ondertekenaars, vermelden we een tweetal vonnissen, bewaard in het archief van de rechtbank van eerste aanleg te Zutphen.

17 mei 1837.[10] A. Brummelkamp; B. Groot Nibbelink wonende te Bredenbroek, gemeente Gendringen; L. Rademaker, wever wonende onder Varsseveld; H. te Ronde, klompenmaker, wonende te Bredenbroek en A.J. Klompenhouwer, landbouwer, wonende onder Varsseveld, worden veroordeeld wegens het houden van een godsdienstige samenkomst op 27 en 28 maart 1837 ten huize van Groot Nibbelink, tot het betalen van respectievelijk *f*100,- *f*50,- en (de laatste drie) *f*25,- boete.

1 augustus 1838,[11] A. Brummelkamp en Derk Jan Navis, oud 37 jaar, landbouwer, geboren en wonende te Aalten worden beboet - respectievelijk *f* 100,- en *f* 25,- wegens het houden van een samenkomst ten huize van Navis op 1 juli 1838.

Wij geven nu eerst de tekst van het stuk alsmede de ondertekening. Wij laten daarbij de spelling der namen ongewijzigd.

Vervolgens geven we opnieuw de lijst der ondertekenaars, gecorrigeerd en aangevuld met gegevens door ons gevonden in het oudste lidmatenboek van de

6 Van der Sluis 1; Scholten 18.

7 Gemeentearchief Wisch (Varsseveld). Archief Hervormde gemeente Varsseveld. Inv. no. 21 Notulen kerkeraad 1818-1839. Op 4 oktober 1835 scheiden zich af: B. Groot Nibbelink, L. Rademaker, A.J. Klompenhouwer en zijn vrouw Christina Rexwinkel; op 11 oktober G.Ge(e)sink en J.G. Hofs.
De eerste kerkeraad had de volgende samenstelling: A.J. Klompenhouwer, L. Rademaker, ouderlingen; H. te Ronde, diaken.

8 *Verslag synode 1840 Amsterdam* 2-3.

9 Van der Sluis, 3, 5, 10-13.

10 R.A. Arnhem, Rechterlijke archieven 1811-1838, inv. no. 1079.

11 Idem, inv. no. 1080.

Gereformeerde kerk te Varsseveld, alsmede in de acten van de Burgerlijke stand van de betreffende plaats.[12]

Aan H.P. Scholte

Veel geachte Dienaar des Heeren Jezus Christus

Wij ondergetekende persoonen woonachtig in de Provinsie Gelderland in de Gemeenten Gendringen, Dinxperloo, Aalten en Wisch[13] vinden ons gedrongen onze belangens en verzoeken UEd bekend te maken. Doordien wij sedert eenigen tijd door berichten en door meer nauwkeurig te overwegen met den toeleg en doel der tegenwoordige kerkbestuurders zijn bekend geworden, hebben wij niet anders kunnen besluiten als dat hun handelwijs strijdig met Gods Woord was. En vinden ons derhalven verplicht ons met Ulieden (te) hereenigen in de terugkeering tot de oude op Gods Woord gegronde gereformeerde leer en kerkverordeningen. En zoo hebben wij onze namen en ouderdommen hieronder elk in het bijzonder getekend - de kinderen naast en door hunne ouders, verzoekende bij Ulieden[14] op en aangenomen te worden en dat zoo moogelijk de kerkelijke plichten bij ons mogten bediend worden, waarna de ouders van een heden reeds nog ongedoopt kind zeer zijn verlangende. Zeer genoegelijk zou het ons zijn dat UEd zoo moogelijk ons daaromtrent zelfs[15] met een bezoek moogt begunstigen. En wat zullen wij meerder melden - schoon wij nog al veel van de omstandigheden zijn bevreest zijn wij nogtans zeer verlangende hoe het verder toegaat te weeten, vreezende zeer dat de Heere ter beproeving en om onzer zonden donkere tijden en smartelijke lotgevallen over ons zal doen koomen en toelaten. Dat Hij de zwakheid Zijns volks moge vieren[16] en Zijn kerk zichtbaar mooge bouwen en bevestigen en onze handelwijs in dezen onder Zijn bestier en leiding en Zijn gunst en naar Zijn welbehagen mooge zijn, is onzen wensch.

Den...[17] November 1835

(1) B. Groot Nibbelink oud 30 jaren
(2) H. Krienen oud 18 jaren
(3) H.S. Groot Nibbelink oud 3 jaren
(4) G. Groot Nibbelink oud 1½ jaren
(5) W. Groot Nibbelink oud 6 weeken ongedoopt
(6) G.J. Groot Nibbelink oud 33 jaren
(7) H. te Ronde 32 jaar
(8) Johanna Gertruit Hofs 35 jaar
(9) Johanna Gertruit 7 jaar
(10) Gertien 5 jaar

12 Rijksarchief Arnhem.
13 Vergelijk noot4; wie vande ondertekenaars te Dinxperlo woonde(n) kon niet met zekerheid worden vastgesteld.
14 Bedoeld is de Afgescheiden gemeente te Genderen.
15 zelf.
16 ontzien.
17 Niet ingevuld.

(11) Christina 1 jaar
(12) Johanna Gertruit Kleinhesselink
(13) Gt. Gesink oud 35 jaar
(14) HMiena Westerveld 33 jaar
(15) J. Gesink oud 4 jaar
(16) Aleida Teodora Gesink oud 1 jaar onmondige kinderen van L. Geurink(:)[18]
(17) J.G. Geurink Geb 1812
(18) Everdina Grademina Geurink Gebooren in t jaar 1816
(19) Mintjen Geurink Gebooren in t jaar 1820
(20) Arent Jan Geurink Gebooren in t jaar 1822
(21) Hendrikka Geurink Gebooren in t jaar 1823
(22) Hendrik Jan Geurink Gebooren in t jaar 1825
(23) Reinier Geurink Gebooren in t jaar 1828
(24) A.J. Klompenhouwer oud 33 jaar
(25) Christiena Rekswinkel oud 28 jaar
(26) G.H. Klompenhouwer oud 8 jaar
(27) H.J. Klompenhouwer oud 7 jaar
(28) HD Johanna Klompenhouwer oud 5 jaar
(29) Hermienaa Klompenhouwer oud 2 jaar
(30) Antonij Knuivers out 43
(31) H. Wevers oud 49 jaar
(32) B. Goorhuis oud 40 jaar
(33) G.J. Wevers 14 jaar
(34) H.J. Wevers oud 12 jaar
(35) Johannaa Wevers oud 1 jaar
(36) L. Rademaker oud 29
(37) J.G.E. Naves oud 27
(38) H. Rademaker oud 3 jaar
(39) A.J. Rademaker oud 1 jaar
(40) H.J. te Kotte out 45 jaar
(41) A. Nagel 43 jaar
(42) Gert Jan te Kotte out 14 jaar
(43) Berent te Kotte 12 jaar
(44) Geertruyt te Kotte out 9 jaar
(45) Wylem te Kotte out 4 jaar
(46) C. Reusink out 30 jaar
(47) Gerharda Caspers oud 28 jaar

Gendringen

1. Berent Groot Nibbelink, geb. 1805, en zijn echtgenote
2. Hendrika Krienen

huwden te Gendringen 1 augustus 1833. Voor no. 1 was dit het tweede huwelijk.

18 Lammert Geurink, wonende te Aalten, werd eerst 11 juni 1838 lidte Varsseveld. Zijn vrouw Mijken Voerman overleed in 1835 (acte 3 september). Vermoedelijk heeft laatstgenoemde zich kort voor haar overlijden met haar kinderen te Aalten afgescheiden.

Hij was eerder gehuwd met Gerritje(n) Rexwinkel. Het echtpaar woonde op de boerderij Holderslag.
Hun kinderen:

3. Hendrika Sandrina, geb. 1832 (uit eerste huwelijk)
4. Gertjen (Geeritjen) geb. 1834
5. Willemina, geb. 1835

Wisch

6. Gerrit Jan Groot Nibbelink, geb. 1802, broer van no. 1

Gendringen

7. Hendrik te Ronde, geb. 1803, en zijn echtgenote
8. Johanna Geertruid Hofs, geb. 1799
   huwden te Gendringen 23 augustus 1827.
   Hun kinderen:
9. Johanna Geertruid, geb. 1828
10. Gerritjen, geb. 1830
11. Christi(e)na Willemina, geb. 1834

Gendringen(?)

12. Johanna Geertruid Kleinhesselink, moeder van Hendrik te Ronde (no. 7).

Gendringen

13. Gerrit Ge(e)sink en zijn echtgenote
14. Harmina Westerveld
    huwden te Gendringen 15 juli 1829.
    Hun kinderen:
15. Jan, geb. 1831
16. Aleida Theodora, geb. 1834

Aalten

Onmondige kinderen van Lammert Geurink, weduwnaar van Mijken Voerman (overl. sept. 1835):

17. J.G. Geurink, geb. 1812
18. Everdiena Grademiena, geb. 1816
19. Mientjen, geb. 1820
20. Arent Jan, geb. 1822
21. Hendrika, geb. 1823
22. Hendrik Jan, geb. 1825
23. Reinier, geb. 1828

Wisch

24. Arent Jan Klompenhouwer, geb. 1802, en zijn echtgenote
25. Christina Rexwinkel
    huwden in de gemeente Wisch 23 februari 1832.
    Hun kinderen:

26. Gerrit Hendrik, geb. 1827
27. Hendrik Jan, geb. 1828
28. Hendrika Johanna, geb. 1830
29. Harmina, geb. 1833

Aalten

30. Antonij Knuvers, geb. 1792; huwde te Aalten 6 maart 1818
    Zandriena Bievink.

Wisch

31. Hendrik Wevers, geb. 1787, en zijn echtgenote
32. Berendina Goorhuis, geb. 1793 huwden in de gemeente Wisch 11 okt. 1821.
    Hun kinderen:
33. Gerrit Jan, geb. 1822
34. Hendrik Jan, geb. 1824
35. Johanna, geb. 1834
36. Lammert Rademaker, geb. 1806, en zijn echtgenote
37. Johanna Geertruit Elisabeth Navis, geb. 1808
    huwden in de gemeente Wisch 25 augustus 1831.

Hun kinderen:
38. Hendrik, geb. 1832
39. Arent Jan, geb. 1834
40. Hendrik Jan te Kotte, geb. 1789 en zijn echtgenote
41. Aaltjen Nagel, geb. 1791
Hun kinderen:
42. Gerrit Jan, geb. 1821
43. Berent, geb. 1823
44. Johanna Geertruid, geb. 1828
45. Dirk Willem, geb. 1830

Dinxperlo (?)
46. Cornelis Reusink, geb. te Dinxperlo 1799
47. Gerharda Caspers, geb. te Dinxperlo 1807

2. Brief van de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te 's-Gravenhage aan C. Duijser te Veen, 16 april 1837

Cornelis Duijser is enigszins bekend uit de brieven van ds. C.W. Pape te Heusden.[19] In 1835 woont hij te Veen (N.-Br.) en is, na zijn studie aan de Utrechtse hogeschool, candidaat in de theologie. Hij voegt zich dan bij de Afgescheidenen, maar onderhoudt nog enige tijd contacten met de zojuist genoemde predikant.

Gedateerd 7 juni 1837 schrijft Pape aan de adviseur van het departement van de erediensten J.D. Janssen: 'De gewezene candidaat Duijser te Veen schijnt zoowat de amanuensis[20] van Van Hall te zijn en het parool van hooger hand aan de anderen over te brengen'.[21]

Het is niet onwaarschijnlijk dat Pape - die van elke beweging van de Afgescheidenen in zijn omgeving op de hoogte werd gesteld - te weten was gekomen dat Duijser een brief van mr. A.M.C. van Hall - de onderstaande - had ontvangen. Evenwel betrof dit schrijven een voor Duijser persoonlijke aangelegenheid.

In de notulen van de provinciale vergadering van 'Beneden-Gelderland' gehouden 8 maart 1837 te Zuilichem[22] lezen we:

> 'Art. 19. Werd door Ds. Scholte de candidaat Duijser opmerkzaam gemaakt op den dringenden nood der kerk en de groote behoefte aan Herders en Leeraars, met de hartelijke toewensching dat die zaak hem zoo zwaar mogt worden, dat hij niet langer in zulk eenen werkeloozen toestand in de gemeente zou kunnen verkeeren. Voornoemde candidaat verklaarde, dat de begeerte wel bij hem bleef, om nog eenmaal in de H.Dienst gebruikt

19 Men zie voor C. Duijser: Bos, register.
20 Amanuensis, hier; klerk, bediende.
21 Bos IV, 139.
22 HO, provincie Gelderland.

te mogen worden; doch dat hij tot hiertoe altijd gemoedelijk bezwaar had, of hij wel door de Heere tot dat gewigtige werk geroepen was. Het besprokene werd ter opmerking en overdenking aan de opzieners der gemeente aanbevolen'.

En in de notulen van de provinciale vergadering van Zuid-Holland, gehouden te Gorinchem 14 maart 1837:[23]

> ‘Art. 9. Daar de behoefte in deze provincie zoo dringend is, en Ds. Scholte, uit hoofde der menigvuldige en algemeene werkzaamheden in onmogelijkheid is, het zoo noodig te bezoeken der gemeente en de bediening der Sacramenten in de onderscheidene plaatsen uit te oefenen, maakte Zijn Eerw. de broeders opmerkzaam op den Candidaat Duyser te Veen, ten einde hem als een tweeden Predikant in deze provincie te roepen, of het den Heere behagen mogt, hem tot een Herder en Leeraar in deze provincie te stellen. Over het een en ander zal in de eerst te houdene classicale vergadering gehandeld worden, en de classicale correspondent zal van het verhandelde daaromtrent aan Ds. Scholte kennis geven’.

Deze bespreking heeft tot gevolg gehad, dat de kerkeraad te 's-Gravenhage zich tot Duijser wendt. De brief is van de hand van de scriba, tevens diaken, mr. A.M.C. van Hall; vermoedelijk is de door ons gevondene een afschrift voor ds. H.P. Scholte - althans het stuk is niet getekend. Gezien de doorhalingen kan beter gesproken worden van het ‘klad’.

Cornelis Duijser is geen predikant geworden. Pape schrijft 29 juni 1838 aan Janssen: ‘Te Veen zijn thans twee partijen. De voorstander der eene is de ex-candidaat Duijser, die evenwel het oefeningschap zal opgeven en - brouwer in Heusden worden, waar hij geen aanhang vinden, maar al de Scholtianen gemakkelijk in een oxhoofd stoppen kan’.[24] Inderdaad, Duijser is te Heusden gaan wonen; hij was daar één van de voormannen van de kleine Afgescheiden gemeente, zoals moge blijken uit een request aan de Koning van 21 februari 1843, waarin erkenning van de gemeente wordt gevraagd.[25] Duijser is de eerste van de 19 belijdende leden, verspreid wonende over Heusden en de dorpen Heesbeen en Aalburg, die het verzoekschrift tekenen.

De kerkeraad der gemeente Jesu Christi te 's-Gravenhage[26] aan den Weleerwaarden Heer Duijser candidaat tot den H.dienst.
's Hage 16 April 1837

Weleerwaarde Heer!

In de bediening waartoe de Koning der kerk ons in deze gemeente geroepen heeft gevoelen wij ons ten duurste verpligt het welzijn der Eéne Algemeene kerk, waartoe wij behooren, niet alleen aan deze plaats, maar in het algemeen te behartigen, wetende dat het ligchaam der kerke één is, en dat zoo eenige lidmaten lijden allen aan dat lijden deel hebben. Het is daarom dat wij UWeleerw. zoo wel in het belang der Gereformeerde kerk in het algemeen als van deze gemeente in het bijzonder, met ons verzoeken acht te slaan op den nood der kerk, die dringende behoefte heeft aan

23 Idem.
24 Bos IV, 307.
25 Men vindt het request in archief Hervormde eredienst, 18 mei 1843, no. 2
26 Deze bestond uit J.Toet, ouderling en A.M.C. van Hall, diaken (vgl. blz. 268-269).

arbeijders in het Woord en vooral aan zoodanige herders en leeraars, welke zonder aan eene bepaalde

plaats gebonden te zijn, de hun van het hoofd der kerk geschonkene gaven ten nutte der verschillende gemeentens besteden.

Wij verzoeken UWeleerw. dan met allen ernst aan de roeping van alle de gemeenten Jesu Christi in de Prov. Zuid-Holland, welke door de laatste provinciale vergadering te Gorinchem gehouden, aan UWeleerw. is kenbaar gemaakt, gehoor te geven. Wij zijn tog overtuigd, dat die roeping van den Heere is, omdat de twee voorname zaken, waaruit van de wettigheid van zulk een beroep blijken kan, hier aanwezig zijn; namentlijk 1°. het bezit der gaven tot den Heiligen dienst noodzakelijk, 2°. de erkenning van die gaven door hen, die als opzieners der gemeente geroepen zijn, om rond te zien onder de kudde naar geschikte voorgangers, en wier pligt het is, de zoodanigen middelijkerwijze te roepen. Als lid der gemeente Jesu Christi heeft UWeleerw. plechtig beleden, dat UWeleerw. met lijf en ziel niet Uwes, maar des getrouwen Zaligmakers Jesu Christi eigen waart. UWeleerw. geschonkene gaven behooren UWeleerw. alzoo niet meer toe, maar zij zijn des Heeren en der Kerke eigendom. Daarom mogen wij dan UWeleerw. dan ook broederlijk vermanen om die gaven ten nutte aan het ligchaam aan te wenden, waarvan UWeleerw. lid zijt.

Over de bijzondere leidingen des Heeren in dit opzigt zult UWeleerw. best zelve kunnen oordeelen. Maar dit eene mogen wij u dien aangaande niet verbergen, dat de bijzondere omstandigheden UWeleerw. deszelfs betrekkingen en toestand betreffende, voor zoo verre ons die ter kennisse kwamen, alle schijnen mede te werken, om UWeleerw. en de gemeentens volkomen te overtuigen, dat UWeleerw. in waarheid geroepen zijt tot het werk der bediening.[27]

Mocht Hij Die machtig is om ons gewillig te maken in het hooren Zijner stemme, Die UWeleerw. van de vereeniging met de vijanden des Heeren heeft losgemaakt en bewaard voor de aanvaarding van een ongoddelijk beroep in het bloot-menschelijke Hervormd Kerkgenootschap, uwe harte buigen, om tot eere Zijns Naams en tot Heil van Sion mede te werken.

Uwe heilwenschende broeders in den Heere

De kerkeraad der gemeente Jesu Christi te 's-Gravenhage

3. Schrijven van de kerkeraad te Utrecht, 23 augustus 1837

In het DERDE DEEL publiceerden wij een aantal ‘beroepsbrieven’ door ds. H.P. Scholte ontvangen.

Dit stuk is geen beroepsbrief. Scholte werd te Utrecht eerst beroepen 26 april 1838.[28]

In het onderhavige schrijven wordt slechts gevraagd te Utrecht te komen wonen. Hoewel Scholte zijn domicilie - de jure - reeds midden juli 1836 naar Utrecht had overgebracht, blijft hij toch de facto te Gorinchem gevestigd.

Eerst begin september 1837 besluit hij naar Utrecht te verhuizen. Al heel

27 Niet duidelijk waarop het in deze zin vermelde slaat.

28 DERDE DEEL 27-29

spoedig daarna wordt aldaar de ‘huizinge Domselaarspoort’ betrokken.[29]

De WelEd. Heer H.P. Scholte te Amsterdam

Hartelijk Geliefde Leeraar

Daar ons aller begeerte al voor lange was dat UE met er woon tot ons overkwam, zoo is deze dien(en)de om UE er als nog ernstig tot te verzoeken om tot een spoedig besluit daartoe over te gaan - te meer daar UE huisselijke omstandigheeden het laater welligt niet zoo goed zouden voegen[30] en wij nog eenige verbeteringen aan het huis[31] dienen te doen. Zoo wenschen wij dat UE in deze ook eene keuze mooge doen die mooge het loopen[32] ter Eere Gods en tot heil Zijner Gemeente.

Zoo dra moogelijk UEs antwoord wachtende hebben wij de Eer te zijn

UEDW Dienaars en Broeders[33]

H.G. Klijn
E. Takken
J. Veldhuizen
A.M. van Beugen
W. Horst Jr

P.S. het adres heeft Burgemeester gelegalizeert en aan den Goeverneur toegezonden met nog 2 adressen 1 uit Hilversum en 1 uit Linschoten.

Zoude het beter zijn om degene die niet gelegalizeert zijn nog te wachten hoe de Goeverneur met het onze zal handelen.[34]

4. Brief van A.J. Mulder, Assen 14 mei 1838[35]

In Assen ontstond één van de eerste Afgescheiden gemeenten. Reeds 24 november 1834 tekenden 25 belijdende leden een acte van afscheiding. Op dezelfde dag werden twee ouderlingen en twee diakenen gekozen. Door de

29 Vergelijk de bladzijden 47 en 394; VIERDE DEEL 228.
30 Mevrouw Scholte was in blijde verwachting; 30 nov. 1837 werd Sara Maria geboren (overleden febr. 1838).
31 Huizinge Domselaarspoort aan de Oude Gracht. Uitvoerig over dit huis: VIERDE DEEL, hoofdstuk 15.
32 wezen.
33 Het stuk is geschreven door W. Horst Jr. Men zie voor de vijf ondertekenaars: VIERDE DEEL, register. De eerste twee waren ouderlingen, de laatste drie diakenen.
34 Uitvoeriger hierover: VIERDE DEEL 241-243. Gedateerd 18 augustus 1837 zonden 51 leden van de Utrechtse gemeente een request aan de Koning. Toch was dit meer een begeleidend schrijven bij de, onder meer in Zuid-Holland en Utrecht aangenomen ‘provinciale kerkenorde 1837’, dan een verzoekschrift. In de provincie Utrecht werden gelijkluidende brieven gezonden door Amersfoort, Hilversum-Baarn, Kockengen, Linschoten en Loenersloot.
35 Enige gegevens verwerkt in de inleiding en annotatie van deze brief werden ons welwillend verstrekt door drs. S.J.Th. Homan te Tolbert.

gevangenschap van ds. H. de Cock (28 november 1834-26 februari 1835) konden deze ambtsdragers niet terstond worden bevestigd; dit geschiedde 2 april 1835.[36]

De eerste kerkeraad - de vier leden, alsmede Geert Buining Dalman worden in onderstaande brief genoemd - bestond uit de volgende personen.[37]

Jan Jans Koetsier (geboren 1805), ouderling, van beroep spekslager en kuiper. Hij is jarenlang ambtsdrager geweest. Tevens diende hij in de eerste tijd de gemeente als oefenaar.

Jan Arens Smedes[38] (1807-1883), ouderling, schrijnwerker ('kastenmaker'), evenals zijn vrouw afkomstig uit Emden. Hij moet iemand van meer dan gewone kennis zijn geweest. In 1845 werd hij door zijn gemeente op een viertal voor de verkiezing van een predikant geplaatst. Zowel vóór als na zijn afscheiding trad hij op als oefenaar. In 1840 wordt hij genoemd 'boekhouder' en in 1842 'opzichter'.

Alje Jacobs Mulder (geboren 1800), van beroep kaarsenmaker, de schrijver van de brief, was één der eerste diakenen. Hij overleed te Assen 29 januari 1842.[39]

Roelof Jans Veeninga (1806-1839), diaken, klerk. Hij wordt beschreven als een man met 'singuliere gaven'. Reeds vóór zijn afscheiding schreef hij, samen met J.A. Smedes, een tweetal brochures tegen P. Hofstede de Groot.[40]

J.A. Smedes is als afgevaardigde aanwezig op de eerste synode van de Afgescheidenen, 1836 Amsterdam. Voor de tweede synode - 1837 Utrecht - fungeert hij niet als lid, maar hij komt op verzoek ter vergadering, teneinde zijn bezwaren tegen de lastbrief van Drenthe toe te lichten. Men zou daar 'de praktijk van vroegere dagen ten regel (willen)... stellen'. De afgevaardigden van Drenthe (en van Groningen) verklaren echter 'dat zij als regel van geloof en wandel stellen Gods Woord en de daarop in alles gegronde Formulieren van eenigheid onzer Kerk'.[41]

Uit verschillende gegevens blijkt, dat de kerkeraad te Assen rond 1838, moet worden gerekend tot de 'Scholtiaansen'. Er is verzet tegen de doop-practijk van ds. H. de Cock[42] en tegen de Dordtse kerkenorde. Reeds eerder, namelijk eind 1836 was 'Assen' een eigen weg gegaan bij het adresseren aan de Koning. Men wilde het request van tal van Afgescheidenen in de provincies Groningen en Drenthe niet ondertekenen, maar zond een verzoekschrift dat in veel geleek op dat, ingediend door Amsterdam en een aantal gemeenten in

36 B.A. Bos, *Wat God heeft gedaan in de Gereformeerde kerk van Assen*, Assen 1934. Bijlage II en andere plaatsen. Aan dit werkje ontlenen we nog enige bijzonderheden in de inleiding tot de onderhavige brief.

37 Men zie voor hen tevens: Bos, register.

38 Hier en daar vinden we de spelling Smeedes. Men zie voor hem ook DERDE DEEL 320-322.

39 Vermoedelijk bedoelt het Provinciaal kerkbestuur van Drenthe (Hervormd) hém, als het 26 dec. 1834 schrijft over 'een mennoniete Groningerlandsche kaarsemaker'; Bos II, 253-254.

40 Bos II, 161.

41 *Handelingen synode 1837 Utrecht* 16-17.

42 Tijdschrift *De Reformatie* I (1837) 323-335: 'Belijdenis van J.A. Smeedes aangaande de kinderdoop en deszelfs bediening'.

Utrecht en Zuid-Holland. Eén en ander heeft tot gevolg gehad dat de kerk te Assen -althans een groot deel ervan - een tijdlang buiten het kerkverband heeft gestaan. Deze troebelen hebben zelfs tot nà 1850 geduurd.[43]

Merkwaardig is, dat Smedes c.s. zich bleven verzetten tegen de Dordtse kerkenorde, en dat zij in de tijd dat de onderhavige brief werd geschreven, bijzonder sterk vasthielden aan de synodale Utrechtse kerkenorde 1837. Hun leermeester, Scholte, daarentegen was al spoedig geheel los van dit stuk, zij het ook dat de vijf inleidende artikelen - 'Alleen die belijdenis des geloofs afleggen, en die overeenkomstig wandelen, moeten met hunne kinderen als lidmaten der Gemeente Christi erkend worden' etc. - wèl het gevoelen van Scholte, maar niet dat van H. de Cock en anderen uitdrukten.

Tenslotte: in de brief is sprake van 'de laatstgehoudene provinciale Sinode te Dwingelo'. Hoewel in het actaboek[44] juist de notulen van de vergaderingen van het jaar 1838 ontbreken, weten we uit andere bronnen[45] dat deze synode werd gehouden 10 april 1838.

Veel geliefde Herder, Leeraar en broeder in onzen
Heere Jezu Christi

Het lang stille zijn in de correspondentie tusschen UEW en onze gemeente is geensins voortgevloeid uit liefdeloosheid omtrent UEW, maar zo ik meen omdat het schijnt, dat zich alles meer tot orde en waarheid keert - de laatst gehoudene provinciale Sinode te Dwingelo, is volgens berigt van onzen ouderling Koetsier buitengewoon en boven verwagting uitgevallen - des morgens om 10 Uur begonnen zijnde, verscheen aldaar een Oefenaar uit last van de Gemeente te Beilen,[46] toch buiten last der ouderlingen dier gemeente,[47] om kragtig tegen de nieuwe kerkeördening[48] te protesteren, hoewel onbevoegd verklaard wordende, werd hem egter vergunt zijn last te volvoeren, waarop hij betuigde dat die kerkenordening niet deugde. Van Do. Kok[49] gevraagd zijnde, waarom dezelve niet goed was, antwoord(d)e hij om dat hij anders was dan die

43 B.A. Bos, *Wat God heeft gedaan* 113-125.
44 HPK Dr.
45 Namelijk de kerkeraadsnotulen van enige Afgescheiden gemeenten in Drenthe. Op bedoelde provinciale synode kwam de classicale indeling in Drenthe tot stand.
46 Gerrit Veldman, geboren te Hoogeveen in 1795. In 1835 was hij landbouwer te Spier. Hij huwde 19 mei 1838 voor de derde maal. Dit huwelijk mocht volgens de vergadering van de classis Beilen d.d. 9 mei 1838 niet kerkelijk worden voltrokken, tenzij de bruid zich bij de gemeente aansloot. De notulen van de Hervormde kerk te Beilen van 14 dec. melden dat Gerrit Veldman is teruggekeerd naar deze gemeente.
47 Bij de bedoelde provinciale vergadering was een brief ingekomen van enige leden van de gemeente te Beilen, onder wie Gerrit Veldman, met de opwekking zich af te scheiden van allen die 'niet bij de oude wetten en regels wenschten te blijven'.
48 Namelijk, zoals wij reeds aanduidden, de kerkenorde - een sterk gewijzigde Dordtse - aangenomen op de synode van de Afgescheiden gemeenten, gehouden te Utrecht van 28 september tot 11 oktober 1837. Deze kerkenorde bevatte vijf inleidende artikelen, die een bron van twist werden.
49 Bedoeld is ds. Hendrik de Cock, praeses der vergadering.

van Dordrecht. Do vroeg hem weder, in welke stukken dezelve niet goed was, antwoord(d)e hij dat hij het niet wist en dezelve niet gelezen had. Waarop hij zeer ernstig door Do. bestraft is geworden wegens zijne vermetele, dwaze en zondige onderneming, en ten gevolge daarvan door Do. voorgesteld werd, om de beide kerkenordeningen tegen elkander bij Gods Woord te overwegen, al duurde het ook 2 dagen, welk onderzoek dadelijk begonnen zijnde, met het gelukkig gevolg de volgende morgen om 3½ Uur is volbragt geworden, dat ieder lid, ja zelf(s) dien oefenaar, rondborstig bij ieder onderscheid getuigden, dat de Utrechtse telkens de beste en soms verre weg de beste wierd bevonden, hoe wel het punt, ik meen de belijdenis des geloofs, onze Leeraar door eenen ouderling zo kragtig bestreden werd, dat Do. zich niet uitredden konde, welk tot een volgende prov.Sinode is onbeslist gebleven, als wanneer Do. van Velzen, Brummelkamp en van Raalte zo ik meen verzocht worden die vergadering bij te wonen.[50] Wij zijn nu zo als het ons voorkomt Do. de Koks beste vrienden, en hij laat zich met alle redelijkheid overtuigen. Eenen Ouderling van de Smilde[51] is naar elders als oefenaar beroepen met tractement, waarover wij ons ongenoegen in particuliere gesprekken tegen de broeders sterk en onbewimpelt hebben te kennen gegeven - of hun dat in hunne plannen heeft doen veranderen weten wij niet - ten minsten vernemen wij tansch dat zijne beroeping nu niet meer als oefenaar is maar als ouderling.

Wat dunkt u van deze zaak, moeten wij er ook tegen protesteren. Ook hadden wij graag berigt hoe het met Do. Budding gaat in zijne bediening. Wij (vooral ik en Broeder Diacon Veeninga[52]), worden vrijwat ongerust over het stigten der gemeente door Broeders bij wijze van verklaring en toepassing van Gods Woord, en stemmen in met Brakel[53] over de oevenaars, zo dat Broeder

50 Op de provinciale vergadering werd de herziene kerkenorde inderdaad artikel voor artikel vergeleken met de Dordtse, met als resultaat dat zij door alle aanwezige ouderlingen werd aangenomen. Echter werden de voorbereidende artikelen verworpen. Ds. H. de Cock kwam met het voorstel over enige weken opnieuw een provinciale vergadering te houden in tegenwoordigheid van drie andere predikanten, teneinde te spreken over de vraag of de voorbereidende artikelen met de gereformeerde leer zijn te verenigen. (Notulen classis Beilen 30 juli 1838).

51 Harm Hendriks Knol (1790-1865), oefenaar, later predikant, uit Smilde.
De kerkeraad van Ruinerwold besloot 20 december 1837, de ouderlingen naar Smilde te laten gaat om H.H. Knol als ‘voorganger in de Godsdienst’ te vragen. Op 18 april 1838 werd te Ruinerwold voor het eerst kerkeraadsvergadering gehouden met ‘de broeder ouderling H.H. Knol die op verzoek van de gemeente den 10 April tot ons van de Smilde als voorganger in de Godsdienst is overgekomen’. Knol ontving als voorganger een tractement van *f* 100,- per jaar.

52 Er staat één en andermaal Venenga.

53 De schrijver volgt Wilhelmus à Brakel op de voet, waar deze spreekt over ‘oefeningen’ - *Redelijke Godtsdienst*, 19e druk s.a., Rotterdam, eerste deel 653: ‘Ik en ben niet tegen de particuliere t'samenkomsten der Ledematen, ik hebbe eenen grouwel van zulke Predikanten, die Godtsaligen van het Heylige Avondtmaal af houden, om datse particuliere t'samenkomsten hebben, ofte de t'samenkomsten tegen loopen... Men moet daer geen meesterschap toonen; maer alle even gelijk sich aenstellen; 't moet geschieden door onderlinge t'samensprekingen, een Capittel uijt Godts Woord lezen, malkanderen ondervragen ende antwoorden, in welke een magh voorgaen om te vragen - Een Psalm ofte geestelijke Liederen met malkanderen singen, een Predikatie herhalen; Malkanderen opwekken ende vertroosten, met malkanderen bidden’.

Veeninga welk andersins na zijne stand het Woord Gods bescheidentlijk bediend, daardoor zeer in zijn werk menigmaal geschud wordt, ook Ouderling Koetsier deelt in mindere mate in die schudding, hoe wel hij vast verkleefd is van te oefenen, graag zouden wij hieromtrent van UEW eenige inlichting verwagten, daar wij de door de kerkenordenig aangehaalde text uit Cor.[54] niet anders kunnen 't huis brengen, dan op buitengewone openbaringen aan Gods volk ten tijde der Apostelen, gelijk ook Brakel het zelve verklaard, en blijft er mijns inziens voor ons niets overig in het stigten der gemeente, dan onderling te spreken over Gods Woord en 't werk des Heiligen Geestes in onze harten, lezen, bidden en zingen, zonder form van Predicatie. En vooral bidden dat de Heere arbeiders mag schenken, daar er bij ons grote behoefte aan begint gevoelt te worden. Ik moet hier mede afbreken, om het navolgende te melden. Tot onze verbazing vinden wij in ons tijdschrift[55] een voorrede van G. ter Steeg(en), uit een boek van eene de Lovingnij, genaamt 'Het verborgen leven met Christus in God'. Daar wij onlangs bij geval dat boek in handen kregen, vonden wij dat zelve onzes inziens zo ongegrond, dweepzuchtig, ja pestig[56] voor velen, vooral voor die genen, welke geneigt zijn tot het gevoelen der Quietisten, door Brakel beschreven in zijn 1(ste) Deel pag. 1082, dat het zelve door ons zeer veroordeelt is geworden als de pest, waardoor wij ons gedrongen gevoelden de Redactie of Ueerwaarde op de gemelde voorrede opmerkzaam te maken, maar gedagtig zijnde aan het besluit der Sinode dat het de pligt van onze leeraars was, het tijdschrift te beoordelen en bij bevinding dat er iets gevonden werd strijdig met de gereformeerde leer en dus ook met Gods Woord het zelve te wederleggen, hoopten wij in een volgend nommer daar van iets aan te treffen, toch vonden onze hoop niet bevestigd. Wel is waar dat de redactie in zijne aanmerking agter dat stuk de voorrede in alles niet volkomen goedkeurde, als ook het boek zelve, zo bleef het slechts bij weinig of niets beduidende opmerkingen, ten minsten op verre na niet zo als we meenden te behoren, waardoor onzes inziens velen nieuw voedsel voor hun bijgeloof verkrijgen,

54 Artikel 81 van de Utrechtse kerkenorde begint als volgt: 'Een iegelijk lidmaat zal vermaand worden, naar de gave der Profetie te ijveren, volgens 1 Cor. 14'.

55 *De Reformatie* III (1838) 223-235. 'Bijzondere aanspraak aan zielen, die zich zelven Gode en Zijn inwendig verborgen leven reeds overgegeven hebben'. In een noot (223) wordt medegedeeld: 'Genomen uit de voorrede voor het *Verborgen Leven* van J. de Bernières-Louvigny, door Gerrit ter Steegen'. De 'Aanmerkingen van den inzender' (wiens naam niet wordt vermeld) beslaan de bladzijden 231 tot 233. Tenslotte laat de redactie van het *Tijdschrift* enige waarschuwende woorden horen. Wij lezen dat zij geenszins al de werken van Ter Steegen 'of ook het werk van De Louvigny, aan ieder zou aanprijzen. Ook Ter Steegen had zijne hem eigen menschelijke zwakheden... Hij, die, door het geloof met God vereenigd, in de nabijheid des Heeren leeft, behoort zich niet uit de wereld te begeeven...' (233-235).
Men zie ook: C.P. van Andel, *Gerhard Tersteegen* (Academisch proefschrift Utrecht), Wageningen 1961. Op blz. 17 lezen we bij de door Tersteegen uitgegeven vertalingen en bewerkingen: 'b.Das verborgene Leben mit Christo in Gott, van J. de Bernières - Louvigny, Stuttgart 1952'. De eerste van de stellingen van Van Andel luidt: 'Gerhard Tersteegen was een quietistisch mysticus, die dank zij zijn afkomst uit het gereformeerd protestantisme, niet tot de laatste consequentie van die mystiek geraakte'.

56 Pestig = verpestend, verderfelijk.

eenvoudige zielen ligt verleid worden, de vijanden der gemeente Gods door het opnemen van die voorrede van het boek van Lovignij, stoffe tot lastering der gemeente kunnen geven. Ook moesten wij reeds tot onze smart opmerken dat van onze partij in de gemeente, met welke wij tansch weer in grond of in schijn vereenigd zijn, altijd menen dat het tijdschrift enkel een orgaan van Do. Scholte is, in weerwil van onze wederleggingen, dat Ueerwaarde verdagt gehouden wordt in het wangevoelen van de Lovignij te delen, daar ik niet twijfel of de Redactie is zeer geblinddoekt geworden door dien de voorrede in het tijdschrift zeer veel verschilt van de voorrede in het boek zelve en de redactie denkelijk weinig met het boek zelve bekend is. Waarom wij Ueerw. dringend verzoeken, om toch vooral het genoemde boek en voorrede nauwkeurig te onderzoeken en bij bevinding van het verkeerde in een volgend nummer uwe aanmerkingen publiek te maken - toch zo wij dwalen ons vooral onze verkeerde oordeelvellingen onder het oog te brengen door eenen brief. Wij menen dat er gesproken word in de voorrede van **vromen** welken niet worden buiten gesloten en evenwel niet zijn weder(ge)boren, en de wet niet in harte is ingeschreven, en dat dezen gesteld worden onder de geroepenen toch die roeping niet opvolgen, in tegenoverstelling de uitverkorenen, welke ter Steegen uitgelezenen noemt- ook komt het ons voor, dat de leer der verkiezing er gemist en verduisterd word. Zo komt ons ook het werk van Lovignij voor, waar onzes inziens de aard en natuur van 't geloof en de plaatsbekledende geregtigheid Christus voor Zijn volk gemist wordt, ook steld hij Folij 73 dat Jezus den rechtvaardigen toorn Zijns Vaders welke voor alle zondaren was, geheel heeft uitgedronken, ziet ook Folij 155, F. 335, maar verzoeke vooral te zien Folij 156 Kap. 17 en 18 welke voorstellingen wij geheel verwerpen met Brakel, als ook de noot (+) van Folij 158, alwaar Gods Woord volgens ons inzien geheel misbruikt word tegen de meening des Geestes. Geliefde Broeder ik acht niet nodig meer over het zelve te schrijven, latende de beoordeling liefst aan UEerw. over en wenschen dat de Heere u licht, lust en kragt gelieve te verlenen om te waken en te strijden tegen alle listen des satans die niet ophouden zal de gemeente des Heeren te verderven of door ongeloof of bijgeloof, als is het ook onder de schijn van grote heiligheid. De Grote Koning Zijner duur gekogte gemeente storte een ruime mate Zijnes Geestes over dezelve uit, geve vele getrouwe wagten in dezelve, en doe ze bekleden met heil, op dat wij, verstrooijde schapen, gestadig bewaakt en geleid mogen worden aan de grazige weiden Zijnes dierbaren Woords, verkwikt worden door het water des levens, veel vrugten dragen mogen tot verheerlijking onzes drieënigen verbonds Gods. Ik ben U heilwenschende en liefhebbende Broeder in onzen Heere Jezu Christi.

A.J. Mulder, Diacon

De hartelijke groeten van Smedes, Veeninga, G. Dalman als mij zelven, betuigende onze innige begeerte, dat het de Heere mogte behagen UEerw niet alleen te mogen spreken maar ook eens 't Evangelium uit u mond te horen verkondigen - bijzondere banden trekken ons tot UE, ja velen der gemeente verlangen zeer sterk of (van) UEerwaarde of van onze andere zeer geliefde Leeraars en Broeders eens gestigt te worden; de Heere laat zich niet onbetuigd

aan ons, Hij is de getrouwe verbondsGod.[57]

> Gelieve ingeslotene na dezelve gelezen te hebben, van een ouweltje[58] te voorzien, het adres er op te zetten, en vervolgens aan den Heer Advocaat van Hall te verzenden. Wij weten ZWEd. adres niet.
> Uwe liefhebbende broeder in hoope.
>
> R.J. Veeninga

5. P. Barnhoorn c.s. te Noordwijk aan Zee, 20 augustus 1838

Te Noordwijk aan Zee begint de Afscheiding op 23 augustus 1835. Op deze dag breken aldaar 19 mannen en vrouwen met de Hervormde kerk.[59] Cors Noorduyn (1780-1852), Cornelis Waasdorp en P. Barnhoorn zijn de voormannen. Behalve door de laatstgenoemde twee personen - de eerste ouderlingen - is de nu volgende brief getekend door diaken K. van de Vliet. Cors Noorduyn is reeds vóór de Afscheiding oefenaar. Op 27 november 1835 komt ds. Scholte te Noordwijk en bevestigt de kerkeraad. Hij weigert echter - op eigen gelegenheid - Noorduyn te ordenen tot predikant. Deze zal eerst moeten worden geëxamineerd. Evenwel wordt Noorduyn 20 november 1836, zeer duidelijk in strijd met hetgeen op de eerste synode van de Afgescheidenen, gehouden te Amsterdam in maart 1836, is bepaald, door de eigen kerkeraad als predikant bevestigd.

De gemeente zendt Cornelis Waasdorp, als afgevaardigde, naar de provinciale vergadering van de Afgescheiden kerken (Utrecht en een gedeelte van Zuid-Holland), welke 16 en 17 maart 1837 te Utrecht wordt gehouden. Behalve Scholte zijn daar de predikanten A. Brummelkamp en A.C. van Raalte aanwezig.

We lezen in de artikelen 12 (16 maart) en 3 (17 maart) van de notulen van deze vergadering,[60] dat de handelingen van de Noordwijkse gemeente, als zijnde in strijd met Gods Woord, worden verworpen. De roeping van Cors Noorduyn wordt voor onwettig verklaard; gemeente en kerkeraad worden vermaand tot terugkeer en verootmoediging. De gang van zaken zal worden openbaar gemaakt in het *Tijdschrift De Reformatie*.[61]

In de vergadering van 2 en 3 augustus 1837 wordt opnieuw gesproken over Noordwijk aan Zee. Er is dan geen afgevaardigde van de gemeente meer

57 Deze regels vormen een ‘P.S.’ geschreven door Alje Jacobs Mulder. De volgende zijn van de hand van en ondertekend door Roelof Jans Veeninga, provinciale correspondent van Drenthe.
58 Middel om brieven dicht te maken.
59 Breder over de Afscheiding te Noordwijk aan Zee en het optreden van Cors Noorduyn: Bos, *Kruisdominees*, hoofdstuk 2: ‘Visser der mensen van Noordwijk’.
60 HO, provincie Utrecht.
61 Dit gebeurt eerst ruim een jaar later, als alle vermaningen zijn afgewezen; men zie hierna.

aanwezig. In een naschrift wordt geconstateerd dat Cors Noorduyn voortgaat ‘zich voor te doen als Herder en Leeraar’. Aan de opzieners der gemeente Leiden en 's-Gravenhage wordt verzocht een commissie naar Noordwijk te zenden ‘ten einde, zoowel de Gemeente als Cors Noorduyn, nogmaals te vermanen om terug te keeren van hunne eigenmagtige scheurzieke handelwijs, en tevens, uit naam dezer vergadering, hun aan te zeggen, dat, bijaldien zij mogten voortgaan en volharden, de kerkvergadering betrekkelijk Cors Noorduyn zoowel als betrekkelijk de geheele Gemeente, de sleutelen des Hemelrijks zal moeten gebruiken’.

Het heeft niet mogen baten.

De provinciale vergadering van 19 en 20 april 1838 verklaart in artikel 16 van haar handelingen, dat Cors Noorduyn voor een indringer en scheurmaker moet worden gehouden. Verder: ‘De brief aan Noorduyn, aan den Kerkeraad en aan de Gemeente zal geschreven worden door Ds. Scholte, nevens de Commissie daartoe benoemd’.

Blijkbaar is deze brief niet direct geschreven. Want pas gedateerd 20 augustus 1838 reageert de kerkeraad van Noordwijk met het onderstaande schrijven. Op 10 november 1838 breekt de gemeente van Noorduyn definitief met het verband van de Afgescheiden kerken. De provinciale vergadering van 7 maart 1839 is de laatste, die over de toekomstige ‘Kruisgezinden’ van Noordwijk aan Zee handelt; ook deze bijeenkomst constateert de algehele breuk. De gemeenten te Katwijk en Leiden ontfermen zich over de ‘terugkeerenden’. Tenslotte, in het *Tijdschrift De Reformatie* lezen we onder meer:[62] ‘De opzieners hadden geweigerd, om hem’ - bedoeld is Cors Noorduyn - ‘tot die bediening toe te laten, dewijl zij de overtuigendste bewijzen in handen hadden van zijne onbekwaamheid’.

En verder:

> ‘Nadat nu alle zoo mondelinge als schriftelijke vermaningen der broeders vruchteloos bevonden zijn, zoo is op de bovengenoemde provinciale Kerkvergadering van 19 en 20 April (1838)... eindelijk besloten in den naam des Heeren: om 1°. Cors Noorduyn te verklaren als een indringer en scheurmaker; 2°. den Kerkeraad van Noordwijk te vermanen, hem te verwerpen en voortaan hem niet meer als leeraar te erkennen, en zoo die Kerkeraad zich mede verhardt, denzelven voortaan niet meer als opzieners te erkennen; 3°. de gemeente van Noordwijk te vermanen, om niet in de scheuring te volharden, maar tot de gemeenschap der Kerk terug te keeren, en eindelijk volgens het vroeger besluit in 1837, bij de openbaar geworden volharding van Cors Noorduyn, het geval ter kennisse te brengen van al de gemeenten in ons vaderland, door middel van het Tijdschrift de Reformatie’.

De brief van P. Barnhoorn c.s. luidt als volgt.

Noordwijk aan zee den 20 Augts 1838

Met verwondering hebbe wij u brief ontfange en geleeze maar daar t alzoo

62 *De Reformatie* III (1838) 363-365.

langeleede was dat Kors Noorduyn al in t tijd Schrift bekend gemaakt was als een scheurmaaker en indringer[63] zoo dagte wij dat gij u met ons niet meer bemoeit zou hebbe maar nu zien wij dat gij ons nog komt vermaane tot weeder keere van onse voorige daade. Wij kunne daar nog geen verkeertheid in zien en daarom blijve wij bij de zaak staan maar als wij dan u daade en handelinge dan zoo eens bezien dan moete wij wel vraage, zijn dit daade en handelinge van dienaars van koning Jezus, die zijn verpligt zijn lesse en beveele op te volge en die zijn oordeelt niet op dat gij niet ge oordeelt wort en veel meer andere die zij zoude kanne bijbrenge gelijk Jakoobus zegt spreekt niet kwaalijk van malkander en daarom scheide wij ons zoo wel af van de afgescheide kerk als wij ons hebbe afgescheide van de andere voor zoo ver wij in vereeniging verkeere en wense dat de Heere zijn volk mag verwaardige met ligt en inzien om met de breuke van zion biddende te verkeere dat Hij se heele - en og mogt Gij met onse en wij met uwe zoo den Heere biddende aanloope - Verder wense wij u toe wat gij noodig heb voor tijd en eewigheid.

P. Barnhoorn } oudling
C. Waasdorp } oudling
K. van de Vliet diaken

6. Schrijven van Pieter den Boer, Ouderkerk aan den IJssel 22 augustus 1838, aan Klaas van Wijk

In het DERDE DEEL publiceerden wij een brief van Klaas van Wijk, één der eerste ouderlingen van de Afgescheiden gemeente te Bodegraven.[64] Het schrijven gewaagt van moeilijkheden in de gemeente te Gouda. Deze waren reeds in 1837 ontstaan.[65]

Op de vergadering van de classis Leiden, gehouden 7 februari 1838, werd ouderling Pieter van Wagtendonk door de gehele kerkeraad en gemeente beschuldigd *ƒ* 430,- aan kerkelijke gelden te hebben gebruikt om eigen schulden af te lossen. De beschuldigde, gesteund door L. den Hollander, beweerde dat toen hij een half jaar tevoren, vanwege zijn schulden, dreigde te worden gevangen gezet, de gemeente hem was bijgesprongen. Dit werd echter door de andere partij ten stelligste ontkend.

Na enige verwikkelingen komt er toch een verzoening tot stand, waarna in aanwezigheid van Klaas van Wijk en Cornelis Gros, respectievelijk ouderling en diaken te Bodegraven, op 16 augustus 1838 een nieuwe kerkeraad wordt

63 Het was ongeveer twee maanden geleden.
64 DERDE DEEL 314-317. De brief is gericht aan ds. Scholte. Wij veronderstelden dat het schrijven **onjuist is gedateerd.** Wij menen hierop te moeten terugkomen, en houden het voor zeker, dat de brief is geschreven 24 augustus 1838.
65 Sedert het verschijnen van het DERDE DEEL, schreef D. Schalk te Moerkapelle, een ‘M.O. - scriptie’ getiteld *De Afscheiding in Gouda*, waaraan wij enige bijzonderheden ontlenen.

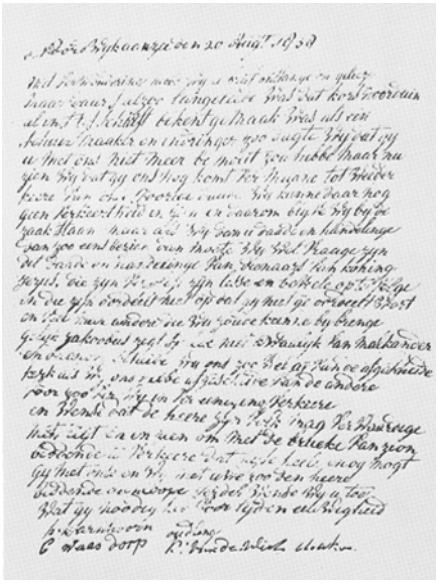

P. Barnhoorn c.s., Noordwijk aan Zee 20 augustus 1838

gekozen. Deze bestaat uit Pieter van Wagtendonk (schrijnwerker), Pieter den Boer, ouderlingen; Jacob van Dam ('stadsdieper' = baggerman), Arie van Eyk (pijpen- en mandenmaker).

Drie leden, namelijk C. Bouter, J. Droog en P. de Mik protesteren echter tegen de herverkiezing van Van Wagtendonk, daar hij 'gevallen' was. Pieter den Boer heeft bezwaren tegen zijn eigen verkiezing. Daarvan spreekt nu de volgende brief. Toch heeft hij zijn ambt aanvaard. Op 3 december 1840 tekent hij, als ouderling, een brief van zijn kerkeraad aan Scholte.[66]

De hierná komende brief - no. 7 - bevat het afscheid van P. van Wagtendonk. Hij gaat afzonderlijk vergaderen en voegt zich bij de Kruisgezinden. Maar circa 1852 is hij weer ouderling bij de Afgescheidenen, nu te Rotterdam.[67]

Zeer Geliefde broeder en ouderling K. van Wijk

met de verdere ouderlinge en leeraars aan wien de zorge der Kerk is opgedrage als hoofde van het Klassiekaal Bestuur dezer gemeenten, dat allis na den Woorde Gods gerigt worde - tot wien ik mijn hene wende met mijne bezwaringe en verzoeke ernstig dat gij mijne bezwarenis ten beproeven brengt bij den Woorde Gods. Want dat is tog alleen den regel waarna dat allis in den Kerke Gods moet gehandelt worde - het zal tog niet genoeg zijn Broeders dat men na den letter der waarheit handelt en de betragting der waarheit uit het oog verliest. Mijn eerste bezwaring is

betrekkelijk mijn roeping uit de gemeente als ouderling of dezelfve niet in strijd staat met den Woorde Gods want de Here wilt niet dat dat i(e)mant in een weg geroepen wort, of hij kan dezelve door de hulpe des Almagtige en door Zijne bijstant des Heiligen Geestes ook op zig neme - ik bedoel het opzigt op de gemeente dien een i(e)gelijk ouderling als van Godswege op zig neemt met de meer moeijlijk omstandigheden daar de Kerke tans in verkeerd - daar ik 2½ uur van de gemeente daar de godsdienst word uitgeoevent woonagtig ben[68] en daar der tot nog toe geen een woont dien tot de afgescheide gemeente van gouda, behoord en daarenboven de menigvuldige samenkomste dien men tans moet houde van wegen de omstandigheit daar de Kerke tans in verkeerd soms niet in de gelegentheit zou kunne zijn om dezelve na behore te betragte

mijn 2 bezwaar is daar ik in een zware zorge van wege mijn huiselijke betrekking met kindere geplaast welke zorge van Gods wege mijn ook is aanbevole want daar de waarheit ons tot de ene pligt ons komt te verbinde mag met de andere niet in strijd kome en dat alles is nog het zwaarste niet - mogt ik maar gelove dat ik van Gods wege in dien weg geroepen was dan mag ik geloven dat de Here wel kragt na kruis zal geve.

maar daar heeft ik tot nog toe geen gronde voor het is tog zoo een ligte zaak niet om voor God en de ganse gemeente te betuige dat ik gevoel van Gods wege wettig van de gemeente te zijn geroepe - daar heeft ik tot nog toe geen gronde voor - dan zouwe ook al de bezware bij mij wegvalle dan zou ik geen voet uit de

66 DERDE DEEL 253.
67 DERDE DEEL 314.
68 De afstand Ouderkerk aan den IJssel - Gouda.

weg durve gaan want ik heeft bij eige ondervinding het geen men hier om Zijn naams wil verduurd dat men het hier in de tijd en hier naamaals in de ewigheit het hondert vout zal weervinde en geve verder mijne bezwaringe aan Uliede over

de God aller genade dien uliede in de heilige bediening geroepe heeft binde door Zijne Heilige Geest de zake van Zijne Kerk op uliede harte en verwaardige uliede dat gij om Christus wil opregte kruisdragers moogt worde - dat was Paulus als hij moest getuige al hoewel ik na den lighame afwezig ben nogtans ben ik na den geest bij uliede - Zo bont de Here door Zijne Heilige Geest de zake van Zijne Kerke op zijn harte og mijne broeders mogt daar in onze dage eens meer kenmerke van gevonde worde dan was de Kerk geret maar nu word het tegendeel dagelijks zigbaar

ik ein(d)ige met de bede de Here schenke mij en uliede Zijn ligt en waarheid in onze harte

en noeme mij uliede vrient en Broeder in den Here

Ouderkerk aan den IJssel den 22 Augustis 1838

Pr. den Boer

7. P. van Wagtendonk, Gouda 23 augustus 1838[69]

Waarde Leeraar

Ik hoop dat U deze in gezondheid zult ontvangen met de Uwen, en de reden van mijn schrijven is deze. Gelijk UE weet of te weten zult krijgen dat ik weder gekozen ben als ouderling nogtans ik U moet verklaren en doen weten ik hetzelve bij zulke menschen niet aanvaart, daar ik aan mij(n) zijde niet beter weet en de Heere getuige van is alles in het werk gesteld tot vereeniging en Broederschap, en ten alle tijde voorgedragen om met malkander voor God te vallen, in de schuld. Nogtans ik het hebt moeten getuigen van mij zelve dat eene zonde genoegzaam was die Adam bedreef, hij nam van zijne vrugt en hij at. Waardoor het gansche menschelijk geslagt verdoemelijk voor God gesteld was. Alzoo wel ik mij in geen in de minste dele verschoond hebt met een volkomen hart voor God en menschen waarover zij alle schenen verblijd te wezen, en ook te bukken. Maar nu bij het einde bezien was het maar een blijdschap, omdat ze maar in de hoogte gedreven zijn in zonderheid in zommige om opnieuw weder de menschen in oproer te brengen als gelijk van te vooren[70] en menigte[71] weder met dezulke instemd. En de diaken die gekozen is namelijk van Eyk - toen ik de andere dag bij hem kwam, om nog twee diacone te kiezen, dat zou(den) er dan vier zijn en twee ouderlinge, het is goed wanneer ze er zijn.[72] Ik hebt altijd be-

69 Men zie de inleiding bij de vorige brief.

70 Deze regels slaan op de 'val' van Wagtendonk, zijn schuldbelijdenis en de nieuwe oppositie van enige gemeenteleden daarna.

71 menigeen?

72 Wellicht is de zin van deze woorden, dat Arie van Eyk, gekozen diaken, opperde nóg twee ouderlingen en twee diakenen te kiezen.

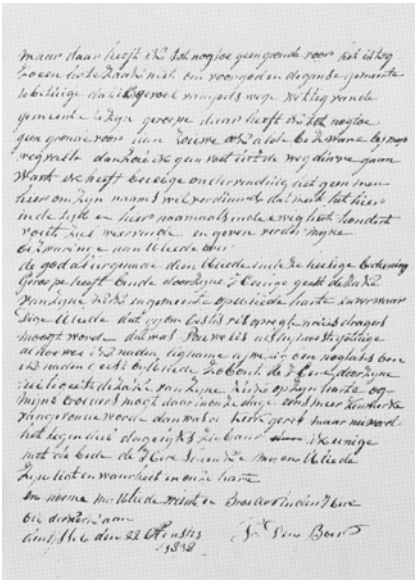

Pieter den Boer aan Klaas van Wijk, Ouderkerk aan den IJssel 22 augustus 1838 - fragment

zwaard gestaan in zoo veel, maar daar was het toen om te doen geweest en nu nog - dat een ieder een pos(t)je wil bekleden, en dus Dom. ik laat die menschen voor u over om ze op de regte wijze te royeren en de Heere geven u daar toe ligt, genade en wijsheid en ik wensch met degene die komen in mijn huis Godsdienst te houden en op des Heeren tijd wagten. En volgens ik op de Klassis en Provinciale vergadering verklaard hebt en nog verklaard om in geen dingen meer in te stemmen of te theekenen[73] buiten de Sienode van Dordregt[74] en indien tot dezelve gekeerd mogt worden zoo ben ik bereid willig zonder uitstel en zeker meerder(en) met mij tot U weder te keren en te erkennen.

Ik noem mij UE Heil toewenschende Broeder
P. van Wagtendonk[75]
Spreuken 22 vers 28[76]

8. P. Carton, J. Carton en P. Bouman te Rotterdam, oktober 1838[77]

Hoewel de inhoud van onderstaande brief niet geheel duidelijk wordt, doordat we weinig weten van de eerste jaren van de Afscheiding te Rotterdam - de notulen van de kerkeraad beginnen eerst met 13 juni 1843[78] - menen we juist vanwege dit feit, dat de schaarse gegevens die het schrijven ons geeft, verder onderzoek zullen kunnen steunen.

Zoals we reeds zagen[79] werden te Rotterdam op 19 november 1835, de ambten

73 onderteekenen.
74 Wagtendonk doelt hier op de Dordtse kerkenorde. De (toekomstige) Kruisgezinden hielden daaraan vast en verwierpen de kerkenorde, die op de synode Utrecht 1837 was vastgesteld. Uit de voorgaande regels blijkt duidelijk, dat Van Wagtendonk apart gaat vergaderen.
75 In de stukken wordt ook gesproken van Wagtendonk, (van) Wachtendonk, maar hij tekent als boven vermeld.
76 Statenvertaling: 'Zet de oude palen niet terug, die uw vaderen gemaakt hebben'.
77 In het DERDE DEEL 252, werd deze brief wel genoemd, maar niet gereproduceerd (abusievelijk werd in zake de ondertekening vermeld F. Bouwman; in plaats van P. Bouman).

In het 'Lidmatenregister van de Chr. Afgesch. Gemeente Hoveniersstraat 1835-1865' (GKR) - we vermoeden dat dit niet het eerst-aangelegde, maar het oudst-bewaarde register is - vinden we: Jan Carton afgescheiden 19 november 1835; diaken idem. 'In het jaar 1842 voor zijn post bedankt, en als rustend diaken beschouwd'. 'Behoort niet meer tot de gemeente... Met belijdenis van zijn omzwerven en van zonden weder aangenomen den 12 Maart 1856'. Overleden 29 januari 1862.
78 GKR en Familiearchief De Cock, inv. no. 56, brief van 26 november 1872 door Willem van Harten, geschreven aan prof. Helenius de Cock: '...de gebrekkige notulen van dien tijd (1835-juni 1843 - C.S.) zijn door den ouderling (J.G.) van Hees als volgeling van Ds. Scholte mede naar America genomen...'.
79 Bladzijde 63.

ingesteld door ds. Joh van Rhee te Veen.[80] Reeds 17 januari 1836 treden de Rotterdamse ouderlingen Gt. van Akkeren en N. van de Coeverring op in de zaak tegen de zo juist genoemde predikant.[81]

Als spoedig zijn in deze gemeente onenigheden en verdeeldheden ontstaan. Want, volgens de 'Lijst der texten' vergadert ds. Scholte 12 april 1836 met de gemeente te Rotterdam 'over de aldaar bestaande verwarring'. Kort daarna moet op de provinciale vergadering worden gerapporteerd, dat 'Rotterdam' geen afvaardiging heeft gezonden. Ouderling Van Akkeren heeft zijn bediening neergelegd 'door de aldaar plaats hebbende verdeeldheden'.[82] Over de aard hiervan wordt niets medegedeeld. Enige tijd later fungeert Van Akkeren opnieuw als ouderling. In maart 1837 blijkt het dat de verdeeldheden in de gemeente eerder zijn toegenomen dan verminderd. Ds. Scholte heeft bij zijn laatste bediening van het avondmaal te 's-Gravenhage (8 februari 1837) de leden van Rotterdam moeten weren

> 'uit hoofde der plaats hebbende oneenigheden. Uit een aantal brieven gaf de President een kort verslag van derzelver inhoud, bestaande in bezwaren en beschuldigingen tegen den kerkeraad, inzonderheid tegen van (de) Coeverring,[83] als handelende tegen den Woorde Gods in het behandelen van bekommerde zielen; zoo ook van trouweloosheid in het behartigen van zijn ambt en de verzorging zijns huisgezins.
> Tegen Van Akkeren werden beschuldigingen van verwaarloozing en nalatigheid in het ambt des ouderlingschaps ingebragt. Op de classicale vergadering zal deze zaak nader verhandeld worden, en de Predikant zal, indien mogelijk, in die vergadering zelve tegenwoordig zijn'.[84]

80 Typerend voor het zeer weinige dat - althans in het nabije verleden - bekend was aangaande de eerste ontwikkeling van de Afscheiding, te Rotterdam, is, dat ds. J.H. Landwehr in zijn *Beknopte geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam van af 1835 tot heden*, Rotterdam 1905, op blz. 16 en 17 schrijft: 'Het is niet met juistheid aan te geven, wanneer in Rotterdam de ambten zijn ingesteld. Misschien is dit geschied in het jaar 1837 of 1838; maar er is niet één document, waaruit men met zekerheid kan nagaan, onder wiens leiding dit geschiedde'.

81 HO, provincie Zuid-Holland, 17 januari 1836.

82 HO, Zuid-Holland, 15 april 1836, art. 5. Aangaande Gerrit van Akkeren vinden we in het 'Lidmatenregister': ouderling bij de bevestiging der gemeente (19 november 1835). In 1837 ontzet wegens 'nalatigheid in zijn dienst'. Weer gekozen 31 januari 1839; 7 januari 1840 'voor zijn post bedankt'.

83 "Lidmatenregister" (GKR) Nicolaas van de Coeverring werd 19 november 1835 ouderling. Beschuldigd van niet rechtzinnig te zijn in de leer. In 1837 "ontzet" van zijn ambt en als lidmaat gecensureerd. Na ampel onderzoek door de kerkeraad werden de schorsing, afzetting en censuur onwettig verklaard. Bediening weer aangenomen 29 januari 1843. Daarna; geruime tijd zich onttrokken. Vanwege de kerkeraad "lidmaatschap opgezegd 29 oktober 1848".

84 HO, Zuid-Holland, 14 maart 1837, art. 14. Met 'de classicale vergadering is bedoeld een bijeenkomst van de gemeenten 's-Gravenhage, Rotterdam en Schiedam (art. 3). De notulen van déze classicale vergaderingen zijn vermoedelijk verloren gegaan.

Niet onmogelijk is, dat Cornelis van den Oever - daarna predikant van de Kruisgezinden - bij deze conflicten is betrokken geweest.[85] Op 19 juli 1837 is J. Carton - één van de schrijvers van de brief - als diaken aanwezig. Hij spreekt

85 Bos, *Kruisdominees* 97. Bos vermeldt onder meer dat ook Cornelis van den Oever in 1836 ouderling is geworden. Wij vonden dit laatste tot nu toe niet bevestigd.

van de gewezen ouderling Van de Coeverring. Laatstgenoemde heeft ernstige bezwaren tegen zijn afzetting, maar zijn zaak wordt niet behandeld.[86]

In de provinciale vergadering van 24 juli 1838 is aanwezig J. (H.) Markus, ouderling. Wij lezen inzake Rotterdam:

> 'Art. 41... Eenige verschillen, die er bestaan, hebben voornamelijk betrekking op de verkiezing van den nog niet in de dienst bevestigde Ouderling en Diaken. Die bezwaren zullen door Ds. Scholte personeel in de gemeente onderzocht worden, en zal Z.Eerw. naar bevind van zaken ten aanzien der bevestiging handelen; zullende daarvan op de volgende vergadering verslag worden gedaan'.[87]

Volgens de 'Lijst der texten' heeft ds. Scholte 13 september 1838 te Rotterdam

> 'gehandeld met de gemeente over de bestaande verdeeldheden; de beroeping van een ouderling en een diaken vernietigd wegens strijdigheid met Gods Woord. Bepaling van eene gemeentelijke Vast- en Bededag'.

Het zijn deze zaken waarover de kort na 13 september geschreven brief handelt.

Zien wij het goed, dan waren er te Rotterdam al spoedig drie groepen: de latere Kruisgezinden onder wie Cornelis van den Oever,[88] 'Scholtianen' met als voormannen A.C. Kuijper en J.G. van Hees (beiden zijn geëmigreerd; de eerste naar Pella, Iowa, de tweede naar Michigan);[89] en degenen die (vanaf 1842 onder leiding van ds. S.O. Los) het verband van de Afgescheiden kerken zijn trouw gebleven. Midden 1839 telt deze Afgescheiden gemeente te Rotterdam '92 zielen en 8 gecensureerden'.[90]

Wat onderstaande brief betreft - zoals gezegd wordt de inhoud niet geheel duidelijk - wij krijgen de indruk, dat daarin aan de orde komt de verkiezing of herkiezing van N. van de Coeverring. Beschuldigingen tegen hem worden door een bepaalde groep in de gemeente niet aanvaard. Aangezien wij Van de Coeverring in 1843 opnieuw aantreffen als ouderling in de 'kerkeraad ds. S.O. Los',[91] is het niet gewaagd te veronderstellen, dat hij zich omstreeks 1838 heeft verzet tegen de gevoelens van ds. Scholte en diens volgelingen.

Rotterdam den...[92] October

WelEerwaarde Herder en Leeraar!

86 HO, Zuid-Holland, 18 en 19 juli 1837, art. 12.
87 Idem, 24 juli 1838, art. 41.
88 Bos, *Kruisdominees* 97-98. Opgemerkt zij, dat als in 1840 ds. C. van der Meulen in Rotterdam ambtelijk werk verricht, hij, op last van de kerkeraad, de namen van enige gecensureerde leden 'wegens afwijking van de kerkelijke gemeenschap' moet aflezen. Zij worden gerekend niet meer tot de gemeente te behoren. HO, Zuid-Holland, 24 en 25 april 1840, art. 12. Vermoedelijk slaat dit op C. van den Oever c.s.
89 Landwehr 16; TWEEDE DEEL, register.
90 HO, Zuid-Holland, 23 aug. 1839, art. 9.
91 Notulen kerkeraad 13 juni 1843 en volgende vergaderingen.
92 Niet ingevuld.

Volgens afspraak met UEerwe. is Woensdag den 17 september[93] den dag huise-

93 17 september 1838 viel op een **maandag;** vermoedelijk is dit laatste ook bedoeld.

lijk afgezonderd van de leden onzer Gemeente.[94] Waarop wij Vrijdag den 21 do.[95] des avond bij elkander zijn vergaderd in opzien tot den Heere ten einde met elkander over de zaken te handelen. Waarvan wij bevonden na onderzoek gedaan te hebben, wel toegang tot de Heere gehad te hebben, maar geen bijzondere aanwijzing en allen bezwaard zijnde in de verkiezing op dat wij weer niet vle(e)schelijk mogte te werk gaan. Want de ondervinding leert dat wij dan verberging van 's Heeren aangezigt moeten ondervinden indien wij naar onze eigen wil handelen. Zoo dat de zaken noch even duister blijven waarop Carton de diaken voorstelde de volgende Vrijdag Septr. 28 weder bij elkander te vergaderen, met die vermaning de(n) Heere te mogen vragen indien het in Zijn raad bestaan konde, de zaak als hoofd van Zijn Kerk ten beste te besturen. Volgens het besluit dan ook bij elkander vergaderd te zijn maar met weinige leden zijn vergaderd - waarin wij tot onze blijdschap en verwondering Roreis den Smid[96] in ons midden hebben gehad om reden hij in UEerws. tegenwoordigheid niet is vergaderd geweest. Waarvan Roreis nader gezegd heeft dat hij er spijt van had om dat het met de zaken zoo bedaard is afgelopen.

Wij hebben dan met elkander in een bedaarde zin mogen spreken, dat de verkiezing niet door kon gaan van wegen de bezwaren die er ingebragt werden daar van Harten[97] het stuk heeft ontvangen uit het Notaboek, maar niet voldoende[98] - welk van Akkeren ook betuigde het stuk van weinig aanbelang was, terwijl de gecenzureerde leden zich gaarne tot de gemeente willen voegen maar ook alleen op die voorwaarde van belijdenis te doen volgens de beschuldiging van haren Cenzureerbrief of anders overtuigd te worden van Van den Coeverring zijn beschuldiging dat die naar waarheid is, het welk zij noch niet beloven kunnen dewijl zij voorgeven in hem zulks niet bevonden te hebben noch in leven noch in leer waar buiten ons na(ar) geinformeerd zoude kunnen worden, waar wij natuurlijk de gevolgen van smertelijk ondervinden, maar indien zij wettige overtuiging kunnen bekomen, gaarne wenschen in schuld te vallen, maar zij geven voor dat hij uit nijdigheid is overgeleverd! Wat de overige gecenzureerde leden betreft welke Marcus[99] onder Cenzuur heeft gelegd, vragen wij ook UEerws. inligting of die Cenzurering van kracht is of hoedanig met die personen zal moeten gehandeld worden?

Verder wenschen wij dat God U geeft Geesteslicht over deze zaken en blijven U nochtans manen op UEerw. beloften dat Uw toch tot ons noch eens weder mogt komen om mocht de Heere UEerw. opgewektheid schenken een woord

94 De 'Vast- en Bededag' waarover we in de inleiding tot deze brief schreven.
95 dito.
96 'Roreis den Smid' wordt in het 'Lidmatenregister' niet genoemd. De naam Roreis komt in deze tijd te Rotterdam veel voor. Landwehr spreekt van de vergaderplaats 'op den Schiedamschen dijk op den hoek van de Karrensteeg bij den smid Rooreis'. (15)
97 Willem van Harten. In het 'Lidmatenregister' (GKR) lezen we: 'Omde aankleving van N. vande Coeverring gecensureerd den 2 Julij 1837. Weder aangenomen in Augustus 1838 en tot Diaken verkozen den 31 Januarij 1839 en bevestigd door Do. van der Meulen. Den 7 Januarij 1841 (1843?) geroepen tot ouderling. Bevestigd 16 Maart door Do. Los'.
98 Niet duidelijk.
99 Jan Markus was ouderling, zoals we reeds zagen. De censuur betrof wellicht de groep Van den Oever.

tot de Gemeente te spreken het welk een middel zou kunnen zijn in 's Heeren Hand tot zamenbinding der Gemeente - indien wij van UEerw. komst weten zouden wij ons van een goeden plaats voorzien waar er wel gelegenheid toe zoude zijn.[100] Tot ons leedwezen moeten wij UEerw. mededeelen dat Van der Koogh[101] en zijn huisgezin (en) Van der Grient[102] met de zijnen zich blijven ont(t)rekken.

G. van Akkeren blijft zich ook noch ont(t)rekken; de eerste vergadering is hij tegenwoordig geweest maar in de Godsdienst laat hij zich niet vinden - hij laat zich in met bezwaren tegen Uw persoon aangaande Uw leer van voorstelling[103] het welk ook slingering onder de Gemeente geeft - dus zouden wij hartelijk verlangen UEerw. in ons midden te zien om nader kennis van die zaken te ontvangen. Verder wenschen wij de Hartelijke toegenegenheid in het Heil van Sions belang,[104] of de Heere langs die weg Zijn Zegen beliefde te schenken. En blijve UEerw. als onderdanige leden van Christus Kerk tot hier toe als herder en leeraar erkennen.

P. en J. Carton Diaken
P. Bouman

100 Hieruit blijkt dat de gemeente in die tijd nog geen vaste vergaderplaats had, maar in enige woonhuizen bijeenkwam.
101 Jillis van der Koog. Op verzoek afgekondigd niet meer tot de gemeente te behoren 7 sept. 1845. Nog enige malen zich onttrokken en weer opgenomen.
102 Johannis Frederik van der Griendt onttrok zich in 1840 en werd later weer opgenomen als lid.
103 Bedoeld zal zijn: de gedachten van ds. Scholte over de Heilige Schrift, de belijdenis en de kerkregering.
104 Vermoedelijk: Verder wenschen wij uit hartelijke toegenegenheid in (tot) het heil van Sion, of etc.

Hoofdstuk 8
Circulaire van de 'Provinciale Kerkvergadering van Noord-Holland', gehouden te Amsterdam 10, 11 en 13 augustus 1838

Inleiding

In het DERDE DEEL gaven wij de handelingen van bovengenoemde vergadering.[1]

Aanwezig waren de predikanten H.P. Scholte, S. van Velzen, H. de Cock, A. Brummelkamp en A.C. van Raalte. Verder: de ouderlingen van Amsterdam, alsmede enige ambtsdragers uit Hoorn, Zaandam en Urk. Behalve een enkele vraag en opmerking, komt slechts de zogenaamde eerste Amsterdamse twist aan de orde.[2] Er wordt een commissie benoemd, bestaande uit de predikanten S. van Velzen en H. de Cock, alsmede de ouderlingen G. Baay (Hoorn) en P. Niezen (Amsterdam), teneinde drie afgesneden leden, weduwe N.J. van Velzen geb. Geselschap (de moeder van ds. S. van Velzen) en enige anderen te gaan vermanen.

De hoofdzaken van de eerste Amsterdamse twist kunnen we als volgt samenvatten.

Op 10 september 1837 wordt door ds. Scholte in een preek over Romeinen 8 vers 1 en 2, uitgesproken te Amsterdam, onder meer gezegd 'dat Beetje Vleesch kan het werk Gods niet te niet doen' of 'dat Beetje Vleesch kan het werk Gods niet om verre gooijen'.[3] Onder 'Vleesch' te verstaan de 'oude mens', in de zin waarin de Heidelbergse Catechismus in Zondag 33 deze term gebruikt. Tegen genoemde uitdrukking alsmede tegen enige andere, die in substantie inhielden, dat een kind des Heeren niet in geestelijke dorheid of armoede behoefde te verkeren, rijst in de gemeente verzet.[4] Inzonderheid ouderling H.H. Middel, M. Aalders-Steen en de weduwe M. Steyling-Pieters - bij herhaling aangeduid als 'de (beide) vrouwen' - maken hun bezwaren kenbaar.[5]

1 Bladzijden 347-352.
2 Men zie hiervoor ook DERDE DEEL 82-83, 88-91.
3 GKA, notulen kerkeraad 3 okt. 1837.
4 Vergelijk EERSTE DEEL 338-343, waar wij ook onze mening gaven over standpunt en houding van (de latere ds.) H.H. Middel. De besluiten van de onderhavige provinciale vergadering dragen onzes inziens in sterke mate het karakter van een compromis.
5 GKA, notulen kerkeraad 22 en 29 sept. 1837.

Op 6 oktober 1837 komen de vrouwen in de vergadering van de kerkeraad. Daarbij vraagt ouderling J.A. Wormser aan ‘zuster’ Aalders ‘of zij dezelfde was, welke vroeger aan Ds. Scholte een Boodschap uit den Hemel kwam brengen’.

De vrouwen, die ongetwijfeld een zekere positie hebben ingenomen op een Amsterdams conventikel, worden driftig, gebruiken eveneens krasse taal, spreken van een ‘spotachtige boel’ en vertrekken. Zij worden aanstonds onder censuur geplaatst. Ouderling Middel tekent hiertegen protest aan.[6]

Nadat de censuur ook aan de gemeente is bekendgemaakt, ontvangt de kerkeraad een protest van 17 leden der gemeente, onder wie Hermanus van den Hengel en W. Straatman.[7]

Begin april 1838 wordt evenwel de afsnijding der beide vrouwen door ds. Scholte afgelezen.[8]

Aangezien ouderling Middel blijft voorgaan in samenkomsten bij de ‘afgesneden leden’, wordt hij in zijn ambt geschorst.[9]

Kort daarna wordt hij onder censuur gesteld,[10] 18 mei 1838 snijdt de kerkeraad hem af als lid en 25 mei daaraanvolgende wordt dit aan de gemeente medegedeeld.

Het duurt niet lang of Middel vergadert afzonderlijk met circa 250 personen. Men noemt zich de ‘Herstelde gereformeerden’. De beide vrouwen alsmede Middel worden echter vier jaar later - onder het predikantschap van ds. S. van Velzen - zonder enige schuldbekentenis in hun rechten als lidmaat hersteld. Aangaande Middel vinden wij het volgende in het ‘Register van ouderlingen 1835-1891’.[11]

‘Middel, Harmen Hendrik

Om opstand en scheuring in de gemeente gecensureerd. Met naam afgelezen den 4° Mei 1838. Tot afsnijding afgelezen den 25° Mei 1838. Is weder vereenigd met de gemeente en van de censuur en schorsing ontheven den 12° Mei 1842. Is den 17den September 1844 naar Groningen vertrokken om aldaar tot het Leeraarambt opgeleid te worden’.

Tekst

> De Provinciale Kerkvergadering van Noord-Holland aan de Christelijke Gereformeerde Gemeente te Amsterdam

Gemeente des Heeren, te Amsterdam!

6 Idem, 6 okt. 1837.
7 Idem, 23 febr. 1838.
8 Idem, 9 april 1838.
9 Idem, 20 april 1838.
10 Idem, 4 mei 1838.
11 GKA, inv. no. 62.

De Provinciale Vergadering van Noord-Holland heeft, nevens de gemeenschappelijk aanwezig zijnde Herders en Leeraars van de Gereformeerde Gemeente onder het kruis, ter harte genomen den ellendigen toestand dezer

Gemeente, en onderzocht de redenen, waardoor broeder tegen broeder verdeeld is, en het verbijten, vereten en verteren van elkanderen ter dezer plaatse, gelijk weleer in de Gemeente van Corinthe, schier algemeen is, en heeft geoordeeld de Gemeente gemeenschappelijk te vermanen en te waarschuwen, gelijk weleer de Apostel PAULUS dit de Gemeente van Corinthe deed, dat zij gemeenschappelijk daarvan zouden afstaan, de vruchten der liefde Gal. V en 1 Cor. XIII, najagen, en toezien, dat zij, voortgaande in dat verbijten, vereten en verteren, zelven naar de bedreiging des apostels, Gal. V: 15, niet verteerd mogten worden. En acht slaande op de censuur en afsnijding hier geschied, die mede eene der hoofdzaken hiervan geweest is, is dit geweest de uitslag van het onderzoek en het oordeel der Vergadering, waaraan de Opzieners vermanen, een iegelijk zich te onderwerpen, gelijk zulks betamelijk is, en de vermaning te hooren van Gods Woord, Hebr. XIII: 17: ‘Zijt uwen voorgangeren gehoorzaam, en zijt ze onderdanig; want zij waken voor uwe zielen, als die rekenschap geven zullen: opdat zij dat doen mogen met vreugde, en niet al zuchtende, want dat is u niet nuttig’.

De uitslag van het onderzoek, het oordeel der Vergadering, en de erkentenis der broeders wederzijds het navolgende geweest zijnde:

1°. Onderwerpt zich de kerkeraad aan het oordeel der meeste broeders, die van elders hier ter Provinciale Vergadering gekomen zijn, welke oordeelen, dat zij in de censuur en afsnijding niet zonder allen aanstoot geweest zijn, noch alle middelen van voorzigtigheid, zacht- en langmoedigheid gebezigd hebben; dit erkennende, schoon zij voor zich niet anders betuigen kunnen, dan alles gedaan te hebben, uit liefde der waarheid, waaromtrent zij ook door de broeders niet regtmatig verdacht konden worden, betuigende zij voorts ook te begeeren met zacht- en langmoedigheid in de toekomst, in de uitoefening der kerkelijke tucht voort te gaan.

2°. Vereenigt zich Ds. Scholte met het oordeel van de broeders, dat eenige betwijfelde uitdrukkingen, verkeerdelijk opgevat, tot de beschuldiging der vrouwen aanleiding hebben gegeven; maar wordt Z.Ew. verontschuldigd bij de erkentenis en oplossing, dat hij niet vooronderstelt noch leert, dat de geloovigen uit eigene kracht voorts zich den troost des geloofs kunnen toeëigenen; geloovende in dezen ook ten aanzien der geloovigen, dat zij zonder den Heere JEZUS CHRISTUS niets kunnen doen. De uitdrukking **Beetje vleesch,** ter bevestiging van de vastheid des verbonds gebezigd, wel naar het oordeel der Vergadering onvoegzaam zijnde, maar geenszins kettersch, hetwelk Z.Ew. toestemt, en gaarne om der ergernissen wille voortaan wil mijden; schoon ook de broeders oordeelen, dat het Woord des Heeren van toepassing is: ‘het is een volmaakt man, die in woorden niet struikelt’.

3°. Oordeelt de Vergadering, dat de vrouwen grootelijks schuldig zijn, wegens laster of onbehoorlijke beschuldigingen en oordeelvellingen, niet van eenen, maar van en omtrent velen der broederen, voortkomende uit verdenkingen, verbijting, vereting en vertering; waaromtrent de vergadering oordeelt, dat het nogmaals door eene Commissie zal beproefd worden om haar daarvan terug te brengen, gelijk mede allen, die in hare zaak meerder of minder opentlijk betrokken waren, en, bij erkentenis en belijdenis van hare schuld, in de

Gemeente wederom op te nemen. Zonder hetwelk de broeders de censuur en afsnijding van den Kerkeraad bekrachtigen.

De Commissie voldaan hebbende aan den haar opgedragenen last, verblijdt zich in de bevrediging met de Gemeente van Jufvrouw VAN VELZEN, en in de terugkeering ook van het lid dezer Gemeente, HARMANUS VAN DEN HENGEL.

STRAATMAN heeft de Commissie geheel onhandelbaar gevonden en onredelijk, gelijk ook daarna zijne vrouw onverzoenlijk, die eerst nog eenigszins handelbaar scheen.

De vrouwen AALDERS en STYLING, die, voor de eerste reis bezocht, geneigd schenen schier tot erkentenis, verzoening en bevrediging, zijn daarna voor de tweede reis bevonden, volhardende en voortgaande in lastering, en onbehoorlijke beschuldigingen en oordeelvellingen; waardoor dat woord des apostels op haar toepasselijk wordt, hetwelk omtrent haar is uitgevoerd: ‘Och! of zij afgesneden wierden, die u onrustig maken!’ Terwijl wij de Gemeente waarschuwen voor haar en hare handelwijze, welke leidende is om de kleinen te slaan, de Gemeente te verdeelen, en in plaats van de vruchten des Geestes, de werken des vleesches in de Gemeente aan te kweeken, die wij uitgedrukt vinden Gal. V, terwijl wij, de Gemeente voor haar en haar doen waarschuwende, hartelijk opwekken, om na te jagen de vrucht des Geestes, welke is liefde, blijdschap, vrede, langmoedigheid, goedertierenheid, goedheid, geloove, zachtmoedigheid en matigheid.

Eindelijk heeft de Commissie den geschorsten en gecensureerden Ouderling MIDDEL bezocht, die omtrent zijne verzoening en bevrediging met de Gemeente, reeds twee malen door brieven van Ds. VAN VELZEN vermaand was. Door de vermaning van Z.EW. was hij echter geenszins teruggebragt tot de erkentenis van datgeen, waarin hij verkeerdelijk gehandeld had, en was hij daarvan ook geenszins terug te brengen, door de toespraak van de Commissie; maar volgde hij zijn gemoed en bleef dat meer volgen dan de vermaning van het Woord des Heeren: ‘Laat alle dingen met orde geschieden, en weest uwen voorgangeren gehoorzaam, en zijt ze onderdanig’. Hij betoonde zich zoo weinig ook geneigd tot vrede en verzoening, dat hij niet eenmaal wilde beloven om, daartoe van wege zijn ligchaam in staat zijnde, des anderen daags 's avonds te komen, om nog bij vernieuwing met Ds. DE COCK, en daarna met den kerkeraad te spreken, terwijl ook hij, gelijk de vrouwen, zich schuldig maakte, op eene gruwelijke wijze, aan dat veroordeelen der broederen, waaromtrent de Heere JEZUS zegt: ‘Oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld wordt’; en de Apostel PAULUS: ‘Verbijt, vereet en verteert elkanderen niet, opdat gij niet verteerd wordt’.

Den volgenden dag op nieuw, door een vriend en lid van de Commissie, den Ouderling Baaij, aangesproken zijnde, heeft hij eindelijk ronduit verklaard, dat hij tot bevordering ven den vrede niet wilde medewerken, hetwelk ook reeds den vorigen avond genoeg uit zijne woorden en daden was op te maken.[12]

En is het nu, Gemeente des Heeren! de bede van de Kerk: **Bidt om den vrede**

12 Het is gebleken, dat dit te sterk was uitgedrukt. Vergelijk noot 4 van dit hoofdstuk.

van Jeruzalem; wij vermanen een' iegelijk naar dat woord, om af te wiiken van hen, die daartoe niet alles wenschen aan te wenden, die de orde niet willen volgen; maar die liever hun gemoed hooren en opvolgen, dan dat woord des Heeren; ‘Laat alle dingen met orde geschieden’, en de vermaning des apostels verachten: ‘Weest uwen voorgangeren gehoorzaam, en zijt ze onderdanig; want zij waken voor uwe zielen als die rekenschap geven zullen: opdat zij dat doen mogen met vreugde, en niet al zuchtende, want dat is u niet nuttig’; en die daarenboven hunne verdenkingszucht tegen Gods Woord botvierende, lasteren als onbekeerden en als Judassen degenen, die, naar hunne belijdenis en godzaligen wandel, allezins kunnen behooren tot het getal van Gods kinderen, waarvoor de Heere JEZUS Zijn bloed gestort heeft.

Gemeente des Heeren! hoort in dezen het Woord des Heeren, tot uw heil en tot heil der Gemeente: ‘Oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld wordt’, en waarschuwt dezulken, die met dat oordeelen zoo spoedig gereed zijn; en tegen eenen ouderling neemt geene beschuldiging aan, naar het Woord des Heeren, dan onder twee of drie getuigen.

Houdt intusschen de broeders en zusters, die afdwalen, niet als vijanden, maar vermaant ze bij tijd en wijle, dat zij, afstaande van lastering, wederkeeren tot, en verzoenen met, de Gemeente; en geve de Heere, dat de liefde onder u wederkeere, dat Gods uitverkorenen gemeenschappelijk vergaderd en geweid, en de breuken geheeld worden, opdat zij niet dienen tot elkanders verbreking, maar tot opbouwing van het ligchaam CHRISTI, en tot elkanders vertroosting en versterking in den strijd tegen den Satan, de wereld, en ons eigen vleesch. Amen!

Amsterdam, 1 September 1838[13]
De Commissie voornoemd,
Namens dezelve,
H. de Cock, Gereformeerd Leeraar onder 't Kruis
G. Baaij, Ouderling te Hoorn.
N.B. Dit stuk zal maandag teruggehaald worden.

13 Deze dag was een zaterdag; de leden mochten het stuk tot maandag, dat wil zeggen slechts twee dagen houden!

Hoofdstuk 9
Documenten (17) betreffende de tweede 'Amsterdamse twist'

Inleiding

De tweede 'Amsterdamse twist' begint in het wezen der zaak op 28 november 1838, als ds. Simon van Velzen, predikant in Friesland, door de Afgescheiden gemeente te Amsterdam met 35 tegen 33 stemmen wordt beroepen.

De gevolgen ervan duren tot de emigratie van Scholte en vele van zijn volgelingen in 1847; men zou kunnen zeggen tot 1861, als J.A. Wormser (Sr.) de jure terugkeert tot de Hervormde kerk.

Na hetgeen wij reeds schreven en vermeldden over de zaken die in dit hoofdstuk aan de orde komen,[1] nog slechts een enkel woord.

De onenigheid die ontstaat over de wijze van aannemen door ds. Van Velzen van bovengenoemd beroep, wordt na enige tijd bijgelegd.[2] Scholte - die de gemeente vaak had gediend - krijgt de gelegenheid een 'afscheidspredicatie' te houden en 16 juni 1839 wordt ds. Van Velzen door ds. H. de Cock bevestigd. Gedateerd 6 december 1839 wendt de Amsterdamse kerkeraad zich tot de Utrechtse met een schrijven (no. 3 hierna), waarin bezwaren worden kenbaar gemaakt tegen de wijze waarop H.G. Klijn en C. van der Meulen zijn 'beproefd' voor hun 'ordening' tot dienaar des Woords.

De Utrechtse kerkeraad schrijft dan een brief, gedateerd 18 december 1839 (no. 5 van dit hoofdstuk), waarin hij onderscheidene bedenkingen tegen die te Amsterdam en met name tegen ds. Van Velzen te berde brengt. Scholte gaat dit schrijven zelf brengen en voorlezen - voor een deel wordt dit laatste hem belet[3] - in de vergadering van de kerkeraad te Amsterdam. Dit gebeurt 21 december 1839; ds. Van Velzen is dan wegens een reis, die hij ambtshalve naar Friesland maakt, afwezig.

Als vier Amsterdamse kerkeraadsleden (de ouderlingen D.A. Budde, J.A. Wormser en de diakenen H. Höveker, D. Lijsen) niet willen instemmen

1 DERDE DEEL 82-88, 91-98, 101, 282-283, hoofdstuk 18; VIERDE DEEL 263-268; C. Smits, 'Eerherstel voor Ds. Simon van Velzen (1809-1896)', *Woord en Wetenschap, Mededelingen van de Stichting voor Gereformeerd Wetenschappelijke Arbeid*, 7 (1975) no. 2, 3, 4; 8 (1976) no. 1 en 2.
2 DERDE DEEL 253-258.
3 DERDE DEEL 354.

met de veroordeling door de Amsterdamse kerkeraad van de Utrechtse, worden zij geschorst; dit gebeurt 3 januari 1840.

Deze vier gaan dan afzonderlijk vergaderen, vormen eenige tijd een tegenkerkeraad, 'schorsen' de kerkeraad ds. S. van Velzen en zorgen er voor dat er een 'provinciale vergadering' wordt belegd (21 en 22 februari 1840).

De beschuldigingen door ds. Scholte geuit, inzonderheid tegen ds. Van Velzen - en het optreden van Wormser c.s., vormen een voorwerp van behandeling op een 'Vergadering van Opzieners der Gemeente Jesu Christi' gehouden 6 en 7 maart 1840 te Amsterdam en op de synode die bijeenkomt te Amsterdam van 17 november tot 3 december 1840.

De laatstgenoemde vergadering schorst Scholte hetgeen hem door een commissie op 9 december 1840, te Utrecht, wordt aangezegd. Over deze schorsing en de reacties erop, handelt het vólgende hoofdstuk.

De kerkelijke vergaderingen stellen de kerkeraad Van Velzen in het gelijk ten aanzien van de schorsing van de vier ambtsdragers.[4]

De in dit hoofdstuk in chronologische volgorde te noemen 17 stukken zijn op één na (no. 7), genomen uit de Scholte Papers.

1. P.O. de Jong, Wolvega 1 juni 1839[5]

> Pier Ottes de Jong, van beroep koopman was één van de eerste ouderlingen te Wolvega[6]. Samen met W.D. Hellema (Wirdum) en J. Meijering (Leeuwarden) protesteerde hij op een provinciale vergadering van Friesland tegen het gaan van Van Velzen naar Amsterdam.
> De provinciale vergadering van Friesland sprak duidelijk uit: '...dat Dos. van Velzen volkomen vrij is, om de Gemeente van Amsterdam als haren eigen Herder en Leeraar te bedienen... Dos. van Velzen beloofde nogtans, zoo veel mogelijk de Provintie Vriesland te blijven bedienen als Herder en Leeraar'[7]
> De taal van de schrijver is hier en daar duister; mogelijk bevat zij enige uitdrukkingen van een dialect. Door de breedsprakigheid en de herhaling wordt de zin van zijn woorden veelal wel duidelijk.

Waarde Broeder H. Höveker te Amsterdam

Genade, Vrede en Barmhartigheyd[8] worde U en de Uwe rijkelijk geschonken uyt de algenoegzame volheyd van Hem Die is en was en zijn zal, Amen!

4 Ook hier merken we weer op, dat de vergadering van 6 en 7 maart 1840 (Amsterdam) geen 'kerkelijke' was; zij werd betrekkelijk willekeurig - ook wat de uitnodigingen betreft - bijeengeroepen door ds. A. Brummelkamp. Vergelijk DERDE DEEL 85.

5 De brief is gericht aan H. Höveker te Amsterdam.

6 Men zie voor hem ook: Bos III, 109.

7 DERDE DEEL 140 en 141. In de brief van W.D. Hellema, Wirdum 12 (!) febr. 1840, die wij in het DERDE DEEL (282-283) gedeeltelijk citeerden, komen eveneens bovenstaande woorden voor.

8 De schrijver gebruikt te pas en te onpas hoofdletters. Wij zullen hem bij de transcriptie hierin niet geheel en al volgen.

Heden ontving ik een brief van onzen Geliefden Leeraar S. van Velzen, van A(msterdam), niet buyten verwachting zoo zeer, maar wel met verwondering eensdeels.

Vooreerst meldt Do. S. van Velzen mij als dat Ik zal tegen UE. gezegd hebben, dat deze provinciale vergadering[9] het niet wilde toelaten, dat Do. S. van Velzen zich aan de Gemeente te Amsterdam verbond. Ik kan mij niet herinneren zulks, tegen UE. gezegd te hebben. Hier van zal UE. zeker ook de minste reden niet van hebben er op die wijs van, of over is gesproken. Dat ik sprak als uyt naam van de provinsiale vergadering van Vriesland, Neen. Is dit zoo door UE. overgezet 't welk mij onbekend is, althans ik het zelve uyt de brief van Do. S. van Velzen moet opmaken. De reden die wij daaromtrent des avonds bepaallijk met vriend LeCocq[10] hebben verhandelt, waren deze, toen ik des dingsdags morgens bij UE. aan huis zijn gekomen, merk(t)e ik aan UE. gesprek als dat Do. S. van Velzen deze week noch zoude bevestigt worden, ja zelfs meende opgemerkt te hebben, het al geschied zou zijn geweest door Do. Van Raalte. Maar door tusschenkomende verhindering was zulks verhindert. Nu zoude Do. Brummelkamp zulks doen. Ik heb dit met stilswijgen voorbij laten gaan, althans niet opmerkzaam. De reden waarom ik mij hier niet over uyt liet, was hoofdzakelijk, ik eerst wenschte onzen Geliefden Leeraar te ontmoeten, S. van Velzen, en te spreken, dat ik hier een bezwaar vond. En ook volstrekt naar mijn licht en inzien, er eerst wat geschieden moeste voor en aleer de bevestiging konde geschieden. En dat was, naar mijn wijze van zien, om een wettige weg in te slaan, hoofd[11] noodzakelijk, te meer daar ik uyt UE.s reden konde bemerken, ja zelfs zeer duidelijk wierde te kennen gegeven, als dat Do. S. van Velzen vermeende door de provinsiale Vergadering ontslagen te zijn. Dit bevreemd(d)e mij zeer dat Do. zulks konde zeggen. Na herhaalde driemaal provinsiale vergadering gehouden te hebben over het beroep van Amsterdam is gesproken, door onzen wettigen Herder en Leeraar Do. S. van Velzen, is er door al de Broeders eenparig dit gevraagd(:) wij hebben niet alleen geen licht, maar we weten ook niet hier in dezen te handelen, namentlijk wat weg de Heere mochte houden. Was dit de roepstem van den Heere om te gaan, dan wenschten de gezamentlijke Broeders te berusten. Dit bezwaar van donkerheyd rees meer als uyt een reden, die ik hierin hadde, dat door (de) gemeente te Amsterdam, of door UE. Geliefde Broeder H. Höveker onderzocht wierde, dat zulks strekke tot bevestiging der waarheyd, als Do. van Velzen onder gevoelens verkeert.[12] Toen wij eyndelijk dit maar hebben gezegd, nu wij geeven[13] het maar op U zelfs, wat er voor den Heere kan verantwoord worden. Dit was wel met zulk een bedoeling in 't perzooneelijke tuss(ch)en onzen Leeraar S. van Velzen en den Jehova. Maar uit geheel de bedoeling van de Vergadering niet![14] dat daar door de losmaking wierde te kennen gegeven. En zoo is tot heden in 't algemeen in deze provincie de bedoeling niet! Hoe zou dat zulks in wettigheyd kon bestaan daar zijn ik niet met bekend. Wat mijn perzoneel betreft. Dan heb ik van de

9 Bedoeld zullen zijn de provinciale vergaderingen van **Friesland.** Hierin werd op 22 jan., 27 maart 1839 en 1 jan. 1840 over het beroep etc. van ds. S. van Velzen gehandeld.
10 J.F. le Cocq te Amsterdam; voegde zich bij de groep Wormser; ging in 1847 met Scholte naar Pella, Iowa. DERDE DEEL 358.
11 hoogst.
12 Niet geheel duidelijk, evenals enige andere zinnen in deze brief.
13 leggen.
14 Maar dit was in het geheel de bedoeling der Vergadering niet!

beginne gevreesdt. Zoo dra ik daar over Do. S. van Velzen hoorde spreken. Een overgebogene neyging was naar Amsterdam. En het is tot het laatste toe ook bewaarheyd geworden. Dit konde ook van den Heere wezen. Maar zoo als...[15] is en blijft het een donkere zaak voor de Gemeente van Vriesland. Zeer opmerklijk was mijne terugreys, dat moet ik vermel(den) tuss(ch)en weegen. Donderdag avond[16] toen ik te Harlingen zijn aangekomen hadde ik een doel om des avonds noch 1½ uur verder te gaan, naar Sexbierum zoo als ik het daar een vriend hadde beloofden ook door mijne afeeren[17] daar naar toete moeten. Daar des donderdags in gezondheyd gekomen zijnde, vind ik daar de Classis vergaderdt. En met de Broeders met elkander in gesprek gekomen zijnde, doen ik de groete van de Broeders uyt Holland. En van Do. S. van Velzen. Gesproken over de bevestiging van Do. S. van Velzen dat die zoude geschieden, maar geefe evenwel te zamen haar gevoelens te kennen, dat Do. S. van Velzen noch niet los was van Vriesland. Dus dit volstrekt eerst moet geschieden!![18] In die Gemeentes was zeer opmerking geweest uyt das Capittel Hebr. 13, dat Do. S. van Velzen hadde aanbevolen te leezen. En dat van onderscheydene Broeders, en bijzonder daar over gesproken naderhand, alle bij een vers uyt dat Capittel bepaald.

Althans Do. S. van Velzen meldt nog dat ik verkeerd of los of onbedachtzaam zal hebben uitgedrukt. Dit wil ik gaarne bekennen. In woorden en daden te zondigen en te struykelen. Maar wat de hoofdzaaken betreft daar ik over onderhouden wordt van Do. Van Velzen, dat blijft bij mij vast staan. Dat Do. Van Velzen van de provinsieale (vergadering) niet los gemaakt is. En dit de gevoelens ook is van de geheele provinsie. Kon dat nu geschieden, de bevestiging te Amsterdam, op een wettige wijs, ook dan zouden wij daar immers niet tegen kunnen hebben! Het is van de Broeders, daar ik mede gesproken heb ons een zeer vreemde zaak dat de ontbinding noch gezocht wor(d)t te Drogeham en niet regtstreeks in Vriesland.[19] Ik heb het doen voorkomen aan Broeder Höveker, indien Do. S. van Velzen bevestigt wierde, wij van Vriesland, zoover ik vermeende, met zekerheyd bekend te wezen daar niet in konden noch mochten toestemming geven. Want dat Do. Van Velzen noch niet los van Vriesland was. Heb ik hier nu te ver in gesproken, zooals Do. Van Velzen mij beschuldigt en gedaan dat niet regt is - ik wensch belijdenis voor God en de Gemeente te doen. Maar dat gezicht ontbreekt mij noch. Do. S. van Velzen geeft te kennen van op drie prov.ale vergadering(en) telkens aan Do. het zelf gegeven te hebben. Dat is

15 Eén woord onleesbaar.
16 Donderdag 30 mei 1839.
17 mijne affairen = mijn zaken.
18 Ds. S. van Velzen schrijft **17 augustus** 1839 aan Scholte, dat ook de classis Harlingen, als eerder, in zijn beroep bewilligt. Ik heb echter later bevonden, aldus Van Velzen, dat de gehele zaak (de oppositie) alleen door de bemoeiing van twee personen was ontstaan (namelijk W.D. Hellema en J. Meijering; DERDE DEEL 141, 144-145).
19 DERDE DEEL 141-142. Van Velzen had te Drogeham gestaan. Verder: in de notulen van de kerkeraad van Amsterdam (GKA), 17 mei 1839, art. 4 lezen we: 'Ds. Van Velzen oordeelt met de Vergadering van de gemeente Drogeham Zijn Eerw(aardens) ontslag te verzoeken als Leeraar van die gemeente, en neemt Ds. van Velzen op zich aan die gemeente daarom te schrijven'.

wel de laa(t)ste maal geschied. Maar de beyde vorige reyzen niet, te weten niet algemeen! Dat er eyndelijk zoo ver is bepaald, dat een dienstknegt des Heeren, van zijne inwendige roeping ten volsten moeste overtuigd wezen, opdat het des Heeren geheyligde goedkeuring konde wegdragen. Dit was het algemeen bezwaar van de Broeders der vergadering van de beginne tot het laa(t)ste toe. Het perzoneel gevoelen van mij, zooals Do. S. van Velzen dat aanhaald, zoo ver ik in de gegevene omstandigheden van de Kerk zag - door Gods genade. Zoo als wij nu weer een knegt tot ons hadden gekregen te weten Do. S. van Velzen 't welk in die tijd zeer opmerkelijk en aanbiddelijk was, dat ik dan heb gezeyd zoo als ik het beschouwde, dat Do. S. van Velzen noch eenmaal naar Amsterdam zoude gaan. En van het aannemen, daar hadde ik het oog, dat wij, zooals ook Do. Van Velzen menschen zijn.

...[20]

De Heere schenke ons alle(n) in dezen zoo wel als in 't bijzonder werkzaam te mogen wezen. Niet ons eer, belang of voordeel, maar alleen de eere Gods zijn ons heyl, Zaligheyd en vrede - zij UE. toegewenscht van hem die zich noemt

UEds Broeder

P.O. de Jong

(P.S.)

...[20]

Die harde uytdruk(k)ings van niet weer te Wolvega op zoo een wijs te komen.[21] Och dat hadde ik wel gewenscht dat wij die bede veel mochten in beoefening kennen(:) Leyd mij in U(w) waarheyd, Leer ijvrig mij U(w) wet betrachten, enz. Daar wij ons geens ding bewust zijn.

Dit zoude mij al een bezwaarlijke zaak wezen. Dat wij onzen Herder en Leeraar Dos. S. van Velzen hier niet meer zouden krijgen. Och de Heere regeerd.

UE. vriend en Broeder als boven

P.O. de Jong

P.S. Hartelijke groete aan de vrienden, in het bijzonder de broeder Niezen.[22]

2. P. Niezen, W. de Haas en S.C. Siemons, Amsterdam augustus (1839)

Dit door twee ouderlingen en een diaken (S.C. Siemons) van de Amsterdamse gemeente aan ds. Scholte gerichte schrijven, wordt ons niet in elk opzicht duidelijk.

De brief omvat als datering slechts ‘Augustus’. Door de inhoud wordt ons echter duidelijk, dat hij moet zijn geschreven in augustus 1839.

In de eerste plaats wordt de ‘afscheidspreek’ van Scholte bij herhaling

20 We laten het laatste gedeelte van de brief alsmede het begin van het postscriptum weg, daar de schrijver in deze gedeelten opnieuw in herhaling valt.

20 We laten het laatste gedeelte van de brief alsmede het begin van het postscriptum weg, daar de schrijver in deze gedeelten opnieuw in herhaling valt.

21 Ds. van Velzen had blijkbaar in deze geest aan De Jong geschreven.

22 P. Niezen, in de jaren rond 1839 ouderling te Amsterdam. Koos de zijde van Ds. S. van Velzen.

genoemd. Deze is gehouden tussen 17 mei 1839 (vergelijk de inleiding van dit hoofdstuk) en 16 juni 1839 (bevestiging van ds. Van Velzen). In de tweede plaats, we lezen: '...toen D(s). van Velze(n) tuis kwam...'. Ook deze mededeling betekent, dat de brief is geschreven na 17 mei 1839.

Blijkbaar heeft Scholte in zijn afscheidspreek - evenals destijds, namelijk 10 september 1837[23] - enige krasse uitspraken gedaan omtrent het leven van de gelovige en heeft hij min of meer bedekt tegen ds. Van Velzen gewaarschuwd. De tekst waarover werd gepreekt wordt niet genoemd.

Het onderhavige schrijven is een reactie op een brief van Scholte; deze kan van particuliere aard zijn geweest - in ieder geval wordt hij in de vergadering van de kerkeraad gelezen.[24] Wellicht had Scholte reeds critiek gekregen op zijn predicatie. In onderstaand stuk ontbreekt nagenoeg alle interpunctie.

Amsterdam den Augustus

Wel Eerwaarde Heer

UE. brief was ons enigszins bevreemdend temeer was hij dat mij daar ik onlangs nog met u gesprooken hat over het geval met Mevrouw Zeelt[25] en gij mij toen raade dat maar stil te laate zitte op dat er geen onaangenaamheid meer uit zoude voortvlo(e)ijen die raad hat ik gewenst dat u ook in dit geval in aanmerking hat genoomen daar u indien gij rechtmatig over deze zaak hat willen oordeelen wel hat kunnen begreipen dat niet alle konde gestigt zijn en dat de prediking niet zoodanig was dat er geen aanmerking op konde gemaakt worde of dat dezelve volstrekt geen aanleiding kon geven tot twisting dit ondervonde wij heel spoedig dog daar wij als opzienders en dienstknegten des Heren verpligt zijn zooveel de vreede te bewaren al(s) het maar niet ten koste van de waarheid is als in ons vermoogen is zoo hadden wij ook hieromtrent werkzaam geweest daar den eenen ons vroeg wat zit er tog tussen D Scholte en D van Velze een twede hoe komt het tog dat D Scholte hier niet wil predieken is hij zoo slegt behandelt geworde een derde als het alle volkomenen verzekerde gelooviegen moeten zijn dan behoor ik niet tot de gemeenten van een vierde heeft de senzuer en afsneiding[26] hier zooveel goeds uitgewerk dat D Scholten hem daar nog op moest beroepen een fijfde heeft D Scholte de grond geleid van de griformeerde kerk een zesde het scheen of D Scholte D van Velse niet vertrouwde als een goed bou Heer dat hij de gemeente waarschuwde een zeevende er is wel een heerlijke grond geleid maar hoe wordt die verzoening in ons gewerk en kan daar de hele wereld deel aan krijgen (-) alle zulke verscheinsel vertoonde zich in de gemeente dog van dit meest zaaken waren die

23 Vergelijk blz. 117.
24 GKA, inv. no. 2, Notulen kerkeraad 1837-1839, 9, 22 en 29 aug. 1839.
25 Niet duidelijk waarop dit slaat. Wij merken nog op, dat 'ik', 'wij' etc. elkaar afwisselen; P. Niezen heeft de brief geschreven.
26 Namelijk van 'de beide vrouwen', H.H. Middel etc. - men zie hiervoor hoofdstuk 8.

niet tot de grond van ons geloof behoren en ook wel konde geweizigt worde zoo meende wij ook verpligt te wezen zulks te doen[27] dog toen D van Velze tuis kwam en wij over de zaak spraken moeste wij het een zoowel zeg(g)en als het ander, toen u brief in de kerkeraad geleezen wert en daar de leeden van de gemeente bij aanwezig waaren zoo meende wij het beste te zijn daarover niet veel te spreeken en wilde u dus liever zelf personelijk antwoorde omdat gij ons oordeel afvordert **1** welke wereld God in Christus was verzoenende hadden wij wel wat klaarder aangewezen wilden hebben[28] terwijl dit zulk een vernaam stuk is zoo als dat D Duin dat wo(e)nsdag avons heeft gedaan **2** hoe of wij deel daar aan kreigen en hoe of de bewustheid van ons deelgenootschap aan die verzoening in onze herte gewrogt wort door den Heiligen Geest hadden wij ook wel wat klaarder willen aangetoont hebben **3** en wat u bedoelde met het spreeken over de turkse predestienatie[29] konde wij niet begreipen **4** en wat aanbelangt het aanhalen van die tex(t) van het aannemen van het zaad Abrahams en het niet aannemen van de Engelen[30] geloven wij dat niet op de geloviegen of op de mensen in het algemeen maar op Jezus van toepassing is **5** hadden wij ook gaarna gehad dat u het onderscheit hat aangetoont dat er bestaat tussen wezen en het bewustzijn van de volkomen vergeving van alle onze zonde opdat de zwakke niet waren geërge(r)t met dat voorbeeld van die dienstmaagt die van de Apostelen getuigd deze zijn mannen Gods die ons den weg der zaligheid verkondigen[31] **6** wat het aanhalen van de woorden van Johannes aan belieft over het niet zondigen van diegenen die uit God geboren zijn[32] geloven wij dat hij het oog heeft op de zonde tegen den Heiligen Geest En wat aanbelangt u(w) afscheit nemen hadden wij het nuttieger geoordeelt dat u niet zooveel aanleiding hat gegeven tot erge(r)nis daar tot zelf de mense buiten de gemeente zeiden dat D Scholte niet vereenigt scheen te zijn met D van Velse en hoe moet het dan diegenen niet gestoten hebben die een nouwe betrekking op hem hebben die mogen geloven dat het een dierbaar geschenk Gods is aan onze gemeente en die hij tot een hand Gods is om hun Geestelijk voetsel toe te diene tot versterking en opbou in het alderheiligst geloof Waarde Broeder laat ons tog geen goetkeuring van menschen zoeken of ons op onze werkzaamheid beroepen, maar dat het ons veel gegeven mag worden om (in)dien wij roemen in denzelfde Geest met Poulus te roemen in onze zwakheid De Here schenke UE veel van Zijne(n) Heiligen Geest en ook ons opdat wij in Zijne sporen mogen wandelen ons zelfven mogen verlogenen en Hem volgen door lief en leet

27 Wellicht: De kerkeraadsleden zetten bepaalde zaken recht ten overstaan van de gemeenteleden.
28 Op grond van de gegevens van de brief zou kunnen worden verondersteld dat Scholte gepreekt heeft over 2 Corinthe 5 vers 17-20.
29 Het fatalisme van de Islam.
30 Hebreën 2 vers 16.
31 Handelingen 16 vers 16-19.
32 1 Johannes 2 vers 9.

Na minzame groet ook aan de andere broeder(s) zij en blijve wij Uwe mede opzienders
in de gemeente Jezus Christus ons Noemende

P. Niezen
Wm. de Haas
S.C. Siemons

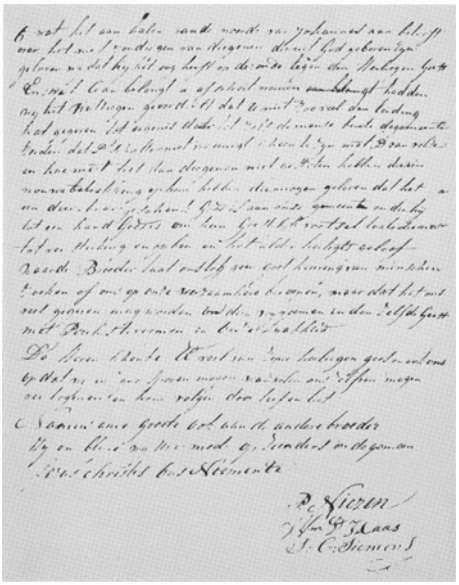

P. Niezen, W. de Haas en S.C. Siemons, Amsterdam augustus (1839) - fragment.

3. Kerkeraad Amsterdam aan die te Utrecht, 6 december 1839[33]

> In dit schrijven uit de Amsterdamse kerkeraad zijn bezwaren tegen de examinatie en ordening van de ouderlingen Hendrik George Klijn en Corneli(u)s van der Meulen.
> Het examen werd afgelegd in vergaderingen van de Utrechtse kerkeraad gehouden vrijdag 22 en zaterdag 23 november 1839. Aanwezig waren ook enige kerkeraadsleden uit de classis van 's-Gravenhage, Dordrecht, Langerak en Zaltbommel.
> Scholte, de opleider, was de enige examinator. Drie uitgenodigde predikanten (Brummelkamp, Meerburg en Van Raalte) niet waren verschenen.
> Zondag 24 november 1839 werden de beide geslaagde candidaten te Utrecht bevestigd tot herder en leeraar, van de gemeenten respectievelijk te Kockengen en te Middelharnis.[34]

Wij hebben vernomen dat twee Ouderlingen door den kerkeraad der Gemeente te Utrecht en door den WelEerw. Herder en Leeraar H.P. Scholte tot Herders en Leeraars zijn aangesteld.

Wij achten ons verpligt U deswegens ons gevoelen mede te deelen. In Gods Woord vinden wij dat het Herders en Leeraarsambt van zeer groot gewigt moet gerekend worden waarom ook diegenen die dit ambt zullen uitoefenen als bekwaam gekend moeten worden, niet haastelijk de handen moeten opgelegd worden, en eerst beproefd worden en daarna dienen zoo zij onbestraffelijk zijn 1 Tim. 5.22 - 2 Tim. 2.2 en 1 Tim. 3.10. En wanneer de Heere aan elk lidmaat gebiedt om voorzichtiglijk te wandelen, hoe veel te meer voegt het dan ook om in zoo gewigtige zaak alle voorzichtigheid te gebruiken. Dewijl evenwel de beproeving der bepaalde persoonen alleen door weinige regeerouderlingen en diakenen benevens eenen Leeraar geschied is die zelf hun onderwezen had, daarom achten we dat het bevel des Heeren rakende de beproeving niet behoorlijk is opgevolgd en dat de noodige voorzichtigheid hierin verwaarloosd is. Door de synode te Utrecht in 1837 gehouden was besloten dat zoodanige beproevingen op eene **Provinciale Vergadering** moesten plaats hebben en dat daarbij ten minste drie Herders en Leeraars moesten tegenwoordig zijn.[35] Dit is echter door UEW. moedwillig verzuimd. En hoewel gelijk wij vernomen hebben, door den Kerkeraad wel eenige Leeraars verzocht zijn die niet zijn gekomen, nogtans zijn niet alleen verder geene pogingen om de tegenwoordigheid van eenige Leeraars te verkrijgen aangewend maar ook is de digstbijzijnde Leeraar niet gevraagd. Broeders wij hebben eene afkeer om over deze zaak even min als over andere te twisten maar nogtans mogen wij bij zoodanige handelwijs niet stil zwijgen. Indien Gij op de geschiedenis der kerk van Christus door alle eeuwen gelet had zoo zoud(t) Gij ook daarin hebben gevonden hoe de Gemeente des Heeren ook in de gevaarlijkste toestand de moeijelijkste pogingen heeft aangewend om de beproeving van Herders en Leeraars

33 Een afschrift van dit schrijven vinden we in GKA, inv. no. 28, Copieboek van Brieven 1840-1847, no. 166.
34 Vergelijk VIERDE DEEL 255-256, 263-264. Ook de provinciale vergadering van Friesland protesteerde, gedateerd 19 januari 1840; DERDE DEEL 287-289.
35 *Handelingen*, art. 141.

niet slechts door eenen Leeraar die het onderwijs gegeven had maar door meerdere
te doen plaats hebben, en thans daar Gij in de mogelijkheid

waart hebt Gij zoodanige beproeving verwaarloosd.[36] Wij verklaren U daarom onze diepe smart over deze uwe ligtvaardigheid maar wenschen en raden U broederlijk om nog alle de Leeraars, dewijl wij gehoord hebben dat dit het gevoelen was van de laatstgenhoudene Provinciale Vergadering te Utrecht,[37] of anders ten minsten drie Herders en Leeraars, op een Provinciale Vergadering te verzoeke(n), opdat de bedoelde perzonen behoorlijk onderzocht kunnen worden, opdat alle de Gemeentens zooveel mogelijk de verzekering mogte hebben dat zulk eene zaak met de vereischte belangstelling wordt behandeld en opdat wij ook de bedoelde personen als Herders en Leeraars zouden mogen erkennen, hetgeen wij toch zonder meer voldoende redenen als alleen uwe verklaring van hunne bekwaamheid, niet kunnen en niet mogen doen. Na toebidding van den Geest der genade en der wijsheid

De kerkeraad der Christelijke Afgescheidene Gemeente te Amsterdam

Namens dezelve
S. van Velzen v.d.m. praeses
Ns. Obbes Dz. h.t. scriba

4. D.A. Budde, J.A. Wormser, D. Lijsen, H. Höveker aan de predikanten A.C. van Raalte, A. Brummelkamp, H.P. Scholte, Amsterdam 9 december 1839

Deze brief is geschreven door vier van de veertien leden van de Amsterdamse kerkeraad. Deze 'minderheid' werd kort daarna geschorst.

Niet alleen de 'ordening' van H.G. Klijn en C. van der Meulen te Utrecht wekte verzet, maar ook het examen van P. de Wit en K. Wildeboer door ds. A. Brummelkamp en ds. A.C. van Raalte op de provinciale vergadering te Ommen van 15 oktober 1839, na een opleiding door laatstgenoemde.[38]

De brief die nauw verband houdt met de vorige, is van de hand van J.A. Wormser.

Veelgeliefde Broeders in onzen Heere Jezus Christus!

36 Met dit beroep op de historie stond de Amsterdamse kerkeraad sterk. Het snijdt derhalve geen hout, als de Utrechtse kerkeraad (lees: ds. Scholte) in zijn verweer van 18 dec. 1839 - zie hierna no. 5 - Van Velzen tegenwerpt, dat hij zelf met de kerkenorde van 1837 zou hebben gebroken. Natuurlijk wilde Van Velzen geen willekeur bij examen en 'ordening' van predikanten.

37 De besprekingen hierover op de provinciale vergadering gehouden te Utrecht 22 en 23 augustus 1839 (HO), waren enigszins verward.
Evenwel lezen wij in art. 44 van de handelingen: 'De meeste broeders oordeelen, dat, wanneer de eenigheid daardoor kon bevorderd worden, het dan goed was, dat alle de Leeraars gevraagd worden' (namelijk bij een examen). De tweede dag - ds. Van Velzen was toen reeds vertrokken, nadat de president, ds. Scholte, het aanvaarden van de D.K.O. had afgewezen - wilden vele (alle?) voorstemmers hun stem intrekken (art. 49).

38 Vergelijk voor P. de Wit en K. Wildeboer DERDE DEEL, register.

De meerderheid van den kerkeraad der Amsterdamsche gemeente heeft op Vrijdag, den 6e December ll. een besluit genomen,[39] en een brief vastgesteld,

39 Kerkrechtelijk is deze formulering onjuist; **de kerkeraad** nam het besluit (zij het met meerderheid van stemmen).

waarbij UWel Eerw. wordt kennis gegeven, dat de onlangs geördende Herders en Leeraars: **de Wit, Wildeboer, Klein** en **van der Meulen,** door haar[40] niet als zoodanig worden erkend, omdat bij de ordening de eene of andere menschelijke bepaling van thans weder opgehaald wordende kerkeördeningen is verzuimd. Het is ons allen bekend, welke jammerlijke verdeeldheden en verwijdering de zoogenaamde kerkeördening van Utrecht in de gemeenten van ons vaderland verwekt heeft, zoo zelfs, dat op de laatstgehoudene Provinciale Kerkvergadering te Amsterdam, waarop de meeste leeraren, en ook UWelEerw. tegenwoordig waren, algemeen de noodzakelijkheid werd ingezien, om maatregelen te nemen, teneinde dezelve zoo eer zoo beter, weder in het niet terug te doen keeren.[41] Wij hebben ons niet voorgenomen ons bij deze gelegenheid, in het stuk der kerkeördeningen, waarmee wij sedert de vestiging onzer gemeente helaas! zoovele moeite gehad hebben, weder te verdiepen. Wij zijn ten volle overtuigd, dat, waar de inwendige overeenstemming en vereeniging, en de onvoorwaardelijke erkentenis van Gods Woord als de eenige regelmaat onzer handelingen ontbreken, die overeenstemming en vereeniging nimmer zullen kunnen daargesteld worden door bepalingen, die voortvloeijen uit menschelijke voorzigtigheid en goedvinden, en uit eene denkbeeldige magt der kerk. Maar evenzeer zijn wij aan de andere zijde overtuigd, dat overal, waar die hartelijke erkentenis en waardering van de bevelen des Heeren worden aangetroffen of dieper gaan, daar ook meer en meer innige, levende en geestelijke vereeniging gevonden wordt, en dat die zich alsdan gemakkelijk en als van zelven openbaart, ook in de gemeenschappelijke zamenwerking tot welzijn van elkander.

Het is ons zeer verblijdend, dat wij bij UWelEerw. de strekking mogen zien, om in alles Gods getuigenis te stellen tot uw rigtsnoer, en op dien grond gemeenschap te oefenen, met hen, die dien grond onvoorwaardelijk ook als den hunnen erkennen. Wij voor ons hebben dan ook, bij de beoordeeling in onze kerkeraadsvergadering, van de handelingen der gemeente, welke de voornoemde Broeders tot hunne leeraren beroepen hebben, en bij de beoordeling van uwe handelingen in hunne beproeving en ordening, alleen gezien op Gods Woord, en bevonden, dat die handelingen daarop gegrond zijn, Hand. XIV: 23, 1 Tim. III: 10, V: 22, 24, 25, 2 Tim. II: 2, Tit. I: 5-9.

Wij voor ons kunnen niet tot de overtuiging komen, dat wij magt zouden ontvangen hebben, om aan Gods instellingen iets toe te voegen, en Zijne kinderen en gemeenten te noodzaken naar die toevoegingen te handelen. En daar wij dus aan den Heere geene rekenschap van onze niet-erkenning van voornoemde leeraren zouden kunnen geven, hebben wij aan de Broeders kerkeraadsleden, die hen niet erkennen, onze afkeuring van hunne handelwijze te kennen gegeven, en die in de notulen doen opteekenen, met de verklaring, dat wij aan het genomen Besluit geen deel hoegenaamd willen hebben, maar de geördende leeraars, in hunne standplaatsen, als zoodanig erkennen. Wij hebben gewenscht, dat UWelEerw. en allen, die van den brief van de meerder-

40 Slaat op meerderheid.

41 Handelingen prov.vergad. Noord-Holland, 13 aug. 1838, art. 5; DERDE DEEL 352.

heid van onzen kerkeraad kennis zullen dragen, ook bekend zouden zijn met onze afkeuring van den zelven. Want, ofschoon wij niet kunnen zien, dat de niet-erkenning van leeraren, die volgens Gods bevel wettig beroepen en geördend zijn, aan die leeraren of hunne gemeenten eenigzins schaden kan, dewijl alle hout, hooi en stoppelen, op het eenige fondament Christus gebouwd, eenmaal verbranden en wegvallen, maar Zijn Woord tot in eeuwigheid bestaan zal, hebben wij echter verlangd, UWelEerw. onze hartelijke gemeenschap en instemming te kennen te geven. De Heere onze God, Die Zijne heerschappij niet met de menschen deelt, versterke en bekrachtige UWelEerw. door de overvloedige uitstorting van Zijnen H.Geest in uwe harten, om standvastig voort te gaan met aan de gemeenten Zijn Woord voor te stellen en te doen onderhouden; Hij make uwe aangezigten keisteenen[42] tegenover allen, die uit zwakheid of andere oorzaken, U deswege bemoeijelijken; Hij bevestige door Zijne onvervreembare goedkeuring UWelEerw. dienst ook in dezen en stelle de onlangs geördende leeraars tot eenen rijken Zegen in Zijne Kerk, tot bekeering van zondaren, en tot vertroosting en opbouwing van Zijne kinderen. De genade, vrede en barmhartigheid van onzen Heere Jezus Christus zij met ulieden, amen!

Uwe liefhebbende Broeders
D.A. Budde, Ouderling
J.A. Wormser, Ouderling
D. Lijsen, Diaken

De ondergeteekende, uit hoofde van het overlijden van een zijner kinderen, in de vergadering van den 6 December ll niet hebbende kunnen tegenwoordig zijn, en zijn gevoelen uitbrengen, heeft, nadat hij met het verhandelde bekend was geworden, gewenscht, met de bovenstaande broeders te verklaren, dat hem geene gronden in Gods Woord bekend zijn, waarom hij de genoemde beroepene en geördende leeraren niet zou erkennen, en dat hij hen mitsdien als zoodanig erkent, en met de meerderheid van den kerkeraad niet instemt.

H. Höveker, Diaken

42 Jesaja 50 vers 7 (Statenvertaling): ‘Want de Heere HEERE helpt Mij, daarom word Ik niet te schande; daarom heb Ik Mijn aangezicht gesteld als een keisteen, want Ik weet, dat Ik niet zal beschaamd worden’.
Jesaja 50 handelt over: ‘De Knecht des Heeren gesmaad en geholpen’.

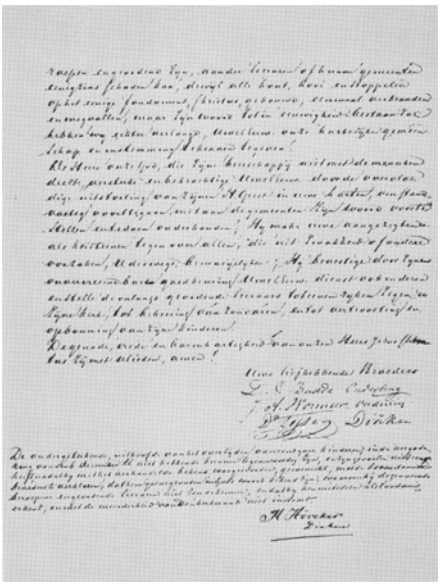

D.A. Budde c.s. aan A.C. van Raalte e.a., Amsterdam 9 december 1839 - fragment. Handschrift J.A. Wormser.

5. Kerkeraad te Utrecht aan die te Amsterdam, 18 december 1839

Dit schrijven is een **copie** (in bezit gebleven van ds. Scholte) van de 'beruchte' brief door Scholte zelf - althans gedeeltelijk - voorgelezen in de vergadering van de kerkeraad te Amsterdam, gehouden 21 december 1839.[43]

> De betreffende Amsterdamse notulen[44] vermelden:
> 'Tegenwoordig alle Broeders, uitgenomen Ds. S. van Velzen'.
> 'Art. 3.
> Ds. Scholte geeft aan de Vergadering berigt dat ZEerw. zelven antwoord komt brengen op de Brieven door de Amsterdamsche kerkeraad aan die van Utrecht geschreven'.[45]
> 'Art. 5.
> 5. Wordt door Ds. Scholte verder voorgelezen het antwoord van de Utrechtsche kerkeraad waarin aangemerkt wordt geruchten van beroering over de Prediking van Ds. van Velzen.
> Wordt door Br.Niezen gevraagd welke die personen zijn,[46] en wordt door Ds. Scholte geantwoord dat hij in de eerste plaats de Persoon zelve is welke de bezwaren tegen Z.Eerws. prediking inbrengt.
> 6. Wordt door Ds. Scholte verder gelezen de beschuldiging tegen Ds. van Velzen dat Z.Eerw. de Ouderlingen niets acht. Wordt door den President gevraagd waaruit zulks bleek. Wordt door Ds. Scholte de notulen gelezen der Utrechtsche Provinciale Vergadering, waarin de gesprekken worden gelezen door Ds. van Velzen deswegens gehouden.[47]
> Art. 6.
> Wordt door de meerderheid der vergadering geoordeeld het overige dier notulen niet verder te lezen, nadat alvorens door Br.Niezen met Ds. Scholte over de zaken is gesproken'.[48]

In een verklaring, gedateerd februari 1840, uitgegeven door de Amsterdamse kerkeraad,[49] lezen we aangaande bedoelde vergadering:

43 Vergelijk VIERDE DEEL 263-266; GKU, Brievenboek 1838-1848, folio 72-76.
44 GKA, inv. no. 2, Notulen kerkeraad 1837-1839.
45 Behalve de brief van 6 dec. 1839 - no. 3 van dit hoofdstuk - was er, kort daarvoor, correspondentie geweest over onderwerpen die hier niet ter zake zijn.
46 Namelijk, die de Utrechtse kerkeraad deelgenoot hebben gemaakt van hun verontrusting aangaande Van Velzens prediking.
47 Men zie hierna (in de onderhavige brief). De handelingen van de provinciale vergadering van Utrecht, gehouden 22 augustus 1839 (HO) vermelden in de artikelen 20 tot 22, dat ds. Van Velzen - sprekende over de noodzaak grote zorgvuldigheid te betrachten bij het examineren van aanstaande predikanten (lerende ouderlingen) - zegt, dat de regeerouderlingen niet behoeven te worden geëxamineerd. 'Degenen die nu regeerouderlingen genoemd werden, waren allen menschen, die aardsche beroepen hadden, daar zij in de eerste plaats voor zorgden, en daarover, wanneer zij 's morgens opstonden, eerder dachten, dan over het weiden der gemeente'.
48 Met andere woorden: eerst wordt door de praeses met ds. Scholte over één en ander van gedachten gewisseld.
49 *De schorsing van vier kerkeraadsleden* 10-11.

‘Voorts kwamen er nog zoo vele hatelijke uitdrukkingen voor, dat wij aan Ds. Scholte het zwijgen moesten opleggen, en hem zeiden dien brief te zullen overwegen wanneer onze Leeraar zelf tegenwoordig zoude zijn’.

Copie
Aan de Eerw. Kerkeraad der
Christ.Afgesch.Gemeente te Amsterdam

Eerwaarde Broeders!

Wij hebben den brief getekend, namens de kerkeraad der Christ.Afgesch. Gemeente te Amsterdam door den WEW. S. van Velzen als praeses en door den Eerw.N.Obbes Dzn. h.t. Scriba dato 6 December wel ontvangen, doch tegelijkertijd uit eene brief van twee ouderlingen en twee diakenen gezien dat de eerste brief alleen van de meerderheid van de kerkeraad afkomstig was en dat wel met uitdrukkelijk protest van de minderheid. Wij hebben geoordeeld broeders dat het noodig was de kerkeraad van Amsterdam eerst zorg moest dragen om in zich zelven tot eenigheid te komen op grond van Gods Woord, eer zij bestraffingen rigt tot anderen, over handelingen, van welke zij zelve in de wereld verklaring gedaan heeft te willen onderhouden en volgen. Met uwe verklaren in het adres onder 3°., hebt gij aan onzen Koning gezegd dat uwe opzieners en diakenen voortaan zullen behoren te doen, gelijk wij nu gedaan hebben.[50] Dit zal zeer duidelijk voor UEerw. zijn wanneer Art. 19,20 van ons gemeenschappelijk reglement wordt nagelezen. Ook ds. van Velzen heeft het beginsel erkend in het door ZWEerw. in Friesland opgestelde reglement Art. 22,23. Heeft nu de Kerkeraad van Amsterdam bij het naauwkeurig onderzoeken van dit reglement, heeft nu ds. v. Velzen bij het stellen de door UEerw. aangehaalde plaatsen over het hoofd gezien, en zijt Gijl. nu te zamen overtuigd geworden dat volgens het reglement te handelen genoemd moet worden ‘het bevel des Heeren rakende de beproeving niet behoorlijk op te volgen, en de noodige voorzigtigheid hierin te verwaarloozen’, wees dan zoo opregt om voor zoo veel als gij met den brief instemd, openlijk te verklaren dat gij de aan den Koning gegevene verklaring terug trekt, en tot uwe vorige stand terug keert tot zoo lang het gouvernement u op andere gronden erkend zal hebben. Het genot van te kerk te gaan kunt gij blijven behouden want er blijven ouderlingen en diakenen en leden bestaan die tot nog toe op denzelfden gelegden grond willen voortwerken. De WEW. H.P. Scholte is[51] in dat geval weder bereid om de getrouw blijvenden als Herder en Leeraar bij te staan en te verzorgen. Opregtheid behoort vooral het kenmerkende te zijn van voorgangers der gemeente.

Wat de inhoud van uwe brief betrefd, wij hebben niemand aangesteld, maar wij hebben erkend dat de Heere Zijn Woord Ephes IV, 11-15 vervuld heeft door in

50 Bedoeld is het ‘huishoudelijk reglement’ zowel doorde Utrechtse als door de Amsterdamse gemeente gezonden aan de Koning, bij de aanvrage om erkenning van de gemeente; EERSTE DEEL 405-411. In dit reglement, nader in de artikelen 19 en 20, alsook in dat van Leeuwarderadeel (DERDE DEEL 370) wordt bepaald, dat de onderzoeking der kerkelijke dienaren zal geschieden door de opzieners der gemeente en dat de kerkeraden zullen zorgen dat er bij de examens van de dienaren des Woords altijd één of meerdere dienaren des Woords tegenwoordig zijn (Friese reglement, art. 22 en 23). Deze bepalingen sluiten het standpunt van de Amsterdamse kerkeraad evenwel niet uit.

51 Deze copie is tevens een ‘klad’. Er komen enige doorhalingen in voor. ‘De WEW. H.P. Scholte’ staat boven een doorhaling. Eerst stonder ‘Ik ben’. Scholte bood dus reeds **bij voorbaat** zijn diensten aan. Inderdaad heeft hij aanstonds nadat Wormser c.s. een tegenkerkeraad vormden in deze groep gepreekt en het avondmaal bediend, hetgeen ook uit het vervolg van dit hoofdstuk blijkt.

den weg van eene wettige roeping der gemeente Gods, twee zijner reeds gegevene Herders ook het Leeraarsambt toe te vertrouwen. Wij hebben voor die erkenning Gods Woord 1 Timot. V, 22 getrouwelijk nagekomen, want de oplegging der handen is niet haastelijk geschied, want volgens 1 Tim. III, 10 zijn beide broeders eerst beproefd, en dat wel gedurende meer dan een jaar. Wij hebben beide broeders gedurende dien tijd onbestraffelijk bevonden. Onze Herder en Leeraar heeft ook gedurende dien tijd met veele opoffering 2 Timoth. II, 2 opgevolgd, en hetgene ZWEerw. uit de Profetische en Apostolische Schriften vernomen had, aan en toebetrouwd door gedurige onderwijzing. Daar nu bij dat alles eene duidelijke ondubbelzinnige roeping tot die broeders gekomen is, zoo hebben wij niet moogen aarzelen om de zoodanigen die wettelijk door Gods Gemeente en derhalven door God zelve tot de heilige dienst van Leeraar geroepen zijn als zoodanig te erkennen, na nogmaals in eene vergadering van veele getuigen de beide broeders onderzocht te hebben, zoo als UEerw. zien zult uit het copie van die vergadering hetwelk wij hierbij overleggen.[52] Wij hebben drie Leeraars aangeschreven dat de vergadering tegen dien tijd bepaald was. Twee derzelven werden volgens hun schrijven dadelijk verhinderd door andere bezigheden, en de derde was op reis. Deeze drie waaren voor ons de naastbijzijnde. Ds. Budding verkeerde in zulk eene toestand, dat ZWE. niet kon gevraagd worden, daar hij de gemeenten welke de vrijheid gevraagd hadden niet voor de gemeente Gods erkende. Ds. de Cock woont zoo verre van ons dat wij buiten volstrekte noodzakelijkheid ZWEerw. niet uit zijne talrijke gemeenten moogen trekken.

Ds. van Velzen had zich op de laatste provinciale vergadering zoozeer door dwarsdrijven en dubbelzinnigheid openbaar gemaakt,[53] dat deezen niet kon gevraagd worden op eenige vergadering zoolang het niet gebleken was dat ZWEerw. tot betere gedachten gekomen was, al waare het ook dat ZWEerw. wettig Herder en Leeraar der gemeente van Amsterdam was.[54] Daar wij nog nooit hebben vernomen dat ZWEerw. van de provincie Friesland is losgemaakt, zoo kennen wij ook ZWEerw. niet anders dan als Herder en Leeraar van die provincie en dus zeker niet als de digtsbijzijnde. Wij verzoeken hierbij duidelijk antwoord of Ds. V. Velzen nog predikant van Friesland is **ja** dan **neen?**[55] En zoo ja of dan uwe gemeente een toevoegsel van Friesland is, dan wel op zich zelf staat. Wanneer UEerw. zoo goed wilt zijn en ons copie van de notulen uwer handelingen overzenden, betrekkelijk hetgeen omtrent en met Ds. v. Velzen is voorgevallen van dien tijd af dat de gemeente is opgeroepen om te stemmen tot op het oogenblik dat de kerkeraad meent dat ZWEerw. als uwen

52 VIERDE DEEL 255.

53 Vergelijk noot 47. Notulen prov.vergad. Utrecht 22 aug. 1839: Art. 4 en 15 (HO). Ds. Scholte verwijt ds. Van Velzen ‘op geene vergadering te willen komen, voordat alle Leeraars vereenigd waren in kerkeördening’. Laatstgenoemde ontkent dat dit iets te maken zou hebben met de onderhavige vergadering, maar dat dit zou slaan op een door Scholte voorgestelde bijeenkomst van predikanten, in plaats van een generale synode.

54 Scholte heeft hierover lang na de bevestiging van Van Velzen te Amsterdam (16 juni 1839) nog geen klaarheid gehad!

55 Geen enkele kerkelijke vergadering is op deze en dergelijke vragen ingegaan. Vergelijk noot 19.

eigen Leeraar bevestigd, is, dan willen wij gaarne indien dit alles met Gods Woord overeenkomt ZWEerw. als uwen leeraar erkennen en ophouden ZWEerw. te houden als in Friesland te huis behorende. Wij leggen te staving van hetgeen wij zoo even zeiden aangaande ZWEerw., copie over van de handelingen op de provinciale vergadering, en verzoeken dat gij daarover in opregtheid volgende Gods Woord zult oordelen. UEerw. ontvangt tevens extract uit eene brief van ZWEerw. aan Ds. Scholte als behoorende tot die geschiedenis.[56]

Eerw. Broeders! De geschiedenis der Kerk wenschen wij gedurig na te gaan, om daaruit te leeren hoe de Heere het handelen naar Zijn Woord gezegend heeft, maar ook daarentegen de afwijkingen van dat Woord gestraft heeft met overgifte van die gemeente in de handen haarer hateren, opdat de opregten uit den nood weder tot Hem roepende, wederom terug zouden keeren tot Zijn Woord en dienst. Tot nog hebben wij geene overtuiging tegen dat Woord gehandeld te hebben.

Uit het copie van de laatstgehoudene provinciale vergadering zult UEerw. wel zien dat het aldaar gebeurde slechts stukswijze is overgebracht. Wij verzoeken stellig antwoord of UEerw. uit onze overgezonde(n) notulen overtuigd zijt dat de bedoelde personen behoorlijk onderzocht zijn en dat die zaak met de vereischte belangstelling is behandeld, en of UEerw. tengevolge daarvan beide broeders als Herders en Leeraars in hunne standplaatsen gelieft te erkennen. Nu moeten wij UEerw. nog de opmerking maken dat het gedrag van Ds. van Velzen niet vrij te pleiten is van **dubbelzinnigheid, twistgierigheid** en **heerschzugt,** en dat UEerw. daarvan de speelbal zijt tot verderf der gemeente. ZWEerw. tekend als president een brief waarin wij gewezen worden op besluiten van de Utrechtsche Synode van 1837, en ZWEerw. weet zeer goed dat de daargestelde kerkordening niemand verbind dan die dezelve wil aannemen, terwijl ZWEerw. zelf op de Provinciale Vergadering van Noord-Holland dato 13 augustus 1838 het voorstel heeft gedaan - Art. 5 - dat ieder vrij zal zijn in het stuk der kerkeördening, hetgeen door die vergadering wordt ingestemd.[57] Mogen wij nu beschuldigd worden van verzuim? Ds. v. Velzen beklaagd ons tegen de historische waarheid aan van niet opvolgen van het bevel des Heeren rakende de beproeving, van verwaarlozing der noodige voorzigtig-

56 Van Velzen aan Scholte, Amsterdam 24 juli 1838; DERDE DEEL 140-144.

57 Handelingen van deze vergadering: DERDE DEEL 350-352. Op een vraag van ds. A.C. van Raalte, of Overijssel de vrijheid heeft, zich te houden aan de Dordtse kerkenorde, stelt Ds. van Velzen voor: '...dat ieder vrij zal zijn in het stuk der Kerkordening, hetgeen door de vergadering wordt ingestemd, waaruit voortvloeit het voorstel om eene Synode bijeen te roepen, ten einde op eene wettige wijze de Kerkeördening van Utrecht te ontbinden'. Zoals reeds eerder door ons opgemerkt - noot 36 - bedoelde Van Velzen geen willekeur bij examen en 'ordening' van predikanten. Bovendien was de bepaling aangaande het examen (op provinciale synoden, in tegenwoordigheid van drie predikanten) een afzonderlijk besluit, ter vervanging van een bepaling van de synode van 1836 (*Handelingen* 71-72). Maar afgezien van dit laatste: de eerste jaren na 1834 vormden een tijdvak van verwarring op kerkrechtelijk gebied; een provinciale vergadering, voor een bepaalde zaak bijeengeroepen - de eerste Amsterdamse twist - neemt als het ware en passant een besluit over het al dan niet fungeren in den lande van een kort te voren op een generale synode aangenomen kerkenorde.

heid, ja van moedwillig verzuim, en hoe heeft ZWE. gehandeld met de erkenning van **Ds. Duin**[58] en van **Ds. de Haan.**[59] Wij achten den eersten hoog, als verkondigende volgens het getuigenis van onzen Herder en Leeraar, het zalig Evangelium tot waarachtige vertroosting van Godzoekende zielen; van zijne beproeving tot het Herders en Leeraarsambt hebben wij echter nooit gehoord, wij weten dus niet op welken grond deeze waardige man dat ambt in de gemeente bediend. Ds. Scholte heeft ook geene uitnodiging tot een onderzoek ontvangen, evenmin als wegens Ds. de Haan omtrent wien wel degelijk eene naauwkeurige beproeving vereischt wordt naar de onderscheidene geruchten die wij van hem hooren. Wanneer wij nu het smadelijk verdenken van broeders die sedert meerdere jaren de gemeente Gods als Herders gediend hebben, vernemen dan kunnen wij dit niet anders toeschrijven dan aan de zucht tot heerschappijvoering, en de kerkelijke geschiedenis leert ons, om elke poging kragtelijk tegen te staan, wanneer wij niet een nieuw pausdom onder eenen anderen naam in ons midden willen zien vestigen. Het gedurig verdraaijen van woorden en zinnen, het onophoudelijk drijven van eene opgevatte meening zonder bewijs uit Gods Woord, het half overbrengen van daadzaken en het niet ophouden met wenden en draaijen tot dat hij zijn oogmerk meent bereikt te hebben en dan voorts werkeloos alles in de war te laten loopen, de gedurige ontwijking om rond en duidelijk te antwoorden, kan niet anders dan ons een zeer ongunstig denkbeeld van ZWE. inboezemen, en dit is ook de reden dat wij ZWE. op geene kerkelijke vergadering zullen verzoeken, zoolang wij geene bekering opmerken. Het smart ons bovendien te moeten hooren dat de gemeente van Amsterdam beroerd wordt door inwendige verdeeldheid, dat er klachten oprijzen als verkondigd Ds. v. Velzen slechts een geraamte van leerstellige waarheden, zonder den levendigen Christus, zonder den levendigmakenden Geest, zonder het levendige en werkzame geloof. De aanhaling van de bijbeltexten in uwe brief doet ons zien dat Ds. v. Velzen wel woorden naziet maar niet derzelver kracht verstaat, de geheele brief toont ons dat onder de schijn van te waken voor het welzijn der gemeente eene heimelijke spijt verkropt wordt, van niet als de eerste geacht te worden, terwijl deze teleurstelling gewroken wordt door de poging om diegenen te verwerpen en te doen verwerpen welke de Heere aan Zijne gemeente gegeven heeft. Eerwaarde Broeders! het beeld van Diotrephes is ons voor de aandacht III Joh. vs 9, 10.[60] Daar wij nu volgens Gods Woord 1 Timoth. V, 20, 21 dat Woord wenschen te onderhouden zonder vooroordeel en niets te doen na toegenegenheid, zoo wenschen wij ook voortgaande diegenen welke zondigen openbaar te bestraffen, en daar wij merken dat Ds. v. Velzen naar de heerschappij streeft, zullen wij ook door alle ons geoorloofde middelen de gang der zaken in Amsterdam trachten na te gaan, de gemeente zoo veel mogelijk opwekken en aansporen om te waken tegen hunne kerkelijke overheersching, en zoo het noodig is wenschen alle mogelijke publiciteit aan onze handelingen te geven. Wij hoopen dat de

58 Ds. Reemt Weerds Duin.
59 Ds. Tjamme Foppes de Haan.
60 Ds. Scholte uitte hier beschuldigingen die hij in de verste verte niet kon bewijzen. Het verwondert niet, dat zulk een brief grote gevolgen had.

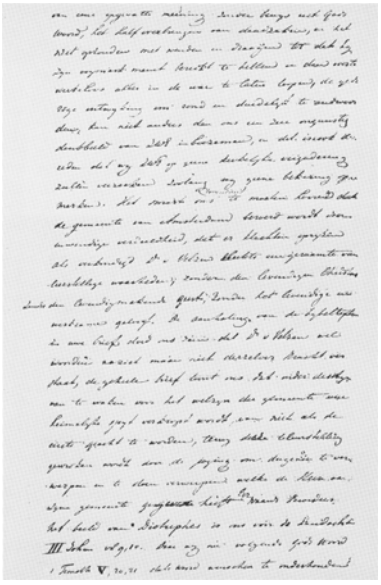

Kerkeraad te Utrecht aan die te Amsterdam 18 december 1839 - fragment. Handschrift ds. H.P. Scholte

oogen der kerkeraadsleden moogen geopend worden door middel van hetgeen wij UEerw. hebben medegedeeld. Ds. v. Velzen acht de ouderlingen niets,[61] maar gebruikt ze alleen als zijne werktuigen ter bereiking van zijne oogmerken. ZWEerw. heeft nu door de laatste brieven zelf aanleiding gegeven dat wij tot handelen moeten koomen. In de zekere overtuiging dat de Koning der Kerk Zijne opregte dienaren, die Zijn Woord in waarheid volgen zegenen zal, hoopen wij dat Woord meer en meer te gebruiken in elken strijd.

Wij verzoeken antwoord, maar zonder omwegen en gestaafd met Gods Woord, hetgeen geschreven is kan gedrukt worden en dan wint de opregtheid het altoos. Wij hebben nu rond zonder onwegen gesproken. Ds. Scholte zal de brief zelf in uwe vergadering brengen en UEerw. de noodige inligtingen geven die gevorderd mochten worden - van harte wenschen wij dat deeze door UEerw. aangeknoopte onderhandeling vruchtbaar moge zijn tot ontdekking en verwerping van alles wat niet is naar den Woorde Gods en dat alle opregte discipelen van Christus zich rondom dat Woords scharende, door de levendigmakende kracht des H.Geestes, de zalige vrucht mooge smaken van de waarachtige dienst des Heeren.

UEerw. met de geheele gemeente bevelende aan de bewerking des H.Geestes blijven wij

UEerw. medeopzieners in de gemeente van Christus
H.P. Scholte V.D.M. President
I. Overkamp Secretaris

61 Vergelijk noot 47.

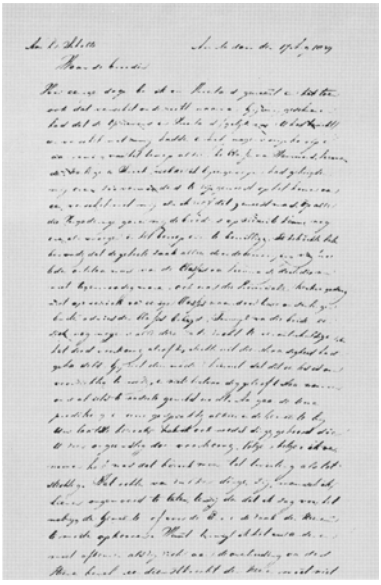

S. van Velzen aan H.P. Scholte, Amsterdam 17 augustus 1839. Deze brief is opgenomen in DERDE DEEL 144-145.

6. Kerkeraad te Amsterdam aan die te Utrecht, 28 december 1839[62]

Dit stuk is het antwoord op het vorige.
Er onder staan de namen van tien leden van de Amsterdamse kerkeraad. D.A. Budde, J.A. Wormser, ouderlingen; H. Höveker en D. Lijsen diakenen wilden de brief niet tekenen. De Amsterdamse kerkeraad bestond 28 december 1839 derhalve (nog) uit veertien leden. Kort daarna werden de laatstgenoemde vier geschorst, en wel 3 januari 1840.
Het schrijven werd getekend na een vergadering van kerkeraad en gemeente, waarin ds. Van Velzen aan de orde stelde, wie er bezwaren had tegen zijn prediking. Behalve oppositie van de vier kerkeraadsleden waren er evenveel gemeenteleden die aanmerkingen hadden. Echter kwam geen van deze acht personen er toe, de krasse beschuldigingen van de Utrechtse kerkeraad over te nemen.

Aan de Eerw. kerkeraad der Christ.Afgesch.
Gemeente te Utrecht

De opzieners en diakenen met de Broeders te Amsterdam wenschen de kerkeraad te Utrecht genade en wijsheid.

Nademaal wij uwen brief van den 18 December 1839 geleezen hebben, waarin onder meer andere zaken ook eene zeer zware beschuldiging teegen onzen Herder en Leeraar S. van Velzen voorkomt, zijn wij weegens deeze zake alle bijeengekomen om UEW daar op te antwoorden. Onzen Herder en Leeraar word in uwe brief beschuldigt van dubbelzinnigheid, twistgierigheid en heerschzucht, en verder wordt er gezegt dat hij geen Leevendige Christus, geen Leevendmakende Geest, en geen leevendig geloof verkondigt; deze laatste beschuldiging de Leeraar aangaande heeft ons inzonderheid zeer getroffen; het komt in dien brief wel als een gerucht voor, doch als een gerucht hetwelk Gij niet verwerp(t), maar toont voorzeeker aan te neemen. En dewijl Gij daarenboven zelfs onzen Leeraar wel hebt horen preediken, en tog die zaak schrijft, daarom moeten wij het er voor houden, dat Gij allen ook zelve die beschuldiging doet.

Ds. Scholte heeft ons ook in eige perzoon verklaart, dat ZEW. met die beschuldiging instemt. En hoewel Ds. Scholte ook in een lateren brief verklaard heeft dat hij onze Leeraar niet van onregtzinnigheid betigt, maar nogthans die bovengezegde beschuldiging volhouden wil, zoo maakt die verklaring geen verandering in de zaak - indien een Leeraar niet onregtzinnig is, dan is hij regtzinnig, maar regtzinnig te weezen en tog geen Levende Christus, geen leevendigmakende Geest, geen levendig geloof te verkondigen, dit is onverstaanbaar, zoo dat wel uit dien brief eenige vrees blijkt, maar volharding in dezelfde beschuldiging. Wij noemen dit volharding omdat de beschuldiging **valsch** is. Wij alle hooren elke Zondag en in de week onze Herder en Leeraar prediken, en getuige van ganscher harte, dat hij het Evangelie der waarheid, het Woord Gods, Christus en die gekruist, die dood geweest is, en weeder leevendig is geworden, de leevendigmakende Geest zonder welke wij dood zijn,

62 GKA inv. no. 28, Copieboek van Brieven 1840-1847, no. 169. In het afschrift komen de taal- en spelfouten, die we in het origineel aantroffen, niet voor.

maar die het leven en de Godzaligheid in ons werkt, en het Geloof dat een werk Gods is en werkzaam is in de liefde, onder ons verkondigt. Wij wenschte(n) wel dat dit geloof en deszelfs vrugten meer in u werkzaam waren, dan zoudt gij ons dien brief niet hebben geschreeven.

Dewijl echter niettegenstaande dit alles onzen Leeraar alzoo beschuldigt wordt zoo moeten wij ul. voor valsche beschuldigers houden. En de Heere zegt, Gij en zult geen valsch getuigenis spreeken teegen uwen naasten. Och dat Gijl. die u op het Woord Gods beroept, in waarheid steeds dit Woord mogt betrachten! Ul. beschuldiging komt voort uit onkunde of uit toorn, want dezelve is geheel valsch. Komt zij nu uit onkunde voort, dan zoude op ul. passen hetgeen de Heere zeide tot de Fariseen en Schriftgeleerde(n), wee u gij blinde leidslieden der blinde(n); komt zij echter uit toorn, dan staat er de toorn des mans en werkt Gods geregtigheid niet, en een iegelijk die zijn broeder haat is een doodslager. En waaruit dezelve ook voortkomt, de bron is altoos boos. Terwijl van deze daad gezegd wordt: Een valsch getuige die leugen blaast, en die tusschen broederen krakeelen inwerp(t) is den Heere een Gruwel; en weederom geen lasteraars zullen het Koninkrijk Gods beërven.

Het is om alle deeze reedenen dat wij zoo lang Gijl. in zoodanige twistgierigheid en lasteren voortgaat, wij ul. niet als goede opzieners der gemeente en dienstknegten des Heeren kunnen erkennen. Wij kunnen ook niet over andere zaken met ul. spreeken die verder in die brieven gemeld zijn, want zoolang de lasterzucht voortgaat kan er niets goeds uit voortvloeijen, en zoodra die ophoud zult Gijl. niet langer willen spreken. Wij begeeren ook niet dat iemand uwer hetzij Ds. Scholte, of een ander tot ons komt, want wij weeten dat onze Leeraar ons het Evangelie verkondigt - daar is slegts een Evangelie, en wie ons dit eene niet verkondigt is volgens Gods Woord vervloekt, en wij mooge dezelve niet ontfangen. Wij begeeren ook Ds. Scholte hier niet en willen hem niet ontfangen tot hij van zijne boosheid terugkeere. Wij zullen echter deeze zaak aan alle de Gemeenten in ons land vermelde(n) opdat door middel eener Nationale Synode ook verder het kwaad worden teege(n) gegaan, hetwelk Gijl. in de gemeente zoekt te veroorzaken. Nog eevenwel wenschen wij van harte dat de Heere ul. terugbrenge van deeze booze weg. Och dat ul. de oogen geopend werde om te zien welke bittere vruchten Gijl. voortbrengt, en nog tot verootmoediging tot God kwaamt om in het bloed des Lams vergiffenis te zoeken; dat bloed reinigd van alle zonden, en wie de kracht van dat bloed kent, bij dien zal ook het bevel des Heeren niet vrugteloos weezen. Hebt malkanderen hartelijk lief, met broederlijke liefde, met eere den eene den andere voorgaande.

De Heere schenke daartoe Zijne Genade en den H.Geest.

De kerkeraad der Christelijke Afgesch.Gemeente te Amsterdam

Namens dezelve en de Gemeente

S. van Velzen, herder en leeraar
J.C. Couprie Ouderling
Ns. Obbes Dzn. Diaken
C. Deteleff ouderling
P. Niezen ouderling

E. Geul ouderling
W. de Haas Ouderling
A. Verburg Diaken
C. Keer Diaken
S.C. Siemons Diaken

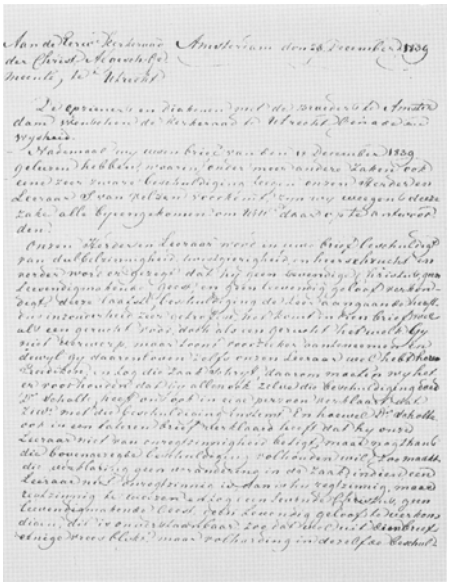

Kerkeraad te Amsterdam aan die te Utrecht 28 december 1839 - fragment. Handschrift Ns. Obbes Dzn.

7. Bekendmaking inzake de schorsing van Wormser c.s., Amsterdam 3 januari 1840

Zoals reeds enige malen is opgemerkt, worden 3 januari 1840 te Amsterdam vier ambtsdragers geschorst.

Zij gaan afzonderlijk vergaderen, ds. Scholte (en later ook anderen) komen bij hen preken en bedienen in hun midden doop en avondmaal. Aanvankelijk omvat de groep-Wormser ongeveer zeventig personen.[63] Over haar bestaan is weinig bekend. Wij krijgen de indruk, dat zij geleidelijk uiteenvalt; evenwel vergadert zij nog in 1849.[64]

> Onderstaand stuk[65] behelst de inhoud van de afkondiging aan de gemeente betreffende de schorsing. Het besluit daartoe werd genomen in een vergadering van de kerkeraad (3 januari 1840), waar ds. S. van Velzen niet aanwezig was.

Aan de gemeente wordt bekend gemaakt, dat de Opzieners der gemeente zich van 's Heeren wege gedrongen gevoelen om de Broeders ouderlingen D.A. Budde en J.A. Wormser en de diakenen H. Höveker en D. Lijsen te schorsen in hunne bedieningen, omdat zij niet willen instemmen in de bestraffing van laster en leugen, tegen de leer en prediking van zijn WEerw. Ds. S. van Velzen, hetwelk zij zeggen niet te kunnen inzien laster en leugen te zijn, welke bestraffing en vermaning zij ten duurste verpligt waren in te stemmen als opzieners en verzorgers der gemeente, naar aanleiding van Rom. 16 v. 17:

Ik bid u, broeders, neemt acht op degenen die tweedracht en ergernissen aanrichten tegen de leer, die Gij van ons geleerd hebt, en wijkt af van de zelven. En van 1 Cor. 5 v. 11:

Maar nu heb ik u geschreven dat Gij u niet zult vermengen, namelijk indien iemand een broeder genaamd zijnde, een hoereerder is of een gierigaard of een afgodendienaar of een lasteraar - dat gij met zoodanig eenen ook niet en zult eeten.

Wordende de gemeente ernstig vermaand de gevallene broeders in den gebede aan den Heere voor te dragen.

Namens den Kerkeraad
J. Couprie, ouderling, Praeses
N. Obbes, Diaken, Scriba

63 *De schorsing van vier kerkeraadsleden* 25: ‘Zeventig personen, de vrouwen en kinderen daaronder gerekend, zijn van ons uitgegaan’. Men zie ook verder dit pamflet voor het onderhavige onderwerp.
Elise van Calcar zegt van een avondmaalsbediening door Scholte bij de groep-Wormser - vermoedelijk in 1840 - dat er circa 25 communicanten waren; J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, Haarlem 1921, 32.

64 DERDE DEEL 87; VIERDE DEEL 374. a

65 GKA, inv. no. 28, Copieboek van brieven, no. 164[a]

8. Brief van zestien leden van de Amsterdamse gemeente (K.S. Kout c.s.) aan de kerkeraad te Utrecht, januari 1840[66]

Klaas Si(e)mon(s) Kout[67] (1803-1860), koopman in aardappelen en wonende in de Kerkstraat te Amsterdam, de eerste ondertekenaar van deze brief, moet een man van enige invloed zijn geweest. Hij vindt niet minder dan vijftien mede-leden bereid, zijn stuk - dat in zeer gebrekkig Nederlands is gesteld - te ondertekenen.
Op 21 februari 1840 wendde hij met acht anderen tot Scholte persoonlijk. Merkwaardig is, dat bij dit tweede schrijven, slechts vier van de negen ondertekenaars dezelfden zijn als van het stuk dat nu aan de orde is.[68]

Aan den Kerkenraad der Christelijke Afgescheidene gemeente te Utregt - Saligheidt

de brief die de Kerkenraad onser gemeente heeft ontvangen, welke gebragt is door Ds. Scholte[69] hebben wij ondergetekende en alle lidmaten die daar tegenwoordig waren hooren lesen, met verwondering hebben wij de Beschuldiging tegen onse Herder en Leeraar Do. van Velsen aangehoord, wij Betuigen voor u eerwaarde Kerkenraad Dat Do. van Velsen, die op rustdag twee maal en 's woensdags een maal Predikt niets gevonden wordt dat strijdig is met Gods Woord, alwaar vorens toen de gemeente des anderdaags is vergaderd over dese zaak, dat zoo wel ten aanzien van den Kerkenraad als van de mans ledematen niemand is gevonden die in de Beschuldiging die Ds. van Velsen is ten laste gelegd konden instemmen uitgenomen twee leden... Lothes[70] laa(t)st ouderling te Utregt en van Dijk[71] De knegt van Lijsen de diaken welke beide eene Brief zonden[72] dat zij het met den Kerkeraad van Utregt was.[73]

Wij zende UEw. desen, en Betuigen dat de opgegevene Zaken alzoo niet en zijn maar dat onse Herder en Leeraar Predikt de leer der Zaligheid vervat in Gods Woord formuliere van eenigheid en de Kategismus die de voor- en onderwerpelijke waarheid verkondigt, wet en evangelie en tevens de vrije genade, eeuwige verkiesing, de val in Adam, erf- en dadelijke zonden, regtvaardigmaking, Heiligmaking, de verlossing in C(hristus) J(ezus), een levendig geloof, door de werking des H. Geestes, een

66 Er is geen dag ingevuld. Het antwoord (volgende stuk) is gedateerd 14 januari 1840.
67 Men zie voor hem ook DERDE DEEL 261-262.
68 Idem 261-264.
69 De brief van 18 december 1839.
70 De voorletters zijn niet ingevuld. Bedoeld is Pieter Wilhelm Lothes, voormalig ouderling te Utrecht. Lothes verhuisde in 1839 van Utrecht naar Amsterdam. Men zie voor hem VIERDE DEEL, register.
71 Dirk van Dijk, 'papierverkoopersknecht' (D. Lijsen was papierverkoper), had in 1837 de leeftijd van 29 jaar. Hij onttrekt zich met Wormser e.a. aan de gemeente.
72 In de notulen van de kerkeraad te Amsterdam van 28 dec. 1839 lezen we: 'Art. 4. Wordt voorgelezen brief van Br.Lothes. Art. 5. Wordt voorgelezen brief van het lidmaat van Dijk'. Aangaande de inhoud wordt in de notulen niets vermeld.
73 Wij lezen: '...dat zij het met den Kerkenraad van Utregt eens waren'. Opgemerkt dient, dat ook uit deze passage blijkt, dat tijdens de vergadering van kerkeraad en gemeente (28 dec. 1839) niemand zich geheel achter de brief uit Utrecht stelde (vergelijk blz. 143).

lijdelijk schepsel voor de wedergeboorte dood in de zonden en misdaden, maar levendig gemaakt zijnde dadelijk werkzaam,[74]

74 vruchten des geloofs voortbrengende.

die niet alleen onmagt, maar ook onwil Predikt zoo als de mens Beschreven wordt in Gods Woord voor en na de wedergeboorte en dit mene(n) wij te zien tot Godes eere en tot zaligheid des zondaars - mogt het nu den Heere Behagen, alle hinderpalen weg te nemen dit zoude ons verblijden, opdat het Liggaam C(hristi) niet verdeelt maar in een en dezelfden zin, en gevoelen zamen wonen na de beloften des Heeren Ik zal ze eenerlei harte geven - indien de Beschuldiging regt was verwonderd het ons dat ze niet eerst in 't verborgene aan onse herder en leeraar is bekend gemaakt naar des Heeren Woord en wanneer deese zake niet verandert nog vereenigt in Broederlijke liefde hebben wij overwogen noodzakelijk eennen Provinciale of Synodale vergadering over desen zaak na dat het noodig geoordeelt wordt

zijt gegroet

Lidmaten der Christelijke afgescheidene gemeente[75]

Klaas Simon Kout
H. Buter[76]
H. de Haas[77]
P. order D.A. van de Berg[78]
J.J. Nolte Klocke
J. Klokgieter
Klaas Sil[79]
E.J. Uwel[80]
G. van Engbrink[81]
H. Dirksen[82]
J.J. Runnenburg
J.S. van Wijk[83]
C. Hulsteijn[84]
Wm. Nije Jr.[85]

75 De namen van de ondertekenaars van het stuk van 21 februari 1840 (DERDE DEEL 261-264) zijn vet gezet.
76 De gegevens aangaande de ondertekenaars, hieronder vermeld, zijn ontleend aan GKA, inv.no.'s 34-55, Register van Lidmaten A-Z.
Hendricus Buter, broodbakker, Lindenstraat, bij aansluiting in 1835: 40 jaar, 4 kinderen; (later) diaken, daarna ouderling, overleden 1866.
77 Hendrik Haskers de Haas, melkboer, Goudsbloemstraat, in 1836: 50 jaar, 2 kinderen; ‘gehuwd met geen lid’.
78 Dirk Andries van den Berg, ‘koopman in varsche waar’, in 1836: 45 jaar, 2 kinderen; overleden maart 1871.
79 Klaas Pieter Sil, molenaarsknecht, Egelantierstraat, in 1836: 50 jaar.
80 Eilard Engelbert Uwel, schoenmaker, Egelantiersgracht, in 1837: 22 jaar; heeft zich van de gemeente afgekeerd.
81 ‘Gerrit of Johannes (van) Engbrink’, timmermansknecht, in 1836: 39 jaar, weduwnaar, 5 kinderen; ‘afgekeerd 29 juni 1859’. (later) ouderling.
82 Haije Johannes Dirksen, broodbakkersknecht, in 1838: 23 jaar.
83 Jacob Scherwou van Wijk, leestenmaker, Noorderstraat, in 1836: 33 jaar, ongehuwd; ‘afgekeerd’ en teruggekomen.
84 Cornelis Hulsteijn, zonder beroep, Egelantierstraat, in 1836: 61 jaar.
85 Willem Nije, kleermaker, Leliestraat, in 1835: 34 jaar, 6 kinderen; later gecensureerd.

J. de Vries[86]
J.J. Straus[87]

86 Jan de Vries, hoedenmaker, Egelantierstraat (of -gracht?), in 1835: 3 kinderen; (later) gecensureerd en ‘afgekeerd’.
87 Jan Jacob Straus, aanspreker, Noorderkerkstraat (Bos IV, 161: hoek Brouwersgracht en Oranjestraat), in 1836: 43 jaar; (later) ouderling.

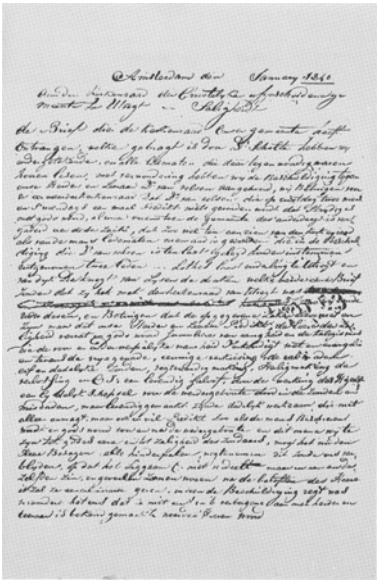

Zestien leden van de Amsterdamse gemeente aan de kerkeraad te Utrecht, januari 1840. Handschrift Klaas Simon Kout.

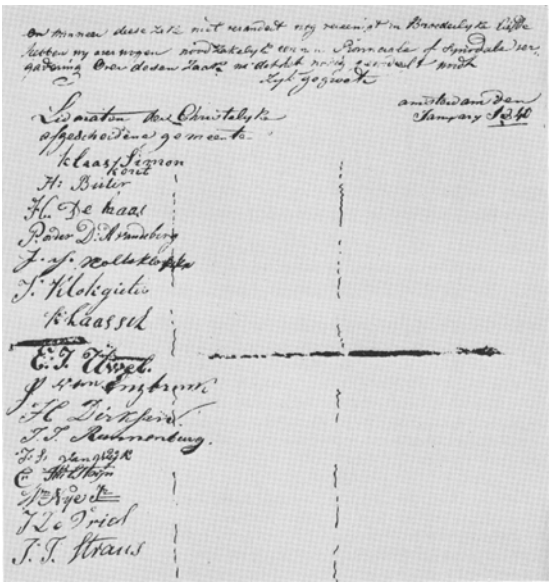

9. Kerkeraad te Utrecht aan K.S. Kout c.s., 14 januari 1840[88]

Copie

Aan Klaas Simon Kout en eenige andere Lidmaten der
Christ.Afgesch.Gemeente te Amsterdam

Waarde Broeders!

Wij hebben uwen brief in onze kerkeraadsvergadering van heden gelezen, en ons verblijd dat daarin bedaardheid zonder bitterheid wordt gevonden; dat er in doorstraald begeerte naar wegneming door den Heere van alle hinderpalen opdat het lichaam Christi niet verdeeld worde, terwijl het verlangen wordt

88 We vinden deze brief ook in GKU, Brievenboek 1838-1848, folio 80-82.

uitgedrukt naar eene provinciale vergadering ter onderzoeking der bestaande zaken in verschil.

Wij betuigen u broeders dat ons dat des te meer aangenaam was, daar wij uit den brief van de meerderheid des Amsterdamschen Kerkeraads eene dadelijke opzegging der kerkelijke gemeenschap en eene afwijzing van het behandelen der verschilpunten moesten vernemen.

De kerkeraad van Utrecht is bereid om het geen dezelve stellig heeft gebracht ten laste van Ds. S. van Velzen, op elke vergadering te bewijzen, om hetgeen waarvan dezelve ZWE. verdenkt te ontwikkelen en de redenen ter verdenking te ontwikkelen, om hetgeen waarvan dezelve gehoord heeft en waarover smart betuigd is, te hooren onderzoeken en beslissen. In de voorleden week is er eene brief aan den Amsterdamsche Kerkeraad gezonden om op antwoord en onderzoek aan te dringen, opdat diegeenen welke bij zulk een onderzoek schuldig worden bevonden, vermaand moogen worden tot schuldbelijdenis en bekeering, of in geval van verharding geweerd mogen worden.

Ds. Scholte biedt aan om uit hetgeen ZWE. op den 1 December 1839 uit Ds. S. van Velzen gehoord heeft,[89] met Gods Woord aan te toonen dat deezen laatsten leeraar toen het Woord Gods niet regt heeft gesneeden en daardoor de bedoeling van het Woord heeft omgedraaid. Heeft nu Ds. Scholte ongelijk dan moet dit bij het onderzoek blijken en alsdan behoord hij bestrafd te worden als iemand, die een kwaad gerucht over zijnen naasten gebracht heeft, en de Kerkeraad alhier wenscht in dat geval meede die bestraffing aan ZWEerw. te doen. Intusschen blijft de kerkeraad alhier ernstig protesteren tegen de behandeling van de meerderheid uwes kerkeraads in de schorsing van twee Ouderlingen en Diakenen op grond dat deeze niet hebben kunnen instemmen met het oordeel om ons onverhoord openlijk voor de wereld als lasteraars ten toon te stellen. Wij rekenen de Godsdienst geen kinderspel of eene vertooning, en hebben daarom ook aan de Amsterdamsche Kerkeraad onze vrijmoedige en bescheidene aanmerkingen op den boozen brief die wij ontvangen hebben, gezonden.[90] Zoolang de meerderheid van die Kerkeraad het onderzoek der betwiste punten ontwijkt en de gemeenschap met ons afsnijdt, en niet met ons wil handelen, moeten wij ons wel van die meerderheid verwijderd houden. De andere opzieners en diakenen zullen wij echter om dezelfde reden blijven erkennen als Kerkeraad van Amsterdam, terwijl die opzieners bereid zijn om aan alle de lidmaten hunner gemeente de noodige inligtingen omtrent alle zaken te geven; ja voor hunne onwettige schorsing herhaaldelijk hebben aangeboden hunne gezegden met bewijzen te staven.

Zoo wij stellig vernomen hebben is Ds. S. van Velzen door onderscheidene personen in het verborgen bekend gemaakt met de aanmerkingen tegen zijn wijze van prediken, maar is zulk een practijk naar 's Heeren Woord altoos smadelijk veroordeelt worden.

Ook Ds. Scholte heeft vroeger mondeling en schriftelijk Ds. van Velzen

89 Preek over Johannes 14 vers 6; DERDE DEEL 356-357.

90 Brief van 8 januari 1840; Amsterdam antwoordt 31 januari, GKA, inv. no. 28, Copieboek 1840-1847, no. 172.

opmerkzaam gemaakt op gebrek aan genoegzame geestelijke kennis, gelijk dat bij een onderzoek der zaken met de stukken zal aangetoond worden.[91] Wij raden u broeders om zelven niet hier en daar een uittreksel, maar de geheele zamenhang der zaak ernstig en bedaard te onderzoeken en door geene vooringenomenheid voor of tegen iemand te doen voeren.

De practijk die de meerderheid uwes kerkeraads gevolgd heeft is niet naar den Woorde Gods en kan niet anders dan tot verderf der gemeente eindigen.

Daarom mogen wij er ook geen deel aan hebben, maar moeten er tegen protesteren, en een iegelijk die het met de gemeente des Heeren wel meent opwekken ons voorbeeld te volgen, en dit 1°. voor Gods aangezigt daar Hij ons Zijn Woord (heeft) gegeven tot een regel voor geloof en wandel, en wij beleden hebben ons onder dat Woord te willen buigen; 2°. voor het aangezicht der wereld dewijl wij in het afgelopen jaar opregtelijk hebben beleden wat onze wijze van doen was in kerkelijke zaken, door de inlevering aan Z.M. van ons reglement en adres, waarop wij als gemeente in de burgerlijke maatschappij erkend zijn geworden. Tenzij men ons aantoont dat daarin iets voorkomt strijdig met Gods Woord, zijn wij daaraan gewetenshalve verbonden, en moogen wij geene **willekeurige** veranderingen maken, al wilde dit ook de meerderheid; maar Gods Woord moet in Gods gemeente scheidsman zijn.

De laatste ontwikkeling te Amsterdam is voortgevloeid uit de aan ons bekend gemaakte miskenning van twee volgende Gods Woord en ons gemeenschappelijk reglement onderzochte, beproefde en dientengevolge geordende herders en leeraars, wier dienst nu reeds krachtelijk door den Heere gezegend wordt tot bekering van zondaren.

Wij vertrouwen, waarde broeders, dat de Kooning der Kerk deeze smartelijke gebeurtenissen alzoo bestierd heeft en verder bestieren zal, dat de opregten openbaar worden. Wij verwachten dat gij te Amsterdam ook zult blijven aandringen op eene provinciale vergadering ter onderzoeking van alle bezwaren. Wij bevelen u boven alles ernstig aan het hartgrondige gebed tot God, om de uitstorting des H. Geestes, ter ontdekking en weering van alle kwaad en ter onbelemmerde opbouwing van Christus Koningrijk. Wij vereenigen ons met alle opregten van harte in dat gebed en wenschen daarmede aan te houden tot dat Israëls verlossing uit Sion komt en de Heere Zijn arm en ellendig volk verlost.

Na toewensching van de genade Gods in Christus door den H.Geest, blijven wij
Uwe medebroeders in Christo
De kerkeraad der Christ.Afgesch.Gemeente te Utrecht
Namens denzelven
H.P. Scholte V.D.M., President
I. Overkamp, Secretaris

91 Merkwaardig dat ds. Scholte over deze dingen niet rept in de door hem opgestelde brief van de Utrechtse kerkeraad gedateerd 18 dec. 1839. Ook op de kerkelijke vergaderingen nadien, kwamen er geen ‘stukken’ op tafel. De beweringen aangaande de dode rechtzinnigheid van Van Velzen waren pover en werden niet door bewijzen gestaafd; men zie bijv. DERDE DEEL 361.

10. J.A. Wormser c.s., zich noemende 'de Kerkeraad der Christelijke Afgescheidene Gemeente te Amsterdam'[92] aan S. van Velzen c.s., Amsterdam 24 januari 1840[93]

Copie

Aan de Heeren S. van Velzen, C. Deteleff, S. Couprie,[94] E. Geul, W. de Haas P. Niessen,[95] N. Obbes Dz, C. Keer, A. Verburg en H. Simons.[96]

Daar Gijl. u hebt aangematigd, om ons ondergeteekenden te schorsen in onze bedieningen van Ouderlingen en Diakenen, omdat wij in zaken, welke door u en ons gezamenlijk als Kerkeraad der Christ.Afgesch.Gemeente moesten beoordeeld worden, van ulieden in oordeel en gevoelen verschilden, en wij den Kerkeraad der Utrechtsche Gemeente niet onverhoord en zonder onderzoek, willen helpen veroordeelen, door de onderteekening van een brief, dien Ds. S. van Velzen reeds vóór de vergadering gesteld en waarin hij zichzelven geprezen en verheven, maar den Kerkeraad van Utrecht verguisd had, zoo herhalen wij bij dezen schriftelijk ons op het oogenblik der schorsing dadelijk mondeling gedane protest, en verklaren dezelve schorsing geheel onwettig, als rustende op het verkeerde beginsel, dat Kerkeraadsleden hunne medekerkeraadsleden, die in de beoordeeling eener zaak van hen verschillen, zouden mogen schorsen in de uitoefening hunner bedieningen, hetgeen de Heere uitdrukkelijk verbiedt bij Matth. XXIV: 45-51.[97] Tengevolge dier onwettige schorsing worden wij thans wel verhinderd onze bedieningen, ten aanzien van ulieden en zoodanige leden der gemeente als u navolgen, uit te oefenen, maar daar wij ieder naar den aard zijner bediening van den Heere dezelfde bedienende magt ontvangen hebben als gij, hebt gijl. door uwe handelwijze tevens ook te gelijk stilzwijgend **uzelve** geschorst in de uitoefening van uwe bedieningen met opzigt van **ons,** van welke **gij** in gevoelen verschilt, en van die leden der Gemeente, welke met ons Gods Woord tot hunnen regel stellen.

Wij beschouwen uwe ligtvaardige handeling met de heilige instellingen van den Heere J.C. in Zijne Gemeente en de daarmede gepaard gaande gedurige misbruiking van den vreeselijken Name Gods, die niet dan met den grootsten eerbied mag worden gebruikt, met afkeuring en weemoed des harten, en zullen ons van de uitoefening onzer bedieningen onthouden ten aanzien van dezulken, die ons verwerpen, ten einde te kunnen heerschen. Maar aan de andere zijde, sedert onderscheidene lidmaten verklaard hebben onze schorsing niet te erkennen, maar als geloovigen, naar 's Heeren Woord, onder ons opzigt wenschen te wandelen, zoo gevoelen wij onze verpligting omtrent die leden, en

92 Deze pretentie werd door de groep-Wormser slechts korte tijd gevoerd; DERDE DEEL 84.
93 Het origineel is gesteld en geschreven door ds. Scholte; vergelijk *De schorsing van vier kerkeraadsleden* 22.
94 Men leze: J.C. Couprie.
95 P. Niezen.
96 S.C. Siemons.
97 Het verband tussen dit gedeelte van de Heilige Schrift en déze schorsing is niet duidelijk.

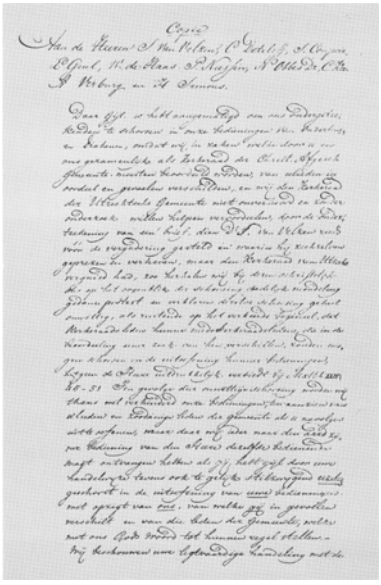

J.A. Wormser c.s. aan kerkeraad Amsterdam 24 januari 1840 - fragment. Copie. Handschrift I. Overkamp, secretaris van H.P. Scholte

wij zijn voornemens ten hunnen aanzien onze bedieningen, door Gods genade, gelijke vroeger, weder geregeld en getrouwelijk in alle opzigten uit te oefenen. Wij geven ul. voorts te kennen dat wij ons voorbehouden om alle zaken, de Amsterdamsche Gemeente betreffende, op eene Prov. Vergadering te doen onderzoeken, en aan de ledematen, welke thans nog misleid worden, voldoende inlichtingen te geven omtrent de dubbelzinnige handelingen van Ds. v. Velzen, waardoor zoo dikwijls twist en tweedragt in de Amsterdamsche Gemeente ontstaan is; en eindelijk, dat wij ulieder gevoelen, om medekerkeraadsleden, uit hoofde van een verschillend oordeel, te mogen schorsen in hunne bedieningen, afkeuren, en derhalve van dat beginsel nimmer wenschen gebruik te maken, maar ul. niet als leeraar, ouderlingen en diakenen erkennen, omdat gij u als heerschappijvoerders over het Erfdeel des Heeren gedraagt 1 Petri V: 1-4, en betoont niet te weten hoedanig men in het huis Gods, dat is, de Gemeente, moet verkeeren 1 Tim. III: 15.

Wij begrijpen zeer wel, dat sommigen uwer deze schorsing in hunne bedieningen vernemende, zich daarover niet zullen bekreunen, als zijnde door de minderheid geschied. Den zoodanigen herinneren wij echter dat de magt van opzieners zich niet verder uitstrekt dan Gods Woord, Matth. XXVIII: 19, en dat de Heere nergens beloofd heeft de uitspraken op aarde van eene **meerderheid,** hoe die ook zijn, in den Hemel te zullen bevestigen, maar dat die belofte wel gedaan is omtrent de begeerte van **twee** of **drie** vergaderd in Zijnen Naam, Matth. XVIII: 18-20. Daarom vermanen wij ulieden als Broeders, onderzoekt uwe handelingen in dezen: gij hebt afgelezen **ons van 's Heeren wege** te hebben geschorst; slaat dan Zijn Woord op, en zoekt naar de volmagt, die gij daartoe van Hem ontvangen hadt. En zoo velen uwer mogten inzien, dat zij gehandeld hebben eigenwillig en zonder grond, vermanen wij terug te keeren van hunne verderfelijke wegen; want er staat geschreven: Hebt geene gemeenschap aan anderer zonden, bewaart uzelven rein 1 Tim. V:22.

Ten slotte herinneren wij ulieden dat de ouderlingen W. de Haas en P. Niezen in 1838 hunne bedieningen voor eenigen tijd hebben nedergelegd, ten einde het op de Provinciale vergadering in Aug.s. 1838 vastgestelde Art. 8 te verkrijgen, waarbij hun is toegestaan, dat geene uitoefening van tucht met aflezing van namen zou plaats hebben, tenzij de opzieners der buitengemeenten te zamen geroepen waren, om aan de beoordeeling der zaak deel te nemen;[98] eene bepaling, welke niet **wij,** maar **zij,** verlangd, en door de tijdelijke nederlegging van hunne bedieningen doorgedreven hebben; doch waarvan de verlanging thans blijkt slechts een voorwendsel geweest te zijn. Immers indien de naauwgezetheid van hunne conscientiën destijds niet toeliet hun ambt te blijven bedienen, tenzij zoodanige bepaling wierd vastgesteld, hoezeer moesten zij dan niet op de onderhouding dier bepaling hebben aangedrongen, nu het de schorsing gold van vier Kerkeraadsleden te gelijk, die daartegen als eene onwettige handeling protesteerden. Het tegendeel heeft echter plaats gehad: men maakte met onze schorsing den meest mogelijken spoed; zoodat, wel verre

98 DERDE DEEL 350-352 - notulen van de vergadering van 13 aug. 1838, art 8. Opgemerkt dient, dat het toén de **afsnijding** van leden betrof.

dat de buitenopzieners ter beoordeeling zouden zijn ingeroepen, men zelfs niet eens heeft zorg gedragen, dat de zaak in eene voltallige Kerkeraadsvergadering der Amst. Gemeente behandeld werd, maar de daad eensklaps en bij verrassing volbragt werd, zelfs bij afwezigheid van de opzieners Van Velzen en Deteleff, met welke zij of te voren beraamd was, of die haar sedert door hunne goedkeuring mede voor hunne rekening genomen hebben.

Daar men alzoo zelf de zaken zoo spoedig mogelijk in de wereld afgelezen en bekend gemaakt heeft, zal men het niet vreemd vinden, indien wij van onze zijde zoodanige bekendmakingen in het Tijdschrift de Reformatie doen opnemen, als wij in het belang der Kerk noodig zullen oordeelen.[99]

Amsterdam 24 Januarij 1840.
de Kerkeraad der Christelijk Afgescheide Gemeente te Amsterdam.
(Get.) D.A. Budde } Ouderlingen.
J.A. Wormser } Ouderlingen.
H. Höveker } Diakenen
D. Lijsen } Diakenen

11. Kerkeraad Amsterdam 'Aan de Ouderlingen en Diakenen der Christ.afgesch.Gemeente te Utrecht', 31 januari 1840[100]

In de vergadering van de Utrechtse kerkeraad van 7 januari 1840 wordt een antwoord vastgesteld op de Amsterdamse brief van 28 december 1839 (no. 6 van dit hoofdstuk).

Uit de copie van dit antwoord[101] - gedateerd 7 januari 1840[102] - blijkt dat het van de kérkeraad is uitgegaan, en niet van de ouderlingen en diakenen, zoals de Amsterdamse reactie zou doen vermoeden. Evenwel heeft ds. Scholte het stuk niet getekend.

De Utrechtse brief van 7 januari dan, luidt als volgt.

> Aan de Eerw. Kerkeraad der gemeente J.C. te Amsterdam
>
> Eerwaarde Broeders!
> Uwe letteren van den 28 December 1839 hebben wij wel ontvangen en daaruit gezien dat UEerw. den u toegezondenen brief van den 18 December ll niet goed gelezen, of niet wel begrepen, of ten minste eene valsche sluitrede daaruit hebt opgemaakt.

99 *De Reformatie* VII (1840) 114 vgl., 179; VIII (1840) 121-140, 181-203, 241-261, 300-329 (slot). Het eerste artikel heeft ook de naam 'Bekendmaking', het is evenals de onderhavige brief gedateerd 24 januari 1840.

100 Een afschrift van deze brief vinden we ook in GKA, inv.no.28, Copieboek van Brieven 1840-1847, no. 172. De beide teksten verschillen hier en daar òf wat de zinsbouw betreft òf op ondergeschikte punten

101 GKU, Brievenboek 1838-1848, folio 77-79.

102 Amsterdamse antwoord vermeldt 8 januari, het Utrechtse 'Brievenboek' 7 januari.

Gij betitelt ons aldaar met den naam van valsche beschuldigers en lasteraars. Doch wij kunnen niet zien, dat wij u valschelijk beschuldigd of gelasterd hebben, wanneer wij deze woorden, waarop gij voornamelijk schijnt gehecht te hebben, gebruikten: ‘Het smart ons bovendien te moeten hooren dat de gemeente van Amsterdam beroerd wordt door

inwendige verdeeldheid, dat er klagten oprijzen als verkondigt Ds. v. Velzen slechts een geraamte van leerstellige waarheden, zonder den levendigen Christus, zonder den levendmakenden Geest, zonder het levendige en werkzame geloof".
De beroering der Amsterdamsche gemeente door inwendige verdeeldheid is toch voorzeker eene daadzaak. Deze beroering moet noodwendig derzelver oorzaken hebben; en het is reeds sedert eenen geruimen tijd dat wij klagten hebben hooren opgaan, tegen de wijze van de verkondiging des Woords door Ds. v. Velzen, zoodat wij hieromtrent meermalen in twijfel waren, totdat wij laatstelijk uit den mond van onzen Herder en Leeraar, den WelEerw. Do. H.P. Scholte, het getuigenis ontvingen, hetwelk in bovengemelde bewoordingen is uitgedrukt, en hetwelk door ZWEerw., als zijnde zelf oorgetuige geweest, bij de stukken werd aangetoond. Nu kan de betuiging, dat het ons smart zulks te moeten hooren, en dat wij uit den mond van eenen voor ons geloofwaardigen persoon, die aanbiedt, om hetgeen hij gezegd heeft voor elke vergadering staande te houden en te bewijzen, nu kan die betuiging, zeggen wij, door niemand als eene valsche beschuldiging of als laster aangemerkt worden uitgekreten, alsvorens derzelver ongegrondheid en valschheid door het hooren der wederzijdsche partijen volkomen gebleken zij.
Het is daarom dat wij vooreerst, met betrekking tot ons zelven van u vorderen, dat gij uwe beschuldiging tegen de kerkeraad van Utrecht herroept, als zijnde van allen wezenlijken grond ontbloot; dat gij ten tweede, uwe uitspraken omtrent den WelEerw. H.P. Scholte opschort, tot op de belegging eener wettige kerkelijke vergadering tot de behandeling der onderhavige hoogstgewigtige zaak, ten einde met onpartijdigheid en bedaardheid overeenkomstig den Woorde Gods te hooren en te wederhooren, opdat men zich niet schuldig make aan het regtvaardigen van den goddelooze en het verdoemen van den regtvaardige, hetwelk beide een gruwel door God is. Die in opregtheid voor Gods aangezigt wenscht te wandelen, vreest niet om met zijne werken voor het licht der beproeving en onderzoeking te komen, vermits het alsdan zal bevonden worden, dat zijne werken in Gode gedaan zijn. En dewijl dus de grond uwer redenering wegvalt, 'dat gij over de andere zaken niet met ons kunt spreken, zoolang de lasterzucht voortgaat', vragen wij ten derde, of gij, ten gevolge der ontvangene inlichtingen, de tot Dienaren des Woords geördende Broeders H.G. Klijn en C.v.d. Meulen als zoodanig erkent.
...[103] wij vragen van u eene openhartige en rondborstige verklaring, of gij het Reglement van Utrecht, hetwelk door uwe handteekening bekrachtigd is, en waarop gij als gemeente in de burgerlijke maatschappij zijt erkend geworden, blijft houden voor de regelmaat uwer kerkelijke handelingen; dan of gij hetzelve, als niet meer aan uw doel beantwoordende, verwerpt; dan of gij daarin iets met Gods Woord strijdende gevonden hebt: indien dit laatste het geval is, zoo zijn wij bereid, wanneer ons zulks bewezen wordt, u openlijk te volgen.

103 Wij lieten enige voor ons onderwerp minder belangrijke passages weg.

Intusschen komen wij u melden, dat uwe al of niet erkenning van de geordende Leeraars Klijn en v.d. Meulen voor den Heere niets heeft afgedaan, daar hunne dienst reeds krachtiglijk door Hem voor zijne gemeente is gezegend geworden, en Hij aldus onze handelingen, in opzien tot Hem, en naar Zijn Woord verrigt, met Zijne hooge goedkeuring bekroond heeft.
...Kunt gijl. ons met Gods Woord overtuigen, dat wij dwalen, wij zijn dadelijk bereid onze dwaling te erkennen en te verlaten; maar kunt gijl. dit niet, zoo zult gij moeten erkennen, dat gij menschelijk goeddunken niet tot een band voor de gemeente moogt maken, zonder u schuldig te maken aan heerschappijvoering en conscientiedwang, en aan de verloochening van de koninglijke heerschappij van Christus, den eenigen en eeuwigen Koning zijner kerk.
Hartelijk wenschen wij dat de Heere Zijnen H.Geest in eene ruime mate over u uitstorte, opdat gij, daardoor verlicht en geheiligd, moogt beproeven, welke de goede en welbehagelijke wille Gods zij, en niet langer moogt volharden om diegenen tegen te staan, die het werk des Heeren, met verloochening van rust en gemak des vleesches, en van eer en aanzien bij de menschen, in opregtheid des harten zoeken te werken, maar u integendeel met hen moogt vereenigen in den strijd des geloofs tegen alles, wat niet uit God is, en tegen allen, die uit zichzelven zoekende einden en inzigten handelende, de

gemeente aan ellende en verscheuring ten prooije geven.
De Kerkeraad der gemeente J.C. te Utrecht
Utrecht 7 Januarij 1840
H.G. Klijn Bedienaar des Goddelijken Woords
E. Takken, ouderling } Diakenen
J. Veldhuizen } Diakenen
A.M. (van) Beuge(n) } Diakenen
J. Miché } Diakenen
W. Horst Jun. } Diakenen
I. Overkamp Secretaris } Diakenen

Onderstaande reactie van 'Amsterdam' gewaagt ook van een brief, die, eveneens begin januari 1840, door ds. Scholte persoonlijk is geschreven. Dit stuk hebben wij tot heden niet kunnen terugvinden.

Aan de Ouderlingen en Diakenen der Christ.afgesch.Gemeente te Utrecht

Het strekt ons tot genoegen dat Uw brief van den 8sten Januarij l.l. van dien aard is, dat wij daarop kunnen en mogen antwoorden. Wij ontvangen met Uwen brief eenen anderen van Do. Scholte waarin echter zoodanige dwaasheid en schelden openbaar wordt dat wij wel verpligt zijn om te zwijgen, totdat wij van verandering bij hem hooren. Uit Uwen brief zien wij dat Gij meent door ons verongelijkt te zijn, omdat wij betuigd hebben, de beschuldiging dat onzen Herder en Leeraar S. van Velzen geene levendige Christus enz. zou prediken voor laster te verklaren, en dus degenen die dat doen voor lasteraars; waarom wij U te kennen gaven met U die toondet met deze beschuldiging in te stemmen geene kerkelijke gemeenschap te kunnen oefenen, zoolang gij in dit gedrag volhardet. Is het nu dat Gij die bedoeling niet hebt gehad om met die valsche beschuldiging in te stemmen, goed, wij willen gaarne U vergeven, doch wij konden niet naar uwe geheime bedoeling, maar moesten wel naar uwe geopenbaarde handelwijze te werk gaan. Overweegt nu zelve die handelwijze, en laat dan het Woord Gods scheidsman zijn tusschen U en ons. In Uwen brief van den 18 Decemb. l.l. hebt gij de bewuste beschuldiging opgenomen en Ds. Scholte heeft die beschuldiging hier voorgelezen en daarbij gezegd dat hij zelf de oorzaak was dat Gij het gerucht dier beschuldiging vernomen hebt, want dat hij zelf die beschuldiging deed. Ds. Scholte heeft dus onzen Herder en Leeraar bij U beschuldigd, dat deze geen levendige Christus, geen levendigmakende Geest en geen levendig geloof predikt. Wat hebt Gij daarop gedaan? Zijt Gij hem tegen gekomen? Hebt Gij hem gezegd dat hij zelf daarover met onzen Herder en Leeraar behoorde te spreken? Hebt Gij gevraagd hoe het toch komt dat Ds. van Velzen thans eerst van een zoo gruwelijk bestaan verdacht wordt. Want wie de levendige Christus niet predikt, die predikt of een doode, of geen Christus. Christus is de inhoud der profetiën, de kern van het Evangelie, en wie een ander Evangelie predikt buiten hetgene wat wij U verkondigd hebben, zegt Paulus, die zij vervloekt. Gij echter hebt die beschuldiging vernomen en Gij naamt dezelve op. Indien deze beschuldiging ook waarheid was, waarom hield Gij niet dadelijk aan Ds. Scholte zijne ontrouw en geveinsdheid voor oogen?

die te voren zoo lang met onzen Leeraar als vriend en broeder in Christus verkeerd heeft, die daarnaar reeds in den beginne uitzag dat Ds. S. van Velzen zich ook van het Hervormd Kerkgenootschap zou afscheiden, die vroeger zoo menigvuldig door woorden en daden den schijn heeft aangenomen dat hij hem als eenen zeer dierbaren broeder in Jezus Christus achtte en erkende, en met hem als mededienaar des Evangeliums in allerlei Kerkelijke aangelegenheden gehandeld heeft? Was deze handelwijze dan opregt? mogt Ds. Scholte daarin jaren lang volhouden? Indien onze Leeraar geen levendige Christus verkondigt dan moest hij als een onbekeerd mensch, dus een goddeloozen en een verfoeijelijken verleider van Gods Gemeente gehouden en behandeld zijn geworden. Zonder hem echter ooit een enkel woord deswegens te zeggen, hoewel Ds. Scholte nog kort te voren onzen Herder en Leeraar ontmoet had, gaat hij henen en beschuldigt hem bij U van die rampzalige verloochening van Christus, en Gij neemt die beschuldiging op. Waart Gij dan onbekend met de prediking van onzen Leeraar? Wij wenschten dit wel voor Uwentwege, hoewel Gij dan nog geen beschuldiging tegen onzen Leeraar had mogen opnemen dan onder twee of drie getuigen, en dus niet op het zeggen van een enkel mensch, al is die mensch Ds. Scholte, want Gods Woord maakt te zijnen geval geene uitzondering. Veel minder hadt Gij dit op een los gerucht mogen doen, maar waart dan verplicht geweest ten minste twee leden uit uw midden te zenden om te hooren. Dit hebt Gij echter niet gedaan, maar Gij neemt die beschuldiging op het zeggen van Ds. Scholte tegen onzen Herder en Leeraar op. Gij toont door uwen brief dat Gij daaraan gehoor geeft en zend(t) zelf Ds. Scholte om die beschuldiging aan te dringen. Doch Gij waart ook met de prediking van onzen Herder en Leeraar niet onbekend. Gij allen hebt hem gehoord, zelfs zijn er niet lang geleden nog leden uit Uw midden onder de prediking van onzen Leeraar tegenwoordig geweest. Hij heeft in Uwen stad zelve gepredikt. De Ouderling Klijn heeft openbaar op de Synode te Utrecht Anno 1837 zijne hartelijke instemming met die prediking betuigd, hetwelk onze Leeraar zich nog herinnert.[104] Uwe geheele Gemeente, alle de Leeraars in de Afgesccheidene Gemeente, ja schier in alle provincien van ons Vaderland kunnen de Gemeenten in deze zaak betuigen, en zeer velen behoefden dan niet af te gaan, op het geen zij van anderen vernomen hebben, maar kunnen getuigen het geen zij zelve gehoord hebben. De Heere zij echter Richter tusschen U en ons. Zoo zegt de Heere Exod. 23 vs 1 ‘Gij en zult geen valsch geruchte opnemen ende stelt uwe hant niet bij den godtloozen om een getuijge tot gewelt te zijn’. En wederom: ‘Een valsch getuijge die leugen blaast ende die tusschen broederen krakeelen inwerpt is den Heere een grouwel’.

Uit dit alles, met Gods Woord aangedrongen, ziet Gij nu dat wij onze beschuldiging tegen den Kerkeraad niet mogten herroepen, maar wel mogen vergeven, gelijk dat ook onze verplichting is, en wij gaarne doen zoodra wij bemerken, dat Gij uit onkunde door Ds. Scholte U hebt laten vervoeren, en

104 Uit de Handelingen van deze synode blijkt hiervan niets. Uiteraard is niet elk woord genotuleerd; mogelijk ook heeft ouderling H.G. Klijn de bedoelde woorden tijdens een pauze gesproken.

daarvan terugkeert, zoo als wij uit uwen brief enigermate meenen te mogen opmaken. In dien brief lezen wij echter dat alvorens de gegrondheid der beschuldiging te onderzoeken dezelve niet als lastertaal mag worden uitgekreeten, en dat de wederzijdsche partijen moesten gehoord worden. Gij vergeet echter broeders, dat alles zoo gegrond mogelijk onderzocht is. Ds. Scholte, dit weet Gij zelf, doet de beschuldiging, hij weet wel waarvan hij beschuldigt, wij en Gij en elk mensch weet toch ook wel, wat die beschuldiging beteekent. Behoefde er nog aangaande iets van deze drie punten onderzocht te worden? Immers neen! Dit alles is volkomen duidelijk. Wij weten, en Ds. Scholte en Gij in uwen brief van den 18 Dec. l.l. en Ds. Scholte in zijne brieven van den 25 Dec. en 9 Jan., en in zijne geheele handelwijze met en in onze Gemeente, toont hij dat hij onzen Leeraar met volle bewustheid beschuldigt, dat deze in de eigentlijke beteekenis der woorden geen levendige Christus, geen levendmakende Geest en geen levendig geloof verkondigt. Van dien kant kon er dus geen onderzoek meer plaats hebben. Dus was nu slechts de vraag, is die beschuldiging waar of valsch en waaruit zou dit toch moeten blijken? Uit de woorden van Ds. Scholte, uit zijne voorstelling? Neen toch? Want indien het uit de woorden van Ds. Scholte moest blijken dat onze Leeraar geen levendig geloof verkondigt, dan zou men op dezelfde wijze handelende, als iemand ons zeide, in den Bijbel of in de formulieren van eenigheid of in de geschriften van Brakel[105] wordt geen levendige Christus verkondigd, niet naar den inhoud des Bijbels of formulieren of geschriften van Brakel, maar naar het praten van zulk een mensch moeten oordeelen. En wanneer die mensch dan al heel vernuftig en listig wist te spreken en de ander kon zijn list niet dadelijk ontdekken, moest hij dan dien listigen mensch maar gelooven? dat zou immers dwaasheid zijn. Zoo dan ook moest niet uit het praten van Ds. Scholte geoordeeld worden, of onze Leeraar geen levendige Christus verkondigt, maar dat kon alleen uit de prediking zelve van onzen Leeraar blijken.

Och! indien er zijn die hun oordeel rigten om het getuigenis van Ds. Scholte die zullen beschaamd uitkomen en indien dit geschiedt ten aanzien der zielsbelangen, dan zal zulk eene ziel zich ten eeuwigen dage bedrogen vinden, want vervloekt is een man die vleesch tot zijn arm stelt! Neen, wij wenschen zoo niet te handelen. Indien de Kerkenraad en Gemeente te Amsterdam te dom of te onkundig was om te oordeelen of onzen Leeraar eenen levendigen Christus predikt of niet, dan zou het noodig zijn dat een ander mensch ons onderrigte, maar Gij zult ons toch niet als zoo onkundig beschouwen en Ds. Scholte die hier lang verkeerd heeft toch ook niet, want dan had wel de geheele Gemeente met de Kerkeraad in plaats van den Leeraar alleen verworpen te worden. En daarom ook wilden wij niet uit de woorden van Ds. Scholte oordeelen; maar hebben zelve de zaak onderzocht en wat hebben wij bij dat onderzoek bevonden? dit, dat onze Leeraar sinds wij hem kennen, de(n) levendigen Christus, den levendmakenden Geest, en het levendig Geloof duidelijk heeft verkondigd, en dat die verkondiging juist ter ontdekking van het doode verstandelijke geloof is, hetwelk slechts een menschenwerk is, en niet Gods gave; daarom meenden wij

105 Wilhemus à Brakel (1635-1711), bekend Nederlands theoloog.

reeds van den beginne, dat allen die niet de waarachtige Christus waren ingelijfd en den waren levendigmakenden Geest hadden, het onder deze prediking niet zouden uithouden, maar daartegen opstaan. Onze Leeraar is niet eene enkele reis van ons gehoord maar elke Sabbath en ook in de week predikt hij onder ons. Zullen wij nu aan anderen vragen of hij regt predikt of kunnen en moeten wij zelf niet daarover oordeelen? Hebben wij dan nog meer bewijzen noodig, om te weten of onze Leeraar wel regt predikt en zouden wij dan toch nog niettegenstaande wij volkomen overtuigd zijn en de meeste gelegenheid gehad hebben en nog hebben om dit te onderzoeken, toch nog aan Ds. Scholte zeggen, dat hij het voor ons moest klaar maken dat onze Leeraar geen levendige Christus enz. predikt. Dit zou even onzinnig zijn als wanneer wij de zon zien schijnen en dan aan iemand vragen, dat hij ons bewijzen zou de zon schijnt niet. Wanneer iemand in de Gemeente al was het een Leeraar, ja al waren het alle de Leeraars, tot u zeide in de belijdenis Schriften onzer Kerk wordt geen levendige Christus verkondigt, zoudt gij dan zeggen, wij willen het onderzoeken en wanneer iemand dit zelf openbaar voor de Gemeente wilde aantoonen, zoudt gij zoodanige Ketter toelaten zijne lastering te verdedigen? Indien gij regt staat zeker niet. En zouden wij dan die onzen Leeraar steeds hooren, die van God gesteld zijn om op de leer acht te nemen, die volkomen overtuigd zijn, dat die beschuldiging laster is, toelaten om slechts een oogenblik dien klad op de prediking van onzen Leeraar te laten rusten, toelaten dat Ds. Scholte met valsche beschuldigingen en bedriegelijke redenen het harte der Gemeente zoekt te verlokken en van den Leeraar af te trekken? Neen, wij wenschen den Heere niet te verzoeken en daarom terwijl wij overtuigd konden en moesten zijn en dit ook werkelijk zijn, dat de levendige Christus verkondigt wordt en dat dus de beschuldiging van het tegendeel leugen en laster is, daarom zoude alle uitstel om de waarheid te belijden in zulke gewigtige zaak zonde geweest zijn. Zelf(s) zij die nu uit deze Gemeente door Ds. Scholte verlokt zijn, hem aanhangen, hebben allen eenstemmig verklaard in het openbaar, dat zij met die beschuldiging van Ds. Scholte niet instemmen.

Gij spreekt in Uwen brief van vrees, om met onze werken voor het licht te komen. Wij verstaan echter niet wat Gij daarmede bedoelt, want toch de geheele zaak betreft de prediking van Ds. van Velzen. En deze is waarlijk niet bevreesd om openlijk te prediken. Gij zelf kunt hem hier elken Zondag komen hooren, en wilt Gij dat onze Leeraar bij U komt prediken, hij is daartoe bereid, waardoor het dan toch ten volle blijken kan dat hij niet bevreesd is, dat een iegelijk, wie maar wil, zich volkomen kan overtuigen, dat hij den levendigen Christus verkondigt en dat dus die beschuldiging van Ds. Scholte valsch en lasterlijk is.

Nu zullen wij nog antwoorden op Uwe vragen.

1°. De broeders H.G. Klijn en C. van der Meulen kunnen wij niet erkennen als Leeraars omdat de beproeving onwettig is geweest. Wij hebben U deswegens vroeger in het breede geschreven, en zijn in ons gevoelen door het gebeurde bevestigd. Want waarlijk, als het gevoelen van de Nationale Synode, en der Provinc.Kerkvergadering verworpen wordt, en een Leeraar alleen het examen afgenomen heeft, die zelf het onderwijs heeft gegeven, en dan nog vervolgens

zich alzoo openbaart als Ds. Scholte gedaan heeft, dan begrijpen wij niet, hoe iemand van ons kan vergen, om zoodanige beproeving in goede conscientie goed te keuren. Nogmaals raden wij daarom, dat er een behoorlijk examen geschiede. Wij wenschten hartelijk, gaarne de beide Ouderlingen Klijn en van der Meulen als Leeraars te kunnen erkennen, maar om dit te doen, moeten wij kunnen denken, dat de beproeving regt geschied zij.

2°. Gij vraagt eene openhartige en rondborstige verklaring of wij het Reglement van Utrecht blijven houden voor de regelmaat onzer kerkelijke handelingen. Wij geven U eenvoudig ten antwoord **Ja.** Maar wij begrijpen niet wat er U aan gelegen ligt, om aangaande eene louter huishoudelijke zaak, aan ons op de wijze als Gij doet, eene verklaring af te vragen. Gij zult U toch zelf wel herinneren dat dit reglement, een **huishoudelijk** reglement en geen **algemeen** reglement is. Zoodra er dus sprake is van onze betrekking met eene andere Gemeente, dan vragen wij niet naar dat Huishoudelijk reglement, maar dan kan alleen de **algemeene Kerkeördening** in aanmerking komen, en wij wenschen dat Gij U daaraan ook blijft houden, gelijk dat eene verpligting, zoowel de onze, en van alle de Gemeenten is. Wij verwachten dat nu door onze stellige verklaring uwe bekommernis ten aanzien van dat huishoudelijk reglement geheel zal weg genomen zijn, en willen U wel zoo dra wij noodig oordeelen aan het slot-artikel te voldoen daarvan kennis geven.[106]

3°. Wij willen U ook wel zeggen[107] dat onze Herder en Leeraar S. van Velzen hier reeds voor eenige maanden behoorlijk en wettig beroepen is, en in Vriesland van de Gemeente Drogeham van alle de Classes en van de Provinciale Kerkvergadering vrijgemaakt is om deze Gemeente als eigen Leeraar te bedienen.[108]

En nu broeders! alle andere dingen voorbij gaande, wenschen wij U tenslotte met broederlijke getrouwheid volgens Gods Woord op Uwe verplichting opmerkzaam te maken. Wij wenschen dit te doen uit liefde en tot het welzijn der Gemeente; daarom moeten wij ook naar waarheid zonder vleierij spreken. Gij kunt allen weten en weet ook dat Ds. Scholte een lasteraar is, blijkens zijne beschuldiging die hij willens en wetens tegen de prediking van onzen Leeraar heeft uitgebragt. Gij kunt allen weten en weet ook dat hij zich jarenlang geveinsd in deze zaak gedragen heeft ten aanzien van onzen Leeraar, en indien hij voeger niet geveinsd was, maar thans eerst door boosheid vervoerd is, dan is die razenden uitval waarin hij blijft volharden eene groote zonde, en niet te verdragen in een Opziener. Gij kunt allen weten, en weet ook dat Ds. Scholte

106 De slotbepaling van het 'Reglement' luidde: 'Art. 80. Deze artikelen zijn alzoo gesteld met gemeen overleg, dat zij, indien de omstandigheden in de gemeente dit vorderen, veranderd, vermeerderd of verminderd mogen en behooren te worden. Dit geschiedt door den kerkeraad in de gewone kerkeraadsvergaderingen.
Dit zal onverwijld moeten geschieden, wanneer het bewezen werd, dat iets tegen de uitdrukkelijke uitspraken van Gods Woord gesteld was. Willekeurige veranderingen zijn ongeoorloofd'. (EERSTE DEEL 411).

107 De kwestie onder 3°. genoemd, is een reactie op een passage door de Utrechtse kerkeraad aan de orde gesteld in zijn brief van 18 dec. 1839 (no. 5 van dit hoofdstuk).

108 Het afschrift in het genoemde Amsterdamse Copieboek heeft hier: '...en van de provinciale Kerkvergadering ontslagen en losgemaakt is'.

de Gemeente zoekt te verscheuren en te verwoesten, want hij heeft hier aan sommigen aangeboden, om hun als Leeraar te bedienen, wanneer zij ons en de Gemeente die onder ons opzicht is, verwerpen. Hij heeft hun die geschorst waren in hunne bedieningen wegens bewijs van onbekwaamheid, en die van zins waren zich te onderwerpen, bewogen, om in openlijke opstand tegen de Gemeente en de kerkelijke straffen uit te gaan, zich af te scheiden van de Gemeente, en zelfs van de Gemeente te ontvreemden wat haar toekomt, terwijl hij **eigenhandig** voor anderen eenen brief heeft gesteld en geschreven, gelijk ons duidelijk uit het schrift en de stijl[109] toeschijnt, doch waarin hij zijn hand door schuins te schrijven onduidelijk gemaakt heeft, en welke brief hij door eenige leden der Gemeente heeft laten teekenen, waarin verklaard wordt dat zij Ds. Scholte met de geschorste Ouderlingen en Diakenen aanhangen, om reede dat de zaak niet onderzocht is volgens dat schrijven, hoewel in dien zelfden brief staat dat men ons niet wil ontvangen om met ons te spreken en dus volstrekt zich moedwillig aan onderzoek onttrekt. Voorts heeft Ds. Scholte zich aan verscheidene leugenen schuldig gemaakt dewijl hij in zijnen laatsten brief zaken aan onzen Herder en Leeraar ten laste legt die geheel buiten de tegenwoordigheid en kennis van Ds. van Velzen geschied zijn. Hij heeft (nl.) geschreven dat Ds. Duin in zijne beschuldiging instemde maar Ds. van Velzen heeft Ds. Duin dien brief voorgelezen waarop deze zegt, hoewel hij over de prediking van Ds. van Velzen zijn gevoelen had gezegt aan Ds. Scholte, doch dat hij (Ds. Duin) gek zoude moeten geweest zijn, indien hij dit gezegd had, wat Ds. Scholte schrijft. In den zelfden brief haalt hij Gods Woord aan, maar gaat daarbij in vreeselijke woede uit tegen onzen Leeraar en tegen de leer die deze verkondigt, en tegen alle die deze leer aanhangen en liefhebben, schrijvende dat zij beneveld en bedwelmd zijn door de damp der prediking van onzen Leeraar en dat deze slechts een rol speelt.[110] Daar en boven wil hij nog deze zelfde gevoelens door den drukpers openbaar maken, en ofschoon daardoor zelfs degenen die buiten zijn, klaar en duidelijk hem zouden leeren kennen, nogthans is het Uwe verplichting als Opzieners en Kerkenraad, naar Gods wil, en tot welstand der Gemeente te handelen. Hierbij moeten wij nog melden dat onze Leeraar ons verhaald heeft nog in deze week een lid Uwer Gemeente te hebben gesproken, die hem verhaalde dat Ds. Scholte zijn kind **weder gedoopt** heeft. Waarde Broeders! wij zullen thans geen andere dingen hierbij aanhalen; het gezegde behelst waarlijk reeds een overvloedige stoffe - helaas! van de verregaande ondeugden. Wij zullen U thans ook niet wijzen op de gevolgen die zulke handelingen moeten hebben, en wat daarover van den Heere te wachten is. Wij wenschen thans alleen dat Gij zelve zult vragen, Heere wat wilt Gij dat wij doen zullen, en dat Gij daarom naar Gods Woord handelt. Wij bidden U dat Gij geen mensch ontziet, want bij God is geen aanneming des persoons. De Heere ziet en merkt er toch op, er is een gedenkboek voor Zijn aangezicht, en Gij hebt niet beloofd, toen Gij tot Uwen post kwaamt, dat Gij naar den zin van eenen mensch, al was het een Leeraar, dezelve zoudt waarnemen, maar

109 Het afschrift heeft: '...uit het schrift en de stellingen...'.

110 Een rol spelen = zich anders voordoen dan men is; iets verrichten dat niet tot eer strekt.

getrouwelijk den Heere, en wanneer Gij dan wel een lid zoudt durven censureeren en afsnijden, maar eenen Leeraar niet zoudt durven tegenstaan, als deze zich aan allerlei boosheid met volharding schuldig maakt, wat hebt Gij dan van God te wachten? God is niet onverschillig hoe Gij het maakt in Zijne Gemeente en wanneer dezulken die de kudde verderven (en) verwoesten, hun eigen rijk oprigten, maar de waarheid lasteren, geduld, verdragen en gevleid worden, dan zal de Heere bezoeking doen. De Heere zegt 'Ick sal Jeruzalem met lantaarnen doorsoecken; ende Ick sal besoeking doen over de mannen die stijf geworden sijn op haren droessem, die in haar herte seggen, de Heere en doet geen goet, noch Hij en doet geen quaet' - Zephanja 1:12. Daarom merkt op des Heeren Woord Exod. 20:16; Deuter. 19 vs 15-21; Spreuk. 6:19 en 4:24: Lev. 19:16; Exod. 23:1; Jerem. 9:8; Spreuk. 19:5; Joh. 8:44; Matth. 7:1, 2; Openb. 21:8 en 22:15; 1 Cor. 13 vs 4-7; Gal. 5:12, 19-21 en 26; Jac. 1:20 en 1 Joh. 3:15. Ziet daarbij het formulier des Avondmaals, en wie daarvan geweerd moeten worden. En vergelijk bij dat alles het gedrag van Ds. Scholte, om vervolgens zoo te handelen, dat Gij de goedkeuring van Hem mogt verkrijgen, Die ten laatsten dage zeggen zal: Komt Gij goede en getrouwe dienstknecht, gaat in, in de vreugde Uwes Heeren'. Van ganscher harte wenschen wij dat Ds. Scholte terug keere van zijnen weg, en verootmoedigd worde voor den Heere. Wij zoeken zijn verderf niet maar zijne behoudenis, en hoewel wij dus de boven aangehaalde texten hebben opgegeven, zoo doen wij echter niet als of wij hem voor een onbekeerd mensch houden, maar integendeel, omdat wij wenschen dat hij, hoe eer, hoe liever uit het Woord Gods zijne verkeerdheid inziende,[111] verootmoedigd, als een broeder teruggebragt worde en opdat het welzijn der Gemeente bevorderd en hoewel het ons nu smart dat er dringende redenen bestaan waarom wij het bovenstaande aan U moeten schrijven, en Gij ook van Gods wege verpligt zijt, den overtreder te tuchtigen, nogthans verwachten wij, dat bij getrouwheid ook de Heere Zijnen zegen zal geven. De genade zij met U.

De Kerke(n)raad der Christ.Afgesch.Gemeente te Amsterdam
Amsterdam den 30 Jan.ij 1840
Namens denzelven
S. van Velzen, v.d.m. praeses
Ns. Obbes Dzn. Diaken Scriba[112]

111 De voorgaande zeven woorden zijn als correctie ingevoegd en ontbreken in het afschrift.
112 De Utrechtse kerkeraad beantwoordt deze brief bij schrijven van 11 febr. 1840 (GKU, Brievenboek 1838-1848, folio 85-89). Het college is niet overtuigd door het Amsterdamse vertoog. Ds. Scholte zou ds. van Velzen eerder twee malen hebben horen preken en reeds toen zijn bezwaren hebben kenbaar gemaakt etc.

12. J.A. Wormser en H. Höveker (beiden q.q. namens de groep Wormser), Amsterdam 31 januari 1840

No. 5
Den Wel Eerw. Heer Ds. H.P. Scholte te Utrecht

Wel Eerwaarde en Geliefde Broeder in den Heere!

Wij herhalen UwelEerw. bij dezen schriftelijk, dat ten gevolge der omstandigheden, welke de Gemeente alhier verontrusten, de lidmaten welke onder onze leiding en besturing, naar 's Heeren woord wenschen te blijven wandelen, en het Huishoudelijk Reglement, waarop wij in de Burgerlijke maatschappij als Gemeente erkend zijn, wenschen blijven na te leven, met eenparige stemmen UwelEerw. hebben verzocht in onze gemeente het Herders en leeraarsambt in alle deelen te willen uitoefenen, en de regering en verzorging onzer Gemeente gezamenlijk met ons, een iegelijk volgens den aard der bediening, welke hij van den Heere ontvangen heeft, te willen deelen.

Daar wij van UwelEerw. bereidvaardigheid daaromtrent verzekerd zijn, maken wij van deze gelegenheid gebruik, om UwelEerw. te melden, dat de regeling der gemeentelijke zaken thans zooverre gevorderd is, dat wij UWelEerw. kunnen verzoeken, in ons midden het Nachtmaal des Heeren te komen bedienen, zoo spoedig de verzorging van andere gemeenten, welke aan Uwe zorg zijn toevertrouwd, zulks toelaten zal. Wij verzoeken UwelEerw. het in dat geval, zoodanig te willen schikken, dat UwelEerw. het H.Nachtmaal bij ons **op den dag des Heeren** en wel **tweemaal** op één dag, bedient, omdat vele mansledematen daarvan in de week uit hoofde van beroepsbezigheden, geen gebruik zouden kunnen maken, en de gemeente, welke thans uit ongeveer veertig volwassenen bestaat[113] door huisselijke als andere omstandigheden niet **tegelijk** kan vergaderen.

Voorts moeten wij UwelEerw. nog verzoeken, ons zoo vele dagen vooraf van Uwe komst te willen verwittigen, dat wij de ledematen te Weesp, Baambrugge en Haarlem[114] behoorlijk kunnen uitnoodigen om te Amsterdam te komen, ten einde met ons den dood des Heeren te verkondigen; terwijl wij de Broeders te Utrecht verzoeken, UwelEerw. wel te willen toestaan, dat UwelEerw., daar wij met de geheele regeling nog niet gereed zijn, een beker ten gebruike medebrengt. Wij verblijden ons UwelEerw. te kunnen melden, dat al de leden onzer gemeente wandelen in liefde en eensgezindheid, en dat wij vele blijken mogen opmerken, dat de Heere de lezing en onderzoeking van Zijn H.Woord paart met de genade en vertroosting van den H.Geest, zoodat wij steeds lust en ijver mogen opmerken om dat Woord in ootmoedige afhankelijkheid van de genade des Heeren, zoowel in de huisgezinnen als in de gemeente te onderzoeken. Wij groeten UwelEerw. met de Utrechtsche gemeente in den Heere, en bidden

113 Vergelijk noot 63.

114 Inderdaad woonden er in die tijd leden van de Amsterdamse gemeente in de drie genoemde plaatsen. De Afgescheiden gemeente te Haarlem werd eerst 1 jan. 1859 zelfstandig.

van Hem, dat de band van liefde en eensgezindheid tusschen al Zijne kinderen steeds moge toenemen, door het gemeenschappelijk geloof in onzen God en Zaligmaker Jezus Christus. Amen.

Uwe liefhebbende Broeders in Christo
Namens den Kerkeraad der Christelijk afgescheidene
Gemeente te Amsterdam

J.A. Wormser President
H. Höveker Secretaris

13. De kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam, 5 februari 1840.[115]

Dit stuk handelt over het bijeenroepen van een 'provinciale vergadering' in Noord-Holland, door ds. Scholte, tegen vrijdag 21 februari 1840.[116] De bijeenkomst, waar voornamelijk de aanhang van laatstgenoemde aanwezig was - onder meer de groep-Wormser - werd gevolgd door een samenkomst op 6 en 7 maart 1840, uitgeschreven door ds. A. Brummelkamp.

Aan Ds. H.P. Scholte
te Utrecht

De kerkeraad der Christelijke Afgescheidene Gemeente te Amsterdam heeft eenen brief ontvangen van den 31 January l.l. geteekend Scholte V.D.M. president der laatstgehoudene Provinciale Vergadering in Noord-Holland, waarin deze te kennen geeft eene Provinciale Vergadering bij een geroepen te hebben, wegens de zaken in onze gemeente voorgevallen, zoo dat dus een persoon, die te Utrecht woont en in deze Gemeente niets te zeggen heeft, nogthans hier eene Vergadering op eigen Autoriteit wil beleggen.

Wij willen echter Ds. Scholte in zulke aanmatigingen niet stijven en herinneren hem daarenboven dat wij hem als een Lasteraar verklaard hebben. Alleen om deze redenen zouden wij dus reeds deze bijeenroeping niet kunnen erkennen, hoewel het daarenboven u niet onbekend kan zijn dat wij u reeds voor de dienst in de regeering der kerk vroeger bedankt hebben.[117] Ds. Scholte blijft dan ook zelf aansprakelijk voor de moeite en kosten die hij aan zulke broeders veroorzaakt die te vergeefsch naar deze stad zouden komen. Wij houden die bijeenroeping van Ds. Scholte voor niets beteekenend. Voorts kunnen wij aan Ds. Scholte melden dat er reeds wettige pogingen worden aangewend om eene Provinciale Vergadering te beleggen,[118] doch dat die Vergadering allerwaarschijnlijkst niet op den 21en February zal gehouden worden. Wij

115 Afschrift van dit stuk: GKA, inv.no. 28, Copieboek 1840-1847, no. 173.
116 De notulen vande door Scholte c.s. belegde vergadering zijn opgenomen in DERDE DEEL 353-365. Men zie echter ook stuk no. 16 van dit hoofdstuk.
117 DERDE DEEL 253-258, speciaal 255.
118 Vergelijk stuk no. 15 van dit hoofdstuk.

herinneren verder aan Ds. Scholte dat ‘Wie gelooft die en sal niet haesten’, Jes. 28:16.

Amsterdam 5 February 1840

Namens den kerkeraad voornoemd:
S. van Velzen v.d.m. praeses
Ns. Obbes Dzn Diaken scriba

14. J.A. Wormser ‘Aan de Leeraars in de Christelijke Afgescheidene Gemeenten in Nederland, en de Kerkeraden derzelver Gemeenten in de Provincie Noord-Holland’, Amsterdam 12 februari 1840

> Wormser c.s. en Scholte hebben zich - na de hierboven genoemde brief (no. 13) - blijkbaar niet geheel zeker gevoeld ten aanzien van het bijeenroepen door laatstgenoemde van een provinciale vergadering voor Noord-Holland. Vandaar onderstaande brief, door Wormser geschreven in zijn kwaliteit van ‘provinciale correspondent van Noord-Holland’.[119]

Eerwaarde en Geliefde Broeders in den Heere!

UEerw. hebt allen eene behoorlijke uitnoodiging ontvangen tot het houden eener Provinciale vergadering te Amsterdam, op den 21e February 1840 des namiddags ten drie ure. Thans verneem ik wel van ter zijde, maar toch door den Diaken A. Verburg[120] alhier, dat er pogingen aangewend worden, om het plaats hebben van die vergadering te verijdelen. Daar de gemeente te dezer plaatse niet langer ten speelbal kan verstrekken van menschelijke willekeur, geef ik UEerw. door deze kennis, dat de Provinciale Vergadering, op voorzegden dag en uur zal plaats hebben, ook dan wanneer UEerw. een tegenovergesteld berigt van eene andere zijde mogt hebben ontvangen; en verzoek ik UEerw. ernstig aan die vergadering te komen deelnemen.

Ik wil niet hoopen, dat iemand uwer gehoor zal geven aan dwarsdrijverijen over den vorm, wie al of niet in deze omstandigheden, dezelve vergadering had behooren uit te schrijven.

De Leeraar, al de ouderlingen, al de Diakenen te Amsterdam zijn geschorst,[121] Ds. Scholte en de geheele kerkeraad te Utrecht zijn van de kerkelijke gemeenschap afgesneden, indien men namelijk aan al de dwaasheden, die thans hier op een gestapeld worden, eenig gewigt zou hechten. Door wien zou dan de vergadering worden uitgeschreven? Ik doe het bij deze in een betrekking, waarin ik nog niet geschorst ben. Doch het is genoeg, dat aan UEerw. tijd en plaats bekend zijn; ik

119 J.A. Wormser werd 5 aug. 1837 als zodanig benoemd door de prov. vergad. van Noord-Holland; DERDE DEEL 337, noot 2.

120 A. Verburg maakte deel uit van de kerkeraad Van Velzen; vergel. blz. 145, ook Bos IV, 172.

121 Wormser doelt hier op het feit, dat de vier geschorste ambtsdragers onder wie hijzelf, op hun beurt de kerkeraad Van Velzen (omvattende behalve de predikant vijf ouderlingen en vier diakenen) hadden geschorst. In zijn redenering waren er dus in de Afgescheiden gemeente te Amsterdam in het geheel geen niet-geschorste ambtsdragers meer. Even later typeert hij echter al deze zaken als ‘dwaasheden’.

vertrouw dat de belangstelling in de Gemeente des Heeren, UEerw. herwaarts zal voeren, en gijl. niet door het onaangename en

moeyelijke der zaken zult worden afgeschrikt, en U om de eene of andere reden van de bijwoning der vergadering zult trachten te ontslaan. In geval aan de minderheid der Amsterdamsche Gemeente **moedwillig** de gelegenheid onthouden werd, om de zaken door UEerw. naar Gods Woord te doen beslissen, 1 Cor. VI: 1 enz., zou het ook aan haar niet kunnen verweten worden, indien één harer leden,[122] die het Kerkgebouw aan de gemeente beloofd, maar nog niet geleverd heeft, onder leiding van de minderheid des kerkeraads, begreep andere maatregelen te moeten nemen, teneinde degenen, die opzettelijk en met ontduiking van alle onderzoek mogten verlangen ongestoord in hunne handelingen voort te gaan, het kerkgebouw te doen ontruimen, Rom. XIII: 1-4, daar zij het gegeven heeft aan de Christelijk Afgescheidene Gemeente, **waarvan zij medelid is,** en niet aan een gedeelte van dezelve dat alle onderzoek schuwt, en zich slechts op deszelfs **getal,** als gemeente beroept.

De genade van onzen Heere Jezus Christus zij met uwen en mijnen geest, Amen.

De Provinciale Correspondent van Noord-Holland
J.A. Wormser, Ouderling

15. Ds. A. Brummelkamp 'Aan de Leeraars der Christ.Afges. gemeenten en de Kerkeraden dier gemeenten in Noord-Holland', Schiedam 14 februari 1840

Nadat de uitnodigingen voor het houden van een provinciale vergadering door Scholte en Wormser zijn verzonden, gaat ds. A. Brummelkamp, die van 11 december 1839 tot 18 juli 1842 te Schiedam stond,[123] eveneens zulk een samenkomst bijeenroepen. Brummelkamp vreest dat het beleggen van een provinciale synode op initiatief van één der partijen in 'de zaaken te Amsterdam', de andere groep er van zal weerhouden aanwezig te zijn. Het is onzes inziens zonneklaar, dat ook het initiatief van Brummelkamp - hoe goed bedoeld - niet in overeenstemming is geweest met het gereformeerde kerkrecht. Immers, het samenroepen van een provinciale vergadering zou de taak zijn geweest van één der kerken in Noord-Holland.

Nu moeten, bij de beoordeling van het optreden van Brummelkamp, nog enige andere punten naar voren komen. In de eerste plaats: door de kerkeraad van Amsterdam waren reeds op 31 januari 1840 enige 'Herders en Leeraars' van de Afgescheiden gemeenten opgeroepen tot een vergadering over de Amsterdamse twist.[124] Brummelkamp deed dus weinig anders dan het in bepaalde banen leiden van een reeds in beweging zijnde stroom. Verder: het kerkverband in Noord-Holland was in de eerste jaren na 1834 uiterst zwak (daardoor kunnen we ook niet spreken van een classis of classes in genoemde provincie); het omvatte volgens de handelingen

122 Bedoeld is vrouwe J.J. Zeelt te Baambrugge; men zie voor deze kwestie DERDE DEEL 145-148; VIERDE DEEL 370-372.
123 Zonder aldaar te zijn bevestigd.
124 GKA, inv.no. 28, Copieboek 1840-1847, no. 174.

van de provinciale vergaderingen 1837-1840[125] slechts de gemeenten Amsterdam, Andijk, Hoorn, Huizen, Urk en Zaandam. Huizen heeft slechts kort bestaan; Andijk, Hoorn en Zaandam waren zeer zwak en voor een deel door onderlinge verdeeldheid verscheurd.[126] Tenslotte: het uitnodigen van predikanten

125 DERDE DEEL 333-365.

126 Het zou mogelijk zijn geweest, dat de gemeente te Urk in deze initiatief had genomen.

uit een andere provincie kwam in de eerste jaren meer voor.[127] Evenwel is het een merkwaardige vergadering geworden.[128] Wij lezen in het *Verslag:* 'De toegang tot de Vergadering staat open voor de Gemeente. Vele leden derzelve zijn aanwezig'. (1) De vergadering telt 30 leden; onder dezen zijn 11 predikanten alsmede 19 ouderlingen - de laatsten komen uit de provincies Friesland, Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant (2,3), Wormser c.s. zijn niet aanwezig; Scholte vertrekt aan het einde van de eerste dag. De vergadering is nimmer beschouwd als een synode. Het verwondert derhalve niet, dat deze samenkomst de Amsterdamse twist niet heeft kunnen afdoen. Na afloop heeft Brummelkamp, handelend weliswaar 'in den geest der vergadering, maar niet op last van dezelve, van Scholte (wiens handelingen in de onderhavige kwesties sterk waren veroordeeld) schuldbelijdenis gevraagd. Van de kerkeraad te Amsterdam: erkentenis dat de vier kerkeraadsleden zonder voldoende gronden en overijld waren geschorst; en van de vier geschorsten: schuldbelijdenis ten aanzien van het 'daarstellen van... afzonderlijke bijeenkomsten' (10,11).
Eerst de synode van 1840 behandelde de Amsterdamse twist finaal; Scholte werd geschorst en uitgesproken werd 'dat de schorsing, gedaan door den kerkeraad te Amsterdam, moest bevestigd worden...'[129]

Geliefde Broeder in den Heere!

Van den eersten oogenblik af, dat de zaaken te **Amsterdam** tot de hoogte van verwijdering gekomen zijn, kwam de gedachte bij mij op, dat op de niet in die zaak betrokkene Leeraars de verpligting rust, om zich met de zaak te bemoeijen, en de Broeders aldaar uit te noodigen, tot bijwooning eener vergaadering van **Leeraars,** en tot blootlegging der zaaken voor dezelve. De gedachte ontstond uit de overtuiging, dat beide partijen malkanderen de bevoegdheid zouden betwisten tot het beleggen eener vergaadering. Daar nu van de eene zijde eene vergaadering bijeengeroepen is, maar de wettigheid hiervan ter andere(r) zijde ontkent wordt, rekene ik het onze roeping te zijn, om tusschen beiden te koomen, niet om ons iets aan te maatigen boven anderen, of om over het al of niet wettige van vergaderingen te twisten, maar opdat beide partijen tot eene vergaadering geroepen, ook met ter daad te zamen komen, en wij in de gelegenheid moogen zijn, om de Broeders van weerszijden te hooren. Ik rekene mij hiertoe des te meer verpligt, om dat ik hierover voor eenige daagen aan drie Leeraars geschreven hebbende van een hunner ter antwoord ontfangen heb, dat zijne EW. geen lust heeft, eene misschien vergeefsche reis naar **Amsterdam** te doen,[130] van een ander de aanwijzing, dat de brieven die wij uit Amsterdam

127 Men zie bijvoorbeeld DERDE DEEL 347.

128 Men zie: *Verslag van de vergadering van opzieners der Gemeente Jesu Christi, gehouden den 6 en 7 Maart 1840*.

129 *Verslag synode 1840 Amsterdam* 44-46, 48-50, 63-66.

130 Het blijft uiteraard gissen, aan welke drie predikanten Brummelkamp aanvankelijk heeft geschreven. Niet onwaarschijnlijk lijkt ons, dat bedoeld zijn (in déze volgorde): G.F. Gezelle Meerburg (die de vergadering niet heeft bijgewoond), H. de Cock en H.J. Budding. Laatstgenoemde had op het betreffende tijdstip feitelijk reeds met het verband van de Afgescheiden kerken gebroken (Gunning 165-170), maar werd door velen toch nog als

ontfangen hebben, ons van zelve tot de maatregel leiden, terwijl ik van den derden Broeder antwoord wacht, maar waarschijnlijk te vergeefsch.

ambtsdrager aanvaard. Tegen de verwachting in, was Budding op de Amsterdamse vergadering aanwezig.

Thans nog met andere Broeders te corresponderen, over de bepaaling van den dag en uur laat ik naa, niet omdat ik hierin verkiezing heb, maar omdat het belang der gemeente vordert, dat wij zoo spoedig de zaaken behandelen, zonder den tijd met over en weer schrijven te laten voorbijgaan.

Daarom dan Broeders! noodige ik uw dringend om op deze zaaken te letten, en met ons op eene Provinciale Kerkvergadering van Noord-Holland, welke van beide partijen verlangdt wordt, zaamen te koomen.

Zoo God wil zal de vergaadering gehouden op vrijdag den 6den Maart des 's nademiddags ten 3 uren in het **Kerkgebouw te Amsterdam.** Dat ik de vergaadering te zaamen roep op eenen vrijdag geschiedt, omdat een der Hoofdpersoonen die in de zaak gemengd zijn namelijk Br. Wormser anders geen gelegentheid heeft, om dezelve bij te woonen. Broeders! dat dan niemand onzer zich aan deze vergadering onttrekke, of door nietige aanmerkingen, over den vorm of tijd dezelve belemmere. Het geloof door de liefde werkende woone in onzer aller harten.

Gods genade in Christo zij met U,

Uw liefhebbende broeder in Christus
A. Brummelkamp

16. Aanvulling op de handelingen der vergadering van Scholte c.s., gehouden 21 februari 1840 te Amsterdam

Het nu volgende stuk behelst zakelijk weinig anders dan vermeld in de artikelen 39-41 van de handelingen van de 'provinciale vergadering' in Noord-Holland, belegd door Scholte c.s. op 21 februari 1840.[131] Dat wij deze aanvulling toch reproduceren is vanwege de omstandigheid, dat genoemde handelingen de indruk vestigen, dat de moeilijkheden in de Afgescheiden gemeente te Hoorn in de plenaire zitting zijn besproken, terwijl in het onderstaande - onzes inziens aantekeningen van ds. Scholte tijdens de vergadering - tot uitdrukking komt dat moet worden gesproken van een behandeling daarná.

Overigens: volgens een brief van P. Jolly te Hoorn van 4 maart 1840[132] was het diens bedoeling niet, dat zijn brieven zouden worden gelezen in de vergadering van de groep Scholte-Wormser, maar in die van 6 en 7 maart 1840, gehouden onder voorzitterschap van ds. A. Brummelkamp.

> In de kleine Afgescheiden gemeente te Hoorn waren circa 1840 G. Baay en G. Ellerbroek ouderling alsmede P. Jolly diaken.
> De beide eerstgenoemden stonden aan de zijde van Scholte, Jolly koos voor Van Velzen c.s. In 1840 geraakt Hoorn buiten het kerkverband, maar op 14 mei 1843 zoeken Ellerbroek en Jolly weer contact met de andere Afgescheiden kerken in de provincie Noord-Holland. In 1854 moet de gemeente te Hoorn wegens een gering aantal leden worden ontbonden.[133]

131 DERDE DEEL 353-365.
132 Idem, 318-320.
133 Breder hierover: DERDE DEEL 317-318.

Voortzetting van de vergadering gehouden bij broeder Budde aan huis, vrijdag den 20 February 1840.[134]

Tegenwoordig zijn de broeders (Ds.) H.P. Scholte, I. Overkamp, (Ds.) C. van der Meulen, (J.) van Lijnen, P. Wakker, G. Baay, G. Ellerbroek, (H.) Barendrecht.[135]

Art. 1. Wordt door Br.Baay een brief voorgelezen van de gemeente te Hoorn aan de Provinciale vergadering, waarin de hoofdzaak is dat onpartijdig zal worden te werk gegaan in het onderzoek der beroerten en verklaart Br. Jolly dat hij gemoedelijk bezwaar heeft, dat hij om zijne ongeloovige huisvrouw, diaken van de Chr.afgesch.gemeente zou kunnen blijven.

Art. 2. Een tweede brief van do. van Velzen en eene beschuldiging tegen Br.Baay omtrent de ellende van den mensch, als zoude Br.Baay die ontkend hebben. Bij onderzoek blijkt dat deze beschuldiging geheel ongegrond is.

Art. 3. Een derde brief van Br.Jolly aan de vergadering waarin hij vraagt of Broeder Baay niet gelijktijdig met het ouderlingschap het Diakenambt kan bedienen en hij alzoo kon ontslagen worden, om reden in art. 1 vermeld; het tweede punt van bezwaar betreft broeder Ellerbroek daar Br.Jolly vermeent dat Br.Ellerbroek geene gaven zoude bezitten tot zoodanig ambt, als het van een opziener vereischt wordt.

Art. 4. Do. Duin verlaat de vergadering.

Art. 5. Wordt besloten Broeder Jolly schriftelijk te berigten en duidelijk te antwoorden op zijne bezwaren waartoe de Broeders van Lijnen en Wakker benoemd worden.

Art. 6. Omtrent de bezwaren tegen ouderling Ellerbroek ingebragt, bekend Br.Ellerbroek dat dezelve alle niet ongegrond zijn, doch daar dezelve niet de prediking betreft als regeerend ouderling en ook geen aanmerking op het gebed[136] of wandel behelst, worden de Broeders van Lijnen en Wakker verzocht[137] hem[138] dit te melden hetwelk zij zich laten welgevallen.

134 Bedoeld is vrijdag 21 februari 1840.
135 J. van Lijnen en P. Wakker waren ouderlingen te Zaandam, (de latere ds.) G. Baay en G. Ellerbroek te Hoorn, Hendrik Barendrecht te Zuid-Beijerland.
136 G. Ellerbroek trad blijkbaar op als voorganger/oefenaar, vandaar dat wordt gesproken van prediking en gebed.
137 In het oorspronkelijk staat: '...de Broeders van Lijnen en Wakker worden verzocht...'.
138 Namelijk de 'bezwaarde' P. Jolly; zie het voorafgaande artikel 3: 'het tweede punt...'.

17. F.W. Egeling, Amsterdam (maandag) 20 april 1840

den WelEerwaarden Heer
Ds. H.P. Scholte V.D.M.
te Utrecht

Waarde Broeder in onzen Heer Jezus Christus!

Namens den Kerkeraad[139] neem ik de vrijheid UwelEerw. uit te noodigen alhier tot de Gemeente over te komen, teneinde, zoo de Heer wil, den H.Doop en des Heeren H.Avondmaal te bedienen. Zoo bij UwelEerw. de gelegenheid bestond om tegen aanstaande Zondag tot ons te komen, wenschen wij zulks gaarne een paar dagen van te vooren te weeten. Zoo dit echter niet kan plaats hebben, en UwelEerw. overkomst acht dagen uitgesteld wordt, wenschen wij hiervan bijtijds verwittigd te worden. Ik verzoek UwelEerw. de Utrechtsche Kerkeraad te verzoeken onze Gemeente eene beker voor dien dag te willen afstaan. - Groet alle de Broeders.

De Heere zij met U en de Uwen, Amen.

Uw liefhebbende Broeder in Christo.
F.W. Egeling[140]

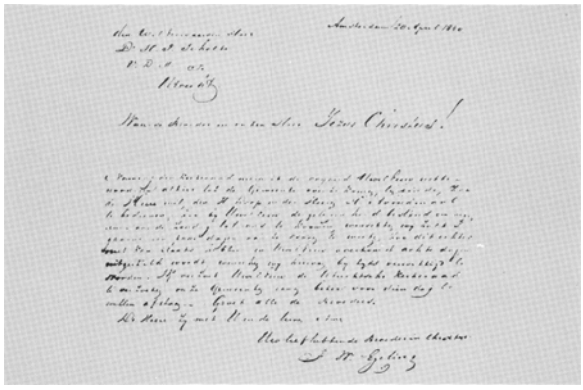

F.W. Egeling, Amsterdam 20 april 1840

139 Bedoeld is van de groep Wormser
140 Frederik Willem Egeling, geb. circa 1812, apotheker, werd al spoedig na 1840 Hervormd; vgl. DERDE DEEL 353.

Hoofdstuk 10
Brieven (5) naar aanleiding van de schorsing van ds. H.P. Scholte

Inleiding

Zoals bekend werd ds. Scholte door de synode van de Afgescheidenen, gehouden te Amsterdam van 17 november tot 3 december 1840, geschorst.[1] Naar aanleiding van dit gebeuren richt Scholte zich circa 10 december 1840 tot een aantal gemeenten voornamelijk in de provincies Utrecht, Noord- en Zuid-Holland, Gelderland en Zeeland, teneinde te vragen of zijn schorsing al dan niet wordt erkend.[2] Als reactie daarop, werd Scholte door verscheiden personen en kerkeraden opgewekt zijn conflict met ds. S. van Velzen opnieuw te toetsen aan het Woord des Heeren. Ook in het onderstaande lezen we iets daarvan.[3]

Bij de brieven die we in dit hoofdstuk reproduceren, voegen we er één geschreven door mr. H.J. Koenen (1809-1874).[4] Hoewel dit schrijven dateert van vóór de schorsing, menen we het hier een plaats te moeten geven, aangezien er uit blijkt, hoezeer Scholte reeds in de herfst van 1840 zag dat zijn kerkelijke positie in gevaar was. Verder is deze korte brief van belang, daar hij ons leert, dat laatstgenoemde zich in deze tijd heeft uitgelaten over een ‘vermoedelijk vertrek naar Amerika’.

1. H.J. Koenen, Amsterdam, 7 november 1840

> In de jaren kort na 1834, financierde Koenen tezamen met mr. A.M.C. van Hall, mr. G. Groen van Prinsterer en Scholte een visserspink. Dit om enige Scheveningse vissers te helpen, die brodeloos waren geworden; aangezien zij 's zondags niet wilden arbeiden.[5]

1 Vergelijk de inleiding van het vorige hoofdstuk.
2 DERDE DEEL 269, alsmede de volgende noot.
3 Men zie ook DERDE DEEL 159-160, hoofdstuk 16, 284-285, 294-303, 306-310.
4 Men zie ook DERDE DEEL 159-160, 188-191 hoofdstuk 16, 284-285, 294-303, 306-310. studeerkamerman is geweest. Hij heeft wel openbare ambten bekleed, maar wij bedoelden te zeggen, dat hij deze niet zócht.
5 Men zie voor deze zaak ook hoofdstuk 17 en 18.

Geachte Broeder in het Geloof!

Ik ontving voor eenige dagen uwe letteren met de inliggende Rekening Courant. Mijn gevoelen, reeds een jaar geleden geuit, dat het wenschelijk zou zijn de pink te verkoopen, is, gelijk Gij begrijpt, door de ongunstige verhoudingen van dit jaar nog meer versterkt geworden, en wordt dit al verder door uw vermoedelijk vertrek naar Amerika. Gij zult toch wel niet van voornemen zijn het beheer der pink van uit dat overzeesche land te blijven voeren. Gaarne zou ik dus eens stellig weten welke uwe plans te deze aanzien zijn. Wie weet of de zeelieden die de pink bevaren, en toch wel meest gescheidenen zijn, immers vroeger waren, niet wel zelve naar Amerika vertrekken. In allen gevalle wenschte ik gaarne van de zaak af te zijn, en zal, indien er niet anders op is, mijn aandeel zoeken te verkoopen of over te doen, tot welken prijs dan ook.

Ik verneem nog al veel goeds van de winterharingvangst: het is in de hand des Heeren eenige gunstige wending ten deze te geven. Hij geve het ten goede der arme strandbewoners! Zijt oprechtelijk gegroet in onzen God, van

Uw heilbiddenden D(ienaa)r en Vr(iend)
H.J. Koenen

2. W. Bergman, namens de kerkeraad te Naaldwijk, ongedateerd

Wij dateren deze brief 12 december 1840, aangezien we er in lezen dat hij ‘den 12’ is geschreven en dat men de vorige dag (‘den 11’) bij geruchte heeft gehoord van de schorsing van Scholte.

De Afgescheiden gemeente te Naaldwijk ontstond vermoedelijk in 1837. De eerste ouderlingen waren W. Bergman en Hendrik Hoogenraad, de eerste diakenen Cornelis Hanekroot en Hendrik Stokdijk.[6] De schrijver van onderstaande brief, W. Bergman, was in het tijdvak 1837-1840 als afgevaardigde aanwezig op enige provinciale vergaderingen van de Afgescheiden kerken in de provincie Zuid-Holland. Uit het feit, dat hij ook aanstonds zijn gemeente vertegenwoordigt als - na de door ds. Scholte veroorzaakte breuk - het gereconstrueerde kerkverband in de provincie Zuid-Holland vergadert,[7] mag worden geconcludeerd, dat Naaldwijk niet de zijde van Scholte heeft gekozen. Zijn proza is niet geheel doorzichtig.

Willem George Frederik Bergman (1797-1846) was van beroep

6 J.G. de Ridder, *De kerkhistorie van het Westland*, Zaltbommel 1966, 153-154. Vermeld wordt, dat de instituëringen de bevestiging van de eerste kerkeraad op 28 april 1837 viel. Uit de HO (provincie Zuid-Holland) moeten we echter, voor wat betreft de bevestiging, tot een later tijdstip concluderen; 24 juli 1838 (art. 43): ‘De kerkeraad (van Naaldwijk) verlangt onderzocht en geördend te worden - 29 en 30 aug. 1839 (art 3): ‘Te Naaldwijk was de kerkeraad bevestigd’.

7 GKsG, Notulenboek der Prov. Vergaderingen Zuid-Holland, 1842-1855, vergaderingen van 13 dec. 1842, 11 april 1843, 23 april 1844 etc.

klompenmaker.[8] In 1839 verlangt zijn gemeente dat hij zou worden 'onderzocht en geördend... tot de bediening des Woords en der Sacramenten'.[9]

Aan Zijn WEWD H.P. Scholte Bedienaar des evangeliums
Te Utrecht in Adres

Waarde Broeder

den 12 zavends zittende om Uw te schrijven over de belangens, en om U de voorige antwoorden te zenden[10] en dewijl wij den 11 op de kerkvergadering gesproken hadden over Uwe schorsing die wij van buiten gehoord hebben zoo was ons besluit na dat ik de zaak open gelegt had wanneer die schorsing daar uit voor(t) komt dezelfde niet te erkennen en daarom UE te schrijven of het alzoo ware, en ziedaar komt het antwoord en de vraag met al de zaaken die beslooten waren,[11] dus blijven wij U erkennen als onze Herder en Leeraar, gelijk UE wel zien zal in de antwoorden. Maar wij moeten UE tevens vermanen gelijk gij ons geschreven hebt dat gij Uw dan voortaan van de bediening zoude onthouden daar wij het voor(r)egt nog nooit gehad hebben om Uw in ons midden te hooren prediken zoo blijven wij Uw op het dringenst vermaanen om nu Uwe beloften te komen voldoen zoo spoedig mogelijk is. De Gemeente geeft haar verlangens in alle die zaken op, schoon die zwak[12] Dat zij hunne Ouderling aanbevolen hebben om tot de bediening op te lijden is niet geschied om dat dit een zaak ware die tot hiertoe zijn voortgang gestuit is. Ja Broeder, veel mag ik opmerken en wilde wel eens gaarn met uw spreken. De tijd hoop ik zal eens komen dat wij nog eens vereenigt zullen samen zijn. Nu Broeder niets komt bij ons in aanmerking, als dat gij tot ons over zult komen. Eenmaal zal alles openbaar worden en het onderscheid gezien worden en die in Zijn Woord blijven zijn zijne discipelen en alles wat hier tegen strijd al wil men het nog zoo opzieren, het moet verbrand worden.

De Heere zij U een Rotssteen. Wij blijven in alles uw gemeente die in verlangen na uw is en noemt hem uit naam Der Kerkeraad uw medeopziener

Willem Bergman Oud.

8 De Ridder 153.
9 HO (Zuid-Holland) 29 en 30 aug. 1839, art. 9
10 Wellicht: de vorige van U ontvangen brief te beantwoorden.
11 Vermoedelijk: terwijl Bergman zich opmaakt Scholte te antwoorden, ontvangt hij een tweede brief van dezen, behelzende Scholte's visie op de schorsing alsmede enige vragen aan de kerkeraad te Naaldwijk.
12 ...schoon die zwak is?

3. W. Bergman, Naaldwijk 1 april 1841

Waarde Broeder

Wij kunnen niet nalaten Uw onze gedachten aangaande de schorsing van UE te schrijven, na dat al op twee Classicale vergaderingen[13] over die zaak gehandelt is, en waar gij ook schuldig verklaart en bewezen zijt te zijn, waarover wij nog eenige tijd over in bedenking geweest zijn, en waarop wij moeten besluiten U te erkennen geschorst te zijn, en wanneer Gij Uw zelven eens herinnert wat UE op de Provincieale vergadering te Dor(d)t tegen Boze zeide die zich beklaagde mishandelt te zijn van de Kerkenraad, en daarom het niet vermeende zulks behoorde aan te nemen, waarop Gij hem ten antwoord zeide dat al was het dat zij hem ook op een onteerende wijs mishandeld hadden, hij het behoorde aangenoomen te hebben en dan zich zelven op een andere vergadering beroepen, dan zoude de schuldige veroordeelt, en de onschuldige vrij verklaart geworden zijn.[14] Ziedaar Broeder, zoo even is het met UE gesteld; de schorsing U toegezonden, moest gij hebben aangenomen, en dan aan die Gemeentens het zelfde bekend gemaakt, wie UE nog voor hun Leeraar en Bestierder erkenden, dat gij de schorsing uw toegezonden moest aannemen, maar hoe dat uw ook verwagtende ware, zij over die zaak zich zoude gebogen laten, om U weder in U voorige dienst te herstellen. Waarop dan ook dezelfde ook Uw zaak en de hunne wel zoude gehandhaafd hebben en dan wanneer Uwe beschuldigers ook schuldig gevonden wierden, even als het voriege zoude gehandelt zijn.

Ziedaar Broeder, wat vloeijt er nu uit voort: verwoesting en tweedragt. O Broeder mogt gij het nog erkennen al is het dan ook dat gij mishandelt wordt, de Heere zal dan Uw zaak regvaerdigen en de andere beschamen. En wanneer Gij schuldig zijt dan zondigt gij tegen de ordienanties der kerke, en daarom als wij niet schuldig zijn om ons dan schuldig te laten verklaren is zelfsverlo(o)chening, maar zal niet schaden.

De Heere schenke Uw Zijnen Geest om te doen dat Hem behaagt opdat Hij er door verheerlijkt moog(e) worden, Zijn Gemeentes gestigt en opgebouwd, dat schenke de Heere om Zijns Naam wil, AMEN.

W. Bergman Oud.

13 Bedoeld is de classis 's-Gravenhage-Rotterdam uit die jaren; deze omvatte de gemeenten te Delft, 's-Gravenhage, Naaldwijk, Rotterdam en Schiedam.

14 Vermoedelijk is bedoeld het geval van Sander Bison te Oud-Beijerland; TWEEDE DEEL 69.

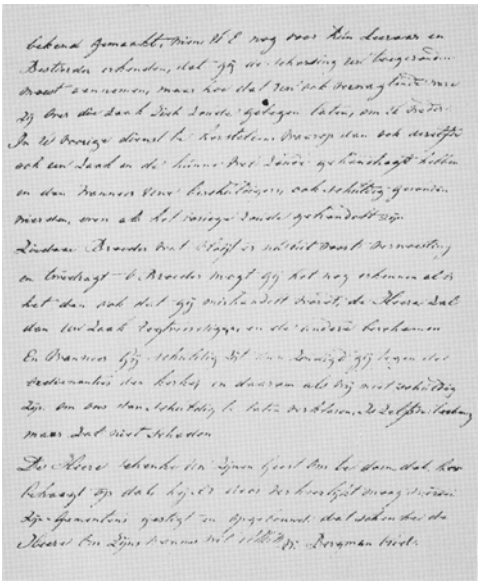

W. Bergman, Naaldwijk 1 april 1841 - fragment

4. P. Geense, namens de classis Goes, Goes 13 januari 1841

De classis Goes van de Afgescheiden kerken omvat begin 1841 nagenoeg de gehele provincie Zeeland.[15] Tot haar behoren dan de negen gemeenten:
Axel-Terneuzen-Zaamslag, Baarland, Borssele, Goes, Groede, 's Heer Arendskerke c.a., Kruiningen, Middelburg en Wolphaartsdijk.

> Pieter Geense was één van de eerste diakenen van de Afgescheiden gemeente te Goes. Bij zijn bevestiging als zodanig - 18 september 1836 - was hij 59 jaar. Al spoedig daarna diende hij zijn gemeente als ouderling.[16]

Aan Den WelEW Heer H.P. Scholte Bedienaar des Goddelijken Woords te Utrecht

WelEerwaarde Heer

Wij hebben UE brief van den 13 December ontfangen en hebben denzelven dadelijk opgezonden aan den President van de classis E. Moerhof[17] te Axel, die denzelven heeft laten berusten tot in de verloope week den 6 januari en is doe[18] op de classicale vergaderinge voorgelezen en besloten om denzelven te beantwoorden. Over het algemeen komt het oordeel van de classicale vergaderinge hier op neer dat men zich niet kan onderwerpen aan de uitspraak van de Amsterdamsche Kerkvergaderinge of Sijnode voor dat wij derzelver handelingen gelezen zullen hebben. Intusschen is de algemeene wensch en begeerte dat de eenigheid en vrede der kerke moge bevorderd worde maar het is onmogelijk dat vrede en waarheid daar kan woonen, daar nijd en twistgierigheid is, want aldaar is verwarringe en allen boozen handel. Wat aangaat de vraag door UE voorgesteld ten opzicht van de regtsmagt der Amsterdamsche Sijnode zo als dezelve door UE ons is voorgesteld daar moeten wij met verwonderinge op neerzien. Wij schroomen schier te zeggen is dan Gods Woord niet de regel en rigtsnoer van ons geloof en wandel. Het voegde ons beter van UE geleerd te worden dan tot UE in dezen te zeggen daar staad geschreven Joh. 7 v 24, 51 en Deuteron. 1 v. 17. De Heere kend alleen de harten der menschen en die kunnen wij niet doorgronden of ons in geenen deele inlaten[19] in de geschillen tusschen UE en tusschen Do. van Velzen, maar dit is onze wensch en bede dat de Heere de Almagtige God UE genade geve en licht schenke om te onderzoeken of niet eenige wortel der bitterheid in UE gevonden worde, gedagtig aan Mattheus 6 v. 14, 15, opdat men in de kerke moge bewaarheid zien hetgeen wij lezen in Ps. 133. Belangende de handelinge der classicale vergaderinge alhier gehouden den 6 januari jl. moeten wij UE

15 *Het (eerste) Jaarboekje van de Chr.Afgesch.e. Geref. Kerk*, Kampen **1856**, 26-27, leert ons, dat er in het zojuist genoemd jaar in Zeeland geen sprake is van een classicale indeling; er worden (slechts) 11 gemeenten vermeld. Eerst in 1869 wordt de provincie verdeeld in drie classes; men zie hiervoor J. Wesseling. *De geschiedenis van Terneuzen*, Terneuzen 1962, 278.
16 Gunning 159, 162 en 169.
17 Men zie voor Ernst **Moorhoff:** J. Wesseling, *De geschiedenis van Axel*, Groningen 1966, 293. In Koudekerke en Axel was Moorhoff tuinman; in 1836 was hij 44 jaar.
18 toen.
19 Men leze:... of ons inlaten.

mededeelen dat onder anderen ook is beslooten om den WelEw Do. Klein[20] uit te noodigen om tot ons over te komen tot bedieninge des Woords en der H.Bond(s)zegelen, waartoe ZE reeds is aangeschreven door W. Brombacher[21] van Middelburg die als afgevaardigde in de Classis stem en zitting gehad heeft zo dat onze zeven vereenigde gemeenten nu tot negen geworden zijn wijl die van de Groede uit het land van Cadzand[22] zich ook bij ons gevoegd en met ons vereenigd zijn. Wij hebben op den 7den dezer vernomen, dat zijn Majesteit dezer dagen besloten heeft, dat de vervolgingen en invorderingen van boeten ter zake van ongeoorloofde Godsdienstige 't samenkomsten zullen ophouden. Wij verblijden ons met dankzegging dat de Heere een gunstige wendinge in deze gegeven heeft en dat UE ook een medewerker in deze onze blijdschap hebt willen zijn. Wij wenschen nog van UE te mogen weten of UE nog met onze bescheiden bij den Koning geweest zijt,[23] Wij zijn nog uitziende om een kerkgebouw, maar hebben tot heden nog geen. Hoewel wij ons in de wijze en hooge Godsbeschikkinge wenschen te onderwerpen is nogthans onze begeerte indien het met Zijn raad bestaan mogt, een bedehuis in ons midden te hebben. Ik eindige hier mee mijn geschrijf en wensche de Heere zij UE in alles ten goeden nabij. Na hartelijke groetenis UEDW dienaar en mede-opziener

Uit naam der Classie Pieter Geense Oudl en Cp.[24]
groet de vrienden met name

5. P. Geense, Goes 18 januari 1841

De hierboven weergegeven brief van 13 januari 1841 heeft zoals uit het volgende blijkt een schrijven van ds. Scholte van 14 januari gekruist.

20 H.G. Klijn stond van 1839 tot 1845 te Kockengen, daarna te Middelburg tot 1849. Men zie voor hem VIERDE DEEL, register.

21 Eén der eerste ouderlingen van de Afgescheiden gemeente te Middelburg; Bos IV, 52; Gunning 127-128.

22 Te Groede (Z.-VI.) heeft enige jaren een Afgescheiden gemeente bestaan. Ds. A.C. Tris was daar predikant van 21 dec. 1845 tot 4 jan. 1848. Men vergelijke TWEEDE DEEL 401-402.

23 De ‘bescheiden’ zullen betrekking hebben gehad op de erkenning van de gemeente door de overheid. Het is niet bekend, of ds. Scholte tijdens een audientie met Koning Willem II - deze maakte inderdaad begin 1841 aan de vervolging van de Afgescheidenen grotendeels een einde (EERSTE DEEL 123) - overde Zeeuwse gemeenten heeft gesproken. Wèl pleit hij in een ‘Verslag’ en een ‘Memorie’, beide gedateerd 5 januari 1841, voor deze kerken (DERDE DEEL 206-220). De negen gemeenten van de ‘classis’ Goes, in het begin van deze paragraaf genoemd, werden alle door de Koning in 1841 erkend; Goes en Axel c.a. zelfs reeds in januari 1841 (Arch.Ned.Herv.Kerk, 's-Gravenhage, ingekomen missiven 1841).

24 Pieter Geense was blijkbaar ‘provinciaal correspondent’, een functie die in de eerste jaren na 1834 in verscheidene provincies bestond.

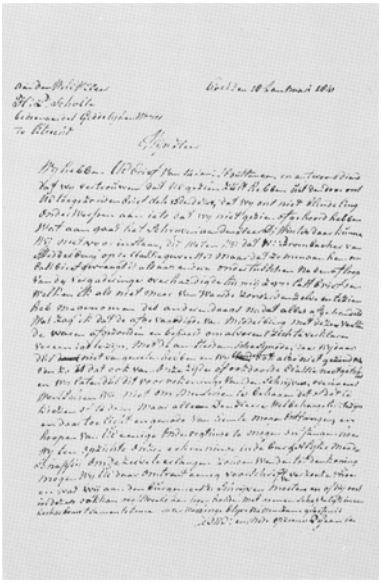

P. Geense, Goes 18 januari 1841

Een enkele passage in onderstaand stuk wordt niet geheel duidelijk. (A.P.) de Winter[25] had blijkbaar aan Scholte gemeld, dat de classicale vergadering (Goes) van 6 januari 1841 de besluiten van de synode Amsterdam 1840 had goedgekeurd. Vermoedelijk stond in de lastbrief van de gemeente te Middelburg, dat een voorwaarde van aansluiting bij de classis Goes zou wezen, dat bedoelde besluiten door laatstgenoemde vergadering zouden zijn aanvaard.

Aan den WelEW Heer H.P. Scholte bedienaar des Goddelijken Woords te Utrecht

Mijnheer

Wij hebben UE brief van 14 jan. jl. ontfangen. In antwoord diene dat wij vertrouwen dat UE gezien zult hebben uit den door ons UE toegezonden brief dato 13den dezer, dat wij ons niet blindeling(s) onderwerpen aan iets dat wij niet gezien of gehoord hebben. Wat aangaat het schrijven aan den Heer de Winter,[26] daar kunnen wij niet voor instaan. Dit weten wij dat W. Brombacher van Middelburg op de classis geweest is maar dat zo min aan hem om (zijn) lastbrief gevraagd is als aan andere. Ondertusschen na den afloop van de vergaderinge overhandigde hij mij zijn lastbrief denwelken ik als niet meer van waarde zonder denzelve in te zien heb meegenomen. Des anderen daags nadat alles afgehandeld was zag ik dat de afgevaardigde van Middelburg met dezen verstande waren[27] afgezonden en bepaald om alvorens zich te verklaren vereenigd te zijn met de Amsterdamsche Synode. Daar wij daar dus niet van geweten hebben en wij blindeling(s) ook alzo gezind waren, zo is dat ook van onze zijde of ook door de Classis niet geschied en wij laten dus dit voor rekeninge van den schrijver. Overigens wenschen wij niet om menschen te behagen dit of dat te kiezen of te doen, maar alleen den Heere welbehaagelijk te zijn en daartoe licht en genade van Hem te mogen ontfangen. En hoopen van UE eenige onderrigtinge te mogen ontfangen hoe wij ten opzigte onzer erkenning in de burgerlijke maatschappij om dezelve te erlangen zouden wenden tot den Koning.[28]

Mogen wij UE daaromtrent voorschrift van verzoeken en hooren wat wij aan den burgemeester schrijven moeten en of hij ons in dezen ook regtstreeks kan tegenhouden met gemeenschappelijk in een kerkgebouw te samen te komen. In verwagtinge blijve na minzame groetenis

UE DWD. en mede-opziener P. Geense

25 Antonie Pieter de Winter was één van de eerste Afgescheidenen te Middelburg. Men zie voor hem EERSTE DEEL 39, 77 en 191.

26 Vermoedelijk is de situatie zó geweest, dat A.P. de Winter in deze tijd te Utrecht verbleef (VIERDE DEEL 469) en dat hij over de onderhavige zaak een schrijven uit Middelburg had ontvangen.

27 Bedoeld zal zijn: was.

28 Vergelijk noot 23.

Hoofdstuk 11
Drie brieven van ds. R.W. Duin[1]

Inleiding

Reemt Weerds Duin werd te Emden geboren en aldaar gedoopt 5 mei 1797; zijn ouders waren Jacobus Duin en Hilke Dalhof; hij huwde te Veenhusen 26 november 1828 Alida Brouwer geboren te Emden, oud 33 jaar, dochter van Claas Peters Brouwer.[2]

In 1823 werd hij te Groningen ingeschreven als student in de theologie. Na enige gemeenten in Oost-Friesland te hebben gediend en in de jaren 1837 en 1838 veel te hebben geleden door de geloofsvervolging, die ook daar woedde, werd hij 22 januari 1839 door ds. S. van Velzen bevestigd als predikant van de Afgescheiden gemeenten in Friesland; zijn woonplaats werd Leeuwarden.

Reeds na enige maanden ontstonden er grote moeilijkheden rond zijn optreden, zowel te Leeuwarden als in enige andere Friese gemeenten. Op 1 januari 1840 werd zijn schorsing door de classis Sneek, gehandhaafd door de provinciale vergadering van Friesland.[3] De synode te Amsterdam eind 1840 gehouden, bevestigde het oordeel van de provinciale vergadering.[4]

De eerste brief die wij hieronder laten volgen is een antwoord op een schrijven van Scholte aan ds. Duin, gedateerd 22 januari 1840.[5] Scholte informeert hierin naar de schorsing van Duin en vraagt verder onder meer of het waar is dat deze alle wettige orde verwerpt, eigenmachtig aan ouderlingen schriftelijk mededeelt dat zij van hun ambt zijn vervallen en dat ‘gij onze Leeraars met van

1 In het DERDE DEEL 311-312 publiceerden wij een schrijven van ds. Scholte aan Ds. Duin en gaven wij enige hoofdzaken van twee brieven van laatstgenoemde, namelijk van 5 januari 1841 (Leeuwarden) en van 4 maart 1841 (Emden).
Daar wij na het verschijnen van het DERDE DEEL nog twee brieven van ds. Duin vonden, meenden wij dat het goed zou zijn de hierna te noemen drie brieven van hem aan Scholte in hun geheel weer te geven.

2 Deze gegevens werden ons verstrekt door drs. S.J.Th. Homan te Tolbert.

3 Deze schorsing geschiedde niet uitsluitend ‘wegens veelal persoonlijke conflicten’ (Bos I, 227), maar op een achttal gronden; deze betroffen zijn leer, eigenmachtig optreden, karakterzonden, (drift, ‘razen en schelden’) en zijn verwerpen van de aangenomen orde der kerk. De schorsing werd eerst enige dagen later van kracht door nieuwe ontwikkelingen (onder meer schorste Duin, zonder de kerkeraad te Leeuwarden daarin ook maar enigszins te kennen, één van zijn eigen ouderlingen, namelijk J. Meijering) en na samensprekingen alsmede vergaderingen zowel van de kerkeraad te Leeuwarden als van de classis Leeuwarden. (mededeling dr. J. Wesseling te Groningen)

4 *Verslag synode 1840 Amsterdam* 52-54.

5 DERDE DEEL 312.

Velzen op eene lijn plaatst als pausen, en dat gij allen in de prediking ook gelijk verklaart met v. Velzen'. Scholte had dit alles vernomen uit een brief aan hem gezonden door ouderling J. Meijering te Leeuwarden.[6]

Ds. Duin overleed 4 februari 1843 te Lingen in Duitsland. De 'zenuwziekte' waaraan hij leed heeft zich onzes inziens ook reeds in Friesland geopenbaard in een onbeheerst optreden in enige gemeenten.[7]

1. (Schrans bij) Leeuwarden, 30 januari 1840

Waarde Broeder!

Genade en vrede zij UE! - Gelijk men U berigt heeft, zoo is het, helaas, de waarheid. De provinciale vergadering te Leeuwarden gehouden, heeft de duivel en zijnen engelen een vreugdefeest bereid, door mij in mijnen dienst te schorsen en te censureeren, tot droefheid en smarte van alle ware godvruchtigen. De voorgewende redenen bestaan ten deele uit grove laster, ten deele uit opgeraapte nietige voorwendselen, die de nijd en boosheid verzonnen heeft. Ik kan niet anders zien, of van Velzen heeft hier een Pausdom ingevoerd erger dan dat dat van Rome ooit geweest is. Sommige ouderlingen, mannen des gewelds, zijn hem behulpig, om dat pausdom te sterken en te stijven. Zij heerschen over Gods erfdeel met strengheid en hardigheid en zoeken eene tyranny in te voeren, aan dewelke een Christen zich niet kan of mag onderwerpen.

In Sneek en in de omstreken, daar heerscht vooral dien bozen geest van Pausselijkheid en fariseeuwendom; daar heeft de dood het leven gebannen en uitgeworpen, daar wordt de onschuld verdrukt, de goddeloosheid in bescherming genomen. Andriessen,[8] en zij die hem volgen, daar onder de beste Christenen zijn, is door de dwaasheid der opzieners, die hem voor scheurmaker verklaard hebben, voor de afgescheidene Gemeenten verloren gegaan. Zoo brengt men den ban en vloek over de Gemeente, die wat te zamen twisten, en dat dan voor Godsdienst houden. Het ziet hier treurig uit. Te Harlingen was het ook niet beter geweest, gedurende twee à drie jaren. Daar was een ouderling,[9] die een vijand en hater der Gemeente was, die alles als paus naar zijnen zin wilde

6 DERDE DEEL 286-287. De brief is gedateerd 18 januari 1840.

7 Men zie verder voor ds. R.W. Duin: EERSTE DEEL 189-193; DERDE DEEL, register; Bos I, 227.

8 Johannes Andriessen, bakker, één der eerste ouderlingen van de Afgescheiden gemeente te Sneek. Hij schreef in de dagen der Afscheiding enige brochures. Men zie voor hem: Bos, register; A. Tjoelker, *Ds. S. van Velzen en zijn betekenis voor de Afscheiding in Friesland*, Leeuwarden 1935, 59-60, 102. Andriessen verzamelde na zijn schorsing in 1837 enige getrouwen om zich heen en bleef in zijn huis oefenen. Na zich zeer eenzijdig te hebben laten inlichten, koos Duin de zijde van Andriessen c.s. en preekte enige malen voor dit groepje. De classis Sneek beschouwde dit als scheurmaking. (mededeling dr. J. Wesseling)

9 Ds. Duin zette in 1839 ouderling J. Haitsma te Harlingen, die in onvrede met zijn gemeente leefde, eigenmachtig af. Daarop deed hij een nieuwe ouderling en een diaken kiezen en bevestigde beiden. (mededeling dr. J. Wesseling)

bestieren, zonder mede-ouderling of diaken nevens zich te willen hebben. Een man, die glimhoonlachte, wanneer de verdrukte Gemeente tegen hem opkwam. Dezen heb ik de waarheid verklaard en daarin bestaat het afzetten van ouderlingen, daarover ik beschuldigd word. In Sneek en de classis aldaar, heb ik ja, de ouderlingen verklaard van hunne ampten vervallen te zijn, maar, omdat zij de goddelooze schorsing van mijn persoon hadden toegestemd, en daarin getoond, dat zij gene vreeze Gods hadden, maar wolven en vijanden waren. Men zegt, dat ik alle order verwerp. Maar waar wettigt Gods Woord een order, door welke de bovengenoemde schenddaden goedgekeurd worden? Zulk een order verfoei ik. Ik geloof dat niets schadelijker werkt, als de order uit kracht van welke de ouderlingen al hun leven hunne bediening behouden. Hierdoor is toch eene kleine Gemeente dikwijls jaren lang gekweld met menschen die als blinde paarden, alles 't onderste boven loopen, en ware pesten zijn, waardoor ieder schrikken moet om zich onder zulk eene pauselijke tyranny te begeven. Ik weet, dat sommiger regering nergens toe strekt, als om de Gemeente af te breken in plaats van te bouwen. - Eene te slappe tucht moge allengskens schadelijk wezen, eene te strenge verwoest de Gemeente in korten tijd. Hadden de voorvaders gehandeld als velen uit onverstand of boosheid heden doen, de Kerk der Gereformeerden was wel aan twintig flarden gescheurd. Wat nu het blijven der ouderlingen betreft: Men vindt niet in Gods Woord dat zij moeten of mogen afgaan. Edoch, men vindt, dat ook de echtscheiding niet uit de oorspronkelijke inzetting en het oogmerk des huwelijks, maar om de hardheid des harten voortgevloeid en toegelaten zij, Matt. 19. De vaders wisten wel dat menschen menschen zijn, en dat de Gemeenten niet met heerschzuchtige, neuswijze,[10] eigenzinnige en grilzieke menschen mogen bezwaard worden. En daarom houde ik de oude verordening uit kracht van welke de ouderlingen om de twee jaren kunnen afgaan of blijven en wederom verkoren worden, beter, voor den vrede der Gemeenten.

Aan de Censure en schorsing heb ik mij niet gestoord.[11] daar dezelve uit boosheid is voortgevloeid. Van Velzen mag zich schamen voor God en menschen, van wegen zijne onbeschaamdheid. - Misschien is hij door deze daden ontdekt als een geveinsde, die geen aasje vreeze Gods heeft, maar al wat heilig is durft verkrachten om zijne lage einden[12] te bereiken. Ik ben mij geens dings bewust. Voor God ben ik een arm ellendig zondaar, maar ik heb niemand aanstoot gegeven; daarom heb ik ook die censuur als goddeloos en godslasterlijk veracht, en heb gepredikt overal, waar mij de deur des Woords geopend werd, waaraan de Heer het mij nog niet doet ontbreken. Indien ik de scheiding op den voorgrond stelde en predikte dezelve in plaats van Christus en het leven Gods, ik zoude aangenaam zijn bij dezulken, die tot nijd en boosheid gescheiden zijn, en Gods volk in de liefde denken te scheuren, en de harten te verwijderen, die de

10 waanwijze, ingebeelde.

11 Na zijn schorsing stond een klein aantal personen achter ds. Duin, onder wie H. Mulder te Leeuwarden, evenals eerstgenoemde uit Oost-Friesland afkomstig. Duin bleef hier en daar preken; behalve te Leeuwarden gebeurde dit te Bolsward en Harlingen. (Wesseling; vgl. noot 3)

12 oogmerken.

Heere voor eeuwig vereenigd heeft. Het zijn schandvlekken van den Christennaam. Mijne ziel kome niet in den raad derzulken. God, mijn Verbonds-God zal mij genadig behoeden, om die vervloekte geesten van pausdom en farizeeuwendom niet te troonen.[13] Die regtzinnige duivel heeft waarheid, regtzinnigheid, getrouwheid in het vaandel, maar leugen, twist en nijd, moord en doodslag in het hart - Zij die Abrahams kinderen willen zijn, moeten Abrahams werken doen, Joh. 8, anderszins zal hun roem ijdel bevonden worden. Het praatje, als of ik al onze leeraars met van Velzen zoude gelijk stellen, is ten eenenmaal leugenachtig en is booze laster. Misschien is dit gerucht afkomstig van J. Meijerink,[14] een man die zich uit een leugen niet veel schijnt te maken, een man die hoogstwaarschijnlijk om gene andere rede gescheiden is, dan om geweld te drijven en heerschzucht te oefenen. Broeder! ik bid U, geloof niet eenen iegelijken geeste. De scheiding is eene lamp opgehangen om vele huichelaars te ontdekken en te openbaren. Het spijt mij, dat gij zulk eenen wolf voorleden zomer aangemoedigd hebt om tegen mij als herder te woeden en ik wenschte wel, dat gij de menschen eerst beter kende, voor dat gij hun verderflijken raad, uit goede mening, toediende. Men diend aan krankzinnigen gene zwaarden toe te dienen. Men heeft mij geschorsd, zoo als gij aan Meijerink (dien ik denk dat God ten toon zal stellen) aangeraden hebt. Wat hier van het gevolg zal zijn, zal de tijd leeren. Ik weet en ben verzekerd, dat ieder die God vreest, eenen afkeer zal krijgen van een genootschap dat wolven beschermt en herders vervolgd. De Heere zal mij de deur des Woord(s) openen in spijt van den duivel en van allen die met hem eens zijn. - Christus kwam tot de zijnen. De zijnen namen hem niet aan, evenwel waren er toch die Hem aannamen, Joh. 1:11, 12. - Indien UE. de brief mij door Meijerink toegezonden heeft, zoo verzoek ik mij niet weder langs dien weg te zenden, want ik denk volgens de verzegeling met een vijf stuivers stuk, dat men den inliggenden geopend en weder toegemaakt heeft.

Christus komt en zal bevestigen, dien die zijn Koningrijk zoekt, maar wie des Heeren naam durft misbruiken, en zijne eigene eer en heerschzucht bedoelt, zal ontdekt en beschaamd worden. Weest benevens de uwen Gode bevolen, en van mij en de mijnen gegroet.

Uw Broeder in Christo
R.W. Duin

NB Woonachtig in de Schrans onder Huizum bij Leeuwarden.

13 Vermoedelijk is bedoeld het Duitse ‘thronen’ = (doen) heersen.
14 Men zie voor hem bladzijde 183.

2. (Schrans bij) Leeuwarden, 7 februari 1840

Als ds. R.W. Duin het onderstaande schrijft, als antwoord op een brief van Scholte (die wij niet kennen), is er behalve de schorsing van eerstgenoemde, de zorg rond de vier Amsterdamse ambtsdragers, waarover we reeds in hoofdstuk 9 handelden. Dezen, alsmede ds. Scholte maken zich op, een 'provinciale vergadering' te houden. Deze kwam bijeen, zoals we weten, te Amsterdam op 21 februari 1840. Ds. Duin was één van de aanwezigen.[15]

Waarde Broeder!

Genade en vrede zij UE. en allen die Christus liefhebben in overderfelijkheid! Amen.

Uwen geëerden brief van den 3 dezer, is mij wel geworden, en daaruit heb ik uwe begeerte gezien, dat ik tegen den 21 dezer naar Amsterdam koome. Zoo de Heer wil, zal ik dit doen, indien wind en weder zoo worden bestuurd, dat ik ter zee reizen kan, want per diligence te reizen, is mij te kostbaar. Toen ik gecensureerd was, hebben de hoofden van de vergadering mij mijn geld tot den 6 Januari betaald, zekerlijk om mijn verdriet en smarte te vermeerderen, menende zij misschien mij door de donkerheid mijner uitwendige omstandigheden daar henen te brengen, dat ik den valschen zoogenaamden Godsdienst-geest zoude huldigen. Ik vertrouw evenwel, dat de Heere dit genadig verhoeden zal, want mijne hoop is op Hem die gezegd heeft: Ik zal hunnen[16] kost rijkelijk zegenen, hare nooddruftigen zal Ik met brood verzadigen, Ps. 132: 15. JEHOVA is de Algenoegzame, Hij die het vee op duizend bergen voedt, zal voor mij en de mijnen zorgen.

Maar, daar wij verpligt zijn, om onze zaken met regt te beschikken, zoo kan ik gene dertig guldens voor vracht, per diligence, besteden. Ik kom dus, indien het reisbaar is over zee. Indien mijne reis mogt verhinderd worden, dan zal ik bij welwezen, mijne gravamina tegen van Velzen, schriftelijk aan de vergadering toezenden.[17] - Wat van Velzen voorgeeft, aangaande mijn gezegde, 'dat ik gek moest wezen, indien ik mij zoo had uitgedrukt gelijk UEW.',[18] zulks kan ik mij niet herinneren. - Even zoo min herinner ik mij met klaarheid ons gesprek aangaande van Velzen, en ik zoude gaarne gezien hebben dat Gij mij eerst geschreven hadt, voor dat Gij U op mijn getuigenis kwaamt te beroepen. Ik weet wel, dat ik zakelijk niet minder gezegd heb dan Gij, maar ik durf niet zeggen dat hij eenen dooden Christus predikt, en genen levendmakenden Geest; maar dit houd ik staande, gelijk ik gezegd heb, dat hij zoo dood predikt als of hij nimmer iets van de waarheid gevoeld had. En wat de goddelooze wijze van regering aangaat, die van Velzen hier gedenkt[19] door te drijven, dezelve is

15 Men zie de notulen van deze vergadering: DERDE DEEL 353-365.
16 Statenvertaling: haren.
17 De Amsterdamse vergadering was belegd naar aanleiding van de schorsing van vier ambtsdragers (Wormser c.s.). Gravamina van Duin tegen van Velzen betroffen de provincie Friesland en hoorden op bedoelde bijeenkomst niet thuis.
18 Deze zinsnede is niet duidelijk.
19 denkt.

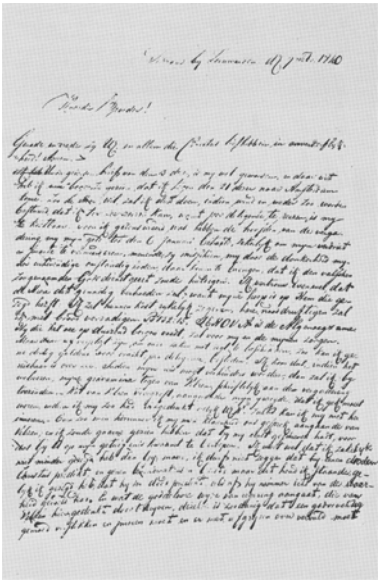

Ds. R.W. Duin, Leeuwarden 7 februari 1840

zoodanig dat een godvruchtig gemoed verstikken en smoren moet, en er met afgrijzen over vervuld moet worden; v. Velzen regeert als of de waarheid aangaande den levenden Zaligmaker en levendmakenden Geest, eene fabel waren, en dat hij met eenige heerschzuchtige ouderlingen die hem, omdat hij hunnen hoogmoed streelt, vleijen en fijmelen, in de plaats van Jezus en Zijnen Geest heerschen moest.

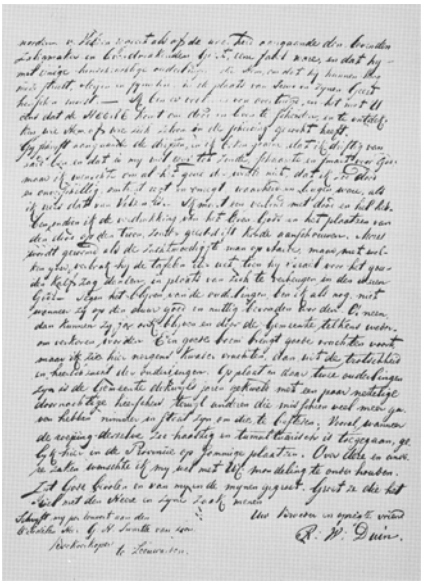

Ik ben er volkomen van overtuigd, en het met U eens dat de HEERE komt om dood en leven te scheiden, en te ontdekken wie Hem of wie zich zelven in de scheiding gezocht heeft.

Gij schrijft aangaande de driften, en ik beken gaarne, dat ik driftig van aard ben en dat is mij wel eens tot zonde, schaamte en smart voor God, maar ik wenschte om al het goud der wereld niet, dat ik zoo dood en onverschillig omtrent regt en onregt, waarheid en leugen ware, als ik vrees dat van Velzen is. - Ik moest een verbond met dood en hel hebben, indien ik de verdrukking van het leven Gods en het plaatsen van den dood op den troon, zonder geest-drift konde aanschouwen. Mozes wordt geroemd als de zachtmoedigste man op Aarde, maar met welken ijver verbrak hij de tafelen der wet, toen hij Israël voor het gouden kalf zag dansen, in plaats van zich te verheugen in den waren God. - Tegen het blijven van de ouderlingen ben ik als nog, niet wanneer zij op den duur goed en nuttig bevonden worden. O! neen, dan kunnen zij, ja, ook blijven en door de Gemeente telkens wederom verkoren worden. Een goede boom brengt goede vruchten voort, maar ik zie hier nergens kwader vruchten, dan uit de trotschheid en heerschzucht der ouderlingen. Op plaatsen daar twee ouderlingen zijn, is de Gemeente dikwijls jaren gekweld met een paar netelige doornachtige heerschers, terwijl anderen die misschien veel meer gaven hebben, nimmer in staat zijn, om dit te besteden. Vooral, wanneer de roeping derzelve zoo haastig en tumultarisch is toegegaan, gelijk hier in de Provincie op sommige plaatsen. Over deze en andere zaken wenschte ik mij wel met UE. mondeling te onderhouden.

Zijt Gode bevolen en van mij en de mijnen gegroet.

Groet ze die het wel met den Heere en Zijne zaak menen.

Uw Broeder en opregte vriend
R.W. Duin

Schrijf mij per couvert aan den
Weledelen Heer G.H. Swartte van Loon,[20]
Boekverkoper te Leeuwarden.

3. Leeuwarden, 5 januari 1841

Waarde Broeder!

Genade, barmhartigheid, vrede zij UE. en allen opregten die bij UE. zijn, hartelijk toegewenscht van uwen opregten Vriend en worde Ulieden geschonken van den Algenoegzamen Verbonds-God! Amen.

Een nieuw jaar zijn wij ingetreden door de goedertierenheid onzes Gods en Zaligmakers. Hij doe ons vele blijken ondervinden van Zijne onveranderlijke gunst en liefde en van het nieuwe hart, die dierbare gift aan Zijne uitverkorenen,

20 G.H. Swartte van Loon, in 1840 boekhandelaar, ‘Op de Voorstreek’ te Leeuwarden.

opdat wij in nieuwigheid des levens voor Zijn Aangezigt mogen wandelen en opregt zijn met en voor Hem, die de El Sjaddai[21] is.

Wat ons betreft, wij mogen gezond en wel zijn naar het ligchaam en ik mag doorgaans vele vergenoeging des Geestes genieten in het vertrouwen op den Heere. Wij hebben onze woning uit hoofde van de schorsing moeten verlaten en hebben thans niet dan eene kamer van een bovenhuis, die echter vrij groot is, en eene zolder voor turf enz. tot ons gebruik. Dan, indien het maar ruim van binnen is, dan kan men de uitwendige engte geduldig dragen. De afgescheiden Gemeente van Vriesland heeft het schandelijk met mij gemaakt, want in stede van mij te vermanen en te vragen of ik ook mijn bestaan vind, ziet niemand hunner naar mij om.[22]

Hunne handelwijze is dus eerder onchristelijk en Antichristelijk te noemen dan Christelijk. Gelukkig voor mij dat mijn hart zegt: Het worde hun niet toegerekend, althans allen die uit blindheid en niet uit boosheid zondigen. Den 1sten dezer, toen de provinciale vergadering gehouden werd,[23] kwam ds. van Raalte in naam der vergadering tot mij, om mij te verzoeken in de vergadering te komen. Ik verscheen en men vroeg mij, vooral Ds. van Velzen, die voorzitter was,[24] of ik mij met hen in de aanneming der Dordtsche Kerkeörde wilde verbroederen, en voorts onder hen als te voren in- en uitgaan, dan zoude men alle geschillen van wederzijde vergeten en vergeven en alles zijn op den ouden voet. Schoon mij mijn hart geheel niet tot de aanneming op dat oogenblik genegen was, gelijk het ook nog geheel niet beter in dezen staat, zoo heb ik de zaak evenwel 14 dagen in overweging genomen, om de bescheidenheid plaats te geven, en niet in drift onbezonnen te handelen. Ik schaam mij voor een genootschap dat zoo onchristelijk handelt, gelijk de opzieners van Vriesland omtrent mij gehandeld hebben. Ik kan hun hunne misdaad door Gods genade wel vergeven, vooral wanneer zij berouw betuigen, maar mij kwalijk met hen verbroederen. Ik verwacht geen heil van de aanneming eener Kerkeörde, vooral niet van die van Dordrecht, die ik geloof, dat door vleeschelijke menschen reeds veel is misbruikt om Geest en leven te blusschen en te

21 In het origineel staan Hebreeuwse karakters. El Shaddai = God Almachtig; bijvoorbeeld in Genesis 17 vers 1.

22 Men zie echter de volgende noot. Op de provinciale vergadering daar genoemd, was de stemming verzoeningsgezind; men wilde Duin gaarne als predikant voor Friesland, behouden.

23 De provinciale vergadering van Friesland, gehouden 1 januari 1841, behandelde opnieuw de zaak ds. Duin. Aanwezig waren ook ds. A.C. van Raalte (Ommen) en ds. S. van Velzen (Amsterdam). Eerstgenoemde begeeft zich naarde woning van Duin en verzoekt dezen in de vergadering te komen. Daar wordt hem als het gevoelen van de broeders medegedeeld, dat als hij de Dordtse kerkenorde zou kunnen aannemen, al het vorige zou zijn vergeven en vergeten. Na enige tijd van beraad schreef ds. Duin echter aan de (volgende) provinciale vergadering, dat hij een kerkenorde niet nodig vond, ‘Gods Woord is algenoegzaam’. (Wesseling; vergelijk noot 3)

24 S. van Velzen had in 1839 het beroep naar Amsterdam aangenomen onder de bepaling dat hij nog aan de gemeenten in Friesland zou blijven verbonden, totdat aldaar meerdere predikanten zouden zijn gekomen (GKA, inv. no. 2, Notulen kerkeraad 1837-1839, 5 april 1839). Het behoeft dus niet te verwonderen Van Velzen begin 1841 te zien als voorzitter van een provinciale vergadering in Friesland. Men zie ook DERDE DEEL 253-258.

begraven. Gods Woord is Algenoegzaam, om ons in de regering der Kerk te bestieren. Houd vast aan Gods Woord! wij moeten op eenen grond staan, die tegen den vijand kan gehouden en van denwelken elken voetbreed kan verdedigd worden. - Hier gaat een gerugt dat zij UE. geschorst hebben.[25] Ook gaat hier een gerugt dat gij korenkoopman wilt worden of zoo als anderen zeggen eene fabrijk koopen, welke wist men niet zeker. Schrijf mij, en sluit in met Mevrouw Zeelt,[26] die ik vertrouw dat alsnog uwe vriendin is, gelijk te voren. Wij lezen in de H(eilige) bladeren van twee menschen die vele persoonen in de woestijne geleid hebben maar uit een onderscheiden beginsel. Mozes, Exod. 16, en een ander Hand. 21: 38.[27] Zijt gij verzekerd dat God u geroepen heeft om de menschen uit de hervormde kerk te leiden, dan moogt gij u niet onttrekken, al spraken zij ook van u te steenigen, maar zoo gij meer uit wraakzucht van wegen uwe schorsing[28] enz. dan uit liefde tot God gehandeld hebt in de afscheiding te beginnen en voort te zetten, dan zult gij strengelijk door God getuchtigd worden, ook door de afgescheidenen, die gij te ver geleid hebt. Onderzoek u voor den Heere, ga ook na uwe gestrenge handelwijze in het gebruik der Kerkelijke tucht; waarmede men zondigt, wordt men gestraft. Vernederen wij ons diep voor den Heere, en houden wij dan tevens moed. Als getuchtigd doch niet gedoodet, nedergeworpen toch[29] niet verdorven. Voorzigtig voort; de bedachtzaamheid der heiligen dient over ons de wacht te houden. Ik predik gewoonlijk tweemaal en ook wel driemaal per week, zoo hier als elders.[30] Zijt Gode bevolen en van ons gegroet. Groet alle lieve vrienden. De Heere doe ons Zijn welbehagen kennen en doen. Genade zij met UE.

Uw opregte Vriend
R.W. Duin

25 Vergelijk bladzijde 173.
26 Niet geheel duidelijk; wellicht is bedoeld: Ik sluit ook een brief voor mevrouw Zeelt in. Men zie voor vrouwe J.J. Zeelt (Baambrugge) VIERDE DEEL, hoofdstuk 22 en 23. Laatstgenoemde heeft ds. Duin (vermoedelijk meer dan eens?) enig geld doen toekomen (Rullmann, *Afscheiding* 276).
27 (De Romeinse overste tot Paulus): ‘Zijt gij dan niet de Egyptenaar, die voor deze dagen oproer verwekte, en de vier duizend moordenaars naar de woestijn uitleidde?’
28 Bedoeld is de schorsing van Scholte door het Classicaal bestuur van Heusden (Hervormd) 29 oktober 1834.
29 doch?
30 Vergelijk noot 11.

Hoofdstuk 12
Drie brieven van ds. G.F. Gezelle Meerburg

Inleiding

George Frans Gezelle Meerburg[1] werd 1 november 1806 te Leiden geboren als zoon van Adrianus Meerburg[2] en van Francina Petronella Maria van Heyningen.

Op 7 oktober 1826 werd hij aan de Leidse hogeschool ingeschreven als student in de theologie. Hij behoorde tot de 'Club van Scholte' waarvan behalve hij, lid waren de latere predikanten Brummelkamp, Van Raalte, Scholte, Van Velzen alsmede Louis Bähler, zoon van L.H. Bähler, predikant van de Waalse gemeente te Zwolle. In 1832 werd Meerburg proponent en 20 oktober 1833 werd hij, nog vrijgezel, door zijn zwager C.C. Callenbach, predikant te Nijkerk, bevestigd als herder en leraar van de Hervormde gemeente te Almkerk; een gemeente die destijds circa twee duizend zielen omvatte.[3] Al spoedig na de schorsing en afzetting van de predikanten De Cock en Scholte rezen er ook voor Meerburg moeilijkheden bij zijn ambtsuitoefening. Het verzet tegen de bundel 'Evangelische gezangen' en tegen de vier vragen die voor elke bediening van het avondmaal in de eredienst moesten worden gesteld en waarop door de gemeente met 'ja' moest worden geantwoord,[4] was in de Hervormde kerk te Almkerk van meetaf groot geweest.

Samen met ds. Joh. van Rhee te Veen, zond ds. Meerburg, gedateerd 1 juli 1835 een adres aan de Algemene synode der Nederlandse Hervormde kerk,[5] waarin werd gevraagd:

1°. Of de synode wil verklaren of zij de Drie formulieren van enigheid beschouwt in alles overeenkomende met Gods heilig Woord en deze geschriften verbindend acht;

2°. Of zij wil verklaren, dat alle predikanten verbonden zijn te leren en te handelen volgens deze aangenomen Drie formulieren;

1 Men zie voor hem: Rullmann, *Schat in aarden vaten* V, Het leven van George Frans Gezelle Meerburg; Bos I-IV, register; *Officiëele stukken* II, 257-312.
2 De toevoeging 'Gezelle' aan de naam Meerburg was niet officiëel. De vader droeg de naam Meerburg en ook in verscheidene officiële stukken komt zij niet voor. Vgl. Bos II, 586 en *Schat in aarden vaten* V, tegenover pag. 16, foto van een document betreffende de studiebeurs van Meerburg.
3 *Schat in aarden vaten* V, 23.
4 Men zie voor de tekst etc. van deze vragen: Dr. W. Volger, *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Franeker 1946, 55-59.
5 *Officiëele stukken* II, 277-280.

3°. Of zij 'ons' (bedoeld zijn beide adressanten) 'vrijheid verlene tot het niet meer afgeven van de zoogenaamde Evangelische gezangen en ons ontsla van de verpligting tot het voorstellen der vier vragen bij de voorbereiding of bij de bediening des H.Avondmaals...'.

Meerburg en Van Rhee kregen een zeer bits antwoord van de synode - 14 juli 1835. Hun verzoeken werden afgewezen en zij werden ernstig vermaand zich stipt te gedragen naar de in de Nederlandse Hervormde kerk verbindende verordeningen.[6]

Enige maanden later - 24 november 1835 - werd Gezelle Meerburg door het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant afgezet als predikant van de Hervormde gemeente te Almkerk. Als één der gronden van het vonnis werd opgegeven 'het nalaten van het gebruik van Evangelische gezangen'.[7] Meerburg scheidde zich 2 december 1835 af. Hij werd gevolgd door de ouderlingen A. de Jong en H. Holleman alsmede door diaken C. Kamp en een groot deel van de gemeente.[8]

De vervolging, bestaande in boeten, gevangenzetting van enige leden der gemeente en inkwartiering, heeft ongeveer vier jaren geduurd.[9]

Op 3 mei 1837, op 30-jarige leeftijd, trad Gezelle Meerburg in het huwelijk met een meisje uit Almkerk, Johanna van der Beek, oud 23 jaar. Volgens de 'Lijst der texten' (Scholte Papers) werd het huwelijk zondag 14 mei 1837 door ds. H.P. Scholte bevestigd. Meerburg overleed te Almkerk - zijn enige gemeente - 12 december 1855, 49 jaar oud.

Hoewel het laatste woord over de Afscheiding in de provincie Noord-Brabant nog niet is geschreven, mogen we wel zeggen dat vaststaat, dat Meerburg een zeer zachtmoedig en vredelievend christen is geweest. Daarnaast was hij een bijzonder ernstig prediker. Mede door zijn leiding leefden de Afgescheiden kerken in Noord-Brabant enige jaren onder een eigen kerkenorde - een variant van de Dordtse[10] - en stonden zij gedurende die tijd (1843-1849) min of meer buiten het verband gevormd door het merendeel van de overige Afgescheiden gemeenten.[11] Vermeldenswaard is, dat Gezelle Meerburg in de 'Voorrede' op *De Dordrechtsche Kerk-ordening van het jaar 1619, zoo als dezelve met de noodzakelijkste veranderingen tot eene algemeene kerke-ordening is aangenomen door de Christelijke afgescheiden gemeente in de provincie Noord-Braband* (Te Delft bij van der Storm 1843), onder andere schrijft: 'Men heeft dan ook droevige ervaring gehad van eene steeds te betreuren handelwijze in strijd met de geest en met de letter der Dordrechtsche kerk-ordening. Wij bedoelen de gemakkelijke toelating tot het predikambt van ongestudeerde

6 Idem 280-281.
7 Idem 293-300.
8 (Eerste) *Jaarboekje der Afgesch.Geref.Kerk*, Kampen 1856, 28: Almkerk telt 800 zielen.
9 *Schat in aarden vaten* V, 129-176.
10 Idem 200-206.
11 Idem 206-207.

leden, hetwelk wij echter niet alleen willen toegepast hebben op hen die de Dordrechtsche kerk-ordening onvoorwaardelijk hebben aangenomen. Een daad, wij zouden haast zeggen, eene misdaad waarvan de geschiedenis onzer vaderen na de reformatie in ons vaderland geen bewijs oplevert. Neen, onze vaderen riepen hunne Professoren en Predikanten uit Frankrijk waar zij in de noodige wetenschappen geoefend waren, en het was door dat middel in de hand Gods dat onze vaderen meest Calvinisten, om dat woord eens te gebruiken, en geen Lutherschen waren'.[12]

In een brief aan ds. H.J. Budding gedateerd 17 december 1838 schrijft Gezelle Meerburg onder meer, dat de scheuringen, twisten etc. hem er de afgelopen maanden toe hebben gebracht '...dat ik liever van alles slechts een aanschouwer wilde zijn, zoodat ik mij langen tijd onttrokken heb aan alle werkzaamheden buiten de provincie No.-Brabant...'.[13] Rullmann[14] geeft aan het einde van zijn boek een opsomming van de nagelaten preken van Gezelle Meerburg. Zijn meest bekende werk is - aldus deze schrijver: Zestig Leerredenen over den Heidelbergschen Catechismus, Heusden 1871 en 1872.[15] In de eerste brief die wij hieronder publiceren is sprake van zijn geschrift: *Waarschuwende en besturende opmerkingen over het bidden; Met eene voorrede over het profeteren*, 's-Gravenhage, bij J. van Golverdinge, 1838.[16]

1. Almkerk, 9 augustus 1838

Hartelijk Geliefde Broeder in onzen Heere Jesu Christo!

Reeds voor eenige dagen had ik u willen schrijven, doch werd hierin gedurig verhinderd en nu had gij misschien of de andere broeders of de Amsterdamse kerkeraad op hare uitnoodiging mij in die stad verwagt,[17] doch hoewel ik nu sedert een paar dagen ongesteld ben zoodat ik niet te Amsterdam zoude hebben kunnen komen, is dit echter de reden van mijn terug blijven niet, daar ik reeds vroeger het voornemen had om er niet heen te gaan....,[18] het is geen belangeloosheid maar moedeloosheid ten minste groote zwaarmoedigheid bij

12 Idem 200-206.
13 Idem 192-194; Gunning 580-583.
14 Idem 229-231.
15 De juiste gegevens luiden: *Nagelaten leerredenen over den Heidelbergschen Catechismus*, 2 delen, Heusden 1868-1872; tweede druk 1873.
16 Ds. A. Brummelkamp gaf in het Tijdschrijft *De Reformatie* IV (1838) 279-280, een bespreking van het boekje, waarin hij het 'een uitnemend werkje' noemt.
17 Uitnodiging tot het bijwonen van een (buitengewone) provinciale vergadering van Noord-Holland, zoals deze is gehouden te Amsterdam, 10 augustus 1838. Men zie hiervoor hoofdstuk 8. Aan de orde kwamen de tuchtzaken betreffende 'de vrouwen Aalders en Steyling en Ouderling Middel, enz.'. Beide eerstgenoemden en hun aanhang hadden bezwaar gemaakt tegen een preek van ds. Scholte en waren inmiddels door de Amsterdamse kerkeraad afgesneden; Middel had hun zijde gekozen. Aanwezig waren van buiten de provincie Noord-Holland de predikanten Brummelkamp, De Cock, Van Raalte, Scholte en Van Velzen. Men zie voor de handelingen van deze vergadering DERDE DEEL 347-352.
18 Eén woord onleesbaar; vermoedelijk staat er: EHeer = Eerwaarde Heer.

het opmerken van de veele verkeerdheden en scheuringen, wantrouwen en liefdelooze verdenkingen die er thans zoo algemeen heerschen dat ik het voornemen heb om zoo lang de zaken zoo staan mij uitsluitend met de provincie N. Braband bezig te houden. Eene enkele stap buiten dezelve, eene enkele raadgeving, besturing of bestraffing wikkelt in nieuwe moeijelijkheden, en oneenigheid brengt dikwijls in een net waarin men al dieper en dieper verward wordt. Onze afgescheiden gemeente schijnt thans wel een koningrijk te zijn dat tegen zich zelven verdeeld is. Een voorname oorzaak beschouw ik hiervan te zijn dat er meer wantrouwen dan opregtheid heerscht, en dat vele kerkeraden, classen en provinciale vergaderingen niet door de liefde Gods en des Naasten niet door de vreeze des Heeren en heilige tederheid bestuurd worden, maar eer te vergelijken zijn met de koude en weinig waar-belangstellende regters veeler regtbanken in ons vaderland. Ik wensch dat dit laatste niet op de provinciale vergadering van Amsterdam toepasselijk is of zijn zal. Ik ben noch met die gemeente noch met de handelingen des kerkeraads aldaar weinig bekend,[19] maar ik zoude die broeders wel willen vragen of dat een oordeel is welk aan de kenmerken der liefde waarvan Paulus spreekt, getoetst kan worden, wanneer zij schrijven van ‘onrustige gemoederen die het onder geene leeraars en opzieners, onder geene prediking hoegenaamd op den duur zouden kunnen uithouden’.[20] Ik wensch dat niet de meening van beledigd te zijn of gekwetst gevoel, maar de eere Gods en het heil der gemeente de kerkeraad te Amsterdam genoopt zal hebben tot het bijeenroepen der provinciale vergadering.

Ik zeg U hartelijk dank voor de uitgave van het werkje van v.d. Groe[21] en voor het mij toegezonden exemplaar, het kan onder den zegen des Heeren dienstbaar en nuttig zijn en veelen tot zwijgen brengen. Jammer maar, Lieve Broeder, dat gij op geene andere wijze de dwalende(n) zoekt teregt te brengen dan door hen uit de schelden van Paussen en Pausinnen, voor Keurmeesters en Keurmeesteressen.[22] Dat veroorzaakt bitterheid en op zulk eene wijs hen tegen

19 Wij lezen: ‘noch... noch met de handelingen des kerkeraads bekend’.

20 Blijkbaar had de Amsterdamse kerkeraad dit geschreven aangaande de gecensureerden en hun aanhang.

21 *Het zaligmakende geloof, beschreven door den Eerw.Heer Theodorus van der Groe, predikant te Kralingen enz.* Te Amsterdam, bij H. Höveker, 1838. (Met een ‘Voorrede’ van ds. H.P. Scholte) Th. van der Groe leefde van 1705 tot 1784. Het boekje werd besproken door A. Brummelkamp in *De Reformatie* IV (1838) 281-284.

22 Het publiceren van het boekje in de vorige noot genoemd behoort duidelijk tot het geheel van de Amsterdamse twist. Twee vrouwelijke lidmaten van de Amsterdamse Afgescheiden gemeente, ‘bekommerde zielen’, hadden Scholte verweten, kort gezegd, dat hij niet voldoende oog had voor de geestelijke aanvechting van de gelovige (vgl. noot 17). In bedoeld boekje zegt Scholte aangaande zijn tegenstanders in de Amsterdamse gemeente (het is althans duidelijk dat hij hen op het oog heeft): ‘Met eenen heiligen afkeer heb ik menigmaal zulk een guichelspel (= bedrog) met de waarachtige Godsdienst opgemerkt, en ben voor God verbonden, alle opregten van harte ernstig te waarschuwen, om de gemeenschap met zoodanige Pausenen Pausinnen te schuwen...’. (V) Hij beroept zich vervolgens op Van der Groe, die schreef, dat er duizenden zijn ‘die zich zelve valschelijk en zonder grond inbeelden, dat zij zwak geloovigen, sukkelende, twijfelmoedige Christenen zijn, daar zij nogtans niets van het ware zielzaligende geloof in hun hart hebben...’ (8).

te gaan is noch suaviter in modo[23] noch fortiter in re,[24] maar tegen Gods Woord. U zult zeker het werkje over het bidden[25] hebben ontvangen, en u misschien verwonderd hebben dat ik het u niet ter approbatie heb toegezonden,[26] daar ik dezelve van u had gevraagd, en hoewel ik weet en overtuigd ben dat ge in geenen deele argwanend zijt, zoude het echter eenig vermoeden kunnen doen oprijzen. De reden dan waarom het u niet ter approbatie is toegezonden, was dat ik aan Golverdinge had verzogt u een proeve te zenden ter approbatie gelijk Höveker met uwe werken al meermalen gedaan had, doch die heeft mij niet goed verstaan en vraagde na den afdruk of hij u nu de schoone bladen zenden moest, en oordeelende dat dit dan nog zeer lang zoude kunnen aanloopen is het werkje met de toestemming van de visitatores in deze provincie uitgegeven zonder approbatie uit eene andere provincie. Maar het smart mij dat No. 7 op den omslag geannonceerd staat[27] alsof dit met mijne toestemming en goedkeuring geschied ware, hetwelk echter zoo niet is. Ik wenschte dat stukje[28] wel eens te lezen maar schijn het niet te kunnen krijgen; wat zijn die lasteringen? Zoude hier alleen maar gedoeld worden op hetgeen in de Reformatie van Flier wordt gelezen waarbij ik echter uw naam niet genoemd vind? daar ben ik nieuwsgierig na. Want een brief van Golverdinge heeft mij genoopt aan hem te schrijven om zich te verantwoorden, doch zijn antwoord dwingt mij om weder aan hem te schrijven. Ik zal tot nog toe mijn oordeel over hem inhouden, alleen

23 Zacht in de wijze van handelen.

24 Vast in de zaak.

25 Vergelijk het slot van de inleiding in dit hoofdstuk. De uitgever J. **van** Golverdinge was één der eerste Afgescheidenen te 's-Gravenhage.

26 Tot vele jaren na 1834 waren er in een aantal provincies voor de Afgescheiden gemeenten 'Visitatores (Censores) Librorum', die tot taak hadden publicaties van (voornamelijk) predikanten 'kerkelijke goedkeuring' te verlenen. Men grondde deze instelling op artikel 55 van de Dordtse kerkenorde. Wij vonden dit zelfs bij een preek van ds. H.H. Middel uit latere tijd, *De treurigste staat der geloovigen*, 's-Gravenhage, J. van Golverdinge, 1853, waar voorin staat: 'Kerkelijk goedgekeurd, C. Steketee, V.D.M.; A.G. de Waal. V.D.M.'. Dit betrof de provincie Zeeland. Een preek van ds. H.P. Scholte, *Verbondsbevestiging*, Amsterdam, bij H. Höveker, 1837, werd zelfs doorde visitatores van twee provincies goedgekeurd. Voor Noord-Brabant door G.F. Gezelle Meerburg, A. 't Hooft (Veen) en A. den Dekker (Almkerk); voor Zuid-Holland door A. Hasselman (Gorinchem) en G.H. Overkamp (Leerdam). Meerburg doelt op déze goedkeuring door de beide zojuist genoemde provincies in het nu volgende.

27 Op de achterzijde van de 'band' van het boekje van Gezelle Meerburg staat onder meer: 'Bij den Uitgeverdezes is mede te bekomen:'. en dan volgen zeven titels, waarvan de laatste luidt: 'VII. *Verantwoording tegen de lasteringen van H.P. Scholte door A. Flier, ouderling der Christelijke Gereformeerde gemeente te Woerden*'.
Hier is derhalve sprake van een 'aanval' op Scholte. Gezelle Meerburg verklaart dat deze vermelding op de omslag zonder zijn toestemming (en kennelijk zonder zijn voorkennis) is geschied. Maar hij stelt de uitgever Van Golverdinge verantwoordelijk en meent bij deze 'vooroordeel' tegen Scholte te hebben bemerkt.

28 In het Tijdschrift *De Reformatie* IV (1838) 234-263, vinden we een uitvoerige bespreking van het in de vorige noot genoemde geschrift van A. Flier. Dáár wordt vermeld dat het is uitgegeven 'Te Zwolle, bij C.A. Rigter, 1838'.
Hoewel niet ondertekend, is de bespreking zonder enige twijfel van de hand van Scholte. Reeds eerder - *De Reformatie* III (1838) 365-366 - was over Flier e.a. geschreven; in dat artikel kwam de naam van Scholte niet voor. Men zie ook: Bos, *Kruisdominees* 21-26.

dat is mij uit zijn schrijven kennelijk geworden dat **wantrouwen** en **vooroordeel** tegen de meesten onzer en in hooge maat tegen u bij hem post heeft gevat.

Groet hartelijk van mij de Broeders welke met u op de provinciale vergadering zijn of geweest zijn, inzonderheid de predikanten en zeg hun dat zij mij genoegen zullen doen met eens te schrijven hoe zij thans verkeeren onder de veele verkeerdheden welke er plaats hebben, of zij gemoedigd zijn? En of zij indien zij nog een anderen weg wisten en kenden of zij die niet inslaan zouden. Ds. Budding zoo ik van de gevangenen in den Bosch[29] hoor met wien hij briefwisseling houd(t) verkeerd niet zeer opgeruimd voor zich zelven. Ontvang mijner en mijner vrouws hartelijke groete. De genade zij met U.

Uw hartelijk liefhebbende Vriend en Broeder in Christo
G.F. Gezelle Meerburg

P.S. Ziet hier een staaltje hoe J. Kool[30] de kunst verstaat om van beide zijde(n) te schelden en die man heeft men, zoo ik hoor, onlangs nog te Ameide laten oefenen.

De Satan was ook president
In 't Amsterdamsch Synode[31]
In Utrecht[32] was hij weer present
Als was hij daar ontboden.
Toen blies hij ook dien zwaren smook
Dien hartverwoestend helschen rook
Den Schriba[33] in de oogen
En heeft ze al bedrogen

Zoo heeft hij 't in den Haag[34] gemaakt
Daar is door zijn listen
Arminius op den troon geraakt

29 Ds. H.J. Budding zat van 18 juni 1838 tot 15 januari 1839 te Middelburg in arrest, Gunning 148,568,572. Uit de Afgescheiden gemeente te Almkerk c.a. waren kortere of langere tijd te 's-Hertogenbosch in gevangenschap Govert Pellikaan, Jacob van Rijswijk, J. de Jong, Jan de Kok en Marinus van der Giessen. Laatstgenoemde overleed in de gevangenis na een ziekte van drie maanden - *Schat in aarden vaten* V, 145-147.

30 Joris Kool - deze scheidde zich in 1835 af te Dongen (N.-Br.); vergelijk DERDE DEEL 65. Het Réveil-Archief te Amsterdam bevat in de verzameling Willem de Clercq (F 71, J-R) vijf brieven van Joris Kool 'aan de Dongensche Vaart', geschreven in het tijdvak 1832-1834. De Clercq schreef op de omslag van het katern: 'Hij was een oud man, en ook beproefd in uiterlijke... (zaken?), vervolgd wegens zijne begrippen. Naderhand overgegaan tot de afgescheidenen, waar hij het, geloof ik, ook niet vond. Hij overleed in April 1840'.
Men zie voor Joris Kool en enige andere van zijn 'gedichten' ook: Keizer, *Afscheiding* register; J. Bosch, *Om Waarheid en Recht*, Kampen 1933, 49; P. de Zeeuw JGzn., *Als ik zal vreezen... - Een verhaal uit de dagen der Afscheiding, 1834*, Zutphen 1932, 53-55 ('Pietoom' en 'Pieter Verboom' zijn in dit werkje pseudoniemen voor Joris Kool).

31 De eerste synode der Afgescheidenen, 1836 Amsterdam.

32 De tweede synode idem, 1837 Utrecht.

33 Scriba was dr. H.P. Scholte.

34 Bedoeld zal zijn de Algemene synode der Nederlandse Hervormde kerk, die te 's-Gravenhage bijeenkwam.

En hier de Labbadisten[35]
Dat is dien schalk van ouds gewent
Als de'eene dwaling wordt bekend
gaat hij een ander smeden
om 't Godsrijk te vertreden.

35 Scholte werd door sommige Afgescheidenen beticht van het aanhangen van labadistische dwalingen; men zie bijvoorbeeld: Bouwman, *Crisis der jeugd* 14, 23; L. Oostendorp, *H.P. Scholte* 104-109.

Denkt niet den ouden Kool die zit
veeltijds maar wat te schelden
O! Neen, een vroom Synode's lid
Heeft mij dat zoo gaan melden
De man sprak het is zeker waar,
De Satan zat in 't midden daar,
De reine vrees des Heeren
Zag men daar niet verkeeren.

2. Almkerk, (zondag) 21 juni 1840

In deze brief wordt genoemd het proponentsexamen dat Jan Hasselman (1773-1860) te Aalst, vele jaren onderwijzer en ouderling aldaar, donderdag 25 juni 1840 ‘aan de Kil’, nabij Nieuwendijk, de plaats van samenkomst van de Afgescheidenen van De Werken en Sleeuwijk, zou afleggen ten overstaan van de provinciale vergadering van Noord-Brabant. De 67-jarige candidaat werd op genoemde datum afgewezen.
In 1844 legde Hasselman weer examen af, maar werd opnieuw niet toegelaten tot de heilige dienst. In 1850 - op 77 jarige leeftijd - slaagde hij; hij is echter geen predikant meer geworden.
Men zie voor hem EERSTE DEEL, register; DERDE DEEL, idem, speciaal echter 298-302, 322-323.

Geliefde Vriend en Broeder in onzen Heere J.Ch.

Gisteren liep er een gerucht dat u ongesteld, dat u ziek was. Ik hoop dat dit een onwaar of zeer vergroot gerucht zal geweest zijn. Indien u echter ongesteld zijt zoodat gij aanstaande Woensdag naar uw voornemen en belofte niet zoudt kunnen komen om dan Donderdag Br. Hasselman te onderzoeken, indien het echter mocht zijn dat u door ongesteldheid werd verhinderd te komen,[36] dan verzoek ik u vriendelijk om mij hiervan te berigten en de classe te Bommel, ten einde het examen een of meer weken uit te stellen, want niet alleen zag ik u gaarne alhier, maar dit beschouw ik zelfs zoo noodzakelijk dat zonder u die beproeving niet ordentlijk kan geschieden. Indien u dus onverhoopt niet konde komen, zorg dan dat de Geldersche classe[37] geen vergeefsche reis doe. Uw nalaten van de formulieren bij het avondm(aal) en de bevestiging der Dienaren heeft mij gesmart. Doopsformulier is misschien ook al gevolgd en uzelven gelijk blijvende zullen zelfs de formulieren van eenigheid door u moeten worden verworpen. Doch ik hoop dat u terug zal gekomen zijn of komen zal van eene daad welke zooveel aanstoot en ergernis geeft en regtmatig geven moet.

Ik zoude meer willen schrijven indien ik u niet eerstdaags hoopte te ontmoeten en men op dezen niet wacht(t)e.

Zijt met uw Vrouw van mij en mijn Vrouw gegroet.

De genade zij met u.

36 Zin loopt niet.

37 De classis (Zalt-) Bommel waartoe Aalst behoorde, werd ook wel genoemd de classis (of provincie) ‘Beneden-Gelderland’; EERSTE DEEL, hoofdstukken 12 en 13, speciaal 292.

Uw liefhebbende Vr. en Br. in Chr.
G.F. Gezelle Meerburg

3. Almkerk, 30 januari 1844[38]

Onderstaande brief werd geschreven naar aanleiding van het overlijden van Scholte's eerste vrouw, Sara Maria Brandt, te Utrecht 23 januari 1844.[39]

Geliefde Vriend en Broeder in Christo!

Niets, niets was er Geliefde Broeder! dat in langen tijd ons meer schokte, aandeed en tot innige hartelijke deelneming stemde, dan het berigt van het overlijden uwer geliefde Gade. Een berigt ook voor ons alleronverwacht. Immers in den middag van dien dag dat zij in de ruste was ingegaan ontvingen wij door de Waal[40] uwer beider groete, ontvingen wij het berigt van uw beider welstand, en des anderen daags op denzelfden tijd het dood-berigt.

Wij beseffen eenigsints wat gij in dien nieuwen beproevings-weg noodig hebt, en onder dat besef gevoelen wij dat er banden zijn welke ons aan u en de ontslapene verbonden, menige herinnering uit ons vroeger verkeer deed zich aan onzen geest op.

Broeder! wij treuren met u, maar ook verheugen wij ons in de ondersteuning en vertroosting welke onze getrouwe Verbonds-God u in deze diepen weg doet ondervinden, doet ondervinden wat Hij voor Zijne kinderen is.

Ja, wij gelooven het dat opzigtelijk de zalige ontslapene gezegd kan worden, en wij verheugen ons dat het tot uwe vertroosting en bemoediging niet slechts verstrekken kan maar ook verstrekken zal, dat de Apostel Paulus ook aan u geschreven heeft; ‘Broeders! ik wil niet dat gij onwetende zijt van degenen die ontslapen zijn, opdat gij niet bedroefd en zijt gelijk als de andere(n) die geen hope en hebben, want indien wij gelooven dat Jesus gestorven en opgestaan is alzoo zal ook God degene(n) die ontslapen zijn in Jesu wederbrengen met Hem’. 1 Thess. 4:13, 14. Erwas uit den mond van de stervende geene betuiging noodig om deze verwachting eerstmaal te doen geboren worden. Broeder! die in menigerleije wederwaardigheden welke aan het leven van den christen, welke aan het Dienaars-am(b)t van Christus verbonden zijn, deelen moet. De Heere zij u overvloedige vertroosting en sterkte, Hij doe Zijn aangezicht lichten over u en uwe kinderen en schenke u een geloovig, een Gode toebetrouwend gebed voor uw zaad. Ook nu worde uw hoofd verhoogd boven de vijanden die rondom u zijn, Ps. 27:6a. Ook nu zij het uwe belijdenis en gebed ‘Gij zijt mijne hulpe geweest en begeeft mij niet, en verlaat mij niet, o God mijns heils, vs 9b. Zoo ik niet had geloofd dat ik het goede des Heeren zoude zien in 't land der levendigen, ik ware vergaan, vs. 13. Wacht op den Heere! zijt sterk en Hij zal uw harte versterken, ja wacht op den Heere! Amen, vs 14.

Uw hartelijk deelnemende Vriend en Broeder in Chr.
G.F. Gezelle Meerburg
en vrouw

38 In de brief staat - abusievelijk - 1843.
39 Vergelijk hoofdstuk 15: Condoleantie-brieven bij het overlijden van S.M. Scholte-Brandt, 23 januari 1844.
40 Het is niet duidelijk welke persoon wordt bedoeld; wellicht J.C. Waal te Utrecht - VIERDE DEEL 469 en register.

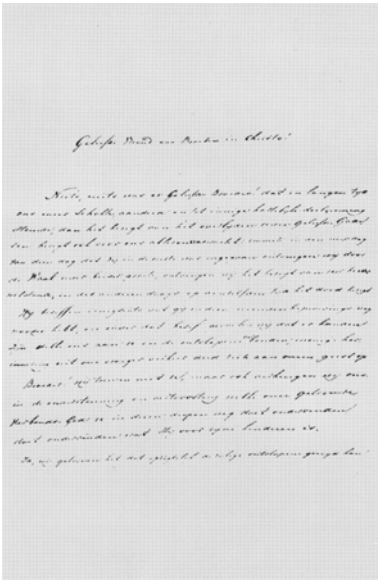

Ds. G.F. Gezelle Meerburg, Almkerk 30 januari 1844.

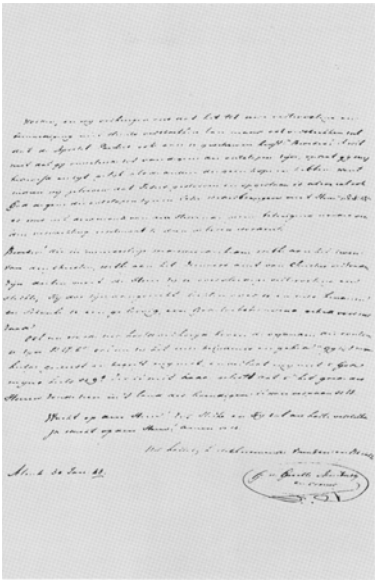

Hoofdstuk 13
Vier brieven van (ds.) C. van der Meulen

Inleiding

Cornelius van der Meulen[1] werd 15 december 1800 te Middelharnis geboren en overleed te Grand Rapids, Michigan, U.S.A., 23 augustus 1876. Aanvankelijk was hij aannemer.[2] In 1827 huwt hij Elizabeth Geertruude van de Roovaart.

In de jaren 1838 en 1839 werd hij te Utrecht door ds. Scholte opgeleid tot predikant. Zijn eerste gemeenten waren Middelharnis en Rotterdam, welke hij gedurende enige tijd tegelijk bediende. Te Middelharnis stond hij van 30 november 1839 tot 6 juni 1841. Daarna is hij predikant in Zeeland; aanvankelijk verzorgt hij in deze provincie twaalf gemeenten. Hij woont dan in Goes.

In 1847 gaat Van der Meulen met een groep Zeeuwen naar de Verenigde Staten; hij vestigt zich niet in Iowa, het 'gebied' van Scholte, maar kiest Michigan, waar ds. A.C. van Raalte de kolonie Holland heeft gesticht.

Wat zijn karakter betreft: door zijn biograaf wordt hij - onzes inziens terecht - getekend als een 'man des vredes'.[3]

Tengevolge van zijn opleiding door en zijn overige contacten met Scholte, was hij zeer aan deze gehecht. Ook in de brieven in dit hoofdstuk weergegeven[4] komt zulks tot uiting.

Zoals bekend kwam Van der Meulen in de bijeenkomsten van de synode eind 1840 te Amsterdam gehouden, toen deze reeds enige dagen gaande was.[5] Hij aanvaardde ten overstaan van de vergadering de Dordtse kerkenorde[6] en wij

1 Men zie voor hem: EERSTE en TWEEDE DEEL, register; DERDE DEEL, idem; speciaal echter hoofdstuk 12 - 'Twee brieven van ds. C. van der Meulen'; F. Staal Pz, *De apostel van Zeeland*, Bruinisse s.a. (circa 1937).
2 Staal 10.
3 Idem 42-47.
4 En in die, van 3 en 18 december 1840, gericht aan Ds. Scholte, DERDE DEEL 188-191.
5 *Verslag synode 1840 Amsterdam* 4.
6 *Verslag synode 1840*, 37. Ook schrijft hij zelf over zijn optreden op de synode 1840: 'Ik heb mijn zaken oprecht en blank blootgelegd, mij overgegeven... om in alles onderzocht te worden of ik dwaling koesterde en ik mij aan de kerk en haar ordening onderwierp'. (Staal 45-46) Wij betwijfelen daarom de waarde van de woorden van Scholte, dat Van der Meulen zou hebben gezegd (prov. vergad. Zuid-Holland te Schiedam, 29 en 30 april 1841!) 'dat er een listig gebruik van zijne woorden gemaakt was' (vergelijk DERDE DEEL 188, noot 3).

lezen in het *Verslag* niet, dat hij zich verzette tegen de schorsing van Scholte. Ook uit een brief, door hem geschreven, vermoedelijk gericht aan enige Afgescheidenen te Utrecht, gedateerd 11 december 1840, blijkt, dat hij de houding van Scholte tegenover ds. S. van Velzen ende Amsterdamse kerkeraad niet kon goedkeuren. Van der Meulen schrijft namelijk:

> 'Hoe of het met Ds. Scholte is, weet ik niet op dit oogenblik; ik vrees, dat hij niet zal toestemmen; het zijn twee strijdende karakters tegen elkander.[7] Ik hoop de Heere zal hem veranderen; en laten wij voorzichtig handelen, want wij zijn maar al te dikwijls blind in de handelingen van den Heere. Wat hebben wij toch noodig: Heere ontdek mijne oogen',[8]

Anderzijds - zoals we in dit hoofdstuk zullen zien; brief no. 2 - had hij bezwaren tegen de gang van zaken op de Amsterdamse synode en in het bijzonder tegen de leiding door de praeses ds. A. Brummelkamp gegeven ten aanzien van de zaak Scholte.[9]

Naar ons inzicht heeft Van der Meulen de schorsing van Scholte dan ook nimmer van ganser harte en metterdaad aanvaard. Tengevolge hiervan is de provincie Zeeland tot ongeveer 1847 - emigratie van Van der Meulen en Scholte c.s. - betrekkelijk 'Scholtiaans' geweest.

Dit moge bijvoorbeeld blijken uit het afwezig-zijn van deze provincie op de synode gehouden te Groningen in 1846 (in 1849, te Amsterdam, was er weer een afgevaardigde uit Zeeland). Ten tweede: uit een stuk dat is uitgegaan van de provinciale vergadering van Zeeland, gehouden te Goes 6 juli 1842,[10] dus ongeveer anderhalf jaar na de schorsing van Scholte. Laatstgenoemde is daar in volle rechten aanwezig - hij tekent als 'Bedienaar des Evangeliums' - terwijl Van der Meulen als praeses fungeert. Scholte treedt in deze vergadering op als examinator van Christiaan Steketee, beroepen te Nieuwdorp; en op dezelfde dag bevestigt hij Steketee als predikant. Tenslotte, op het convent van de aanhangers van Scholte, gehouden te Leerdam 26 en 27 april 1843 zijn vier afgevaardigden uit Zeeland aanwezig: ds. C. van der Meulen, ds. C. Steketee, ds. W. Gardenier en J. Kotvis.[11]

> Het boekje *Ter Nagedachtenis*[12] geeft ons enige niet-onbelangrijke bijzonderheden

7 Van der Meulen vreest dat Scholte niet zal toegeven tegen ds. S. van Velzen te hebben gelasterd; Scholte en Van Velzen zijn geheel verschillend van karakter.
8 Staal 47.
9 *Verslag synode 1840*, 48.
10 Staal 48.
11 TWEEDE DEEL 77-79. Het convent noemde zich in een uitgaand stuk: 'De Algemeene Vergadering der Christelijk Afgescheidene Gemeenten in Holland, Zeeland en Utrecht'.
12 *Ter Nagedachtenis van Rev. Cornelius van der Meulen. Laatstpredikant te Grand Rapids, Mich., overleden aldaar den 23 Aug. 1876;* Grand Rapids, Mich. 1876. Een exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van Calvin College, Heritage Hall, Grand Rapids, Michigan. Het boekje van 160 bladzijden is samengesteld door de twee zoons van C. van der Meulen, Jacob en Johannes, beiden predikant. Het bevat onder meer een 'Voorrede' van Rev. Jacob van der Meulen (3-4), een auto-biografische schets van C. van der Meulen, verwerkt in een 'Leerrede' over Psalm 23 vers 5b en 6 (5-18), 'Herinneringen van Rev. Jacob van der Meulen' (19-68), 'Herinneringen medegedeeld

aangaande de eerste jaren van de Afscheiding in Nederland.
In de 'Herinneringen' van Rev. Jacob van der Meulen lezen we dat het echtpaar Van der Meulen-Van de Roovaart tweemaal twee kinderen tegelijkertijd verloor. Jacob was het vijfde kind, maar na deze verliezen tevens het oudste. (blz. 25) Wijnand Gardenier en Jacob Maasdam[13] waren tijdens hun theologische opleiding bij ds. Scholte te Utrecht, huisgenoten van Van der Meulen, toen deze eveneens aldaar studeerde. (blz. 32)
In Middelharnis diende circa 1841 'een gebouw in de Nieuwstraat zoowel tot pastorie als tot kerk' (voor de Afgescheidenen). De verhouding tot de Hervormde predikant was goed. (blz. 35)
Baltus van Baren,[14] afkomstig uit Noordeloos, in 1849 geëmigreerd naar Pella, Iowa, deelde de volgende bijzonderheid mede. Van der Meulen zou eens - tijdens zijn opleiding te Utrecht - te Noordeloos preken. Van Baren ging hem te Meerkerk van de postwagen afhalen, maar trof hem niet aan. Later vond hij hem op straat. Van der Meulen vertelde dat hij geen vrijmoedigheid had gehad 'het geld van de gemeente te verreizen' en had daarom het traject Utrecht-Meerkerk, 22 kilometer, lopende afgelegd. Van Baren schreef over 'een klein kereltje met zulk een teeder hart'. Het was op de betreffende dag zeer warm weer, en Van der Meulen wist, dat hij na de wandeling nog moest preken. (blz. 36) Inderdaad was hij betrekkelijk klein van stuk. Zijn grote hoofd en hoog voorhoofd maakten hem echter tot een verschijning die indruk maakte en ontzag inboezemde.
Van Baren deelde verder nog mede, dat Van der Meulen een paar jaar later aanwezig was op een 'Zondag avond gezelschap bij Ds. (A.J.) Betten in de pastorie te Noordeloos'. Op bezoek waren ook tien of twaalf 'pasbekeerden', meest meisjes van dertien tot achttien jaar. Van der Meulen zei na afloop: 'Van zulke jonge geloovigen kan ik zoo veel leren...'. (blz. 38)
Over een door zijn vader te Axel en omgeving gehouden preek vertelt Jacob van der Meulen: 'Volgens mijns vaders schatting waren meer dan honderd menschen onder die predikatie zaligmakend in het hart getroffen'. (blz. 39)
Merkwaardig is ook, hetgeen Jacob over ds. H.J. Budding schrijft: '...zoo rijk begaafd, zoo betooverend in zijne kinderlijke vroomheid...'. (blz. 44)

Geheel in overeenstemming met andere gegevens is, dat de zoon over zijn vader kan schrijven, dat deze zich niet wilde mengen in de kerkelijke strijd - bedoeld zal zijn omstreeks 1840 - 'zich niet aan eenige richting aansluiten, tot niemands aanhang behooren...'. (blz. 46)
Tenslotte, Rev. Jacob van der Meulen vermeldt (blz. 49-50):
'Er is ook terwijl hij te Goes leeraar was iets van hem in druk gekomen, waarin hij zich ook duidelijk uitlaat over de door ons beschreven tweederlei

door Rev. Johannes van der Meulen' (69-100) en een brief geschreven door één der eerste Afgescheiden ouderlingen te Rotterdam, J.G. van Hees (vgl. hoofdstuk 15, paragraaf 4) met als kenmerk 'Zeeland (Mich.) Sept. 9, 1876' (163-172).

13 Men zie voor beiden EERSTE DEEL 165.

14 Men zie voor hem TWEEDE DEEL, register.

verschijnselen, in de eerste plaats veler bekeering en krachtige groei der gemeenten, en aan de andere zijde verwijdering en verdenking van broeders van elkander. Naar aanleiding van de aardappelen- en veeziekte, en de armoede daaruit ontstaande, had de Provinciale Synode van Zeeland mijn vader opgedragen eene "opwekking" in het licht te geven "tot het houden van eenen algemeenen dank-, vast- en bededag op Woensdag, den 25sten Februarij 1846".[15] Het schijnt dat in de Afgescheiden Kerk toen nog zoo weinig kerkelijke zamenwerking van de Provincies met elkander was, dat er geen algemeen vertegenwoordigend kerkelijk ligchaam was uit hetwelk officieel eene algemeene opwekking kon uitgaan.[16] De opwekking officieel meer de gemeenten van Zeeland aangaande, noodigt echter broederlijk ook de gemeenten in andere Provincien tot deelneming uit.
Die opwekking verscheen in het licht met het opschrift: "Verneder u dan onder de krachtige hand Gods". en is zooals wij stellig meenen het eenige geschrift, dat mijn vader bij zijn leven ooit het licht gegeven heeft, enkele stukken in tijdschriften uitgezonderd.'

15 Vermoedelijk is deze "opwekking" een circulaire geweest; wij zijn er niet in geslaagd de tekst te achterhalen.

16 De provincie Zeeland stond in 1846 buiten het kerkverband; men zie: *Handelingen synode 1846 Groningen* 2.

1. Middelharnis, 11 september 1838

> Als Van der Meulen deze brief schrijft, staat hij nog vóór zijn opleiding te Utrecht Wij kunnen uit zijn woorden opmaken, dat hij het in deze tijd niet breed heeft. Over zijn werk als aannemer spreekt hij niet (of het moest zijn met de woorden 'om mijn zaken... af te doen'), wèl over 'mijn vruchten te velde'. Midden september bestaat bij hem blijkbaar nog het voornemen alléén naar Utrecht te gaan, met achterlating te Middelharnis van vrouw en kinderen. Hieraan is geen gevolg gegeven: in november of december 1838 verhuist het hele gezin naar Utrecht.[17]

WelEw en Hartelijk Geliefde Broeder in Christus!

Tot antwoord op Uw missive dato 4. dient, dat ik zien zal om mijn zaken zoo veel ik kan af te doen om November naar Utrecht te komen ten einde als het des Heeren weg mag zijn mij aan de bediening toe te weiden.[18] Ik hoop dat de Heere de bezwaren die zich in mijn weg op doen zal uit den weg ruimen. Veel kost het mij voorzeker om een zwakke vrouw en drie klijne kinderen achter te laten en vooral de opvoeding der zelve, doch hier in wensch ik verloochend te zijn. Doch veel en zwaar zijn de proefwegen[19] die de Heere met mij houd. Mijn vrouw is den 8 Augs bevallen, en is zeer zwak en sukkelend en heeft bijzondere toevallen gehad, zoo dat ik aan prakticijns en verlet en hulpen veel schade geleden heb, doch ik hoop dat van mijn vrugten te velde ik in staad gesteld mag worden om op een Godvrugtige weg te mogen gaan.

En wat de benodigdheid van mijn vrouw aanbelangt, voor haar huishouden kan met de grootste spaarzaamheid niet minder als een Gulde of vijf want alles is tegenwoordig ook duur; dat zou komen op *f* 130 in 't halfjaar, doch als het niet toereikend is in den opbrengst van de Gemeenten[20] is zij best tevreeden met minder. Mijn vrouw staad er zeer eenswillens onder.

Den dood van onzen Broeder van Hall[21] heeft mij ook diep getroffen. Het weinige dat ik van hem heb leeren kennen, zoo in zijn omgang als geschriften, was hij...[22] Godzalig en oprecht. Het laatste dat hij tot mij sprak van de zomer zal ik nooit vergeten. Wij spraken over de Kerkorde en ik gaf voor dat dit zoo naauw niet kwam, dat wij daar zoo niet aan gebonden waaren. Toen zeide hij tot mij 'Laat ons oprecht zijn'[23] en dat gevoelde ik en heb het altijd nog bij mij.

17 Staal 16; In GKU 'Personeele Staat van de Christelijke Afgescheidene Gemeente te Utrecht' vinden we dat C. van der Meulen, zijn echtgenote en hun drie kinderen Jacob, Elizabeth en Johannes (geboren 8 augustus 1838) op 18 december als leden van de gemeente worden ingeschreven.

18 Het Nederlands van Van der Meulen is verre van onberispelijk. Zoals uit het vervolg van deze brief blijkt, was hij zich dit ter dege bewust.

19 Wegen van beproeving.

20 Bedoeld zal zijn: als de gemeenten (die de opleiding door Scholte enigszins steunen) niet voldoende bijdragen.

21 Mr. A.M.C. van Hall overleed te 's-Gravenhage 15 augustus 1838.

22 Eén woord onleesbaar.

23 Vermoedelijk: als de gemeenten een kerkenorde hebben aanvaard, moeten zij er ook oprecht aan vasthouden.

En daarom beschouw ik zijn dood als een zware slag voor de Kerk; maar vooral geloof ik dat Gij een boezemvriend verloren hebt en mede-arbeider in het werk des Heeren.

Ook heb ik uit u(w) brief vernomen dat er noch iets bij gekomen is voor den broeder J.F. Klaassen.[24] Deze man heeft een drukkende weg, want hij zit nu geheel buiten iets en straks de winter. Doch hij wenscht den Heere blind te volgen, zoo sprak hij tot mij bij het horen van het berigt van U. Doch als er nu niets van komt dan was zijn verzoek om dat geld dat bij broeder v.d. Roovaart is, te mogen nemen en dan een boot huuren en daar negotie mede doen en verders zien wat de weg des Heeren is. Ik hoop UEd. hier ook eens op zult berigten.

Wat de dagvaarding aanbelangt van den Briel[25] daar hoor ik noch niets van, ik geloof niet dat er proces-verbaal op gehouden[26] is, dus denk ik dat daar niets van komen zal.[27]

Noch schrijft UEd. mij of er geen mogelijkheid zou zijn om les te nemen in 't Hollands - dat zal bezwaarlijk aan komen want het lager onderwijs is bij ons maar gebrekkelijk. Mij zelven te oevenen dat zal bezwaarlijk aan komen. Ik heb hier ook geen handleiding in, als[28] ik heb noch een werkje J.C. Beyer, Nederlands(ch)e Stijl.[29] Maar ik voel dat ik hier hulp nodig heb. Zoo ver ik bemerk zal het van de grond af aan opgehaald moeten worden en dan kan er noch al wat tijd mede heen lopen en dat baard zoo al nieuwe bezwaren, want dan raak ik geheel uit mijn bestaan. Ik heb weder al land besproken tegen aanstaande zomer, doch wij wenschen door het Geloof den Heere te volgen. De predikatien die UEW. bij ons gedaan hebt is noch een stof den Een tot Geestelijk voedsel en den ander tot een brok die hij niet door kan slikken.

24 HO (Zuid-Holland); provinciale vergadering te Gorinchem 23 en 24 juli 1838, art. 20: ‘Wordt gesproken over een broeder uit de Gemeente Middelharnis, die, wegens eerbiediging van Gods gebod ten opzigte van den rustdag, buiten bestaan is geraakt, zijnde hij visscher van beroep. De ouderling dier Gemeente (C. van der Meulen) draagt voor, dat zijne Gemeente niet magtig is om dien broeder aan het werk te helpen, en verzoekt daar den christelijken raad en de hulp dezer vergadering. Wordt voorgesteld door Ds. H.P. Scholte om te zien, of er niet zooveel bijelkander kan gebragt worden, dat er een schuitje gekocht wierde, waarmee die broeder ter visscherij zou kunnen uitgaan; kunnende hij dan daarvan huur betalen. Door ZEerw. wordt daartoe aangeboden *ƒ* 50,-; de andere broeders dragen gezamenlijk daartoe bij de somma van *ƒ* 51,50, welk bedrag aan den Ouderling J. van de Roovaart (Stad aan 't Haringvliet) wordt ter hand gesteld, welke zich met de administratie daarvan belast’.

25 Volgens de ‘Lijst der texten’ preekte Scholte zondag 29 juli 1838 te Middelharnis tweemaal in de open lucht. De rechtbank te Brielle sprak 15 december 1838 Scholte en twee ambtsdragers van de Afgescheiden gemeente te Middelharnis vrij (Bos IV, 332-333).

26 Bedoeld is: opgemaakt.

27 Daarin vergiste Van der Meulen zich; maar er volgde wel - zoals we zagen - vrijspraak.

28 Wij lezen: maar.

29 J.C. Beyer, *Handleiding tot den Nederlandschen stijl*, 2e druk, 1825 Rotterdam bij Mensing en Van Westreenen; bij dezelfde uitgever verscheen: J.C. Beyer, *Beknopte handleiding tot den Nederlandschen stijl* 1823.

Met veel vermaak heb ik dien brief gelezen van den WelEW Heer T.v.d. Groe.[30] Och dat de Heere maar Geestes-ligt schonk aan Zijn Gemeente om over zulke zaken niet te hoeven twisten en twijvelen, maar wedergeboorte uit Geloof te onderscheiden en het laa(t)ste als een werk uit de wedergeboorte, dus alle die wedergeboren zijn die hebben het Geloof, doch de een zwak, de ander sterk, somtijds levendig, somtijds klijn, wankelend en bestreden; in dezen vormd de Grote Pottebakker vaten naar Zijn welbehagen.[31]

Nu Geliefde Broeder, de Heere zij U en de Uwe(n) nabij. Groet U(w) Vrouw hartelijk van mij, ook Uwe betrekking(en) en Broeders, en zijt vooral hartelijk van mij gegroet en gedenkt mijner ook in den Gebeden. UEW Broeder in Christo

Cs. van der Meulen, ouderling.

P.S. De Gemeente heeft Zondag haar verlangen te kennen gegeven tot het houden van een Algemeenen Dank-, Vast- en Bededag. De drangreden(en) waren vele: Dat wij noch gespaard zijn niettegenstaande de vijandschap die zich openbaard van buiten en van binnen, de oordeelen Gods die zoo zigtbaar op aarde zijn - schaarsheid van koren, aanhoudend meer dan gewoon nat weder, zoo dat er hongersnood en duure tijd op handen is, sterfte onder het rundvee, in de gemeente Pilaaren van de Kerk worden weggenomen, zonde en vijandschap vastgehouden enz.[32]

2. Aan ds. A. Brummelkamp, Middelharnis 22 februari 1841

Onderstaande brief is een antwoord op het schrijven van ds. A. Brummelkamp, Schiedam 31 december 1840, gericht ‘Aan de Classicale Vergadering van Flakkee’,[33] bij welk schrijven een tweede was gevoegd en wel van (de latere ds.) P. Zonne, die als ouderling namens de gemeenten te Delft en te Schiedam, lid was geweest van de synode 1840 Amsterdam.

Wat de brief van P. Zonne betreft (Delft januari 1841): hierin wordt in het kort uiteengezet, dat alle provinciale vergaderingen waren aangeschreven afgevaardigden te zenden naar de synode te Amsterdam, dat ds. Scholte zulks heeft tegengewerkt en dat hij niet lichtelijk en

30 Bedoeld zal zijn: Theodorus van der Groe, *Het zaligmakend geloof etc.* Men zie blz. 195, inzonderheid noot 21.

31 Van der Meulen verwijst hier naar Romeinen 9 vers 21. Naar wij menen gaat Van der Meulen met deze passage in tegen de stellingen van zijn toekomstige leermeester Scholte. Laatstgenoemde toch wilde er niet van weten dat de ware gelovigen ook hun geestelijke inzinkingen konden hebben (vergelijk bijvoorbeeld EERSTE DEEL 338-339).

32 Op initiatief van de provinciale vergadering van ‘Gelderland (bovengedeelte)’, gehouden 29 augustus 1838, werd woensdag 24 oktober een ‘Dank-, Vast- en Bededag’ gehouden. *De Reformatie IV* (1838) 278.

33 Dit betrekkelijk korte schrijven werd door ons gepubliceerd in DERDE DEEL 160-161.

onverhoord - immers er was in maart 1840 reeds een vergadering van ambtsdragers over deze zaak geweest - maar op goede gronden werd veroordeeld.
De classis Flakkee van de Afgescheiden kerken omvatte in de jaren 1837-1841 gemeenten in onder meer de plaatsen Middelharnis, Stad aan 't Haringvliet, Stellendam, Ouddorp en Hellevoetsluis.[34]

Brummelkamp had zich in bovengenoemde brief verdedigd tegen enige aantijgingen van de classicale vergadering van Flakkee, dat hij op de Amsterdamse synode uit persoonlijke overwegingen ('personaliteit') tegen ds. Scholte zou hebben geageerd. Ook wordt hem verweten dat hij ter synode had voorgesteld 'de zaken betreffende Ds. Scholte te behandelen en van daar te beginnen waar de vergadering in Maart jl. dezelve gelaten had'.[35]
De brief van Brummelkamp wordt door ds. C. van der Meulen beantwoord uit naam van de classicale vergadering van Flakkee.

Dit antwoord stelt onder meer aan de orde de tamelijk ingewikkelde kwestie van de procedure gevolgd bij de schorsing van ds. Scholte door de Amsterdamse synode eind 1840. De vraag rees of Scholte wel was gehoord. Nu lag er op de tafel van de provinciale vergadering van Zuid-Holland, gehouden 30 en 31 oktober 1840, een uitnodiging de aanstaande synode te Amsterdam bij te wonen. Onder leiding van Scholte, die als praeses fungeerde, wees de vergadering deze uitnodiging echter van de hand.[36] In dit verband spreekt Van der Meulen er van 'dat Ds. Scholte ons daarin heeft misleid'. Verder meenden de meeste leden der synode, dat Scholte op 6 en 7 maar 1840 reeds was verhoord.[37]
Maar wat onzes inziens een zeer belangrijk element in deze zaak is: Scholte is niet geschorst alvorens hij zich voor een commissie door de synode gezonden, heeft kunnen verantwoorden.[38]

Eerw. Geliefde Broeder in Christus!

Op onze Classicale vergadering gehouden den 22 Feb. jl. hebben wij UEW en broeder Zonne's brieven overwogen en behandeld. Wij hebben daarin geen voldoening gevonden voor onze bezwaren. Daarom heb ik verzogt UEW daarover te berigten. Hoe gaarne ik mij in deze zaak niet wilde mengen, zoo vorderd nochtans de waarheid en liefde dat ik UEW op eenige zaken opmerkzaam moet maken, te meer omdat ik met dezelve bekend ben en ik hoop ook dat UEW het niet terzijde mag leggen maar in opregtheid overwegen.

UEW verontschuldigd U dat u geen personaliteit bij U kent. Maar dat gij verpligt waard voor God en menschen te moeten beginnen daar waar de vergadering in Maart

34 Vergelijk TWEEDE DEEL 67; Ds. P. Blok en Th. de Waal, *100 jaar Gereformeerde Gemeente Dirksland*, Dirksland 1967, 119-121.
35 DERDE DEEL 160; *Verslag synode 1840 Amsterdam* 48.
36 HO (Zuid-Holland etc.) 30 en 31 okt. 1840, art. 3 en 36.
37 Men zie voor dit alles ook DERDE DEEL 128-129.
38 *Verslag synode 1840*, 48-49, 63-64.

jl. dezelve gelaten had, en dan had gij voornamelijk moeten beginnen om[39] het onregtvaardige schorsen van 4 Kerkeraadsleden te

39 met?

Amsterdam daar alles uit is voortgevloeid.[40] Dit kan wel verwrongen worden maar geensints vergoelikt. Dan schrijft gij aan onze Classis dat gij de vergadering te Amsterdam[41] hebt afgeraden om Ds. Scholte niet[42] te schorsen om hem tijd te geven tot nadenken opdat hij tot bekering zoude komen. UEW wijst ons op de uitgegeven verhandeling van Amsterdam[43] en daar staat met duidelijkheid dat gij alle gemeenten en inzonderheid Utrecht aan zoud(t) raden Ds. Scholte te schorsen.[44] Hier kan nu weer wel zoo wat van gemaakt worden, doch dat geeft geen voldoening. Wat Br.Zonne schrijft aangaande de uitnodiging aan de Provintieale vergadering, daar was ik op dat oogenblik niet vatbaar voor en ik geloof ook dat Ds. Scholte ons daarin misleid heeft, doch wij kunnen het niet verder trekken als vermoeden en dan hebben wij ook schuld omdat wij niet beter bedagt zijn. Maar ook, dat is wel eene uitnodiging tot afgevaardigde uit de Prov.Z.Holland, maar niet aan Ds. Scholte, want dewijl wij bekend waren dat het ook zijn zaak betrof, mogten wij hem niet benoemen en boven dat, wij bleven vrij in de keus om hem al of niet te benoemen; toen is hij niet uitgenodigd. Ik geloof dat gij dit beide gevoeld. gij doet ook beide dezelfde sprong naar de Amsterdamsche vergadering van Maart doch dit is een uitvlugt omdat gij wel overtuigd zijt: hier is een breuk. De broeders hier hebben hun bezwaar opgegeven dat Ds. Scholte onverhoord veroordeeld is en br.Zonne tragt dit met een woord te stoppen wanneer hij schrijft ‘Ziet broeders dat is onzin’ - en wijst dan ook op de vergadering in Maart. En vervolgens dat Ds. Scholte behoorlijk is uitgenoodigd, maar dat hij de vergadering 4 dagen wilde ophouden en dan vaart broeder Zonne hevig uit om Ds. Scholte in een kwaad dagligt te stellen. Nu kunnen daar veel Broeders den mond mede gestopt worden of misleid, maar ik ben met het historische der waarheid te goed bekend en moet dan de zaak niet alleen tegenspreken maar dezelve ook onwaarheid verklaren en UEW ernstig vermanen tot nadenken.

Als ik mij wel herinner en gij kunt het nazien dan is op Woensdag de 2 Dec. de uitnodigingsbrief opgezonden en gij weet dat wij donderdag de 3 gesloten hebben; dat kan geen behoorlijke uitnodiging genaamd worden. Gij zult nu kunnen zeggen, hij wist het, en dat is waar doch dat doet niets ter zake. Gij kunt er noch bijvoegen zijn verkeerd gedrag, en noch dit beschouw(en) wij ook zoo. Maar ook tevens is waar dat juist gelegenheid gegeven is om een karakter als dat van Br.Scholte in de vlam te brengen en dat smart mij van broeders. Voor mijne overtuiging is Ds. van Velzen ook degelijk schuldig. Dit zijn karakter is

40 Echter moet worden opgemerkt, dat de zaken van de Amsterdamse gemeente werden behandeld vóór de zaak Scholte. Overigens: de synode bevestigde de schorsing van de vier kerkeraadsleden *(Verslag synode 1840*, 44-46).

41 Namelijk de vergadering van 6 en 7 maart 1840.

42 De schrijver zal bedoeld hebben:... afgeraden om Ds. Scholte te schorsen.

43 *Verslag van de vergadering van opzieners 6 en 7 Maart 1840 te Amsterdam*.

44 Ds. Brummelkamp gaf deze raad echter ongeveer vier maanden na het sluiten van de vergadering in een persoonlijk woord. Hij schrijft de uitgave van het *‘Verslag’* te hebben vertraagd ‘terwijl ook de hoop nog niet ten eenenmale uitgebluscht was, dat ik de terugkeering van dezen of genen zoude hebben kunnen vermelden’. - *Verslag vergadering etc.* 10-12, 17.

gedekt en het andere aangestookt. Ik heb mijn hart ontlast- ook de broeders[45] - en hoop Gij het voor de Heere mag brengen. Wij blijven noch aandringen op een ander onderzoek en blijven protesteren tegen de schorsing. Mogelijk dwaalt Br. Scholte noch verder af, maar wij hebben van onze zijde toe te zien of wij reden geven door de zaken niet in het waare dagligt te stellen. Verders hopen wij dat de Heere ons mag tezamen binden en weest verzekerd van onze hartelijke toegenegenheid. Bij ons gaat het bijzonder in de gemeente; ook is er grote opkomst van de wereld. De gemeente breid zich uit zoo in de bekering van zondaars als in de aansluiting van Gods volk. Mijn beroep naar Vuren en Herwijnen zal geen doorgang kunnen hebben uit hoofde ik hier niet van daan kan. Zijt alle hartelijk van ons gegroet. Groet ook de broeders. Na UEW de gemeente des Heeren aanbevolen te hebben, blijf ik UEW broeder en mede arbeider in het werk des Heeren.

Uit aller Naam
Cs. van der Meulen

3. Middelharnis, 9 maart 1841

In het nu volgende schrijven vinden we de verklaring voor het aanwezig-zijn in de Scholte Papers van de brief door ds. A. Brummelkamp, 31 december 1840, geschreven aan de classicale vergadering van Flakkee.

Welke brief - behalve één van P. Zonne, die wij niet vonden - Van der Meulen tevens heeft opgestuurd (of een afschrift daarvan) wordt niet geheel duidelijk.
Ook uit dit schrijven blijkt opnieuw enigszins hoe zeer Van der Meulen heeft geaarzeld ten aanzien van de schorsing van Scholte. Maar uiteindelijk is zijn houding, zoals we reeds zagen, toch zo, dat hij de besluiten die daarop betrekking hebben, verwerpt.

Geliefde broeder in Christus!

Ter gelegener tijd ontving ik voor mijn vertrek naar Zeeland een brief van Barendregt,[46] die mij schrijft dat ik een brief aan Ds. Brummelkamp zou geschreven hebben dat Gij mij verleid hebt.[47] Ik wil hier geen verschoning maken en zend UE de brief over van de Classicale vergadering, benevens de brieven van Brummelkamp en Zonne; dat kan maar een cent of wat meer kosten, en dikker dat hoeft niet en mag ook niet.[48] Gij zult daar een onpartijdig oordeel in zien. Draaijerijen wil ik niet gebruiken zoo min aan de eene als andere kant; daar zult gij nu van overtuigd worden door de brief zelf. Het zou schijnen of ik met hun mede in stemde als ik bij hun was en van U verwijderd anders sprak als in uwe vertegenwoordigheid. En dat weet gij veel te goed dat ik het altijd beschou(w)d heb als karakter-zonden. Ik doe dit nu niet

45 van de classicale vergadering.
46 Hendrik Barendrecht (ook: Barendregt) te Zuid-Beijerland, in sterke mate een volgeling van Scholte. Men zie voor hem het register in de vorige delen.
47 Van der Meulen had zich inderdaad in deze geest uitgelaten; vergel. bladzijde 208 en 209.
48 Deze woorden zullen betrekking hebben op postale bepalingen.

om het vuur aan te stoken. Ik hoop de Heere ons bewaar opdat wij zeer bedaard mogen

werkzaam zijn en ik hoop dat het komen mag om onze wegen te onderzoeken en doorzoeken opdat wij weder mogten keren tot de Heere. Van de bijeenvergadering der leeraars weet ik niets af daar Barendregt van schrijft. Als Gij mij nodig hebt of Gij wilt eens een lettertje aan mij schrijven, adresseerd het dan nu in de eerste 14 dagen in de stad Goes want als de Heere wil en ik leef vertrek ik morgen naar Zeeland.

Mijn beroep naar Vuren en Herwijnen hebt gij reeds gehoord, is afgeslagen. Ik kon ook niet weg als met zonde en zoo mogt ik niet. Ik wensch dan...[49] te wezen ook aan mijn bevinding. Nu geliefde broeder, ik heb in haast voor mijn vertrek niets geschreven. Hier is alles wel. Wij verlangen dat gij eens overkwaamt om bij ons te prediken, zoo veel beter kon ik mijn werk in Zeeland goed af doen. Groet mevrouwe van Hal(l),[50] ook uwe vrouw, Overkamp[51] en de broeders. Wij verwagten Barendregt spoedig volgens afspraak. Zijt gij ook van mijn vrouw en broeders gegroet. Uw vriend, broeder en mede-arbeider in de Heere.

C. van der Meulen

49 Twee woorden onleesbaar.
50 H.S. van Hall-van Schermbeek.
51 Isaac Overkamp, secretaris van Scholte.

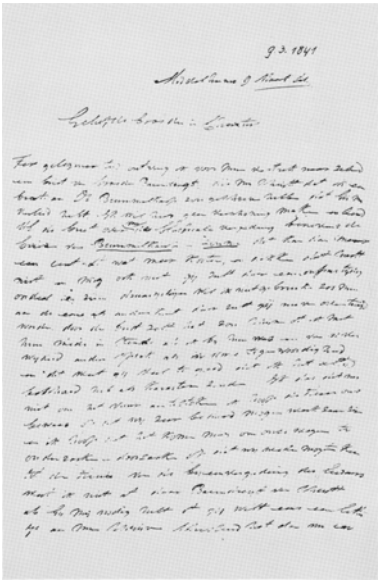

Ds. C. van der Meulen, Middelharnis 9 maart 1841

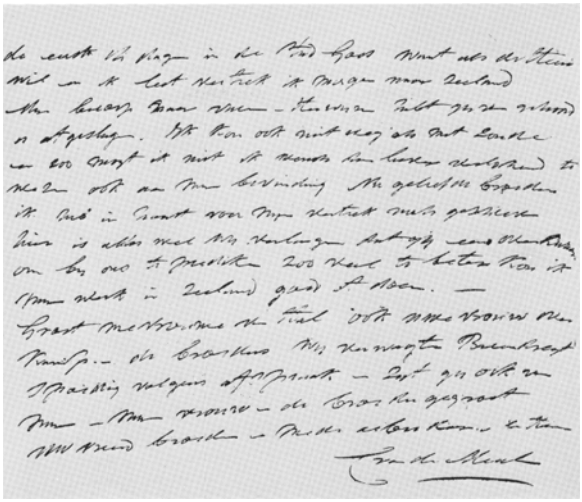

4. Goes, 26 januari 1844

Ook deze brief - evenals no. 3 van het vorige hoofdstuk - werd geschreven naar aanleiding van het overlijden van Scholte's eerste vrouw, te Utrecht 23 januari 1844.[52] Bij het lezen van deze brief bedenke men dat het gezin Van der Meulen ongeveer een jaar in Utrecht had vertoefd en daardoor ds. en mevrouw Scholte, alsmede andere leden der gemeente goed kende.

Geliefde vriend en broeder in Christus!

Uit hartelijke deelneming in u(w) treurig lot schrijf ik deze letteren. Diep tot in de ziel trof mij u(w) verlies, omdat ik haar gekend en lief gehad heb. Welk een schok hebt gij niet ondergaan toen gij haar aan uwe zijde zag wegvallen, met wien gij zoo veele jaaren genoegelijk vereenig(d) waart, ja met wien gij zoo veel beproevingen en strijd hebt doorgestaan. Doch hoe smartelijk u(w) verlies ook wezen mag, gij hebt overvloedige vertroostingen in Gods Woord. Zij geloofde in Christus en dan, weten wij, leeft zij, en wanneer Hij wederkomt zal Hij die in Hem ontslapen zijn wederbrengen met Hem. Ik had eenige oogenblikken voor

52 Vergelijk hoofdstuk 15.

dat ik de tijding ontving bijzonder over U gedacht en wel over de beproevingen en miskenningen die U zijn en worden aangedaan. Ik las een brief uit Newton,[53] en het slot was: 'Hij zij het licht van u(w) oog, de sterkte van u(w) arm en de vreugt van u(w) hart'; en dat wenschte mijn hart U zoo toe, ofschoon ik zoo ver van U verwijderd was, en wel nu gij dat zoo zeer behoefde.

Ik was ook zeer verblijd dat gij kalm en stil was toen de Heer U beproefde. Ik wensch ook U (toe) dat gij door het geloof deze donkere val(l)ei door zult gaan, steunende op Zijn Woord.

Mijn huisgezin verkeerd ook langdurig in veel ziekte en mijn oudste zoon[54] vrees ik dat hij mij ook door den dood zal ontrukt worden; hij is ten minste zeer zwak en ongesteld. Mijn jongste is dood.[55] Wat mijn persoon betreft: ik ben iets beter na(ar) het ligchaam, maar heb een zwaare strijd in de gemeente. Ik heb het zoogenaamde amptgewaad afgelegt.[56] Hierover is veel beroering, zoodat, sommige zich afscheiden, mijn bediening miskennen, en niemand tot heden die met mij vereenigt is. Zommige is het een onverschillende zaak, en wenschte(n) om de vrede te bewaren dat ik het droeg. Ik heb al de schuld der scheuring en dat is ook zoo. Omdat zij van hunne bijgelovigheid niet willen overtuigd worden. Mijn zwakke vleesch heeft mij een en andermaal doen zondigen en o, ik ben zoo bang van mijzelve. Waar zal het heen zoo de Heere mij niet ondersteund of de gemeente niet voorlicht in Zijn Woord (?) Ik heb niet durven denken dat de gemeenten zoo vormelijk waren. Somtijds prijs ik de doode(n) en zou ook wel in de zalige rust willen. Wat hebben onze zalige vrienden ons vooruit, doch geliefde ik ben verkeerd. Wij moeten noch strijden willen wij gekroond worden. De Heere bekwaame ons, schenke een dubbele mate van Zijn vertroostend licht en leven in uwe ziel.

Ik ben zeer verlangend na(ar) U. Had ik vleugelen, ik was bij U. Nu kan ik alleen mijn deelneming en mijn bezwaren ontlasten door middel van deze weinige letteren. Ik hoop als de Heere U in het vervolg in staad steld wel eens eenige regelen van U te ontvangen.

53 John Newton (1725-1807), Engels theoloog. Genoemd citaat vinden we in John Newton, *Omicron - Brieven over verschillende onderwerpen (vertaald door M.J. Chevallier)*, Amsterdam 1836, 45: het is het slot van de 'Vijfde brief - Over de verzoekingen en moeijelijkheden, welke het leeraarsambt vergezellen'. De uitgave is aanwezig in de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage.

54 Jacob van der Meulen, geboren 1 mei 1834 te Middelharnis werd - evenals zijn broer Johannes, geboren 8 augustus 1838 Middelharnis - predikant van de Reformed Church in America; men zie: Charles E. Corwin, *A Manuel of the Reformed Church in America 1628-1922*, New York 1922, 541-542.
In dit werk wordt aangaande Cornelius van der Meulen onder meer het volgende geschreven (541): 'He was a pioneer pastor in the west, a speaker of force and eloquence, of a strong personality, and was generally admired for his many gifts, and good qualities.- See *Levensgeschiedenis van Rev. Cornelius Vandermeulen* by his sons, Revs. Jacob and John, and Rev. Peter De Pree.'

55 Kind geboren na 1838.

56 Ook Scholte legde het 'ambtsgewaad' al gauw af. Dit bestond uit driekanten steek, mantel, bef en korte kuitbroek. Sommige Afgescheidenen zagen in de driekanten steek een symbool van de Drieëenheid. Speciaal deze 'gruwel' kon Van der Meulen niet verdragen. Uiteindelijk aanvaardden verreweg de meesten van zijn gemeenteleden de nieuwe situatie. (Staal 41-42; Van der Does, *De Afscheiding* 304-309).

Tot heden geschreven ontving ik u(w) eigenhandige brief. Ik werd in dezelve bevestigd de leiding van den zelfden Geest. Nu geliefde broeder, de Heere zij U en uwe lieve kinderen tot een leids en raadsman door dit leven, tot Hij U overvoerd in die zaligheid die Hij bereid heeft voor allen die Hem liefhebben. Groeten aan Overkamp, de Pinto[57] en de overige broeders. Ook inzonderheid aan Mevrouw van Hall (en) Mevrouw Zeelt.[58] En zijt gij vooral van ons gegroet en (be)denk dat wij zijn u(w) hartelijk deelnemende vrienden.

C.v.d. Meulen en Vrouw

57 GKU, Eerste lidmatenregister: Jacob Benjamin de Pinto, geb. 25 nov. 1809, aangesloten 1843.

58 Vrouwe J.J. Zeelt te Baambrugge.

Hoofdstuk 14
Stukken (3) betreffende provinciale vergadering Dordrecht 30 en 31 oktober 1840

Inleiding

Deze vergadering[1] is de laatste 'wapenschouw' geweest van ds. Scholte en afgevaardigden van vele Afgescheiden gemeenten, vóór de schorsing van eerstgenoemde.

Aanwezig waren ambtsdragers uit de provincies Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland en (Beneden-)Gelderland.

Behalve de vraag of zou worden deelgenomen aan de generale synode, die te Amsterdam in november 1840 zou aanvangen - welke vraag met neen werd beantwoord - en enige andere zaken van algemene aard, kwam uitvoerig aan de orde de aard van het ouderlingschap.

We kunnen de behandeling van deze zaak als volgt samenvatten.

De besprekingen kwamen op gang naar aanleiding van een 'Uittreksel van de Handelingen der Classicale vergadering, gehouden te Schiedam den 29 October 1840',[2] een brief van de kerkeraad van de gemeente te Vuren, alsmede een 'lastbrief' zowel van de gemeente te Leerdam als van die te Noordeloos, welke beide laatste stukken wij in dit hoofdstuk weergeven.

In het 'Uittreksel' spreekt de classicale vergadering uit, dat de ouderlingen zijn wat zij op grond van Gods Woord worden genoemd in het 'Formulier van bevestiging der ouderlingen en diakenen', namelijk 'behulpsels' en dat dit in overeenstemming is met artikel 31 van de Nederlandse geloofsbelijdenis. De voornaamste conclusie van de classis luidde:

'De ouderlingen, die er thans zijn, als behulpsels tot het herderlijk werk geroepen, zijn ook als zoodanig werkzaam, en worden dus niet in hunne bedieningen belemmerd, wanneer hun niet toegelaten wordt de sacramenten te bedienen of te prediken, naardien zij daartoe niet geroepen zijn'.

In de brief uit Vuren, waarvan we de tekst niet kennen, werd volgens de artikelen 18 en 19 alsmede 'Bijlage C' van de handelingen, onder meer de

1 De notulen zijn de laatste in de serie 'Handelingen van de Opzieners' etc. (HO).

2 De classis Schiedam (ook wel: Rotterdam) omvat in deze tijd de gemeenten Rotterdam, Schiedam, Delft en Naaldwijk. De notulen van deze jaren zijn, voor zover bekend, niet bewaard gebleven.
Het 'Uittreksel', dat als bijlage B aan de notulen is toegevoegd, is van de hand van A. Brummelkamp, predikant te Schiedam van 1839 tot 1842. Het trekt de aandacht, dat Brummelkamp niet aanwezig is in de onderhavige vergadering.

vraag gesteld: ‘Of de Regeerouderlingen het Sacrament des H.Avondmaals mogen bedienen?’ Deze vraag werd door de kerkeraad beantwoord met neen. Scholte daarentegen en verscheidene hem volgende ambtsdragers uit het bovenomschreven gebied, waren van mening, dat een ouderling gerechtigd is tot het bedienen van Woord en sacramenten en dat er derhalve geen wezenlijk onderscheid, maar meer een verschil op grond van een zekere werkverdeling, bestaat tussen het ambt van dienaar des Woords en dat van ouderling.

Bij dit alles dient te worden opgemerkt, dat, aangezien er in de eerste jaren na 1834 slechts enige predikanten arbeidden in de Afgescheiden gemeenten, de meeste hiervan - vooral de kleinere en meer afgelegene - maanden lang (zo niet langer) verstoken waren van prediking en bediening van doop en avondmaal. De provinciale vergadering komt echter niet tot een bepaalde uitspraak. Dit laat zich verstaan, daar de mening van Scholte c.s. zich wel in sterke mate verwijderde van de gereformeerde leer. Wij lezen in artikel 27 der handelingen: ‘Over deze zaak wordt verder door onderscheidene Broeders onder elkander gesproken, waarop de President[3] het voorstel doet hierover op deze vergadering verder niet meer te handelen, dewijl het blijkbaar is, dat er geene duidelijkheid dienaangaande in het algemeen aanwezig is’.

De drie brieven die wij in dit hoofdstuk reproduceren hebben betrekking op de positie van de ouderling in de gemeente van Christus. De eerste is weliswaar gericht aan de gemeente te Utrecht - en niet aan de provinciale vergadering. Maar in de eerste plaats vonden wij hem bij de beide andere; en in de tweede plaats: hij heeft betrekking op dezelfde materie. Vermoedelijk is deze brief door Scholte meegenomen naar de vergadering, aangezien naast het bovengenoemde het speciale geval van ouderling Koenraad de Jong[4] aan de orde kwam. Deze ambtsdrager van de gemeente te Langerak c.a. had zich in het naburige Schoonhoven gevestigd. De vraag rees, of dit geoorloofd was. Er was enige overeenkomst met de situatie van de schrijver der eerste brief, H.G. Klijn, predikant te Kockengen, daarvóór ouderling te Utrecht.

1. Ds. H.G. Klijn,[5] Kockengen 2 oktober 1840, ‘Aan den Kerkenraad der Christelijke Afgescheidene Gemeente te Utrecht’

In deze brief wordt verwezen naar de notulen van de kerkeraad te Utrecht van 24 september 1839.[6] H.G. Klijn was bereid een beroep van Kockengen aan te nemen, als de gemeente te Utrecht hem als ouderling wilde ‘loslaten’. In de discussie over deze zaak wordt opgemerkt, dat men Klijn wel wil laten gaan, als hij maar belooft ‘om wanneer er hier (namelijk te Utrecht) behoefte was, die behoefte te helpen vervullen’. Maar deze opmerking resulteert niet in een van Klijn gevraagde belofte. Klijn kan

3 Ds. H.P. Scholte.
4 Men zie voor hem TWEEDE DEEL, register, met name echter de bladzijden 72-73.
5 Hendrik George Klijn, geboren 17 november 1793, eerste ouderling te Utrecht; 1839 predikant te Kockengen, 1845 Middelburg, 1849 geëmigreerd naar Michigan, U.S.A. Men zie voor hem VIERDE DEEL, register.
6 GKU, ‘Notulen kerk (afgescheidenen)’ 1835-1840, 24 sept. 1839, art. 5 en 6.

althans volgens de meerderheid in de kerkeraad, als ouderling van Utrecht worden ‘losgemaakt’. (art 5) Uiteindelijk wordt aan Klijn de wonderlijke vraag gesteld, of hij ‘evenals de ouderlingen van Kockengen, zich voor altoos aan die gemeente wenschte te verbinden, en dezelve zonder buitengewone wegen tot aan zijnen dood bedienen’. Deze vraag wordt door Klijn bevestigend beantwoord. (art. 6)[7] Verder - en in verband met het bovengenoemde - komt in onderstaand schrijven aan de orde, dat eind 1839 de gemeente te Kockengen zich vanwege de aanhoudende vervolging wenst aan te sluiten aan de reeds erkende gemeente te Utrecht.[8] Het verzoek wordt door de Utrechtse kerkeraad ingewilligd en ‘drie achtereenvolgende zondagen (worden) de opzieners der Gemeente van Kockengen alhier aan de gemeente ook als hare opzieners (afgelezen)’.[9]

De brief van Klijn wordt vermeld in de kerkeraadsnotulen van 24 oktober 1840. Hij komt dan niet in behandeling, en tengevolge van toenemende strubbelingen binnen de kerkeraad blijft deze zaak, voorzover we konden nagaan, ook verder liggen.

Tenslotte: Klijn somt enige overwegingen op, die hem er toe hebben gebracht, in Utrecht huisbezoek af te leggen. De diepere achtergrond zal wel zijn geweest, dat er zich in de tweede helft van 1840 allerlei ernstige meningsverschillen in de gemeente te Utrecht openbaarden.

Waarde Broeders!

Ruim een maand geleden had ik behoefte in mijn hart om de gemeente van Utrecht te gaan bezoeken. Niet alleen rekende ik het mijne duurste verplichting te zijn, uit hoofde ik nog geen schriftelijk ontslag had ontvangen, en ten anderen (daar) door de aansluiting de Ouderlingen van Kockengen en Laag Nieuwkoop publiek van den predikstoel te Utrecht zijn afgelezen, (ik) zonder twijfel in die aansluiting delen moet.[10] Maar bovenal drong mij mijne verplichting bij eene nadere overweging, of het in de Kerk Christi wel geoorloofd is, dat eene wettige roeping der Opzienders, wel ooit mag losgemaakt of verbroken worden, tenzij de geroepene door wangedrag zijne achting in de gemeente heeft verlooren, of door eene bijzondere weg B.V. door verandering van woonplaats zoo ver van die gemeente is verwijdert waar hij uitsluitend voor geroepen is, dat het ondoenlijk is om eeniger mate zijne kudde waar de Heilige Geest hem over heeft gesteld te kunne(n) weiden.

Weinige daagen na het afgelegde huisbezoek te Utrecht, ontving ik een uittreksel uit eene kerkeraadsvergadering te Utrecht, dato 24 september 1839 (hetwelk dan ook op de Klassicale vergadering van 6 April l.l. aan de Ouderlingen alhier was beloofd); bij de inzage daarvan dat men mij juist op dit tijdstip dit uittreksel gaf,[11] kon ik geen andere reden vinden dan dat men mij wilde aanwijzen dat ik mij niet meer moet

7 Vergelijk VIERDE DEEL 255.
8 Idem 326.
9 GKU, notulen kerkeraad 12 dec. 1839, art. 3-6.
10 Zonder de twee door ons ingevoegde woorden (daar; ik) loopt de zin niet.
11 De zinsconstructie in deze brief vertoont hier en daar fouten.

rekenen bepaald Ouderling van Utrecht te zijn zoo als volgens art. 5 dier vergadering het oordeel der broederen

is.[12] In art 6 werd ik bepaald aan mijne verbintenis als leerend ouderling aan deze gemeente[13] tot aan mijnen dood; (dit) dacht mij eene herinnering voor mij te zijn, dewijl toen al de sprake ging, dat ik elders zou worden beroepen. Bij de overweging van de oordelen der broederen in Art. 5 dier bovengenoemde vergadering, begon mijn vrees te vermeerderen dat men destijds niet naar den Woorde Gods heeft gehandelt, door een practijk toe te staan het welk men vroeger zeer manmoedig heeft bestreden, om zoodanig een onderscheiding te maken tusschen de Ouderlingen waardoor men eene deur zouden beginnen te openen voor het verroepen der leeraren.[14]

Deze mijne vrees was dan ook niet ongegrond. Want voor nog geen agt dagen geleden ontving ik een beroepingsbrief uit de gemeente te Rotterdam, waarin die gemeente zegt geen vrijheid heeft om onbepaald alle leeraars te verroepen, maar wel diegenen welken niet uit hunnen eigenen boezem zijn verkoren, maar door een andere gemeente geroepen zijn; om deze reden had zij dan ook geen vrijheid (hoe gaarne dan ook) om Do. van der Meulen[15] voor te stellen, maar wel Do. G. Baai[16] en mij omdat wij niet uit onze gemeente geroepen zijn tot de bediening des Woords en der Sacramenten.

Intusschen kan ik de vergadering mededelen dat de roeping der gemeente te Rotterdam zoo duidelijk de merktekenen draagd dat de Christelijke vereeniging en de broederlijke liefde hierin niet kan gevonden worden. Daardoor acht(t)e ik mij verplicht die gemeente broederlijk te vermanen om toch geen inbreuk te maken op de broederlijke gemeenschap in de Kerke Christi, en omdat dit mij naar 's Heeren Woord zoo duidelijk is zoude het mij tot zonde zijn om zoo een zaak in overweging te nemen. Want ik reken zelfs de neiging des vleesches om naar meerdere aanzien te staan en verkozen te willen worden zaden des duivels (te) zijn, waaruit wij leren kennen wat het deel en drijfveer der huurlingen zijn. Geliefde Broeders. Uit dit een en ander acht ik het mijne duurste verplichting de vergadering te verzoeken om ernstig in overweging te nemen of men naar den Woorde Gods wel gevolg mag geven aan de oordelen in Art. 5 der genoemde vergadering. Broeders, het is toch gene zonden om terug te keren van zoodanige oordelen en besluiten waar men geen grond vind(t) in Gods dierbaar getuigenis en door ondervinding leerd welke kwade practijken men daardoor uitvoert.

12 Het uitttreksel dat Klijn ontving, zal hem wel zijn gezonden door een ambtsdrager die bij de dreigende conflicten tegenover Scholte stond, en die de invloed van de pro-Scholte gerichte ds. Klijn vreesde.

13 Kockengen en Laag Nieuwkoop.

14 In hetzelfde jaar waarin Klijn zijn brief schrijft, en ook reeds in 1839, is er in een deel der Afgescheiden kerken een discussie gaande over het ‘verroepen’ van predikanten.
J.C. Couprie schreef: *Gedachten over het beroepen der leeraars enz.*, 's-Gravenhage 1840.
J.A. Wormser merkte naar aanleiding van deze brochure in het tijdschrift *De Reformatie*, 1840 (VII) 222-232, onder meer het volgende op: ‘Het... werkje wordt voorafgegaan door eene voorrede van Ds. S. van Velzen...’.
En: ‘Het werkje is gericht tegen eenige opstellen omtrent het verroepen van leeraars, in het afgeloopen jaar in dit Tijdschrift opgenomen...’. Wormser tekent: ‘Amsterdam 14 Maart 1840’.

15 Men zie voor hem hoofdstuk 13.

16 G. Baay, geboren 1792. Hij werd in 1840 predikant te Leerdam. Men zie voor hem TWEEDE DEEL, register.

Naar mijn oordeel, bij eene nadere overweging, bestaan er gene redenen om mij, die uwen wettigen geroepene Ouderling ben, zonder dringende noodzakelijkheid te ontslaan. Want daardoor baand men een weg waar anderen spoedig op beginne(n) te dwalen zooals nu is gebleken. Het zij verre dat ik zoude willen dat gij mij als Uwen leeraar zoud(t) erkennen; daartoe ben ik in deze gemeente geroepen en als zoodanig heb ik mij aan haar verbonden. Maar ik begeer naar den Woorde Gods dat de Gemeente mij voor haren wettigen regerende Ouderling blijft erkennen niettegenstaande ik niet in staat ben om diezelfde werkzaamheden te verrigten, evenwel mij niet hoop te onttrekken zoo veel mij mogelijk is, anders ben ik ontrouw. Ik hoop, geliefde broeders, dat gij deze zaak ernstig inziende met mij zal moeten erkennen dat het even zoo zondig zoude zijn mij mijn ontslag te geven in de gemeente te Utrecht als dat ik op de roeping naar Rotterdam mij zelve zoude losmaken van deze gemeente. De verbintenis aan haar in art. 6 der genoemde vergadering, reken ik een aanwijzing te zijn naar den Woorde Gods (al wordt dit dan ook met woorden niet beleefd).[17] Deze verbintenis heeft dezelfde kracht voor de regeer- als voor de leer-Ouderlingen, ingeval de Kerk door bovengenoemde of andere bijzondere wegen noodzakelijk achte die verbintenis los te maken.

Ik verwacht dat de vergadering mijne broederlijke opmerkingen in liefde moogt hebben ontvangen. Zoo de vergadering na rijp beraad met dit mijn voorstel is vereenigd, verzoek ik vriendelijk dat in de notulen uwer vergadering hetzelve wordt aangetekend en dat vanwegen, men in de vergadering van 24 September 1839 Art. 5 de oordelen niet naar den Woorde Gods zijn uitgebragt als moeten herroepen worden uit hoofde men geene bediening in de Kerke Christi willekeurig mag ontbinden. Vervolgens dat aan de gemeente (dus niet alleen in de kerkenraad) werd bekend gemaakt dat mijne roeping en ordening tot de bediening des Woords in de gemeente te Kockengen geen reden zijn kan van mijne ontbinding als Ouderling in de gemeente te Utrecht, zoo als de bedienaar des Goddelijken Woords in U(w) midden werkzaam, mij als haren regeer-Ouderling op dato 18 December 1835 heeft bevestigd, Col. IV: 17.

De Heere storte in eene ruime mate uit in de gemeente den Geest der genade en der gebeden.

Vrede zij de Broederen in liefde met gelove, van God den Vader en den Heere Jesu Christi.

De genade zij met al degenen die onzen Heere Jesu Christi liefhebben in onverderfelijkheid, Amen.

Uwen Broeder in Christus
H.G. Klijn, Herder en Leeraar

17 Klijn bedoelt vermoedelijk: al wordt deze aanwijzing niet letterlijk in de Heilige Schrift gevonden.

2. Lastbrief van de kerkeraad te Leerdam, 26 oktober 1840

De Opzieners der Gemeente Jesu Christi te Leerdam c.a. wenschen de Vergaderde Broeders te Dordrecht Zaligheid!

Eerwaarde en Geliefde Broeders!

Van onzen Geliefde Broeder! den WelEerw. Do. H.P. Scholte aanschrijving ontvangen hebbende, dat er in het belang der Waarheid en der Gemeente eene vergadering van Opzieners uit de provincie Z(uid)-H(olland) zal gehouden worden, en wel den 30 October van dit jaar; met uitnodiging dat ook de Opzieners uit deze Gemeente daaraan zoude deelnemen.

Met blijdschap ontvingen wij deze uitnodiging, en, wenschende altijd bereid te zijn, om mede te werken aan Sions wezentlijk heil: zoo heeft het ons en de Gemeente goedgedacht, tot dat einde te zenden onze Eerwaarde en Geliefde Broeders G. Baay en G.H. Overkamp,[18] biddende tevens onzen Getrouwen VerbodsGod hun, alsook uwe geheele Vergadering moge vervullen met Zijnen H.Geest, om alzoo, door Hem bekwaam gemaakt de bouwstoffen te mogen vinden in Zijn Woord, welke noodig zijn tot opbouw van dien Tempel, van welke Christus Jesus is: 'De uiterste Hoeksteen'.

Bedenkt Eerw. Broeders! dat sedert het fundament weder ontbloot is in ons Vaderland, daarop wel veel gebouwd is, maar dat de in groote hoeveelheid aangebrachte stof, veelal van zulk alloy bevonden werd, dat, wanneer zij slechts het vuur der beproeving riekte, de vlam ten dake uitsloeg, en men alzoo niet slechts niets gewonnen had, maar daardoor veel verloren is. Hoe nodig de Apostolischen vermaning is: 1 Cor. III: 10 b: Maar een ijegelick siet toe, hoe hij daer op bouwt, heeft de ondervinding zoo altoos in het bijzonder ons geleert, en is uwe Godzaligheid genoeg bekend.

Om reden het ons slechts gedeeltelijk bekend is, wat de behandeling uwer vergadering wezen zal, zoo geven wij onzen Broeder(s) Afgevaardigden geenen bepaalden Last, dan, dat in alles gelet worde op Art. VII van onzen Ger. Gel. Belijdenis.[19]

Wij hebben echter vernomen, Eerw. Broeders! dat er twee voornaame punten in uwe Vergadering zullen behandeld worden, als:

1°. Over het Regeer Ouderlingschap; en:

2°. Over eenige bepalingen omtrent eene Christelijke vereeniging.[20]

18 Eén der eerste Afgescheidenen te Leerdam. Men zie voor hem EERSTE DEEL en TWEEDE DEEL, register.

19 Dit artikel draagt als opschrift 'Volkomenheid der Heilige Schrift om alleen te zijn een regel des geloofs', De Scholtianen - tot welke groep Baay, Overkamp en enige andere leden van de kerkeraad te Leerdam stellig behoorden - wilden zich stipt houden aan de Heilige Schrift in tegenstelling tot 'menschen geschriften' (art. 7). Zij gingen daarin zover, dat zij de belijdenisgeschriften, de liturgische formulieren en de kerkenorde naar de achtergrond schoven; ja wat betreft de Dordtse kerkenorde, deze verwierpen.

20 Over dit punt werd in de onderhavige provinciale vergadering niet gehandeld. Vermoedelijk betrof dit het *Reglement der Christelijke vereeniging*, een door Scholte opgestelde kerkenorde; vergelijk DERDE DEEL 275-278.

De belangrijkheid dezer zaken inziende, is op onze Vergadering in het bijzonder over het 1e punt gehandeld. Wij hebben bóven UEerw. gewezen op Art. VII van onze Ger. Gel. Belijdenis, en wenschen nimmer van dat beginsel af te wijken, maar wij geven UEerw. in bedenking: Wanneer Gods Woord ons niet duidelijk is, of wij dan wel het regt hebben om mannen van beproefde deugd en Geleerdheid te verwerpen. Onvermindert de duidelijke verklaring in voorn. Gel. Belijdenis Art. 30,[21] tellen wij onder de verdedigers van het Regeerouderlingschap de Geleerde Calvijn en veele zijner tijdgenooten; onder de latere vind men Lodenstein, Koelman, Brakel etc. Verder doen wij UEw. de opmerking dat de wettigheid van het Regeerouderlingschap altijd bestreden is door de vijanden van Christus kerk, als Papisten, Remonstranten en anderen. Wij geloven dat het Ouderling ambt eenerlei ambt is, doch, vermits de Heere onderscheidene gaven, aan onderscheidene personen schenkt, zulks is (onzes erachtens) om op onderscheidene wijze werkzaam te zijn: hij die leert in het leeren, die Regeert in het Regeren etc. Onzen Eerw. en aan Ue Eerw. Afgevaardigde Broeders kunnen wij in deze geenen last geven om iets anders te helpen bepalen, maar verlangen dat door hun het oordeel uwer Vergadering aan ons na den afloop zal worden medegedeeld. Wenschende ons overigens, belangende het 2e punt, met Uew. te vereenigen, hoe wel eenige veranderingen mochten noodzakelijk geoordeeld worden in het Ontwerp, hetwelk aan de Vergadering zal worden voorgelegd; onder bepaling echter de weglating van Art. 31.[22] Over de min belangrijke veranderingen te oordeelen, laten wij over aan uwe wijsheid en Godzaligheid.

Verder Eerw.Broeders! zenden wij onze Geliefde Broeders voorn. om aan UEw. voor te dragen en met UEw. te handelen over een niet min belangrijk punt: namelijk ‘Het onderwijs der Jeugd’. De treurige ondervinding leert helaas! dat de kinderen der Afgescheidene(n) in dezen verwaarloost worden. Is het beter Eerw.Broeders! dat de Ouders, vooral zij die bezwaard zijn met een talrijk gezin, hunne kinderen aan het openbaar Onderwijs onttrekken, dan ze ter School te zenden? Wij weten het: het bezwaar en gevaar is groot om de kinderen over te geven aan het onderwijs van hun welke vijanden zijn van den wáären Godsdienst. Maar hoe zullen wij het verantwoorden, wanneer het opkomend geslacht ons verwijten zal, dat door onze nalatigheid het lezen des Bijbels voor hun eene onmogelijke zaak zij. Overtuigd, dat de voortplanting van het Godsrijk op aarde uw hoofddoel zij, zal het niet nodig zijn hier op verder aan te dringen, maar dat het zonder verdere drang, door UEw. in ernstige overweging zal worden genomen.[23]

21 ‘Van de regering der kerk door kerkelijke ambten’. In dit artikel - evenals in het volgende ‘Van de dienaren, ouderlingen en diakenen’ wordt duidelijk onderscheid gemaakt tussen dienaren des Woords, opzieners (ouderlingen) en diakenen.

22 Wij kennen het ontwerp niet; vergelijk noot 20.

23 In artikel 4 van de handelingen van de betreffende provinciale vergadering (HO, Zuid-Holland) lezen we: ‘De Gemeente **Leerdam** wenscht dat er gehandeld worde over het onderwijs der jeugd. Daarover sprekende, blijkt het dat er geen eenparig besluit kan genomen worden. Er is bezwaar tegen het naar school zenden, maar er is ook bezwaar wegens het te huis houden en niets laten leeren’.

UEw. de Genade Gods bevolen hebbende,
Noemen wij ons, Eerwaarde Broeders,
Namens de kerkeraad der Gemeente Leerdam c.a.
A. Kool, ouderling[24]
C. van den Berg, diak.
Martinus Heikoop, diaken
A. van Bruinswijk, diaken

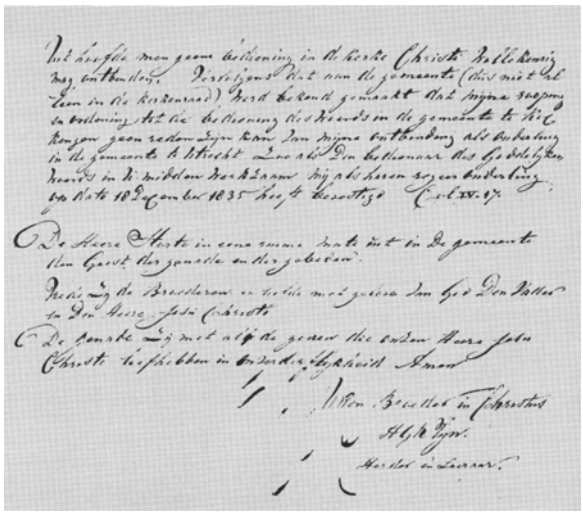

Ds. H.G. Klijn aan kerkeraad Utrecht, 2 oktober 1840 - fragment

24 Men zie voor deze vier personen EERSTE en TWEEDE DEEL, register. Voor zover wij kunnen nagaan, vormden zij tezamen met de beide afgevaardigden, de kerkeraad te Leerdam op het tijdstip van het schrijven van deze brief.

3. Lastbrief van de kerkeraad te Noordeloos, oktober 1840

De kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Noordeloos had eind 1840/begin 1841 de volgende samenstelling:
Leendert van der Aa en Klaas Middelkoop, ouderlingen;
Baltus van Baren en Cornelis den Hartog, diakenen.[25]
In 1842 ontstaat een scheur in de gemeente, waarbij de laatstgenoemde drie personen Scholte volgen en Leendert van der Aa voor het kerkverband kiest. Gijs de Jong, de 'sekretaris' (scriba) was geen lid van de kerkeraad; na 1849 zien we hem echter als ouderling van Noordeloos de vergaderingen van de classis Dordrecht (-Gorinchem) bezoeken.[26]
In onderstaand schrijven komt onzes inziens meer het gevoelen van Leendert van der Aa naar voren dan dat van de overige, meer Scholtiaans-gezinde leden van de kerkeraad. De inhoud van deze lastbrief van Noordeloos wordt in de notulen van de provinciale vergadering niet genoemd.

Aan de Eerwaarde Vergadering der Gemeente Jesu Christi in de Provintie Zuid-Holland, vereenigt op den 30e October 1840.

Eerwaarde Broeders!

Hoe groot de droefheid zedert lang **was** en nog is, veroorzaakt door twist en oneenigheid in de in ons Vaderland openbaar gewordene Gemeenten is uwe Godzaligheid genoeg bekend. Met bekommering zien wij de toekomst tegemoet; er vertoonen zich donkere wolken aan de Horisont van de kerken Hemel, en zoo de Heere ons niet genadig is, welk zal dan het einde zijn?

Hoe zeer er in deeze Provincie - Z.H. - veele redenen zijn om ons te verblijden in den Heere, ten opzichte der onderscheidene Gemeenten, is het meer dan ooit noodzakelijk, wél voor een ieder lid, maar in het bijzonder voor de Opzieners aan welke het Apostolische bevel gerigt is: 'Weidet de kudde Gods', om te waken.

Met genoegen ontvingen wij dan eene uitnodiging om aan uwe Eerwaarde Vergadering deel te nemen, om mede te werken in het belang der door Jesus bloed gekochte gemeente.

Tot dat einde zenden wij U Eerw. Broeders, onzen Eerw. en Geliefden Broeder **K. Middelkoop.** Biddende den Almachtigen en Getrouwen VerbondsGod, genoemden Broeder door Zijnen Heiligen Geest te willen bekwaam maken. Ontvang hem in onzen naam in naam van onze Gemeente, die wél de kleinste in Juda mag genoemd worden, maar die toch steeds harten en handen opheft tot den Koning der Kerk, biddende om Jerusalems opbouw en vrede.

Wij zouden geen bijzonderen last hebben mede te geven met betrekking tot deeze Gemeente, ware het niet, dat te onzer kennisse gekomen is, dat op uwe Eerw. Vergadering opzettelijk een belangrijk punt, namentlijk dat van het **Regeer ouderlingschap** zal worden behandeld. Wij zullen bidden, Eerw. Broeders! dat de Heere UEw. Genade en Wijsheid geve, om in dezen vooral

25 TWEEDE DEEL 359.
26 Idem 360.

niet **tegen,** maar overeenkomstig Zijn Woord te besluiten en te handelen. Wij houden ons nog overtuigd, dat Art. 30 van onze Geloofdsbelijdenis gegrond is op het Woord van God, naar hetwelk ons bevolen is, onze gang te rigten. Verlangende dat onzen Broeder Afgevaardigde in staat gesteld worde, om na het eindigen uwer vergadering, aan deze Gemeente mededeeling te doen van uwe Handelingen.

Na U Eerw. des Heeren Zegen te hebben toegebeden,
Noemen wij ons, Eerwaarde Broeders!

Uwe Mede Arbeiders en Opzieners in de
Gemeente Christi

L. van der Aa ouderling
G. de Jong Sekretaris

Hoofdstuk 15
Condoleantie-brieven (15) bij het overlijden van S.M. Scholte-Brandt, 23 januari 1844

Inleiding

Naar aanleiding van het overlijden van Sara Maria Scholte geboren Brandt,[1] op 36-jarige leeftijd, zond ds. H.P. Scholte onderstaande rouw-circulaire. Wij geven daarna in dit hoofdstuk de tekst van de bewaard-gebleven condoleantie-brieven, voor zover zij zijn geschreven door Afgescheidenen.[2] In enige ervan worden ook kerkelijke zaken aangesneden; deze zijn veelal van plaatselijke aard.

Wij kunnen slechts van één van de vijftien schrijvers der brieven, namelijk J. Knock te Schiedam (paragraaf 5), met zekerheid zeggen dat hij geen 'Scholtiaan' was. De meeste der anderen waren dit beslist wél.

De tekst van de rouw-circulaire is als volgt.

> Utrecht, den 23 Januarij, 1844.
> Heden in den vroegen morgen heeft Gods vaderhand mij eene diepgevoelde beproeving toegezonden. Mijne getrouwe echtgenoote is door eene borstongesteldheid van slechts weinige dagen, onverwacht van mij genomen.
>
> Gedurende eenen levensloop, waarin ik in de bediening des Evangelies velerlei strijd en kruis, maar ook overvloedige vertroosting ondervond, was zij waarlijk deelgenoote, ook in de moeijelijkste oogenblikken. De Heere, die haar mij had gegeven, heeft haar tot Zich genomen. Ik mag Zijn Naam prijzen, hoewel ik de smart dezer tijdelijke afscheuring ondervind; treurende, doch niet als degenen die geene hoop hebben; want zij wist ook in deze laatste ongesteldheid, die benaauwd was, dat het lijden dezes tegenwoordigen tijds, ook voor haar, niet te waarderen was bij de heerlijkheid, die aan ons zal geopenbaard worden.

1 Men zie voor haar: hoofdstuk 3 en EERSTE DEEL 46-48, 48a, 48b.
2 Zij worden in de Scholte Papers met een aantal brieven die zijn geschreven door personen uit de kring van het Réveil - welke wij later hopen te publiceren - bewaard in het dossier 'Condoleance'.

Met drie mij overgeblevene kinderen is mij de aardsche toekomst moeijelijk, doch de beloften van den getrouwen God en Vader in CHRISTUS zijn ook voor mij in deze voldoende. De Heere zal het voorzien, want Zijn Woord is de Waarheid. De ondervinding van Gods trouw in dezen zeer smartelijken weg vertroost mijne ziele en is mij eene nieuwe drangreden, om verwachtende en haastende te zijn tot de toekomst van onzen Heere JEZUS CHRISTUS. - Ja, Hij zal komen, en die in Hem ontslapen zijn, zullen wedergebragt worden met Hem, en zij, die ik betreur, is ontslapen in Hem, Die de opstanding en het leven is. Overtuigd van de wezenlijkheid der gemeenschap der heiligen, houde ik mij verzekerd van broederlijke deelneming, en beveel ik mij met mijne kindertjes in het gebed des geloofs.

Uw diepgetroffen broeder in Christus,
H.P. Scholte, V.D.M.

1. J. Berkhout, Amsterdam 26 januari 1844

Johannes Berkhout en zijn vrouw G. Smit behoorden tot de kring van Wormser. Wij vinden deze beide personen niet in de eerste lidmatenregisters van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam. Hij en zijn vrouw emigreerden in 1848 uit Amsterdam en kwamen in 1849 in Pella, Iowa aan.[3]

Waarde Broeder in den Heere!

Gedagtig aan de vermaning des Apostels: Weent met den weenende, kom ik door deze tot uw, waarlijk getroffen door dien geweldigen slag welke den God van leven en dood Ued. toebracht, door een deel vleesch en been van uw vleesch en been zoo onverwachts als gevoelig af te scheuren; en waar door tevens de lust van uwe ogen, het genoegen van uw leven, de troost en de ondersteuning uws harten, in zoo veel moeite, gevaar, bekommeringen en zorgen van dit uw leven als in een punt des tijds in haar vorig niet is terug gekeerd.[4]

Ja, Broeder! zoo gaat de weereld voorbij met alle hare begeerlijkheid maar die den wil van God doet blijft in der Ewigheid. En mogt dit dan uw hoofd omhoog hefven, want zoo leeft ook zij die als tegen uw over was, al schoon door den dood van (U) weggerukt, zoo zullen ook wij leven na onzen dood, om ten jongsten dage door Hem, Die de opstanding en het leven is, met ons stof dat thans in de aarde gelegt wordt, opgewekt te worden tot onverdervelijkheid, om te zamen te genieten verzadiging der vreugde en lieflijkheden bij Jezus aan-

3 Men zie voor hem ook: Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten*, register; *Brief uit Noord-Amerika*, van J. Berkhout, aan zijnen vader, broeder en vrienden. Als een waarschuwend woord uitgegeven door eenige zijner vrienden, en ter overweging aangeboden, aan allen, die voornemens zijn naar Amerika te verhuizen etc., Te Amsterdam bij G. van Peursem 1849.

4 In haar vorig niet is terug gekeerd = is gestorven.

gezichte, ewig en altoos. Dan zal geen rouwe of moeite of gekreit meer zijn, want weeninge en droefheid zullen wegvlieden en ewige blijdschap zal op onze hoofde zijn.

Gelooft Gij dat Broeder? Ik weet dat Gij dat gelooft. En daarom, weent vrij op het graf uws afgestorvene. Zoo deed onzen Jezus op het graf van Zijnen vriend Lazarus, Hij zal uw dat niet kwalijk nemen; Gij hebt er menigvuldige redene toe. **Maar** niet als degeene die geene hope hebben.

Wordt mijn wensch vervuld, en mijn gebed voor uw tot God verhoord dan hefve Hij uwe ziel in die levendige verwagting tot Hem op; en ofschoon het dan toch niet anders kan, of Gij zult vele lege plaatsen aantreffen die vroeger door uws afgestorvene vervuld werden; deze make God met Zich zelve voor uw vol en Hij neme de zorgen van uw zaad voor tijd en ewigheid op Zich. Dan verlochene Hij uw, make uw wil in Hem één, en doe uw Zijne daden aanbidden als goed, wijs, heilig en getrouw.

Wees van mij en van mijnen vrouw hartelijk gegroet en hou(d)t uw verzekert dat wij met deelneming aan uw denken.

J. Berkhout.

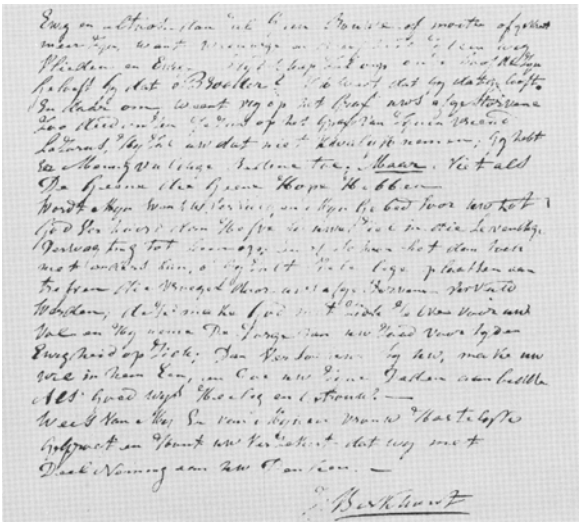

J. Berkhout, Amsterdam 26 januari 1844 - fragment

2. A. Griffijn, Alkmaar 5 februari 1844

De 'Handelingen van de provinciale vergadering in Noord-Holland' vermelden dat A. Griffijn in 1838 diaken was van de Afgescheiden gemeente te Hoorn.[5] In 1840 wordt hij getypeerd als 'van Haarlem',[6] hetgeen in overeenstemming is met de inhoud van onderstaande brief. In 1844 verhuisde hij blijkbaar van Haarlem naar Alkmaar. Volgens het eerste lidmatenregister van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam[7] was Arie Griffijn gehuwd met A.H. Augustinus. Zijn beroep was tekenmeester. Hij kwam 20 mei 1839 met attestatie van Hoorn. Griffijn voegt zich midden 1840 bij de groep Wormser, wordt sedert februari 1843 niet meer bij de gemeente gerekend, maar wordt daarna opnieuw aanvaard als lid.

WelEerwaarde Zeer Geleerde Heer, Broeder in onzen Heer Jezus Christus, genade en vrede worde u rijkelijk geschonken en vermenigvuldigdt door Hem Die de opstanding en het leven is. Amen.

Op het ogenblik dat wij alhier waren aangekomen ontvingen wij uwe diepbedroevende letteren van den 23ste January jl. en hoe verlangend ik ook was om dezelve dadelijk te beantwoorden, was mij zulks ondoenlijk. Dan, en dit deed ook uwe overtuiging van de gemeenschap der Heiligen, wij mogten het voor den troon der genade brengen, en uwe bedroevende toestand aan Hem opdragen, Die slaat. Ja, maar die ook heeld. Was er geen opstanding en leven, welke woorden zouden wij moeten gebruiken om elkander te troosten? dan nu wij sterven om te leven, nu wij leven in den dood, nu wij weten dat wij Hem zullen gelijk wezen en wij Hem zien zullen gelijk Hij is, nu de prikkel des doods is weggenomen en wij op deze woestijn niets anders dan doornen en distelen aantreffen, dat de eene rampspoed de andere soms vervangd, nu kan, bij dit alles deze aarde voor den Christen niet anders zijn dan een hijgend verlangen om in te wonen bij den Heer Die ons gekocht heeft door Zijn bloed. In die bewustheid mag u leven. Nee, misgunnen wij haar niet het oord van haar verlangen, maar neen, dit doet UED. niet. Maar ik gevoel hier onder het schrijven, gij mist uwe gade, gij mist uwe dierbare gezellin. Ja, ik gevoel het ook. Ik zoo min als mijne kinderen zou haar kunnen missen. Dan is het een geschenk van God. Geve(n) wij het dan gewillig over en vervulle de Heere onze beden, dan ondervind uED. de troostrijke genade des Heiligen Geestes, die alle verstand te boven gaat en Hij leere u en ons meer en meer af te zien van alles wat ons lief en dierbaar is.

Hier in Alkmaar is volstrekte verwarring. Onze vrienden, het huisgezin van W. van Velden van Hoorn,[8] kunnen zich met de gemengde hoop en verbasterd

5 DERDE DEEL 343, 347.
6 Idem 350.
7 GKA, inv. no. 40 (Register v. lidm. letter G).
8 W. van Velde(n), lid van de Afgescheiden gemeente te Hoorn; verkeerde in 1838 in financiële moeilijkheden; DERDE DEEL 346.

huisgezin niet vereenigen.[9] Wat zal toch van dit alles worden. Eer wij van Haarlem zijn vertrokken, heb ik eenige uren bij do. Beets[10] te Heemstede doorgebragt met het uiterst genoegen. Wij wenschten dat de Heeren Groen van Prinsterer, DaCosta en uEd. zich met elkander zagen te vereenigen. Wie weet wat hier uit voortvloeide. De tijd toch van groote gebeurtenissen hebben de Horizon bereikt.

De Almagtige die de harten der Koningen leid als waterbeeken waarheen Hij wil, geve om Jezus' wil dat broederlijke liefde het kenmerk van Zijn volk, meer en meer worde bevorderd. Geniet veel van Gods liefde in Christus en heb de hartelijke groetenis van het huisgezin van van Velden en van ons en ten laatste van hem die zich met achting noem u liefhebbende Broeder in onzen Heer

A. Griffijn

3. J. de Haan, Heerjansdam 6 februari 1844

> Jacob de Haan (1803-1891) en zijn broer Dingeman (1799-1884) kunnen worden beschouwd als voormannen van de Afscheiding te Heerjansdam.[11] Beiden waren overtuigde volgelingen van Scholte. Het verwondert derhalve niet dat de gemeente te Heerjansdam van 1842 tot 1853 buiten het kerkverband staat. Beiden gaan in 1849 inde 'Second important emigration' naar Pella, Iowa.[12]

Broeder in Christus H.P. Scholte

Geroepene Herder en Leeraar, niet van mensche of door een mensche, maar door Jezum Christum, en God den Vader, Die Hem uit den dooden opgewekt heeft.

Het berigt van 23 Januarij maakt bij mij en in de Gemeente eene gevoelige indruk, te meer daar ik ook bij ondervinding weet wat het is, als wij door den Heere als **een** hart na den vleesche verbonden zijn, en de Heere komt dat van elkander scheuren,[13] maar waar zoude wij bij dit gevoel het henen wende. Wij werde gedrongen, bij het overzien met al de daaraan zorgelijke omstandigheden, om UED. met de uwe op te dragen aan Hem, Die wij niet alleen kennen als beloner, maar als vervuller zijner belofte, en ons vertroost in alle onze verdrukkinge, opdat wij zoude kunne vertroosten degenen, die in allerlei verdrukking zijn, door de vertroostinge met welke wij zelve van God vertroost worde.

9 Men zie voor de gemeente te Hoorn, hoofdstuk 9, paragraaf 16 en DERDE DEEL, register. In deze kleine gemeente waren circa 1840 grote tegenstellingen. G. Ellerbroek, ouderling, kiest voor Scholte; P. Jolly, diaken, voor het kerkverband. Het gezin van laatstgenoemde zal wel zijn bedoeld met 'verbasterd huisgezin' - de vrouw van Jolly was niet afgescheiden.

10 Nicolaas Beets (1814-1903), wordt in deze tijd predikant te Heemstede. Omstreeks 1840 kan men hem nog rekenen tot de kring van het Réveil; *Chr.Encyclopedie* I, Kampen 1956, 522-523.

11 TWEEDE DEEL, hoofdstuk 18, Heerjansdam 250-266.

12 *Souvenir History of Pella;* Pella, Iowa 1922, 56.

13 De vrouw van Jacob de Haan, Heiltje Visser, overleed voor 1841; TWEEDE DEEL 252.

Ja! mijn Eerw., ik kan U met vrijmoedigheid en blijmoedigheid betuige, dat ik na dien tijd de noodzakelijkheid en daarom de onuitsprekelijke goedertierenheid mijnes Gods ook in dien weg met mij gehouden, hebt leeren inzien, hierin bestaande, **alzoo God wat beters over mij voorzien hadde.** Ook in dezen is het, de bevinding werkt hope, en de hope beschaamt niet. De Gemeente werdt opgewekt om enigszins in dade te doen blijke hunne deelneming in UWEW. omstandigheden, hetwelk ik op mij nam, om langs dezen weg U te doen geworden. Neemt het maar aan om onze gemeenschaps wille. Wij zijn alle naar U verlangende. Och! dat de Heere spoedig de weg bane, want oprechte gemeenschap heeft behoefte aan zien en hooren, en opdat ook wij van Uwe Geestelijke gave moge verkwikt en opgebouwd worde.

Indien er eenige gelegendheid toe is bij UWEW. zoo verwachte wij eenige letteren belangende een en ander. Groet U oudste dochtertje[14] van mij, zegt haar dat ik hoop dat zij verborge bidplaa(t)sjes heeft, om bij den Heere Jezus wijsheid te vrage, om eenigzins haar moeders plaats te kunne vervulle, en hetgeen zij van haar geleert, ontfange, gehoort en in haar gezien heeft, dat zij dat ook doet, en de God des vredes zal met haar zijn, Philip. 4 vs 9, opdat zij vroeg moge zinge

> Roem wereld uw schatte(n),
> Gij kunt niet bevatte(n),
> Hoe rijk ik wel ben.
> 'k Heb alles verloren,
> Maar Jezus verkoren,
> Wiens rijkdom ik ken.[15]

Wij hebbe de laatste reize dat Do. Bedde[16] en Do. Baay hier ware, vernieuwde blijke van Gods gunst ondervonde. Het 2de vers van Psalm 36 gaf eenig lucht aan onze met Gods genade vervulde harte. Den drieëenige verbonds God schenke UEW. en uit Zijne onuitputbare volheid die opwekkende vertroostende, versterkende genade, om te woekeren met die kostelijke talente aan U toebetrouwd, en daarom dan ook eens uit Zijnen mond te hooren: Goede en getrouwe Dienstknegt, over weinige zijt gij getrouw geweest, over vele zal Ik U zetten; gaat in in de vreugde Uwes Heeren.

14 Sara Johanna, oud 10 jaar; de beide andere dochtertjes van Scholte, Sara Maria en Sara Johanna Suzanne, waren, toen hun moeder overleed, respectievelijk 4½ en 1½ jaar oud.

15 Couplet van het gedicht 'De rijke bedelaar' van H. van Alphen (1746-1803); 'De vrolijke reiziger' is er het vervolg van. Mr. J.I.D. Nepveu, *Dichtwerken van Mr. Hieronymus van Alphen*, Utrecht 1871, 7-8.

16 Antonie Jacob Betten, geboren 19 juli 1813 te Utrecht, overleden circa 1897 te Orange City, Iowa, Van 1842-1847 predikant te Noordeloos. Men zie voor hem TWEEDE DEEL, register; inzonderheid 360-361.

Groet ze die Jezus boven alles liefhebben. U groet de Gemeente.
Mij aanbevelende in uwe gebeden

U(w) Broeder in Christus
J. de Haan

P.S. Als UWEW. schrijf(t) dan toch ook een woordje van (de) Pinto.

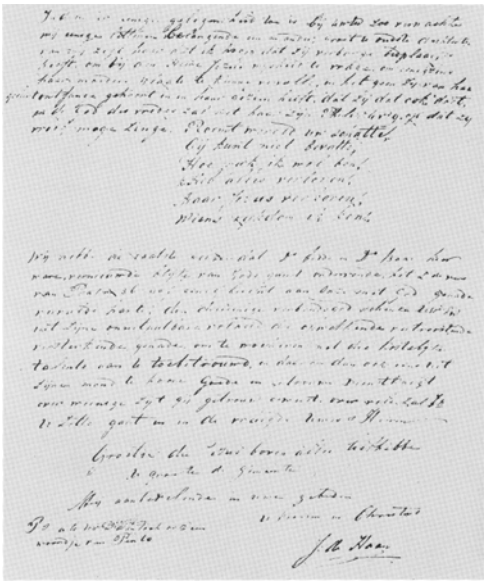

Jacob de Haan, Heerjansdam 6 februari 1844 - fragment

4. J.G. van Hees, Rotterdam 1 februari 1844

Johannes George van Hees, geboren te Arnhem 2 december 1809, huwde te Rotterdam Neeltje de Vries, geboren aldaar 23 april 1803. Van Hees was één van de eerste ouderlingen (circa 1840) van de Afgescheiden gemeente te Rotterdam. Volgens het 'Lidmatenregister van de Chr.Afgesch.Gemeente Hoveniersstraat 1835-1865'[17] vertrok hij in 1847 zonder attestatie naar Noord-Amerika, nadat hij zich geruime tijd, namelijk sedert 1843, aan de kerk had onttrokken. Hij kan voor de jaren 1840 tot 1847 worden beschouwd als een volbloed Scholtiaan, evenals Arie Corneliszoon Kuijper, van wie wij onder no. 6 in dit hoofdstuk een brief publiceren.

Aan een manuscript van zijn zoon A.G. van Hees,[18] ontlenen we het volgende.

Van Hees verloor zijn vader, toen hij nog slechts vijf jaar oud was. Hij verhuisde op vijftien-jarige leeftijd naar Rotterdam. Als Afgescheidene stond hij bloot aan vervolging; onder andere werden meer dan eens de ramen van zijn bakkerswinkel ingegooid.

Op 16 augustus 1847 ging het gezin Van Hees - vader, moeder en één kind - met het schip Sabina naar de Nieuwe Wereld. Ook de 82-jarige schoonvader Gerrit de Vries, was in hun gezelschap. De familie landde in New York en reisde van daar naar Chicago. Het was de bedoeling van Van Hees, naar Pella, Iowa, de kolonie van ds. H.P. Scholte, te reizen. Maar door allerlei omstandigheden moesten hij en de zijnen in Chicago overwinteren. Tijdens een bezoek dat Van Hees in februari 1848 bracht aan Zeeland, Michigan, waar zijn vriend en vroegere predikant Cornelius van der Meulen zich inmiddels had gevestigd, besloot hij daar eveneens te gaan wonen. Eerst 16 augustus 1848 kwam de familie Van Hees in Zeeland aan. De reis had precies een jaar geduurd. Al spoedig werd land gekocht en de bakker werd landbouwer. Aanvankelijk werden maïs en aardappelen verbouwd; na enige jaren echter ook boekweit.

Reeds in 1850 werd Van Hees ouderling inde (latere) First Reformed Church. In 1851 werd hij gekozen in het eerste schoolbestuur te Zeeland, Michigan. Ook was hij 'supervisor of the township (Ottowa)', alsmede 'justice of the peace'. In zaken van de Classis Holland toonde hij zich een voorstander van 'Affiliation with the East' (1850 en volgende jaren).[19]

Volgens de 'Holland City News' van 19 september 1891[20] overleed J.G. van Hees 13 september 1891. Gedurende zijn laatste levensjaren '...was his mind giving way and was not safe to leave him alone. The strong man became a burden to himself and others, and he that had so often given

17 GKR.

18 *Reminiscenses of Johannes George van Hees*, by his son A.G. van Hees, Zeeland, Mich. 1911; Translated by Seth Vander Werf; The Netherlands Museum, Holland, Mi.

19 De gegevens vermeld in deze alinea ontlenen wij aan Adrian van Coevering, *Legends of the Dutch*, Zeeland 1960, 265, 309, 404 en 453.

20 *'In Memoriam'*, geschreven door C. van Loo, The Netherlands Museum, Holland, Mi.

good counsel in church and municipal matters became helpless as a babe, his mind nearly a blank. His death resulted from accidentally drinking the poisonous liquid off of fly paper'.
Het echtpaar Van Hees ligt begraven op het kerkhof van Zeeland, Michigan, niet ver van de laatste rustplaats van Jannes van de Luijster en Cornelius van der Meulen.[21]

21 Men zie verder voor J.G. van Hees: Landwehr, *Beknopte geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam* 23-25; Staal, *De Apostel van Zeeland* 20; C. Smits, 'Iets uit de geschiedenis van de Afscheiding van 1834 te Rotterdam', zes artikelen in *Woord en Wetenschap/Gereformeerde Stemmen*, Mededelingen van de Stichting voor Gereformeerd Wetenschappelijke Arbeid XI (1979), no. 3-6, XII (1980), no. 1-2.

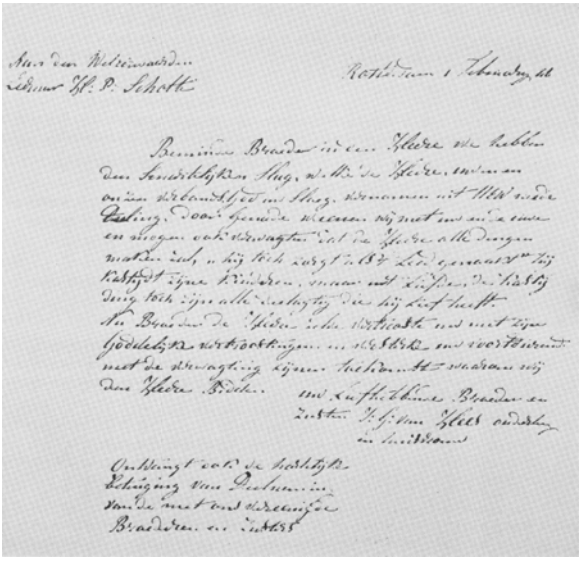

J.G. van Hees, Rotterdam 1 februari 1844

Aan den WelEerwaarden Leeraar H.P. Scholte

Beminde Broeder in den Heere, we hebben den smartelijken slag, welke de Heere, uwen en onzen VerbondsGod uw sloeg, vernomen uit UEW mededeeling. Door genade weenen wij met uw en de uwe(n) en mogen ook verwagten dat de Heere alle dingen maken zal ‘Hij toch zorgt als 't leed genaakt’, Hij kastijdt Zijne kinderen, maar uit liefde, de kastijding toch zijn alle deelagtig die Hij lief heeft.

Nu Broeder, de Heere zelve vertrooste uw met zijn Goddelijke vertroostingen, en versterke uw voortdurend met de verwagting zijner toekomst waarom wij den Heere bidden.

Uw liefhebbende Broeder en Zuster,
J.G. van Hees, ouderling en huisvrouw

Ontvangt ook de hartelijke betuiging van deelneming van de met ons vereenigde Broederen en Zusters[22]

5. J. Knock, Schiedam 2 februari 1844

Johannes Knock werd in 1772 te Schiedam geboren en overleed aldaar, oud 77 jaar, 29 mei 1849. Gedurende een gedeelte van zijn leven was hij bierbrouwer.
In de brief is sprake van het overlijden van zijn jongste zoon. Deze, eveneens Johannes geheten, overleed te Schiedam 16 april 1842, op de leeftijd van 32 jaar. Ook zijn beroep was bierbrouwer.
Van de aan het einde genoemde zoon 'Dirk', wordt als aangever, bij het overlijden van zijn vader vermeld: 47 jaar, van beroep koopman.[23]
Johannes Knock Sr., de schrijver van de brief, behoort tot de eerste Afgescheidenen te Schiedam; op 10 oktober 1836 tekent hij een request aan de Koning, waarin de Afgescheiden gemeente aldaar vrijheid en bescherming van godsdienstoefening vraagt.[24] In 1840 is hij voor het eerst als ouderling aanwezig op de provinciale vergadering van Zuid-Holland c.a.[25] Bij de scheur in de Afgescheiden gemeenten na de schorsing van Scholte (eind 1840) kiest hij vóór het kerkverband. De eerste provinciale vergadering ná de breuk - 13 december 1842 - wordt te Schiedam gehouden; de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente aldaar is door vier ouderlingen vertegenwoordigd.[26]
Knock dient als ouderling tot aan zijn overlijden in 1849. De predikant over wie in onderstaande brief sprake is, is H.A. Leenmans, geboren 1822; te Schiedam van 17 december 1843 tot 15 mei 1846; daarna te Leiden tot 25 juli 1850.[27] In laatstgenoemd jaar legt hij zijn ambt neer. Maar reeds in 1848 was in de gemeente een breuk ontstaan, waarbij de kerkeraad waarvan ds. Leenmans praeses was, koos voor de Scholtiaanse-Brummelkampse richting, losraakte van het kerkverband in Zuid-Holland en de provinciale vergaderingen van Gelderland ging bezoeken.

Aan den WelEerwaarden en Geleerden Heer Den Heer H.P. Scholte Leeraar bij De Christelijk Afgescheijdene Gemeente Des Heeren

22 Deze formulering bevestigt de indruk, die we krijgen uit de oudste notulen van de kerkeraad (GKR) - onder meer die van 5 juli 1844 - dat de groep Kuijper-Van Hees van 1843 tot circa 1848 afzonderlijk heeft vergaderd.
23 A.R.A., Overlijden gemeente Schiedam, acte 30 mei 1849.
24 Herv. Eredienst, agenda van 8 en 9 maart 1837.
25 HO (Zuid-Holland c.a.), vergadering van 30 en 31 oktober 1840; men zie ook blz. 252.
26 NPZH 1842-1855.
27 *De Reformatie, Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven*, Goes LI (1976) 717-718. (speciaal: schrijven van ds. H. Bouma te Assen).

Waarde en Geachte Broeder in onzen Heere J.C., ik heb UE brief[28] van den 23 Januarij in Gezondheijd ontfangen en met Gevoeligen Deelneeming Gelezen. Het Afsterven van UE Geliefden Echtgenoot trof Mij en dat te meer Daar Mijn Groot verlies het welk mijn en mijn Huijsgezin Getroffen heeft in den Maand April 1842 door het afsterven van Mijnen Jongsten en voor mijn Geliefden en dierbaaren Zoon die nog geen 33 Jaaren bereijkte en door eene ZenuwZinkinkoors[29] van ons zijne dierbaare ouders werd ontrukt, Eevenwel in Een Levendig Geloof als Eene(n) Arm en Ellendig en dood Schuldigen Zondaar in

28 Knock schrijft te pas en te onpas hoofdletters. Wij hebben daarin geen verandering gebracht.
29 Zenuwzinkingkoorts = een vorm van typhus.

zigzelve Die Geene Gerechtigheijd in zigzelve vond om voor God te Kunnen bestaan maar die zig Geheel en Al Mocht verlaaten op dien Eenigen algenoegsaame Borg, Verlosser en Zaaligmaker Aan Wien hij zig Geheel en onbepaald hadde overgegeven en Dien Goddelijken Verlosser hadde hem ook voor Zijne Reekening Genoomen en die zoude hem in het Vaderland ter Ruste Brengen. In den maand Desember 1842 dus in dat zelve Jaar werd mijn vrouw Aangetast door Eene Beroerte waar aan zij Nog (h)eeden de Gevolgen ondervind, daar zij Aan de Rechterzijde Geheel verlamd is en die deelen haars Lichaam niet kan gebruijken. Zij moet dus Aan haar Leeger Blijven Leggen of aan de Plaats daar zij in Eene Leuning Stoel gezet word blijven zitten. Zij heeft haare Vermoogens behouden (en) is met dit alles Redelijk Gezond Doch Grootelijks hulpbehoevend van haare huijsgenooten Eeven als een jong Kind.

Lieve Broeder, het was mijn tot innige Blijdschap te verneemen Dat u Lieve vrouw in haare Laa(t)st Leeven in haare benoudheijd zulk Een Heerlijk Uijtzigt heeft Gehad in die Heerlijkheijd Die aan haar zal geopenbaard worden met alle de Kinderen Godts zoo dat wij te saame onze afgestorvenen met het geloofsoog moog(en) Naar Staare tot in het vaderland der Ruste en dat heemels Kanaän terwijl wij nog in de Woestijn zijn met veele moeijten en vijanden in- en Uijtwendig te Kampen hebben. Maar Dien Godlijken en oversten Leijdsman en dien Voleijnder des Geloofs waarop wij Gewezen worden Hebreeën 12 is wel magtig ons door alle moeijten, door alle vijanden Heen te leijden. Hartelijk verblijde ik ook mij uijt uw brief te mooge verneemen De Kracht en ondersteuning Die UE in uw smertelijke weg moog ondervinden met uw 3 Kindertjes. Ook die Godt die Geeft maar ook weeder eijst heeft mij zeer Krachtig ondersteund en Gesterkt in mijnen bedroefden weg en voor Moedeloosheijd Bewaart tot op dit oogenblik.

Dagelijks zie ik voor Mijn oog Een Wed(uwe) met 4 jonge Kindertjes en Een Vrouw in zulk Eenen Ellendigen toestand uijtwendig.[30] Wij woonen bij Elkander in. Eene Bezwaard(e) zaak Daar wij Eenen Azijnmaakerij als ook Eene Bierbrouwerij hebben waarvan het hooft is weggenoomen. Meenigmaal moet ik inzonderheijd Die Weduwe opbeuren in haare moeijlijke omstandigheijd, Daar ik zelve opbeuring behoeft.

Gelukkig, Lieve Broeder, Als wij Maar veel met alle onse Nooden met alle onse bezwaaren en alle die weegen die de Heere met ons op deze aarde houd voor den Heere moogen verkeeren.

Zaalig als het ons maar Naader tot Den Heere brengt en ons Maar Nauwer aan Hem en Zijne Dienst verbindt en daardoor de aarde en het aardse uijt ons oog...[31] ons hart meer en meer wegvalt. Verblijdend was het mijn Laa(t)stleeden dag des Heeren Dat onse Herder en Leeraar de Gemeente opwekte om voor UE in uwen weg te Bidden. Na vooraf Eene Leerrede daar toe Gehouden te hebben uijt Openbaaring 14 Zaalig zijn de dooden die in den Heere sterven, Ging hij in het gebed de Gemeente voor.

30 De schrijver bedoelt: de weduwe (van zijn zoon Johannes) is, wat haar omstandigheden betreft, in een ellendige toestand; ‘uijtwendig’ in tegenstelling tot haar zieleleven.

31 Twee woorden onleesbaar.

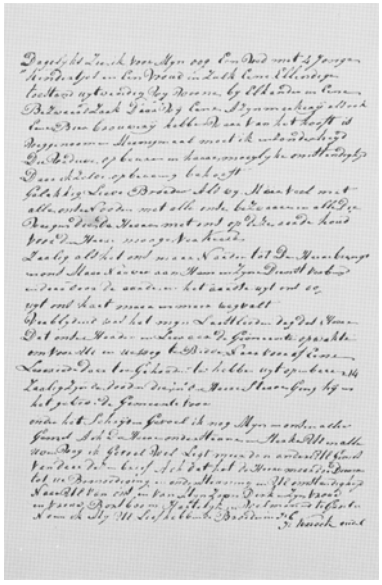

J. Knock, Schiedam 2 februari 1844 - fragment

Onder het Schrijven Gevoel ik nog Mijn en onser aller Gemis. Ach De Heere ondersteune en sterke UE in alles uwen Weg. Ik Gevoel welligt meer dan andere UE Gemis vandaar dezen brief. Acht dat het de Heere maar doe...[32] tot de Bemoediging en ondersteuning in UE omstandigheijd.

Naar[33] UE van ons en van mijn zoon Dirk en zijn vrouw en vrouw Bontboom Hartelijk en Welmenend te Groeten Noem ik Mij UE Liefhebbende Broeder in J.C.

J. Knock oudl

6. A. Cz. Kuijper, Rotterdam 31 januari 1844

Arie Corneliszoon Kuijper (ook: Kuiper) werd 14 maart 1810 te Charlois geboren en overleed 5 april 1880 dichtbij Pella, Iowa, na een predikantschap gedurende de jaren 1867 tot 1877 in de Reformed Church; zijn enige gemeente is geweest die te Holland, Michigan. Aanvankelijk was hij vlasboer; bij zijn immigratie in 1849 wordt hij ingeschreven als 'farmer'. Hij is dan een gefortuneerd man en bezat kort daarvóór te Charlois enige huizen, landbouw- en weidegronden.[34] In het jaar 1840 verschijnt hij als ouderling van de gemeente te Rotterdam in de provinciale vergadering van Zuid-Holland.[35] Uit de oudste notulen - die eerst beginnen met 13 juni 1843 - van de Afgescheiden gemeente te Rotterdam, leren we dat op laatstgenoemde datum, de ouderlingen A.C. Kuijper en J.G. van Hees, zich gaan verwijderen van het kerkverband. Zij kiezen voor de eind 1840 geschorste ds. Scholte. Dit leidt tenslotte tot hun afzetting.[36]
In 1849 gaat A.C. Kuijper met vrouw en kinderen naar Pella, Iowa, U.S.A. Hoewel hij, evenals Van Hees in het tijdvak 1840-1847, volbloed Scholtiaan mag worden genoemd, komt er in Pella tussen hem en Scholte verwijdering. Scholte en zijn gemeente blijven op zichzelf, terwijl Kuijper c.s. te Pella, zich formeren tot een Reformed Church, die met andere emigranten-kerken (zoals die in de staat Michigan) worden opgenomen in het verband van de Reformed Church in America.

Onderstaande brief is geschreven met een goede hand; de stijl van Kuijper is beter dan die van de doorsnee-Afgescheidene.

Aan den Eerw.Heer H.P. Scholte

32 Eén woord onleesbaar - komen?
33 na.
34 Lester J. Kuyper and Peter H. Kuyper, 'The Arie Corneliszoon Kuyper Family Record' en 'Kuyper Genealogy 1694-1971' Niet uitgegeven familiegeschiedenis, Library archives, Western Theological Seminary, Holland, Michigan. Men zie voor hem ook de literatuur genoemd in paragraaf 4 van dit hoofdstuk. Het nageslacht van A.C. Kuijper (nu; Kuyper) woont voor een groot deel in Pella, Iowa, en omgeving. Het heeft aldaar onder meer de Rolscreen Company gesticht; vgl. TWEEDE en DERDE DEEL, register.
35 HO (Zuid-Holland), vergadering van 24 en 25 april 1840.
36 GKR; notulen kerkeraad 13 juni 1843 tot 9 juli 1844.

Bedienaar des H.Evangelies in de Christelijke Afges.Gemeente te Utrecht

Geliefde Broeder!

De ondervinding is bij ons aanwezig dat de gemeenschap der heiligen eene

wezentlijke daadzaak is, in de gene die tesamen verbonden zijn door de kracht des geloofs en de daaruit vloeyende band der liefde. Van daar dan ook dat wij met er daad deel nemen in de beproevingsweg die Gods vaderhand u heeft toegezonden.

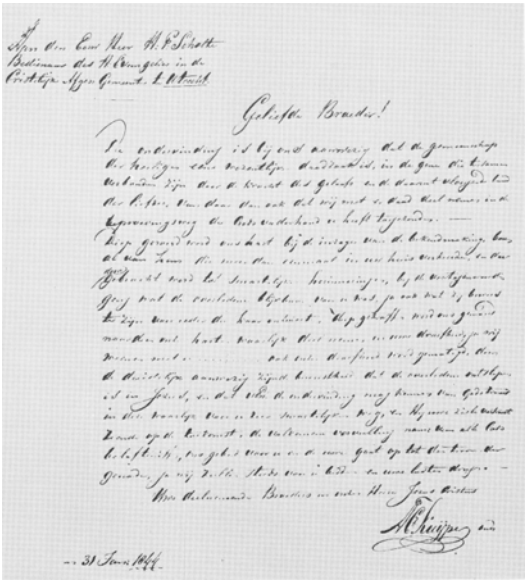

A. Cz. Kuijper, Rotterdam 31 januari 1844

Diep geroerd werd ons hart bij de inzage van de bekendmaking, bovenal van hem die meer dan eenmaal in uw huis verkeerde, en daar door gebracht werd tot smartelijke herinneringen, bij de vertegenwoordiging[37] wat de overledene

37 Vertegenwoordiging = het zich voor ogen stellen.

blijkbaar voor u was, ja ook wat zij bewees te zijn voor ieder die haar onmoet(t)e, diep getroffen werd ons gemoed naardien onze harten waarlijk deel nemen in uwe droefheid, ja wij weenen met u...

Ook onze droefheid word(t) gematigd, door de duidelijk aanwezig zijnde bewustheid dat de overledene ontslapen is in Jezus, en dat UEw. de ondervinding mag kennen van Gods trouw in deze waarlijk voor u zeer smartelijke weg, en Hij uwe ziele vertroost, ziende op de toekomst, de volkomene vervulling nam. van alle Gods beloftenisse. Ons gebed voor u en de uwe(n) gaat op tot den troon der Genade, ja wij zullen steeds voor u bidden en uwe lasten dragen.

Uwe deelnemende Broeder in onzen Heere Jezus Christus

A. Cz. Kuijper oud.

7. P. Lankester, Veere 29 januari 1844

Pieter Lankester werd 20 februari 1799 te Veere geboren als zoon van Lein Lankester en Cornelia Vinke.
Volgens enige acten van de burgerlijke stand[38] is hij vier maal gehuwd geweest en wel met Pieternella Hendrina Kuiler, Anna Sebilla Kuiler, Christina Braam (overleden 4 augustus 1848) en Francina Goossen.

Aanvankelijk woonde Lankester te Veere, later te Middelburg. In beide plaatsen was hij broodbakker. Hij behoort tot één van de eerste leden van de Afgescheiden gemeente te Middelburg. Blijkens een vonnis van de rechtbank van eerste aanleg te Middelburg wordt P. Lankester 11 november 1836 veroordeeld tot een boete van *f* 25, omdat hij in Veere op zondag 30 oktober 1836 zijn 'pakhuis' heeft beschikbaar gesteld voor het houden van een 'ongeoorloofde godsdienstoefening' waarin Huibert Jacobus Budding 'gedemitteerd Hervormd predikant' was voorgegaan.[39] In onderstaande brief lezen we dat de door Scholte gezonden rouw-circulaire, niet alleen voor Lankester zelf was bestemd 'maar door mij, aan alle de leden der Gemeente' (te Middelburg). We zullen tussen de regels door het overeenkomstige ook in andere brieven van dit hoofdstuk moeten lezen, bijvoorbeeld in de paragrafen 3 en 5, betreffende de kerken te Heerjansdam en te Schiedam.

Pieter Lankester emigreerde in 1849 in de groep ds. H.G. Klijn (Middelburg). De reis ging van Middelburg via Rotterdam naar de U.S.A.[40]

38 R.A. Middelburg, Huwelijken Veere en Middelburg, respect. 1 juni 1828 en 18 okt. 1848.
39 R.A. Middelburg. Rechterlijke archieven 1811-1838; Vonnissen rechtbank van eerste aanleg te Middelburg 1836.
40 Lucas, *Netherlanders in America* 199; Lucas, *Dutch immigrant memoires and relating writings* II, register.

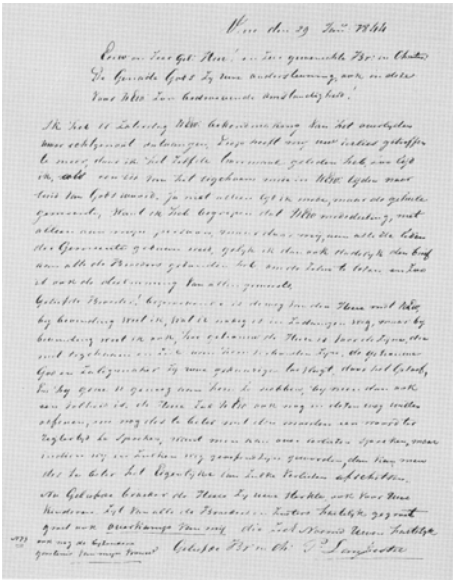

P. Lankester, Veere 29 januari 1844

Eerw. en Zeer Gel.Heer! en Zeer gewenschte Br. in Christus!

De Genade Gods zij uwe ondersteuning, ook in deze voor UEw. zo bedroevende omstandigheid!

Ik heb ll Zaterdag UEw. bekendmaking van het overlijden uwer echtgenoot ontvangen. Diep heeft mij uw verlies getroffen te meer, daar ik het zelfde tweemaal geleden heb, zoo lijd ik, als een lid van het ligchaam mede in UEw. lijden, naar luid van Gods Woord. Ja niet alleen lijd ik mede, maar de geheele gemeente. Want ik heb begrepen dat UEw. mededeeling, niet alleen aan mijn persoon, maar door mij, aan alle de leden der Gemeente gedaan werd, gelijk ik dan ook dadelijk den brief aan alle de Broeders gezonden heb, om de zelve te lezen, en zoo is ook de deelneming van allen geweest. Geliefde Broeder! beproevende is de weg van den Heere met UEw., bij bevinding weet ik, wat er nodig is in zodanige weg, maar bij bevinding weet ik ook, hoe getrouw de Heere is voor de Zijne(n), die met ligchaam en ziel aan Hem verbonden zijn; de getrouwe God en Zaligmaker zij uwe geduurige toevlugt door het Geloof. En Hij geve u genoeg aan Hem te hebben, bij Wien dan ook een volheid is. De Heere zal UEw. ook nog in dezen weg willen oefenen, om nog des te beter met den moeden een woord ter regtertijd te spreken, want men kan over verliezen spreken, maar indien wij in zulken weg geoefend zijn geworden, dan kan men des te beter het Eigenlijke van zulke verliezen afschetsen.

Nu Geliefde broeder, de Heere zij uwe sterkte, ook voor uwe kinderen. Zijt van alle de Broeders en Zusters hartelijk gegroet. Groet ook Overkamp van Mij, die zich noemd uwen hartelijk Geliefde

Broeder in Christus
P. Lankester

N.B. Ook nog de bijzondere groetenis van mijn vrouw

8. C.G. de Moen, Den Ham (O.) 29 januari 1844

Carel Godefroi de Moen (1811-1879)[41] werd te Leiden geboren en studeerde aldaar voor 'chirurgijn en vroedmeester'.[42] Van 1832 tot 1836 oefende hij een practijk uit te Leiden. In laatstgenoemd jaar vestigde hij zich te Hattem. In mei 1839 keerde hij terug naar Leiden. Tijdens zijn verblijf in Hattem en daarna te Leiden was hij ouderling van de Afgescheiden gemeente. Door het huwelijk van zijn drie zusters werd hij zwager van de predikanten A. Brummelkamp, A.C. van Raalte en S, van Velzen. Zelf huwt De Moen 6 oktober 1836 te Hattem

41 Men zie voor hem ook DERDE DEEL, register; speciaal echter 229-232, 304-310 (drie brieven door hem geschreven).

42 Wij ontlenen een enkele bijzonderheid in deze inleiding aan J. de Lange, *De Afscheiding te Leiden* (Rotterdam 1934) 21.

Agatha Sophia van Voss, zuster van de tweede vrouw van S. van Velzen.[43]
A. Brummelkamp is dan, zoals bekend, aldaar predikant.
Midden 1840 gaat De Moen wonen te Ommen, waar zijn zwager Van Raalte predikant is, en is daar aanvankelijk als fabrikant werkzaam. Maar na een korte theologische opleiding door Van Raalte en Brummelkamp, wordt hij 1 mei 1842 predikant van de Afgescheiden gemeente te Den Ham (O.).
Daarna staat De Moen te Zwolle 1846, Den Ham (tweede maal) 1848, Doesburg 1860. Emeritus 1864. Doesburg (tweede maal) 1875.

Lieve Broeder! de God des Vredes zij met U Amen!

Ik behoef U niet te zeggen dat het ons zeer getroffen heeft, toen wij 't onverwacht afsterven van Uwe dierbare Gade hebben vernomen, hoewel het ons ook tot grote blijdschap verstrekte te mogen vernemen, dat haar einde vrede was. Verwacht dan ook van mij niet, dat ik U troosten zal met die waarheden die het Evangelie ons bekend maakt, daar Gij als bedienaar van dat Evangelie met dezelven overvloedig bekend zijt en God zelve U volgens uwe letteren van den 26 dezer, derzelver zalige troost doet smaken en ondervinden; en nochtans vind ik mij opgewekt om U mijne deelneming in Uw treffende verlies bekend te maken en U eenige woorden van broederlijke toegenegenheid toe te spreken. O! Vriend! daar staat Gij dan verlaten en eenzaam starende met Uw Kroost op de gezelline uws levens, die zuur en zoet met U smaakte en het lief en leed dat U trof gewillig met U droeg en U is voorgereisd naar het Vaderland der ruste. Gij weent! Gij moogt wel weenen! Jezus onzen Heiland, heeft ook geweend aan het graf van Zijn Vriend Lazarus, doch triomf! de dood is verslonden tot overwinning! want het geloof ziet de toekomende dingen reeds als of

43 Agatha Sophia van Voss werd in 1809 te Hardenberg geboren als dochter van de echtelieden Jetso van Voss en Hendrica Christina van Langen. (R.A. Zwolle, Doopboek Herv. gem. Hardenberg, no. 184, folio 159). De tweede echtgenote van S. van Velzen, Johanna Aleida Lucia van Voss werd 14 aug. 1811 eveneens te Hardenberg geboren (R.A. Zwolle, Hardenberg, Geboorten 1811).
Bij de geboorte van een kind van bovengenoemd echtpaar in het jaar 1815 wordt als beroep van de vader vermeld 'Kapitain Luitenant ter Zee'. De familie Van Voss behoorde tot de notabelen van Hardenberg c.a., maar de toevoeging van 'freule' aan de naam van de tweede vrouw van Van Velzen (Wormser, *Een schat in aarden vaten* IV, 163) is onjuist.
Tussen 1815 en 1823 verhuist de familie Van Voss naar Hattem, waar Jetso van Voss en zijn echtgenote overlijden.
In het eerste lidmatenregister van de Gereformeerde kerk te Hattem vinden we, dat Agatha Sophia van Voss in oktober 1835 in de gemeente wordt opgenomen; met haar zuster Johanna A.L. gebeurt dit ongeveer in oktober 1837 (notulen kerkeraad 19 okt. 1837).
Het huwelijk van S. van Velzen en J.A.L. van Voss wordt te Hattem gesloten 2 juni 1838. Getuigen zijn onder anderen ds. A. Brummelkamp en Carel Godefroi de Moen. Merkwaardig is dat zowel van ds. Van Velzen ('wonende te Huizum') als van ds. Brummelkamp in de acte wordt vermeld 'zonder beroep'. (R.A. Arnhem, Hattem, Huwelijken 1838) J.A.L. van Voss overlijdt te Amsterdam 17 oktober 1839, na enige maanden daarvoor- 10 mei 1839 - met attestatie te zijn gekomen van de Afgescheiden gemeente te Wanswerd (Fr.) (GKA, lidmatenregister letter V, inv. no. 53).
Van Velzen hertrouwt 1 september 1841 te Delfzijl. De bruid is Zwaantje Stratingh, geboren 1814.

ze tegenwoordig waren. Nochtans zijn Gods wegen in de diepte! rondom Hem zijn wolken en donkerheid. Misschien vraagt Gij, waarom moest ik reeds zoo vroeg

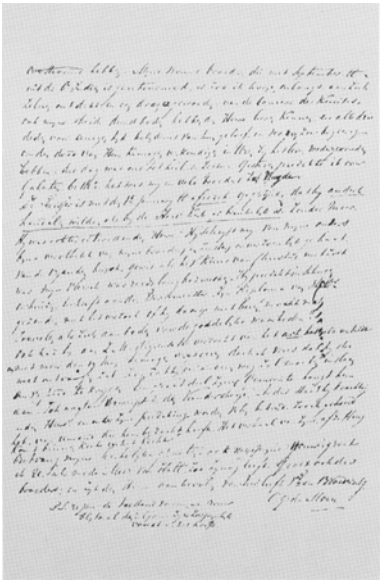

C.G. de Moen, Den Ham (O.) 29 Januari 1844 - fragment

mijne onvergetelijke Gade missen? Is het niet omdat Jezus haar liever had dan Gij? Zoo God Uwe begeerten had willen vervullen, wellicht zoudt Gij Uwe Echtgenoote nog jaren aan Uwe zijde hebben willen zien, om te zijn tot eene troosteres in de moeiten dezes levens, en wie zou U dit niet gegund hebben? Maar des Heeren wegen zijn niet de onzen; noch Zijne gedachten, onze gedachten. Zijn raad moet bestaan! en Gij doet wel als Gij aanbidt en zwijgt en U voor Zijne onbegrijpelijke liefde nederbuigt met knieling des harten. Het **waarom?** wordt in de eeuwigheid beter begrepen dan hier. Een ding is toch zeker, God verlaat de Zijnen niet. Moet Gij dan missen wat U lief en dierbaar was, het liefste voorwerp van Uw hart hebt Gij echter nog behouden. Want wat kan U scheiden van Christus Jezus Uwen Heer? Geen dood, noch leven, noch engelen, noch overheden, noch machten, noch tegenwoordige, noch toekomende dingen, noch hoogte, noch diepte, noch eenig ander Schepsel zal ons kunnen scheiden van de liefde Gods, welke is in Christus Jezus onzen Heer. Dat de Almachtige dan Uwe sterkte zij ten dage Uwer benaauwdheid en U in Zijne heilige hoede en bescherming neme, benevens het kroost dat U eene dierbare moeder schonk; en dat Gij in de dagen van rouw en weduwschap moogt ondervinden, met Asaf, dat het goed is nabij den Heere te zijn; en bezwijkt eens Uw vleesch en Uw hart, zoo zij God de rotssteen Uws harten en Uw deel in eeuwigheid!

Sedert verscheidene dagen verkeert mijne vrouw in eene zeer smartelijke positie. Zij is zeer ongesteld, en wat het worden wil weet ik niet. Och! dat de Heere maar krachten schenke om het kruis te dragen en ons leere stil te zijn! Want ook wij hebben het al zoo vaak ondervonden, dat onze weg door de zee loopt, hoewel de golven ons nog niet overstroomd hebben. Mijne vrouws broeder,[44] die met September ll. uit de O. Indien is geretourneerd, is zoo ik hoop, onlangs aan zich zelven ontdekt en een drager geworden van de baniere des Kruises. Ook mijne beide dienstboden hebben den Heere leeren kennen en alle drie deden voor enigen tijd belijdenis van hun geloof en waren zeer begeerig om den dood van Hem te mogen verkondigen in Wien zij het leven wedergevonden hebben - die dag was ons tot heil en zegen. Gisteren predikte ik over Galaten 6: 14a; het was mij en vele broeders tot vreugde.

Ds. Feisser[45] is met den 1° January ll. **afgezet.** Op grond, **dat hij anders**

44 Vermoedelijk is bedoeld Johan Christoffel van Voss, geboren te Hardenberg 17 mei 1815. (R.A. Zwolle, Hardenberg, Geboorten 1815).

45 Johannes Elias Feisser (1805-1865) studeerde te Groningen theologie van 1823 tot 1827. Tijdens deze studie werd zijn antwoord op een prijsvraag met goud bekroond. Vervolgens studeerde hij te Leiden, waar hij midden 1828 promoveerde. Hervormd predikant te Lekkum 1828, te Winschoten 1831, Franeker 1833-1838. Wegens slechte gezondheidstoestand moest hij ontslag vragen als predikant; dit ontslag werd hem in september 1838 op de meest eervolle wijze verleend. Daarna veranderden zijn godsdienstige inzichten. In 1839 was hij in staat het predikambt weer op zich te nemen, en werd hij predikant te Gasselternijveen. In 1843 vond Feisser bezwaar doop en avondmaal te bedienen, als de kerkelijke tucht niet naar Gods Woord werd gehandhaafd. Dit leidde tot zijn afzetting. Door Duitse baptisten benaderd, liet hij zich in mei 1845 in een veenvaart onderdompelen, en vervolgens tot herder en leeraar der ‘eerste gemeente van gedoopte Christenen’ in Nederland aanstellen. Daar hij weinig volgelingen had, verhuisde hij naar Nieuwe Pekela en bediende zowel de gemeente aldaar als die te Gasselternijveen. (*Chr. Encyclop.* III, Kampen 1958, 27-28).

handelen wilde, als bij de Herv. Kerk gebruikelijk is. Zonder meer. Hij was echter getroost in den Heere. Hij schrijft mij: van mijne ouders bijna vervloekt, van mijne broeders en zusters onverzoenlijk gehaat, van de vijanden bespot; gewis als het Kruis van Christus niet zoet was, mijn vleesch was reeds lang bezweken. Hij preekt in schuren en huizen, en heeft aan den Burgemeester zijn diploma van Th. Dr. gezonden, met het verzoek of hij daarop niet leeren mocht met zoovelen als zich aanboden voor de goddelijke waarheden. Ook had hij aan Z.M. dispensatie verzocht van het **art.,** hetwelk verbiedt om met meer dan 19 man te mogen vergaderen, doch ik vrees dat hij die niet ontvangen zal, zoo dat hij een anderen weg zal moeten inslaan om vrijheid te krijgen. Een groot deel zijner Gemeente hangt hem aan. Tot nogtoe verwerpt hij den kinderdoop. Anders staat hij krachtig in den Heere en onder zijne prediking worden velen bekeerd, zoo ik gehoord heb van iemand die hem bezocht heeft. Het verhaal van zijne afzetting komt binnen kort in het licht.

Ontvang mijne hartelijke groeten; ook namens mijne vrouw groet ik U, alsmede Mevr. van Hall, zoo zij nog leeft.[46] Groet ook de broeders, en zijt den Heere aanbevolen van Uw liefh. Vd en Broeder in (C)hristus J(ezus).

C.G. de Moen

P.S. 31 Jan. de toestand van mijne vrouw blijft al den zelfden. Zij is zeer pijnlijk vooral in het hoofd.

9. A. Monteba, 's-Gravenhage 30 januari 1844

Abraham Monteba,[47] van beroep kleermaker, in 1837 wonende in het Glasblazer-laantje,[48] was één der eerste diakenen van de Afgescheiden gemeente te 's-Gravenhage.[49] Hij moet worden gerekend tot de aanhangers van Scholte.
In 1842 ontstond er een scheur in genoemde gemeente, waarbij J. van Golverdinge c.s. voor het kerkverband kozen, terwijl Isaac Hoogendoorn,[50] Jacob Toet,[50] Abraham Monteba en anderen de geschorste ds. Scholte volgden. Laatstbedoelde groep pretendeerde gedurende enige jaren dé 'Christelijk afgescheiden gemeente te 's-Gravenhage' te zijn. In de notulen van de kerkeraad-Golverdinge wordt over haar leden gezegd, dat 'wij...

46 Mevrouw H.S. van Hall-van Schermbeek overleed te Utrecht zaterdag 27 januari 1844, de dag van de begrafenis van S.M. Scholte-Brandt.
47 Men zie verder voor hem hoofdstuk 17 en 18 (register).
48 Bos IV, 129-132.
49 HO (Zuid-Holland), A. Monteba is als diaken aanwezig op de provinciale vergaderingen van 24 juli 1838 en 29/30 augustus 1839.
50 Men zie voor beiden: Bos IV, 129-132. I. Hoogendoorn was arbeider, wonende te 's-Gravenhage; J. Toet schoenmaker te Scheveningen. Ook: hoofdstukken 17-19 (register).
50 Men zie voor beiden: Bos IV, 129-132. I. Hoogendoorn was arbeider, wonende te 's-Gravenhage; J. Toet schoenmaker te Scheveningen. Ook: hoofdstukken 17-19 (register).

hunne manier van doen en (ge)Schriften, als onwettig blijven verwerpen, en dezelve in gemoede niet anders kunnen beschouwen als twistzoekers en scheurmakers, zoo als sommige leden dezelve immer hebben aangezien en gadegeslagen, waarvan A. Monteba en J. Toet de hoofden zijn, die de eenvoudigen van de gemeente zoeken af te trekken'.[51]

51 GKsG. Notulen kerkeraad 1842-1864, 25 okt. 1842; Vollenhoven, 'Afscheiding in de Residentie', *Bijdragen voor Vad.Geschied. en Oudheidkunde zesde reeks*, zesde deel (1928) 265.

Eerwaarde en Veelgeliefde Broeder in onzen Heere Jezus

Niet weinig trof het ons te vernemen de dood van Uwe beminde Echtgenoot(e). Smartelijk moet het UE vallen zoo een goede Vrouw van den Heere ontvangen, te verliezen. Ook dat is Zijnen liefde. Hij doet met het zijne wat Hem behaagt. Hij geeft en **neemt,** altijd ten onzen beste. Niets is hier bestendig, alles ontvalt, bezwijkt, zucht tot de openbaring der Kinderen Gods.

Met innigen Broederlijke deelneming aangedaan in UE nieuw toegezondenen proefweg, blijve(n) wij Uwer en Uwe kinderen gedenken bij den troon van onzen Grooten Hogenpriester die uit het(geen) Hij geleden heeft gehoorzaamheid geleerd heeft. Ja Geliefde Broeder, gij weet het, het volgen van Jezus is lijden en strijden, om eenmaal met Hem te heerschen. Het verblijd(d)e ons dat Gij zoo zeer getroost zijt in den Heer, Hij heeft UE door zoo veel en veelerlei strijd en Geloofsworstelingen heengeleid, Hij zal ook deze traanen wel in Zijne flesschen vergaderen, zoo veel proefe van Gods trouw en hulpe in zoo menigen moeijelijke aan Uwe bediening verbonden omstandigheden, zal ook verder toonen, dat Hij niet wankelt noch bezwijkt.[52]

Ue oudste dochtertje zal ook wel zeer bedroeft zijn; dat ze de Heere Jezus maar veel lief hebbe en haar hart Hem geve, die uit Liefde haar moeder tot zich genomen heeft.

Heden verneem ik van Broeder van Wijk[53] dat onzen geliefde zuster Mevrouw van Hall haar aardsche huis is afgebroken. Nieuwe droefheid voor UE. Die twee vriendinnen zijn nu 't huis en zingen 't Lied van Haren God die haar gekocht heeft met zijn dierbaar Bloed.

Nu Geliefde Broeder, God geven UE na(ar) Zijnen belofte de rijken vertroostingen des H.Geestes in Uwe moeijelijke Loopbaan. Zijn Woord blijft toch in der Eeuwigheid. Zijt verzekerd van de gemeenschap in Uwe beproeving, van Uwe Liefhebbende Broeder

A. Monteba
In gelijks van al de Broeders en mijn vrouw.

P.S. Groet hartelijk onze geliefde Broeder de Pinto; hij zij UE een zoon der vertroosting. Wat is de gemeenschap der Heiligen zoet in tijden van verdrukking en strijd.

10. J.P. Oggel en A.M. de Pree, Axel 29 januari 1844

> Tegen het einde van de achttiende eeuw kwam Johan Pieter Oggel uit de omgeving van Düsseldorf naar Nederland. Na enige jaren als soldaat te Veere te hebben gelegen, verliet hij de militaire dienst. Hij vertrok naar Axel, waar hij in het huwelijk trad en blijvend ging wonen.[54]

52 Zin loopt niet.
53 Het is niet duidelijk wie met deze Van Wijk wordt bedoeld.
54 J. Geelhoed, ‘Zeeuwen in Amerika’, *Nederlands Dagblad* 8-13 januari 1971.

Zijn zoon Johannes Pieter - de schrijver van onderstaande brief - voegde zich te Axel bij de Afgescheidenen en was aldaar één van de eerste diakenen.[55] Hij huwde Adriana Maria de Pree.[56]
J.P. Oggel is gedurende de eerste jaren na 1834 tweemaal aanwezig op een provinciale vergadering van de Afgescheiden kerken van Zuid-Holland en Zeeland, namelijk als afgevaardigde van de 'Classis van Zeeland'.[57]
In het tijdvak 1840 tot circa 1847 staat de provincie Zeeland, mede door de invloed van Scholte, Brummelkamp en enige door deze beiden opgeleide predikanten, min of meer afzijdig van het kerkverband.[58]

WelEerw. Heer en veel geliefde Broeder in onzen Heere Jezus Christus!

Met innig leedwezen ontvingen wij UWEW missive van 23 dezer waaruit wij mogten vernemen dat UWEW dierbare gade van Uwe zijde door den dood was weg genomen. Wij kunnen eenigsints beseffen wat het is dit lot te moeten treffen. Op zich zelve beschouwd is dit onoverkomelijk, maar Hij de Heere die Eeuwig trouwe houd(t) waarbij ook de haren Uwes hoofds geteld zijn, en die gezegd heeft: Ik zal U niet begeven noch verlaten; daarin zult ook UEW alleen Uw troost, heil en zaligheid vinden. Het was ons dan (hoezeer ook met UEW toestand bewogen) tot troost en blijdschap te mogen vernemen dat Uwe Echtgenoot(e) op gewisse gronden de groote reis was aangegaan. Zij zal niet meer wenschen hier in het strijdperk terug te keeren. Ook van UEW zelve was het ons aangenaam te mogen hooren, dat UEW niet was treurende als die geen hoop hebben.

Hartelijk is onze wensch en Bede, dat de Heere UEW genade en kracht gelieve te schenken om staande te blijven in die weg van beproeving waarin Hij UEW belieft te leiden. Hij beware UEW om den Satan niet los te laten om U in opstand te brengen tegen Hem, die doet sterven en geboren worden, omdat Hij Uwe vrouw heeft weg genomen. Hij zij dan UEW Leidsman en voor UEW kroost een trouwe Hoeder. Hij storte over ons uit den Geest der genade en der gebeden om alzoo elkanders lasten te dragen en ze op te zenden tot Hem bij wien hulpe besteld is en wensch UEW van harte toe om de rijm Ps 56 vs 4 die UEW onder ons heeft doen opzingen aan UEW hart moge heiligen.

Terwijl ik nu deze UEW doe geworden wil ik UEW doen weten dat Uwe tegenwoordigheid onder ons niet ongezegend geweest is.[59] Onderscheidene menschen die meenden dat er nog eerst wat gebeuren mogt aleer zij konden of mogten gelooven, zijn helder door de prediking verlicht geworden en bewandelen nu hunnen weg met blijdschap en met eenen vasten tred. Het algemeen

55 J. Wesseling, *De geschiedenis van Axel*, Groningen 1966, 293.
56 Deze overleed ruim een jaar na S.M. Scholte-Brandt. Men zie voor de 'troostbrief' geschreven door ds. C. van der Meulen, 10 mei 1845, aan J.P. Oggel: Staal, *De Apostel van Zeeland* 48-50.
57 HO (Zuid-Holland c.a.), 24 en 25 april, 30 en 31 oktober 1840.
58 *Handelingen synode 1846 Groningen* 2: 'Uit Zeeland waren geene afgevaardigden gekomen, maar van daar was een brief gezonden, dat men aan de Vergadering geen deel konde nemen, omdat zij onbepaald was uitgeschreven naar de Dordtsche Kerkeorde'.
59 Deze zin en ook de volgende woorden, laten ons zien, dat de geschorste ds. Scholte in Axel eenmaal (of meer dan eens) heeft gepreekt.

verlangt UEW als het wezen kon nog eens terug; wij hadden in onze gedachten al eens de weg overdacht doch zullen nu zwijgen.

De Drieëenige Getrouwe Verbonds God zij UEW met Uwe drie overgeblevene kindertjes eene voorhoede en achtertogt, in alle betrekkingen; en la(a)t(e) Zijn vriendelijk aangezicht in Christus over UEW lichten.

Ontfangt van ons de hartelijke groete met den wensch dat UEW ook onzer gedachtig moge zijn in het Gebed des geloofs, zoo als wij ook hopen te gedenken aan UEW met Uwe kindertjes.

UWEW heilwenschende Broeder en Zuster in Christus

J.P. Oggel en A.M. de Pree

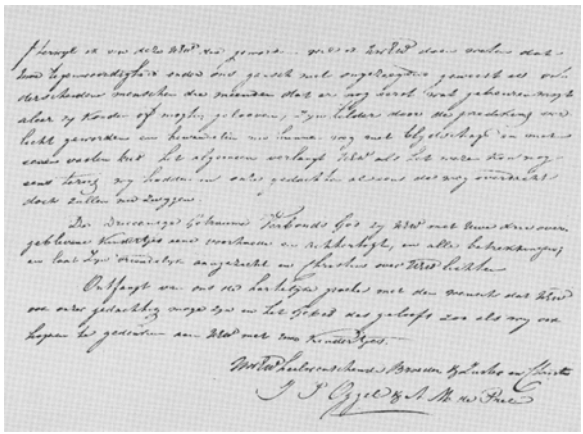

J.P. Oggel en A.M. de Pree, Axel 29 januari 1844 - fragment

11. M. van Seters e.a., Stellendam 7 februari 1844

Deze brief is geschreven door Maarten van Seters, Aren Kreeft, respectievelijk ouderling en diaken te Stellendam, alsmede door Aren van der Willigen, Pieter Simon, ouderling en diaken te Ouddorp (Goedereede).[60] Het uitvoerige 'P.S.', waarin Scholte raad wordt gevraagd - een bewijs dat men hem bleef erkennen als predikant - staat op naam van M. van Seters en A. Kreeft.
De 'Classis Flakkee' komt in de jaren 1837-1846 voor in de kerkelijke stukken van de Afgescheidenen in Zuid-Holland.[61]
Ongetwijfeld had Scholte aanhangers in dit gebied. Wij denken hierbij aan (ds) Cornelius van der Meulen, diens zwager J. van de Roovaart (deze gaat in 1847 met Scholte naar Pella, Iowa), de vier schrijvers van de brief en anderen.
Blijkbaar hebben deze personen het na de schorsing van Scholte voor hem opgenomen.[62] Het gevolg hiervan is dat de 'Classis (Over) Flakkee (en Goedereede)' van 1840 tot 1845 buiten het kerkverband staat. Deze situatie werd onzes inziens bevorderd door de houding van het naburige Zeeland waar tegen 'de eenheid der kerk op vast gereformeerde grondslagen en wettige orde... de Zeeuwsche Predikanten zich hebben aangesteld, door onordelijkheid en nieuwigheid, en zelfs Predikanten hebben geschorst, omdat zij met hen in zulke wegen niet konden wandelen...'[63]
In maart 1845 keert de 'Classis Flakkee', zij het aarzelend, terug tot het kerkverband.[64]

Geliefde Broeder en Voorganger in onzen Heer Jezus Christus

De God aller vertroostinge die zijn volk vertroost met een eeuwige vertroostinge zij uwen troost in uwe droefenisse, Amen. Diep getroffen ontvingen wij van Ueerwaarde de tijding dat het den Heere van Leven en dood behaagd heeft uwe Lieve Echtgenoote door den dood van uwe[65] weg te neemen. Echter was het verblijdend voor ons, dat wij er ook in mochten verneemen dat voor uw lieve vrouw den dood geen straf der zonde, maar een afsterving der zonde en een doorgang tot het eeuwige leven zalige leven zijn mogt. O Geliefde Broeder, mogt de overweging van haar

60 Men zie voor deze personen (behalve A. Kreeft); Ds. P. Blok en Th. de Waal, *100 jaar Gereformeerde Gemeente Dirksland*, Dirksland 1967, 119-121. M. van Seters en A. Kreeft tekenden in oktober 1836 een request aan de Koning, waarin de Afgescheiden gemeente te Stellendam en Goedereede vrijheid van godsdienst vroeg (Herv. Ered., 8 en 9 maart 1837).

61 HO (Zuid-Holland c.a.). Vergaderingen van 14 maart, 18, 19 juli 1837; 24 juli 1838; 23 aug. 1839; 24, 25 april, 30, 31 okt. 1840. Er is dan sprake van gemeenten te Stellendam, Ouddorp, Middelharnis en Stad aan 't Haringvliet. De bevestiging van de kerkeraad te Stellendam heeft nogal wat voeten in de aarde, daar er volgens Scholte in de gemeente ter plaatse sprake is van 'dweepzucht' (Lijst der texten, 28 juli 1838). Men zie verder noot 64.

62 DERDE DEEL 160-161; dit deel: hoofdstuk 13, paragraaf 2 en 3.

63 GKsG, Notulen provinciale vergaderingen Zuid-Holland 1842-1855: 1 maart 1845, art. 5.

64 Idem: 1 maart 1845, art. 2 en 5; 15 april 1846, art. 17.

65 Vermoedelijk UEerwaarde of UWeleerwaarde.

geluk in de Hand des Heeren een middel zijn om ueerwaarde voor overmatige droefheid te bewaren. De Heere schenke u in Hem te vinden dat Gij in het schepsel verlooren hebt. Hij die best weet wat voor zijn volk goed is geve u te gelooven dat alle dingen den geenen die God lief hebben zullen mede werken ten goeden. Hij geve u stil en onderworpen te zeggen: Wijsheid zonder eind of paal, zijn zijn weegen altemaal, zijn ze zuurheid, zijn ze zoetheid, laat ons altijd zwijgen stil, want de wezenlijke goedheid, maakt het goed met dat Hij 't wil.

Hij zij uwe en uwes zaads God, volgens zijne beloftenisse voor tijd en

eeuwigheid en Hij schenke uwe dat gij ten geene daage zult moogen en kunnen betuigen: O Heere, hier zijn wij en de kinderen die Gij ons hebt gegeven, Amen Amen.

Na Hartelijke Groetenis en Ueerwaarde den zegen des Hemels te hebben toegewenst en wenschende wij elkanders nooden te dragen, beveelen wij ook ons in den gebede en blijven uwe liefhebbende Broeders in Christus

M. van Seters ouderling Stellendam
Namens { Aren Kreeft diaken Stellendam
Namens { Aren van der Wil(li)gen ouderling
Namens { Pieter Simom Diaken Ouddorp

Zijt ook tevens van de gemeente gegroet en wenschen U sterkte.

P.S. Weleerwaarde Broeder! Wij vraagen UEerwaarde raad! bij deze gelegenheid, of er wel vrijheid zou wezen volgens den Woorde Gods, dat een litmaat der gemeente J.C. zou huwelijken met een vrouws-persoon buiten de gemeente.

Wij hebben hem bij drie bijbelplaatsen bepaald, namelijk bij Genesis (6) de vereeninge der kinderen Gods met de kinderen der menschen dat den Heere mishaagde in de eerste weereld; en bij Esra 10, daar ze de vreemde wijven moesten verlaten; en bij 2 Corinthe 6 daar den Apostel verbied om geen jok aan te trekken met den ongeloovigen. Maar deze bijbelplaatsen zijn niet genoegzaam voldoende, om deze jongeling te overreden dat het strijdig tegen de waarheid zou wezen, dewijl hij meent dit op de heidens of afgodische volken zijn betrekking heeft.

Nu is ons vriendelijk verzoek van UEerwaarde te verneemen hoe UEd over deze zaak denkt, indien Gods Woord daar nog klaarder van spreekt, ons die plaatsen op te geven opdat wij dezen broeder klaarlijk kunnen overreden of inligten als het den Heere behaagt, maar indien wij hem niet overtuigen kunnen, als in strijd met Gods Woord te handelen, vragen wij U Eerwaarde in hoever de tugt over dezen broeder moet geoefend worden volgens de Schrift.

Wij vragen ook: Ueerwaarde aangaande kinderen, die met hun gelovige ouders zijn uitgegaan,[66] en hun gedragen als kinderen betaamt, dog geen belijdenis hebben afgelegd van hun geloof als dit niet doen omdat ze geloven niet in waarheid tot Gods volk en alzoo meenen ook niet tot de gemeente te behooren, of de zoodanige als die koomen te huwelijken, in de Kerk, door het Formulier der bevestiging mogen of moeten ingezegend worden.

Als uwe omstandigheden het toelaten, geliefd ons dan van deze zaken zoo klaar als mogelijk is te onderrigten uit Gods Woord en de handelingen der oude Kerk, dog op grond van des Heeren Woord.

Na Hartelijke Groete van ons en UEd. des Heeren ondersteunende Genade toegewenscht te hebben

Noemen wij (ons) Ueerwaardes medebroeders

M. van Seters oudl
Per ord. Aren Kreeft Diaken

66 zich hebben afgescheiden van de Hervormde kerk.

12. P. van Spijk, Schiedam 31 januari 1844

P. van Spijk is gedurende enige jaren ouderling geweest van de Afgescheiden gemeente te Schiedam.[67] We zien hem in dit ambt aanwezig op een aantal proviciale vergaderingen van Zuid-Holland na 1841.[68] Het wordt uit dit schrijven wel duidelijk, dat Van Spijk en... Tols, tot voor kort diaken, uit wiens naam de brief mede wordt geschreven, door de meerderheid in de Schiedamse gemeente worden getypeerd als 'Scholtianen'.

Aan den WelEerwaarden Heer H.P. Scholte

Genade, vrede en blijdschap worde U van God, om Christus wil, rijkelijk geschonken of vermenigvuldigd, door den H.Geest - Amen.

Geliefde Broeder!

Met ontroering en deelneming mogt ik UEWds geëerde letteren ontfangen, tevens met blijdschap dat de overledene in betere gewesten was overgegaan. O! GL.,[69] zalig uitzigt voor den geloovigen strijder, eenmaal verlost te zijn van een ligchaam der zonde, eeuwig vereenigd met onzen Goël Christus; dit doet ons het oog met blijdschap ten Hemel slaan - daar vinden wij onze betrekkingen weder om nimmer te scheiden; mijne bede gaat voor UEWde troonwaarts, dat de Heere U steeds nabij zij met Uwe lieve kleinen, dat gij in Hem alles dubbel mooge weder vinden, die als een Vader der weezen, een Trooster der bedrukten is. O! zalige dienst van God! in bange oogenblikken gevoelt de ziel met nadruk de zalige afvloeisels van het kruis, ook dit mogt ik voor eenige weken ondervinden, bij het overlijden mijner dierbare moeder. Korte oogenblikken voor haren dood gaf zij mij te kennen dat zij volkomen genoeg had aan haren dierbaren Jezus. O! lieve Broeder, toen mogt ik met nadruk ondervinden, dat de Heere het gebed zijner kinderen verhoord. Langen tijd stond zij in ongeloof, omdat zij meende dat haar zonde(n) te groot waren. Ik viel bij herhaling neder, mogt heilig dwingen voor den Heere, ja haar in den geloove door het dak laten,[70] ja een teken begeeren, en de Heere gaf het.

O! wie is God voor den armen zondaar, die op Christus pleit; dierbaar Woord van God! Zalige Bijbel! lafenis voor bedrukte en bedroefde.

Ja GL. ook dit mogt ik in deze dagen ondervinden, daar ik om UEWde niet te vermoeijen, met eenige regelen wil aanstippen, ook bij ons ziet het er ellendig uit in de Gemeente. Men wil doode vormen, en die zich hiermede niet vereenigd, wordt uitgeworpen of verdrongen, het welk het geval is van Br. Tols als Diacen, en van mij als Ouderling. Zij kunnen met geen Scholtiaanen regeren of zich vereenigen. Br.Kno(c)k heeft zich aan het hoofd gesteld en de Gemeente opgeruidt, en nu was het hem gemakkelijk zijn doel te bereiken. Nog

67 Men zie ook paragraaf 5 van dit hoofdstuk.
68 GKsG, notulen prov. vergad. van Zuid-Holland 1842-1855, 13 dec. 1842 en 11 apil 1843. Daarvóór was Van Spijk diaken (HO Zuid-Holland, 30 en 31 okt. 1840).
69 Geliefde.
70 Verwijzing naar Marcus 2 vers 4 en Lucas 5 vers 19 - de genezing van een verlamde.

herdenk ik levend UEWds woorden in Dordrecht tot mij gesproken, maar toen kende ik het niet bij bevinding. Gl., Men heeft het aangelegd om ons totaal te verwoesten, ook voor het uitwendige,[71] indien het mogelijk was. Ja, ik moet U bekennen met schaamte, dat het mij dikwijls zeer bange was, als het mij aan geloofskracht ontbrak, zoo dat mijn zwak ligchaam dreigde te bezwijken, zoo dat ik het weinig gebruik van spijze met tranen bezaaide. Echter mag ik roemen in den Heere die wel kastijdt maar tegelijk balsemt. Dit is mij tot smart, daar mij de roede niet hetzelfde is, waarmede de Heere het doet; UEWde zult maar al te veel kennen, wat het zegt, te lieven, en de liefde niet kwijt te kunnen raken. Bid! voor Uwe verdrukte en verdrongene Broeders die bij ondervinding leeren kennen wat het zegt als de vijand losbreekt als een stroom.

De Heere doe zijn vriendelijk aanschijn over u lichten en zij U genadig - Amen. Noeme ons met achting

U liefhebbende Broeders in Christus
Tols en van Spijk

13. A. Tieleman, Leiden 30 januari 1844

A. Tieleman (1807-1884) en C. Dros (geboren 1800 te Nigtevecht) behoorden tot de eerste Afgescheidenen te Leiden. Aanvankelijk - circa 1838 - hield de gemeente aldaar haar godsdienstoefeningen in het 'zeeppakhuis van Dros en Tieleman' gelegen aan de Oude Vest, hoek Van der Werfstraat. Het pakhuis werd midden 1838 ingericht 'tot een formeele kerk... voorzien van predikstoel, banken, stoelen en sluithek'.[72]

A. Tieleman werd in 1840 diaken, en was van 1852 tot 1884 ouderling.[73] Zoals bekend, stond de gemeente te Leiden van 1840 tot 1848 buiten het kerkverband van Zuid-Holland. Wel werden de provinciale vergaderingen van Gelderland bezocht. In 1848 ontstond er een scheur in de gemeente, waardoor de onderscheiding 'gemeente Hooigracht' (de 'Geldersen') en de 'gemeente Heerengracht' (aangesloten bij Zuid-Holland) noodzakelijk werd.[74] Eerst na besluiten van de synode van 1857 inzake 'Leiden', keerde de gemeente Hooigracht terug in het Zuid-Hollandse kerkverband.[75] Het proza van Tieleman leert ons, dat hij een man van ontwikkeling is geweest.

71 Bedoeld zal zijn: voor het maatschappelijke.
72 Bos IV, 319-321.
De zeepfabriek Dros en Tieleman, De Gekroonde Haan geheten, werd opgericht in 1827; *Jaarboekje voorgeschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, 21 (1927-1928), Leiden s.a., (Kroniek) XXIV.
In 1877 werd opgericht Tieleman en Dros, conservenfabriek De Molen; *Leidsch Dagblad*, 3 mei 1952.
73 De Lange, *Afscheiding te Leiden* 48.
74 *Honderd veertig jaar gemeenten en predikanten van De Gereformeerde kerken in Nederland*, uitgave van het Algemeen Bureau van genoemde kerken, (Utrecht) 1974, 94.
75 Vergelijk noot 27.

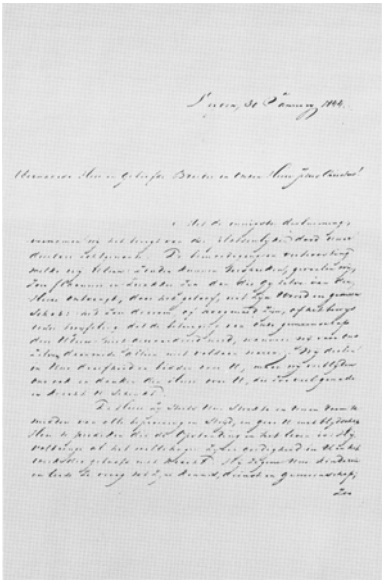

A. Tieleman, Leiden 30 januari 1844

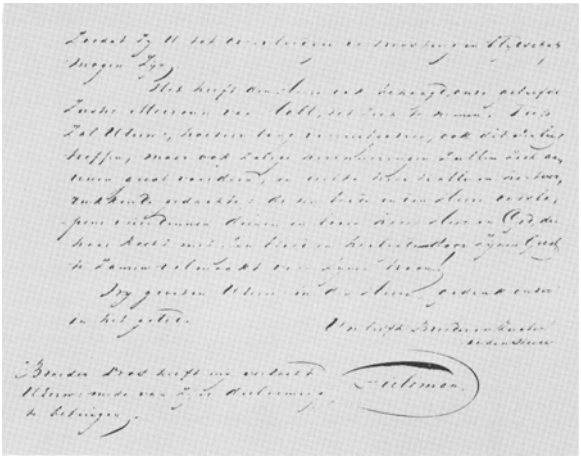

WelEerwaarde Heer en Geliefde Broeder in onzen Heere Jezus Christus!

Met de innigste deelneming vernamen wij het berigt van den plotselijken dood Uwer dierbaren echtgenoote. De bemoediging en vertroosting welke wij UEeerw. zouden kunnen toespreken, gevoelen wij, zou flaauwer en zwakker zijn, dan die Gijzelve van den Heere ontvangt, door het geloof, uit Zijn Woord en gemeenschap; het zou daarom, of hoogmoed zijn, of het bewijs eener twijfeling, dat de betuiging van onze gemeenschap door UEerw. niet gewaardeerd werd, wanneer wij voor ons zelven, daarmede alleen niet voldaan waren. Wij deelen in Uwe droefheid en bidden voor U, maar wij verblijden ons ook en danken den Heere over U, die zoo veel genade en kracht U schenkt.

De Heere zij steeds Uwe sterkte en Uwen roem te midden van alle beproeving en strijd, en geve U met blijdschap Hem te prediken, die de Opstanding en het leven is; Hij volbrenge al het welbehagen Zijner goedigheid in U in het werk des geloofs met kracht. Hij zegene Uwe kinderen en leide ze vroeg tot Zijne kennis, dienst en gemeenschap; zoodat zij U tot overvloedige vertroosting en blijdschap mogen zijn.

Het heeft den Heere ook behaagd, onze geliefde Zuster Mevrouw van Hall, tot zich te nemen. Diep zal UEerw., hoezeer lang vooruitgezien, ook dit verlies treffen, maar ook zalige herinneringen zullen zich aan Uwen geest voordoen,

en welke troostvolle en hartverrukkende gedachte: de nu beide in den Heere ontslapene vriendinnen dienen en loven haren Heer en God, die haar kocht met Zijn bloed en heiligde door Zijnen Geest, te zamen volmaakt voor Zijnen troon! Wij groeten UEerw. in den Heere, gedenkt onzer in het gebed.

Uw liefh. Broeder en Zuster in den Heere
A. Tieleman

Broeder Dros heeft mij verzocht UEerw. mede van Zijne deelneming te betuigen.

14. H. Wormser, Nijverdal 1 februari 1844

Hendrik Wormser[76] werd in februari 1810 te Amsterdam geboren en overleed 25 maart 1887 te Leiden. Hij was een broer van Johan Adam Wormser (1807-1862), de bekende Amsterdamse deurwaarder en publicist. Wonend in Overijssel huwt hij 27 juli 1836 te Amsterdam Magdalena Arends, dienstbode, geboren te Ommen. In Nijverdal worden aan het echtpaar in de jaren 1837-1851 negen kinderen geboren. Na een huwelijk van ruim zeventien jaar sterft Magdalena Arends. De jeugd van zijn kinderen, de slechte gezondheid van zijn vrouw en een goede werkkring[77] zijn voldoende reden voor Hendrik Wormser niet te emigreren als de helft van de Afgescheiden gemeente te Hellendoorn met ds. Seine Bolks (1814-1894) 18 augustus 1847 naar Michigan vertrekt.
Hendrik Wormser hertrouwde met Maria Arends, halfzuster van zijn eerste vrouw en 14 jaar jonger. Nog vier kinderen worden geboren en alle vier emigreren naar Amerika, evenals vier van de negen kinderen uit het eerste huwelijk.
In Hellendoorn bij Nijverdal is ouderling Hendrik Wormser de voorman van de Afgescheidenen tot Seine Bolks 19 december 1841 (te Hellendoorn) predikant wordt. Ook nadat ds. Bolks is geëmigreerd, leidt hij de gemeente. Wij vinden hierover bij Ponsteen:[78]
'Het (tweede) kerkje (te Hellendoorn) is twee en twintig jaar in gebruik geweest. Wormser heeft er eerst twaalf jaar gepreekt tot 1859, toen men weer in staat was een predikant te beroepen en wel Ds. P.B. Bähler. Deze vertrok al na twee jaar en weer moest Wormser de zware taak van voorganger op zich nemen.
Voortdurend dringt hij er bij de gemeente op aan hem van die last te ontheffen en opnieuw een predikant te beroepen. Dat lukt in 1864 als Ds. H. Weenink het beroep naar Hellendoorn aanneemt, maar als deze al in 1866 komt te overlijden, neemt Wormser de leiding weer op zich, om de

76 Wij ontleenden de meeste bijzonderheden in deze korte inleiding aan: Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten* 19-20, 395, register.
77 A. Ponsteen, *Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen*, uitgave van de Stichting 'Oald Heldern', Hellendoorn 1970, 284-304. Wormser was boekhouder bij de magazijnen van de Nederlandse Handel-Mij (286).
78 Ponsteen 294.

gemeente in staat te stellen te zorgen voor het onderhoud van de weduwe en haar kinderen'.

WelEerwaarde Heer, Veelgeliefde Broeder in Christus!

Van mijn broeder in Amsterdam[79] vernam ik dezer dagen het onverwacht afsterven Uwer echtgenoote. Ook namens mijn vrouw betuig ik UWEerw. onze hartelijke deelneming in dit even spoedig als smartelijk verlies; waarvan wij wel

79 J.A. Wormser, bovengenoemd.

niet, door de weinig bekendheid met UWEerws omstandigheden, de gansche uitgebreidheid kennen, echter kunnen wij beseffen, dat het gemis Uwer echtgenoote, bij het achterlaten van 3 kinderen, en uw verkeer in een uitgebreide werkkring, naar den mensch groote moeijelijkheid voor UEerw moet opleveren, gezwegen van het van één rijten, door den dood, van den innigsten band, die tusschen menschen en menschen op aarde kan worden gelegd.

Wij wenschen echter dat de Almagtige, Die in duisternis licht schept, UEerw trooste en bemoedige, en ook de uitwendige aangelegenheden van UEerw ten beste wil schikken.

Aan Zijne genade bevelen wij UEerw, terwijl ik, na groete, ook mijner vrouw, blijf

Uw liefhebbende broeder in Christus
H. Wormser

15. P. Zonne, Genderen (N.-Br.) 8 maart 1844

Pieter Zonne werd geboren te Vlaardingen 4 augustus 1807; in 1828 is hij zeilmaker te Delft. Circa 1840 is hij ouderling van de Afgescheiden gemeente aldaar. In dit ambt bezoekt hij de synode in 1840 te Amsterdam gehouden. In 1842 wordt Zonne predikant te Genderen; in 1844 wordt hij aldaar na schorsing, afgezet. Hoewel de archiefstukken te Genderen, in de classis Almkerk en van de provinciale vergaderingen in Noord-Brabant over de eerste tientallen jaren na 1834 ontbreken, menen we uit zijn voorgaan in de kring van Wormser te Amsterdam en zijn relatie met mevrouw J.J. Zeelt te Baambrugge te mogen concluderen, dat hij is afgezet wegens zijn 'Scholtiaanse' denkbeelden, voornamelijk het niet-willen aanvaarden van de Dordtse kerkenorde. Na 1844 vinden we hem in Numansdorp, maar - in de jaren 1845 en 1846 - ook te Baambrugge, alwaar hij ten huize van mevrouw Zeelt godsdienstoefeningen leidt. In 1847 vertrekt hij naar Wisconsin, U.S.A.[80]

Waarde Broeder in onzen Heere Jezus Christus

Door veele bezigheden ter eenre en het veel van mijne woning afwezig zijn ter andere zijde hebben doen vertragen dat ik niet eer aan U heb geschreven, ik gevoel behoefte u om dit verzuim verschoning te vragen en welke ik niet twijfel of u zult mij te eer geven daar het bij mij niet is voortgevloeijd uit zoo weinig belangstelling in u persoon maar uit gebrek aan genoegzamen tijd. Dan, hoewel zulks mij eenigzins kan verschoonen heeft toch welligt in de omstandigheid waarin u door de alwijze voorzienige besturing van onzen getrouwen Heer en Koning zijt gebracht, ligt[81] mijn lang toeven bij u den schijn kunnen hebben, als of ik minder deel nam in u voor het vleesch zoo smartelijk verlies. Dan, ik betuige u door deze dat u verlies mij zeer heeft getroffen, en het ook bij mij de levende behoefte deed gevoelen, mij niet te

80 Men zie voor hem: Bos IV, 469-476; TWEEDE DEEL, register, voornamelijk hoofdstuk 13; DERDE DEEL, register; VIERDE DEEL, register, voornamelijk hoofdstuk 22.

81 wellicht.

vast te klemmen aan deze aarde en zelfs aan dat wat wij op dezelve dierbaars bezitten.
Hij die onze hoope is, en in

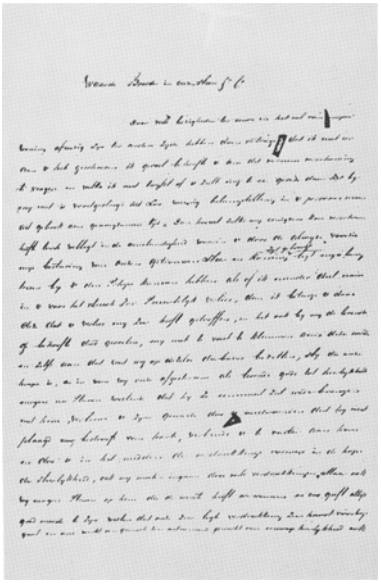

P. Zonne, Genderen (N.-Br.) 8 maart 1844

wien wij onze afgestorvene als levende Gode tot heerlijkheid, mogen na staren, weetende dat Hij ze eenmaal zal wederbrengen met Hem, verleene u zijne genade, doe u ondervinden dat Hij niet plaagd noch bedroefd van harte, verbinde u te vaster aan Hem en doe u in het midden der verdrukkinge roemen in de hope der Heerlijkheid. Ook wij moeten ingaan door veele verdrukkingen. Maar ook wij mogen staren op Hem die de wereld heeft overwonnen en ons geeft altijd goed moeds te zijn, weeten(de) dat onze zeer ligte verdrukking zeer haast voorbij gaat en ons werk een gansch zeer uitnemend gewicht van eeuwige heerlijkheid. Ook daar toe zegene en heilige de Heere dezen voor u zoo zwaren proefweg. Hij geve ligt in de duisternis na(ar) het uitwendige, en doe het u aan geene genade ontbreeken om in dezen zoo moeijelijken weg te berusten in zijne beschikkingen.

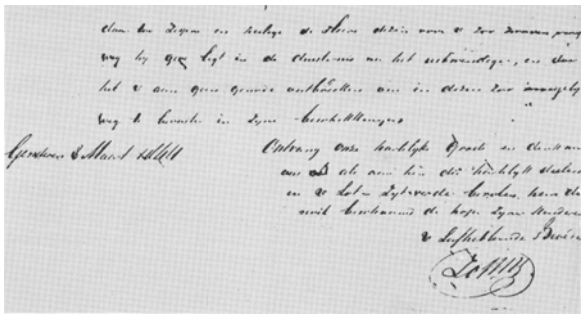

Ontvang onze hartelijke Groete en denk aan ons als aan hen die hartelijk deelen in u lot. Zijt verder bevolen Hem die nooit beschaamd de hope zijner kinderen.

U Liefhebbende Broeder
P. Zonne

Hoofdstuk 16
Brief van J. Schuijt-Alewijn, 26 december 1846

Albertus Anne Willem Schuijt werd te Amsterdam geboren 12 januari 1799, als zoon van W.F. Schuijt en Aleida A. Janszen, en overleed te Utrecht 4 maart 1882.[1] Hij huwde Joanna Alewijn, geboren te Amsterdam 27 april 1810, dochter van Jan Alewijn en Maria Catharina Trip. Zij overleed te Utrecht 4 april 1875. A.A.W. Schuijt werd 1 februari 1847 lid van de Afgescheiden gemeente te Utrecht. Juist in die dagen bereidt een groot deel der gemeente zich voor op de emigratie naar de Verenigde Staten.[2] Ook de enige ouderling Isaac Overkamp gaat vertrekken. Op vrijdag 5 februari wordt - we mogen wel zeggen in allerijl - het nieuwe lid Schuijt tot ouderling gekozen. En zondag 7 februari wordt hij tezamen met Jacob Maasdam bevestigd. Zijn echtgenote werd reeds 12 februari 1844 ingeschreven als lid van de gemeente. Zij sloot zich dus eerder aan dan haar man. Aan het echtpaar Schuijt-Alewijn werd 10 december 1843 te Utrecht een dochter geboren: Fréderique Léonie Marie Olga Elise; zij werd 21 april 1844 als dooplid van de Afgescheiden gemeente te Utrecht ingeschreven.

Volgens het bevolkingsregister van de stad Utrecht woonde het gezin Schuijt in 1843 in de Zonstraat (thans Nobelstraat); de vader is dan Nederlands Hervormd. De heer Schuijt was reeds op 44-jarige leeftijd rentenier. Hieruit en uit het feit, dat zijn gezin zich bij herhaling buitenlandse reizen kon permitteren, mag worden afgeleid, dat hij gefortuneerd was; vermoedelijk kwamen hij en zijn vrouw uit een gegoede Amsterdamse zakenkring. Het gezin vertrekt in mei 1848 naar Duitsland,[3] maar volgens onderstaande brief werden ook daarvoor grotere of kleinere reizen gemaakt.
In april 1851 vestigt de familie zich opnieuw te Utrecht (Runnebaan/Nieuwe Gracht). Ook dan wordt aangaande A.A.W. Schuijt opgegeven: rentenier. Verder ‘reizende geweest, had vroeger Utrecht als woonplaats’. De kerkelijke status van het gezin is Nederlands Hervormd.

1 Wij ontlenen enige gegevens van deze inleiding aan retro-acta van de Burgerlijke stand bewaard in het Gemeentearchief van Amsterdam, aan acten van de Burgerlijke stand bewaard in het Gemeentearchief te Utrecht en aan G.K.U., ‘Personeele Staat van de Chr.e afgescheidene Gemeente van Utrecht’ (VIERDE DEEL 460-469). Wij merken op dat ook de spelling Schuyt voorkomt.
2 VIERDE DEEL 281-285.
3 Het is schrijver dezes tot heden niet gelukt op te sporen wat de reden is geweest van dit vertrek. Merkwaardig is, dat volgens de genoemde ‘Personeele Staat’ ook enige andere personen in mei 1848 naar Duitsland vertrekken en wel Bartolina Eleonore Ridder (geb. 20 mei 1821 te Doornik, als lid ingeschreven 19 febr. 1844, overl. te Utrecht 7 jan. 1887); Jeanne Louise Ravussin (geb. 8 juli 1840, ingeschreven 11 nov. 1844); Hendrik de Leur (2 nov. 1820, 14 dec. 1846) en zijn echtgenote Maria Eleonore Dorothea van Gorcum (2 juli 1816, aug. 1846).

Het onderhavige schrijven bevat slechts het gegeven ‘Dec. 26, 1846’, niet de vermelding van de plaats, van waaruit het is verzonden.
Bij de brief is gevoegd een inlegvel, waarop gedateerd 26 en 27 december 1846, T.C.E.C., W.F.A.A.E. en A.M.F.A.M. Schuijt in het Frans enige teksten hebben geschreven. Verder lezen we op dit vel ‘bon Jésus. Léonie’. Vermoedelijk is de hand van

de dan drie-jarige Fréderique Léonie door een andere persoon bestuurd. Tenslotte: A.F.M.P. Schuijt vertrouwde Psalm 133 in de Engelse taal aan het papier toe.

Sara Maria Brandt, de eerste vrouw van ds. Scholte, overleden zoals we reeds zagen 23 januari 1844, werd begraven in de grafkelder van de familie Schuijt op de Eerste algemene begraafplaats te Utrecht.[4]

Tekst

1 Cher Monsieur et bien aimé frère en Christ

Etre Chrétien, c'est sans contredit une grande réalité.

Il ne savait pas trop ce qu'il promettait celui qui disait à notre bien aimé Maitre: **'Je te suivrai partout ou tu iras';** aussi Jésus lui fit-Il sentir la nécessité de calculer la dépense de son mot **'partout'.** Nous sommes appelés à laisser pour Christ tout ce qu'on peut désirer ici bas, non seulement les choses superflues, mais aussi les choses nécessaires, non seulement les choses nécessaires, mais encore les affections les plus chères. Bienheureux sommes nous, si, tandis que nous lui abandonnons tout, Il demeure le bien suprême de nos coeurs, sans que nous placions aucun autre objet à côte de Lui! Si Dieu remplit tout en nous, les autres choses sont toutes comme perdues et englouties en Lui. Combien peu nous avons la pensée de Jésus rélativement à la gloire de son Père! Nous voudrions souvent que sa cause attendît commodité. Tandis que chacun s'en allait dans sa maison, Jésus alla à la montagne des Oliviers.

2 Notre responsabilité est grande, car nous avons été appelés dans des jours merveuilleux. Tandis que les Chrétiens cherchent (ce que Dieu Lui même ne pourrait faire) à amener le monde à eux, en marchant avec lui bras dessus, bras dessous; Jésus appelle ceux qui sont à Lui de tout leur coeur, à marcher courageusement en sens inverse. Nous avons besoin de nous souvenir que notre appel est céleste, que nous sommes d'en haut; que désormais nous ne devons connaître quoi que ce soit selon la chair, parce que toutes choses sont devenues nouvelles; que nous ne devons avoir rien de commun avec ceux qui ont crucifié le Seigneur car nous sommes vivants d'entre les morts, notre habitation est en dedans du voile et notre vie est cachée avec Christ en Dieu. Dans le temps passé nous vivions selon le train

4 Volgens het begraafboek 'Heuvel' van genoemde begraafplaats liggen in deze grafkelder - 'Verscheidene graven no. 5' - 17 personen begraven. Wij noemen van dezen, behalve S.M. Scholte-Brandt; Hendrik Peter Scholte (overl. 1846, zoon uit tweede huwelijk van H.P. Scholte): Johanna Schuijt-Alewijn; Emelie Frederique Jacqueline Ver Mehr (overl. 1878); A.A.W. Schuijt en Bartolina (Bartha) Eleonore Ridder. In de kelder is begraven van 17 mei 1843 tot 6 april 1905. In de aanmerkingen van het begraafboek lezen we nog; 'Den 23en Mei 1901 zes lijken geruimd... en de overblijfselen daarvan in één kist verzameld weder in den kelder bijgezet'. Onder deze zes lijken zijn die van S.M. Scholte-Brandt, H.P. Scholte en E.F.J. Ver Mehr.

de ce monde, nous accomplissions les désirs de nos pensées, mais maintenant Dieu nous a fait vivre. Il nous a ressuscités, Il nous a faits citoyens des cieux, c'est pourquoi nous devons marcher en toute humilité,

3 d'un manière digne de cette haute vocation.

Qu'il est triste de ne l'aimer que si peu encore!

N'est ce pas faire insulte au Dieu d'amour qui a TOUT donné pour nous, que de dire que nous l'aimons, et en même temps de calculer si nous lui donnerons TOUT quand **notre** tout n'est que deux pites, et que **son** tout à Lui, c'est le ciel, la terre' l'éternité, Lui même! Il vaudrait mieux ne pas aimer de tout. Il vaut mieux être froid que tiède. Nous voulons bien être malades, près de Jésus et nous réjouir à l'ouïe des précieuses promesses pourvu que l'infidelité nous soit quelquefois permise.

Et cependant Il a confié à notre fidélité toute sa cause et la gloire de son Père; Il s'est reposé sans reserve et sans condition sur notre amour! Oh! qu'll n'ait plus a nous reprocher une telle ingratitude; qu'll nous rende capables de supporter la souffrance à l'heure òu Il aura besoin de nous! Allons en avant en toute humilité, et tâchons nous éloigner des choses qui pourraient embarrasser

4 notre course, afin que nous puissions plaire à Celui qui nous a entrolés. Tel est le voeu sincère de mon coeur cher Monsieur, et quoique je ne sois pas l'auteur de ces lignes,* j'éprouve une sympathie si réelle pour les sentimen(t)s qu'elles expriment que je n'ai pas hésité un moment de vous les copier comme l'expression du désir de mon Ame en attendant avec joie et patience **le moment tant désiré** ou il plaira au Seigneur de nous réceuillir dans sa Gloire. Puisse ces lignes vous rappeler quelquefois cher Monsieur le Souvenir d'une Soeur en Christ qui vous est bien sincérement dévouée par les plus tendres liens de l'affection Chrétienne en notre précieux Saveur.

Dec. 26 1846

Joanna Schuijt née Alewijn

* Selon Powerscourt[5]

5 Het (lange) citaat is genomen en vertaald uit: Theodosia A. Viscountess Powerscourt, , Londen/Dublin 1838, 250-251. Het is de gehele ‘Letter 75, June 21, 1836’.

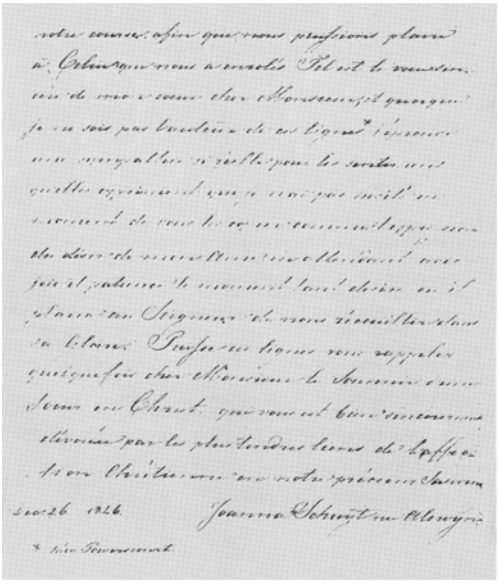

J. Schuijt-Alewijn, 26 december 1846 - fragment

Vertaling

1 Waarde Heer en geliefde broeder in Christus

Christen zijn is ontegenzeggelijk een grote werkelijkheid.
Degene die tot onze geliefde Meester zei: **'Ik zal u volgen overal waar u zult heengaan'** had niet het volle besef van wat hij zei; Jezus liet hem dan

ook de noodzaak voelen de kosten te berekenen van zijn woord **'overal'.** Wij zijn geroepen om voor Christus alles wat men hier beneden kan wensen los te laten, niet alleen de overtollige zaken, maar ook de noodzakelijke dingen, niet alleen de noodzakelijke dingen, maar ook de dierbare genegenheden. Welzalig zijn wij, als, terwijl wij voor Hem alles prijsgeven, Hij het hoogste goed blijft van onze harten, zonder dat wij enig ding naast Hem plaatsen. Als God alles in ons vervult, zijn al de andere dingen als verloren en verzwolgen in Hem. Hoe weinig hebben wij van het denken van Jezus met betrekking tot de eer van zijn Vader! Wij zouden vaak willen dat zijn zaak wachtte tot het ons gelegen kwam. Terwijl iedereen wegging naar zijn huis, ging Jezus naar de Olijfberg.

2 Onze verantwoordelijkheid is groot, want wij zijn geroepen in wonderlijke dagen. Terwijl de Christenen proberen (wat God zelf niet zou kunnen doen) de wereld naar zich toe te halen, door er gearmd mee te lopen; roept Jezus hen die met gans hun hart Hem toebehoren, om moedig in tegenovergestelde richting te lopen. Wij moeten ons herinneren dat onze roeping hemels is, dat wij van boven zijn; dat wij voortaan hoegenaamd niets moeten kennen naar het vlees, omdat alle dingen nieuw zijn geworden; dat wij niets gemeen moeten hebben met hen die de Heere gekruisigd hebben want wij zijn levenden tussen de doden, onze woonstede is binnen het voorhangsel en ons leven is verborgen met Christus in God. In de voorbijgegane tijd leefden wij volgens de gang van deze wereld, wij volbrachten de wensen van onze gedachten, maar nu heeft God ons doen leven. Hij heeft ons opgewekt, Hij heeft ons tot burgers van de hemelen gemaakt, daarom moeten wij wandelen in alle nederigheid,

3 op een manier die deze roeping waardig is. Wat is het droevig Hem slechts zo weinig nog lief te hebben! Beledigen wij niet de God van liefde die ALLES voor ons gegeven heeft, wanneer wij zeggen dat wij Hem liefhebben, en tegelijkertijd berekenen of wij Hem ALLES zullen geven wanneer ons alles slechts twee koperstukjes is, en **zijn** alles de hemel, de aarde, de eeuwigheid, Hij zelf is! Het zou beter zijn in 't geheel niet lief te hebben. Het is beter koud te zijn dan lauw. Wij willen wel ziek zijn, dicht bij Jezus en ons verheugen bij het horen van de kostbare beloften mits ontrouw ons soms toegestaan is. En toch heeft Hij heel zijn zaak en de eer van zijn Vader toevertrouwd aan onze trouw; Hij heeft zich zonder reserve en zonder voorwaarde verlaten op onze liefde! Oh! laat Hij ons niet meer zo'n ondankbaarheid te verwijten hebben; moge Hij ons bekwamen het lijden te verduren in het uur waarin Hij ons nodig zal hebben! Laten wij voortgaan in alle nederigheid, en laten wij ons weten te verwijderen van de dingen die onze loop kunnen

4 hinderen, opdat wij Hem mogen behagen die ons in dienst genomen heeft. Dat is de oprechte wens van mijn hart waarde Heer, en hoewel ik niet de

auteur ben van deze regels,* gevoel ik zo'n wezenlijke genegenheid voor de gevoelens die zij uitdrukken dat ik geen ogenblik heb geaarzeld ze voor u over te schrijven als de uitdrukking van mijn Ziel terwijl ik met vreugde en geduld wacht op **het zozeer begeerde ogenblik** waarop het de Heere zal behagen ons op te nemen in zijn Heerlijkheid. Moge deze regels af en toe bij u waarde Heer de Herinnering oproepen aan een Zuster in Christus die u zeer oprecht is toegewijd door de tederste banden van de Christelijke liefde in onze dierbare Heiland.

Dec. 26 1846
Joanna Schuijt geboren Alewijn

* Volgens (naar) Powerscourt

Hoofdstuk 17
Correspondentie (1-44) mr. A.M.C. van Hall - ds. H.P. scholte 1835-1836

Inleiding

Mr. Anne Maurits Cornelis van Hall[1] werd 26 februari 1808 te Amsterdam geboren als zoon van Mr. Maurits Cornelis van Hall - in 1835 staatsraad en president van de rechtbank van eerste aanleg te Amsterdam - en van Christina Maria Klinkhamer. Hij overleed te 's-Gravenhage 15 augustus 1838. Na het voltooien van zijn studie in de rechtsgeleerdheid was hij werkzaam op het advocaten-kantoor van zijn stiefbroer Floris Adriaan van Hall (1791-1866); deze was later achtereenvolgens minister van justitie (1842), van financiën ad interim, van buitenlandse zaken (1853-1856) en opnieuw van financiën (1860-1861).

Mr. A.M.C. van Hall (Maurits) huwde 1 mei 1835 te Utrecht Helena Susanna van Schermbeek (Suze), geboren te Utrecht 29 januari 1816, dochter van wijlen Pieter Adriaan van Schermbeek, in leven notaris te Utrecht, en van Johanna Justina Ross.[2]

In 1833 richtte Maurits van Hall tezamen met Isaac da Costa en H.J. Koenen het tijdschrift *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde* op. Ook W. de Clercq trad toe als redacteur en medewerker. Het eerste nummer verscheen 3 mei 1834. Het vierde deel bevat op bladzijde 217

1 Men zie voor hem ook: J. Bosch (Gereformeerd predikant te Steenwijk), *Een korte, maar moeilijke levensdag. Anne Maurits Cornelis van Hall - De advocaat der vervolgde Afgescheidenen;* Heusden s.a. (circa 1915); Bos, *Archiefstukken*, register; Kluit, *Het Réveil*, register; M.C. van Hall, *Drie eeuwen - De kroniek van een Nederlandse familie*, Amsterdam 1961; Gunning, *H.J. Budding*, diverse brieven van A.M.C. van Hall aan Budding 465-583; Gera Kraan-van den Burg, *Brandende harten - De geschiedenis van Maurits en Suze van Hall*, vijfde druk, Kampen 1961 (roman).

2 Getuigen waren onder anderen Adriaan Bergsma, hoogleraar in de wis- en natuurkunde te Utrecht, zwager van de bruid; Christiaan van Hall, hoogleraar in de w. - en n. te Groningen, broer van de bruidegom en Theodorus Adriaan van Schermbeek 'Medicinae Doctor' te Utrecht.
Op dezelfde dag huwden te Utrecht Jacob Hendrik van Schermbeek, notaris, broer van Suze, en Sophie Johanne Selinde de Jongh. (R.A. Utrecht, Huwelijken Utrecht 1835).

een verklaring waarin Van Hall afscheid neemt als medewerker (november 1836).[3]

Al spoedig na 1834 ging Van Hall voor de rechtbanken de Afgescheidenen verdedigen.[4] Behalve de Afgescheidenen te Amsterdam, Vuren, Gorinchem etc. verdedigde hij ds. H.J. Budding en anderen voor het hooggerechtshof te 's-Gravenhage naar aanleiding van de gebeurtenissen te Hilversum op 12 juni 1836.[5]

Op 29 juni 1836 scheiden Van Hall en zijn vrouw zich na zware strijd te Amsterdam af van de Hervormde kerk en voegen zich bij de Afgescheiden gemeente ter plaatse.[6] Tengevolge van deze stap wordt het compagnonschap met mr. F.A. van Hall verbroken. Maurits en Suze verhuizen dan van de Keizersgracht te Amsterdam naar de Amsterdamsche Veerkade O no. 106 te 's-Gravenhage. Aldaar stellen zij hun huis open voor de samenkomsten der Afgescheidenen, hetgeen onder andere leidt tot enige veroordelende vonnissen van de rechtbank van eerste aanleg in genoemde plaats.[7]

Vanaf de oprichting van het reeds bij herhaling genoemde tijdschrift *De Reformatie* - het eerste nummer verscheen begin 1837 - tot aan zijn overlijden, was Van Hall één van de medewerkers. Van zijn werkzaamheden die hiermee in verband staan, legt de nu volgende correspondentie menig getuigenis af.

Maurits van Hall had reeds in zijn jeugd - kort na zijn deelnemen aan de Tiendaagse veldtocht (1831) - te kampen met een zwakke gezondheid. Ook in zijn brieven bemerken we de langzame aftakeling van zijn leven door tuberculose. Hij sterft op 30-jarige leeftijd, nalatende een weduwe oud 22 jaar en drie kinderen; Maurits Cornelis, geboren 31 januari 1836; Johanna Justina, geboren 24 februari 1837 en Floris Adriaan, geboren 1 augustus 1838.

Al spoedig na het sterven van haar echtgenoot verhuist Suze naar Utrecht waar

3 Men zie voor het tijdschrift *Nederlandsche Stemmen* ook M.E. Kluit, *Het Réveil* 400-413. Het Réveil-Archief te Amsterdam bezit de vijf delen van dit orgaan (1834-1839); door analyse van de niet-ondertekende artikelen is het mogelijk gebleken de namen van de schrijvers toe te voegen; zij zijn met de afkortingen aangegeven (C, CL, H, K).

4 Twee pleitredenen verschenen in druk; zij werden door Van Hall van een inleiding voorzien: A.M.C. van Hall, *De vrijheid van godsdienstoefening in Nederland verdedigd. Pleitrede*, Amsterdam 1835 (Kon. Bibl. pamflet 27336). Het pleidooi werd gehouden voor de rechtbank te Arnhem, in een zaak van hoger beroep na een vonnis van de rechtbank te Tiel (EERSTE DEEL 222-223). Het betrof hier een samenkomst gehouden te Vuren.
A.M.C. van Hall, *De vrijheid der Gereformeerde gemeenten in Nederland verdedigd*, Amsterdam 1836 (Kon. Bibl. pamflet 27433). Pleidooi voor het hooggerechtshof te 's-Gravenhage; hoger broep inzake drie vonnissen van de rechtbank te Amsterdam (betrof Amsterdam en Oud-Loosdrecht).

5 Bos III, 246-257; VIERDE DEEL 443-448.

6 GKA, inv. no. 41, Register van Lidmaten letter H.

7 Bos IV, 118-132. Men zie voor Van Hall te 's-Gravenhage ook Vollenhoven, ‘De Afscheiding in de residentie’, *Bijdragen voor Vad. Geschied.* zesde reeks, zesde deel (1928) 103-109.

zij 27 januari 1844, op bijna 28-jarige leeftijd, overlijdt. Maurits van Hall ligt begraven op (Oud)Eik en Duinen te 's-Gravenhage.[8] Het graf van Suze van Hall is op de Eerste algemene begraafplaats te Utrecht. Het wordt administratief omschreven als een grafkelder van de familie Van Schermbeek 'rij 1, no. 17, Heuvel'.

Als het gezin Van Hall zich - zoals we zullen zien woensdag 7 september 1836 - te 's-Gravenhage vestigt, is aldaar nog geen Afgescheiden gemeente. Aangezien de notulen van deze kerk eerst aanvangen met 6 oktober 1842,[9] mogen we zeggen dat de correspondentie Van Hall-Scholte een noodzakelijke aanvulling vormt voor het beschrijven van de geschiedenis van de eerste jaren van haar bestaan.

Behalve over de in dit hoofdstuk genoemde brieven, beschikken we over de 'Lijst der texten' en over de notulen van de provinciale vergaderingen van Zuid-Holland gedurende de jaren 1836-1840.[10]

Wat de 'Lijst der texten' betreft, we vinden aangaande 's-Gravenhage het volgende.

'(zondag) 9 October 1836.	te 's Hage bij van Hall gepreekt over Rom...[11]
(zondag) 5 Februari 1837.	te 's-Hage bij van Hall gepreekt over Gal. 4 vs 26.
(woensdag) 8 Februari 1837.	te 's Hage met de gemeente **kerkeraad verkoren;** een paar uit Leyden **getrouwd;** een kind uit Delft **gedoopt;** het **H.Avondmaal** bediend.
(zaterdag) 25 Februari 1837.	te 's Hage gepreekt over Hebr. 4 vs 9.
(woensdag) 7 Maart 1838.	's avonds. 1 **Ouderling en 1 Diaken bevestigd.** 1 **kind gedoopt en het H. Avondmaal bediend.**'

Uit de beschikbare gegevens komt het volgende beeld naar voren. Hoewel J. van Golverdinge 8 februari 1837 werd gekozen tot ouderling, nam hij de bediening niet aan.[12]

Wèl werd ouderling Jacob Toet, schoenmaker, wonende te Scheveningen.[13]

8 In de administratie van de begraafplaats staat het graf vermeld als 'zandgraf eerste klasse, No. 14'.
9 Vollenhoven 112.
10 HO (Zuid-Holland).
11 Niet ingevuld.
12 Gunning, brief van Van Hall aan Budding 516-519.
13 Bos IV, 129, 131.

Van Hall werd op genoemde datum gekozen als diaken,[14] evenals Fulps Lom, afkomstig van Heusden; laatsgenoemde werd reeds kort daarna - circa 25 maart 1837 - geschorst en verdwijnt dan enige weken later voorgoed uit ons gezichtsveld.[15]

Evenwel staat het tijdstip van de bevestiging van de eerste ambtsdragers niet geheel vast. Dr. F.L. Bos meent dat het ligt tussen 9 en 28 mei 1837. Wij lezen bij hem:[16]

> 'Eerst was Van Golverdinge tot ouderling en Van Hall tot diaken verkozen. Onder invloed van Ds. Buddingh bedankte eerstgenoemde voor zijn ouderlingschap. Van Hall kon zich daarin niet vinden en correspondeerde daarover met Ds. Buddingh; zie J.H. Gunning J. Hzn, (a.w.); blz 518-522. Blijkbaar werd J. Toet daarop in plaats van Van Golverdinge gekozen en bevestigd (door Ds. Scholte?). Daar de correspondentie van Van Hall met Buddingh over Van Golverdinge's verkiezing nog plaats had op 9 Mei, zal de bevestiging der ambtsdragers en daarmee de instituëring der gemeente eerst plaats gevonden hebben in de periode tusschen 9 en 28 Mei, waarschijnlijk op een door-de-weekschen dag'.

Deze zaak is niet van belang ontbloot. Bij het ontbreken van de meeste oudste archiefstukken aangaande de Afgescheiden gemeente te 's-Gravenhage, kan door een analyse en aanvulling van bovenstaande gegevens wellicht de juiste datum van de instituëring worden bepaald, althans precieser worden benaderd.

Wij menen namelijk, dat de situatie iets anders kan zijn geweest dan Bos, met hem ten dienste staande gegevens, heeft ondersteld.

Het is niet onmogelijk, dat op woensdag 8 februari 1837 (zie hiervoor) Van Golverdinge en Toet zijn gekozen tot ouderling, Van Hall en Lom tot diaken.[17] Toet, Van Hall en Lom namen hun benoeming aan, Van Golverdinge bedankte. Blijft dan de vraag: op welke datum zijn de eerstgenoemde drie bevestigd? Onze conclusie moet wezen: al spoedig na 8 februari 1837, zo niet op genoemde datum. Want reeds in de notulen van de provinciale vergadering van 14 maart 1837 wordt J. Toet ouderling (en niet 'verkoren ouderling' of 'afgevaardigde') van de gemeente te 's-Gravenhage c.a. genoemd en wordt deze kerk ingedeeld bij 'de classe van 's-Gravenhage'.[18] Hierbij komt, dat - zoals we in de hiernavolgende correspondentie zullen zien - Van Hall, gedateerd 20 februari 1837 aan Scholte schrijft over 'de gemeente alhier' en over enige activiteit van 'de benoemde kerkeraadsleden'.

Wij menen dat het als vaststaand moet worden aangenomen, dat de Afgescheiden gemeente te 's-Gravenhage 8 ferbruari 1837 door ds H.P. Scholte is geïnstitueerd, dat op die dag één ouderling en één diaken zijn bevestigd, en dat daarmee de weg vrij was - zoals we zagen - tot het voor de eerste maal bedienen van doop en avondmaal onder de Afgescheidenen te 's-Gravenhage en Scheveningen.

14 Gunning 518; Bos IV, 132.
15 Men zie voor Lom de paragrafen 57, 59, 62, 65 hierna.
16 Bos IV, 131 (noot 33).
17 Van Golverdinge woonde in 's-Gravenhage en Toet in Scheveningen. Laatstgenoemde zal meer het toezicht hebben gehad op de groep van de Scheveningse gemeenteleden.
18 HO (Zuid-Holland), 14 maart 1837, presentie en art. 3.

Na enige maanden rijzen er - zoals nader zal blijken - moeilijkheden ten aanzien van ouderling Toet. Circa 23 oktober 1837 wordt hij geschorst en gecensureerd.[19] De gemeente is dan zonder ouderling. Daarna heeft korte tijd als ouderling gefungeerd zonder te zijn bevestigd J.J. Oosterling, gekomen van Rotterdam.[20]

Wij zagen reeds dat 7 maart 1838 twee (nieuwe) ambtsdragers worden bevestigd. Van Hall wordt van diaken ouderling en A. Monteba[21] wordt diaken.

Van Hall is slechts ongeveer vijf maanden ouderling geweest. In deze korte tijd heeft hij de moeite gekend van zijn zware lichamelijke lijden, maar ook van allerlei verdeeldheden in zijn gemeente. Eind augustus 1838- Van Hall overleed naar wij zagen 15 augustus van dit jaar - en ook daarna is A. Monteba de enige ambtsdrager. De gemeente telt midden 1839 slechts 52 zielen, onder wie 21 kinderen. Monteba zegt op de provinciale vergadering, dat hij verlangt dat er een ouderling zal worden gekozen.[22]

In het jaar 1840 merken we in de provinciale notulen niets van het bestaan van de gemeente. Eerst in 1842 duikt zij als het ware weer op. Zij kiest in dit jaar tegen Scholte en voor het kerkverband, althans in meerderheid. De kerkeraad bestaat uit J. van Golverdinge, ouderling; J. van der Spek en T.J. Beeuwkes, diakenen. De groep-Scholte bestaat als een afzonderlijk geheel. Haar leiders: P. Hoogendoorn, A. Monteba en J. Toet.[23]

De brieven door A.M.C. van Hall aan Scholte geschreven omvatten het tijdvak 8 februari 1835 tot juli 1838. De brieven van Scholte aan Van Hall zijn geschreven in een kortere periode, namelijk van 23 juni 1836 tot 16 juli 1838. Voor het goed verstaan der zaken zullen wij enige hoofdzaken en fragmenten van brieven van Van Hall aan Budding invoegen, alsmede enige gedeelten van pennevruchten door Van Hall verzonden in zijn kwaliteit van ambtsdrager der gemeente te 's-Gravenhage.

Aangezien het volgende een groot aantal stukken omvat - in totaal 199 - zullen wij behalve bij de eerste vijf brieven zowel van Van Hall als van Scholte, aanspraak en slot weglaten, aangezien beide elementen veelal dezelfde inhoud hebben. Slechts in bijzondere gevallen zullen wij van deze regel afwijken.

Tenslotte: vermoedelijk zijn de brieven van Scholte aan Maurits van Hall, na het overlijden van laatstgenoemde, door de weduwe Van Hall aan de schrijver geschonken. Op een andere wijze kan niet worden verklaard, hoe het komt dat deze collectie thans tot de ‘Scholte Papers’ behoort. Deze teruggave van de brieven na het overlijden van de geadresseerde aan de schrijver, was in de negentiende eeuw een meer voorkomend verschijnsel. Op de omslag die behoort bij de brieven van Maurits van Hall aan Scholte staat geschreven:

19 De paragrafen 116, 119 hierna.
20 De paragrafen 119, 135, 138 hierna. Oosterling en zijn vrouw emigreren in 1847 naar Pella, Iowa; Stout, *Souvenir History of Pella* 35, 205.
21 Men zie voor hem ook: hoofdstuk 15, paragraaf 9.
22 HO (Zuid-Holland), 29 en 30 augustus 1839.
23 GKsG, notulen kerkeraad 6 oktober 1842.

‘Letters from Van Hall. Grandfather Scholte's best friend 1835-1839’.[24]

Eerste Afgescheidenen te 's-Gravenhage en Scheveningen

Het lijkt ons goed hier in te voegen een reconstructie van de lijst van de eerste Afgescheidenen in beide zojuist genoemde plaatsen, en wel over de jaren 1835 tot 1841/1842.

Het archief van de Gereformeerde kerk te 's-Gravenhage is, voor wat betreft de vorige eeuw, in niet al te beste conditie.[25] Erger is, dat er geen stukken van de eerste jaren (1836-1842) worden aangetroffen. De troebelen van de begintijd zijn hieraan ongetwijfeld, evenals op andere plaatsen, debet. Het oudste document bevat de notulen vanaf 6 oktober 1842. Het oudst-bewaarde lidmatenboek is vermoedelijk aangelegd kort na de komst van de eerste predikant ds. H. Joffers: 4 juni 1849; in ieder geval niet veel eerder. De berichten van 1839 gewagen van 52 lidmaten van de gemeente, onder wie 21 kinderen,[26] dat wil zeggen 31 belijdende leden.

Onderstaande gegevens zijn ontleend aan de Hervormde notulen en lidmatenregisters van 's-Gravenhage en Scheveningen,[27] enige processen-verbaal[28] het oudste lidmatenboek van de Afgescheiden gemeente (van circa 1849).[29] alsmede aan vermeldingen in de brieven van de hoofdstukken 17-20.

De gegeven reconstructie zal ongetwijfeld onvolkomenheden vertonen, in de zin dat niet alle namen konden worden achterhaald (bijvoorbeeld van de kinderen en van personen die zich niet te 's-Gravenhage afscheidden),[30] maar wat hieronder is vermeld, kan als vaststaand worden beschouwd.

24 Brieven van Van Hall, de beste vriend van grootvader Scholte, 1835-1839.
25 Het werd in 1979 vanuit een kelder waarin water stond, overgebracht naar het Gemeentearchief te 's-Gravenhage. Een deel van de stukken kon nog worden gered, maar het geheel had bij overbrenging reeds een critiek stadium van vergaan bereikt.
26 Zie bladzijde 270.
27 Gemeentearchief's-Gravenhage. Archief Hervormde gemeente te 's-Gravenhage, inv. no.'s 117, 138; idem Scheveningen, inv. no.'s 4, 21.
28 Bos IV, 120-132.
29 Archief Geref. kerk 's-Gravenhage; oorspronk. no. ‘A7’.
30 Van Hall schrijft 30 maart 1837 aan Budding: ‘Zeventig zielen zijn thans aan ons aangesloten’. (Gunning 518) Onder dezen waren uiteraard kinderen; wellicht ook enige personen uit de eerst 28 april 1837 geïnstitueerde gemeente te Naaldwijk.

G = 's-Gravenhage S = Scheveningen c = circa

naam, (beroep)	datum van afscheiding, indien bekend	woonplaats	bijzonderheden
Beeuwkes, Johanna		G	geb. 1816; huwt 1838 J. van Golverdinge
Beeuwkes, J.W.	28. 6.1837	G	
Beeuwkes, Kaatje		G	
Beeuwkes, Lambertus (lampist)		G	in 1837: 48 jaar; geb. te Apeldoorn; gehuwd met Elizabeth Pol
Beeuwkes, Teunis Johannes	3. 8.1837 c	G	
Boon, Dirkje	3.10.1839 c	G	
Boon, Maria	5. 9.1839 c	G	
Bredemose, Adriana Johanna	29. 9.1842 c	G	gehuwd met Hendrik Koster
Brouwer, A.E. (vrouw)	22. 3.1837	G	gehuwd met A.K. Schmal
Cats-Velthuis, weduwe	23. 3.1837	G	
Deyl, Klaasje van den	21. 6.1840	S	
Franssen, Jannetje	9. 1.1840 c	G	
Golverdinge, Jan van (boekverkoper)		G	gekomen van Amsterdam, wonende Papestraat; huwt 1838 Johanna Beeuwkes; overleden in 1888
Gordon-Stuart, Maria	22. 6.1837 c	G	wonende aan de Mallemolen
Hall, Anne Maurits Cornelis van	29. 6.1836	G	afscheiding te Amsterdam; gekomen van Amsterdam 7. 9.1836 gehuwd met H.S. van Schermbeek
Hall, Maurits Cornelis van		G	geb. 1836 te Amsterdam
Hall, Johanna Justina van		G	geb. 1837 te 's-Gravenhage

Hall, Floris Adriaan van		G	geb. 1838 te 's-Gravenhage
Hoogendoorn, Izaak (arbeider)	2. 2.1837	G	in 1837: 37 jaar; geb. te Vinkeveen
Hoogendoorn, Pieter	25. 6.1840 c	G	
Koster, Hendrik	29. 9.1842 c	G	gehuwd met A.J. Bredemose
Koster, Wilhelmina	29. 9.1842 c	G	
Lange, Arie (Pieterse) de (visser)	1.12.1835	S	in 1834: 39 jaar
Lom, Fulps		G	gekomen van Heusden
Monteba, Abraham (kleermaker)	2. 2.1837	G	gehuwd met S.A. Orth
Monteba, Abraham Lodewijk	2. 2.1837	G	
Monteba, Anna Sara Christina	2. 2.1837	G	
Monteba, Sara Christina	2. 2.1837	G	
Nieuwenhuizen, Hendrik Jacobus	3. 9.1835	G	gehuwd met A.C. Portielje; overleden begin 1837

G = 's-Gravenhage S = Scheveningen c = circa

naam, (beroep)	datum van afscheiding, indien bekend	woonplaats	bijzonderheden
Ooms, Klaas (schoenmaker)		G	geb. te Rotterdam 5.1.1811; huwt 1841 te Rotterdam Maagje Veen; emigratie naar Pella, Iowa
Oosterling, J.J.		G	gekomen van Rotterdam; geb. 1810; emigratie naar Pella, Iowa, in 1847
Orth, Sara Christina	2. 2.1837	G	gehuwd met Abraham Monteba
Plokker, Maarten (visser/stuurman)	13.12.1835	S	geboren 1803; scheidt zich af met zijn kinderen
Pol, Elisabeth		G	gehuwd met Lambertus Beeuwkes
Portielje, Alida Catharina	3. 9.1835	G	gehuwd met H.J. Nieuwenhuizen
Ree, Arie van	26.12.1836	S	'...reeds in 1825... naar Heukelom vertrokken...'; afscheiding met vrouw en kinderen
Rhee, J. van		G	
Roeleveld, Cornelis (visser)		S	'met deszelfs zoons'; in 1837: 34 jaar
Roeleveld, Cornelis Cornelisse		S	'met zijn kinderen'; in 1834: 29 jaar
Roeleveld, Czn, Zier	14.12.1835	S	in 1834: 36 jaar
Schermbeek, Helena Susanna van	29. 6.1836	G	afscheiding te Amsterdam; gekomen van Amsterdam; gehuwd met A.M.C. van Hall
Schmal, A.K. (man)	22. 2.1837	S	gehuwd met A.E. Brouwer
Scholtens, Rebecca	5. 9.1839 c	G	
Slachtmeester, H.	7. 1.1836	G	
Staal, Grietje	7. 1.1836	G	
Taal, (Jobszoon), Matthijs (visser)	14.12.1835	S	geb. 14.10.1790

Toet, Jacob (schoenmaker)	1.12.1837	S	in 1837 oud 31 jaar; ook genoemd Jacob Aalbertse Toet
Tuit, Arie		S	geb. 22. 8.1818
Werner, Jacoba		G	geb. te Zutphen 21.10.
Wilhelmina (kamenier)			1802; kamenier ‘bij Prins Hendrik’
Willemsen, Elisabeth	2.12.1841 c	G	
Wulp, Barta Cornelis van der	22. 6.1837 c	G	huisvrouw van Nicolaas Schnep (‘jufvrouw Schnep’)

1. Van Hall,[31] Amsterdam 8 februari 1835

Als Maurits van Hall deze eerste brief - of eerste van de bewaarde brieven - aan Scholte schrijft, is deze reeds, namelijk 10 december 1834, afgezet als Hervormd predikant van Doeveren, Genderen en Gansoyen.
Vanwege het feit dat hij vrijdag 10 oktober 1834 in de Hervormde kerk te Ulrum heeft gepreekt, zonder toestemming en tegen de wil van de consulent, alsmede vanwege de inhoud van de preek, is tegen hem een proces aangespannen voor de rechtbank van eerste aanleg te Appingedam. Hij zal aldaar worden verdedigd door de in laatstgenoemde plaats wonende mr. J. Potter van Loon.
De vraag die in deze rechtzaak zal rijzen, is, of door Scholte de artikelen 201 en 202 van het vigerende wetboek van strafrecht zijn overtreden. Deze artikelen bedreigen kort gezegd de bedienaar van godsdienst, die een acte van de openbare macht (acte de l'autorité publique) becritiseert of hekelt, of ophitst tot ongehoorzaamheid aan de wetten van de openbare macht, met gevangenisstraf van respectievelijk drie maanden tot vijf jaar en twee tot vijf jaar[32]

Potter van Loon had, gedateerd 25 januari 1835, aan Scholte enige 'certificaten' gevraagd, verklaringen die moesten bewijzen dat Scholte niet revolutionair gezind was.[33] Van Hall en H.J. Koenen hebben zich daarover blijkbaar verstaan met een drietal in onderstaande brief genoemde personen: prof. mr. D.J. van Lennep[34] te Amsterdam, mr. Isaäc da Costa en de oud-leermeester van Scholte prof. dr. J. Clarisse te Leiden.

Scholte heeft circa zes weken geleden een aanmaning ontvangen de pastorie te Doeveren te ontruimen[35] De daaraan voorafgaande beslissing van het Classicaal bestuur van Heusden zal leiden tot een koninklijk besluit, waarbij de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant machtiging ontvangen, in deze ten behoeve van het Hervormd kerkgenootschap handelend op te treden. Gedeputeerde Staten dragen ongeveer 21 maart 1835 aan de burgemeester van Doeveren op, na drie dagen de pastorie te doen ontruimen en daartoe zo nodig een brigade marechaussees te ontbieden. Zoals bekend verliet het gezin Scholte na een bevel van de burgemeester de pastorie op 31 maart daaraan volgende.[36]

Zeer waarde broeder in onzen Heer!

Dadelijk na den ontvangst van uwe heb ik mijn werk van de bewuste certificaten gemaakt en ook van Prof. van Lennep dat, waarvan copy hier ingesloten is, ontvangen.

31 Met deze korte aanduiding wordt bedoeld: brief van Van Hall aan Scholte.
32 Uitvoerig over dit alles: DERDE DEEL, hoofdstuk 4, 'Veertien brieven van mr. J. Potter van Loon', advokaat te Appingedam 66-76.
33 DERDE DEEL 68-69.
34 Men zie voor hem: Kluit, *Nader over het Reveil* 9-45.
35 Aanschrijving Classicaal bestuur van Heusden, 24 december 1834; Officiëele Stukken I, 134-135.
36 Uitvoerig hierover: Bos II, 172-209.

Het origineel zal ik te gelijk met eenige boeken van dat allooy[37] waarvan gij schrijft en eene geleidende missive over uwe zaak zelve maar aan Potter van Loon zenden.

Hoe vindt gij het inleggende van da Costa? Hij is bereid dat anders in te richten quoad formam[38] zoo gij verkiest. Ik heb het daarom nog onder mij behouden. Koenen schreef aan Clarisse maar kreeg een weifelend schroomvallig en tenslotte weigerachtig antwoord, omdat Prof. vreest den **schijn** te hebben van het

37 = soort; Potter van Loon had rechtskundige geschriften gevraagd, die in de zaak Scholte van belang zouden kunnen zijn; DERDE DEEL 68.

38 = voor zover het de vorm betreft.

met u eens te zijn! Zo heeft in dit geval de humaniteit van een litterator[39] eerlijker en opregter gevolg gehad, dan die ongelukkige Demi-neologie op den theologant kon uitwerken.[40] Zulke menschen zijn te beklagen.

Altoos blijf ik van gevoelen dat geen regtsgeleerde u krachtens art. 201, 202 kan of mag veroordeelen. Wat de partijzucht uitwerken kan weet niemand. Ronduit verklaar ik niet te begrijpen welke die staats-regtelijke gronden in uw nadeel zijn waarvan P. van Loon schrijft[41]

Het daarstellen van deze of geene kerkelijke reglementen is in een land waar kerk en staat gescheiden zijn niet de daad (acte) van het Gouvernement, maar van het kerkgenootschap. Daar komt bij eene toelating, **een exequatur**[42] van het Gouvernement, even als bij de oprigting van sommige maatschappijen, meer niet! Over een en ander hoop ik aan confrère v. Loon breed te schrijven. Hartelijk verheugt het mij dat de Heere zoo veel goeds onder uwe gemeente werken wil en ben overtuigd, dat alles, ook dit, tot uitbreiding van zijn koninkrijk zal medewerken. Zeer verlang ik te vernemen, wat het Gouvernement ter zake van de ontruiming der pastory doen zal, vooral omdat mij uit 's 's Hage een gerucht ter oore kwam, dat niet de regterlijke macht maar eenvoudig de policie (ondersteund des noods) u de pastory zou doen ontruimen. Schrijf mij dit eens, en beschik over mij waar gij mij nodig hebt. De broeders[43] groeten u hartelijk. Geloof mij in haast, maar hartelijk

uwen vriend en broeder
A.M.C. van Hall

P.S. Ik schreef aan Hogendorp[43a] en kreeg een spoedig antwoord over uwe zaken, waaruit bleek dan wij zeer van gevoelen verschillen over die quaestie ter zake van de kerke-goederen.

2. Van Hall, Amsterdam 11 april 1835

Waarde broeder en vriend!

Met gevoel van leedwezen en verontwaardiging vernam ik door uw zwager[44] de laatste gebeurtenissen te Genderen, en de geweldige maatregelen tegen ul. genomen.[45] Zijt gij niet voornemens of liever zijn de met inquartiering

39 Prof. Van Lennep was te Amsterdam hoogleraar in de klassieke talen en oude geschiedenis. Volgens Kluit, *Nader over het Réveil* 12, was hij een '...humanist in zijn beste en nobelste vormen. Een christen-humanist wars van rationalisme'.

40 Neologie = (letterlijk) nieuw woord; nieuwe denkbeelden. Prof. Clarisse gold voor een door het rationalisme beïnvloed theoloog.

41 DERDE DEEL 68.

42 Exequatur = toelating; men zie Creifelds, *Rechtswörtebuch*, Munchen 1968, 347.

43 Wellicht zijn bedoeld enige leden van de Amsterdamse Réveilkring.

43a Mr. Dirk graaf van Hogendorp (1797-1845) Haags Réveil-man; DERDE DEEL 77-81 register.

44 Jan Daniel Brandt te Amsterdam; EERSTE DEEL, register.

45 Te Genderen werden van 31 maart tot 12 juni 1835 dertig cavalleristen bij diverse Afgescheidenen ingekwartierd. Eind juli 1835 gingen er opnieuw cavalleristen naar Genderen; Bos II, 206, 306, 407.

overkropte leden uwer gemeente niet voornemens zich deswegens aan de Koning te wenden en bij gebreke van voldoening en bij voortzetting van de geweld(d)adige indringing in huizen tot de regtbanken? Met het eerste moest men dunkt mij, maar vooral dadelijk beginnen. De ziekte van u en uwe lieve vrouw trof ons zeer als mede de betuiging van het weinige vertrouwen dat Hogendorp in Potter van Loon schijnt te stellen. Ofschoon ik mede hem niet kan beschouwen als iemand van uitstekende bekwaamheden, geloof ik echter dat zijne ijver en bereidwilligheid ten dien opzichte veel vergoeden.[46] Hoe het zij, ik heb hem geschreven ten einde eens uittevorschen hoe hij over uwe verdediging te Groningen denkt.[47] Wat mij betreft, zoo gij geenen bekwamen verdediger...[48] vinden kunt ben ik nog altoos bereid om uw mijn ministerie te leenen, maar niet dan in geval zulks nodig is vermits er te dien opzigte twee gewichtige zwarigheden in den weg staan. De eene mij persoonlijk betreffende is, dat mijn huwelijk op 1 Mei bepaald is. De andere deze dat de overkomst van eenen vreemden advokaat over zoo verre te Groningen, uwe defensie meer opzienbarend dan mijns inziens gelukkig kan doen zijn. In alle geval zal hier veel van de decisie van Potter v. Loon zelven afhangen. Over het personeel van de advokaten aldaar hoop ik morgen van mijnen Groningschen broeder[49] die juist overkomt eenige berigten te ontvangen.

God zij met u waarde broeder in de moeilijke strijd waarin gij u bevind. Mogten wij van Hem afhankelijk op de leidingen van den Geest gelaten en geduldig acht slaan. Mogt ook uwe daad door Hem tot zegen van de kerk gewend worden! In zulke omstandigheden vooral gaat de duivel om als eene briesschende leeuw. Geve God ons om zijns Zoons wille te waken tegen den verleider.

Groet de broeders van
A.M.C. van Hall

3. Van Hall en H.S. van Schermbeek, Utrecht 15 april 1835

Den Weleerwaarden Heere H.P. Scholte te Genderen

Weleerwaarde Heer

Wij hebben de eer UWel-Eerwaarde kennis te geven, dat wij onder inwachting van den Goddelijken zegen, voornemens zijn ons met elkander door het Huwelijk te verbinden, en dat de eerste afkondigingen daarvan zullen geschieden op den 19den April aanstaande.

Overtuigd van de belangstelling van UWel-Eerwaarde in deze voor ons zoo

46 Vergelijk DERDE DEEL 73.
47 Na de vrijspraak van Scholte te Appingedam (27 februari 1835) werd zijn zaak te Groningen in hoger beroep behandeld. Ook daar volgde vrijspraak (24 juni 1835).
48 Twee woorden onleesbaar.
49 Christiaan van Hall; vergelijk noot 2.

gelukkige gebeurtenis, blijven wij met hoogachting en vriendschap, Weleerwaarde Heer!

U Wel-Ed.Dw. Dienaar en Dienaresse
A.M.C. van Hall
H.S. van Schermbeek

4. Van Hall, Amsterdam 28 juli 1835

Waarde vriend en broeder!

Dadelijk na de ontvangst van uwe letteren heb ik het daartoe vervatte verzoek om mijn patrocinium[50] aan de vervolgde gemeente van Vuren en Dalem te leenen, ernstig en zoo ik hoop biddend overwogen. Mijn antwoord is kort en zakelijk dat ik het met veel genoegen en onder afbidding van 's Heeren hulp en bijstand op mij neem, en dierhalven aanstaande Vrijdag op den middag te Gorinchem hoop te zijn. Ik hoop u en de uwen aldaar 's middags te spreken, want ik wenschte dan diezelfde avond naar Tiel te gaan, omdat wanneer een advokaat pleit op eene plaats hem geheel vreemd, hij zich ordens en wetshalve bij den President der Regtbank eerst dient bekend te maken, ten einde alle reden tot weigering eens vooral te coupeeren.[51]

Wat de zaak zelve betreft, die is mijns inziens juridisch bij eenen onpartijdigen regter onverliesbaar.[52] - Met een woord sprak ik er nog over met mijnen oudsten broeder, die een zeer verlicht en eerlijk rechtsgeleerde, en als natuurlijk mensch helaas geheel onpartijdig is. Ook deze deelde in mijn gevoelen.

Ofschoon nog zeer zwak en sukkelende van gezondheid[53] twijfel ik niet of de Heere zal mij de nodige krachten verleenen.

Vaar van harte wel. Groet uwe vrouw en de uwen.
Geloof mij

uwen liefhebbenden
A.M.C. van Hall

P.S. Het spreekt van zelve, dat ik als advokaat van de mij onbekende cliënten, die ik slechts op een legale wijze wensch te verdedigen, alle onderwerping aan de bestaande magt en vermijding van oproerigen schijn mag verwachten. Ik gruw daarvan zoo zeer, dat ik op het zien van iets dergelijks mij zou meenen te

50 = rechtskundige bijstand.
51 De 'Vrijdag' was 30 juli 1835; Van Hall pleitte te Tiel zaterdag 1 augustus. Het vonnis in de zaak Vuren werd geveld op 5 augustus 1835; in hoger beroepte Arnhem was de uitspraak op 17 oktober 1835 (Bos II, 392).
52 Hierin vergiste Van Hall zich deerlijk. Scholte, vier Afgescheidenen uit Poederoyen c.a. en vijf uit Vuren c.a. werden ieder veroordeeld tot *ƒ* 60,- boete. Vergelijk noot 4 en EERSTE DEEL 122-123.
53 Men denke zich in: Maurits van Hall was toen nog geen drie maanden gehuwd.

moeten onttrekken. Gij zult deze opmerking wel aan geen mistrouwen in u, maar veeleer aan mijne zucht om in eene goede zaak kwade middelen bij ligt verleidbare menschen tegen te gaan, willen toeschrijven.

5. Van Hall, Amsterdam 29 juli 1835

Waarde vriend en broeder!

Daar het mij bij nader inzien volstrekt noodzakelijk voorkomt, dat ik ten minsten den avond van Vrijdag te Tiel doorbreng, ten einde de opgemaakte proces verbalen en andere processale stukken eens na te zien, zoo is mijn voornemen eenvoudig langs den kortsten weg van hier te gaan en dus Gorkum niet aan te doen. Aangenaam zal het mij zijn of u zoo dit niet kan, iemand van de beschuldigden, die in staat zij mij eenige inlichtingen omtrent den preciese van het gebeurde te geven, te Tiel te vinden. Waarschijnlijk kom ik met de diligence, die ten 11 uure uit Utrecht vertrekt en zal maar in het voornaamste logement afstappen, alwaar wij elkander dan kunnen vinden. Indien een of eenigen der beschuldigden niet mogten kunnen komen laat hun dan een onderhandsch procuratietje op mij tekenen, volgens het model dat hier nevens gaat, en zoo er nog tijd toe is, laat dan ook s.v.p. de registratie daarvan bezorgen. Wees intusschen van harte aanbevolen in de hoede van Hem, die meer dan aardsche gerechtigheid schenkt. Geloof mij in haast

uwen

A.M.C. van Hall

6. Van Hall, Amsterdam 6 augustus 1835

Ik haast mij u te melden, dat ik van Geytenbeek[54] zoo even het berigt ontvang, dat gij en de overige beklaagden zijt gecondemneerd tot *f* 60,- boete wegens onwettige vereeniging.

Die uitslag was niet geheel onverwacht, maar doet mij tog leed. Daar ik uit het schrijven van Geytenbeek moet opmaken, dat hij mijn mandaat om dadelijk appel te doen aantekenen niet heeft begrepen of vergeten, geef ik u in bedenking of gij dat appel niet zelve zoudt gaan bezorgen ter griffie van de regtbank te Tiel. Gij kunt u dan voorzien van eene procuratie der overige beklaagden om hetzelfde voor hun te doen. Maar vergeet vooral niet dat laatste stuk vooraf te doen registreeren. Het vonnis moet zeer geëxtendeerd[55] zijn. Ik verlang het te lezen, maar heb nog geene copy ontvangen.

N.B. Het appel moet binnen 8 dagen na de condemnatie geschieden: er is dus wel eenigsints haast bij het werk.

54 Rijk van Geijtenbeek (1771-1839), in 1835 procureur te Tiel.

55 = uitvoerig.

7. Van Hall, Amsterdam 8 augustus 1835

De brief die ik eergisteren aan u schreef, strekt gedeeltelijk tot beantwoording van de uwe van 6 Augustus. Wat het appel betreft blijf ik het altoos van belang rekenen, dat dit door u of door iemand van de vrienden bewerkstelligd wordt, omdat Geytenbeek als Procureur dit wel **kan** doen, maar dat men niet weet of hij, van den beginne af aan in de zaak niet gekend zijnde, en wellicht daartegen ingenomen, de tijd zou laten verstrijken. Wat den vorm betreft dienaangaande is voor u niets bijzonders in acht te nemen; het is daarmede zoo als met de overigen, eenvoudig de verklaring **dat men appelleert,** hetgeen ter Griffie, of in persoon, of per procureur òf per zaakgelastigde moet verklaard worden. Ik sluit deze in eene brief aan vriend Hasselman, die mij op eene vervolging te Gorinchem voorbereid(t).[56]

Ofschoon zeer veel aan mijne borst souffreerende hoop ik ter zijner tijd daartoe in staat te zijn.

Terwijl de vervolging voortgaat mogen wij wel dubbel voorzichtig zijn die niet uittelokken. Wat mij betreft, hetgeen mij tegen de scheiding doet zijn, is juist, dat men zich uit de lijdende, in eene active toestand verplaatst heeft, en niet uitgeworpen maar uitgegaan is. Daarom meen ik meer dan ooit te moeten wachten en mag de afgescheidenen als broeder waarschuwen om ook in hunne omstandigheden te wachten. Groet uwe huisvrouw...

8. Van Hall, Amsterdam 9 augustus 1835

Gij hebt geen request de gronden van het appel inhoudende nodig. Dit is geheel en al facultatief...[57] zegt Art. 204, Instr.Crim. Het wordt gewoonlijk wanneer de beklaagde appelleert niet ingediend, omdat het nergens toe dient dan om de partij met gronden bekend te maken, die hij dan op zijn gemak kan wederleggen[58] - Ik voor mij heb nog nimmer door eenen practizijn alhier of elders dat rekwest vooraf zien indienen; maar integendeel ben ik altoos met die moyens[59] eerst

56 Bedoeld is Aarnout Hasselman te Gorinchem. Scholte, Pieter Welle en Naatje Lintenaar worden op 7 oktober 1835 te Gorinchem veroordeeld tot boeten van respectievelijk van *f* 100,-, *f* 100,- en *f* 80,-, wegens een samenkomst gehouden 13 juli 1835 ten huize van Pieter Welle. A. Hasselman en I. Overkamp worden vrijgesproken. In hoger beroep (hooggerechtshof) te 's-Gravenhage - vonnis 30 december 1835 - wordt ook Naatje Lintenaar vrijgesproken. Vergelijk EERSTE DEEL 79-98.

57 Eén woord onleesbaar; vermoedelijk staat er Carno(t).

58 J.F.Cl. Carnot schreef een tweedelig werk: *De l'Instruction Ciminelle*, waarin hij zowel de tekst geeft van deze 'Instruction' als zijn 'Observations'. In de uitgave Parijs 1812, lezen we op bladzijde 586 van Tome premier:
'La requête contenant les moyens d'appel pourra être remise, dans le même délai, au même greffe; elle sera signée de l'appellant ou d'un Avoué, ou de tout autre fondé de pouvoir spécial.

Dans ce dernier cas, le pouvoir sera annexé à la requête. Cette requête pourra aussi être remise directement au greffe du Tribunal où l'appel sera porté.'

59 = Middelen, gronden.

voor den dag gekomen als de zaak in appel voor de regtbank dient. De declaratie dat men appelleert is dus genoeg, en na dat gedaan te hebben wacht gij gerust de dagvaarding voor het appel af. - Wat de tien dagen betreft, daarin hebt gij in zekeren zin gelijk, maar wij zijn gewoon van acht dagen te spreken omdat het slechts acht vrije dagen zijn, dewijl de dag van pronunciatie, en de laatste dag daaronder begrepen is.

Uw plan om zelve naar Tiel te gaan, vind ik zoo als gij uit mijne vorige ziet, uitmuntend. De Heere leide u in de veele moeilijkheden, waarin gij u bevind! Hij zij uw vaste steun, en beware u in zijne hoede. - Ik heb een afschrift van het vonnis, waarvan de gronden zeer nietig zijn ontvangen. Wanneer het overgeschreven zal zijn zend ik u hetzelve toe.

9. Van Hall, Utrecht 22 augustus 1835

Het begint tijd te worden, dat wij eens bedaardelijk over het appel naar Arnhem beginnen te denken, en **wie** aldaar voor u zal optreden. Mij dunkt, dat het nog al van belang is, dat gij aldaar eene eenigsints invloed hebbende voorspraak hebt en daar ik gehoord heb, dat de advokaat de Kempenaer[60] aldaar wellicht niet ongenegen zoude zijn om zich met uwe zaak te belasten, meen ik u dien te moeten aanbevelen wegens kunde en maatschappelijke braafheid.

Wat mij betreft, daar ik van de geneigdheid van d.K. om uwe zaak te bepleiten meen overtuigd te zijn, ik zou niet gaarne te Arnhem wederom voor u optreden, daar zulks in eene stad waar zoo vele advokaten zijn altoos iets zeer odieus heeft. Wees dus zo goed nog eens te schrijven hoe gij er over denkt, opdat ik casu quo aan de Kempenaer over de zaak van de Vurensche gemeente kan schrijven. Met verontwaardiging las ik onlangs eene circulaire van den Gouverneur van Gelderland, waarbij alle de bijeenkomsten waar gij of de Cock aanleiding toe zoudt geven als gevaarlijk beschouwd worden.[61] Denkt gij daartegen niets te doen?

Vaarwel. Na aanstaande maandag ben ik weder te Amsterdam zoo de Heere wil.

60 Jacobus Matthaeus de Kempenaer (1739-1870) was in het tijdvak 1816 tot 1840 advokaat te Arnhem; later lid van de Tweede Kamer en minister van binnenlandse zaken. Hij nam - evenals Scholte -in 1831 als vrijwilliger bij het Jagerskorps van de universiteit van Leiden deel aan de Tiendaagse veldtocht. Aanvankelijk liberaal, na 1853 meer conservatief. In 1868 - op 75-jarige leeftijd - werd hij secretaris van een conservatieve kiesvereniging.

61 'Circulaire van den Gouverneur van Gelderland aan de Gemeetebesturen, 30 Juli 1835'; Bos II, 376-378. Van de 'woelingen' van de afgezette predikanten Scholte en De Cock wordt gezegd, dat deze 'nadeelige gevolgen voor de rust van de ingezetenen kunnen hebben'; de hulp van militairen voor het ontbinden van hun bijeenkomsten kan en moet zo nodig door de gemeentebesturen worden ingeroepen.

10. Van Hall, Amsterdam 8 september 1835

Ook ik had aan Begram[62] uitstel gevraagd, daar ik het hier boven alle bedenking drok heb deze week, maar heb tot antwoord bekomen, dat daar alle de getuigen enz. reeds gedagvaard waren, dat uitstel niet mogelijk is. Ik vrees dus, dat ook gij een refus zult lijden. - Mijne gezondheid is tot dus verre redelijk en ik hoop dus ook wederom voor Welle en is het nood[63] voor de overigen con amore te pleiten.[64] Het springt in de oogen, dat art. 294[65] op het gebeurde niet toepasselijk is. Wat de predikingen in het open veld betreft ik geloof dat bij wege van **veiligheidsmaatregel** de policie die zou mogen uit een drijven, mits niet op zulk een onnodig geweld(d)adige wijze als te Gameren.[66]

Afgescheiden van alle burgerlijke wetsbepalingen, moet ik echter bekennen, dat het prediken in de opene lucht mij niet aanstaat, daar het onnodige onrust en opzien verwekt. - Zoo de scheiding uit God is, dan zal zij zich ook zonder die bewegingen uitbreiden. - Ook geeft men door dat gedurig op verschillende plaatsen prediken, en de gevolgen daaruit ontstaan, aan de Regeering gelegendheid om eene erkenning, **waartoe zij verpligt is,** om **specieuze**[67] redenen te weigeren. Het is niet door vrees in te boezemen, maar door regt en waarheid in zijn voordeel in te roepen dat de zaak van Christus door zijne dienaren behoort bevorderd te worden. Hierover intusschen nog wel eens nader. Welk verschil er ook zijn moge omtrent deze punten, in Christus mag ik mij steeds met u vereenigd voelen.

P.S. Ook ik heb van de Kempenaer nog geen antwoord, maar maak daaruit op dat hij zich met de zaak chargeert.[68] Ik schrijf hem.

11. Van Hall, Amsterdam 2 oktober 1835

Bij leven en welzijn hoop ik op Zaturdag den 10den October wederom te Arnhem te zijn, ten einde ook in appel de zaak der vervolgde diakenen en ouderlingen te verdedigen. Ik zend u hiernevens eene model procuratie om door de belanghebbenden te doen tekenen (ieder afzonderlijk wel te verstaan) en ik verwacht dat gij die met de dagvaardigingen der beklaagden medebrengt. - Wat

62 Mr. P.L. Begram van Jaarsveld, officier van justitie bij de rechtbank van eerste aanleg te Gorinchem. Men zie hem EERSTE DEEL, register.
63 noodzakelijk.
64 Zie noot 56.
65 Bij de zaak van de Afgescheidenen te Gorinchem - bijeenkomst ten huize (!) van Pieter Welle - waren gevoegd de processen inzake Langerak en Asperen. In de twee laatstgenoemde plaatsen was er een ‘ongeoorloofde godsdienstige samenkomst’ gehouden in de vorm van een ‘hagepreek’, dat wil zeggen op een stuk land. EERSTE DEEL, hoofdstuk 5. Artikel 294 van het wetboek van strafrecht sprak van het gebruik ‘van zijn huis of vertrek... ter bijeenkomst der leden van een gezelschap’.
66 EERSTE DEEL 65-67, 75.
67 Spécieux = schoonschijnend.
68 = belast.

mij betreft ik hoop Vrijdag morgen met de diligence van Van Gend en Loos ten 8 uure van hier te gaan en dus ten twaalf uur van Utrecht te gaan, waar wij ons dunkt mij zouden kunnen ontmoeten, indien gij metde diligence die ten 8 uure uit Gorinchem gaat vertrekken wilt. Te Arnhem hoop ik te logeeren in het **Zwijnshoofd.** Hiernevens het deel van de Archives 1827[69], waaruit ik te Gorinchem reeds gepleit heb. Wees zoo goed, dat met het deel van 1826, dat ik vergeefsch getracht heb te krijgen en gaarne eens inzag te Arnhem mede te brengen.- Wat het uitstel te Gorinchem betreft dat is zeer gewoon; de wet zegt op de eerste audientie op zijn laatst moet het vonnis worden uitgesproken, maar men klemt dat, door b.v. op de naaste regtsdag, indien men nog niet gereed is, eene civiele zitting te houden. - De beklaagden behoeven zelve niet te verschijnen.

Wat de cassatie[70] betreft, deze heeft volgens stellige informatie van Haagsche practizijns, van correctioneele appellen nog nimmer plaats gehad; zij is echter volgens art. 20 van het besluit van December 1813[71] even stellig mijns inziens geoorloofd; wij zullen dus in geval van verlies voor de aantekening ter griffie in alle geval zorgen. - Eergisteren kwamen hier bij mij de Heeren Smit, Roozendaal enz. van Zwolle,[72] met verzoek om in de volkomen met de uwe gelijksoortige zaak te **Zwolle** in appel, voor de Cock c.s. aanhangig eene memorie op te stellen, hetgeen ik op mij heb genomen. De memorie zal door een der.[73]

Gij ziet, dat ik vrij wat werkzaamheid met deze zaken heb en onder eene menigte andere beroepsbezigheden, valt het mij soms wel moeilijk. Maar ook mijne gezondheid is vrij wat beter als voorheen. Hiernevens gaat ook het vonnis van Tiel. Groet uwe lieve vrouw hartelijk van mij. Te Arnhem hoop ik u nader over de quaestie der kerkengoederen te spreken.[74]

69 Het te Parijs verschijnende weekblad *Les Archives du Christianisme*. Dit orgaan wordt in *De Reformatie* meer dan eens genoemd: I (1837) 321, II (1837) 126, 266-267. Fréderic Monod redigeerde het van 1820 tot 1863 (Kluit, *Het Réveil* 108-109).

70 Betreft de rechtbank van eerste aanleg te Gorinchem.

71 *Staatsblad der Vereenigde Nederlanden voor den jare 1813*, '(No, 10). Besluit van den 11den december 1813, no 1, houdende bepalingen ten aanzien van de Lijfstraffelijke Regtsoefening, in de Vereenigde Nederlanden' regelt in artikel 20 het regt van cassatie 'Van alle vonnissen van Regtbanken van Eerste Instantie, Geregten en Vrede-regters...'. (30, 31)

72 (De latere predikant) Wolter Wagter Smitt; de naam Roozendaal komt niet voor in de eerste registers van de Afgescheiden gemeente te Zwolle (1835 en 1836), wel A. Rozeboom. De rechtbank van eerste aanleg te Zwolle veroordeelde in appel 7 december 1835 ds. H. de Cock en vier inwoners van Burum (Fr.) wegens het houden van een 'ongeoorloofde godsdienstoefening'. Het hoger beroep werd ingesteld na een vonnis van de rechtbank te Leeuwarden van 8 augustus 1835.
Het totaal der boeten en onkosten bedroeg *ƒ* 304,89. (R.A. Zwolle, archief rechtbank te Zwolle 1811-1838, inv. no. 116, vonnis no. 290)

73 Hier breekt in het origineel de zin af en is er enig wit.

74 De processen over de kerkeljke goederen te Doeveren en Genderen hebben zich enige jaren voortgesleept; Bos IV, 301-302.

12. Van Hall aan Budding, Amsterdam 18 oktober 1835[75]

Als Van Hall deze brief schrijft, heeft ook Budding zich nog niet bij de Afgescheidenen gevoegd. Van Hall schrijft: 'Zelf niet afgescheiden zijnde, en deze daad om godsdienstige redenen afkeurende...' Uit het vervolg van de brief zien we dat Van Hall in dit stadium nog ver van het zich-afscheiden verwijderd is.
Wij lezen:

'Intusschen sta ik voor mij vast in het geloof dat ik mij van de vervallene kerk **niet** scheiden mag, omdat ik meen op Hem te mogen vertrouwen, die ook in dorre beenderen leven wekt en op stellige wijze het teeken geeft, wanneer Hij zoo iets gewichtigs als een uitgang wil gedaan hebben, omdat wij niet meer zoo uitsluitend (als ten tijde van Luther) tegenover de Roomsche hierarchie den strijd hebbende, veel minder aan de stricte handhaving der formulieren hebben, vermits tegen het algemeen heerschend ongeloof niet deze, maar het Woord Gods alleen ons wapen zijn moet. Zoo zij het dan als Christenen ons hartelijk verlangen en gedurig gebed, dat ook de uitwendige kerk door zuiverheid van leer en sacramentsbediening bloeien moge, maar zelven door daadwerkelijke scheiding van een bestaand kerkbestuur, door de keuze van andere ouderlingen en diakenen, door de verkiezing van andere leeraren uit een afgezonderd getal, die scheiding te willen bevorderlijk zijn, zou te veel vermeten zijn. Christus zelve zuivert zijnen dorschvloer; waar menschen daartoe noodig zijn, zal Hij kenbare leidingen schenken, maar dáár zal dan ook geen **twijfel** zijn of de uitgang is uit Hem'.

13. Van Hall, Amsterdam 21 oktober 1835

Ik verneem van (Van) Rappard,[76] dat het appel in de zaak contra Hartog, Nieuwenhuizen[77] enz. aanstaande Zaturdag voor de Regtbank[78] dienen zal. Dit is immers dezelfde zaak, waarover wij spraken, en waaromtrent ik dus de Kempenaer[79] aan zijn woord kan houden?

75 Gunning 465-466.
76 Mr. Hendrik Anton, ridder van Rappard (1767-1845) was in 1835 procureur-crimineel bij het gerechtshof te Arnhem.
77 Van Hall zal bedoelen - zoals hij ook in de volgende brief schrijft - Walraven en Nieuwenhuyzen.
Janus den Hartog, koopman te Tricht werd op 2 september 1835 te Tiel veroordeeld wegens het medewerken aan een 'hagepreek' te Tricht. De uitspraak in hoger beroep te Arnhem viel (reeds) op 17 oktober 1835 (EERSTE DEEL 88, 286).
Op 2 september 1835 werden te Tiel Jan Walraven, landbouwer te Vuren en Cornelis Nieuwenhuyzen (geboren te Veen), bakker wonende te Vuren, opnieuw beboet wegens 'ongeoorloofde godsdienstoefeningen' gehouden te Vuren (EERSTE DEEL 223, 231). Hún zaak diende in hoger beroep te Arnhem 24 oktober 1835. Het vonnis van de rechbank te Tiel werd daarbij bevestigd. Men zie voor dit alles ook Bos II, 392.
78 Zoals in de vorige noot vermeld: te Arnhem.
79 Blijkbaar had in déze appel-zaak de reeds genoemde mr. J.M. de Kempenaer de verdediging op zich genomen.

V. Rappard zal de vonnissen niet ter executie leggen, zoodra hem gebleken zal zijn, dat het request tot gratie is gepresenteerd,[80] en ter fine van consideratie in zijne handen is gesteld. Laat ons dus vooral voortgang daarmede maken.

14. Van Hall, Amsterdam 26 oktober 1835

De Kempenaer heeft gisteren[81] wederom met een slecht succes voor Nieuwenhuizen en Walraven gepleit. Het vonnis is eenvoudig geconformeerd. Het is mij echter aangenaam te denken, dat er zich wederom eene stem ten behoeve der beklaagden verheven heeft.

15. Van Hall, Amsterdam 7 november 1835

Ik zou u altoos raden te Middelburg eenen Procureur te nemen, ten einde den persoon van Sprang te vertegenwoordigen.[82] Ofschoon naar strict regt, iemand met eene eenvoudige procuratie voorzien niet zou mogen geweigerd worden, wordt deswegens wel eens zwarigheid gemaakt. Hiernevens gaat mijn pleijdooij, waarin gij p. 34 en 35, het geen ik uit de Romeinsche regtsgeleerden over de **collegia illicita** gepleit heb vinden zult.[83] Ook de copij uit de Archives gaat hiernevens in dank terug.[84]

Naar ik verneem zal ook de zaak spoedig te 's Hage dienen.[85] Ik ben met Gefken[86] afgesproken dat hij **Wintgens**[87] of **Donker Curtius**[88] vragen zou om de zaak met hem te behandelen. Gij zult wel zorgen dat zoodra er dagvaardingen komen, ik daarvan kennis draag. Zeer verlang ik den uitslag zoo wel te

80 Scholte en 12 andere veroordeelden - in hoger beroep te Arnhem 17 en 24 oktober 1835 - wendden zich op 22 oktober en kort daarna tot de Koning met een verzoek tot gratie. Bij dispositie van 9 december 1835 werden alle verzoeken afgewezen. (Bos II, 390-393)

81 Bedoeld is eergisteren, zaterdag 24 oktober 1835; 25 oktober was een zondag.

82 Op 3 september 1835 werden Scholte en Johannes Werthers, bouwman wonende te Sprang, door de Correctionele rechtbank te 's-Hertogenbosch veroordeeld wegens van 'ongeoorloofde godsdienstoefeningen' te Genderen en te Sprang tot een geldboete van respectievelijk *f* 50,- en *f* 25,-, alsmede tot betaling der kosten (Bos II, 429-431). Zij gingen van dit vonnis in appel bij de rechtbank te Middelburg. Het vonnis van 's-Hertogenbosch werd aldaar op 18 november 1835 echter gehandhaafd (Rijksarchief Middelburg, vonnissen van de rechtbank te Middelburg 1811-1838, 1835).

83 In de reeds genoemde pleitrede (vgl. noot 4). Collegium illicitum = ongeoorloofde vergadering.

84 Vergelijk paragraaf 11 van dit hoofdstuk

85 Hoger beroep in de zaak van de Afgescheidenen te Gorinchem, Langerak en Asperen. Vergelijk noot 65.

86 Mr. J.W. Gefken (1807-1887), in 1835 advokaat te 's-Gravenhage.

87 Mr. W.K. Wintgens (1788-1861) advokaat en procureur te 's-Gravenhage.

88 Mr. Dirk Donker Curtius (1792-1863) te 's-Gravenhage; men zie voor hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* I, Leiden 1911, 733-737. Uit het vervolg (paragraaf 16) weten we, dat Gefken en Donker Curtius als verdedigers optraden; vergelijk ook Gunning 467-468.

Middelburg als te 's Hage (te) vernemen. Hier sprak ik l.l. week Groen v. Prinsterer, die zeer met het regt der zaak is ingenomen.

Naar ik verneem is ul. rekwest[89] om hier een locaal te mogen inrichten, door Z.M. in handen van den Burgemeester gesteld voor consideratie en advys, die daarover de **raad** heeft geraadpleegd. Deze laatste heeft bijna unaniem gunstig geadvyseerd.

Wat de scheiding zelve betreft, even opregt als gij mij uw gevoelen omtrent mijn bestaan[90] dienaangaande mededeeld, even openhartig moet ik antwoorden, dat ik mij daarmede niet kan vereenigen. Het Woord Gods zegt mij omtrent deze scheiding: **Wacht,** en ik kan u verzekeren, dat ik niet twijfel te moeten blijven waar ik ben.- Groet alle vrienden en broeders s.v.p., vooral ook het huisgezin van Hasselman en Hasselman zelven.

16. Van Hall, Amsterdam 17 november 1835

Ik ben onderhands verwittigd dat de voornaamste zwarigheden tegen het fiatteeren der requesten tot gratie[91] daarin bestaat, dat er niet bij is te kennen gegeven, dat men voorlopig zou ophouden te prediken.

Hoe zoudt gij er over denken u op nieuw (de bedreigde executie geeft daar toe weder gelegendheid) te rekwestreeren en daarbij te kennen te geven, dat men **voorlopig** en in afwachting van eene spoedige toelating, niet met meer dan twintig zou bijeenkomen? Ik geloof, dat zulks niet alleen in het belang der **gratie,** maar ook vooral in het belang der erkenning zou zijn, die zoo als ik hoor, (maar conditioneel) aanstaande is.[92] Waarschjnlijk zult gij van Hasselman vernomen hebben dat Donker Curtius en Gefken voor de gescheidenen zullen pleiten.

17. Van Hall, Amsterdam 27 december 1835

De inhoud van onderstaande brief heeft betrekking op de rechtzaak tegen Scholte en enige Afgescheidenen te Oud-Loosdrecht. De zittingen van de rechtbank van eerste aanleg te Utrecht inzake dit proces werden gehouden op 29 en 30 december 1835.
Maurits van Hall verdedigde de beklaagden uit Oud-Loosdrecht. Na de zitting van 30 december werd Scholte gemolesteerd, terwijl ook bij het

89 Gezien de datum van de brief van Van Hall (7 november 1835) zal bedoeld zijn het adres van N. Obbes te Amsterdam aan de Koning (circa 29 oktober 1835) waarin bescherming van de godsdienstoefeningen te zijnen huize etc.werd gevraagd; Bos II, 538-539.
Het request werd afgewezen.

90 = houding.

91 Vergelijk noot 80.

92 Vermoedelijk was tot Van Hall - via zijn invloedrijke familieleden en hun reläties - iets doorgedrongen van de adviezen van de minister van binnenlandse zaken en de Raad van State, tot, op zijn minst gezegd, tempering van de vervolging der Afgescheidenen; Bos II, 432 vgl. De erkenning van de eerste gemeente - die te Utrecht - kwam, zoals bekend, pas begin 1839.

huis van diaken Evert Takken te Utrecht door het publiek gewelddadigheden werden gepleegd.
Het veroordelende vonnis in de zaak Oud-Loosdrecht werd geveld op 19 januari 1836.

In hoger beroep te Amsterdam op 21 april daaraanvolgende werden alle beklaagden echter vrijgesproken.[93]

Ook de Utrechtsche advokaten weigeren ons wederom hun patrocinium. Daarin en in eene samenloop van andere omstandigheden zie ik duidelijk dat het wederom mijne weg is voor de gescheidenen te pleiten. Ik zal zoo de Heere wil morgen avond laat te Utrecht komen. Wij zien elkander voor de regtbank, of zoo het nodig is malkander vroeger te spreken, konden wij elkaar vroeger bezoeken. Ik logeer bij **Mevr. v. Schermbeek**[94] **op de Breestraat.** In haast.

18. Van Hall, Amsterdam 22 januari 1836

Bij de rechtbank te Utrecht wordt inzake het Loosdrechtse vonnis appel aangetekend via de procureur van Leeuwen.[95] Maar inmiddels is er te Amsterdam een ander beroep aanhangig gemaakt. De subsituut-officier van justitie Jhr. mr. D. Rutgers van Rozenburg (1794-1857) weigert echter, op grond van gewetensbezwaren deze zaak in behandeling te nemen. Daarop gaat de procureur crimineel in Noord-Holland en Utrecht mr. P.W. Provo Kluit (1773-1851) zich met dit appel bezighouden.

Ik schrijf u deze in eene zeer onaangename positie, daar kramp op de borst mij bijna den ademtocht beneemt. Heb dank intusschen voor uwe welwillende letteren en verschoon mij zoo de beantwoording van eenen zieken onvolledig is. Ingesloten ontvangt gij een procuratie op van Leeuwen, die ik u verzoek terstond na de tekening slechts aan zijn adres te Utrecht te zenden. Te Utrecht wil de regtbank altoos eene procuratie, zelfs van den Procureur die het appel aantekent, hetgeen volgens de wet eigenlijk niet nodig is. Maar baat het niet, het schaadt ook niet. Ook aan onze Loosdrechtsche vrienden heb ik een diergelijk stuk ter tekening gezonden. Van Leeuwen heeft mij beloofd alles te zullen bezorgen.

De Regtbank te U(trecht) heeft ten opzichte van u en de ouderlingen en diakenen hoofdzakelijk 's Hofs systhema gevolgd, maar uitdrukkelijk bij hare considerantia geconstateerd, dat er niets wanordelijks of onzedelijks bij de bijeenkomsten van het nieuwe kerkgenootschap(?) was voorgevallen, en op dien grond u slechts in *f* 25,-, de drie eerste beklaagden tot betaling van *f* 8,- gecondemneerd. De drie eerste beklaagden zijn vrijgesproken op grond dat zij slechts gebeden en het woord gevoerd hadden in de vergaderingen, en dat volgens onze grondwet niet alleen de godsd(ienstige) begrippen vrij zijn, maar ook de mededeeling daarvan.

De Arnhemsche zaak[96] is uitgesteld tot in het laatst van Maart en zulks omdat de Subst.Officier Rutgers v. Rozenburg die gewoonlijk deze appel zaken

93 Men vergelijke VIERDE DEEL 202-205. Inzake het vrijsprekende vonnis van de rechtbank te Amsterdam - het eerste van deze aard - zie men Bos III, 198-221.
94 J.J. Ross, weduwe P.A. van Schermbeek.
95 Jan Jacobus van Leeuwen, in deze jaren procureur te Utrecht.
96 Het is niet duidelijk welke zaak hier wordt bedoeld.

behandeld, deze zaak niet heeft willen op zich nemen, daar zijn geweten hem zulks verbood. Nu zal de Procureur Crimineel Provo Kluit zulks zelve doen, maar heeft het uitgesteld om de Assises.[97] Ik had aan Br(ummelkamp) geschreven om die vrouw[98] eene procuratie op mij te doen tekenen, maar heb nog niets ontvangen. Een adres aan de Staten Generaal zou mij nu nog te voorbarig voorkomen. Mij dunkt dat daarmede kan gewacht worden tot den afloop der onderhandelingen over ul. kerkordening.[99]

Het geen gij mij van Dom. van Rhee schrijft trof mij zeer.[100] Zoo in iemand, dan meende ik in hem geenen huigchelaar te kennen. Da Costa heeft mij verzocht u zijne hartelijke groete te brengen. Vaarwel. De Heere zij met u in alles.

19. Van Hall, Amsterdam 29 maart 1836

Ik ben met den Officier der Regtbank[101] geconvenieerd, dat gij u zoudt laten brengen aan den achterdeur van het stadhuis op de Achterburgwal, die welke het meest aan de zijde der Hoogstraat is. Zijn ed. zal zorgen dat die deur, welke anders toe is, dadelijk voor u wordt opengedaan. Daar de Dienders, deurwaarders enz. niet voor 10 uur aan het locaal komen zou ik u raden dat gij er ten 10¼ uur kwaamt.

Hoe gaat het met uwe gezondheid?

Hebt gij ook iets gehoord of de overige appellanten zelve komen?

20. Van Hall, Amsterdam 23 juni 1836

Hiernevens de stukken, waarover wij gisteren avond spraken, en ook het bewuste de Wed.Zeelt[102] betreffende. Ten opzichte van mijne betrekking tot het laatste, meen ik u te moeten zeggen, dat de practizijn van den magnetiseur Meyer[103] (en die ben ik gelukkig niet) zich daarover tot mij heeft gewend, mijn **bemiddeling** inroepende, zoodat ik geene verpligting om tegen haar als advokaat te dienen op mij nam. Verzoeke een en ander bij gelegendheid terug.

97 Terechtzitting van een rechtbank of gerechtshof terzake van zware misdrijven.

98 Vergelijk noot 96.

99 Na de eerste synode van de Afgescheiden gemeente - 1836 - werd een adres met bijlagen aan de Koning gezonden. De synode besloot ‘na veelvuldige gesprekken’ te volgen ‘de regelmaat van de Dordrechtse Kerkördening’ (art. 28). Vermoedelijk had Scholte aan Van Hall geschreven over zijn gedachten aangaande een kerkenorde.
Men zie *Handelingen synode 1836 Amsterdam* 11, 48; Bos III, 258 vgl.

100 Ds. Joh. van Rhee, Afgescheiden predikant te Veen (N.-Br.) werd begin 1836 geschorst en daarna afgezet; hij werd beschuldigd van homosexuele handelingen en deed (ook) geen poging zich daarvan te zuiveren. *Handelingen* 1836, 10-11, 24, 36-44.

101 Enige weken voor het vrijsprekende vonnis in de appelzaak Loosdrecht wordt uitgesproken door de rechtbank te Amsterdam - 21 april 1836 - wordt Scholte verwacht in een terechtzitting van genoemd college. Blijkbaar worden er relletjes gevreesd, zoals die er te Utrecht waren geweest; vergelijk noot 93.

102 Weduwe J.J. Zeelt te Baambrugge; men zie voor haar VIERDE DEEL, register.

103 Deze passage wordt niet duidelijk.

Ik ben in veele en zware strijd, maar de Heer zal uitkomst geven.[104] Vleesch en bloed trilt onder de kruisiging. Mijne arme vrouw heeft het wellicht nog moeilijker dan ik. Bidden wij tot den Machtigen Jacobs! Groet de uwen.

21. Scholte[105], Amsterdam 23 juni 1836

In deze eerste brief van Scholte aan Van Hall is sprake van een op handen-zijnd proces voor de Gorcumse rechtbank. Scholte had op 22 mei 1836 te Oud-Loosdrecht gepreekt ten huize van P.H. Reijmerink alsmede op 29 mei en 5 juni daaraanvolgende in de boerderij van G. Lekkerkerk de Hoop te Willige Langerak. Eigenlijk hoorden deze zaken thuis bij de rechtbank te Utrecht (waarna in appel te Amsterdam wel vrijspraak zou volgen), maar alle beklaagden werden getrokken voor die te Gorinchem, aangezien hun daden werden verbonden aan die van beklaagde Scholte, die tijdens 'zijne dagvaarding... was gedomicilieerd binnen Gorinchem'. Het vonnis werd 13 juli 1836 uitgesproken.[106]
De hoofdzaak in onderstaand schrijven is echter de zware geestelijke strijd van het echtpaar Van Hall, kort voor zijn afscheiding op 29 juni 1836.

Waarde Vriend en Broeder in Christo!

Ik had gehoopt heden Mevr. Zeelt te spreken, doch zij is niet in de stad gekomen; ik heb zoo veel oponthoud gehad dat het mij ondoenlijk was bij u te komen zoo als ik gewenscht had. Zoo ik eenigsints kan hoop ik Zaturdag weer in de stad te koomen; dan kom ik zonder verhindering nog bij u. Zoo men mij te Utrecht nog kan dagvaarden:[107] er zij twee zaken waarover ik te Gorcum geroepen ben - van Loosdrecht 22 Mei en van Willige Langerak 29 Mei en 5 Juny ten huize van G. Lekkerkerk de Hoop. Ik hoop u Zaturdag de papieren te restitueren.

De strijd waarin gij verkeert, kan nog wel heviger worden doch wanneer de strijd is doorgeworsteld zult gij ook wel weten wie u heeft doorgeholpen. Jacob droeg het merkteken der worsteling in zijne verwrikte heup gedurende geheel zijn leven op aard,[108] doch hij (behield) daaruit ook de gedurige herinnering dat zijn naam genoemd was Israël en dat hij zich vorstelijk gedragen had met God. De overste Leijdsman en Voleinder des Geloofs Jezus Christus in de plaatse van Zijn volk lijdende en strijdende heeft de overwinning van Zijn volk verzekerd en deeze in zware strijd zijnde bad te ernstiger; de Psalm **'uit de diepte roep ik tot U',** komt ons in zulke omstandigheden zeker niet onbekend voor. De Heere God zal ook voor uwe vrouw zorgen hoewel ik iets meen te kunnen gevoelen van het pijnlijke voor u bij de gedachte dat gij door uwe handelingen haar eenigsints in lijden zoudt kunnen brengen. De Almachtige

104 De afscheiding van Van Hall en zijn vrouw is nu aanstaande: 29 juni 1836. Men zie ook de beide volgende paragrafen.
105 Deze korte formulering betekent: brief van Scholte aan Van Hall.
106 Men zie voor dit proces EERSTE DEEL 104-105; TWEEDE DEEL 61.
107 Niet geheel duidelijk. Vermoedelijk was Scholte in deze dagen reeds bezig zijn 'domicilie' over te brengen van Gorinchem naar Utrecht, teneinde situaties als in de inleiding bij deze brief genoemd, te kunnen ontlopen.
108 Genesis 32 vers 22-32.

sterke u tot den einde. Groet uwe vrouw, ook van de mijne.
TT
H.P. Scholte V.D.M.

22. Van Hall aan Budding, Amsterdam 24 juni 1836[109]

Ds. H.J. Budding bezocht Van Hall in het voorjaar van 1836 enige malen. Hij beschuldigde daarbij laatstgenoemde van 'openlijken en onbeschaamden werelddienst'.[110] In april - nadat Budding zich had afgescheiden (1 april) - werd het bezoek herhaald. Van Hall schreef hierover aan W. de Clercq op 28 april 1836 onder meer: 'Buddings komst en gesprekken hebben mij zeer geschokt. Gevoel van zonde en verkleefdheid aan de wereld; gebeden tot Hem, die zonde en dood beheerscht en overwinnen doet, strijd en worsteling, maar krachtige ondersteuning van Hem, zie daar mijne toestand en veelsints die van mijne Suze'.[111]
In dit kader verstaan we het volgende fragment van de onderhavige brief.[112]

'Na uw vertrek was ik in grooten strijd, mijne vrouw niet minder. Maar wij mogen ondervinden dat de Heer barmhartig is en dat zijne verkwikkingen vele zijn. Hij make ons meer en meer los van de wereld en hare begeerlijkheden en daardoor bekwaam om zijnen wil te doen. Hij leide ons! Om Christus' wil doet Hij zulks'.

23. Van Hall, Amsterdam 7 juli 1836

Het *Staatsblad* no. 42 (1836) behelsde het koninklijk besluit van 5 juli 1836 inzake de positie der Afgescheidenen.[113] Onder 2,b van dit besluit wordt onder meer het volgende vermeld.
'Dat voor zoo verre de adressanten en hunne aanhangers intusschen mogten verlangen boven het getal van twintig, als bijzondere personen, binnenshuis, tot hunne oefening godsdienstig zamen te komen, zij zich daartoe zullen kunnen vervoegen bij de besturen hunner woonplaatsen, met opgave aan dezelve van de namen en woonplaatsten dier personen, alsmede van de dagen en uren waarop en van het lokaal waarin die samenkomsten zouden plaats hebben, teneinde die besturen alzoo in de gelegenheid worden gesteld, om de daartoe vereischte toestemming te kunnen verleenen, en het noodige toezigt te bevelen, tot voorkoming van al wat de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen;...'.

109 Gunning 499-500.
110 Kluit, *Het Réveil* 406.
111 Idem.
112 Gera Kraan-van den Burg heeft ook over deze dingen geschreven, op een wijze die in haar roman past - *Brandende harten* 108-113.
113 Voor de volledige tekst: EERSTE DEEL 402-404.

Inderdaad wendde de Amsterdamse kerkeraad - zoals Van Hall verwachtte - zich gedateerd 7 of 8 juli 1836 tot het gemeentebestuur aldaar met een verzoek toestemming te ontvangen tot het houden van godsdienstoefeningen in het kerkgebouw Bloemgracht 42. Het aantal opgegeven personen bedroeg 346, de kinderen daaronder begrepen.[114] Scholte kwam echter niet op zondag 10 juli te Amsterdam, vermoedelijk aangezien het verzoek daartoe hem te laat bereikte.[115] Maar hij preekte, zodra de gelegenheid zich voordeed: zondag 17 en 24 juli 1836; de diensten waarin hij voorging werden bezocht

114 Bos III, 319-322,

115 Volgens de 'Lijst der texten' was Scholte van 5 tot 8 juli aanwezig op een 'vergadering der predikanten te Zwolle'.

door 300 tot 500 personen.[116] Op 17 juli was het echtpaar Van Hall niet aanwezig. Op 24 juli wel.[117]
Al spoedig rees bij de regering bezwaar tegen de wijze waarop het gemeentebestuur van Amsterdam het koninklijk besluit van 5 juli 1836 had geïnterpreteerd.[118] Opnieuw gold de regel dat niet met meer dan twintig personen mocht worden vergaderd. De erkenning van de Amsterdamse gemeente kwam eerst 28 mei 1839.[119]

De Regtbank heeft heden wederom bij een uitmuntend gemotiveerd vonnis onzen Brummelkamp c.s. vrijgesproken.[120] Ik weet zijn adres niet[121] en daarom schrijf ik het aan u, met verzoek hem deze goede tijding mede te deelen.

De Staatscourant behelst 's Konings besluit. Hoe **bar** en terugstootend de praemissen ook zijn, behelst hetzelve niets anders dan eene fatsoenlijke retraite. Litt. **b.** al van al. 2 zet de deur voor de prediking des Evangeliums open. Ik hoop de kerkeraad alhier, die waarschijnlijk heden avond extraordinair zal vergaderen, over een dien ten gevolge in te dienen adres te onderhouden, en waarschijnlijk zal hier dus aanstaande Zondag reeds in het bewuste huis met opene deuren kunnen gepredikt worden. Mogt nu de Heer en Koning zijner kerk geven, dat gij nog voor Zondag kondet overkomen, dan zou de eerste prediking, waarnaar wij zoo reikhalzen, hier kunnen plaats grijpen. Ik bid u waarde broeder, dit ernstig te overwegen, en zoo de Heer wil tot ons te komen. De oogst is groot, en de arbeid worde niet verhinderd! Groet alle de broeders. De Heilige Geest leide uwe vergadering, overwegingen en besluiten.[122] Onder veel strijd ondervind ik veel troost van Hem, die de eenige ware Trooster is. Ik schrijf u deze in vliegende haast. Mijne vrouw voegt hare groeten bij de mijnen.

24. Van Hall, Amsterdam 24 juli 1836

Ik heb den Heer hartelijk mogen bidden, dat Hij u wijsheid en kracht geve ten opzichte van Deteleff.[123] Hem op den duur opziender te laten kan waarlijk niet. Hij mist werkelijk daartoe de vereischten, onder anderen die van 1 Thim. III vs 7 en van de noot onzer St.Bijbel. Hem dadelijk af te zetten is te erg, zoo wel ten opzichte van hem als van de gemeente. Maar de benoeming van eenen derden

116 Lijst der texten; Bos III, 323, 338-340.
117 Bos III, 323; de heer Van Hall logeert op 17 juli ‘buiten bij een der heeren Bousquet’. Bos III, 339.
118 Bos III, 319 vgl.
119 Bos IV, 363.
120 Rechtb Amst, inv. no. 217, vrijsprekend vonnis in appel A. Brummelkamp c.s., 7 juli 1836.
121 Ds. A. Brummelkamp woonde in die tijd te Hattem.
122 Bedoeld zal zijn de vergadering te Zwolle; vergelijk noot 115.
123 In deze tijd bestaat de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam uit C. Deteleff, H.H. Middel, ouderlingen; J.D. Brandt, N. Obbes Dzn, diakenen. (DERDE DEEL 19, 23) Tegen Deteleff rezen al spoedig bedenkingen; in de notulen van de kerkeraad van 14 sept. 1836 is sprake van een brief geschreven door mr. A.M.C. van Hall, met bezwaren tegen het oefenen van Deteleff en Middel op de voorafgaande zondag; ook Höveker, Wormser en Egeling vragen voor het vervolg geen oefenen, maar preeklezen. (GKA, no. 1).

tot ouderling, van Budde[124] b.v., indien deze u na onderzoek geschikt schijnt, zou dunkt mij veel zwarigheid kunnen wegnemen. Deze moet van nature zeer vreesachtig zijn en ligt confus. Maar wat de zaak betreft zeer vast, en ferm, zoo als ik verneem. Waarschijnlijk zal hij schrikken, en opzien tegen de bediening. Maar dat gevoel van geringheid en zwakte, staat mij, terwijl zoo velen meesters zijn, niet het minst aan.

25. Van Hall aan Budding, Amsterdam 2 augustus 1836[125]

Van deze brief geven we hieronder dié fragmenten, die in het kader van de onderhavige correspondentie het meest van belang zijn.

'In oprechtheid kan ik zeggen dat de Heer mij heeft uitgeleid. Van mijne vrouw meen ik hetzelfde te kunnen verzekeren. Ik kon niet anders. Het viel mij hard de verzenen tegen de prikkels te slaan. In dien weg vond ik vrede en een geopenden toegang tot den Heer. Daar buiten niet. De Heer had mij doen zien, dat dit genootschap **moest** verlaten worden **voor Hem,** en daarbij eer en goed, vrouw en kind, ouders en bloedverwanten. Ik mocht iets voelen van de juichtoon Davids, wanneer hij de schande veracht, dansende met de dienstmaagden voor de arke Gods, en op het verwijt antwoordt; "Ik zal mij nog dieper vernederen". - Broeder, het is vreeselijk. Van alles verlaten te worden op de wereld, en **vrienden** en **vijanden** den smaad op u te zien werpen'

'De Heer heeft u gebruikt om mij veel te doen zien. Laat mij uwe waarschuwende stem nog eens doen hooren, zoo de Heer het u wederom geeft'.

'Gij hebt van onze verplaatsing naar 's Hage gehoord[126] en zijt daarvoor bevreesd. Ook dit is de kennelijke leiding des Heeren. Ik ben advokaat, en ik weet voor-als-nog niet anders of ik moet dat blijven. Dat is mijn werk, mijn beroep'.

'Amsterdam wordt eene plaats, waar de Heere, zoo het schijnt, wil doorwerken. Van de kern der geloovigen, die nog in het kerkgenootschap waren, zijn eenigen toegebracht. De gemeente is vol vlekken en rimpels. Gij en de overige herders mogen wel veel denken aan dit Jeruzalem. Uw Zeeland kan zich nog helpen, met hetgeen er over is van vroeger tijd. Maar hier is het overblijfsel verstrooid, en de wolven hebben de kudde hier meer kwaad gedaan dan elders. - Blijf toch niet in Zeeland, beste broeder. **Hier** is het meest verwaarloosde land, dat ook het meest de bearbeiding behoeft. Druk zulks toch ook eens uwen collega's op het hart. Daar ik den 14den September deze stad verlaat, ben ik er vrij neutraal in, maar mijn hart bloedt als ik deze gemeente zie'.

124 D.A. Budde werd al spoedig hierna ouderling; men zie voor hem Bos, register, speciaal IV, 145.

125 Gunning 500-502.

126 Men zie het vervolg van deze correspondentie. De familie Van Hall verhuisde niet 14 september naar 's-Gravenhage, maar woensdag 7 september 1836.

‘Ook mijn vriend Bousquet uit Bommel is met zijne vrouw uit Egypte uitgeleid, en op effene bane gebracht’.[127]

26. Van Hall, Amsterdam 2 augustus 1836

Zoudt gij aan den inleggenden adres willen verlenen,[128] daar ik niet weet waar onze Budding te beschrijven? Gisteren heeft Brummelkamp hier tot groote zegen voor de gemeente gepredikt.[129] Het gemeen was boozer dan vroeger. Mijn vrouw en ik zijn een weinig uitgescholden en op de voeten getrapt. Maar de Heer heeft de zijnen bewaard. - Verscheidene broeders hebben zich wederom aangemeld om te scheiden. - Van de regeering is eene aanschrijving gekomen, waarbij doop, avondmaal, collecte en al wat naar eeredienst gelijkt in de godsdienstoefeningen verboden wordt.[130] Hoe vind(t) gij die distinctie tusschen eeredienst en godsdienstoefening. Men wordt meer en meer Paapsch schijnt het. Het spreekt van zelve dat wij ons daaraan niet kunnen onderwerpen, maar integendeel volgens onze conscientie verlangen God te dienen, en dat zullen doen ook tegen het gebod. De gemeente staat daar ook. Ik hoop dat gij dit van hare zijde krachtig zult te weten krijgen.[131]

Laat u tog, waarde broeder, de Amsterdamsche gemeente niet uit de gedachten gaan.[132] De wolven hebben hier eene talrijke kudde verstrooid en beschadigd. Maar ook hier is het dat de Heer schijnt te willen doorwerken, al is het in toenemende benaauwdheid der tijden. Zorg tog bid ik u, dat de prediking hier doorgaat, zoo de Heere wil. Reeds hebben zich wederom eenigen aangemeld om bij de gemeente gevoegd te worden. De kern der geloovigen **begint** uittegaan. - De réforme onzer kerkeraad wordt meer en meer noodzakelijk.[133] Mijn Suze groet u en uwe vrouw hartelijk. Komt gij niet eerstdaagsch eens over?

127 Abraham Everard Dudok Bousquet (1803-1856), afkomstig uit de kring van het Réveil. In deze tijd zakenman te Zaltbommel. Men zie voor hem EERSTE DEEL, register.

128 Slaat op de hierboven genoemde brief (paragraaf 25). Gunning vermeldt, dat Budding 27 juli 1836, na een rondreis van langer dan drie maanden door de provincies Zuid-Holland, Utrecht etc., te Middelburg terugkwam, maar dit kon Van Hall op 2 augustus nog niet weten. (Gunning 124-125)

129 Bos III, 347-348. Brummelkamp preekte zowel zondag 31 juli als zondag 7 augustus 1836 driemaal te Amsterdam, voor een aantal kerkgangers variërend van 133 tot 255.

130 Bos III, 344.

131 Van Hall zal in de vorige zin bedoelen: De gemeente te Amsterdam staat ook op dit standpunt. En met deze zin: Al de Afgescheiden gemeenten in het land.

132 Scholte was 16 november 1835 te Amsterdam beroepen. In augustus 1836 verzocht de kerkeraad aldaar aan hem te beslissen; evenzo 26 dec. 1836. Eerst in januari 1837 berichtte Scholte dat hij voor het beroep bedankte. DERDE DEEL 19, 22-25.

133 Men vergelijke paragraaf 24.

P.S. Het leven van Knox[134] kan ik niet uitgeven. Zijne doorgaande denkbeelden over de betrekking van Kerk en Staat waren dunkt het mij niet Bijbels en die over het regt van opstand niet gereformeerd. Mondeling hierover nader.

27. Van Hall, Amsterdam 24 augustus 1836

In dit schrijven is sprake van het opstellen van een 'kerke-ordening', waarmee ds. Scholte zich in die tijd bezighoudt. Deze werkzaamheid moet worden gezien in verband met de inhoud van het koninklijk besluit van 5 juli 1836.[135] Onder lid 2,a werd daarin immers genoemd als één van de voorwaarden voor erkenning de 'overlegging van de vereischte opgaven en ontwerpen betrekkelijk de... gewenschte reglementen en kerkelijke organisatie...', Scholte was er blijkbaar destijds reeds van overtuigd, dat daartoe de (eventueel gewijzigde) Dordtse kerkenorde niet zou kunnen dienen.
Ook wordt in deze dagen door Scholte gewerkt aan het opstellen van een request dat in september/oktober 1836 door de Afgescheidenen te Amsterdam en daarna door vele gemeenten in Zuid-Holland en Utrecht in gedrukte vorm aan de Koning zal worden gezonden.[136]

Veel genoegen deed het mij u uit uwe laatste te vernemen, dat gij omtrent de artikelen of liever hoofdbeginselen eener kerke-ordening werkzaam zijt. De aanleiding welke het Gouvernement ons gegeven heeft om die ordening samen te stellen, komt mij hoogst opmerkelijk voor. Wij kunnen en mogen dunkt mij in deze gewichtige en moeilijke tijd geen eigenlijk gezegd reglement maken; daardoor worden wij als van zelven er toe geleid om alleen de hoofdbeginselen uit Gods Woord te geven en niet verder te gaan als dat Woord zelve. Ik verlang zeer uw werk te zien en bid den Heer, dat Hij u daarin zegene. - Wat het rekwest betreft van de gemeenten of liever van de individu's tot die gemeenten behoorende, ook dat is een punt van het hoogste gewicht. Dienaangaande zijn bij mij eenige denkbeelden welk ik op het papier zoude wenschen te brengen en zoo mij daartoe geen tijd ontbreekt hoop ik zulks te doen en ze u toe te zenden. Ik hecht aan beiden stukken gewicht, vooral omdat de broeders die buiten zijn en de wereld daaraan zullen zien, wat eigenlijk de scheiding is. Wat de regeering betreft, ik geloof niet dat die ons gemakkelijk vrijheid zal geven. Ik verwacht wederom voor het **geloof** onaannemelijke voorwaarden. Maar het is goed dat ons Gouvernement zie, tot hoe verre zij die door het geloof wenschen geleid te worden gaan kunnen in hunne verhouding tot de Overheid, tot hoe verre niet. Ook deze onze mededeling

134 Johan Knox (1505-1572), Schotse kerkhervormer. Men zie voor hem *Christelijke Encyclopedie* IV, Kampen 1959, 282. Scholte wilde blijkbaar de aandacht vestigen op leven en arbeid van John Knox. Deze zaak is niet onbelangrijk. Wellicht wilde eerstgenoemde op deze wijze komen tot een feller optreden, althans in woord en geschrift, tegen het beleid van Koning Willem I.

135 Men zie paragraaf 23 van dit hoofdstuk.

136 Bos IV, 1-43; EERSTE DEEL 36-44; TWEEDE DEEL, hoofdstuk 2. De **tekst** van het verzoekschrift vinden we onder andere in Bos IV, 4-5.

kan dus tot openbaarmaking van de gelovigen strekken. Hoe spoediger wij daarmede gereed zijn, hoe beter.

Meer en meer begin ik in te zien, en wordt door eene wolke van getuigen meer

en meer verzekerd, dat de scheiding Gods werk is. Of de Synodale band en betrekking tusschen de verschillende gemeenten en de bepalingen op de Amsterdamsche Synode gemaakt stand zullen houden is eene andere vraag. Onze **formulae consensus**[137] worden door mij van harte **quia**[138] ondertekend. Maar de kerke-ordening en wat daarmede samenhangt, is dunkt mij meer subjectief. Daarvan staan dunkt mij alleen de groote beginselen, niet de bepaalde toepassing vast. Onder een Gouvernement dat vervolgt, verschilt die toepassing van die welke onder een beschermend Gouvernement mag plaats grijpen. Maar onze voorvaderen hebben onder deze laatste verhouding te dikwijls dunkt mij vergeten, dat de nieuwe bedeeling de kerk op zich zelven stelt, en Aaron van Mozes onafhankelijk maakt.[139] De Heere alleen kan wijsheid geven in deze tedere zaak. Ons oog zij dan ook alleen op Hem en niet op menschen.

Er zijn hier geruchten, dat gij voor het beroep zoudt bedanken. Des Heeren wil geschiede! Intusschen blijft Amsterdam altoos een zeer gewichtig punt en wordt het meer en meer. Bij gebreke aan geschikte Opzieners wordt de tegenwoordigheid van eenen leeraar meer en meer noodzakelijk, ja volstrekt nodig.

Van Raalte heeft hier de twee laatste Zondagen tot veel zegen voor de gemeente gepredikt.[140] De grond is goed en ik geloof vast dat de Heer hem leid(t). Maar hij moet zich niet ontveinzen dat hij aan de intrede van zijnen moeilijken loopbaan nog veel te leeren heeft. Bijbelvastheid en juistheid van uitdrukking ontbreekt hem nog wel eens. IJver ontbreekt hem niet. - Sommige leden van de gemeente hadden gewenscht op heden de toelating tot eene samenkomst uit hoofde van 's Konings verjaardag[141] te vragen. Ik was daar sterk tegen. Ook het merendeel van de kerkeraad, zoodat het niet is gebeurd. Ik beschouw deze zucht als alleen een verlangen om **te behagen,** en de verjaardag van eenen

137 De (Drie) formulieren van enigheid (*Handelingen synode 1836 Amsterdam* 48).

138 Quia = omdat. In dit geval: omdat zij met Gods Woord overeenstemmen. Quia staat hier tegenover quatenus, dit is zover (zij met Gods Woord overeenkomen). Men zie hiervoor ook W. Volger, *De leer der Nederlandsche Hervormde kerk*, eerste deel (1816-1852), tweede druk, Franeker 1946, hoofdstuk 5; Rullmann, *Afscheiding* 118-120.

139 Van Hall bedoelt met deze laatste woorden: de (ambtsdrager in de) kerk onafhankelijk maakt van de overheid. *Hand. Synode 1840 Amsterdam* 9-10: de synode aanvaardt de Dordtse kerkenorde en spreekt daarbij het volgende uit: 'Wij achten het evenwel noodig een ieder opmerkzaam te maken, dat wij bij de aanneming dezer Kerkenördening de volgende verklaring, naar eisch van den tegenwoordigen staat en gelegenheid der Kerk, hier moeten bijvoegen.
Vooreerst, daar wij vereenigd zijn met den geest en de strekking onzer Vaderen, die het Jus Patronatus (= het recht van bescherming en van toezicht door de overheid - C.S.) nooit met gewilligheid, maar door noodzaak, aangenomen hebben, zoo verwerpen wij hetzelve, zoo wel als alle wereldlijke magt, in of over de Kerk, en openbaren met deze verwerping den geest der Vaderen. Evenwel zeggen wij hierdoor niet, dat de Overheid in geenen deele haren invloed ten aanzien der Kerk moet doen gelden. Integendeel, wij verlangen dat de Overheid de Kerk mogt beschermen...'.

140 Bos III, 364-366. Ds. A.C. van Raalte, sedert 23 maart 1836 Afgescheiden predikant te Genemuiden.

141 Koning Willem I werd geboren 24 augustus 1772.

Koning, is dunkt mij geene dag om kerkelijk te onderhouden. Vooral echter niet wanneer die Koning ons geene aanschrijving of verzoek daartoe strekkende doet, maar wij zulks aan hem zouden moeten richten. Vroeg Z.M. het aan de gemeente, het zoude niet geweigerd mogen worden. - Het gemeen is hier braaf in de weer met die verjaardag. Ik heb eene soort van brandbrief gekregen evenals Höveker,[142] waarin ik gewaarschuwd word, deze dag te vrezen. Ik hecht daaraan niets, maar heb dezelve ordenshalve aan den Burgemeester gezonden.[143]

Het Handelsblad heeft geweigerd mijn relaas omtrent Emmichoven[144] te plaatsen. De redactie wordt meer en meer weifelende, maar is tog niet geheel tegen de scheiding. Het is als of mij het **non tali auxilio**[145] wordt toegeroepen, maar de Bijbel leert ons dat dit gezegde op louter menschelijke hoogmoed berust.

Heden over 14 dagen staat mijn vertrek naar 's Hage, zoo de Heere wil, vast. Ik ben in veel strijd en pijnen. Alles, alles wordt afgebroken. Maar het is mij gezegend. Ik geloof vaster als ooit, dat de Heer mij nabij is. Wat Hij met mij voor heeft weet ik niet. De vijandschap van de wereld wordt sterker. De banden worden daardoor meer en meer losgemaakt. Ik begin iets te merken van de vrijheid des Evangeliums. Ook aan de Stemmen werdt ik gedwongen vaarwel te zeggen.[146]

In het volgend nummer komt echter nog een stuk, waarin ik mij over de scheiding verklaar. Zoo wij bij elkander waren gebleven, zou het eene transactie ten koste van de waarheid geworden zijn.

Ik heb geen tijd om hier meer bij te voegen. De Heer zij met u en uwe beste vrouw. De mijne groet u hartelijk.

142 H. Höveker (1807-1889), boekhandelaar en uitgever te Amsterdam, één der eerste Afgescheiden diakenen.

143 Volgens archief Gemeentebestuur Amsterdam, GA (Indicator 1836, no. 8100) werd de 'dreigbrief" door de burgemeester gezonden aan de directeur der politie. In archief politie 1836, inv. no 28, no. 2 wordt het epistel gericht aan Höveker bewaard. De inhoud is als volgt.
'M Gevreest zij de dag van 24 Augustus 1836 voor zulke slechte menschen als gij en de aanhangers van zo een **gemeenen Kerel Scholten**.
23 Aug. 36
M P k'.
In een begeleidend schrijven zegt de burgemeester onder meer: 'Hoezeer weinig gewigt aan zoodanige brieven hechtende, heb ik echter gemeend UwEg. van derzelve rondzending kennis te moeten geven'.
Reeds eerder, namelijk 22 juli 1836 (Indicateur 1836, no. 7078) had Van Hall zich gewend tot de burgemeester naar aanleiding van een door hem bijgevoegd pamflet 'dat hij geheele pakken verspreid wordt' (te Amsterdam). Men zie voor de inhoud van dit 'vliegend blaadje': Bos III, 328-329.

144 Op zondag 24 juli 1836 werd te Emmichoven (N.-Br.) een godsdienstoefening gehouden ten huize van Jacob van Rijswijk door de marechaussee gewelddadig uiteengedreven, waarbij twee personen werden gewond en enige anderen werden mishandeld. Bos IV, 406-408, 410 (noot 6); Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*, 493-499.

145 = niet met zodanige hulp.

146 Vergelijk bladzijde 267. Men lette op de formulering '...gedwongen vaarwel te zeggen.'

28. Scholte, Gorinchem 26 augustus 1836

In deze brief komt meer de 'polemiek' ter sprake die in augustus 1836 in het *Algemeen Handelsblad* werd gevoerd.
De krant van 18 augustus bevatte een Ingezonden 'Kerkelijke twisten'.
De schrijver beweert onder meer dat er afdoende bepalingen moeten komen tegen 'opruijingen en beschuldigingen (door de Afgescheidenen) ten nadeele van andere gezindheden'.
Op 25 augustus werd een Ingezonden geplaatst onder de titel 'Afgescheidene gemeente'. Het was ondertekend 'A. en B.'.
Hoewel de schrijvers niet het gevoelen der Afgescheidenen zijn toegedaan, vragen zij algehele vrijheid van godsdienstoefeningen.
Een artikel in de krant van 26 augustus reageert op het stuk van 18 augustus. Scholte vermoedt sterk, dat Van Hall de auteur is. Maar deze ontkent dit en schrijft aan Scholte (vergelijk paragraaf 30) dat het is 'van een eenvoudig man hier, lid van de gemeente'. Het bedoelde stuk draagt eveneens tot titel 'Kerkelijke twisten'. Het is een uitnemende apologie van de Afscheiding en de argumenten van de schrijver van het stuk van 18 augustus worden stuk voor stuk ontzenuwd. We citeren uit het uitvoerige vertoog slechts het volgende:
'De zaak eener Regering is, toe te zien dat de Gemeente de openbare orde en zedelijkheid niet aanrandt, en voorts zij dezelve tot bescherming der kerke, opdat geene straatschenders de leden derzelve eenig nadeel door woorden veel minder daden toebrenge'.

Met hartelijke blijdschap ontving ik gisteren uwen brief vooral wat uwe personeele toestand betreft; ik weet bij eigen ondervinding dat wij de waarheid Gods het beste bevatten kunnen wanneer alles om ons heen wegvalt en wij genade ontfangen om aan den Heere vasttehouden. De belofte 'Ik zal ze leiden op paden die zij niet gekend op wegen die zij niet geweten hebben',[147] staat ook voor u in den Bijbel; en wanneer de Heere die belofte vervult, zal het voor u goed zijn op welke wijze gij voor den Heere werkzaam moogt zijn.

Calvijn was regtsgeleerde en predikte naderhand het Evangelium des kruises als een Schriftgeleerde in het Koningrijk der hemelen; ik wil u daarmede niet voorspellen dat dit ook in u(w) geval zoo zal zijn; ik ken in dit opzicht de wegen en paden des Allerhoogsten even weinig van vooren als Gij; doch het is zichtbaar dat Gij van den aanvang uwer scheiding reeds meer in openlijke betrekking in de kerk geraakt, terwijl allerlei andere verbintenissen geheel worden afgesneden.[148]

Ik gevoel in deeze dagen al het moeilijke dat aan het Herder en Leeraarsambt verbonden is, maar ik mocht laatstleden rustdag te Loosdrecht[149] ook nog krachtelijk smaken hoe zalig het is om een verkondiger te zijn der heerlijkheid van den toekomende(n) en door Zijn volk verwachte(n) Koning der kerk van wien wij ook

147 Jesaja 42 vers 6a: En Ik zal de blinden leiden door den weg, (dien) zij niet geweten hebben, Ik zal ze doen treden door de paden, (die) zij niet geweten hebben; (Staten-Vertaling).

148 In deze alinea en in de volgende bedoelt Scholte de gedachten van Van Hall te bepalen bij de mogelijkheid dat deze nog wel eens predikant zou kunnen worden, alsmede bij de heerlijkheid van dit ambt.

149 Oud-Loosdrecht, zondag 21 aug, 1836. Bos III, 390-392; VIERDE DEEL 400-401.

mogen geloven en bekennen dat Hij is de Christus de Zoon des levendigen Gods.
De gebeurtenissen in de wareld worden meer en meer

kenmerkend, en als alles hoopeloos en radeloos zijn zal zingen wij het lied der overwinning van onzen eeuwigen Koning.

Ik heb in het A.H.B. van heden het stuk over onze Kerk gelezen, ik zal zeker wel niet lang naar den Schrijver behoeven te zoeken. Het stuk deed mij bijzonder veel genoegen, daar ik uit hetzelve bij vernieuwing bevestigd werdt hoe zij die op hetzelfde fundament bouwen, ook dezelfde taal spreken. Ik had gisteren en eergisteren ook geschreven aan een adres hetwelk op dezelfde leest geschoeid is, doch wat platter omdat het van een iegelijk lidmaat ondertekend moet worden. Ik verwacht ook niet veel goeds van het Gouvernement zoo lang het volhoudt om zich met de zaak der Kerk te bemoeijen. Doch er staat in onzen bijbel 'Jeruzalem is een lastige steen allen volkeren, allen die zich daarmede belasten zullen gewisselijk doorsneden worden'.[150] En daarom is er voor de Kerk geen bezwaar; wij blijven overwinnaars over zonde, wareld, duivel, dood en hel. Wat het ontwerp van Kerkordening betreft, ik heb nog niets op het papier maar veel in de gedachten, zoo als het bij mij gewoonlijk gaat, zoo de Heere wil denk (ik) in de volgende week het ontwerp op papier te zetten.

In het adres heb ik ook over de Synodale band en betrekking gesproken volgens Gods Woord en wel naar aanleiding van de leugenachtige aantijging in het K. Besluit, dat wij een genootschap hadden opgericht onder het bestuur eener algemeene Synode. De kerk van Christus kent zulk eene band niet, onze formulae consensus even weinig. Eene Algemeene Synode is iets dat alleen bestaat als het algemeen belang dit vorderd, is een bewijs van de eenigheid der kerke Christi, en dus een getuigenis der waarheid; zulk eene Synode vloeit dus voort uit de band en betrekking welke er bestaat; zij kan zulk een band en betrekking niet daarstellen.[151] Het is wel mogelijk dat men dit vroeger toen de eerste liefde verkoeld was niet zoo levendig in onze Gerefr.Kerk gevoeld heeft, en daarom ook gemakkelijk er toe kwam om ook in dit opzicht het werk Gods te ontheiligen of...[152]; het is echter mijne wensch en bede, dat bij de vernieuwde opwekking welk de Heere (geeft) de Koninglijke macht van Christus ook meer door de gemeente mag gekend en gepractizeerd worden; dan zal het uitwendige door menschen bijgelapte van zelve wegvallen; en door het gelove in Hem zal het dan ook onder vervolging en lijden van de gemeente waarheid worden 'de Geest der heerlijkheid en de Geest Gods rust op u'.[153]

Als ik de stukken in gereedheid heb hoop ik ze u te zenden of te brengen; als gij iets hebt doe het wederkerig. Mijne raad zou zijn dat, wanneer het adres algemeen is nagezien, goedgekeurd en aangenomen, de gemeente der hoofdstad het adres zelve ondertekend, terwijl alle de andere gemeenten kon(den) inzenden en zich verder refereren aan het adres in de hoofdstad.

150 Enigszins vrije weergave van Zacharia 3 vers 12 b.
151 Beschouwingen van deze aard vinden we niet in het adres van september/oktober 1836. Vergelijk noot 136.
152 Eén woord onleesbaar.
153 1 Petrus 4 vers 14b.

Wat het beroep naar Amsterdam betreft tot hier toe kan ik niet anders als bedanken, dewijl hoe ik er ook gedurig over denk, ik geen werkzaamheden omtrent ditzelve voor de Heere bespeur; en redenerende met mijn verstand is het verblijf in deeze streken even noodig als te Amsterdam. In de volgende week hoop ik aan de Gemeente te schrijven.

Morgen ga ik zoo de Heere wil naar Zuid Beijerland,[154] maandag denk ik weer te Gorcum te zijn. Groet uwe vrouw hartelijk van mij, mijne vrouw en de familie Hasselman groeten u, de getrouwe en onveranderlijke verbondsGod van al Zijn volk zij u en de uwen nabij en schenke u met uwe wederhelft onder alle strijd en beproeving de onuitsprekelijke vertroosting des H. Geestes tot verheerlijking van Zijnen Naam en denk in uwen gebeden aan uwen u liefhebbende Vriend en Broeder

H.P. Scholte V.D.M.

29. Scholte, Gorinchem 29 augustus 1836

Benjamin Hieronymus Ploeg, kruidenier en schoenmaker te Klundert scheidde zich 28 of 29 november 1835 schriftelijk af van de Hervormde gemeente aldaar. Op zijn schrijven werd weinig acht geslagen en tengevolge daarvan werd hij midden 1836 gemaand mede te betalen aan de reparatie van het Hervormde kerkgebouw en andere onkosten over het jaar 1836. Ploeg weigerde dit, waarop hij 8 augustus 1836 werd gedaagd voor de vrederechter van het kanton Zevenbergen. Op 11 augustus daaraanvolgende werd hij veroordeeld tot betaling van een som van *f* 2,50 vermeerderd met de kosten van de procedure. Vanwege het geringe bedrag bestond niet de mogelijkheid tot appel of cassatie.
Op 5 oktober 1836 werden huisraad en winkelgoederen door een deurwaarder in beslag genomen en werd W. Willemse tot bewaarder aangesteld en bij Ploeg ingelegerd. Deze inlegering duurde tot de dag van verkoping (executie) - 15 oktober 1836. 'Na afloop der executie heeft onze broeder van den Deurwaarder eene rekening ontvangen van *f* 54,94' - hetgeen we wel zo zullen moeten interpreteren, dat er voor genoemd bedrag goederen werden verkocht.[155]

Waarde Vriend en Broeder in Christus!

Gij zult uit inliggende de oorzaak zien waarom ik u heden schrijf.

Uit deeze handeling blijkt wederom hoe dwaas en vijandig men tegen de gemeente handeld; nu zou Ploeg wel tegen deeze zaak willen appelleren wanneer daartoe tijd is, en dewijl ik met dergelijke procedures niet bekend ben zoo neem ik de vrijheid om met omgaande post antwoord te verzoeken. Betalen doet Ploeg volstrekt niet, het vonnis is niet in zijne tegenwoordigheid uitgesproken maar nadat men hem had laten vertrekken,

154 Scholte preekte zondag 28 augustus 1836 driemaal te Zuid-Beijerland. Vergelijk TWEEDE DEEL 46-49, 196; Bos III, 444-445.

155 *De Reformatie* I (1837) 378-383. Men zie voor B.H. Ploeg: Bos I, 122 III, 8, 13-15

Ik heb gisteren te Zuid Beijerland voor eene ontelbare schare gepredikt in de open lucht op het veld van eene vijand met toestemming van eigenaar en

burgemeester onder bescherming van Marechaussées.[156] De grootste nieuwsgierigheid was in de hand des Heeren het middel dat alle harten zoodanig geneigd werden dat wij met vollen nadruk mochten zingen Ps. 68 vs 4, 5. Zoowel voor als nademiddag is de prediking in de volmaakste orde en rust afgelopen. In die streken was de verkondiging nog nooit gehoord.

Te Alblas[157] is de prediking tot merkbare zegen geweest; voor zoo verre wij volgens Gods Woord kunnen oordelen en mij bekend is geworden zijn er twee van de ruwste menschen uit Alblas krachtdadig aan zich zelf ontdekt en zondaars voor God geworden.

Zoodanige bewijzen gelden meer als alle kamer-argumenten en redeneringen der tot hiertoe van ons verschillende broederen; en wekken mij meer en meer op om door te gaan zonder omzien naar menschen met de prediking in de wareld. Bij beperking der bijeenkomsten volgens het Koningl. Besluit zouden die mannen van Alblas zeker niet tegenwoordig geweest zijn. Het is goed dat onze God getrouwer is als wij. Hij zendt niet alleen maar Hij opent ook de wegen, Hij geeft ook de middelen en gelegenheid; hoe schandelijk is niet ons ongeloof, hoe strafbaar onze vrees, en hoe gedurige behoefte hebben wij niet aan de over alles heerschappij voerende genade van eene(n) overanderlijken God.

Ik vrees nog gedurig bij alles wat mij omringt om eene vaste verbintenis met eenige gemeente aan te gaan; en de beroeping naar Amsterdam blijft in mijn binnenste geheel werkeloos; ik denk en redeneer er over met mijn verstand, maar daarmee kan ik niet besluiten; ik hoop dat de Heere zoo het zijne wille is, mij klaar en met zekerheid doe zien welken weg ik te gaan heb; zoo ik geen nader inzien in de zaak krijg ben ik genoodzaakt te bedanken. Ik heb Zaturdag nog een brief van Do. Brummelkamp gehad met veele drangredenen tot aanneming van het beroep, doch hoe goed gemeend ook, het heeft geen vat op mij, alles dringt mij om te denken dat de Heere mij nog niet bepaaldelijk aan deze of geene gemeente wil vastmaken.

Do. Meerburg is gisteren in Zevenbergen geweest doch ik weet niet hoe het daar is afgelopen.

Do. Budding gaat krachtig door, hij is te Middelburg reeds twee maal voor de rechtbank geweest[158]; hij heeft zijn goed aangewezen en zijn lichaam aangeboden, maar verklaard niet te betalen. Gisteren zou hij prediken bij den Here Versluys en dacht in deeze week naar het land van Goes te vertrekken, waar veel

156 De burgemeester schrijft over een ‘toeloop van vreemdelingen en ingezetenen, welk getal verre boven de 2000 menschen bedroeg...’. (Bos lll, 444) Men zie verder noot 154.

157 Scholte preekte 14 augustus 1836 te Oud Alblas tweemaal in de schuur van Willem van Asperen voor meer dan duizend toehoorders. Dit geschiedde met toestemming van de burgemeester J. Drinkwaard.
Laatstgenoemde laadt zich door zijn houding het ongenoegen van de Koning op de hals. Bos III, 437-441, 445-449, 455-458.

158 R.A. Middelburg. Vonnissen rechtbank van eerste aanleg te Middelburg 1811-1838, 19 en 26 aug. 1836. Ook 16 sept. werd ds. H.J. Budding beboet wegens een godsdienstoefening gehouden op het buiten van Jhr. Willem Versluys onder Domburg op 28 aug. 1836. Men zie: J. Wesseling, ‘Processen tegen Afgescheidenen op Walcheren’ I, II, *Nederlands Dagblad* van 26 en 28 september 1979.

beweging is. Babel is aan het waggelen, en een gebouw zonder fundament kan spoedig instorten; als wij maar genade moogen ontvangen om getrouw te zijn, zal het voor ons wel zijn. Ik hoop spoedig van u te hooren. Mijne vrouw en de familie Hasselman verzoeken hare hartelijke groete; groet uwe vrouw hartelijk van ons. De Heere onze God sterke u in en tot alles waartoe Hij u roept, en geve u veel vrijmoedigheid in het gelove; gedenk in liefde aan uwen vriend en broeder in Christus.

H.P. Scholte V.D.M.

P.S. Wees zo goed om de inliggende stukken na lezing aan mijn zwager[159] terug te zenden onder couvert. Dan krijg ik ze wel terug.

30. Van Hall, Amsterdam 31 augustus 1836

Het vonnis van den Sevenbergschen vrederegter vervat eene condemnatie in minder dan fr.50, en is dus in het hoogste ressort gewezen voor geen appel vatbaar. - Ook het **appel loco cassatie** kan niet worden gebruikt omdat zulks volgens de wet van 8 Ventôse an VIII.[160] die hier als wet geld(t), alleen mag geschieden in geval de vonnissen van vrederegters aan incompetentie of exces van magt mank gaan. - Het is intusschen eene ongehoorde veroordeling. De Heere schenke ons door zijnen Heiligen Geest onderworpenheid ook aan den harden heer. Al of niet betalen wordt bij mij meer en meer een probleem. Ieder zij dienaangaande in zijn gemoed te volle verzekerd.

Hartelijk verheugd het mij dat de Heere uw dienstwerk zegent.

Ook ik mag door genade staan om voort te gaan. In het Handelsblad van heden wordt met eenigen lof van uwe prediking te Zuid-Beierland melding gemaakt.[161] - Het stuk van l.l. week is niet van mij. Het is van een eenvoudig man hier, lid van de gemeente, wiens naam ik niet mag noemen. Ik was daarvan geheel onkundig tot dat hij mij voor vervolging beducht, als advokaat daarover raadpleegde.

Het stuk zelve bevalt mij zeer. Gij ziet dat de genade ook aan anderen kracht geeft. In het stuk zijn eenige uitdrukkingen, die wat onnauwkeurig zijn.

Van Velzen heeft hier tot groote zegen voor de gemeente gepredikt.

159 J.D. Brandt te Amsterdam.

160 Bedoeld zal zijn de wet van **27** Ventôse an 8 (18 maart 1800) betreffende 'L'organisation des Tribunaux'. In L. Rondonneau, *Collection des Lois Françaises*, Paris 1811, tome sixième 360-365, vinden we een uittreksel van deze wet, die in Nederland in het jaar 1838 is afgeschaft. In artikel 77 (362) lezen we: 'Il n'y a point ouverture à cassation, ni contre les jugements en dernier ressort des juges de paix, si ce n'est pour cause d'incompetétence ou d'exces de pouvoir...'.

161 *Algemeen Handelsblad*, 31 augustus 1836. In een kort berigt uit Zuid-Beijerland wordt gemeld dat Scholte op 29 uag. 1836 aldaar op het open veld heeft gepreekt 'ten aanhooren van... ruim 2000 menschen, tot uit Zeeland en Breda herwaarts gekomen'. De steller van het bericht 'die zoo veel mogelijk alle vooroordelen in het hooren van den zoo veel geruchts makenden man had afgelegd, moet bekennen dat de heer Scholte veel zeggingskracht bezit en daardoor **op zijne hoorders** gunstig werkt, hoewel niettemin de predikatie eens menschen werk verried'.

Hij blijft en wij hebben dus hoop hem aanstaande Zondag weder te hooren.[162] Zijn Eerw. heeft mij een concept-rekwest van de Cocq medegedeeld, dat mij aller ondoelmatigst voorkomt. Daarin vraagt de gemeente, dat de Koning eene algemeene synode van alle de Predikanten van **het Kerkgenootschap**[163] samenroepe; van hen allen de plechtige eed van getrouwheid aan de formulieren vordere, opdat alzoo blijke of zij Gereformeerd zijn al dan niet.[164] Die uitwendige proef van een dood ligchaam te vorderen, is dunkt mij met den grond der scheiding in regtstreeksche tegenspraak. Daarenboven zou Prof. Heringa[165] en al wat in de voetstappen de Pharizeeuwen wandelt niet aarzelen om te tekenen, en wat zou die uitwendige daad ons tog baten. - Van Velzen was dit ook eens nadat wij daarover bedaard gesproken hadden.[166] Zeer verlang ik uw concept rekwest te kennen.

Wat uw beroep naar Amsterdam betreft, gij schrijft mij dienaangaande geene werkzaamheid te bespeuren. Maar waarde broeder, zou dit ook uwe schuld kunnen zijn? De zaak is van het hoogste gewicht, en ik doe deze vraag alleen met het doel om u dat gewicht op het hart te doen wegen. Ik dwaal misschien, door te veronderstellen, dat gij u niet naauw genoeg dienaangaande hebt onderzocht. Des Heeren wil geschiede ook daarin.

Aanstaande Woensdag reeds is mijn vertrek naar 's Hage voorgoed bepaald, zoo de Heere wil. Mijn adres is op de **Amsterdamsche Veerkade**. Wonderlijk is de weg des Heeren daarin. Indien ik niet ten volle verzekerd was, dat ik **moet,** zou mijne verplaatsing mij doen sidderen, zoo zéér ontvalt mij alle menschelijk steunsel daardoor. Maar wanneer mijn oog mag zijn op Hem, Die mij zoo duidelijk leid(t), is alles van binnen rustig en wel. Groet uwe vrouw en de vrienden Hasselman hartelijk van mij.

31. Van Hall, 's-Gravenhage 14 september 1836

Woensdag 7 september verhuisde het gezin Van Hall naar de Amsterdamsche Veer-

162 Ds. S. van Velzen preekte te Amsterdam op de zondagen 28 aug. en 4 sept. 1836 voor een gehoor, dat variëerde van 171 tot 409 personen.
Bos III, 366-368.

163 Bedoeld is het Hervormd Kerkgenootschap.

164 Inderdaad werd in een tweetal requesten door de Afgescheidenen in de provincies Groningen en Drenthe - onder leiding van ds. Hendrik de Cock - aan de Koning (en aan de Staten-Generaal) het bijeenroepen van een ‘nationale synode’ gevraagd. Bos IV, 21, 209, 217.
Scholte opponeerde hevig tegen het zenden van zodanige requesten, bijvoorbeeld in een schrijven aan ds. H. de Cock, Gorinchem 1 oktober 1836. De critiek van Scholte richt zich tegen de vorm van het request, maar vooral tegen het verzoek aan de Koning een synode te doen bijeenroepen, waarop de Afgescheidenen zouden moeten verscheinen; HPKDr, 21 september 1836, ‘Nota’ (geplaatst achter de notulen).

165 J. Heringa Ez. (1765-1840), hoogleraar in de theologie te Utrecht (1794-1835). Circa 1835 aanvaardde Heringa wel degelijk de Drie formulieren van enigheid en werd dientengevolge door enige Hervormde voormannen nogal beschimpt. *Chr.Encyclopedie* lll, Kampen 1959, 439; Bos II, 410-411.

166 Volgens de in noot 164 genoemde ‘Nota’ heeft van Velzen ‘na zijn vertoef te Amsterdam’ zich zo ook tegen ds. H. de Cock uitgelaten.

kade wijk 0 no. 106 te 's-Gravenhage. Het gedeelte van de Veerkade waar dit huis stond werd in 1965 voor afbraak bestemd.
Op zondag 9 oktober 1836 preekte Scholte voor het eerst te 's-Gravenhage, en wel ten huize van familie Van Hall.
Zoals we reeds in de inleiding van dit hoofdstuk zagen is te Den Haag in deze tijd nog geen Afgescheiden gemeente geïnstitueerd.
Naar onze mening geschiedde dit woensdag 8 februari 1837.

Hartelijk verlang ik naar eenige tijding van u, vooral ook dewijl ik verneem, dat gij ongesteld zijt.[167] Ik hoop dat dit geene verandering zal brengen in uw voornemen om bij ons te komen logeeren.

Mijne vrouw en ik verlangen hartelijk naar ul. overkomst, en ik geloof ook dat hier wat voor u te doen zal vallen. Te Scheveningen ligt een kind nu drie maanden ongedoopt, maar bovendien 'Moet Noorduin niet de oplegging der handen ontvangen'?[168] Ik heb dien man met zielsgenoegen leeren kennen. Hij is waarlijk geroepen dunkt mij en ik bid u dit eens ernstig ter harte te nemen. Het uitwendig teken ontbreekt nog slechts, maar alle dingen moeten met orde geschieden.

Hier in 's Hage is veel dorheid. Enkele broeders sprak ik met genoegen, maar wij missen hier veel. Met diepe droefheid vernam ik dat Middel[169] en Deteleff l.l. Zondag tot tweemaal toe zich verstout hebben om te prediken.[170] Ik hoor van een bevoegd beoordeelaar dat het ellendig is geweest. Middel heeft des avonds zijne toehoorders van 5½ tot 8½ uur bezig gehouden, en wel twaalf malen den H. Geest **den eeuwigen Nathan** genoemd,[171] voorts gesproken onophoudelijk van **vatbaar te worden voor den afgrond van eene vrijmagtige genade** enz.[172]

Ik heb mij verstout aan de kerkeraad eene brief te schrijven en hen Rom. X, vers 15.1[173] te herinneren. Als gij te Amsterdam mogt komen mag waarlijk wel

167 Volgens de 'Lijst der texten' werd Scholte 15 september 1836 ziek, in die zin, dat hij zijn bezigheden geheel moest staken. Wij lezen: 'den 7den oktober voor het eerst weder op reis'. De ziekte herhaalde zich 20 oktober en duurde toen tot 1 januari 1837, maar Scholte ging 3 februari 'voor het eerst weder op reis'.

168 Cors Noorduyn (1780-1852) te Noordwijk aan Zee. Scholte weigerde 27 november 1835 hem als beroepen predikant van Noordwijk te bevestigen en ook daarna is dit niet gebeurd. Vanaf 1835 oefende en preekte Noorduyn gedurende enige jaren te 's-Gravenhage, aanvankelijk ten huize van de weduwe Nieuwenhuizen. Op 20 december 1836 werd hij door de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Noordwijk als herder en leraaf bevestigd. Deze gemeente sluit zich in 1844 aan bij het verband van de Kruisgezinden. Bos, *Kruisdominees* 11-20.

169 De latere predikant H.H. Middel (1802-1882). Men zie voor hem EERSTE DEEL, register.

170 Bos III, 369. Vermoedelijk hebben Deteleff en Middel op zondag 11 september 1836 - en ook daarna - niet een preek gelezen, maar 'geoefend'.

171 2 Samuël 12 vers 1-14.

172 Hoewel Middel zeer zeker zijn eigenaardigheden had, moet worden opgemerkt, dat hij tijdens zijn predikantschap in zes gemeenten (1845-1882), mede door zijn levenswijsheid het vertrouwen genoot van het overgrote deel van de kerkleden; vergelijk noot 169.

173 En hoe zullen zij prediken, indien zij niet gezonden worden?

eens krachtdadig de hand aan het werk geslagen worden om de kerkeraad te zuiveren en te vergrooten. Er zijn thans menschen zoo als Delvendiep,[174] Wormser,[175] Egeling[176] enz. die tot den post van Ouderlingen en Diakenen geschikt zijn.

Bij de nadere lezing van het project adres, dat ik gisteren uit Amsterdam ontving, kwamen mij eenige nadere aanmerkingen over sommige uitdrukkingen daarin voor, die ik u bij deze overzend. Het geheel bevalt mij zeer. Daar ik hier woon, kan ik hetzelve dunkt mij niet mede tekenen.

Ontvang de hartelijke groete van mijn vrouw. Kom vooral spoedig eens bij ons.

32. Van Hall, 's-Gravenhage 29 september 1836

In het jaar 1836 werden ds. A. Brummelkamp (Hattem) en Wilhelm Weimar (Amsterdam) - 17 mei -; ds. H.P. Scholte en Sara Koopman, weduwe J.D. Brandt Sr. (Amsterdam) - 5 juli -; Coenraad Deteleff (Amsterdam) en Jan Daniel Brandt (Amsterdam) - 5 juli - door de rechtbank van eerste aanleg te Amsterdam vrijgesproken in processen aangespannen wegens het houden van ‘ongeoorloofde godsdienstoefeningen’. Na appel door de officier van justitie van gemelde rechtbank, deed het hooggerechtshof te 's-Gravenhage bij vonnis van 2 november 1836 deze uitspraak te niet en veroordeelde in drie arresten de zes bovengenoemde beklaagden tot boeten van respectievelijk *ƒ* 100, *ƒ* 8, *ƒ* 100, *ƒ* 15, *ƒ* 50 en *ƒ* 25.[177]
Van Hall hield in deze drie zaken zijn pleidooi voor het hooggerechtshof maandag 10 okttober 1836.[178] Het zijn déze processen waarop hij doelt in het begin van onderstaande brief.

Zoo zal de zaak der godsdienst en der vrijheid, dan ook wederom voor dit Hof gebracht en zoo de Heere wil door mij bepleit worden!

Ik beken u dat ik er zwaar tegen op zie, maar even krachtig overtuigd ben dat de Heer mij dit werk op de handen heeft gelegd. Mogt ik het mij eene **eere** en een lof rekenen voor 's Heeren werk en weg te getuigen, al is het ook dat de smaad der menschen die getuigenis vergezeld.

174 Willem Delvendiep; lid geworden 11 augustus 1836 - hij is dan 65 jaar en ‘rentenier’ (GKA, inv. no. 37, Register van Lidmaten letter D).
175 J.A. Wormser (1807-1862).
176 F.W. Egeling, geboren circa 1812, apotheker.
177 Archief Hooggerechtshof, inv. no. 295, arresten 4178, 4183 en 4184. Men zie ook Bos III, 206-207.
178 Van Hall, *De vrijheid der Gereformeerde Gemeenten*, (pag.) III.

Hartelijk verheugen wij ons in de hoop u en uwe vrouw dan bij ons te zullen zien.[179] Bousquet en zijne vrouw[180] wordt juist tegen den 10den October mede bij ons gewacht, maar wij hebben een groot huis, zoodat alles zich denkelijk wel zal schikken. Schrijf mij echter eens wanneer gij komt. Ik zou u zoo gaarne eenige

179 Scholte preekte zondag 9 oktober bij Van Hall aan huis. - In dit gedeelte van de brief en in enige volgende passages reageert Van Hall waarschijnlijk op berichten van Scholte ontvangen. Vermoedelijk heeft Scholte na 29 augustus (vergelijk paragraaf 29) en voor 29 september een brief geschreven aan Van Hall, die wij niet kennen. Ook in de volgende brieven van laatstgenoemde komen we deze moeilijkheid tegen. De eerste brief van Scholte die we na die van 29 augustus vonden is die van 31 december 1836! Dit laatste zal wel mede een gevolg zijn van de ziekte van Scholte (vergelijk paragraaf 36).

180 A.E. Dudok Bousquet en zijn vrouw H.M. Chabot te Zaltbommel; vergelijk noot 127.

dagen houden voor de gezondheid van uwe vrouw, en van u kan dit ook goed zijn. Daarom wenschte ik te weten of gij ook eenige dagen voor den 10den komt, dan of gij liever na den afloop der pleijdooi blijft. Zoo Bousquet zijn reisplan veranderde, zou ik ook Brummelkamp kunnen logeeren.

Het is waar, beste broeder, dat er geloof nodig is bij zoo veel tegenstand. Maar hoe gezegend is niet de beproeving. Tegen hoop te hopen en tegen alle menschelijke verwachtingen in te geloven, is het regte leven van den nieuwen mensch. Ten dage als wij vreezen zullen wij op den Heer vertrouwen. Zij het ons genoeg voor het tegenwoordige dat wij leeren vreezen, benaauwd, zwak en ellendig zijn, om het uitnemende Zijner kracht, die in onze zwakheid wordt volbracht des te beter te gevoelen. Broeder, ik gevoelde nooit zoo mijne ellende als thans. Ik kan er onder benaauwd zijn, maar als het water aan de lippen komt, dan steekt Hij zijne hand uit en rigt mij op. Wanneer het drijven op de genade alleen nu reeds zoo zalig is, hoe zal het dan niet zijn als geene gereedheid tot zinken ons meer aankleeft en wij in Hem zullen zijn, gelijk Hij in ons.

Mijne vrouw en ik waren zeer getroffen door de tijding van uwe ziekte en danken den Heer, dat Hij u aanvankelijk beterschap schonk. Houdt goede moed! Hij die u aangord(d)e tot dezen strijd overwon de wereld. Hij is bezig zijne schapen op verschillende plaatsen van huurlingen te verlossen. Hij weide ze zelve, ook daar waar Hij gene arbeiders zendt. Hij heeft u en onze overige leeraars tot den tempelbouw toegerust. Velen werken mede maar gijl. staat aan de spits. Geen wonder dat de Satan ul. vooral begeert te doorziften als de tarwe en dat zijne pijlen en verschrikkingen vooral u treffen. Wanneer de hitte der verdrukking toeneemt mag het geen verwondering baren.

Want wij hebben den strijd niet tegen vleesch en bloed, maar tegen de Overheden, Machten en geweldenaars die door Paulus Ephes. VI beschreven worden. Maar in die strijd, zoo wij wettig strijden, hebben wij ook de volledige wapenrusting Gods voor ons, en wij leeren iets verstaan van Ps. 91. - In de scheiding mag ik meer en meer zijne hand herkennen. Zelfs hier beste vriend, was mij de bijeenkomst bij jufvr. Nieuwenhuyzen,[181] hoe ellendig ook in vele opzichten, tot zegen. Het is als of de Heer eens goed aan de Pharizeeuwen wil toonen het sterke van Zijne dwaasheid, die Wijsheid is. Voor zoo verre ik kan nagaan, woelt er nog al wat in de gelovigen en dat hier wederom eenigen los gemaakt zullen worden mag ik vast vertrouwen. Ik heb de gescheidene mansledematen verzocht in de aanstaande week bij mij zaamen te komen ten einde over de keuze van ouderlingen en diakenen te spreken. Die van Scheveningen sluiten zich aan ons aan.

Het adres van Dom. de Cocq[182] zal eene scheuring ten gevolge moeten hebben.

181 Alida Catherina Portielje, weduwe Hendrik Jacobus Nieuwenhuizen, woonde in de Raamstraat. Te haren huize werd in de jaren na 1834 door een gezelschap van gescheidenen en niet-gescheidenen vergaderd; Bos IV, 122, 125, 128-130.

182 Ds. Hendrik de Cock.

Ook dit kan gezegend zijn, maar doet mij leed, voor zoo verre ik de Cocq waarlijk meen lief te hebben.[183]

Ik heb Z.M.,[184] den Minister van Maanen,[185] Philipse[186] en vrij wat andere hoofden hier mijn compliment gemaakt.[187] Zij spraken van niets. De twee eersten waren stroef. Philipse uiterst vriendelijk.

Ik verlang zeer de stukkken van het appel in te zien.[188] Zoo ik mij niet bedrieg, dan is de termijn verstreken van Art. 205 Instr. Crim. Twee maanden is ook waarlijk lang genoeg om zich over een appel te bedenken. Ik hoop bij tijds te worden geinformeerd of gijl. zelve komt of niet, daar ik anders eenen Procureur moet vragen. - Gij zijt immers ten deze voor de Gorkomsche zaak gedagvaard? Ook ik gevoel mij meer en meer met het adres vereenigd. Reeds heb ik mijn gevoelen, dat het stuk niettegenstaande de weigering van den Burgemeester[189] moest worden ingezonden, aan Obbes en Brandt medegedeeld en daarbij het concept van eene afzonderlijke verklaring door hen die geweigerd zijn bij de legalisatie te tekenen, overgezonden.

Dat gij naar beslissing het zij voor, het zij tegen verlangdt kan ik mij klaar begrijpen. Ook ik wensch daarna(ar) én ten opzichte van de scheiding én ten opzichte van mijn beroep als advokaat. Tot nog toe ontving ik alleen kentekenen, dat ik moest blijven practizeeren.

Aanvankelijk heb ik hier reeds eenige practijk. Maar menschelijker wijze gesproken hangt mijn bestaan aan een zijde draad; zoo sterk is de haat der Phariseeuwen!

Groet uwe beste vrouw hartelijk van ons. De Heere versterke haar op den moeilijken weg. Maak ook mijn compliment aan de familie Hasselman.

33. Van Hall, 's-Gravenhage 30 september 1836

Hartelijk verheugen wij ons in de tijding van uwe aanstaande overkomst. Mijn adres is **Amsterdamsche Veerkade** no. 106.

183 Van Hall vatte blijkbaar de kwestie van het request door ds. H. de Cock c.s. te zenden aan de Koning (vgl. noot 164) hoog op. Vermoedelijk liet hij zich daarbij leiden door wat Scholte hem had geschreven.

184 Zijne Majesteit Koning Willem I.

185 Mr. C.F. van Maanen (1769-1849), minister van justitie gedurende de jaren 1813 tot 1842.

186 Mr. A.W. Philipse (1766-1845), van 1813 tot 1838 procureur generaal bij het hooggerechtshof; bekend om zijn gematigde houding tegenover de Afgescheidenen (Bos IV, 118.

187 ...een beleefdheidsbezoel gebracht.

188 Bedoeld wordt een appel inzake het vonnis van de rechtbank te Gorinchem van 13 juli 1836 (EERSTE DEEL 104-105). Van Hall verwijst naar de (Code) de l'Instruction Criminelle (noot 58) artikel 205.
Bij arrest van 8 maart 1837 bevestigde het hooggerechthof bedoeld vonnis (Arch. Hooggerechtshof, inv. no. 295: 4187).

189 De burgemeester van Amsterdam weigerde de handtekening onder het adres van Amsterdamse Afgescheidenen - midden september 1836 - te legaliseren. N. Obbes en J.D. Brandt zonden daarop het adres geannexeerd aan een tweede, rechtstreeks aan de Koning: Bos IV, 4-6. Men zie voor de tekst van het (zeer uitvoerige) request *De Reformatie* I (1837) 1-25.

Hiernevens ook het concept van eene procuratie.[190] Mijn voornemen is Schmolck[191] te vragen of hij zich voor de niet comparerende wil sisteeren,[192] maar daar ik niet zeker weet of hij dit zal aannemen, verzoek ik u de procuratien maar in orde te doen brengen. Breng ze s.v.p. mede opdat ik ze in tijds kunne doen registreeren.

Ik heb de processtukken gelezen. Zij behelzen niets nieuws. Alleen heb ik daaruit gezien, dat het appel behoorlijk is...[193], want de officier heeft het de eige(n) dag doen aantekenen en dan is er geene notificatie nodig.

Het verheugd mij dat er nog hoop is de dwaze stap van de Cocq in haar beginsel gestuit te zien. Andersints getroosten wij ons ook dit.

Alles werkt mede ten goede. Ik heb de Clerq[194] bij mij gelogeerd die twee dagen blijft. Hij is in zeker opzicht veel nader bij de scheiding dan vroeger. Zoo de Heere met ons optrekt, dan is daarvan in het eerst weinig zichtbaar, omdat Hij eerst de harten bewerkt en daarna eerst de uitwendige daden.

34. Van Hall, 's-Gravenhage 12 oktober 1836

> Van Hall schrijft deze brief, nadat ds. Scholte voor de eerste maal in zijn huis heeft gepredikt: Zondag 9 oktober. Hoewel hij zegt, dat er (zeer waarschijnlijk mede als gevolg van deze prediking) op 11 oktober te 's-Gravenhage een Afgescheiden gemeente is gevormd, menen wij toch te moeten blijven bij hetgeen wij op bladzijde 269 schreven namelijk dat wij 8 februari 1837 moeten houden voor de datum van instituëring.

Het pleijdooi is gisteren redelijk wel afgelopen. Ik geloof dat de adstructie[195] van onze gereformeerde gezindheid nog al indruk heeft gemaakt op den raad.[196] De decisie is uitgesteld tot 1 November aanstaande.[197] Men heeft mij belet de despotieke uitlegging van het besluit van 5 July 1836 en deszelfs gevolgen uiteen te zetten. Van Maanen[198] interrompeerde mij en verzocht acte, dat ikden Koning beschuldigde. De President verzocht mij toen ik mij hierop verdedigde dit geheele punt te laten liggen, waaraan ik onder protest dat de verdediging niet meer vrij was voldeed. De balie was het zeer met mij eens, dat ik geene rede tot deze behandeling gegeven had. Dit geeft mij des te meer aanleiding om mijn pleijdooi te laten drukken. Eerst echter wensch ik te weten hoe de decisie is, en

190 Vergelijk noot 188.
191 Mr. Sibout Schmolck, procureur bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage.
192 Zich sisteeren = (voor het gerecht) verschijnen.
193 Eén woord onleesbaar.
194 Willem de Clercq (1795-1844), vooraanstaand Réveil-man; men zie voor hem: Kluit, *Het Réveil*, register.
195 Hier: de verdediging.
196 Het hooggerechtshof.
197 Zoals bekend werd dit: 2 november.
198 Mr. G.A.G. van Maanen (1801-1871), zoon van de minister van justitie mr. C.F. van Maanen (1769-1849); eerstgenoemde was van 1833 tot 1838 advocaat-generaal bij het hooggerechtshof.

of ook het maandschrift[199] mijn pleijdooi als bijdrage kon opnemen. Over het maandschrift heb ik nog geene klare denkbeelden. Daarover later.

Gisteren heeft Ooms, Toet van Scheveningen en de zoon van Beeuwkes de belijdenis met mij en de mijnen in het lidmatenboek ondertekend.[200] De overige gescheidenen zitten nog op verschillende wijzen gebonden. In kwaliteit als correspondent[201] geef ik hiervan kennis opdat gij weet, dat er eene gescheidene gemeente alhier te 's Hage is, en dat bij gebreke aan ouderling en diaken, het lidmatenboek en de correspondentie aan mij is toevertrouwd. De vereeniging is in het geloof geschied. Christus is Koning ook van dit kleine ellendige hoopje. Mijn vleesch komt vreesselijk tegen de zaak op. Zij is ongeregeld en bespottelijk menschelijker wijze beschouwd, maar in het geloof staande roem ik in de zaak der scheiding en der openbaar wordende gemeenten. De Heer make u getrouw en bereidwillig om op den duur Zijn dienaar te zijn en te blijven. Hij schenke u daartoe gezondheid en krachten. Geloof mij, uwen innig liefhebbende broeder in Christus.

Groet uwe vrouw en de familie Hasselman.

Suze groet ul. hartelijk.

35. Van Hall 's-Gravenhage 21 oktober 1836

In deze brief - evenals in menige volgende - wordt gesproken over *De Reformatie - Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*. Het blad heeft bestaan van januari 1837 tot en met begin 1847. Het werd aanvankelijk uitgegeven door H. Höveker te Amsterdam (1837-1840); daarna door Hoogkamer & Co. te Amsterdam (1841-1847) - de ondertitel luidde toen: *Tijdschrift ter bevordering van Gods Koninkrijk in Nederland*.

De oprichting van dit ‘maandschrift’ geschiedde krachtens besluit van de Amsterdamse synode van het jaar 1836. Aan een commissie bestaande uit de predikanten H.P. Scholte, H. de Cock en A. Brummelkamp werd opgedragen ‘voor de uitgave van zoodanig tijdschrift zorg te dragen’.[202] De ontwikkeling is echter een geheel andere geweest. In feite werd het een blad geleid door Scholte (we zouden ook kunnen zeggen: een blad van Scholte), daarin bijgestaan door J. A Wormser en tot midden 1838 door mr. A.M. C, van Hall. De synode van 1840 sprak zelfs aangaande *De Reformatie* onder meer uit: ‘...Dat dit Tijdschrift in geenen deele is of

199 Het Tijdschrift *De Reformatie*, waarvan eind 1836 het eerste nummer verscheen (het is gedateerd 1837).

200 Dit (eerste) lidmatenboek is tot heden niet gevonden. Men zie voor (Klaas) Ooms bladziide 273. Jacob Toet noemden wij reeds eerder, evenals (de vermoedelijk bedoelde) Teunis Johannes Beeuwkes, zoon van Lambertus Beeuwkes.

201 Op de synode van 1836 werd ds. H.P. Scholte benoemd tot ‘algemeenen correspondent’ *(Handelingen synode 1836 Amsterdam* 15).

202 *Handelingen synode 1836*, 33.

aangemerkt moet worden als een geschrift van de Christelijke Afgescheidene Gemeente...'.[203]
Aanvankelijk trad Van Hall op als eindredacteur en redaktie-secretaris.

Ingesloten ontvangt gij het concept van eene inleiding tot ons tijdschrift, die ik niet alleen aan uwe correctie maar ook aan uw **veto** volgaarne onderwerp. Een

203 Idem 50-52.

lijstje van maandwerken die wij zouden moeten lezen gaat hierbij ingesloten. Uit het mede hier ingeslotene van Wormser ziet gij, dat hij bereid is te helpen. Hij kan ons goed te pas komen. - Wat dunkt u van den titel? **De Gereformeerde banier** of **De Reformatie, kerkelijk maandschrift,** zouden dunkt mij de geschikste benaming zijn. Of is er iets juister en beter?

In de tegenwoordige toestand der kerk wordt de tijd van u en de overige predikanten te veel geabsorbeerd door uwe geestelijke bediening, dan dat gij u met de maandelijksche redactie van ieder nummer zoudt kunnen chargeeren. Het is omdat ik dit vooronderstel en daarom ook alleen, dat ik mij zelven voorstel als verzamelaar van de ingezonden stukken, ten einde namentlijk die tot één nummer te redigeeren, die aan Höveker te bezorgen, en ook zelve zoo veel de Heer geeft, mede te werken. Denk eens over dit punt. - Schrijft gij ook aan de collega's over de medewerking met pen en beurs. Hebt gij ook reeds eenige toezegging dienaangaande? Wij moesten dunkt mij met onze afspraken dienaangaande zoo veel mogelijk haast maken. teneinde met 1 December aanstaande het eerste nummer in het licht te kunnen geven. Het doet er eigenlijk zeer weinig toe met welke maand wij beginnen. Zoodra het bepaald is wie onzer met Höveker in dadelijke correspondentie zal zijn en de stukken opzamelen kan alles met levendigheid worden voortgezet.

Het vervolg van de Engelsche brieven over de scheiding[204] gaat hiernevens. Wees zoo goed ze mij na lectuur terstond terug te zenden, daar Bousquet op zich heeft genomen die in goed Hollandsch te vertalen. Misschien zouden wij uittreksels daaruit in ons eerste nummer kunnen plaatsen.

Wat dunkt u van het beroep naar Amsterdam bij al de ongelukkige berigten? Egeling schrijft mij, dat Middel over Hoogl(ied) II vers 14[205] oefenende in het breede heeft betoogd, dat de duif een gewoone en geen tuimelaar[206] was.

Van de actie die tegen de comm(isaris) van policie te Utrecht zal geïnstitueerd worden, meen ik dat wij nog moeten afzien of in alle geval wachten hoedanig de decisie van de rechtbank van Utrecht omtrent de laatste samenkomst is.[207] Ik acht den uitslag zeer onzeker. Groet uwe vrouw hartelijk en de familie Hasselman enz.

Willem de Clercq schijnt in zware strijd omtrent de scheiding te zijn. Hij schreef aan Messchert[208] dien ik sprak, dat hij wel meende **plat en practisch,** datgeene te zullen moeten **doen,** wat hij tot nog poëtisch en bespiegelend had aangeprezen. De Heere versterke ons het geloof.

204 Het is niet duidelijk welke 'Engelsche brieven' zijn bedoeld.

205 Hooglied 2 vers 14: Mijn duive, zijnde in de kloven der steenrotsen, in het verborgene ener steile plaats, toon Mij uw gedaante, doe Mij uw stem horen; want uw stem is zoet, en uw gedaante liefelijk.

206 Een tuimelaar is een duif die zich met allerlei buitelingen laat vallen tot soms dicht bij de grond. Van Hall zal bedoelen, dat het dwaasheid was van de spreker, van een bepáálde soort duif te spreken.

207 Op zondagmorgen 25 september 1836 werd te Utrecht onder leiding van een onderdirecteur van politie een godsdienstoefening ten huize van E. Takken uiteengedreven. De rechtbank te Utrecht sprak een veroordelend vonnis uit; in hoger beroep te Amsterdam volgde vrijspraak. VIERDE DEEL 211-212.

208 Willem Messchert (1790-1844), bekend Réveil-man, aanvankelijk wonende te Rotterdam, later te Amsterdam.

36. Van Hall, 's-Gravenhage 27 oktober 1836

> Scholte lag te Gorinchem ziek van 20 oktober 1836 tot begin januari 1837. In de 'Lijst der texten' lezen we: 'October 20 - wederinstorting der ziekte waardoor de bewusteloosheid voor de voorvallende zaken geduurd heeft tot op 1 January 1837'.

Mijn hartelijke wensch en gebed tot den Heere is, dat uw gezondheid bij den ontvangst dezer eenigsints beter moge zijn. Hetgeen gij dienaangaande mededeelt trof mij zeer. Hij[209] weet wat u en ons nodig is. Voor eene korten tijd zijn wij in dit ligchaam van zonde en onze hope is op Hem die ons eenmaal daarvan verlossen zal. Christus zij en blijve uw rotssteen! Opdat ook deze beproeving zij tot Zijne eer en tot zaligheid uwer ziel.

Hoe is het met uw uitzicht om nog in dit nummer van het tijdschrift een stuk te plaatsen. Zoudt gij indien uwe zwakheid mogt blijven voortduren mij de verzamelde bouwstoffen **over de kerk** ook toezenden? Wat dunkt u van het plan om het laatste adres aan Z.M. daarin te laten afdrukken?[210] Het was dunkt mij goed om daarmee te beginnen, met een kort berigt omtrent de wijze van inzending. Ook omtrent den titel zou ik gaarne uw opinie kennen. Aan Brummelkamp en van Raalte heb ik ten allen overvloede nog eens geschreven. Met Höveker ben ik in correspondentie over de uitvoering, en heb goede moed in den Heere dat het werk wel gelukken zal tot eere Zijns naams.

Met veel genoegen vernam ik uit het Handelsblad, dat de regtbank van Heere(n)veen eene uitspraak heeft gedaan conform aan het Amsterdamsche vonnis.[211] Ik verlang zeer daarvan een afdruk te hebben. Van u, of zoo uwe ziekte voortduurt van uwe vrouw of Hasselman zou ik zeer gaarne spoedig iets omtrent uwe gezondheid vernemen. Gij zult uw rust nodig hebben. Ontzeg u die niet, de Heere zal zorgen voor het werk dat u op de handen is gelegd, wanneer gij niet werken kunt. In de Ned. Stemmen van 1 November zult gij een krachtig stuk van Koenen lezen tegen de godsdienstige vervolgingen. Ik zie hoe langer hoe duidelijker, dat de Heere krachtig doorwerkt in de gemoederen. Er zal eindelijk eene tijd komen, dat ook de achterblijvende(n) mede zullen optrekken. Nu waarde broeder De genade zij met u. Wij hebben de ergsten slagen verdient. Ook deze kastijding, waarin ik als broeder deel kan u ten nutte zijn. Mijne vrouw groet u hartelijk en deelt in uw lot.

P.S. Ik ontvang zoo even de tijding dat de regtbank te 's Bosch wederom heeft gecondemneerd.[212] Ook hier verwacht ik condemnatie.[213]

209 God, de Heere.

210 Het eerste nummer van *De Reformatie* (december 1836) bevatte onder meer: Voorberigt, Inleiding, Adres aan Z.M. de Koning der Nederlanden, Waar openbaart zich de kerk van Christus in Nederland?, De Nederlandsche Stemmen, Berigten.

211 *De Reformatie* I (1837) 51-52; vonnis van 4 oktober 1836. De overwegingen vormen een krachtig pleidooi voor het goed recht van vrijheid van godsdienstoefening voor de Afgescheidenen.

212 Vonnis van 25 oktober 1836. Ds. G.F. Gezelle Meerburg en de anderen werden veroordeeld wegens een godsdienstoefening te Veen. *Schat in aarden vaten* V, 143.

213 Namelijk door het hooggerechtshof.

Reymerink en Karsemeijer zijn wegens het voorgevallene te Hilversum als mishandelaars van den Burgemeester gedagvaard.[214] Ik heb aan van Affelen[215] geschreven voor hen te pleiten. - Alles zal medewerken ten goede.

37. Van Hall, 's-Gravenhage 2 november 1836

Het was een ware vertroosting gisteren uit uwe brief en die van uwe vrouw te vernemen, dat gij een weinig beter zijt. De Heere sterke u verder naar ziel en ligchaam. Ook deze ziekte zij tot Zijne verheerlijking.

De brief van Buddingh las ik. Ofschoon dezelve niet opwekkend is, verheugde het mij, dat zijne benaauwdheid personeel is en dat de duivel bij hem het werk des Heeren in de uitleiding niet bestrijd(t). Ik hoop hem te schrijven.

Ik heb een kort berigt van Intekening voor het Maandschrift gesteld.

En aan Höveker de Inleiding van het eerste nummer met een kort verslag omtrent het voorgevallene met het adres toegezonden. Hiernevens gaan twee stukjes. Zoo gij krachten genoeg hebt lees die dan, of zend ze mij anders spoedig terug, want er moet met drukken haast worden gemaakt.

Hiernevens gaat een lijstje van het geen ik van u bezit. Gij zult mij zeer verplichten door het ontbrekende te completeeren. Wij zijn hier zeer wel en worden gesterkt naar den inwendige mensch. Groen[216] ontving mij vriendelijk. Van Brummelkamp en van Raalte hoor ik niets.

P.S. Het hof heeft heden wederom gecondemneerd. Breedvoerig. Motieven, dat art. 191 Gr(ondwet) niet op ons **als een nieuw** kerkgenootschap toepasselijk was. Gij, Brummelkamp en Deteleff ieder *ƒ* 100, Weimar *ƒ* 15, mevr. Brandt 20, Brandt 25. Twee personen wegens hetzelfde huis![217]

38. Van Hall, 's-Gravenhage 4 november 1836

Gij ontvangt hier ingesloten wederom twee stukjes en het berigt dat reeds op dit ogenblik wordt afgedrukt. Wees zoo goed ze mij zoo spoedig mogeljk terug te zenden, even als de vorige die ik u in het broodtrommeltje toezond.

Van Egeling ontving ik een stuk, dat veel correctie moest ondergaan, maar dan

214 Bos III, 246-257; VIERDE DEEL 443-448.

215 Mr. H.A. van Affelen van Oorde, in 1836 advocaat en procureur te Amsterdam.

216 Mr. G. Groen van Prinsterer.

217 Met de twee laatstgenoemde personen zijn bedoeld de weduwe Sara Brandt-Koopman en haar zoon J.D. Brandt. Beiden werden blijkbaar beschouwd als eigenaar van het pand 'De drie Fonteynen' aan de Lijnbaansgracht te Amsterdam, waar de Afgescheidenen vaak bijeenkwamen.
Volgens Arch. Hooggerechtshof werd Deteleff veroordeeld tot *ƒ* 50 boete (vgl. de inleiding op paragraaf 32).

zeer geschikt is om geplaatst te worden. Het zal echter waarschijnlijk in een volgend nummer moeten geplaatst worden.[218]

In vele opzichten mag ik zeggen dat ik des Heeren bijstand in mijn werk ondervinde. Höveker bevalt mij zeer in de uitvoering.

Van Brummelkamp en van Raalte heb ik de toezegging dat zij zullen medewerken, als zij kunnen. Ten opzichte van het financieele is hunne belofte meer bepaald. Zij verheugen zich zeer in de onderneming.

Geve de Heere u spoedig volkomene beterschap. Groet uwe vrouw en de familie Hasselman. Geloof mij in haast...

39. Van Hall, 's-Gravenhage 20 november 1836[219]

Hartelijk dank voor de aangename tijding, die gij mij ten aanzien van Dom. Scholte mededeeld. De Heere die magtig is en regeert doe hem spoedig geheel herstellen. Uw brief was mij eene regte verkwikking.

De moeilijkheden die het plaatselijk bestuur aan den Hitsert ons in den weg legt verwonderen mij niet.[220] Er moet dienaangaande eene algemeene aanschrijving zijn gedaan. Immers ook te Amsterdam heeft men eene diergelijke maatregel genomen.

Gij zoudt mij zeer verplichten door mij uit de papieren van Dom. Scholten[221] te zoeken en zoo spoedig mogelijk over te zenden, de vonnissen van vrijspraak tegen ZijnEd., mej. Brandt, Brummelkamp, Weimar, Deteleff en broeder Brandt te Amsterdam gewezen deze zomer. Ik weet dat Scholte ze heeft, want wij hebben er hier over gepleit.[222] Ik mis dezelven en wenschte ze achter mijn pleijdooij te laten drukken dat ter perse ligt.

Gisteren kwam hier een persoon van de Smilde om de adressen van Dom. de Cock persoonlijk aan Zijne Majesteit te overhandigen.[223] Het is een ellendig stuk. Maar ook onze ellendige verwarde toestand zal ten goede mede werken, want de Heere regeert. Er begint hier onder de weinige gescheidenen, die zich aaneensloten, meer eenigheid des Geestes, meer geloof openbaar te worden. Groet allen hartelijk van mij en mijne vrouw. In haast...

218 In de eerste nummers van *De Reformatie* komt geen door F.W. Egeling ondertekende bijdrage voor.

219 Deze brief is gericht aan Aarnaut Hasselman. In een gedeelte van diens (dubbel) herenhuis te Gorinchem lag ds. Scholte in deze tijd ziek; EERSTE DEEL 63, 71.

220 In Zuid-Beijerland 'gezegd Den Hitsert' rezen moeilijkheden toen de gemeente aldaar - evenals te Amsterdam - op grond van het koninklijk besluit van 5 juli 1836 vrijheid van godsdienstoefening vroeg. Men zie hiervoor dr. Joh. de Boer, *De Gereformeerde kerk van Zuid-Beijerland 1836-1936*, Rotterdam (1936) 8-10. Inderdaad was er een 'aanschrijving' naar alle gouverneurs van de provincies uitgegaan, teneinde genoemd koninklijk besluit nader uit te leggen en beperkende bepalingen vast te stellen; Bos III, 359-363.

221 Merkwaardig dat Van Hall hier ook door anderen zo vaak gemaakte fout neerschrijft. Hij had reeds zo vaak de naam **Scholte** gebruikt.

222 Namelijk voor het hooggerechtshof.

223 HPKDr, vergadering 21 september 1836; art. 9: Adres aan de Koning zal door één der broederen aan 'Hoogstdezelven' worden overgebracht en ter hand gesteld 'waartoe... is verkozen Broeder H. Sikkens Diaken op de Smilde'.

40. Van Hall, 's-Gravenhage 25 november 1836

Aangenaam zou het mij zijn spoedig wederom eenig berigt van u te onvangen. Zoo gijzelve nog niet moogt schrijven, dan van een uwer huisgenoten. Dom. Buddingh heeft l.l. Zondag hier voor ongeveer 100 menschen ten mijnen huize gepredikt en kinderen gedoopt,[224] voor Scheveningen en 's Graveland.[225] Wij zijn noch door de policie, noch door het gemeen bemoeilijkt.

Karsemeijer en Reijmeringer van Loosdrecht zijn de eerste voor 1 en de tweede voor twee maanden gecondemneerd wegens het gebeurde te Hilversum.[226] De ad(vokaa)t Fortuyn,[227] die voor hen pleitte beschouwd het vonnis als zeer wederregtelijk en onze vrienden als volkomen onschuldig.

Er is geappelleerd, zoodat ik die zaak, als de Heer wil, voor het Hof behandelen zal. Ik geloof, dat er groote beproevingen op handen zijn.

Van het werk van Couprie[228] ontving ik een derde vel ter correctie.

Ik zend het u toe. Want schoon ik het heb nagezien, komt het mij niet gepast voor, dat ik alleen dit doe. Zoo gij belet wordt, laat Dom. Meerburgh het dan lezen.

Nu waarde broeder! De Heere zij met u. Hij zal alles doen medewerken ten goede. In haast.

224 Zondag 20 nov. 1836; vgl. Gunning 512.

225 Bedoeld zal zijn het naburige 's-Gravenzande en niet het bij Hilversum gelegen 's-Gravenland.

226 Boss III, 246-257; VIERDE DEEL 443-448. Willem Karsemeijer en Filippus Hermannus Reijmerink, beiden wonende te Oud-Loosdrecht werden veroordeeld wegens ‘verzet en het toebrengen van slagen’ aan de burgemeester en een politie-agent na een door ds. H.J. Budding geleide godsdienstoefening op 12 juni 1836 te Hilversum. In appèl bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage werd Karsemeijer tot drie dagen gevangenisstraf veroordeeld en Reijmerink vrijgesproken (A.R.A.; Archief Hooggerechtshof, inv. no. 295, arrest 5 april 1837).

227 Mr. Cornelis Josinus Fortuijn (1813-1843), advocaat te Amsterdam, huwde de dochter van de Amsterdamse hervormde predikant J.L. Wolterbeek.
Zeer knap rechtsgeleerde Schreef: *Verzameling van Wetten, Besluiten en andere Regtsbronnen van Franschen oorsprong, in zooverre deze ook sedert de invoering der nieuwe wetgeving in Nederland* (1838-C.S.) *van toepassing zijn*; 3 delen, Amsterdam 1839-1841. Wij achten het niet onmogelijk, dat Fortuijn de schrijver is geweest van het zoveel gerucht makende artikel in het *Algemeen Handelsblad* van 28 januari 1836, getiteld ‘Een woord over het stelsel der Regering met opzicht tot de godsdienstige be wegingen in ons vaderland’. De regering, die - onzes inziens terecht - de schrijver zocht onder de ‘vertegenwoordiger(s) van de balie’, zag, na ampele overweging, af van een poging, tot gerechtelijke vervolging van de (nog op te sporen) schrijver. (Bos III, 145-155)
Wij baseren ons vermoeden op het feit, dat de steller van het artikel slechts onder de rechtsgeleerden kan worden gezocht, op de sympathie van de jeugdige Fortuijn voor de zaak van de Afgescheidenen alsmede op overeenkomst in de geleerde stijl van bedoeld artikel en die van de inleiding van de *Verzameling van Wetten etc.* In beide stukken treffen we ook aan een tamelijk veel gebruik van het cursiveren.

228 Er is geen geschrift bekend door J.C. Couprie *eind* 1836 of in 1837 geschreven.

41 Van Hall, 's-Gravenhage 3 december 1836[229]

Ik heb gezorgd dat er aanstaande Woensdag uitstel zal gevraagd worden en wij zullen dit waarschijnlijk op het certificaat van den Doctor wel gedaan krijgen. Ook de andere zaak zal dan waarschijnlijk worden uitgesteld.[230] Laat onze Scholte dus deswegens gerust zijn. Als het Hof waarvan het uitstel afhangt, niet al te hals(s)tarrig is dan zullen wij dat bekomen. Anders doen wij er aan wat wij kunnen.

Het is eene groote genade zoo wij in deze kommervolle tijd alle onze zorgen op den Heere mogen wentelen; en troost vinden in de verzekerheid der hope. Het leven is kort, de verdrukking gaat ras voorbij en het einde is heerlijkheid. Mochten wij door genade onze roeping en verkiezing zien vastgemaakt. Ik voel mij meer en meer verbonden aan alle degeenen, die in de verdrukking deelen. Groet Scholte hartelijk van mij, als mede zijne vrouw. Hij zal het eerste nummer der Reformatie en mijn pleijdooij door boekverkopers gelegenheid ontvangen hebben. Zoo hij niet al te zwak is zou het mij hoogst aangenaam zijn, zijn oordeel over beide stukken te kennen. Er is hier thans een kleine gemeente georganiseerd, waarvan eenige Scheveningsche visschers de eigenlijke kern uitmaken. Golverdinge gaat voor in het gebed. Ik neem de functie van Diaken provisioneel waar en er is gemeenschap der heiligen onder ons kenbaar.

De laatste Storm heeft hier veel schade aangericht. Ik ben op eene merkwaardige wijze bewaard gebleven, daar ik van Scheveningen kwam wandelen en de weg bezaaid lag met bomen en alles rondom mij kraakte. De arm des Almachtigen is niet verkort. Er zou een concert in de Luthersche kerk zijn, maar de Storm heeft er in geblazen. Prins Alexander[231] is zwaar gekwetst. - De Heer zal opstaan tot den strijd! De geestelijke wapenen zullen niet ontbreken, indien wij slechts tot Zijn volk behooren.

P.S. Zoo gij eenige berigten over de toestand der gemeenten hebt voor de Reformatie, zend ze mij dan vooral toe.

42. Van Hall, 's-Gravenhage 8 december 1836[232]

Gelief aan onzen broeder Scholte te berigten, dat alle de zaken gisteren door het Hof zijn uitgesteld tot Maandag 9 January aanstaande.

Ik hoop dat de Heere hem dan zoo verre mag hersteld hebben dat hij kan overkomen en bij mij logeeren.

229 Ook deze brief werd, evenals no. 39, geschreven aan A. Hasselman te Gorinchem.

230 Vergelijk noot 188. Met de 'andere zaak' is bedoeld een appel van G.L. de Hoop c.s. (EERSTE DEEL 106) Ook in deze zaak wees het hooggerechtshof arrest op 8 maart 1837 (Arch. Hooggerechtshof 205/4204).

231 Prins Alexander (1818-1848), zoon van de latere Koning Willem II.

232 Gericht aan A. Hasselman te Gorinchem.

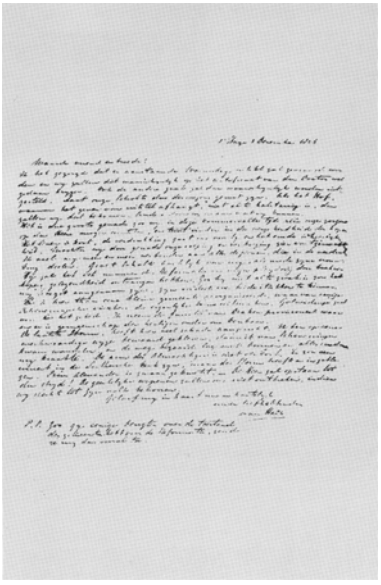

A.M.C. van Hall, 's-Gravenhage 3 december 1836

43. Van Hall, 's-Gravenhage 29 december 1836

Dit is de eerste brief waarin Van Hall gewaagt van het surveilleren van de politie in de omgeving van zijn huis tijdens godsdienstige samenkomsten.[233]

Reeds lang zie ik reikhalzend naar eenige letteren van u uit, vooral wenschende iets van uwe beterschap te vernemen. Ik mag den Heere vurig voor u bidden, en ben in het geloove ten volle verzekerd, dat ook deze uwe ziekte medewerken zal ten goede, zoo wel voor u personeel, als voor de zaken der kerk. Schrijf mij vooral spoedig eens, ook of er nog vooruitzicht bestaat, dat gij den 9den January hier zijt.

Zoo gij komt breng dan uw vrouw en kind mede. Het zal ons eene groote vertroosting zijn u allen bij ons te zien.

De weg wordt voor mij en mijne beste vrouw steeds enger en moeilijker. Maar de levende God, onzen hope, laat zich niet onbetuigd en de strijd zal nog wel veel banger worden! Ons leven teerder voor den Heere! In de laatste weken heb ik aan zenuwachtige koorts gesukkeld. Dit was mij te midden van veel werk, dat ook door het maandelijkse werk der Reformatie vermeerd wordt tot groote beproeving. Wij zijn in de woestijn. Mijne vrouw ondervindt zulks even als ik. Het geloof en de hope blijft echter. Zijne hand laat ons niet los. - De verhandeling van Hasselman[234] over de hope was mij tot groote vertroosting. Ik beschouw dat stuk als een verblijdend teken des tijds; als een bewijs dat de Heere in de gemeente zijnen Geest nog uitstort. Sedert het verblijf van Buddingh alhier heb ik niets van hem vernomen.[235] Hier zijnde was hij in veel strijd. Er zijn er velen en daaronder is hij, die door ongelovigheid bestreden worden. Ik heb daarvan in de laatste tijd ook al iets ondervonden. Dikwijls mag ik echter de vrijmoedige toegang hebben, schoon mij de troostrijke bevindingen van gemeenschapsoefening ontbreken. Ik kom meer en meer in een **harde** school, maar ik weet, dat dit goed voor mij is.

Van Raalte is l.l. Zaturdag bij défault gecondemneerd.[236] Hij zal tegen dit vonnis in oppositie komen. Zoo mijne gezondheid het toelaat zal ik misschien voor hem pleiten. Ik heb veel met hem te doen.

Hier is thans een kleine gemeente, echter zonder kerkeraad, waarbij ik de functie van Diaken waarneem. Golverdinge is uit drie anderen door het lot tot voorganger gekozen. Namentlijk om preken voor te lezen en te bidden. Zijn gebed is goed, maar hem ontbreekt de vrijmoedige toegang, waardoor de verkeerde hoek waarin hij zit te zeer als een voorbeeld tot navolging aan de gemeente wordt voorgesteld.

Van de plannen der Regeering[237] verneem ik niets. Het onzekere van onze

233 Bos IV, 118-132.
234 J. Hasselman (te Aalst), *De hope, Godsdienstige verhandeling over Rom. XII: 12*, 's-Gravenhage 1836.
235 Bos IV, 120 (noot 2). Budding preekte te 's-Gravenhage in november 1836.
236 Vonnis rechtbank Zwolle 24 november 1836 - Van Raalte werd tot drie maanden gevangenisstraf veroordeeld; *De Reformatie* I (1837) 57.
237 Namelijk tot erkenning van de Afgescheiden gemeenten.

toestand is pijnlijk. L.l. Zondag werdt mijn huis door policie-dienaars bewaakt, maar, waarschijnlijk omdat wij ten gevolge van de storm met minder dan 20 vergaderd waren, is er verder niets gebeurd. Over de Reformatie heb ik eene brief van de Cock, die daarin 1°. zijn ongelukkig adres wenscht opgenomen te hebben, 2°. daarin zijne antigereformeerde denkbeelden over den doop wil plaatsen. Ik heb ZEW. geantwoord. dat ik tegen beide punten was, en voor zoo verre zulks van mij afhing weigeren moest, maar dat ik er aan u en Brummelkamp over schrijven zoude. Bij gelegenheid hoop ik uwe opinie daarover te vernemen. Ook wilde de Cock een stukje in de Reformatie schrijven, **tegen de openbaarheid** der godsdienstoefeningen!

De Reformatie, vooral de berigten, daarin voorkomende, maken op sommige voorstanders der waarheid, zoo als Groen, W. (van) Hogendorp[238] enz. nog al indruk. Dirk (van) Hogendorp, hoewel hij zoo veel gedecideerder Christen is, blijft vijandig tegen de scheiding. Hij heeft ons echter lief, dit merk ik duidelijk. Maar de omgang met hem blijft moeilijk. Over het geheel heb ik met mijne vrouw geene andere omgang dan met de arme gescheidenen. Ook dit is eene zaak, waarin het vleesch moet worden gekruisigd. Mijne vrouw groet u en de uwen hartelijk. Zoo uwe krachten u zulks niet toelaten, antwoord mij dan niet. Maar verzoek dan tog een der uwen mij eens omstandig uwe toestand te beschrijven. Groet Hasselman en zijne vrouw, vooral uwe vrouw. De genade zij met u.

P.S. Het jaar 1836, waarvan Bengel[239] zooveel heeft gepropheteerd spoed(t) ten einde. Ik kan mij niet begrijpen, dat het in zoo veel onzekerheid ten einde zou lopen. Het is dan ook nog niet om.

Mochten onze lampen brandende zijn!

44. Scholte, Gorinchem 31 december 1836

Hartelijk geliefde vriend en broeder in Christo!

Uwe brief van eergisteren was de eerste die ik hedenmorgen met eenige helderheid mocht lezen. Naar het lichaam zou ik zeggen dat ik hersteld was, doch ben zwak, maar naar de ziel verkeer ik in eene wonderlijke toestand; denken kan ik goed over personen en zaken, maar wat tot het daadlijk leven betrekking heeft is mij geheel vreemd, en daaromtrent is het als of ik in eene droom verkeer. Gedurende de laatste weken mijner ziekte vooral, heb ik veel van de boosheid van mijn hart ontdekt, zoo dat ik (met) volle nadruk kan zeggen onrein, onrein van 't hoofd tot de voetzolen. Ik kan nu geheel gemakkelijk begrijpen hoe de wareld zoo zorgeloos daarheen gaat, maar ze is er

238 Willem van Hogendorp (1795-1838); men zie voor hem, Kluit, *Het Réveil*, register. Uit de onderhavige zin kan men concluderen, dat het eerste nummer van het tijdschrift *De Reformatie*, hoewel gedateerd 1837, reeds eind 1836 verscheen.

239 Johann Albrecht Bengel (1687-1752), Luthers theoloog. Vurig voorstander van het Chiliasme. Volgens hem zou het 'duizendjarig rijk' in 1836 aanvangen. Men zie voor hem: *Christelijke Encyclopedie* I, Kampen 1956, 556.

in mijne oogen niet beter door ge worden, hoewel ik aan de andere kant hoop dat mijne ontdekkingen van mijn eigen bestaan mij zachtmoediger maken tegen degeenen die tegenstaan. Uitwendige werkzaamheden heb ik nog niet en kan ook nog niet, want als ik een weinig lees dan begrijp ik er verder niets van. Menschen zie ik bijna niet als zeer bekenden en vertrouwden, want ik vrees dat ik hen hetgeen ik denk als waarlijk gebeurd zal vertellen en dus liegen hetgeen meermalen geschied is; bovendien duld(t) mijne zwakte het niet. De dingen die dan ook dagelijks gebeuren zijn mij vreemd zoodra het verder komt als denken; alles wat er gedurende mijne ziekte is voorgevallen hangt nog als een droombeeld. Mijn leven is dus geheel beschouwende. Tweemaal ben ik in een besloten rijtuig een eindje op de straatweg geweest, maar alles is mij vreemd. Wat er dus van mij worden zal zal de tijd leeren, ik heb al eens gedacht dat deeze toestand veel overeenkomst heeft met die van Bilderdijk in zijnen laatste tijd, doch deeze maakte nog heerlijke verzen. Gij begrijpt dat ik er in dien toestand niet aan denken kan om naar den Haag te komen. Ook heb ik geen dagvaarding. Wees dus zoo goed Maandag voor mij naar van Maanen te gaan en te vragen dat hij het nog onbepaald uitsteld; zoodra ik de mogelijkheid zie om voor de raad te verschijnen zal ik er kennis van geven, want ik ben er op gesteld om zelf te koomen dewijl mij de zaak zoo eenvoudig, klaar en duidelijk is. Van Budding heb ik ook in het geheel geen tijding, ik zou hem gaarne eens zien. De tijd is wonderlijk en moeilijk, doch ieder oogenblik kan er een uitbarsting in de wareld koomen die het harte der menschen zal doen sidderen. Wat er ook gebeuren mooge, de waarachtig gelovigen zullen er niet het slechts aan zijn, maar ik geloof dat er algemeene behoefte onder Gods volk is om los gemaakt te worden van de wareld, want al wordt de wareld niet in ruime teugel gevierd, het harte zit er aan vast, en er is nog weinig te bespeuren van de practijk der eerste Christenen. Ook daartoe heeft de kerk duchtige reformatie noodig, maar dat zal de Heere moeten doen. Het zal genade zijn als wij in zijn hand werktuigen moogen zijn om mede een steen aan Jeruzalems muur toe te brengen. Beproeving en strijd is daar toe de beste voorbereiding. De Heere neeme ons af wat wij te veel hebben en schenke ons hetgeen wij missen.

De stukjes van de Cock moeten volstrekt niet geplaatst worden; de Reformatie mag zich zelf niet verlo(o)chenen; getrouwheid aan de beginselen door God ons geleerd moet opwegen tegen het gevaar van miskend te worden. De praktijk van de Cock doet mij niet veel eensgezindheid vooruitzien; de eerste brief aan de Corinthen is ten hoogste nuttig voor de gemeenten maar derzelver praktijk vereischt zelfverlo(o)chening.[240] Wat het stilzwijgen der regering betreft, dit is wel pijnlijk voor het vleesch, maar wat nood - het zaad is in de aarde geworpen, en zal vrucht dragen, maar het moet eerst sterven.

Het is nu bijna ten einde gelopen jaar bewijst weder de ijdelheid der menschelijke berekeningen. **'Waakt dan want gij weet niet wanneer de ure komen zal',** wordt dikwijls bij het rekenen vergeten. Mochten wij letten op de

240 Vermoedelijk had De Cock in zijn 'stukjes' iets geschreven naar aanleiding van (een gedeelte van) 1 Corinthe. De stukjes werden niet geplaatst, zoals we lezen, en we kennen hun inhoud niet.

tekenen der tijden, dat de Heere ons bereid vinde wanneer Hij komt. De Almachtige God heilige de beproevingen van u en uwe vrouw. Groet haar hartelijk van ons; de genade onzes Heeren Jesu Christi zij met ulieden. Groet alle de broeders; de familie Hasselman groet u. Blijf mijner in uwe gebeden gedenken.

Uw vriend en broeder
H.P. Scholte

(P.S.) Schrijf mij zoo spoedig mogelijk. Indien het noodig is zal de docter weder een attest geven; zoo niet dan spaar ik de onkosten.
Vale

Hoofdstuk 18
Correspondentie (45-140) mr. A.M.C. van Hall - ds. H.P. Scholte 1837

45. Van Hall, 's-Gravenhage 3 januari 1837

De berigten omtrent uwen toestand waren mij, ofschoon niet verblijdend, hoogst welkom. Blijf mij zoet en zuur mededeelen en mogt de Heere mij genade geven om te lijden met de lijdenden. Van Buddingh, die sedert 8 December te Rheenen is, kreeg ik deze morgen eene brief, die allerakeligst was. Wat wordt dat plantje des Heeren in ons land geschud? Hoe schud(t) ook bij (mij) inwendig alles! Maar ik mag nogtans van harte in den gelove zeggen 'Geen nood! de beloften zijn daar'.

Ik heb den President en van Maanen over het uitstel gesproken. Zij nemen er beiden genoegen in, zoodat de zaak waarschijnlijk uitgesteld zal worden. Tot hoe lang of onbepaald hoop ik u later te melden. Een nieuw getuigschrift van den docter hebben wij niet nodig.

Ik ben door des Heeren goedheid veel beter, maar tog nog zwak. Het uitwendig kruis wordt iedere dag zwaarder. De zonde van binnen woelt als eene bruischende zee. Ook ik kan zeggen, dat ik veel zonde leerde kennen, maar het hoofd tog nog omhoog hebben. Groet alle broeders en vrienden van mij en de mijnen.

46. Van Hall aan Budding, 's-Gravenhage 6 januari 1837[1]

Wij geven van deze brief slechts enige fragmenten.

Uw laatste brief was mij, hoe treurig ook de beschrijving van uw troosteloozen toestand is, die daarin voorkomt, welkom. Nu weet ik ten minste hoe gij het hebt en mag eenigszins deelen in uw lijden, want ook mij zijn de pijlen des Satans niet geheel en al onbekend, en zoo ik nog zùlk een gevoel niet heb van de duisternisse, waarin ik verkeer, dan is het waarschijnlijk omdat ik de duisternisse nog meer dan gij liefheb.

...Wat mij betreft, de rust van mijn huis, van mijne Suze en van vele dierbare betrekkingen is werkelijk verstoord. Menschelijkerwijze beschouwd kan armoede, ja de bedelstaf zelve mijn lot worden. Mijne ijdelheid en eerzucht wordt dagelijks gekrenkt, het vleesch op allerlei wijzen gepijnigd.

1 Gunning 473-474; Gunning dateert deze brief abusievelijk 6 januari 1836.

...Middellijkerwijze hebt gij medegewerkt om mij uit mijne sluimering en verslapping op te richten, en mijne Suze en ik zijn u daardoor grootelijks verplicht. Gezegend is het uur waarop gij den eersten voetstap binnen mijne woning hebt gezet.

...Ik hoop overigens dat gij Rhenen zult verlaten en werkzaam worden. Komt gij ook nog in 's Hage? Dit zou ons recht aangenaam zijn.

47. Van Hall, 's-Gravenhage 10 januari 1837

Gisteren is er opnieuw eene dag bepaald voor de Gorkumsche zaak en wel Maandag 6 February aanstaande. Ik hoop dat uwe ligchaams en zielskrachten dan zoo verre hersteld zullen zijn, dat gij de reis zult kunnen ondernemen. Hoe verlang ik u te zien en te spreken. - Daar het Hof geen nader uitstel meer zal geven, geef ik u in bedenking of gij mij ook uwe punten van verdediging wilt mededeelen. Zoo als ik u reeds vroeger meld(d)e ben ik omtrent de competentie van een geheel ander gevoelen dan gij. Maar zoo ik door u overtuigd wierdt, zou ik gaarne (indien gij wederom belet wierdt) de zaak voordragen en anders zouden wij uwe bedenkingen schriftelijk mededeelen.

Op den weg, die ik met mijne beste vrouw bewandel, leeren wij meer en meer het gewicht van onze zonden, maar ook het gewicht der verlossing in Christus kennen. Of wij deel hebben aan Hem? Ziedaar hetgeen meer en meer de **vraag** wordt. Er is een lange tijd geweest, dat wij ons dat alles zoo gemakkelijk toeëigenden. Ik **hoop** echter, dat er allengs eene ware begeerte naar Hem zelven in ons harte komt, maar het is strijd en worsteling waardoor het Koninkrijk der Hemelen verworven wordt en die is pijnlijk.

Ik ben een weinig sterker dan voorheen. **De Reformatie** kost mij veel tijd, zoo als gij wel denken kunt en ik heb onverhoopt, hier nog al practijk. Tot mijne verwondering heeft de policie die hier des Zondags mijne deur bewaakt, nog geene actie begonnen, ofschoon wij altoos boven de twintig en soms met veertig menschen vergaderen. De genade zij met u. Groet uwe vrouw...

P.S. Zoo het mogelijk is laat mij dan eens spoedig wat van u vernemen.

48. Scholte, Gorinchem 13 januari 1837

Hartelijk Geliefde Vriend en Broeder in Christus!

Ik kan tot roem van 's Heeren goedertierenheid u melden dat er den 2den January eene geheel onverwachte verandering in mijne zielstoestand heeft plaats gegrepen, welke blijvende schijnt te zijn, zoo dat ik sedert dien tijd met volkomene bewustheid de dingen die mij omringen kan gadeslaan en behandelen. Ik kan u niet genoegzaam het wonderlijke voor mijn gevoel beschrijven van de verandering, en ik heb dan ook sedert dien tijd weder bezig kunnen zijn met het nagaan der dingen welke in mijne ziekte waren voorgevallen en waarvan ik slechts eene flaauwe en verwarde herinnering

had; voornamelijk ben ik bezig geweest met het beroep naar Amsterdam dewijl ik van de Kerkeraad eene brief

had ontfangen om beslissend antwoord te geven. Ik heb voor dat bepaalde beroep moeten bedanken, en heb zoo getrouw mogelijk aan de Amsterdamsche gemeente geschreven, en hoop dat het eene gezegende indruk op de Gemeente mooge maken.[2] Het is nu tevens beslischt dat ik de zoogen. Domine's montering afleg; als het kan hoop ik daarover een kort stukje in de Reformatie te zetten.[3] Ik hoop u ook in het begin van de volgende week een paar berichten voor het tijdschrift toe te zenden. Tegen den 2den Februarij ben ik gedagvaard te Haarlem wegens prediking te Zaandam 12 Mei 1836.[4] Het voornemen is dus om van Haarlem naar Den Haag te koomen zoo de Heere mij daartoe krachten geeft. Ik had nog al gedacht dat Do. de Cock wiens procedure te Amsterdam een week was uitgesteld[5] mij eens zou koomen bezoeken, doch Z.E. is in dien tusschentijd weer te Huizen geweest. Hij schijnt hoewel hij zooveele gemeenten in Groningen en Drenthe heeft, in de andere provincien druk rond te reizen en te preeken, waarschijnlijk om zijne gevoelens te verspreiden.[6] Het is van binnen en van buiten in de Kerk duister, maar de Zonne der gerechtigheid blijft dezelve. Zalig hij wiens harte door die Zonne verlicht en verwarmd, de duisternis zien mag en genade ontfangt om te bidden dat het licht mooge doorbreken. Het fundament der Kerk is onwankelbaar, maar er wordt thands veel hout, hooi en stoppelen op gebouwd. Gelukkig zoo het vuur der beproeving al dat ontuig verbrand(t) eer de dag der vergelding komt. Ik heb gedurende mijne ziekte veel in stilte mooge bezig zijn met de dingen der waarheid en der Kerk; en ben meer dan ooit gekant tegen de practische Atheisterij in de gemeenten. Behaagd het de Heere mij nog verder in Zijne Kerk te gebruiken en mijne tong en pen vaardig te maken, dan zal ik er zeker niet veel lof bij de groote hoop meede behalen. Maar wat er ook mooge gebeuren ik wensch van den Heere genade te ontfangen om getrouw te zijn.

Geliefde broeder! ik heb in uwe brief met eenige bekommernis gelezen hetgeen gij mij omtrent uzelf schrijft. Nooit kunt gij ernstig genoeg **vragen,** nooit getrouw genoeg onderzoeken **wiens eigendom gij zijt;** omdat onze door God gereformeerde Kerk dit erkende, zondt zij in de catechismus de vraag vooruit, welke is **uwe** eenige troost beide in leven en in sterven? Waarop voor de

2 Het beroep werd uitgebracht 16 november 1835! De kerkeraad verzocht augustus 1836 Scholte te beslissen; 26 december 1836 volgde een rappel. DERDE DEEL 19, 22-25.

3 *De Reformatie* I (1837) 191-202: 'Iets over het zoogenaamde ambtsgewaad der predikanten'. Scholte schrijft onder meer over de 'driekanten steek, mantel, bef en korte kuitbroek' dat deze werden 'eene zoogenaamde montering voor de Gereformeerde predikanten, hoewel echter de Aansprekers, die iemands overlijden aan de huizen rondzeggen, ook nog, ten minste te Amsterdam, van zulk eene montering gebruik maken'. (197)

4 Scholte preekte 12 mei 1836 tweemaal te Zaandam. (Lijstder texten). Men zie ook Van der Does, *Afscheiding* 250.

5 Op 10 januari 1837 werd ds. H. de Cock tezamen met Ebbe Kooij en Isaac Kooij, te Amsterdam vrijgesproken inzake godsdienstoefeningen te Huizen (Rechtb Amst, inv. no. 217).

6 Ds. H. de Cock bezocht in het tijdvak 6 tot 9 januari 1837 de gemeenten te Huizen, Bunschoten, Amersfoort en preekte ook te Voorthuizen en Putten (VIERDE DEEL 38, 64, 107, 108).

gekenden des Vaders geen ander antwoord zijn kan als er gegeven wordt. Nam. met lijf en ziel het eigendom van Christus te zijn enz. Nooit zult gij ernstig genoeg kunnen zien naar de vruchten van zulk eene verlossing; maar ik bid u wacht u voor de doolhoven en kreukelpaden, waarin een zich zelf en niet Christus verheffend geslacht van vroomen sints jaren heeft omgezworven; wacht u om van Christus Mozes te maken. De strijd en worsteling des geloofs is wel pijnigend voor het vleesch, maar zalig voor den geest want de vruchten van Christi zoendood worden er in gesmaakt; maar de donkerheden en worstelingen die wij ons berokkenen door van Christus tot Mozes te vluchten zijn pijnlijk voor geest en vleesch beiden maar brengen geene troost mede, want die vloeit alleen uit de fontein die gegeven is voor de zonden van den huize Jacobs. Twijfelen is geen heiligheid, en de Heere wordt er niet door verheerlijkt.

De Heere leide u en uwe beste vrouw naar Zijnen raad en dan zal alles wel zijn; groet alle de broeders van mij, ook van mijne vrouw en de familie Hasselman hebt gij de groete,

Uwe liefhebbende Vriend en Broeder
H.P. Scholte

49. Van Hall, 's-Gravenhage 14 januari 1837

Van Hall schreef op 14 januari twee brieven, deze en de volgende (no. 50).
Van het voornemen in de eerste brief geuit, een catechisatieboekje voor kleine kinderen uit te geven, wordt reeds in de tweede afgezien. Scholte gaat na enige tijd zelf een leerboekje verzorgen, namelijk: *Kort onderwijs in de leere der waarheid en de praktijk der godzaligheid, benevens de historie der Heilige Schrift*, J. van Golverdinge, 's-Gravenhage 1837.[7]

Door Ooms die wegens eene zeer noodlottige zaak, die meer voor eene mondelinge, dan schriftelijke mededeeling geschikt is Gorkum bezoekt, ontvangt gij deze brief.

Ik wenschte u hoofdzakelijk te vragen of het met uwe goedkeuring zou zijn, dat ik met Golverdinge eene nieuwe uitgave bezorgde van de kleine catechismus van Koelman voor **zeer kleine kinderen**.[8] Er is daaraan totaal gebrek. Mijn voornemen zou zijn slechts enkele verouderde spreekwijzen te veranderen, maar die op een klein lijstje achteraan aan te geven. Hartelijk verlang ik iets van u te vernemen over uwe gezondheid en al het overige. Zoo gij mij op het bovenstaande een woord kunt antwoorden, verpligt gij mij zeer. Er is wezentlijke behoefte aan zoo iets. Heden nacht heeft het hier wederom vreesselijk gestormd. Jehova's oordeelen zijn over de wereld. Mochten alle de

7 Menzie voor dit boekje en de beschouwingen waartoe de uitgave aanleiding gaf op de synode van 1837: *Een schat in aarden vaten* II 85-86.

8 Jacobus Koelman (1633-1695), belangrijk persoon uit de Nadere Reformatie. De Bie en Loosjes, V, 's-Gravenhage 1943, 103, noemt dit werk niet; vermeldt dat de bibliografie Koelman een moeilijke zaak is. Wel wordt genoemd *Historische Catechismus over de H. Schriftuur en twaalf Bijbelsche geschiedenissen... zeer dienstig tot oeffening van de jeugd*, Utrecht 1751, 2e druk aldaar 1754.

geloovigen worden verzekerd en verzegeld. Bidden wij voor elkander waarde broeder.

50. Van Hall, 's-Gravenhage 14 januari 1837

Na de inleggende[9] te hebben toegemaakt ontving ik de uwe van gisteren, die mij tot innige zielevreugde verstrekt.

Ik geloof dat het nu best zal zijn dat wij met de uitgave van de Catechismus wachten tot wij elkander spreken. Hartelijk verlang ik u te zien. Eene uitdrukking in mijne vorige scheen in uw oog het gevolg van eene stelselmatige verootmoediging te zijn, die niet dan voedsel voor hoovaardij oplevert. Wellicht heb ik mij verkeerd uitgedrukt. Maar dit kan ik u verzekeren, dat ik hoewel omringd van velen, die het hoofd laten hangen als eene bieze, voor mij zelven, even veel afkeer wensch te hebben, tegen eene gemaakte droefheid als tegen een gemaakt geloof.

Dat gij uw priesterlijk gewaad aflegt verheugd mij.

51. Scholte, Gorinchem 27 januari 1837

Veelvuldige drukte met de zaken der Kerk hebben mij verhinderd met Ooms eenige letteren mede te geven. Ik ben bij voortduring door 's Heeren goedertierenheid welvarende; doch blijf zwak en ben spoedig vermoeid wanneer ik wat veel inspanning heb. Ik ben Zondag avond weder in de bijeenkomst ten huize van broeder Hasselman geweest, en Dingsdag avond ben ik voor het eerst bezig geweest in de bediening; ik had veel opening in de werkzaamheid, doch was de volgende morgen wederom zeer gedrukt op de zenuwen; er is reeds veel in den dienst verteerd. Ik heb evenwel nog lust om het overige mijner krachten ten dienste der Kerke over te geven. Ik hoop dat de Heere mij wijsheid schenken zal om mijne krachten zoodanig te besteden dat de Kerk er het meeste nut en de Heere er de meeste eer van trekt. Ik heb aan den President en Officier te Haarlem geschreven dat mijne krachten mij niet toelaten de reis aan te nemen en heb verzocht uitstel van de procedure. Ik hoop nu aanstaande week Vrijdag[10] met mijn vrouw en kind naar u toe te koomen. Doch nu wenschte ik gaarne van u te weeten hoe mijne meede appellanten doen moeten; is het genoegzaam dat zij eenen procureur stellen die in hunnen naam aan de rechtbank zegt dat zij zich in hunne verdediging en eisch houden aan het geen ik gezegd heb; of moeten zij zelf koomen? Ik geloof dat het eerste het min kostbaarste zijn zal. Ik verzoek hierop spoedig antwoord omdat ik hen dan nog moet schrijven.

Onze Budding verkeerd aanhoudend in eene zeer donkere toestand. De Heere alleen kan hem in deeze toestand helpen, doch ik heb veel hoop dat deeze

9 Men zie ook de vorige paragraaf.
10 3 februari 1837.

langdurige beproeving zoo wel voor hem als voor de gemeente tot zegen zijn zal. Ik heb in mijne langdurige ziekte de wijsheid des Heeren moogen opmerken. Door de gedurige inkeering tot mij zelven zijn mij veele zaken duidelijk geworden die vroeger als in eene nevel gehuld waren; maar wanneer ik zie op het Woord Gods, hoe het moest wezen en daarbij op de veelvuldige ongestalten zoowel in mij zelf als in de gemeente, dan moet ik zeggen, wie is tot deeze dingen bekwaam. Ik heb echter goede moed. De weg waar wij in zijn is naar Gods Woord. De fondamenten zijn door den Heere gelegd en wat ons ook mooge uit de hand vallen, de Koning der Kerk is de getrouwe en onveranderlijke. Onze bede zij maar om getrouwmakende Genade. Met en door Hem zullen wij zekerlijk overwinnen, ook over ons eigen vleesch dat vijandschap is tegen God, want de rotssteen onzer hoop is onwankelbaar. Ik heb de afloop der Amsterdamsche commissie uit eene brief van Obbes vernomen en heb daaruit gezien, dat Z.M. het oude lesje alweder heeft opgezegd; ik verwacht weinig goeds van zulk antwoord doch verlang er toch na omdat wij daaruit weder verder zullen leeren welke de weg des Heeren is.[11] Hier in de windstreken is het stil, doch de vastigheid der gemeente neemt toe. Ik heb over de aflegging der kleding eene brief van **Beeuwkens**[12] gehad, die mij de noodzakelijkheid daarvan nog uit een ander oogpunt als zeer duidelijk getoond heeft; ik kon niet denken dat het paapsche suurdezem zoo diep ingeworteld was bij menschen die wij anders als verstandig in de waarheid zouden aanzien; hierover nader.

Groet uwe vrouw en de overige broeders hartelijk van mij. Mijne vrouw groet u. Genade, vrede en blijdschap worde ul. rijkelijk vermenigvuldigd. Gedenk in uwe gebeden aan uwen broeder in Christus.

52. Van Hall, 's-Gravenhage 30 januari 1837

Bij mijn terugkomst uit Amsterdam vond ik uwe letteren.

Bij voorraad verheugen wij ons in uwe overkomst. Zoo gij kunt schrijf mij dan of wij u met het eeten zullen wachten. Het let ons niet om 5, 6 uur of later te eeten. Zoo gij met eene diligence komt schrijf mij dan het uur, opdat ik u kan komen afhalen.

Het is volstrekt niet nodig dat de overige beklaagden zelve komen. Eenen Procureur te constitueeren is minst kostbaar; maar dit kunnen zij wellicht uitwinnen, want indien zij défault laten gaan, en gij wierdt vrijgesproken, zouden ook zij in vrijspraak moeten deelen.

Van Buddingh ontving ik eene korte brief uit Zeeland (Middelburgh). Hij is nog donker, maar tog wederom werkzaam. In het land van ter Goes hebben zich wekelijks velen gescheiden. Ook hier zijn wederom eenige leden van het ligchaam Christi openlijk voor hunnen Heer en Koning uitgekomen. Uw besluit

11 Slaat op het adres van N Obbes Dzn., J.D. Brandt en anderen te Amsterdam, waarin vrijheid van godsdienstoefening werd gevraagd - EERSTE DEEL 36-44; TWEEDE DEEL 23-36; Bos IV, 1-43.

12 Lambertus Beeuwkes of Teunis Johannes Beeuwkes, wonende te 's-Gravenhage; vergelijk hoofdstuk 17, noot 200.

om de monteering af te leggen baart veel opzien. Men beschouwt de predikanten als behoorende tot eenen **geestelijken stand.** Die er het meest tegen hebben zijn diegeenen welke, schoon zuiver in de leer, practicaal van de vroomen een soort van **Roomsche** heiligen maken.

Door tijdsgebrek moet ik afbreken. Te Amsterdam zit da Costa deerlijk vast, maar in de Clercq en Gildemeester[13] vond ik werkzaamheid omtrent Sions opbouw. En tog blijft ook da Costa een voorbereidend werk doen. Groet allen de broeders en zusters van mij.

53. Van Hall aan Budding, 's-Gravenhage 11 februari 1837[14]

In februari 1837 kwam (vermoedelijk bij Van Hall) het plan op, enige Scheveningse vissers die brodeloos waren geworden doordat zij op dè zondag niet wilden werken, aan een vissersvaartuig (pink) te helpen. Voor zover wij uit andere stukken kunnen nagaan, heeft de uitvoering van het plan *ƒ* 6600,- gevergd (brief 143). Geldschieters zijn in de loop der jaren geweest: G. Groen van Prinsterer, Van Hall, H.J. Koenen, A.C. van Raalte en Scholte.[15] Hoeveel ieder van deze personen precies heeft geleend, wordt uit de bronnen niet duidelijk.

Wèl weten we dat in 1839 of 1840 het kapitaal was teruggebracht tot *ƒ* 6000,-, aangezien er 'door de dood van van Hall een aandeel van *ƒ* 500,- is vervallen'.[16]

In mei 1837 worden de samenkomsten der Afgescheidenen te 's-Gravenhage bezocht door onder anderen 'Cornelis Roeleveld met deszelfs zoon, Arie de Lange, Matthijs Taal, Klaas van den Dijk (en) Maarten Plokker, alle visschers en wonende te Scheveningen;...' Vermoedelijk hebben deze personen de pink bevaren.[17]

Aanvankelijk trad als administrateur der 'rederij' op Jasper de Mas[18] en gedurende de jaren 1840-1845 P. Varkevisser te Scheveningen.[19] In 1845 steit laatstgenoemde voor beide (!) schuiten te vernieuwen 'tegen 1 Februari 1847'. Daarvoor zal nodig zijn ongeveer *ƒ* 4000,-. Vermoedelijk is in die tijd - mede tengevolge van het aanstaande vertrek van Scholte - de 'rederij' geliquideerd.

In onderstaande brief vraagt Van Hall aan Budding een deel van het benodigde kapitaal te willen fourneren. Uit de gegevens van brief 143 blijkt dat Budding aan dit verzoek niet heeft voldaan.

13 Henri Gildemeester behoorde totde Amsterdamse Réveil-kring; Kluit, *Het Réveil*, register.
14 Gunning 515.
15 Réveil-Archief (Amsterdam) - Verzameling H.J. Koenen, Ingekomen brieven van H.P. Scholte over de jaren 1840-1845, brief van 7 september 1840.
DERDE DEEL 285 (brief van H.J. Koenen), 171 (brief van A.C. van Raalte over 'revenuen der Pink').
16 Koenen / Scholte, (noot 15), brief 7 september 1840.
17 Bos IV, 129-130.
18 Koenen / Scholte (noot 15) brieven 1840-1845.
19 Idem, brief van 7 oktober 1845.

Met mijne beste vrouw en één mijner dienstboden te gelijk ben ik door de griep aangetast. Inwendig heb ik het goed; maar naar het lichaam ben ik zóó zwak dat ik, zoo er geen nood was, u niet zou schrijven. De reden van mijn geschrijf is dat er eenige visschers van Scheveningen hun brood kwijt zijn, doordien zij, op den dag des Heeren niet willende werken, door hunne reeders zijn weggejaagd. Nu was het mijn voornemen onder biddend opzien tot den Heere (die mijn plan zal doen in duigen vallen, zoo het met zijnen raad niet kan bestaan) eene pink te doen bouwen; *ƒ* 6000,- is daartoe noodig.

Het kan met behoud van het kapitaal ongeveer 3 à 4% opleveren. Maar het element is geheel en al onzeker. Dus is daarvan ook niets zekers te zeggen. Zoudt gij van het uwe willen bijdragen? Scholte geeft *ƒ* 1000,- evenals ik. Ook aan v. Raalte en Brummelkamp schreef ik er over. Ik verlang vooral uw antwoord per omgaande. Want vóór Juni moet de pink gereed zijn, en in de volgende week over het al of niet bouwen besloten worden. Daar ik niet meer geven kan, moet ik mijn plan opgeven zoo er geene meerdere bijdragen komen. Schrijf mij dus spoedig, en zoo gij rijke broeders kent, deel hun dan deze gelegenheid mede om arme broeders niet alleen aan den kost, maar ook aan werk te helpen. De genade zij met u.[20]

54. Van Hall, 's-Gravenhage 20 februari 1837

Uwe hartelijke letteren[21] waren mij regt verblijdend, vooral omdat hier een praatje ging dat gij weder ingestort waart. Sedert twee dagen ben ik veel beter, maar was de geheele afgelopene week zoo zwak, dat ik niets kon doen, ook niet voor de Reformatie. Dubbel aangenaam was het mij dus te vernemen, dat gij zoo aan het werk zijt geweest. Zoo gij nog een stukje in het begin der volgende week kunt gereed maken, zal mij zulks hoogst welkom zijn. Wan ik zit tot over de ooren in het werk en ik weet niet hoe het anders gaan moet.

Het Hof zal morgen over acht dagen zitting houden. Ik verwacht u dus vrijdag.[22]

Uwe laatste overkomst was mij tot meer verkwikking en opbeuring dan ik zelve gevoelen en zeggen kon ten gevolge mijner ongesteldheid. In de gemeente hier heeft Noorduyn zich van eene zeer ongunstige zijde leeren kennen, ten gevolge van de pogingen door de benoemde kerkeraadsleden aangewend om zijn busje te doen wegnemen.[23]

Van Raalte heeft voor *ƒ* 1000,- deelgenomen in de pink. Schoon er behalven u, nog geen andere deelnemers zijn heb ik besloten, voort te gaan. Er moest een besluit genomen worden. Zoo gij nog aandeelen kunt geplaatst krijgen, zal mij dit echter altoos aangenaam zijn. Schrijft mij s.v.p. of gij uwe *ƒ* 1000,- ook kunt medebrengen?

Van Buddingh heb ik eene **allerakeligste** brief.

De Heere Christus zij u nabij beste broeder. Hij zal de zijnen niet verlaten. Mijn oog mag nog al met meer geloof en vertrouwen, dan ik gewoonlijk ondervind, op Hem gevestigd zijn. Groet uwe vrouw, Hasselman en alle vrienden. Mijne vrouw wordt ook zeer gesterkt.

20 Het uitgebreide 'P.S.' laten we weg, aangezien het voor ons onderwerp geen nieuwe aspecten bevat.

21 Deze woorden moeten slaan op een brief van Scholte, die niet werd bewaard.

22 Vrijdag 24 februari 1837; volgens de 'Lijst de texten' preekte ds. Scholte 25 februari (zondag 26?) in Den Haag.

23 Cors Noorduyn van Noordwijk aan Zee. Men vergelijke hoofdstuk 17, noot 168. Hij heeft jarenlang in Den Haag ten huize van weduwe Nieuwenhuizen geoefend. Vermoedelijk was aldaar een busje gedeponeerd, waarin gaven voor Noorduyn werden gedaan.

55. Van Hall, 's-Gravenhage 22 februari 1837

> In het onderstaande blijven een paar zaken - betreffende het tijdschrift *De Reformatie* - onduidelijk.
> In het maart-nummer 1837 van genoemd orgaan[24] kunnen we het 'stukje tegen den Prés.' niet vinden. Wij vermoeden dat met de bijdrage van J.A. Wormser wordt bedoeld 'Godsdienstoefening'.[25] In een P.S. wordt Johann Friedrich Haastert[26] en zijn 'onderwijzings-instituut' te Wertherbruch bij Rees, Duitsland genoemd.
> In *De Reformatie* van maart 1837 verscheen aangaande deze instelling een bekendmaking.[27] Wij lezen daarin onder meer: 'Voor ware Christenen, die hunnen kinderen tevenS eene geleerde vorming wenschen te geven, zou de gelegenheid welkom kunnen zijn, om hunne kinderen niet alleen in oudere en nieuwere talen, maar ook en wel hoofdzakelijk in de zaligmakende waarheid, overeenkomstig de Formulieren van eenheid der Gereformeerde Kerk, te doen onderwijzen. In vereeniging met een' geloovig' Candidaat tot het Leeraarsambt wenschte ik op 1 Mei aanstaande op deze plaats zulk een onderwijzings-instituut te openen...'.

Stel u gerust omtrent de Reformatie. Ofschoon Höveker mij de verlangde opgave verzuimd heeft te doen, kan ik u echter verzekeren, dat indien uw stukje tegen den Prés. klaar is, wij copy genoeg hebben. Ik heb nog een stukje gereed gemaakt en een vrij uitgebreid stuk van Wormser vult het overige.

Ik ben nog zwak, maar kan tog voort. Mijne beste vrouw is nog wat zenuwachtig.[28] Groet alle de broeders en uwe vrouw...

P.S. Gij kent immers den Predikant Haastert wonende te Wertherbruch in Pruissen. Er is immers geen zwarigheid om zijnentwege eene advertentie in de Reformatie te plaatsen, waarbij hij kostscholieren vraagt, tot opleiding voor theologische studien?

56. Van Hall aan Budding, 's-Gravenhage 1 maart 1837[29]

Na Budding opnieuw te hebben gewaarschuwd voor ongeloof, hardigheid des harten etc. bericht Van Hall dat zijn 'Suze l.l. Vrijdag' - 24 februari - 'zeer voorspoedig (is) verlost van eene welgeschapene dochter'.

Verder:

'Eerstdaags zal ik ook eindelijk eene dagvaarding ontvangen wegens den dienst van onzen Heer, waartoe ik, ellendige, verwaardigd werd mijn huis te mogen leenen.

24 I 1837) 191-250.
25 *De Reformatie* I (1837) 203-216, 271-286, 406-423; II (1837) 16-33.
26 Men zie voor hem: *Rotterdam in den loop der eeuwen*, tweede deel, Rotterdam 1905, 114 vgl; J. Wesselling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* I, 190; H. Bouma, *Tot de prediking van het Woord des geloofs*, Kampen 1954, 19.
27 *De Reformatie* I (1837) 250.
28 Zij beviel twee dagen later van een dochter Johanna Justina.
29 Gunning 516.

Mijn bestaan hangt thans als aan een zijden draad, menschelijkerwijze, maar onze Heer zal het ons aan niets laten ontbreken'.

Toch duurde het tot 7 mei 1837, voordat er ten huize van weduwe Nieuwenhuizen,

waar Van Hall aanwezig was, proces-verbaal werd opgemaakt, en tot 28 mei voordat hij tengevolge van een godsdienstoefening in zijn woning, zelf in een strafrechtelijke procedure werd betrokken.[30]

57. Van Hall, 's-Gravenhage 4 maart 1837

> Voor het eerst wordt de naam Fulps (Filippus) Lom genoemd. Hij is slechts diaken geweest van 8 februari tot circa 25 maart 1837.[31]

Uwe brief was mij tot verkwikking. Ik gevoel mij in den Heere aan u verbonden. Mogten wij voorts elkaar niet alleen tot verkwikking, maar ook tot versterking in den geloove zijn. Sedert gisteren voel ik mij zeer dodig. Maar mijn hart schreeuwt tot den levenden God.

Uwe vraag omtrent Lom maakte mij aan het schrikken. Onze diaken heet **Fulps Lom** en woont thans te 's Hage op **de Noorderwal en hoek van de Breestraat.** Hij heeft te Heusden gewoont en in zoutevisch gehandeld. Hij heeft mij verteld (zoo even) nog ongeveer *ƒ* 70 schuld in Noord-Brabant te hebben. Ik had[32] hem *ƒ* 100 geleend. Zoo de man slecht is, dan is het geld het minst, maar wat wordt den Duivel dan niet al toegelaten!

Van vervolging hoor ik nog niets verder. Mijn plan blijft défault laten gaan en betalen. Mijn broeder Floris schijnt daarmede zeer ingenomen en nu eenigsints overtuigd te worden dat ik geen **boehah**[33] zoek te maken. Hij belooft mij te zullen blijven helpen. Zoodat er uitwendig lucht komt. Was het inwendig maar licht! Dat gij uwe gezondheid zoekt in acht te nemen en daarom uw reisplan veranderde deed mij plaisier. Mijne vrouw en kind blijven gezond. Wanneer gij over drie weken hier komt zou ik gaarne hebben, dat gij *ƒ* 150 of *ƒ* 200 medebragt of anders overzond. Ik heb reeds bijna *ƒ* 400 betaald en moet binnen kort even zoo veel voor onze pink hebben. Van v. Raalte heb ik eene zeer opgeruimde brief. Hij hoopt u binnen kort te schrijven. Ik heb het overtogen drok.[34] Uw stuk tegen v. Heusden[35] bevalt mij zeer.

58. Van Hall, 's-Gravenhage 9 maart 1837

30 Bos IV, 128-132.

31 Vergelijk bladzijde 269. Uit vage aantekeningen in de Scholte Papers (dossier 'Lijst van stukken behoorende tot het archief van den kerkeraad van 's-Gravenhage') blijkt, dat Scholte inzake Fulps Lom werd gewaarschuwd door A. Fok en door H. Steenes te Waalwijk. Fok was in 1843 de eerste ondertekenaar van een request der Afgescheiden gemeente te Heusden aan de Koning (Herv. Eredienst 18 mei 1843, no. 2). Ook schreef J. Zijdeman over hem aan J. van Golverdinge.

32 Doorhaling; niet uitgesloten is, dat er staat: heb.

33 Boehah, boha etc. - geschreeuw, rumoer.

34 druk.

35 *De Reformatie* I (1837) 251-262, bevat een uitvoerige bespreking van (ds.) J. van Heusden, *Het behoorlijk eerbiedigen van Geloofsformulieren der Hervormde Kerk in Nederland etc.*, 's-Hertogenbosch 1836.

Ik was gisteren in de onmogelijkheid om u den uitslag van het proces mede te

deelen. Het vonnis van Gorinchem is eenvoudig geconformeerd zonder bepaalde motieven.

De onkosten van het vraagboekje[36] zijn

10½ Riem papier à 3,08	*f* 32,34
drukloon	37,95
...[37]	0,90
	———
	f 71,19

Ik heb dit met de rekening die ik van Messchert had vergeleken en vind het zeer modiek.[38] Op dit ogenblik wordt het afgedrukt. Tot nog toe blijft hier alles hetzelfde. Noorduyn is taliter qualiter[39] in de schuld gevallen over zijn vroeger gedrag. Ik verlang zeer van u te vernemen, wanneer gij overkomt. Wij hebben het immers wel begrepen, dat de prov. vergadering aanstaande Dingsdag doorgaat.[40] Zoo dit het geval niet was, schrijf mij zulks dan, daar anders Toet eene vergeefsche reis doet. Tot nog toe ontving ik geene dagvaarding.

Mocht de Heere met u zijn waarde broeder. Ten einde u een staaltje te geven van den toestand der Amsterdamsche gemeente sluit ik hierin het beklag van broeder Wormser dienaangaande. Ons oog zij op den Heere. Die zal het maken, Hij zal in het Zijne zorgen. Bidden wij om getrouw makende genade. Wees den Heere met uw huisgezin aanbevolen.

59. Van Hall, 's-Gravenhage 12 maart 1837

Ik ben u zeer dankbaar voor uwe omstandige berigten.[41] De Heere zij u nabij en sterke u in het geloof om niet moedeloos te worden onder alle de bezwaren. Mijn oog mag veel op Hem zijn, die in Zijne gemeente alleen alles doen kan, den dorschvloer zuiveren, en heilige sieraden geven, aan een naakt en ellendig volk.

36 Bedoeld is òf H.P. Scholte, *Kort begrip der Christelijke religie, voor hen welke zich willen begeven tot des Heeren H. Avondmaal*. 's-Gravenhage 1836, òf H.P. Scholte, *Kort onderwijs in de leere der waarheid... ten dienste van de jonge kinderen der gemeente Jesu Christi*, 's-Gravenhage 1837.

37 Twee woorden onleesbaar.

38 Modique = matig, billijk.

39 hoe het ook zij.

40 HO, provincie Zuid-Holland. Provinciale vergadering dinsdag 14 maart 1837 te Gorinchem. In deze vergadering werd de ‘Classis 's-Gravenhage’ geformeerd, omvattende 's-Gravenhage, Rotterdam en Schiedam.
J. Toet, ouderling, was afgevaardigde van 's-Gravenhage.
Na de reconstructie van het kerkverband in Zuid-Holland - 13 december 1842 - wordt er (voor het eerst in de provinciale notulen van 23 en 24 april 1844) gesproken van de ‘Classis van Rotterdam’: deze omvat dan de gemeenten te Delft, 's-Gravenhage, Naaldwijk, Rotterdam en Schiedam. (NPZH)

41 Mogelijk is: de inhoud van een brief van Scholte, die wij niet kennen; of: ‘Berigten’ door Scholte opgesteld voor het tijdschrift *De Reformatie*.

Gisteren avond was hier kerkeraad, en ik had geene vrijheid de tegen Lom

bestaande beschuldigingen bedekt te houden. Hij erkent dat een broeder te Heusden hem op verschillende reizen met *f* 150 geholpen heeft, en dat Hasselman eenig geld voor geleverde koopmanswaren van hem hebben moet. De echtbreuk wordt door zijn vrouw en hem stellig ontkend. Höveker heeft ook van mij een vervolg 'Waar openbaart zich de kerk'[42] ontvangen, zoodat er nu voor de eerste acht dagen genoeg copy is. Ik verwacht vooral de brief der Vurensche gevangenen.[43] Twee broeders van Herwijnen, die ik bij mij had, bevielen mij niet erg, zoo als de geheele inkoop der goederen van van Santen mij kinderachtig voorkomt.[44] Ik heb dat hen ronduit gezegd.

Toet bevalt mij wel in zijnen arbeid als ouderling. De kerkeraad heeft hem in mandatis gegeven om tog vooral de zaak van Ooms en van Lom en huisvrouw, zoo het kan door eene commissie uit de provinciale vergadering te doen onderzoeken.

De oude Beeuwkes heeft weder eene wonderlijke brief aan de provinciale vergadering opgesteld.

In de laatste dagen mocht ik veel biddende zijn om de uitstorting van den Heiligen Geest in de gemeenten. Ik mag wel vertrouwen dat Hij het doen zal om Zijns naams wille. Wat mij zelve betreft, en als Diaken en als lid der gemeente, gevoel ik dat mij alle wijsheid ontbreekt. Vele verkeerdheden ziende en het gevaar van valsche broeders voor oogen hebbende, ondervind ik dan alleen de gemeenschap der heiligen, wanneer ik Hem die het Hoofd is, als het fundament des gebouws waarop mijne en anderer vastigheid rust, mag aanschouwen door het geloof. Vleeschelijke banden, persoonlijke vriendschap betrekkingen vervallen meer en meer bij het practicaal ondervinden van eigene en andere ellende. Broeder in Christus, mogt ook onze vriendschap meer en meer in Christus heilig en geheiligd zijn! Zoo het Hem behaagd, dat wij elkander ook tot vertroosting en verkwikking zijn naar den vleesche, gelijk waarlijk bij mij het geval is, moet echter altoos de eere van Christus en de geestelijke band in Hem op den voorgrond staan.

Het zou mij niet verwonderen, dat onder de niet gescheidene broeders eerstdaags meer beweging en belangstelling openbaar wordt. Hun hinken op twee gedachten wordt tog zoo als ik bespeuren kan voor hun zelven meer en meer ondragelijk. Ook dit zal op 's Heeren berg voorzien worden. Christus zij met u. Groet alle de broeders...

P.S. Mijne vrouw neemt dagelijks in krachten toe.

42 *De Reformatie* I (1837) 26, 77, 151, 263, 349.

43 *Idem* 304-313, 366-377; 'Brieven van Klaas van der Linden en Jan Schouwenburg, gevangen te Tiel.' Men zie voor hen EERSTE DEEL, register.

44 *Aangezien* de Afgescheidenen te Herwijnen na bij herhaling te zijn beboet, weigerden verder voor de rechtbank te Tiel te verschijnen en de opgelegde boete te betalen, werd bijvoorbeeld op 22 februari 1837 ten huize van ouderling Dielis van Zanten een executoriale verkoop gehouden. Arie van Dusseldorp, eveneens ouderling, kocht het grootste gedeelte van de goederen en schonk ze aan Van Zanten. Van Hall bedoelt wellicht, dat men dan beter de boeten had kunnen betalen; vgl. EERSTE DEEL 240-243.

60. Van Hall, 's-Gravenhage 16 maart 1837

Ik heb een fiksche koorts gehad, waarschijnlijk ten gevolge van overspanning, maar voel mij nu vrij wat beter. Schrijf mij spoedig eens, hoe gij het hebt, en of gij ook nog wat voor de Reformatie kunt gereed maken.

Vreeselijke bestrijdingen en woelingen der inwoonende verdorvenheid heb ik ondervonden. Mijne was de zonde, maar de heerschappij-voerende God bleef God in mijn hart.

Ik heb het zeer druk, en ook in mijne practijk tegen den Satan te strijden.

Hiernevens uwe boeken.

Groet uwe vrouw ook van de mijne. Groet ook de broeders.

61. Van Hall, 's-Gravenhage 22 maart 1837

Iedere dag zie ik reikhalzende naar eenen brief van u uit, en ook naar het berigt van uwen overkomst.

Gisteren en heden hebben wij de Hilversumsche zaak bepleit.[45] Heden over 14 dagen verwachten wij den uitspraak. Er is bij mij veel hoop, dat onze vrienden vrijkomen. Ik heb met veel vrijmoedigheid mogen pleiten. Er was oplettendheid. Philipse heeft niets geantwoord. Ik hoop nog deze week een rekwest aan de Staten-Generaal voor onze Loosdrechters op te stellen, namentlijk alleen over de inlegering, want zoo heb ik het begrepen.[46] Maar mij dunkt dat ook vooral op die plaatsen, waar de billetten niet betaald worden,[47] rekwesten moesten worden gepresenteerd. Want anders zal het publiek en de Staten-Generaal zich verbeelden, dat er schadeloosstelling gegeven wordt.

Ook zou ik over de vrijheid van godsdienst in het algemeen (maar afzonderlijk) een rekwest willen indienen. Wanneer wij ons aan de Staten addresseeren moeten wij het toto animo[48] doen.

Wees zoo goed mij per omgaande te schrijven **hoe veel** hetgeen gij nog in de Reformatie wilt hebben bedraagt, daar ik dan daarna de overige copy zal inrichten. Schrijft gij nog iets bij de Vurensche brief, of zal ik het doen?

45 Men zie voor de 'Hilversumsche zaak': VIERDE DEEL 443-448. In eerste instantie werden F.H. Reijmerink en W. Karsemeijer door de rechtbank te Amsterdam veroordeeld tot respectievelijk twee maanden en één maand gevangenisstraf wegens gepleegde mishandeling na een godsdienstoefening geleid door ds. H.J. Budding te Hilversum, ten huize van Gijsbert Haan. Op 5 april 1837 sprak het hooggerechtshof Reijmerink vrij. Karsemeijer werd tot drie dagen veroordeeld. Budding, Haan ieder tot *f* 100,- boete en de politie-agent Barend Mol tot *f* 20,-.

46 In maart en april 1837 werden door de Afgescheidenen te Oud-Loosdrecht, te Bunschoten, te Hattem, Oldebroek, Heerde, Epe en Apeldoorn en te Genemuiden requesten gezonden aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal voornamelijk inzake de tegen de landswetten indruisende behandeling van Afgescheidenen ten aanzien van de inkwartiering van militairen. De Tweede Kamer besloot 'de verzoekschriften ter inzage te leggen ter griffie'; *De Reformatie* II (1837) 70-81; Bos IV, 168.

47 Namelijk betreffende de inkwartiering van militairen; vergelijk *De Reformatie* II (1837) 308, 406-407.

48 Toto animo = met volle bezieling.

Antwoord mij hoe gij het liefst wilt. - Ik verheug mij hartelijk dat de laatste provinciale vergaderingen zoo goed zijn afgelopen. Het leven dat ik bij velen begin te bespeuren geeft mij moed. Het doorgaan te Amsterdam en op andere plaatsen is verkwikkelijk.[49] Wij hebben niet voor niet geroepen in de benaauwdheid die wij hadden. Brummelkamp hoop ik te schrijven over de Geldersche rekwesten;[50] hoe meer er worden gezonden aan de Staten hoe beter, vooral van die plaatsen waar het niet betalen, toont dat het geene inquartiering, maar inlegering is. Van het verhandelde op de Z.H. provinciale vergadering krijg ik een afschrift niet waar? In haast.

62. Van Hall, 's-Gravenhage 25 maart 1837

Ik ben geheel en al verkwikt door zoo vele tekenen van geestelijk leven als zich in de laatste gebeurtenissen zoo te Amsterdam als elders openbaren. Ook ik voel mij meer en meer bereid om met bereidwilligheid den weg van kruis en verdrukking te gemoet te gaan.

De classicale vergadering is bepaald op Maandag 3 April aanstaande.[51] Zou het u nu ook schikken om aanstaande Donderdag of Vrijdag hier te komen. Ik verlang hartelijk daarna, zoo wel om den doop van mijn kind als omdat gij dan die vergadering bijwoont. Wij achten het hier best dat vooral deze eerste reis alle de leden der respective kerkeraden bijeenkomen. Dit is bij het kleine getal gemeenten best om tegen oligarchie te waken en zoo doende leeren wij elkander ook eens kennen. Lom is geschorst en gedraagt zich daaronder zóó, dat hij ook daardoor medewerkt om de beschuldiging te bevestigen. - Ik heb van Veen van Zuilichem[52] gesproken en geloof dat het volstrekt noodzakelijk is de zaak van Ooms naauw te onderzoeken, opdat zijne onschuld aan den dag kome, die thans ook bij mij aan twijfel onderhevig is in weerwil van mij zelve. Zoo gij kunt maak dan daarvan vooral werk. - Ik ontving gisteren uwe stukken[53] De libellatici bevalt mij wel goed. Maar zoo de gemeente te Utrecht tot inkeer komt, mogen wij er wel aan denken ook dit uitdrukkelijk te annonceeren. Ook voor de

49 Bedoeld zal zijn: Het doorgaan met de godsdienstoefeningen ondanks de vervolging. Bos IV, 141-165.

50 Vergelijk noot 46.

51 De eerste vergadering van de 14 maart 1837 (noot 40) geformeerde classis 's-Gravenhage, omvattende op dit tijdstip 's-Gravenhage, Rotterdam en Schiedam. De notulen van de betreffende classicale vergaderingen zijn tot heden niet gevonden.

52 Klaas van Veen, één der eerste diakenen van de Afgescheiden gemeente te Zuilichem; men zie voor hem EERSTE DEEL, register. Uit het vervolg van deze zin kunnen we concluderen dat Van Veen een bepaalde kijk had op de 'zaak Ooms'. Mogelijk was deze de schoonvader van Klaas Ooms; vergelijk bladzijde 273.

53 Namelijk voor *De Reformatie*. Het april-no. van dit tijdschrift bevatte een artikel 'Libellatici of briefjesgebruikers in de 3e en in de 19e eeuw', waarin onder meer werd gehandeld over de vergunningen in sommige plaatsen - zo gedurende korte tijd te Utrecht - aan Afgescheidenen gegeven teneinde onder zeer beperkende bepalingen 'tot godsdienstige oefening te zamen te komen'. *De Reformatie* I (1837) 296-303; VIERDE DEEL 212-224.

plaatsing van het overige zal ik zorg dragen, maar het stuk over den doop zal in een volgend nummer moeten komen.[54]

Zoo gij kunt schik het dan zoo, dat gij eenige dagen blijft.[55] Het is ook noodzakelijk, dat gij zoo mogelijk Naaldwijk bezoekt.[56] De brieven der Vurensche (broeders) zijn uitmuntend. - Wat Noorduyn betreft, zijn dominéschap wordt hier algemeen afgekeurd. Ik heb nog al verwachting dat hij tot inkeer zal komen. Zoudt gij mij het genoegen willen doen inleggende assignatie[57] aan Hasselman te geven met verzoek die zoo mogelijk voor mij te incasseeren en mij in dat geval het montant[58] mede te brengen.

Vaar van harte wel. Des Heeren zijn uwe en mijne krachten. Mochten wij ze besteden in Zijnen dienst.

P.S. Schrijf mij s.v.p. spoedig terug.

De Staten-Gen. vergaderen half April. Ik geloof Maandag den 17den. Het was best, dat de verzoekschriften dan gereed waren.

63. Van Hall aan Budding, 's-Gravenhage 30 maart 1837[59]

Uit deze uitvoerige brief leren we dat Budding aan J. van Golverdinge heeft afgeraden het ouderlingschap aan te nemen, en dat ‘op grond dat de verkiezingen der kerkeraadsleden meestal voorbarig geschieden en de teekenen van Gods misnoegen daarover zichtbaar waren. Golverdinge, die zeer veel aan het oordeel van menschen, vooral van sommige menschen, die hij bevindelijk als Christenen beschouwt, hecht en zich meestal gemoedelijk door gemoedelijke Christenen laat leiden... heeft nu besloten voor zijn ouderlingschap te bedanken. Gij zijt daarvan de middellijke oorzaak, omdat gij geloofd moet worden, zoo als Golverdinge zegt, als die het beste geschikt zijt om te onderscheiden of eene zaak al dan niet geestelijk is’.[60]

54 ‘Belijdenis van J.A. Smeedes... aangaande den kinderdoop en deszelfs bediening’, *De Reformatie* I (1837) 323-335.

55 Scholte kwam eerst maandag 3 april 1837 naar 's-Gravenhage (vergelijk paragraaf 64).

56 Volgens J.G. de Ridder werd de Afgescheiden gemeente te Naaldwijk 28 april 1837 geïnstitueerd; De Ridder, *De kerkhistorie van het Westland* 153. In paragraaf 66 zullen we vermelden dat de eerste kerkeraadsleden te Naaldwijk werden gekozen op vrijdag 21 april 1837. In de eerste jaren na 1834 hield men zulk een datum wel aan als de datum van instituëring - althans van ‘vestiging’ - der gemeente. Maar pas in de notulen van de provinciale vergadering van 29-30 augustus 1839 (HO, Zuid-Holland), art. 3 lezen we: ‘Te Naaldwijk was de Kerkeraad bevestigd’.
De gemeente behoorde de eerste jaren tot de classis 's-Gravenhage/Rotterdam.

57 Aanwijzing tot betaling, rekening.

58 het verschuldigde bedrag.

59 Gunning 516-519.

60 In een volgende brief (9 mei 1837) van Van Hall aan Budding zullen we vinden dat laatstgenoemde de ‘roeping’ van Van Golverdinge blijkbaar ook betwijfelde opgrond van 1 Timotheus 3 vers 2, waar staat dat een opziener de man moet zijn van één vrouw. Van Golverdinge was in die tijd verloofd.

Verder schrijft Van Hall:

'Zeventig zielen zijn thans aan ons aangesloten, moeten die allen elkaar maar laten loopen, alsof zij niet tot ééne kudde behoorden?... Ik ben tot diaken benoemd, en in mijn gemoed ten volle verzekerd daartoe geroepen te zijn, zoodat ik in dien weg den Heere mag bidden dat Hij mij, en alles wat ik heb, stelle tot eene Hem welbehagelijke offerande'.

Dan:

'Nog iets. Gij spreekt over het eigendunkelijk handelen van Scholte. Het zij zoo dat hij door natuurlijken overmoed ook zijne beste geloofsdaden besmet. Ik geloof dat zulks zijne eigene belijdenis voor den Heere is.

Maar zoo gij dit eigendunkelijk handelen op het afleggen der kleeding toepast, dan mogen zij, die zich daarover ergeren, wel toezien of hun **eigen** vleeschelijk formalisme niet alleen en uitsluitend daardoor wordt beleedigd en gekwetst... Hebt gij Scholte's verantwoording op dat punt in de Reformatie gelezen?'

64. Scholte, Gorinchem 1 april 1837

Volgens afspraak hoop ik Maandag per stoomboot over te komen. Wees zoo goed om aan de oude Beeuwkes te vragen of hij dingsdag[61] ook op de Classicale vergadering wil komen om te spreken over de brief aan de Provinciale Vergadering van Z.Holland.[62] Dewijl er in dien brief niets stelligs wordt aangevoerd en daarom niemand op de vergadering wist wat met dien brief te doen - ik heb toen in last gekregen om nadere verklaring van dien broeder te vragen, opdat ik de aanmerkingen zoo ze gegrond zijn aan de verschillende Classen kan mededelen.

Naar Schiedam en Rotterdam heb ik geschreven;[63] alsmede aan de Amsterdamsche kerkeraad voor ik nog van de vervolging wist.[64] Eenigsints is er schuld bij de kerkeraad; met de gewoone luidruchtigheid had men gedrukte lijsten gemaakt om rond te delen, waarop de plaatsen staan aangeduid, waar men wilde vergaderen. Zulk een gedrukt ding is in handen der politie geraakt[65] en daardoor waren alle plaatsen bekend. Dien ten gevolge is ook het huis van mijn zwager[66] die nog hier was, door 16 militairen bezet geweest en door de Commissaris met verschillende dienders van boven tot beneden doorzocht, hoewel er niemand anders in was als de knecht, en de meid die ziek te bed lag. Ik hoop dat de vervolging de gemeente te Amsterdam louteren zal; zoolang als het is als nu, zou ik er als Herder en Leeraar niet kunnen werkzaam zijn, ik heb

61 Blijkbaar was de classicale vergadering verzet van maandag 3 naar dinsdag 4 april.
62 In de notulen van de provinciale vergadering van 14 maart 1837 (HO, Zuid-Holland) wordt niet gerept van een brief van (Lambertus) Beeuwkes.
63 Wellicht: over het verzetten van de classicale vergadering.
64 Het is niet duidelijk waarover bedoelde brief handelde.
Op zondag 26 maart 1837 werden de Afgescheidenen te Amsterdam, die ten huize van H. Buter vergaderden, ernstig mishandeld; *De Reformatie* I (1837) 318-320.
65 Bos IV, 160-161; de daar vermelde lijst bevat 17 adressen.
66 J.D. Brandt, in 'De 3 Fonteynen' aan de Lijnbaansgracht bij de Elandsgracht.

daarom ernstig aan de Ouderlingen geschreven.[67] Ik heb een adres voor de Staten Generaal gereed hetwelk ik Maandag hoop mede te brengen. Te Almkerk zijn er nu ook twee in de gevangenis.[68] De eerste is gehaald op paaschmaandag en is stevig geboeid door 7 Marechaussées getransporteerd geworden.

Van Noordwijk heb ik eene brief ontvangen, waarin het zeer duidelijk gezegd wordt dat zij niet gezind zijn om terug te keeren.[69] Heden heb ik met Ds. Meerburg eene brief terug geschreven, om hen bij vernieuwing te vermanen. Van alle kanten komt er strijd; ik heb echter goede moed, want de Heere is in het schip en al schijnt Hij te slapen, de golven zullen het scheepje niet verzwelgen. Hier is alles stil; de gemeente te Zuilichem ligt geheel onder censuur, de ouderlingen uit de naburige gemeenten zullen er beurtelings des Zondags de dienst verrigten.[70]

Groet uwe vrouw van ons allen. De Heere zij u nabij en sterke u in en tot alles. Zijn genade zij u genoeg. Gedenk in uwe gebeden aan uwen liefhebbenden Vriend en Broeder.

65. Van Hall, 's-Gravenhage 19 april 1837

Eindelijk mag ik uwe laatste brieven,[71] die mij tot groote verkwikking waren, beantwoorden.

Dat er van Lom meer en meer ontdekt wordt verwonderd mij niet. Reeds voor uw laatste berigt hebben wij gemeend hem te moeten censureeren en Toet heeft zulks des Zondagsch in eene zeer geschikte toespraak aan de gemeente gedaan. Wij hebben hem bezocht, maar bespeuren niets dan de oude uitvluchten. Ook de gemeente schijnt de censuur goed te begrijpen.

Het punt zijne vrouw betreffende is moeilijker. Zij ontwijkt zoo veel mogelijk alle gesprekken en de beschuldiging tegen haar is niet genoegzaam bewezen. Mijn gevoel zegt mij van haar meer kwaad dan van haar man. Noorduijn verzet en verhard zich meer en meer. Hij heeft ons verklaart, predikant te zijn, zich

67 GKA, Inv. no. 1. In de notulen no. 49 en 50 - april 1837 - wordt gesproken van een brief van Scholte, die wordt gelezen en zal worden overwogen. Er wordt niets aangaande de inhoud en een genomen besluit vermeld. Vermoedelijk stonden er in bedoelde brief bezwaren tegen het niet boven de twintig personen vergaderen, waarover in dezelfde tijd wordt gehandeld in de notulen.

68 Govert Pellikaan en Jan van Rijswijk; *De Reformatie* I (1837) 392.
Beiden werden gevangen gezet daar zij niet in staat waren opgelegde boeten te betalen. Van Rijswijk kwam spoedig vrij, maar Pellikaan bleef een jaar in de gevangenis; Verhagen, *Geschiedenis Christelijke Gereformeerde Kerk* 501.

69 Namelijk terzake van het 'ordenen' van Cors Noorduijn tot predikant; Bos, *Kruisdominees* 15.

70 EERSTE DEEL 296-298.

71 Vermoedelijk is er na de brief van Scholte van 1 april 1837 (vorige paragraaf) nog een brief geweest, ten dele handelende over zakelijke aangelegenheden.

niet te zullen stooren aan het besluit der Provinciale vergadering,[72] en is dan ook werkelijk gisteren avond voortgegaan met bij jufvr. Nieuwenhuyzen te prediken, den zegen uitsprekende toen hij geëindigd had. Daar wij op de classikale vergadering officiëel bekend waren gemaakt met het besluit der kerk en het verzet van Noorduijn ons even duidelijk bleek, hebben wij de leden der gemeente uitdrukkelijk tegen hem gewaarschuwd. Het gevolg hiervan is geweest, dat alleen jufvr. Nieuwenhuizen in zijn **scheuring,** want het is niets anders op dit oogenblik, deelt.[73]

Wij hebben hen zeer lang gesproken en onderhouden en kregen per slot van het discours het hooge woord er uit, dat zij de gescheidene gemeenten niet erkenden als de Kerk Christi. Jufvr. Nieuwenhuizen is zelfs zoo verre gegaan, dat zij heden avond, wanneer er biduur is, Noorduijn ten haren huyze zal laten catechiseeren. Wie daar komen zal weet ik niet, denkelijk alleen de niet afgescheidenen. Ik verwacht nu ook de bidstond ten mijnent en Zondags de drie bijeenkomsten. Hoe wel mijn vleesch hier tegen inbruischt om de last en onrust, verheug ik mij echter, dat de Heere door deze nieuwe schudding het kwaad, dat bij jufvr. Nieuwenhuyzen schuilt, ontdekt. Ook zij zal weldra moeten gecensureerd worden.

Uw pleiten te Dordrecht moet waarlijk veel indruk gemaakt hebben.[74] Ook van elders heb ik dit gehoord.

Kors Noorduijn heeft veel kwaad gesproken van de gescheidene kerk. Dit is onder anderen ter oore van de Naaldwijkers gekomen. Ik heb van mijn paard rijden gisteren gebruik gemaakt om hen te bezoeken en eens goed in te lichten, daar zij mij zeer openhartig hadden gevraagd, wat er van was. Ik vond daar bij Stokdijk[75] een lief huishouden. Vrijdag hoop ik met Toet daar heen te gaan en over de vestiging der gemeente met hen te spreken, waartoe thans de weg wel schijnt geopend te zijn.

De brief van de Cock verwonderd mij niet. Ik geloof waarlijk dat hij in verregaande blindheid zonder verstand ijvert. Ook ik heb een allerwonderlijkste brief van hem gekregen inhoudende 1°. eene waarschuwing tegen de herlevende dwalingender Independenten, Labadistenenz., die hij N.B. achter het stuk van Smeedes in de Reformatie wilde geplaatst hebben;[76] 2°. een soort van

72 Provinciale vergadering Utrecht c.a., 17 maart 1837, art. 3: 'Wordt in rondvrage gebragt, hoe te handelen met gemeente, kerkeraad en Noorduin van Noordwijk aan Zee, en het algemene gevoelen is, deze roeping voor onwettig te verklaren, en gemeente, kerkeraad en Noorduin te vermanen tot terugkeer en verootmoediging voor dat de censure gebruikt wordt...'. (HO, Utrecht)

73 Toch gingen de samenkomsten der **gemeente** ten huize van weduwe Nieuwenhuizen na 19 april nog enige weken door, zo 7 mei 1837; Bos IV, 128-130.

74 Vonnis rechtbank van eerste aanleg te Dordrecht inzake godsdienstoefeningen te Zuid-Beijerland 28 augustus 1836. Scholte werd veroordeeld tot *ƒ* 20,- boete; TWEEDE DEEL 46-49.

75 Hendrik Stokdijk (1794-1846), landeigenaar en vlasser, één der eerste diakenen te Naaldwijk; De Ridder, *De kerkhistorie van het Westland* 153-154.

76 Vergelijk noot 54.

lasterschrift van zekeren schoolmeester van Leeuwen[77] over de aflegging van uw **priesterlijk** gewaad, dat bij hem van Leeuwen, zoo veel is als de purpere met bloed geverwde mantel des Heeren! Ook dit zou ik volgens de C. des goedvindende in de Reformatie kunnen plaatsen! Tot nu toe heb ik deze fraaiigheden nog niet beantwoord, omdat ik te verontwaardigd ben, om gemoedelijk te kunnen schrijven.

Van van Velzen heb ik rekwesten gekregen, waarbij aan de Staten Generaal gevraagd wordt eene verklaring, dat wij als Gereformeerden vrijheid hebben om onze godsdienst uit te oefenen, en nog een ander, waarbij de Staten Generaal gevraagd worden te besluiten, dat alle regtbanken zoo moeten beslissen, als die te Amsterdam en Heerenveen.[78] Dit alles, vooral het laatste ligt buiten derzelver bevoegdheid en daar deze rekwesten bovendien alleen door het kleine getal ouderlingen met verzwijging van hunne bediening als zoodanig waren getekend zouden wij daarmede al een zeer gek figuur gemaakt hebben. Ik heb geene vrijheid gevonden om daartoe de hand te leenen, en van Velzen daarover nog eens geschreven. Hij en Brummelkamp vragen daarenboven dat het stuk van Smeedes niet geplaatst worde, uit vrees van scheuring. Maar ik heb hen verzocht hun oordeel op te schorten tot dat zij het zouden gelezen hebben, en bovendien, dat het reeds afgedrukt was.

Zoo het eenigsints kan bezorg dari uw stukje voor de Reformatie op zijn laatst Zaturdag aan Höveker en meld mij vooral hoe veel pagina's dat ongeveer beslaat. Ik heb thans ongeveer 3 vel druks gereed, zoodat er nog bijna een vel nodig is. Op het stuk 'Waar openbaart zich...'[79] heb ik een stukje laten volgen over de noodzakelijkheid en liefelijkheid van het **kruis**.[80]

Hartelijk wensch ik dat de Heere het besluit van uwen zwager met Zijnen zegen moge kroonen.[81] Vooral voor zijne vrouw doet het mij veel genoegen, schoon het mij spijt voor de Amsterdamsche gemeente...[82]

Waarde broeder. Onder alle de omstandigheden mag ik mij verblijden in den Heere. Mogt Zijn naam verheerlijkt worden door lijdzaamheid. A propos! bij de opstelling van nieuwe adressen moeten wij dunkt mij vooral het **suaviter in modo,** schoon fortiter in re in acht nemen[83] Wij hebben beiden daar tegen

77 Wilhelmus Hein van Leeuwen (1817-1882), aanvankelijk onderwijzer te Delfzijl, daarna te Amsterdam. In 1845 kruisdomineete Woerden, 1863 Ware Hollandse Gereformeerde kerk te Grand Rapids, Michigan etc. Men zie voor hem H. Bouma, *Een vergeten hoofdstuk*, Enschede 1959, 68-69; Bos *Kruisdominees* 141-147.

78 Deze rechtbanken spraken namelijk in de jaren 1836-1838 de Afgescheidenen steeds vrij.

79 'Waar openbaart zich de Kerk van Christus in Nederland? (vervolg)'; *De Reformatie* I (1837) 349-356.

80 'Het Kruis'; *De Reformatie* I (1837) 357-365.

81 Jan Daniel Brandt te Amsterdam huwde met Wilhelmina Laurina Hasselman te Gorinchem, dochter van Aarnout Hasselman. Scholte's eerste vrouw was, zoals bekend, Sara Maria Brandt, zuster van Jan Daniel. In 1837 gaat laatstgenoemde een compagnonschap aan met zijn schoonvader, die te Gorinchem onder meer een zeepziederij dreef. Uitvoerig over één en ander: EERSTE DEEL, register.

82 Volgen enige adviezen van juridische aard inzake het compagnonschap.

83 Suaviter in modo, fortiter in re = zacht in de wijze van optreden, maar krachtig wat de zaak zelf betreft.

wel eens gezondigd, geloof ik. Deze aanmerking is een gevolg van een aantal ongegronde aanmerkingen van Hogendorp,[84] en het nut, dat ik met verwerping van zijn Halleriaansch systhema over het regt der overheid daaruit naar mijn beste weten getrokken heb.[85]

Ik hoop dat uw gezondheid zal blijven voortduren. De mijne is veel beter. Het paard rijden is mij uiterst heilzaam. Ik gebruik daarbij wat kina. Hebt gij dat middel al eens beproeft? Mijne vrouw is nog al zwak en hoestende. Overigens alles wel. Groet uwe vrouw, de famille Hasselman enz. De Heere zij met u!

P.S. Komt gij ook nog eens in de buurt? Kan de zaak van Ooms ook tot helderheid gebracht worden? Haackmeester[86] weigert de brieven.

Voor de pink zal voor uw aandeel voorlopig slechts *f* 600 nodig zijn. In de eerste week van Meij verwacht ik dat.

66. Van Hall, 's-Gravenhage (maandag) 24 april 1837

Ik ontving uwe laatste pakjes in optima forma. De brief van de Cock smart mij.[87] De Heere schenke u zoo veel zelfverloogchening dat gij al het persoonlijke in deze quaestie moogt voorbijzien. Bidden wij om de vrede van Jerusalem, maar alleen om zoodanig eene vrede die tot eere Gods is en dus alleen bestaanbaar door heiliging in de waarheid. Het geval van Noorduijn blijft hier nog veel schudding geven. Golverdinge is ten dezen eene bare der zee gelijk.

Tot mijn groote vreugd maakten wij gisteren avond eenen aanvang met het lezen des Bijbels in de gemeente en met het spreken over het gelezene. Aanvankelijk werd die zaak reeds gezegend en meerdere leden hadden vrijmoedigheid om te spreken. Er ontbreekt nog wel veel aan, maar het is gezegend, dat zoo doende het voornaamste gebrek, dat van **geesteloosheid** ontdekt wordt.

Ik ontvang daar zoo even uwe stukken over van Rhee enz.[88] Ik hoop voor de plaatsing zorg te dragen. Van Buddingh heb ik eene hartelijke schoon wederom zeer **donkere** brief. Ik ondervind, dat zulke twijfelmoedige toespraken als

84 D. Graaf van Hogendorp.

85 Niet geheel duidelijk. Bedoeld is de gedachtengang van Karl Ludwig von Haller (1768-1854) bekend om zijn werk *Restauration der Staatswissenschaft*, een boek dat ook in de kring van het Nederlandse Réveil (o.a. Groen van Prinsterer) opgang maakte; Kluit, *Het Réveil* 120-121, 203.

86 Niet duidelijk wie is bedoeld. Vermoedelijk was Haa(c)kmeester een handelaar in leer; vergelijk brief 116.

87 Bedoeld zal zijn een brief van H. de Cock aan Scholte, die wij niet kennen. Evenwel weten we, dat er in deze tijd correspondentie is geweest tussen De Cock en Scholte over enige stukken van de leer der kerk, welke correspondentie haar neerslag vond op de synode Utrecht 1837.

88 'Bekendmaking der algeheele afsnijding van den voormaligen predikant te Veen, J. van Rhee, en deszelfs huisvrouw'; *De Reformatie* I (1837) 442-447.

daarin voorkomen, mij dikwijls tot naauw zelfsonderzoek moeten leiden en mij daardoor nuttig zijn.

L.l. Vrijdag[89] zijn door eenige broeders te Naaldwijk in bijzijn van Toet en mij tot ouderling verkozen Bergman en tot diaken Stokdijk.[90] Ik geloof dat de zaak regt is toegegaan. Opmerkelijk is het dat wij bij Stokdijk in het gewezene pastorij-huis vergaderd waren, alwaar zoo men zegt na de Reformatie het eerst avondmaal is gevierd.

Ik heb geen tijd om hier meer bij te voegen, daar ik de berigten voor de Reformatie moet gereed maken. Groet uwe vrouw en alle de broeders.

67. Van Hall, 's-Gravenhage 28 april 1837

Het geschrevene door Dom. Meerburg is reeds afgedrukt, zoo dat daarin geene verandering meer kan worden gebracht voor een volgend nummer.[91] Ook zijn wij genoodzaakt geweest de afsnijding van Dom. v. Rhee en het berigt omtrent het[92] vraagboekje uit te stellen tot een volgend nummer. Van dit uitstel heb ik echter in het nummer zelve melding gemaakt.[93]

Het bijbellezen was voor mij en voor vele anderen tot zegen geweest. Maar de oude Beeuwkes, voor zoo verre ik kan nagaan, alleen uit dweepachtig bijgeloof, dat hij voor oude gewoontens en oude preken koestert, verzet zich daartegen met alle de hem eigene onverzettelijkheid en hij is zoo boos, dat de meerderheid der gemeente met mij daarvoor is, dat hij mij gisteren avond vele lelijke en ongegronde verwijten heeft gedaan, dat ik mij zelve bedoelde enz. Mijn eige booze hart maakt het mij dikwijls zeer moeilijk om het persoonlijke voorbij te zien. Van buiten strijd, van binnen vreeze, zoodanig is dikwijls mijn weg. Ik bid met u dat de Heere ons van harte geve te zeggen 'Uwe wille geschiede'. Zijne genade zij met u waarde broeder!

Namens de Naaldwijksche gemeente moet ik u dringend verzoeken om zoo het eenigsints mogelijk is over te komen, om den Kerkeraad aldaar te bevestigen.[94] Wanneer zou u zulks het beste schikken? Ik geloof, dat het eene zeer wenschelijke zaak zou zijn, indien gij daar kondet prediken.

...[95]

Gij ontvangt hier ingesloten de brief van Do. de Cock en van zijnen vriend den

89 21 april 1837.

90 Willem George Frederik Bergman (1797-1846), klompenmaker; De Ridder, *De kerkhistorie van het Westland* 153; men zie voor Stokdijk noot 75.

91 'Iets over de geestelijke gaven, in betrekking tot het leeraarsambt', *De Reformatie* I (1837) 336-348. Hoewel het artikel niet is ondertekend, menen wij stellig dat het van de hand van ds. G.F. Gezelle Meerburg is, aangezien geen ander stuk hiervoor in aanmerking komt en dezelfde waarschuwingen voorkomen tegen het lichtvaardig aanstellen van predikanten als in een ander geschrift van laatstgenoemde (vergelijk de inleiding van hoofdstuk 12).

92 *De Reformatie* I (1837) 447-449.

93 *Idem* 394.

94 Zie noot 56.

95 Volgen opnieuw enige juridische adviezen inzake het compagnonschap Hasselman-Brandt (vergelijk paragraaf 65).

schoolmeester.[96] Kunt gij schielijk wat gereed hebben voor het volgende nummer der Reformatie? Ik heb het zeer druk.

De Heere zij met u **in alles.**

68. Van Hall, 's-Gravenhage 8 mei 1837

Uwe bezending van stukken voor de Reformatie was mij zeer aangenaam. Höveker ontvangt ze nog heden. Uw stuk over Reformatie[97] heb ik vooral met zeer veel genoegen gelezen. De Heere zal de gevolgen en uitwerkselen regelen. Die zijn in Zijnen hand wel. Berusten wij in Zijnen wil!

Met blijmoedig vertrouwen mag ik Hem mijne bijzondere belangen en die van deze gemeente in handen geven. Gisteren ochtend ten huizen van jufvr. Nieuwenhuizen werden wij voor het eerst door de policie gestoord.[98] Men dreigde geweld, waarop ik zoo vrij was van de twee commissarissen van policie te antwoorden, dat ik van hun de insertie[99] van die bedreiging in hun proces-verbaal requireerde. Zij hebben zich daarop vergenoegd met het opmaken van proces-verbaal, waarin alle de namen en burgerlijke beroepen zijn opgenomen. Juist waren aldaar de knechts van de Kroonprins, de kamenier van het Hof, Beeuwkes enz tegenwoordig, die met de Scheveningsche visschers al een wonderlijke associatie schijnen te vormen. Toet is als voorganger in het gebed en Golverdinge als **voorlezer** opgeschreven.[100] Aan de gemeente heeft deze zaak goed gedaan. Des avonds zijn wij niet gestoord. De onderlinge gesprekken waren gisteren avond uiterst gezegend en opwekkend. Intusschen blijft het huisgezin van Beeuwkes met Golverdinge en jufvr Nieuwenhuizen zich afzonderen.[101] Golverdinge heeft nu zelfs twee malen in die afzonderlijke bijeenkomst over eene text gesproken, weigerende te bidden en psalmen te zingen. Ik wensch den man niet te veroordeelen, maar begrijp zulk eene toestand maar gansch niet. De geschiedenis van Noorduijn heeft mij zeer voorzichtig gemaakt in de beoordeeling van **zulk** eene nederigheid. Mocht de Heere hem ontdekken, zooals hij is. De positie van Toet en mij is zeer moeilijk door deze zaken; maar alles zal medewerken ten goede.

Tot mijne blijdschap kan ik u melden dat de Katwijksche gescheidenen, die aan Noordwijk waren aangesloten, allen uit **eigene** beweging schriftelijk hebben verklaard de handelwijze van Noorduijn te laken, en hem niet te erkennen. De laatste classicale vergadering te Schiedam is zeer goed afgelopen. Er zijn

96 Zie noot 77.
97 *De Reformatie* I (1837) 395-405.
98 Men zie voor deze gebeurtenis ook het proces-verbaal opgemaakt door twee commissarissen van politie, 7 mei 1837; Bos IV, 128-130.
99 invoeging.
100 Het proces-verbaal noemt onder anderen: Jacoba Wilhelmina Werner, kamenier, woonachtig in het paleis van Z.K.H. den Prins van Oranje; Nicolaus van Beyeren, bediende van Z.K.H. den Heere Prins van Oranje; Lambertus Beeukers (= Beeuwkes), lampist in het paleis van Z.M. den Koning, met deszelfs drie zonen en dochter'.
101 Deze 'afzondering' betreft in dit stadium slechts de derde bijeenkomst op zondag, namelijk des avonds (mogelijk ook de bidstonden op woensdagavond). Het karakter hiervan was een Bijbellezing, wellicht ook te typeren als 'gezelschap-houden'.

beschuldigingen van vrij gewichtigen aard tegen de Gorter[102] en er is eene commissie benoemd om daarover rapport te doen.

Groet onze vrienden Bousquet en zijne vrouw hartelijk van ons. Aanstaande Donderdag zal onze pink waarschijnlijk voor het eerst zee bouwen.[103]

Het rapport over onze petitien is zoo als gij uit de Staatscourant gezien zult hebben, vrij gunstig geweest.[104]

Denk aan mij in de gebeden. Volkomen stem ik in met hetgeen gij schrijft omtrent geloof en bevinding. Gods Woord leert ons duidelijk dat Christus de weg, de waarheid en het leven is. De practijk onzer vroomen maakte van hunne bevindingen weg, waarheid en leven.

69. Van Hall aan Budding. 's-Gravenhage 9 mei 1837[105]

> Hieronder volgt een fragment van de brief. Wij lieten enige gedeelten weg, die evenals in de vorige brieven slaan op de toestand van 'geestelijke verlatinge' van Budding.

Wees verzekerd dat de Heere het kruis uit mijn kruis heeft weggenomen, en ook in dezen tijd mij met de vervolgingen duizendmaal **meer** schenkt dan ik vroeger had. Mijne Suze zoowel als ik mogen ons daarom verheugen in God. Grooter zoude onze blijdschap zijn indien wij zijne weldaden minder vergaten. Onze zonden zijn ons tot kruis. Dat gij de roeping van Golverdinge betwijfelt op grond van 1 Tim III v. 2 kan ik niet gelooven; daar staat niet eener vrouwe man, maar ééner vrouwe man... in tegenoverstelling van hen, die door echtscheiding of anderzins twee vrouwen hadden. Er is dus, dunkt mij, geen grond in het Woord om die roeping te betwijfelen, en ofschoon de niet alleen donkere, maar zelfs dubbelzinnige toestand, waarin Golverdinge verkeert, mij thans zelve doet gelooven, dat hij geen ouderling worden moet, is er dunkt mij geen enkele reden om te gelooven, dat hetgeen God (Ps. 50 v. 16) **tegen de goddeloozen** zegt, op de uitgeleide gemeente van toepassing is. Daarom de bondszegelen niet te bedienen is eene **vreeselijke** zaak, indien men zich eens vergiste en het brood onthield aan de kinderen. Als tot eenen broeder in Christus moet ik u zeggen, dat uwe persoonlijke ongeloovigheid hier van invloed is op uwe beoordeling van anderen. Gij bedriegt waarlijk uzelven indien gij meent dat uwe, in uwe bediening waarlijk **zondige**, werkeloosheid in de **gemeente** haren oorsprong heeft. Neen, die vloeit voort uit uwe eigene **onmacht,** en van die onmacht is uw **ongeloof** de schuld. Mochten wij toch de schuld niet op den Heere leggen en ons beroepen op onze verfoeiselen! Gij vraagt mij of ik omtrent de zending van Scholte wel hebbe nagedacht? Weinig, dit beken ik u. Gij zijt de eerste, die mij daarover opzettelijk deed nadenken. En nu is er ook bij mij geen

102 Jacob de Gorter, geboren 1772, gewezen koopvaardijkapitein, één der eerste ouderlingen te Schiedam; Bos III, 200-201; EERSTE DEEL 44-45. Wij merken op dat wij De Gorter ook later (24 juli 1838 en 30 oktober 1840) nog aantreffen als afgevaardigde van Schiedam naar een provinciale vergadering (HO, Zuid-Holland).

103 Op zee varen.

104 *Staats-Courant* van maandag 8 mei 1837; *De Reformatie* II (1837) 77-83.

105 Gunning 520-522.

enkele twijfel of hij is een **gezondene** dienaar, want 1° hij bezit de gaven in zeer ruime mate; 2° de kerk erkent die in hem. Dat hij in het kerkgenootschap geordend werd is bij mij geene tegenwerping, want vóór de uitleiding **was** de kerk nog aldaar, maar bedekt. Intusschen was ik daarvan (van de zending van Scholte namelijk) door zijne betooning des geestes en der kracht, reeds vóór ik daarover nadacht, evenzoo goed overtuigd als van het schijnsel der zon, die ik zie. Straalt er nu ook in dezen uwen twijfel niet wederom een heftige wrevel door, tegen Scholte en hetgeen hij deed? Indien gij overtuigd zijt dat hij zich **indrong** in het predikambt, waart gij verplicht zulks openlijk ter waarschuwing van elk en een iegelijk te doen **drukken, niet** in particuliere brieven te **schrijven** daarover.

70. Van Hall, 's-Gravenhage 9 mei 1837

Ik maak van de gelegenheid dat Golverdinge u een pak zend gebruik om nevensgaande brieven u terug te zenden. Heb dank voor u(w) present exemplaar van de kleine catechismus.[106] Het rapport over onze adressen gaat in de Staats-Courant hiernevens. Het verheugt mij dat gij het Athenaeum eens hebt aangestast.[107] Ik zal op Hasselman trekken[108] voor de pink. Golverdinge heeft l.l. Zondag eene text uitgelegd bij Beeuwkes, terwijl de gemeente bijelkander was om Gods Woord te lezen. Dit bewijst dat de reden waarom zij niet bij ons komen behalven in de zucht van sommigen om hunne naaktheid te ontdekken ook gelegen is in de zucht om den spreker hunner keuze te hooren. Intusschen durft Golverdinge noch bidden noch psalmen zingen. Begrijpt gij hoe zoo iemand over Gods Woord durft spreken? Het heeft alle schijn van phariseîstische zelf bedoeling. De Heere zal wel alles openbaar maken. Een diaken der Hervormden was Zondagavond in ons midden. Zoo het scheen was hij getroffen en verzocht terug te mogen komen.

Groet alle de vrienden.

71. Van Hall, 's-Gravenhage 13 mei 1837

Het schijnt dat de Almachtige voor mij en de mijnen niet dan besparingen, uitreddingen en zegeningen voorzien heeft. Er is gedagvaard wegens de bijeenkomsten van Zondag, maar **alleen** Jufvr. Nieuwenhuizen, en als getuigen Golverdinge, Toet, de kamenier van het hof[109] en verder niemand voor zoo verre ik weet. Zoodat ik zelf niet als getuige in de zaak paraisseer. Intusschen wil de **oude** jufvrouw N(ieuwenhuizen) de vergaderingen niet meer ontvangen, zoodat ik wel genoodzaakt ben alle de bijeenkomsten ten mijnent te houden. De Heere leid(t) alles. Zijn naam worde verheerlijkt. Ingesloten

106 Vergelijk noot 36.
107 'Athenaeum, Tijdschrift voor wetenschap en kunst', *De Reformatie I (1837) 430-436*.
108 Een wissel trekken.
109 De reeds genoemde Jacoba Wilhelmina Werner, 33 jaar, geboren te Zutphen.

ontvangt gij een brief van W.[110] over verschillende punten, die wij wel eens mogen nagaan. Wat mij betreft, ik ben ten volle overtuigd in mijn gemoed, dat ik alle kan oplossen, behalven de bekendmaking der afsnijding van **van Rhee**, welk punt mij nog niet helder is. Gelief daarover nog eens te denken en mij te schrijven. Wees vooral zoo goed Dom.Meerburg aan te sporen om tog zoo spoedig mogelijk het verhaal zijner afzetting aan mij over te zenden.[111] Daar ik alleen dat ontvangen hebbende zal kunnen berekenen of er in dit nummer nog plaats is. Hartelijk verheugd het mij dat gij een onderzoek omtrent Ooms gedaan hebt. Het is mij opvallend, dat juist Golverdinge en Beeuwkes zoo zeer tegen hem waren ingenomen. De Heere make allen openbaar. Uwe stukken voor dit nummer der Reformatie zijn regt belangrijk. Omtrent de Wertherbruchsche vervolging hoop ik een kort verhaal, dat Dom. Haastert mij heeft toegezonden te plaatsen.[112] Ik hoop met Toet aan de Katwijkers een bezoek te gaan geven. Uwe ontmoetingen met den commies zijn treffend.[113] Ik heb het met mijne vrouw uiterst gezegend. Wij zijn verblijd in den Heere. Er komt onder vele leden der gemeente meer leven. Ik verlang zeer te vernemen hoe alles bij Bousquet is afgelopen.[114] Groet Dom.Meerburg, Hasselman en alle vrienden.

72. Scholte, Gorinchem 17 mei 1837

In dit stuk wordt onder meer gesproken over ‘Arie de Weert’ te Kesteren. Het is wenselijk over dit geval één en ander op te merken. In de eerste plaats dient te worden vastgesteld dat in het verleden de brand te Kesteren, van het huis Arien van de Waardwant zo luidde zijn naam - de geschiedenisboeken heeft gehaald[115] als een staaltje van de zware vervolging waaronder de Afgescheidenen hebben geleden. Meer vanzelfsprekend is het, dat door geestelijke nazaten van de Afgescheidenen het geval ‘Arie de Weert’ is vermeld geworden. Zo lezen we in het tijdschrift *De Reformatie:* ‘Te Kesteren, bij Rheenen, was men den 29sten Maart l.l. des avonds bij onzen broeder ARIE DE WEERT ter godsdienstoefening bijeen. Ofschoon men vijanden om het huis hoorde rondwaren, bleef men echter ongehinderd voortgaan. Een groot geraas op het dak vernemende, schreef men zulks aan den wind toe, totdat men helaas! maar al te droevig overtuigd werd, dat het gansche dak en achterhuis in vollen brand stond; zoodat de

110 J.A. Wormser, medewerker aan het tijdschrift *De Reformatie*.

111 ‘Verslag van de afzetting en de handelingen der classicale en provinciale kerkbesturen van Noord-Braband met Ds. G.F. Gezelle Meerburg’, *De Reformatie* II (1837) 34-57, 84-108.

112 Men zie voor ‘Berichten uit Werth’ in ‘Pruissen’, alwaar J.F. Haastert predikant was: *De Reformatie* I (1837) 394, II (1837) 58-61.

113 Niet duidelijk.

114 Volgens de ‘Lijst der texten’ doopte Scholte te Zaltbommel 11 mei 1837 een kind (Jean Jos. D. Bousquet, zoon van A.E. Dudok Bousquet); maandag 15 mei bevestigde hij het huwelijk van ds. G.F. Gezelle Meerburg en Johanna van der Beek.

115 J.W. Pik, *Beknopt Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis*, zevende druk, Zwolle 1928, 216: ‘Door boete, inkwartiering en gevangenisstraf trachtte de regeering de beweging’ - namelijk de Afscheiding - ‘te onderdrukken; zij liet toe, dat een gebouw, waarin een godsdienstoefening gehouden was, in brand werd gestoken’.

vergadering naauwelijks den tijd had, der woedende vlam te ontvlugten, en men ter naauwer nood het gebouw had verlaten, toen het tot eenen puinhoop instortte. Het eenige

> koebeestje, dat de lieden bezaten, is alles, dat van hunne bezittingen gered heeft kunnen worden'.[116]
> Van deze bron werd het voorval overgenomen door G. Groen van Prinsterer,[117] J. Verhagen Jr.[118] J.C. Rullmann[119] en G. Keizer.[120]

Anderzijds is reeds spoedig ontdekt dat wellicht de brandstichting niet het werk is geweest van 'vijanden'; maar deze omstandigheid is blijkbaar aan Verhagen, Rullmann en Keizer ontgaan.

A.W. van Appeltere, 'Referendaris bij het Departement van Justitie', liet zich namelijk reeds in 1837 zeer critisch uit over de persoon Arien van de Waard.[121] In een reactie daarop schreef mr. A.M.C. van Hall (zoals we in de paragrafen 111 en 112 van dit hoofdstuk nader zullen zien was hij de schrijver) in *De Reformatie* het volgende.

> Wat de inbrandsteking van het huis van ARIE DE WAARD te Rhenen betreft, hetgeen wij dienaangaande mededeelden, is volkomen waar. Wij schreven in Mei, dat op den 29sten Maart het huis gedurende de godsdienstoefening in brand was geraakt. Dat ARIE DE WAARD zelf beticht was hetzelve in brand gestoken te hebben, was ons toen geheel en al onbekend. Wij zullen den afloop der regterlijke instructie afwachten, en de Heer VAN APPELTERE zal het ons ten goede houden, dat wij vóór dien afloop, den man niet veroordeelen. Indien de gruwelijke misdaad door hem blijkt bedreven te zijn, zal over hem zekerlijk de Christelijke tucht, overeenkomstig het bevel des Heeren, uitgeoefend, en hij, in geval van verharding, uit onze kerkelijke gemeenschap verbannen worden, en wij zullen dan in dit droevig voorval een vernieuwd bewijs vinden, hoe noodzakelijk de herstelling dier tucht is...[122]

Een nader onderzoek leverde ons het onderstaande.

Arien van de Waard werd op 8 mei 1786 te Kesteren geboren. Op 15 december 1831 huwt hij te Kesteren Hendrika Wilhelmina Driesen, geboren te Velp 27 september 1814. Van de Waard is dan 45 jaar, zijn beroep is poelier (eerder: koopman), de bruid 17 jaar en zonder beroep.[123] Het echtpaar krijgt twee kinderen namelijk Roelofje (1835) en Johanna C.W. (1837).[124] Arien van de Waard overlijdt te Kesteren 24 januari 1838.[125]

116 I (1837) 394.
117 *De maatregelen tegen de Afgescheidenen*, Baarn 1903, 61.
118 *Geschiedenis Christelijke Gereformeerde Kerk* 397-398.
119 *Afscheiding* 194
120 *Afscheiding* (pag.) VI; *Uit de geschiedenis der Gereformeerde kerken, tweede druk, Kampen* 1905, 41-42.
121 Mr. A.W. van Appeltere, *Het Staatsregt in Nederland, vooral met betrekking tot de Kerk en de handelingen der Regeering ten opzichte der Afgescheidenen nader toegelicht*,'s-Gravenhage en Amsterdam 1837, 121 vgl.
122 *De Reformatie* II (1837) 312-313.
123 R.A. Arnhem, Huwelijken Kesteren 1831, acte no. 10.
124 Idem, Geboorten Kesteren 1835 en 1837.
125 Idem, Overlijden Kesteren 1838, acte. no. 4.

Twee dagen na de brand schrijft de burgemeester van Kesteren aan de officier bij de rechtbank te Tiel onder meer het volgende.[126] De brand bij Arien van de

126 Kesteren, Ingekomen en uitgegane stukken 1837, no. 48.

Waard brak uit tijdens het houden van een ‘oefening’ van de zogenaamde Afgescheidenen te zijnen huize. De vergadering, de brand ziende, is gaan vluchten ‘zonder eenige redding toe te brengen, waarop eenige inwoners toeschoten en noch het grootste van de inboedel hebben gered.... Het huis is geheel verbrand doch was gelijk de meubelen voor eenige weken eerst geassureerd voor somma van *f* 1400.’ De vrouw van De Waard heeft de vorige dag nog gezegd:... ik schrik van van avond met de oeffening, want zij willen het huis in brand steeken’.

Op vragen van de officier bij de rechtbank schrijft de burgemeester, gedateerd 4 april 1837, meer omstandig aan eerstgenoemde.[127]

> ‘Toen de brand ontdekt is zijn alle in huis zijnde gaan vlugte zonder iets te redden; vervolgens is bij de redding bevonden dat het kabinet leedig was, dat in het hoek buffet niets anders dan een pot stond nagenoeg half met vet, dat in de kelder niets aanwezig was, dat de aardappelen zooals zijn broeder Christiaan van de Waard bij de predikant verteld heeft eenige dagen voor de brand uit de kelder in het achterhuis zijn gebragt, alwaar zij gekuild gevonden zijn... dat dezelve behoorlijk (met) planken, mest en aarde gedekt zouden geweest zijn;...’. Bij ondervraging heeft Klaas van Dodeweerd getuigd dat eer de brand er was Arien van de Waard uit het vertrek geweest is, en geen tien minuten daarna de brand is ontdekt en dat toen de brand er was van de Waard tegen hem gezegd heeft de vijand heeft het in brand gestoken en daar is het aangestoken wijzende op de oostzijde van het achterhuis’.

Na verhoren door de officier van de rechtbank te Tiel schrijft deze aan de procureur crimineel in de provincie Gelderland onder meer:[128]

> ‘Van de Waard heeft eenige dagen voor den brand een huisklok over gebragt naar de woning van zijnen broeder. Een kabinet het welk volgens de verklaring van de dienstmeid.. voor den brand vol linnen was is bij het verbrengen uit het brandende huis, genoegzaam ledig gevonden.
> ...Van de Waard had in den avond van den 17en Maart jl. eenige jongelieden, die buiten het huis stonden, tegen zijne gewoonte binnen genoodigd. Hoewel van de Waard ontkent, dat hij de kamer waarin oefening wordt gehouden, na dat de jonge-lieden door hem waren binnen gebragt, heeft verlaten, blijkt het echter uit de depositien van Klaas van Doodeweerd, Cornelia Roelofse en Klaas van Neerbos... dat hij zich uit het vertrek heeft verwijderd, en dat eenige minuten na zijne terug komst de brand is bespeurd. Ik beken dat alle deze omstandigheden niet voldoende kunnen geacht worden om Arie van de Waard schuldig te houden aan brandstichting, doch zij vermeerderen zeer het tegen hem bestaande vermoeden...’.

De procureur crimineel schrijft daarop terug aan de officier, onder andere:[129]

127 idem 1837. no. 70.
128 R.A. Arnhem, Archieven Hof van Assises te Arnhem, inv. 71, no. 470, 27 mei 1837.
129 Idem; no. 101, 5 juni 1837.

‘wij bezien dat des nachts de glazen bij hem zijn ingeslagen, de heining afgebroken en de put gestopt...’.

De procureur wil maar zeggen, dat er vóór de brand reeds vijandelijkheden waren gepleegd. Al met al meent hij dat de zaak Van de Waard ‘voor het tegenwoordige’ niet met succes kan worden vervolgd.

> Het zou onjuist zijn, als wij hier neerschreven dat Arien van de Waard een brandstichter is geweeest. Maar als kras voorbeeld van vervolging der Afgescheidenen zal ‘de brand te Kesteren’ uit de annalen moeten verdwijnen.

Ik had u gisteren dadelijk willen schrijven doch de tijd ontbrak mij. De handelwijs ten opzichte der bijeenkomst bij Jufvr. N(ieuwenhuizen) verwonderd mij zoo zeer niet - het is of eene vertoning voor de wareld, dat men toch in de Haag ook iets doet; of eene voorbereiding tot gewisser maatregelen wanneer dat proefje niet helpt. Zeer bedenkelijk wordt mij echter meer en meer of het voor leden onzer gemeente wel geoorloofd is, in de zaken der vervolging getuigenis te geven en dus daarvoor de veroordeling steun te geven, en of het niet integendeel onze plicht zijn zou om eenvoudig te zeggen dat wij allen gelijk stonden en de Heere Christus als ons eenigen Hoofd erkennen, wel belijdenis wilden doen dat wij tot de gemeente behooren en daarin tezamen koomen, doch dat wij in de **kerkelijke** zaken voor een weereldsche rechter geen getuigenis wilden geven tegen onze broeders.

Volkomen zeker ben ik hiervan nog niet; het spreekt van zelf dat bij het weigeren van getuigenis de getuigen gestraft zullen worden, daarom zou er eene duidelijke verklaring moeten zijn van de weigering. Dat de vervolging, als de Heere ons die toezend tot geestelijke opwekking zal leiden hieraan twijfel ik niet. De Heere beware ons echter dat wij de vervolging niet zoeken.

Ik heb een brief van Wormser gelezen en heb hem gisteren reeds een paar woorden geschreven; in de volgende week denk ik een paar dagen te Amsterdam te zijn, om persoonlijk met hem te spreken. De bekendmaking der afsnijding van v(an) R(hee) is zeer eenvoudig. Ons tijdschrift neemt alle berigten op welke haar van wege wettige kerkelijke vergaderingen worden toegezonden, tenzij die zaken in dadelijke strijd mochten zijn met Gods Woord. Ik geloof met Wormser dat de openbaarmaking eener afsnijding van een gewoon lidmaat in ons tijdschrift niet zou zijn volgens de aard der Christelijke liefde, wanneer namelijk de oorzaak der afsnijding niet in betrekking stond met de wareld. V.R. was echter predikant (en) wil zich door zijne verharding als zoodanig blijven voordoen; daarom is er verplichting om ook in de wareld zijne geheele afsnijding publiek te maken, dan kan zich niemand verontschuldigen het niet te hebben geweten. Het is zeker dat de geestelijke politie harder klemt, als de wareldlijke - Hier is ook in waarheid meer als een burgerlijke daad; en zoo v. R. diegene is waarvoor hij door opzieners der Kerk gehouden wordt dan is het eene eeuwige dood, en dan zal de Heere ook de tucht bevestigen. Wanneer bijv. waarheid moest bevonden worden hetgeen ik van Arien de Weert heb hooren verhalen, dat hij nam. zijn eigen huis in brand zou gestoken hebben om tijdelijke inzichten, en verharde

zich tegen de tucht dan zou ook zijne afsnijding publiek gemaakt moeten worden en dan zou dit hem veel harder treffen als het onderzoek der Tielsche rechtbank hem tot nog toe heeft getroffen, dewijl die rechtbank uit het verhoor van getuigen die niet binnen maar buiten huis geweest waren heeft kunnen ontdekken of hij schuldig was.[130]

Bij Bousquet is alles goed afgelopen, ik heb met genoegen zijne vrouw ontmoet. Zij schijnt groote vastheid te bezitten.

Zoo ik kan hoop ik nog Zaturdag en anders in de volgende week van hier te vertrekken. Te Utrecht is Do. van Raalte beroepen.[131] Hij schijnt er zeer werkzaam mee te zijn. Zoo dit de weg des Heeren mocht zijn, dan zou ik eenige verlichting krijgen niet alleen wat het dadelijke werk, maar ook wat het gevoel van het werk betreft.

Te Amsterdam is ook weer een drietal gemaakt. **Brummelkamp, van Raalte, Budding.** De keuze der gemeente zal denkelijk wel op **Brummelkamp** vallen. **Duijser** heeft nog niet de minste vrijmoedigheid om werkzaam te worden; ik heb echter half zijn woord om mij bij bezoeken van de gemeente in Z.Holland te verzellen. In de dingen der waarheid en der Kerk wordt hij meer en meer vaster. Op 's Heeren tijd zal hij koomen.

De justitie-kosten te Dordrecht belopen *ƒ* 188,97.[132]

Brummelkamp is zeer ingenomen met het stukje van Smeedes; hier in de omstreken deed het veel goed. De Heere zal alles maken naar Zijne beloften. Wij zijn hier allen redelijk wel. Ds. Meerburg heeft niet klaar kunnen komen met zijn stukje. Dat blijft dus voor een volgend nummer. Hij is thans in het huwelijk bevestigd en is op het oogenblik hier; hij en zijne vrouw verzoeken hunnen hartelijke groeten.

Hasselman doet een klein uitstapje naar Amsterdam. Hij verlangde naar Mientje welker bevalling wij elken dag gemoet zien.[133] Het schrikkelijke verhaal der moord in het H. Bl. trof mij zeer.[134] Het is een vernieuwd bewijs van de werken des Satans in de kinderen der ongehoorzaamheid. Het is wel mogelijk dat ik naar aanleiding daarvan iets gereed maak voor de Reformatie over de invloed en werking des Boozen. De Heere onze God zij u en de uwen nabij. Groet uwe vrouw...

(P.S.) Gisteren heb ik weer vernomen dat er op de firma van **Duijser, van Andel en Breda**[135] nog een pretentie is ten laste van **Lom** groot *ƒ* 200 en 300.

130 Redebeleid is niet duidelijk. Men zie echter de inleiding bij deze brief.

131 Ds. A.C. van Raalte, dan te Genemuiden en Mastenbroek, werd 2 mei 1837 te Utrecht beroepen. Op 1 juli werd zijn bedanken aan de gemeente bekendgemaakt; VIERDE DEEL 253.

132 Betreft de godsdienstoefeningen te Zuid-Beijerland; vergelijk noot 74.

133 De dochter van Aarnout Hasselman, Wilhelmina Laurina Brandt-Hasselman, beviel zondag 21 mei 1837 te Amsterdam van een dochter Sara Elizabeth; EERSTE DEEL 69

134 *Algemeen Handelsblad* 6 mei 1837. Te Uithuizen heeft een boerenknecht een vrouw, die hem, na gedaan verzoek, geen *ƒ* 5 wilde lenen, een slag met een bijl op het hoofd gegeven, haar daarna naar de schuur gesleept en afgemaakt.

135 De firma Duijser, Van Andel en Van Breda was gevestigd te Gorinchem (Gemeentearchief Gorinchem, Not. arch. 4469A, acte no. 148).

73. Scholte, Gorinchem 20 mei 1837

Ingesloten ontvangt gij een paar berigten voor de Reformatie. Van de boeten en kosten waarin ik betrokken was[136] - *f* 641 - en waarvan men mij alleen een briefje gezonden had nml. aan mijn domicilium alhier is nog niets betaald.[137] De medeveroordeelden die vernomen hadden dat ik zulk een briefje ontvangen had hebben hun aandeel gezonden.

Hasselman heeft dit naar het registratie-kantoor gezonden met een briefje waarin hij het reg.k. herinnert dat mijn domicilium sedert July 1836 te Utrecht was ten huize van E. Takken in de Elisabethstraat en dat van Reijmerink te Oud Loosdrecht, en dat dus rekeningen ten onzen laste aan ons domicilium konden bezorgd worden. Men heeft het gezonden geld niet willen aannemen; en wij hebben schriftelijk bewijs van hunne weigering. Nu ligt het geld hier, doch ik heb nog niets anders gehoord, hoewel het reeds een maand geleden is.

Aanstaande Dingsdag hoop ik naar Utrecht en Woensdag naar Amsterdam te vertrekken alwaar ik denkelijk tot Vrijdag zal vertoeven. Ik hoop u van daar te schrijven waar na dien tijd mijn adres is.

Deze week zijn er weder 9 dagvaardingen te Almkerk gekomen voor 2 personen, 3 stuks van één dag. Hier in de omstreken is het thands stil, en alhier te Gorcum het toezicht niet zoo streng als vroeger. Ik verlang te hooren hoe men het morgen[138] met u maken zal. De Heere sterke u in en tot alles. Ik ben goedsmoedig. De Almachtige zal zijne eigene zaak op zijnen tijd handhaven. Groet uwe vrouw en alle broeders hartelijk van ons. Gedenk in uwe gebeden aan uwen

H.P. Scholte

74. Scholte, Gorinchem 22 mei 1837[139]

Hedenmorgen is mij de nevensgaande geschiedenis door den ouderling D. van Santen medegedeeld.[140] Ik rekende het goed hetzelve nog in dit nummer te plaatsen. Morgenochtend vroeg hoop ik naar Utrecht en Amsterdam te vertrekken. Woensdag hoop ik te Amsterdam te zijn. Ik verlang al weer na tijding van u.

Schrijf mij ook eens hoe gij er over denkt in een volgend nummer verslag te

136 Arresten hooggerechtshof 's-Gravenhage 8 maart 1837 (Archief Hooggerechtshof, inv. no. 295 en 328). Men zie ook EERSTE DEEL 104-106 en De *Reformatie* I (1837) 455. Scholte noemt *f* 641 als bedrag van boeten en kosten. De Reformatie spreekt van *f* 1067; op grond van de processtukken komen we echter tot een totaal van *f* 938, 17.

137 Zin loopt niet.

138 Zondag 21 mei; men zie paragraaf 75.

139 Het stuk is zonder plaatsnaam en ongedateerd. De mededeling over de reis van Scholte, over Herwijnen, 'Mientje is gisteren bevallen' etc. maken echter de juistheid van de vermelde toevoeging zonder enige twijfel.

140 EERSTE DEEL 240, 243; *De Reformatie* I (1837) 455-457. Op zondag 21 mei 1837 werd te Herwijnen te huize van **Dielis van Zante(n)** door dragonders een godsdienstoefening uiteengejaagd.

geven van de uitkomst der adressen in het najaar aan Z.M. opgezonden.[141] Mientje is gisteren bevallen van een welgeschapene dochter.[142] Gisteren heeft het gemeen bij een lid der gemeente waar men onder de 20 vergaderd was de glazen ingeworpen. Militairen en policie zijn op de been geweest.[143] Te Amsterdam is zoo ik gehoord heb v.Raalte beroepen.[144] Het wordt dus voor onze broeder dringend. De Heere schenke hem wijsheid om zijnen wil te kennen en te volgen.

Groet uwe vrouw ook van de mijne. Groet alle die Sion beminnen.

De Heere sterke u...

75. Van Hall, 's-Gravenhage 23 mei 1837

Ook ik verlangde zeer u te schrijven, maar werdt daarin tot op heden door volslagen tijdsgebrek verhinderd.

L.l. Zondag waren hier precies twintig menschen vergaderd.[145] Er is geen policie verscheenen. De niet gescheidenen zijn nu twee zondagen lang weggebleven. Het schijnt vrees te zijn. De oude Beeuwkes blijft ook regulier van alle vergaderingen, ook van die waar een oude preek gelezen wordt weg, **omdat hij niet vereenigd ligt met de kerkeraad.** Golverdinge komt maar 's avonds niet, dan oefent hij bij B(eeuwkes). Het is eene opzettelijke toeleg om een gezelschapje ten behoeve van G. te maken. In hoeverre hij daarin deelt, weet ik niet maar er is veel dubbelzinnigheid in zijn gedrag; dat hij tegen de kerk verdeelt ligt is zeker. Toet gedraagt zich slap in die zaken; hij wordt geslingerd en zoo ik wel onderrigt ben, beletten persoonlijke verkeerdheden in gedrag hem alle vrijmoedige toegang tot den throon. Er is echter hier nog een kern van kinderlijk gelovige menschen, die mij dikwijls tot verkwikking zijn, maar daartoe behoort vooral de equipage van de pink, die sedert tweede Pinksterdag in zee is.[146]

Op dien dag is het kermis te Scheveningen. Onze visschers hebben eene driedubbele getuigenis gegeven want des Zaturdags was de pink gereed. Toen zijn zij des Zondags overgebleven. 's Maandags lag de geheele vloot op het strand, maar zij voeren weg. Sabbathschenders, halfpaapsche Phariseeuwen en dolle wereldlingen zijn nu allen even boos. Ik heb nog al zorgen over de administratie van de pink - te breedvoerig om u mede te deelen. Onze broeders de visschers zijn over de huizen verheugd.[147]

Kunt gij nu van Amsterdam niet hier komen? Er is een kind te doopen van

141 Over deze adressen uit vele gemeenten aan de Koning gezonden: EERSTE DEEL 36-44; TWEEDE DEEL 23-36; VIERDE DEEL 29-32.
142 Vergelijk noot 134.
143 Bedoeld is te Amsterdam. *De Reformatie* I (1837) 459-462.
144 GKA, Inv. no. 1. Notulen kerkeraad 12 mei 1837 (no. 57). Ds. A.C. van Raalte wordt beroepen.
145 Bos IV, 130.
146 Idem.
147 In de wolken.

onzen broeder Plockert[148] den stuurman, Ook de gemeente te Naaldwijk vertoont veel geestelijk leven en verlangd zeer naar u. Wat mij betreft ik verlang zeer u te zien en te spreken. Breng vrouw en kind mede beste vriend.

Wat de vervolgingen betreft, ik schijn genadiglijk daarvoor bewaard te blijven. In de Heere mag ik zeggen tot alles bereid te zijn. Aan Hem mag ik geld en goed en alles wat ik heb overgeven. Ook mijne beste vrouw is volkomen gelaten. Veel vrijmoedigheid mag ik hebben in gebeden tot God. Hij is mij in Christus genadig. Mijn grootste kruis is de ellende der gemeente, en de vreesselijke zonden der vroomen. Rechtzinnigheid in de leer, ketterij in de practijk openbaart zich hoe langer meer. Bijna opentlijk wordt ik beschuldigd een vijand te zijn van des Geestes werk (ik weet dat gij in die beschuldiging deelt); en waarom? Juist omdat ik aandring op geestelijke practijken en op de verwerping van Phariseeuwsche vooroordelen en **verderfelijke** menschelijke inzettingen. Ook die beschuldigingen mogen mij nader tot den Heere brengen met Ps. 139 v. 1 en 2. Er is nog maar een begin van reformatie in ons land. Het is zoo gemakkelijk rechtzinnig te spreken, op vijanden te scheiden en eigene **ergenissen** te blijven liefkozen en bewaren. De Almachtige zal eens opstaan ten oordeele over dit land. Wee dan ook de gescheidenen wier herte in Egypte bleef. In het volgend nummer der R(eformatie) hoop ik daarover te schrijven.[149] Het voorgevallene te Herwijnen is erg. Ik geef u in bedenking de vergelijking van Boellaard met Herodes een weinig te veranderen of voorbereid te zijn op eene mogelijke vervolging wegens injurie.[150] Waar zijn de glazen ingeslagen? te Gorkum of te Amsterdam?[151] Gij zult dit te A. zijnde wel bij de berigten voegen. Van harte geluk met de bevalling van Mientje; groet vader en moeder van ons. De Heere eigene zich hun kind toe!

...[152]

Van Raalte is in een moeilijke positie, maar blijkens een brief die ik van hem ontving **kinderlijk** gestemd. Het kind zal wel zachtkens **geleid** worden.

De Gorter zal waarschijnlijk eenigen tijd geschorst en ernstig vermaand moeten worden, wegens onbillijke handelwijs met een lid der gemeente. Onze aanstaande classicale vergadering zal te Naaldwijk gehouden worden op Dingsdag 2 juny, zoo de Heere wil. Kunt gij die ook bijwoonen? De wonderlijke toestand waarin Toet verkeerd belette mij niet met hem naar Katwijk te gaan. Ik hoop dat ook die nevelen zullen opklaren. Ik worde tegenwoordig veel beschuldigd, dat ik **hard** ben. Maar God weet, dat de Liefde mij doet handelen, volgens Jud. v. 22 en 23. Nu beste broeder, denk aan mij in uwe gebeden. De God der hope sterke u om te wandelen in Zijnen weg. Miskenning zal uw deel zijn, maar denk aan Mozes en Paulus. Zijn genade zij uw genoeg.

148 Op 15 mei 1837 werd te Scheveningen geboren Johannes, zoon van Maarten Plokker en van Hendrica Kelling. De aangevers waren Jacob Toet (31) en Teunis Johannes Beeuwkes (26), beiden schoenmaker (Geboorteacte 's-Gravenhage 16 mei 1837).

149 Vermoedelijk: De wasdom van Gods kinderen, *De Reformatie* II (1837) 1-15.

150 J.W. Boellaard was burgemeester van Herwijnen. In *De Reformatie* I (1837) 455-458, komt genoemde typering niet voor.

151 Noot 143.

152 Inzake het compagnonschap Hasselman-Brandt.

76. Scholte, Utrecht 27 mei 1837

Zoo even ben ik weder alhier gearriveerd en maak uw pakje gereed omdat ik waarschijnlijk Maandag morgen vroeg niet klaar zou komen.

Ik heb het te Amsterdam zeer druk gehad; twee avonden achter elkander hebben wij kerkeraadsvergadering gehouden tot 's nachts 3 uur. Er is veel verhandeld en ik mag vertrouwen dat mijne arbeid niet vergeefs is geweest. **Deteleff** is in zijn bediening geschorst.[153] wegens zijne aanstotelijke en schandelijke taal bij het spreken in de bijeenkomsten en wegens leugenachtige en draaijende practijk. Hij is geheel ongevoelig voor alles wat hem wordt voorgehouden; ik heb hem met vrijmoedigheid en oprechtheid moogen aanspreken en ook niet ontveinsd dat ik meer en meer bevestigd werd in het vermoeden dat hij een huichelaar is.

Met veel genoegen heb ik **Wormser** ontmoet; de bezwaren in de bewuste brief zijn opgelost ook betrekkelijk **v.Rhee**.

De ellenden welke zich in de Haagsche gemeente openbaren, zullen gedeeltelijk ten goede werken. De verborgene dingen zullen ontdekt worden. Wanneer B(eeuwkes) blijvende de vergadering der gemeente verlaat dan moet hij vermaand worden. Heeft hij gegronde bezwaren tegen de kerkeraad dan behoort hij als lid der gemeente dit bezwaar op eene classicale vergadering te brengen, want het raakt de kerk. Hoort hij niet na de vermaning en weigerd hij om zijne bezwaren in te brengen, dan moet de censuur beproefd worden. Toet mag in deezen geen ledig aanschouwer zijn; bestaan er bij hem zoodanige zaken welke hem onbevoegd maken, dan zal dit juist openbaar worden wanneer hij in zijne bediening aan het werk komt. De miskenning waarvan gij schrijft heb ik ondervonden van den aanvang mijner bediening af; doch de Heere had mij spoedig van menschen oordeel los gemaakt en ik had daarvan de minste smerte. Wanneer er niet veelal van binnen zoo veel te betreuren was, zou mij de weg altijd zeer gemakkelijk geweest zijn. Mijn grootste kruis is mijne eigene natuur. En die is zoo gemakkelijk niet te verzetten als de beoordeling van ware of schijnvromen.

Ik ben verheugd dat de Heere u en uwe vrouw blijdschap schenkt in Hem. Hier te Utrecht is veel geestelijke beweging in de gemeente; er is nu een stellig besluit om de schadelijke verbintenis met de regering vaarwel te zeggen.[154] Morgenochtend hoop ik ten 6 uur te prediken.[155]

In de volgende week worden de kaartjes teruggezonden.

Ik hoop u over eenige dagen eene kerke-ordening te zenden op groot mediaan, opdat gij gemakkelijk uwe aanmerkingen bij de artikels kunt voegen.

Ik ben bijzonder wel naar lichaam en geest. Het leven in de gemeente verkwikt

153 Van der Does, *Afscheiding* 329-331. GKA, Inv. no. 1. In de notulen van 12 mei 1837 (no. 57) en van 26 mei (no. 59) werd gehandeld over het zeer onstichtelijk optreden van ouderling C. Deteleff tijdens een ‘oefening’ op tweede pinksterdag. Op 26 mei was Scholte aanwezig. Deteleff werd eerst voor zes weken geschorst, maar reeds kort daarna voor onbepaalde tijd.

154 Vergelijk noot 53.

155 De tijd, die in de vergunning stond vermeld, was 9 uur 's morgens; VIERDE DEEL 216, 223.

mij evenzeer naar den geest als de lentewarmte dit doet naar het lichaam.

Wanneer ik naar Den Haag kan koomen kan ik nog onmogelijk bepalen. In de volgende week heb ik hier in de omtrek noodig werk in de gemeenten.

Zoodra ik het eenigsints kan uitbreken, kom ik eens over al is het ook nog zoo kort, want ook ik verlang u te zien. Het zou mij niet tot droefheid zijn, als wij wat dichter bij elkander waren. De Heere weet echter wel wat het best is. Mocht Zijne liefde meer overvloedig in ons zijn. Groet uwe vrouw hartelijk van mij. Mijne vrouw is te Amsterdam. Mientje is bijzonder wel, mijne zwager is boven mate tevreden. Mijn adres is nu tot wederopzeggen bij E.Takken te Utrecht.

77. Van Hall, 's-Gravenhage 30 mei 1837

> Zondag 28 mei 1837 werd voor het eerst ten huize van Van Hall proces-verbaal opgemaakt door twee commissarissen van politie, tijdens een godsdienstoefening, waarbij ongeveer dertig personenaanwezig waren.[156] Op 19 juni werd Van Hall voor de rechtbank van eerste aanleg te 's-Gravenhage veroordeeld tot *ƒ* 50 boete en betaling van de gerechtskosten.[157]

Het schijnt, dat ook ik den beker der vervolgingen zal moeten ledigen. L.l Zondag verscheen de policie en maakte proces-verbaal op. Op de vraag aan Toet gedaan of hij een kerkelijke bediening bekleede antwoord(d)e hij ouderling. Op diezelfde vraag door den Commissaris van policie tot mij gerigt heb ik onder protest van ongehoudenheid om daarop te antwoorden gezegd dat ik diaken was. Wij waren ongeveer dertig personen. Onze broeder Roeleveld van Scheveningen, een onzer pink-vaarders, heeft den Commissaris betuigd dat hij op den oordeelsdag tegen hem zou moeten getuigen en hem zoo ernstig en krachtig aangesproken, dat de man met neergeslagen oogen zeide ‘Ik moet dit wel doen voor mijn brood’. Waarop R. antwoord(d)e Vreest niet voor degeenen die het ligchaam kunnen dooden, maar voor Hem, die beiden ziel en ligchaam kan verderven in de hel.

Nu komt bij mij de vraag ‘Zal ik doorgaan?’ Mijn antwoord schreef ik u in het laatste nummer der Reformatie.[158] Indien God mij genadig blijft hoop ik te doen zien aan de wereld dat voor het kind Gods beroving van goederen geene dwang is. Bid voor mij, beste broeder, dat ik in den geloove mag gesterkt worden. Eene andere vraag is ‘Zal ik compareeren voor de regtbank?’ Ik geloof dat ook dit gevorderd wordt, maar sta op dat punt niet vast. Wanneer wij na anderen Eene andere vraag is ‘Zal ik compareeren voor de regtbank?’ Ik geloof dat dit gevorderd wordt, maar sta op dat punt niet vast. Wanneer wij na anderen geraden te hebben, ons zelven raad moeten geven in zulke zaken, die vleesch en bloed raken, dan ondervinden wij eerst, hoe ellendig wij zijn.

Ontzagchelijk verheugd mij de goede vrucht van uwe tegenwoordigheid te Amsterdam. Ook Höveker had mij daarvan iets gemeld.

156 Bos IV, 131-132
157 Rechtb sG, inv. no. 16.
158 *De Reformatie* I (1837) 357-365, ‘Het kruis’.

Kom tog vooral spoedig eens over waarde broeder. De Heere zal zich in ons

midden niet onbetuigd laten. Wij strijden te samen denzelfden strijd.

De kerkeördening hoop ik bedaard te lezen. Daar ik **zeer veel** practijk werk heb kan ik in de eerste acht dagen nog niets voor de Reform. werken. O mogt de Heere Zijnen Geest over de gemeentens uitstorten. Mogt Zijn naam nog eens verheerlijkt worden. Die is machtig en heilig. Hij zal zijn volk sterk en overwinnende maken. Mogt Hij ook uwe kracht meer en meer zijn.

P.S. Zoo het eenigsints de weg is, kom dan **met uwe vrouw** en wat langer. In Augustus ga ik waarschijnlijk voor eenige weken uit den Haag. Schrijf mij spoedig eens.

78. Scholte, Utrecht 1 juni 1837

De tijding der aangevangene vervolging trof mij doch bevreemde mij niet. De kleine les bij Jufvr. N(ieuwenhuzen) gegeven, deed mij wel eene nadere vervolging tegemoet zien. De Heere zal ook echter in deezen weg toonen de behouder te zijn van Zijn Volk. Het stukje in de Reformatie deed mij goed. Mijne verzuchtingen zijn voor u en uwe vrouw dat de Almachtige God u beide mooge sterken in het geloof. De Heere zal geen beproeving opleggen of Hij zal kracht geeven om die te dragen. Het is nog maar een beginsel der smarte en zoo onze hooge regering niet ophoudt om zich met Jerusalem te belasten, dan zal die regering nog wel krachtiger ondervinden dat het een lastige steen is, doch er kan nog veel gebeuren eer die steen een iegelijk die er zich mede belast zal doorsneden hebben. Bij ons kan er niets anders verdorven worden als datgene wat wij toch eenmaal met blijdschap zullen achterlaten. De vraag van doorgaan kan niet twijfelachtig zijn, zoolang de politieke macht dit niet gewelddadig belet.

Het compareren voor de rechtbank is eene zaak die van personeele en plaatselijke omstandigheden afhankelijk is. Zonder noodzaak of betrekking tot iets anders geloof ik niet dat ik er eene reis voor zou maken. In Vriesland is echter iets gebeurd dat onze opmerking ten aanzien van procedures verdiend. Een vonnis te Heere(n)veen[159] is in appel vernietigd, de veroordeelden hebben zich beroepen op een hof van cassatie; de procureur-crimineel heeft dit niet willen toestaan, en de registratie heeft een dwangbevel gezonden. Daartegen hebben zij geprotesteerd; na 4 weeken beraad heeft het registratie kantoor van deszelfs eisch afgezien, onder beding wanneer er zulk een hof van cassatie kwam de zaak bij vernieuwing op te vatten. Zoo dit in overeenstemming is met het gouvernement dan verwacht ik dat de zaak voor de toekomstige hooge raad zal gebracht worden. Gij zult de originele stukken dienaangaande uit Vriesland ontvangen.

Hier begint het ook te spannen. Maandag morgen heb ik voor de bewoner van het huis waarin de gemeente te samen komt een kort stuk opgesteld. Dingsdag morgen zijn alle die kaartjes gehad hebben voor de burgemeester geroepen en

159 Een vrijsprekend vonnis; men zie voor deze zaak Bos III, 112.

(is) hen gevraagd of zij het daarmede eens waren. Allen hebben volmondig ja gezegd. Dingsdag avond heb ik van 8 tot 11 uur ongehinderd gepredikt, doch gister avond stond er voor en achter een Schildwacht. Ik ben er echter met de kerkeraad in geweest. Heden morgen is er te 5 uur reeds een Schildwacht gekomen en wij hebben gehoord dat men er schildershuisjes wil neerzetten.[160] Nu is er hier veel vrees en wat het ergste is (:) onder de voorgangers. Overtuigd dat de kaartjes weg moesten is men algemeen, doch nu zijn er velen die maar dadelijk bepaling zouden willen maken van 20. De jonge Klijn die het huis bewoont staat echter goed, en het voornemen is om Zondag morgen heel vroeg te vergaderen. Mijne tegenwoordigheid alhier is in de eerste dagen noodig, en ik heb ondersteuning noodig van den Heere. De regering alhier die weet dat ik het stuk gesteld heb, is zeer boos op mij, doch het hindert mij niet. Zoo zeer ik verlang om bij u te zijn, kan ik het nog niet bepalen. In de tegenwoordige drukte is het mij moeijelijk om voor de Reformatie te werken; ik hoop echter het vervolg der Godsdienstoefening op te stellen[161] Ik zou ook gaarne zien dat wij de adressen aan de Staten-Generaal in het volgend nummer plaatsen.[162] Ik heb copie van het Bunschoter adres; wanneer gij nu copie hebt van Loosdrecht dan zijn wij gereed. Ik zou dan tevens verslag doen van het antwoord op het laatste adres.

De predikingen alhier hebben indruk gemaakt op de harten, en er is beweging. Heden middag denk ik hier de ongemakkelijke leden eens op te zoeken, want er zit hier ook al kwaad.

Zou in Augustus uw reis ook naar Gorcum kunnen zijn, dan zouden wij het een weinig daarna(ar) trachten te schikken. Mijne vrouw is te Amsterdam.

Ik ben verheugd dat de tegenswoordige gebeurtenissen in de Gemeente wederom de gemeente openbaar maakt als een lichaam, op welke plaats die ook vegaderd wordt. Onze broeder v. Velsen is door den Heere beproefd, zijne vrouw is blijmoedig in den Heere ontslapen, hij wordt in den weg gesterkt.[163] Ik hoop dat wij met de kerkordening gereed zullen koomen; het hoofd loopt mij dikwijls om van de drukte - anders word ik nog al bijzonder gesterkt. Ik heb met blijdschap moogen prediken. Groet uw vrouw en alle de broeders. De Heere schenke haar duidelijkheid in den weg en bovenal een kinderlijk en onderworpen gemoed om den Heere te volgen. Zijne sterkte zij de uwe. De naam des Heeren is een sterke tooren, de rechtvaardige zal er na toe vlieden en behouden worden. Gedenk ook in uwe gebeden aan mij, die gedurig in gevaar verkeer van onder de vele lasten terneder te buigen. Ik heb dagelijks behoefte om aan genade genoeg te hebben.

160 VIERDE DEEL 223-226.
161 *De Reformatie* II (1837) 17-33, 'Godsdienstoefening (vervolg)'.
162 *Idem* (augustus) 65-83.
163 Op 25 mei 1837 overleed te Leeuwarden de eerste vrouw van ds. S. van Velzen, Johanna M.W. de Moen; VIERDE DEEL 132; Gunning 523.

79. Scholte, Utrecht 3 juni 1837

Het is hier alles in de weer, zoo als ik u schreef staat er een schildwachthuis voor en achter het huis. Gister heb ik het een en ander geïnspecteerd. Niet alleen staan zij beiden op de stoepen maar het eene is zelfs zoodanig gesteld dat wanneer iemand in den donker uit het hek komt gevaar loopt om te vallen. Nu heb ik heden voor de jonge Klijn een stukje opgesteld aan de regering om te verzoeken dat die dingen werden weggeruimd. Wij hebben tevens vier kamers in het huis waar de kerk is verhuurd,[165] de huurceduls opgemaakt, de belastingpapieren ingevuld, en van dat alles kennis gegeven aan de regering en aan de politie. Nu zullen wij zien wat zij morgen doen zullen aan den algemeenen ingang. Nu is in het vervolg de vraag wanneer zij gewelddadig blijven keeren of wij niet volgens de wet volkomen recht hebben hen te dringen elke huurder die een afzonderlijk belasting-billet heeft, ook als een afzonderljk persoon te erkennen. Zijn wij binnen het hek dan moet de politie proces-verbaal opmaken wanneer wij in de gewoone vergadering bij elkander zijn. De groote drukte met andere zaken beletten mij van alle die wettelijke bepalingen dienaangaande te kennen of na te zien.

De oude **Klijn**[166] is zeer benaauwd voor zijnen zoon omdat de burgemeester hem gezegd heeft dat hij wegens zijne opzegging rechterlijk vervolgd zal worden. Ik kan er niets geen kwaad in zien. Zij hebben gedrukt op navolgende woorden in de opzegging, **dat hij van nu af aan zijn huis opensteld voor elke bijenkomst ter godsdienstoefening van de Christ. Geref. gemeente, wanneer die gemeente ook zou wenschen te vergaderen,** en op een koninkl. besluit van 16 Aug.s 1824 Staatsblad No. 41.[167] Zij zeggen verder dat zij van die opzegging proces-verbaal hebben opgemaakt en in de handen der justitie gesteld. Zie dat besluit eens na. Ik kan er niet de minste grond van toepassing in vinden van eenige strafbepaling. Ik ben druk bezig maar ben bijzonder gesterkt in mijne gezondheid. Een gedeelte van de kerkeraad hier is zwak en bevreesd, doch er is leven in de gemeente. Ik verlang om iets van u te hooren, de strijd wordt aangebonden; de overwinning is des Heeren, ik ben goeds moeds, en hoop morgen in de gemeente te prediken, als men ons uit de kerk keert, stelt Takke(n) zijn huis open.[168] In de volgende week hoop ik u de afloop te schrijven. Groet uwe vrouw en de broeders hartelijk van mij. Takke(n) en vrouw groeten u. De Heere onze God zij uwe sterkte en troost.

165 VIERDE DEEL 226-228: ‘De huizinge Domselaarspoort wordt “verhuurd”’. Men meende, dat er zo minstens vijf (nl. de oorspronkelijke huurder en vier nieuwe huurders) maal twintig personen zouden worden toegelaten bij de godsdienstoefeningen. Het stedelijk bestuur (de ‘regering’) wees de poging ‘de wet te ontduiken’ van de hand.

166 H.G. Klijn, ouderling, vader van H.G. Klijn Jr. Laatstgenoemde was de huurder en bewoner van de Domselaarspoort.

167 *Staatsblad* no. **45**. VIERDE DEEL 225. Over het stichten etc. van kerkgebouwen. Bij dit koninklijk besluit waren, zoals Scholte goed had gezien ‘geene straffen... bedreigd’.

168 Scholte preekte zondag 4 juni éénmaal in de Domselaarspoort en twee maal ten huize van E. Takken, VIERDE DEEL 227. Men zie ook paragraaf 81.

80. Van Hall, 's-Gravenhage 5 juni 1837

De uwe van 3 Junij is mij eerst heden geworden. De jonge Klijn behoeft volstrekt niet bevreesd te zijn voor toepassing van het Koninklijk besluit van 16 Aug. 1824. Daarin wordt gesproken van die zoogen. Godsdienstige genootschappen, welke aan de overheid macht in de kerk hebben gegeven.

2°. Klijn zegt dat hij **zijn** huis openstelt, ergo is het **zijn** huis en geen kerk. 3° bij het besluit is **geene straf** bepaald en dit kon ook niet. Het Code Pénal zwijgt er ook van. 4°. het besluit betreft alleen de **erkende kerkbestuuren.**

Wat de verhuringen betreft: ieder huurder kan zijn regt als zoodanig uitoefenen. Maar het is moeilijk te beslissen welke maatregelen men tegen openbaar geweld, dat de toegang tot iemands woning gewelddadig belet zou moeten nemen. Ik hoop hierover nog eens na te denken, om u morgen nader te schrijven.

De God Jacobs zij u nabij. Hij zij uw hoog vertrek. Zijn Geest sterke ons. Hem alleen behoeven wij.

Ook ik heb Hem alleen nodig. Tegen aanstaande Donderdag ben ik gedagvaard. Zoo de Heere wil, hoop ik te compareeren om mijne geloofsdaden te verantwoorden. De duivel staat van alle zijden tegen mij op om mij bevreesd te maken. Sommige leden der gemeente willen absoluut met minder dan 20 vergaderen. Ik voor mij heb geene vrijheid, noch als huisvader, noch als diaken om daarin toe te stemmen. Jacob Toet wankelt. Gisteren zijn wij echter nog doorgegaan en ditmaal zonder stoornis. Noch ouderling, noch diaken is gedagvaard, maar ik alleen als mijn huis hebbende geleend tot eene godsdienstoefening der zoogenaamde gescheidenen. Uwe beide laatste brieven deden mij goed. Uw plan om de adressen te plaatsen vind ik zeer goed Zend mij vooral spoedig het Bunschooter adres en mijn exemplaar van de StCourant waarin het rapport. Ik heb het verschrikkelijk drok met allerlei practijk werk. Soms heb ik het benaauwd genoeg maar mijne hope is op God. Gedenk mijner in uwe gebeden. De weg van strijd is verkwikkend op den duur, maar het vleesch strijd(t) tegen den geest dikwijls op eene pijnlijke wijze. In haast...

(P.S.) Groet alle de broeders.

81. Scholte, Utrecht 8 juni 1837[169]

Hiernevens ontvangt gij het Bunschoter adres met de Staatscourant; ik zend u tevens een der antwoorden, welke overal op de laatste adressen gezonden. De antwoorden in N-Braband zijn het duidelijkste om te zien dat de adressen bij het gouvernement geweest zijn.[170] Het zou niet kwaad zijn om er een woord over te

169 De datering luidt 7 juni 1837, maar uit de inhoud - ook door vergelijking met de Lijst der texten - blijkt, dat deze moet zijn 8 juni.

170 *De Reformatie* II (1837) 69-70; antwoord op het adres van Jan van Beek c.s te Werkendam. Aan de adressanten wordt te kennen gegeven 'Dat op stukken van dien aard als dat adres geene acht kan worden geslagen...'.

zeggen. Ik ben begonnen met het vervolg op de Godsdienstoefening, doch ik heb hier zoo weinig tijd om iets te doen. Ik kan het op den duur niet volhouden. Van harte zou ik wenschen dat het in 's Heeren weg mocht zijn, om Ds. van Raalte hier te krijgen.

Zondag morgen zijn wij ten 5 uur reeds vergaderd, doch toen er 20 binnen waren werden de overige gekeerd. Na dat ik in de vroegte gepredikt had ben ik met degenen die in de kerk aanwezig waren naar Takke(n) gegaan waar de gemeente vergaderd was, en ik heb op dien dag nog tweemaal ongestoord bij Takke(n) gesproken. Gister avond zijn wij nog weder bijeengeweest zonder verhindering.[171] De regering heeft geantwoord op de korte kennisgeving van de verhuring en van het bezwaar tegen de schildwachthuisjes op de stoepen, **dat het hun niet gebleken was dat de inhoud van dat adres waarheid was**. Nu hebben wij de huurcontracten doen registreren en wij zullen daarvan heden een copie opzenden, met vernieuwde aandrang. De billetten der personeele belasting zijn ook reeds bezorgd. Er is hier even als bij u veel vrees in de gemeente. Zij koomen schoorvoetend in de vergaderingen. Ik heb nu hier 7 maal gepredikt, soms met zegen voor mij zelf; maar het is mij ook somtijds bedroevend om zoo te prediken en alles te hooren toestemmen en toch in de practijk gedurig te ondervinden dat er zoo weinig uit geboren wordt. Tot hiertoe is er behalve Takke(n) niemand die zijn huis voor de bijeenkomsten der gemeente met een onbepaald getal over heeft. Ik hoop spoedig van u te vernemen hoe gij het heden[172] voor de rechtbank gehad hebt; ik heb dikwijls met u te doen, doch de Heere zal het wel maken. Ds. de Cock is weer te Amsterdam aan het werk geweest; hij wil nu zoo ik hoor te Amsterdam eene Synode hebben samengesteld uit elke provincie één ouderling en die zouden dan beslissen over de leer onzer kerk.[173] Wij hoopen in Zuid Holland voort te gaan; wanneer de kerkordening nu goed wordt nagezien en overwogen dan zouden wij in het laatst van Julij of het begin van Augustus eene provinciale Synode kunnen houden, ten einde tot een laatste beslissende stap overte gaan jegens Z.M.[174] en dan kan er tevens een adres voor de Staten-Generaal worden overwogen. Hield de werkzaamheid alhier mij niet tegen, dan was ik al eens bij u geweest. Morgen hoop ik naar Loosdrecht te gaan en de omstreken en Woensdag weer hier te

171 Lijst der Texten; woensdag 7 juni 1837, 's avonds.

172 Donderdag 8 juni 1837.

173 Gedateerd 30 mei 1837 schreef Scholte aan Budding: ‘Onze ambtsbroederde Cock wil met geweld een Synode hebben om mij te doen veroordeelen als grooten ketter, verleider en beroerder der gemeente wegens mijne praktijk omtrent de bedienig des H. Doops aan de kinderkens der geloovigen’.; Gunning 525. Op 12 juli 1837 berichtte echter Brummelkamp aan Budding, dat de provinciale kerkvergadering van Overijssel van 6 juli onder meer had besloten ‘alles te doen... tot het bevorderen van eene algemeene kerkvergadering, welke bijkans algemeen door de gemeenten in 't Vaderland begeerd wordt, ten einde er onder biddend opzien tot den Gever van alle goede gaven, het ontstane geschil over den H. Doop moge behandeld worden...’; idem 534.

174 Het koninklijk besluit van 5 juli 1836 stelde namelijk als voorwaarde voor (eventuële) erkenning van een Afgescheiden gemeente ‘overlegging van de vereischte opgaven en ontwerpen, betrekkelijk de door hen gewenschte reglementen en kerkelijke organisatie...’; EERSTE DEEL 403.

zijn. Ik verlang om onze sedert lang verdrukte broeders eens te zien. Groet uwe vrouw en allen die Sion liefhebben. De Almachtige, getrouwe en onveranderlijke Verbonds-God sterke en trooste u.

82. Van Hall, 's-Gravenhage 13 juni 1837

Gij ontvangt hiernevens eene herhaalde aanvrage van Dom. de Cock, die de plaatsing van zijne waarschuwing[175] bij herhaling verzoekt en een stuk van Hoksbergen.[176]

Ik zou er nog al voor zijn om de waarschuwing te plaatsen met een kort berigt, in de geest als ik zulks opstelde. Gelief een en ander eens na te gaan en mij vervolgens uw gevoelen zoo spoedig mogelijk met terugzending der stukken te zeggen.[177] Ik heb van van Velzen een stuk over de geestelijke wasdom ontvangen, dat zeer geschikt is om het volgend nummer te openen.[178] De adressen zullen ons verder een heel eind helpen.

De Heere is mij in vele opzichten genadig nabij. L.l. Donderdag is het requisitoir van den Officier en mijn antwoord acht dagen uitgesteld omdat er een getuige ontbrak. De overigen zijn echter gehoord geworden en ik ben ondervraagd. Het was voor mijn vleesch een harde klap de naam van mijnen goeden vader,[179] die zich deze zaak zeer aantrekt voor eene regtbank te hooren uitroepen. Mijn voornemen is niet te pleiten. Zoo de Heere wil zal ik getuigenis geven tegen Zijne vijanden.

Ik heb vreeselijk volhandig. Mijne gezondheid blijft gelukkig zeer wel. Of ik uit de stad zal gaan wordt ten gevolge van mijn drukke werk onzeker. Zoo gij het dus nog schikken kunt kom dan tot ons. Het was zeer opmerkelijk dat L.l. Woensdag avond Dom.Marzials van Rijssel[180] bij mij kwam en tot Donderdag middag bij mij bleef. Het was als of die waardige kruisgezant met mij was komen bidden in mijne moeilijkheid. Hij heeft de gave des gebeds. Hoewel niet gescheiden, leeft hij met ons in de gemeenschap der heiligen. Donderdag was hij de eenige welopgevoede mensch die was komen hooren.[181] Het arme volkje waren overigens de eenige vrienden. Groet allen.

In vliegende haast.

83. Van Hall, 's-Gravenhage 14 juni 1837

Ik haast mij u de ingesloten brief der Amsterdamsche kerkeraad toe te

175 Vergelijk blz. 336.
176 Dirk Hoksbergen (1800-1870); Bos, *Kruisdominees*, register.
177 We vinden noch de 'waarschuwing', noch het stuk van D. Hoksbergen in *De Reformatie*.
178 'De wasdom van Gods kinderen', *De Reformatie* II (1837) 1-15.
179 Van Hall.
180 Ds. Th. Marzials; Kluit, *Het Réveil* 108, 110.
181 Namelijk bij de zitting van de rechtbank.

zenden[182] met verzoek mij spoedig op mijne voorige te antwoorden. Het zou mij onder alles volmaakt wel gaan, was ik maar los niet zoo zeer van geld en goed, als van mijn EIGEN**zoekend** vleesch.

Ik heb het zeer druk. Maar zou het allerbegeerlijkst achten zoo wij elkander eens konden spreken. Kunt gij niet eens over komen vliegen. Er is zeer veel te bepraten, en zoo ik mij niet bedrieg ook te handelen. In vliegende haast.

84. Van Hall, 's-Gravenhage 24 juni 1837

> Met de smid Evert Takken, lid van de Utrechtse Afgescheiden gemeente en één van de schildwachten die de Domselaarspoort bewaakten is dinsdag 6 juni 1837 een incident geweest, dat heeft geleid tot een rechtsgeding, waarover in dit en het volgend stuk wordt gesproken. Takken en zijn knecht, dragende een paardetuig, begaven zich op genoemde dag naar de stal die bij de Domselaarspoort behoorde. Takken zou daarbij door een schildwacht zijn tegengehouden en daarop deze hebben 'aangegrepen en met slagen bedreigd'.[183] Er worden vijf getuigen gehoord, van wie twee opgeroepen door Takken. De rechtbank in haar uitspraak 'overwegende dat het ten processe niet bewezen is, dat beklaagde zich tegen eene op de Varkenmarkt te Utrecht voor de ingang der huizinge genaamd de Domselaarspoort staande schildwacht feitelijk heeft verzet of denzelven heeft aangegrepen en met slagen bedreigd, vernietigt de gedane dagvaarding met alle hare gevolgen...'.

Uw verzoek om voor Takken[184] te komen pleiten moet ik, ofschoon tegen het verlangen van mijn hart, afslaan. De gewoone regel die ik in mijne bijzondere positie als advokaat vooral moet in acht nemen, is dat ik nergens anders als te 's Hage en te Leyden pleit. Daarop zijn wel uitzonderingen, maar dan moet de zaak wel zeer buitengewoon zijn, en mijne ministerie onontbeerlijk. Dit laatste nu is hier het geval niet, vooral niet omdat het appel naar Amsterdam is waar Fortuijn pleiten kan. Intusschen kan ik u voor den Heere betuigen, dat ik in groote tweestrijd geweest ben. Maar Hij die wijsheid geeft aan hen die ze van Hem begeeren, heeft mij krachtig overtuigd, dat ik het werk mij hier opgelegd, en dat zeer veel is, niet mag verzuimen. Ik zou Takken vooral raden de getuigen à décharge Maandag nog per deurwaarder te doen dagvaarden, daar het anders aan den Officier vrijstaat om ze niet te doen hooren. Dat de jonge Klijn mede gedagvaard wordt is best. Takken heeft volgens de wet regt om vragen te laten doen omtrent de plaatsing van de schildwacht, en gewoone mishandelingen[185] kan Klijn getuigen. Takken moet vooral zorgen dat hij den

182 GKA, inv. no. 1. Notulen kerkeraad 5 juni 1837 (no. 61), art. 5. Strijd over het leerstuk van 'de rechtvaardigmaking van eeuwigheid' (Middel contra Couprie). Notulen 9 juni (no 62): 'De Praeses leest voor een brief aan de Redactie van het kerkelijk tijdschrift de Reformatie; alsmede een brief aan Ds. Brummelkamp en van Raalte ingevolge Art. 5 van onze laatstgehouden vergadering; beide brieven worden door al de Broeders goedgekeurd'.

183 Rechtb Utr, Correctionele vonnissen, 27 juni 1837.

184 Van Hall schrijft 'Tacke'.

185 Bedoeld zal zijn: misdragingen ten opzichte van andere personen.

schildwacht zelven naauwkeurig onder vraagd. Ik heb het zeer drok en werdt daardoor tot op dit ogenblik belet u te schrijven. L.l. Maandag ben ik veroordeeld in ƒ 50 boete. De Heere is nabij. Zoeken wij Zijn sterkte, Hem

zelven! Laat los en u zult losgelaten worden, zegt het Woord. Er zal eenmaal licht te voorschijn komen uit alle duisternis die ons omringt.

P.S. Zoo gij kunt kom dan tog eens over. Ik ben benieuwd of morgen de policie verschijnen zal.

85. Scholte, Utrecht 28 juni 1837

Scholte bericht onder meer, van ouderling J.A. Smeedes een briefte hebben ontvangen over de laatstgehouden provinciale vergadering van Drenthe.[186] In de notulen van deze samenkomst lezen we onder meer, dat een request bestemd voor de Koning en voor de Staten-Generaal,[187] wordt aangenomen en ondertekend. Smeedes 'hield dit in bedenking om er met de gemeente over te spreken'. In dezelfde vergadering wordt voorgelezen een tweetal brieven van ds. Scholte aan ds. H. de Cock, alsmede een copie van een brief van de laatste aan eerstgenoemde. Scholte biedt zich aan, naar aanleiding van de beschuldigingen van De Cock 'als beschuldigde op eene algemeene Synode te verschijnen.' Verder wordt besloten dat Scholte 'veranderd hebbende de Formulieren, hij zijn boekje der Formulieren weder dient in te trekken'. Er zijn nog meer bezwaren tegen Scholte. Ondermeer ten aanzien van zijn *Vraagboekje voor de kleine kinderen der geloovigen* en zijn gedachten aangaande de rechtvaardigmaking. Tenslotte: 'Algemeen (behalve Smeedes tegen ons overstaande) besloten dat ook de doop in leer en praktijk regtzinnig en naar Gods ordonnantie bediend is zoo verder bediend (dient) te worden, dus ook hier beschuldiging tegen Ds. Scholte'. Wat het tijdschrift *De Reformatie* betreft, lezen wij: 'Besloten wordt algemeen, behalve Smeedes, om met de Provinciale vergadering van Groningen in te stemmen en te schrijven aan de Redactie, dat, indien zij volharden in het weigeren van stukken te plaatsen, die de dwalingen tegenstaan en de waarheid verdedigen, dat dan deze Provincie ophoud(t) die voornoemde Maandschriften te lezen'.

Gisteren is onzen broeder Takke(n) voor de rechtbank geweest en vrijgesproken als onschuldig aan de hem ten laste gelegde daad. De getuigen a charge waaren zoo blijkbaar valsch, dat er geen schijn van schuld meer overbleef. Takke(n) was bijzonder goed gesteld voor zijn gemoed, en hij heeft, zoowel in het getuigen verhoor als na den eisch van van Lijnden.[188] zeer goed en krachtig gesproken. Wij zijn laatstleden rustdag weder tweemaal bij Takken ongehinderd vergaderd geweest. Ik heb toen tevens gedoopt en een ouderling en diaken bevestigd. De toegang tot de

186 HPKDr, vergadering van 27 mei 1837, artikelen 5-13.

187 Men zie voor dit request Bos IV, 209. Het A.R.A. (Justitie 1 aug. 1837 no. 1 geheim) bewaart het request onder meer in gedrukte vorm: *Ernstig vertoog en ootmoedig smeekschrift aan Zijne Majesteit den Koning en de hoogmogende heeren Staten-Generaal etc.*, (Höveker), Amsterdam 1837.

188 Mr. F.A.A.C. baron van Lijnden van Sandenburg (1801-1855), officier van justitie van de rechtbank van eerste aanleg te Utrecht.

Domselaarspoort is altijd nog door schildwachten bezet, doch men laat nu na de verhuring der kamers 27 personen binnen. Wat moet er nu verder gedaan worden. Ik ben voornemens ook een kamer er in te huren, en daarvan kennis te geven aan de regering. Morgen hoop ik weder naar

Gorcum te vertrekken om de stukken voor de provinciale vergaderingen[189] in gereedheid te brengen. Het is mijn voornemen om de vergadering tegen de helft van Julij voor Z.Holland aan te schrijven en wel als het kan te **Dordrecht** dewijl dit nog meer in het midden ligt voor alle de gemeenten. Wanneer wij dan 's morgens vroeg beginnen, dan zullen wij den tweeden dag nog wel naar huis kunnen koomen. Schrijf mij nu zo spoedig moogelijk wanneer gij het best kunt koomen, want ik zou gaarne zien dat gij tegenwoordig waart. Ik heb van Sme(e)de een brief ontvangen waarin hij mij verslag geeft van eene provinciale vergadering van Drenthe welke allerellendigst geweest is; ik hoop u dezelve mede te delen. Er is weder een adres aan den Koning ingediend, waarin eerst eene optelling gedaan wordt van alle adressen door Ds. de Cock ingeleverd beginnen(de) met dat aan de Synode in 1834. Dan volgt, dit alles is nu reeds gedaan en nog zijn wij niet verlost - daarop volgen de punten: 1°. Het beleggen van eene algemeene Synode door den Koning om te zien wie remonstrants is of niet; 2°. Opvolging van de raad van Ds. Molenaar in zijn adres;[190]. 3° Provisionele vrijheid tot zoolang; 4°. Wanneer Z.M. onze reglementen en statuten niet bevallen, dan maar een keus te doen om ons de kerkeördening van Wesel of Emden te geven.

Ik heb reeds een brief aan de provinciale vergadering van Drenthe geschreven, of er mogelijk nog eenig nadenken kan koomen wegens verscheidene zaken, daar zij die groote brief van Ds. de Cock aan mij als hunnen acte van beschuldiging hebben aangenomen alleen op het getuigenis van de Cock.[191] Sme(e)des alleen heeft zich daartegen verzet. De gemeente **Assen** is genoegzaam afgezonderd. Wat moet er nog van worden. Op de Provinciale vergadering hoop ik alle stukken bloot te leggen, en dan te bespreken wat wij te doen hebben. Ik heb het overlopende druk, alle die akelige dingen in de gemeente bezwaren mij menigmaal. Ik heb echter dikwijls goede moed in den Heere, wetende dat Hij wijselijk Zijne Kerk regeert. Van harte zou ik zien dat de Heere nog eenige Herders en Leeraars aan Zijne gemeente gaf, vooral als er eenige opening komt, doch ik wensch ook niet vooruit te lopen.

Ds. van Velzen zal nog eens aan Ds. de Cock schrijven over zijne waarschuwing. Ik heb dezelve nog achtergehouden en hoop u er nader over te

189 Op 18 en 19 juli 1837 werd te Dordrecht een provinciale vergadering genouden, waar het ontwerp kerkenorde van Scholte werd aangenomen.
Ook mr. A.M.C. van Hall was daar aanwezig. (HO, Zuid-Holland) In Beneden-Gelderland) was de overeenkomstige vergadering 25 en 26 juli (idem, Beneden-Gelderland) en voor de provincie Utrecht alsmede een gedeelte van Zuid-Holland 2 augustus 1837. Bovengenoemde kerkenorde werd niet alleen in Zuid-Holland aangenomen, maar ook in Utrecht, alsmede in een gedeelte van Noord-Brabant en Gelderland. Zij werd met een begeleidend schrijven gezonden aan de Koning en aan de Staten-Generaal.
Men zie ook Bos IV, 216-228.

190 Vergelijk noot 187. In het request van Groningen en Drenthe lezen we onder meer: ‘Zelfs was nog de raad van Ds. Molenaar om een ieder eene vrije keuze te geven, en dan in vrede de (kerkelijke) goederen te verdeelen, alleen schijnbaar en ten halve regtvaardig...’.

191 HPKDr, vergadering van 7 juli 1837. De beschuldigingen door Scholte geuit, werden door de vergadering afgewezen en aan ds. H. de Cock werd opgedragen ‘uit naam van de gansche vergadering, behalve... Sme(e)des’ aan eerstgenoemde te schrijven.

schrijven. Groet uwe vrouw ook van de mijne, de broeders alhier groeten u, de Heere onze God gorde u aan met kracht uit de hoogte,

Zijne genade zij u genoeg.

86. Van Hall, 's-Gravenhage 30 juni 1837

Hoe verheugt het mij de aan den dag brenging van de onschuld van Takken. Ik had er veel mede te doen toen ik uwe voorlaatste brief ontving. Onzen Heere zij lof en dankzegging! Ik keerde deze morgen terug van Rotterdam en Schiedam alwaar ik met J. Toet en Hoogenraath van Naaldwijk[192] in commissie geweest ben om zekere beschuldigingen door den ouderling de Gorter tegen den diaken van Meurs[193] ingebracht nader te onderzoeken, en met de onrustige leden te R(otterdam) te spreken. Te Schiedam hebben wij een uitnemend voorbeeld van den zegen, welke de Heer op getrouwe vermaning en tucht geeft. De Gorter is ten gevolge van de gebeden en vermaningen van kerkeraad en gemeente na zijne schorsing geheel in de schuld gevallen. Hij is verzoend met hen wie hij wrok toedroeg. Het was stichtelijk den ouden man, wiens vleesch sterk indruischte tegen de handelwijze (van) den kerkeraad te hooren beschrijven, hoe hij in de schuld is gevallen, door de gebeden en smeekingen der broeders overwonnen. Te S. zijn nu die zwarigheden uit den weg geruimd. Er zijn twee andere ouderlingen benoemd, waaronder Urbanus.[194] - Te R(otterdam)[195] hebben wij tot laat in den nacht het vleesch en de wrok van een aantal hooggevoelende meesters en meesteressen moeten hooren woelen. Met van den Oever hebben wij niet kunnen spreken, daar hij spoedig heen liep, zonder iets gezegd te hebben, roepende hier is de liefde niet. Hij had gelijk. Zij was ook bij hem niet, anders zou die hem hebben gedrongen om te blijven. Toet heeft nog al goed gesproken. Ook ik heb nog al mogen spreken. Indruk heeft het nog niet gemaakt. Alleen scheen van Haerte[196] nog al getroffen. Voorlopig blijven de zaken te Rotterdam dus in dezelfde wanorde. Zij hebben echter alle hunne

192 Hendrik Hoogenraad (1795-1851), De Ridder, *Kerkgeschiedenis van het Westland*, register.

193 A. van Meurs Gzn. tekende het request van Schiedam aan de Koning, oktober 1836 (Herv. Ered. 8 en 9 maart 1837).

194 Frederik Urbanus (1792-1877), later oefenaar, onder andere bij de Kruisgezinden in Gouda. In de notulen van de prov. vergad. van Zuid-Holland (HO), 24 juli 1838 (art. 9) wordt hij 'verkoren ouderling te Schiedam' genoemd. Hem wordt het oefenen verboden.

195 De notulen van de Afgescheiden gemeente te Rotterdam over de jaren 1835 tot 1843 ontbreken. Uit allerlei bronnen laat zich echter reconstruëren, dat er in het tijdvak 1835-1840 vermoedelijk drie groepen in de gemeente zijn geweest: 'de Kruisgezinden onder leiding van Cornelis van den Oever, de Scholtianen met als op de voorgrond tredend A.C. Kuijper, J.G. van Hees en J. Markus, de anti-Scholtianen, onder wie W. van Harten en N. van de Coeverring'. Breder hierover in C. Smits, 'Iets over de geschiedenis van de Afscheiding van 1834 te Rotterdam', *Woord en Wetenschap / Gereformeerde Stemmen* XI, 1-4 (1979) XII, 1-2 (1980).
Nicolaas van de Coeverring werd in 1837 - na te zijn beschuldigd van niet-rechtzinnig te zijn in de leer- 'ontzet' van zijn ambt van ouderling. Hij werd, nadat zijn schorsing etc. onwettig was bevonden, 29 januari 1843 opnieuw ouderling.

196 W. van Harten, vergelijk vorige noot.

overeenstemming met de door u gestelde verklaring betuigd. Van (de) Coeverring stookt er onder. Het was een pijnlijke zaak te zien hoe persoonsliefde tot hem, en hoogmoed, allerlei lasteringen tegen u en de kerk voortbracht. Wij hebben alle de beschuldigers verwezen naar de provinciale vergadering, en velen hebben mij verzocht, de bezwaren die zij mij briefsgewijze mededeelden op die vergadering te brengen. Zoudt gij nu niet goed vinden, van Coeverring in persoon aldaar te dagvaarden. De Heere is dan machtig hem daar verder te ontdekken of zoo wij dwaalden ons te overtuigen. De man is echter waarschijnlijk te hoogmoedig om aldaar te komen. Zoo gij het goedvindt zal ik hem wel namens u schrijven.[197]

Van Buddingh heb ik eene vrije goede brief. Hij schrijft mij 'Uwe laatste brief was hard, maar ik had niets minder verdiend; echter heb ik nog niet kunnen besluiten om aan Scholte te schrijven'. Hij beschuldigd ons van in de Reformatie niet zachtmoedig genoeg te schrijven. Ik geloof dat hij daarin regt spreekt. Hij leid(t) er uit af dat de Heere geweken is. Dit is eene uitdrukking uit van der Groe, niet uit het Woord. Neen ik ondervind dat mijne zonde van ontrouw en vleeschelijke ijver, Zijne trouw niet vernietigd en ik mag Hem bidden om verootmoediging.

Indien het adres van de Cock een uitvloeisel van de Drentsche gemeenten is, dan **kunnen** wij met hen niet vereenigd blijven, omdat zij dan niet in waarheid gescheiden zijn. Menschen, die nationale vergaderingen willen houden met een antichristsch genootschap, behooren nog tot die vereeniging, maar niet tot de kerk. Mij dunkt dat ook de keuze aan Zijne Majesteit, tusschen de twee verouderde kerkordeningen, overgelaten niets anders is dan de verloogchening van Christus' koningschap en van de heerschappij des Goddelijken Woords. De provinciale vergadering zou mij het best schikken op Woensdag 12 Julij aanstaande. Daar ik kort daarop uit de stad meen te gaan. Ik ben echter bereid zoo veel mogelijk alles er na te schikken. Ook in de zaken der kerk geld(t) het woord: Laat los en u zal losgelaten worden. Het is de zaak van Christus. Hij zal ze rechten en volbrengen. Onze strijd zal kort zijn. De overwinning is zeker. Te veel geloven, te veel vertrouwen, te veel vragen kunnen wij niet. Sion worstele in het gebed en de Satan zal verpletterd worden. Ik kan juigchen in den Heere. Hij die mij, doode hond, leven gaf in Hem, is machtig tegen alle listen des duivels. In Hem zij uwe sterkte geliefde broeder. Hij zalve en trooste u.

P.S. Voor de requesten kunnen op zijn minst zegels van 15 cents gebruikt worden. Maar op groote vellen zal men weigeren die stempel te zetten. Daartoe zullen 45 cents of meer gevraagd worden.

87. Scholte, Gorinchem 5 juli 1837

Daar ik eerst tijding van Dordrecht terug moest hebben kon ik u niet voor heden schrijven. De provinciale vergadering kan te Dordrecht plaats hebben, doch

197 De zaak van Van de Coeverring diende echter niet op de prov. vergad. van 18 en 19 juli 1837. We krijgen de indruk dat zij verder classicaal werd behandeld.

het is onmogelijk om voor den 12 met alles klaar te zijn, daar alle gemeenten nog aangeschreven moeten worden. Hierachter zend ik u als classicale correspondent copie van de brief welke aan elke kerkeraad wordt gezonden, met verzoek om dezelve mede te delen aan de kerkeraden van uwe classis. Daar zij zeker twee dagen noodig zullen hebben kan het slecht in de twee laatste dagen in de volgende week dewijl de broeders dan niet goed voor de rustdag in hunne gemeente terug kunnen zijn. Het is voor u een verschil van 6 dagen, doch het is ten goede van de gemeente. Het verheugd mij dat het te Schiedam weder in orde is. Wat er nog van de tegenwoordige afgescheidenen te R(otterdam) worden moet weet ik niet. De oprechten zullen ook daar op 's Heeren tijd te regt koomen. Gij hebt daar nu eenige ondervinding kunnen krijgen van hetgeen mij meermalen ontmoet is. Het is zeer goed dat van Coeverring wordt aangeschreven om den 19den te Dordrecht te koomen; de anderen kunnen dan ook hetzij personeel hetzij schriftelijk aan die vergadering zich wenden - de zaken zullen wel openbaar worden. Ik heb aan de Provinciale (Vergadering) van Drenthe en aan Ds. de Cock een brief geschreven om hen de ongegrondheid hunner beschuldigingen onder het oog te brengen. Op de vergadering zal ik mededeling doen van alle de stukken. Voor ons oog wordt het nacht, doch de Zonne der gerechtigheid is daarom niet verdwenen. Al de ellenden zoo wel in mij als buiten mij geeft mij behoeften aan God en doet mij tot Hem roepen die alleen verlossen kan. Ik wensch meer en meer losgemaakt te worden van alle berekening en uitzicht, om alleen te steunen op den rotssteen die niet wankelt. De beproeving is mij goed, en doet mij van alles af en op den Heere zien. Ik heb Ds. de Cock verzocht om een copie van de handelingen der laatste provinciale vergadering in Groningen en Drenthe, en copie van het onlangs ingeleverde adres, dan kunnen wij daarover op de vergadering handelen. Ook dit zal nuttig zijn voor de kerk hoewel het voor ons gevoel smartelijk is. In de laatste dagen ben ik er bijzonder bij bepaald dat de menschen de kerk te veel beschouwen als eene republiek waarin wij naar ons goedvinden kunnen besluiten, daar nogtands de kerk in waarheid een Koningrijk is waarin wij onbepaalde gehoorzaamheid schuldig zijn aan Christus als den eenigen Koning, en de keuze is bij mij verlevendigd en bevestigd geworden om alleen na(a)r het woord van dezen Koning te hooren, latende het aan Zijne wijsheid over de gevolgen. Hij regeert tot in eeuwigheid, de scepter Zijns Koningrijks is een scepter van regtmatigheid. Belieft het Hem om mij langer als Zijn gezant te gebruiken, dan is Zijn woord mijn eenigen rigtsnoer. Ik wensch genade te ontvangen om mij zelve te verloochenen. **Hasselman** van Aalst is nu ook als schoolmeester afgezet.[198] Hij is welgemoed in den Heere. Hij verzocht zijne hartelijke groete; mijne vrouw, de familie Hasselman alhier groeten u, groet uwe vrouw en alle de broeders. De Heere sterke en trooste u in en tot alles. Zijne genade zij u genoeg.

198 Men zie voor de afzetting van Jan Hasselman te Aalst, EERSTE DEEL 262-264.

Aan de kerkeraad der Gemeente Jesu Christi te...
Eerwaarde Broeders!
UE wordt bij deezen uitgenoodigd om uit uw midden een broeder te benoemen als afgevaardigden ter provinciale vergadering welke op D.V. 18 en 19 Julij aanstaande te Dordrecht zal gehouden worden; voornamelijk om te handelen over eene kerkordening voor onze provincie, waarvan UE een ontwerp is toegezonden, alsmede om te raadplegen over de andere stappen welke wij behooren te doen zoowel bij Z.M. den Kooning, als bij de Staten Generaal, waartoe ik de ontwerpen van adressen hoop in gereedheid te brengen; ook om te spreken over het bepalen van eenen dank-, vast- en bededag.
Het gewigt der zaak zal UE gewisselijk dringen om ook in deezen als getrouwe voorgangers, de gemeente van dienst te zijn en het welzijn van die gemeente te zoeken; waarom wij ook verzoeken dat UE den broeder welken gij zenden zult, van genoegzamen volmacht wilt voorzien, teneinde deezen in vereeniging met de andere opzieners mooge handelen als het meest overeenkomstig zal bevonden worden met de waarachtigen welstand en wasdom der Kerke Christi en de bevordering van de eere Gods.
Daartoe leide, verlichte en bekrachtige de Drieëenige Verbonds-God
UEerw. uit genade.
Uw Voorganger in Christi
H.P. Scholte 1 Cor. 4 vs 1

P.S....[199]
Hoe denkt gij uw reis te nemen. Zoo gij na(ar) Utrecht gaat dan zouden wij elkander ook daar nog kunnen aantreffen, dewijl wij daar in het begin van Augustus provinciale vergadering moeten houden.

88. Van Hall, 's-Gravenhage 8 juli 1837

Ik hoop zoo de Heere wil den 18den en 19den Julij te Dordrecht te zijn, als afgevaardigde uit deze gemeente. Wees tog vooral zoo goed mij zoo spoedig mogelijk te schrijven, waar de vergadering zal worden gehouden te Dordrecht, of de naam en woonplaats van een der Broeders bij wien ik aldaar komende zulks zou kunnen informeeren. Daar ook de overige broeders voorzeker bij mij zullen informeeren.
...[200]
Mijn voornemen is den 21 sten met mijne vrouw naar Amsterdam te vertrekken en vervolgens den 6den Augustus naar Utrecht alwaar ik een dag of tien hoop te blijven. Kunt gij mij dan van 16 tot 18 Augustus te Gorinchem bergen, dan

199 Volgen opnieuw enige technische zaken betreffende de overdracht van de zeepziederij Hasselman-Brandt te Gorinchem.
200 Als vorige noot.

zou ik gaarne aldaar een paar dagen doorbrengen. Ik moet daar ook nog zaken doen. Vervolgens vertrek ik zoo de Heere wil voor omtrent 14 dagen naar Bommel.[201]

Ik hoop dus u ook nog te Utrecht te zien. Zoo u zulks beter schikt kunnen wij ook op onze terugkomst van Bommel te Gorinchem komen.

Ik heb van Coeverring aangeschreven. Goeden moed mag ik in den Heere hebben omtrent den afloop van alle de benaauwdheden Zijner Kerk. Nuttig zal ons de beproeving zijn. Uw laatste stuk over de godsdienstoefening[202] geviel mij uitmuntend. Het maakt voor zoo verre ik weet algemeen eenen goeden indruk. Kunt gij voor dit nummer der Reformatie nog wat leveren? Tot hier toe heeft de getrouwe God wiens beloften niet feilen geholpen. Hij zal zijn werk voor ons volenden.

Groet alle de broeders.

P.S. Tot nog toe heb ik ten mijnent geene policie meer gezien.

89. Van Hall, 's-Gravenhage 10 juli 1837

Al bleven er slechts 300 over als bij Gideon, de strijd zal ter overwinning leiden. Laat ons goeden moed houden.

Gisteren is er weder proces-verbaal tegen mij opgemaakt.[203]

Het voorgevallene te Woudrichem is verschrikkelijk.[204] Mochten wij meer en meer in het geloof versterkt worden. maar ook meer en meer verootmoedigd worden. Daar aan is wel behoefte.

Sommige uitdrukkingen in de Reformatie, vooral in de berigten, die eenigsints bijtend en spotachtig zijn, geven veel ergenis aan de zwakken. Wij kunnen die gemakkelijk vermijden. Over het geheel dunkt het mij best de berigten alleen verhalenderwijs mede te deelen. Bij het maken van aanmerkingen over die gruwelen loopt men zoo ligt gevaar van zich aan drift schuldig te maken. Eergisteren zond ik u eenen brief naar Gorinchem. Ik hoop dat die zal zijn teregt gekomen. Voor dit nummer der Reformatie hoop ik een verslag van de rekwesten gereed te maken. Verzoek s.v.p. Dom. Meerburg zijn vervolg zoo schielijk mogelijk gereed te maken. Groet alle de broeders. De Heere sterke u om in zwakheid krachtig te zijn.

90. Scholte, Utrecht 12 juli 1837

Hiernevens zend ik u den brief van Ds. Meerburg waarin gij het verzoek om een request te stellen zien zult. De vervolging neemt in N-Braband in hevigheid

201 Zaltbommel, ten huize van de familie A.E. Dudok Bousquet.
202 *De Reformatie* II (1837) 16-33.
203 Zondag 9 juli 1837. Op 24 juli werd Van Hall veroordeeld tot *f* 75 boete; Rechtb sG, inv. no. 16, vonnis no. 106.
204 *De Reformatie* I (1837) 450-452.

toe,[205] en ik mag er de hand des Heeren in zien tot zuivering Zijner gemeente. Het kan voor onze hoogmoedige natuur wel bitter zijn, wanneer de vijanden ons afvalligen kunnen aantoonen, doch wanneer er eenige menigte welke tot de wareld behoord in de gemeente wordt binnengelaten, dan is het genade van God wanneer Hij de wareld gebruikt om de gemeente van het onkruid te zuiveren. Als de Heere de wan in Zijne hand neemt dan moet het kaf er wel uit, zoowel als de korrels die niet door de zeef wilden. De behandeling is intusschen gruwelijk; gij zult er tevens wel een berigt van geven in de Reformatie. Het schijnt of de Heere de vijanden meer los laat. O Broeder als het geloof maar levendig wezen mag, dan is alles wel, want als de vijand aankomt als eene stroom dan zal de Geest des Heeren er de banier tegen oprichten. Het is waar zoo als gij schrijft, al bleven er maar 300 over zoo als bij Gideon, de overwinning is zeker. Ik word de strijd nog niet moede, maar heb gedurig behoefte aan vermeerdering van Geloof, opdat ik den Heere mag laten werken. Hij zal gewisselijk Zijne schapen te zamen vergaderen op Zijnen eigenen tijd. De predikatie van Erskine komt in onze dagen goed van pas.[206] Wees zoo goed om inleggende voor Hogendorp te bezorgen.

Ik heb een kort adres voor de gemeente ter begeleiding van de kerkordening in gereedheid. Zondagmorgen zijn wij weder bij Takke(n) uitelkander gejaagd[207] en hebben dien dag een paar dienders voor de deur gehad die de toegang voor een ieder buiten de familie belette; des avonds heeft een ander lid[208] zijn huis gegeven en toen zijn wij weder rustig bij elkander geweest. Aanstaande rustdag is er weder opening op een andere plaats.

Te Amsterdam heeft mijn zwager Zondag weer een bezoek gehad van de Lach met eenige dienders en een wacht soldaten terwijl zij met 8 menschen bij elkander zaten; onder de bedrijven groeide het gezelschap aan tot 21 en toen zijn zij niet gehinderd.[209] Gij weet zeker reeds de toedragt der zaak met het Amsterdamsche reglement en adres.[210]

Ik vertrouw dat de regering met de zaak geheel in de war zal raken als er kerkordeningen worden ingezonden.[211] De Heere regeert, ons vertrouwen zij op Hem. Zaturdag was ik bijna naar de gevangenis gegaan wegens de u bekende geschiedenis der Gorcumsche boete. De commissaris van politie met de deurwaarder en een paar dienders waren er om mij dadelijk mede te nemen. Ik stond gereed om te vertrekken na Utrecht.

De bedenking mijner roeping tot de prediking en de gelegenheid daartoe, heeft mij bewogen om te betalen onder reserve van daartegen te protesteren, en van achteren moet ik den weg goedkeuren ziende wat hier Zondag gebeurd is.

205 Te Woudrichem werd een meisje, komende van een godsdienstoefening, mishandeld; *De Reformatie* II (1837) 124-125.

206 Scholte gaf in 1836 en 1837 enige preken uit van de Schotse theoloog Ralph Erskine (1685-1752) en voorzag deze van een 'Voorrede'; Oostendorp, *H.P. Scholte* 195.

207 Zondag 9 juli 1837; VIERDE DEEL 232-233.

208 (De latere predikant) A.J. Betten; Idem 233.

209 *De Reformatie* II (1837) 128. Aldaar wordt (abusievelijk) vermeld zondag 16 juli 1837. Bedoeld is commissaris J. de Lagh.

210 Bos IV, 222-228.

211 Hierin heeft Scholte geen gelijk gekregen; vergelijk Bos IV, 217.

Heden avond hoop ik weder alhier te prediken, aanstaande rustdag te Willige Langerak.

Dinsdag verwacht ik u te Dordrecht. Ik heb aan Ds. Meerburg geschreven om het vervolg van zijn afzetting; het zal genoegzaam zoo groot zijn als het voorgaande. Ik geloof niet dat ik het vervolg der Godsdienstoefening in dit nummer zal kunnen geven. Groet uwe vrouw en de broeders. De Heere onze God zij uwe sterkte, uw licht en troost.

De broeders alhier groeten u.

91. Scholte, Utrecht 13 juli 1837

Voor mijn vertrek van hier schrijf ik u nog eenige regelen. Mijne vrouw heeft mij geschreven dat zij geen brief van u ontvangen heeft.

Er is wel een brief den 10 uit den Haag gekomen van de griffier van 's Hofs Kamer; zoo gij deeze gezonden hebt dan is het wel. Anders dan moest gij maandag nog eens naar uwen brief vernemen.

Woensdag avond heb ik weder ongestoord bij Takke(n) gepredikt. De Heere schenkt mij onder het werk veel zegen, doch mijn lichaam is weder niet zoo goed als vroeger. Als het werk eenigsints geschikt is hoop ik in de volgende maand nog een paar weken naar Sandvoort te gaan. Heden heb ik gehoord dat men in Amsterdam het gezelschap van Da Costa en den Ouden[212] ook begint te vervolgen. De koning der Kerk zal op zijnen tijd alle zijne onderdanen wel bij elkander brengen.

Dinsdag hoop ik u te zien. Mijn adres is bij Alexander de Visser Mr. Koekebakker.[213] Morgen hoop ik te Willige Langerak te prediken.[214] Hier gaat het redelijk doch er is nog weinig gelegenheid om vergaderplaatsten te krijgen. De gemeente moet naar de diepte, de Heere zal ze op zijnen tijd verheffen. Eenmaal zijn wij uit het gewoel der vijanden. Groet uwe vrouw en de broeders. De Almachtige God zij uwe sterkte. Zijne genade zij u genoeg.

92. Van Hall aan Budding, 's-Gravenhage 16 juli 1837[215]

Wij geven uit deze (korte) brief de beide volgende passages.

'Hetgeen gij mij schrijft over gebrek aan verootmoediging, over wrevel, bitsheid enz., die ook in "de Reformatie", zouden doorstralen, neem ik van harte als eene gegronde beschuldiging aan. Ik mag den Heere, die mij waarlijk niet verlaat, veel bidden om mij toch te verlossen van mijne hoogmoedige trotschheid.'

212 J.H. den Ouden; Kluit, *Het Réveil* 212, 240.
213 Te Dordrecht; TWEEDE DEEL, register.
214 Scholte preekte te Willige Langerak zondag 16 juli 1837; wellicht moet de datering van deze brief luiden: (zaterdag) 15 juli.
215 Gunning 535.

...'Hartelijk verlang ik u eens te zien. Maar in de aanstaande week ga ik bij gelegenheid van de vacantie van het Hof met Suze, zoo de Heere wil, zes weken van huis. Kunt gij uwe omwandelingen niet zóó inrichten dat gij in het begin van September hier komt?'.

93. Scholte, Gorinchem 21 juli 1837

Ingesloten ontvangt u **de brief uit Zwitserland** vertaald met een kort woord voor de Reformatie,[216] benevens een paar berigten. Zoo gij de Archives[217] hebt zoudt gij het daarin geplaatste berigt er kunnen bijvoegen. Ik heb reeds na Overijssel geschreven.[218] Ik heb nog geen gelegenheid gehad overde Tyrolers iets gereed te maken.[218] Ik hoop dat gij met dit nummer genoeg zult hebben; voor het volgende hoop ik weder iets te leveren. Gaarne had ik de Godgeleerde bijdragen[219] gehad, doch gij zijt nu van huis.

Gij zult wel denken om den brief aan S. Bison[220] te Oud-Beijerland, wien gij als de secretaris berigt moet geven wegens het oordeel der vergadering betrekkelijk de dienstmaagd. Ik zweet van 't schrijven.

Hier is alles redelijk wel. Ds. Meerburg heeft Zondag 4 maal te Utrecht gepredikt. In het begin van de volgende week verwacht ik een brief van u, zoo het kan Maandag. Ik hoop u dan Maandag nog weer te schrijven. Groet uwe vrouw en alle de broeders. De Heere zij met u.

94. Van Hall, Amsterdam 24 juli 1837

Wees zoo goed mij zoo spoedig mogelijk op te geven de namen der leden van de gemeente te Oud-Beijerland, aan wie ik behalven aan Bison berigt moet geven van het oordeel der vergadering. Met de Reformatie zal alles wel gaan; er is stof genoeg. Waarschijnlijk zal er voor mijn stuk over Groen van Prinsterer[221] niet eens plaats zijn.

Ik heb het wel, maar veel strijd. Mijn ligchaam is ook nog niet sterk. Ik hoop dat

216 *De Reformatie* II (1837) 110-114; Correspondentie. Brief uit Nyon, Vaud, Zwitserland; 'Aan de Christenen, die vervolging lijden in Holland...'.

217 Idem 125-127: *Archives du Christianisme*, No. 13, 8 Juillet 1837 - blijken van medeleven uit Genève en omgeving.

218 Niet duidelijk waarop dit slaat.

218 Niet duidelijk waarop dit slaat.

219 *Godgeleerde Bijdragen*, Amsterdam 1837; aard van de gezochte bijdrage wordt in de brief niet nader omschreven.

220 Sander Bison, één van de eerste ouderlingen te Oud-Beijerland, werd op de prov. vergad. 18 en 19 juli 1837 (art. 3-4) vermaand een inwonende dienstbode 'welke.., bij hem in huis verscheidene reizen zwanger is geweest...' etc., uit zijn huis te verwijderen (HO, Zuid-Holland); men zie voor hem ook TWEEDE DEEL, register.

221 *De Reformatie* II (1837) (september) 141-147, Mr. G. Groen van Prinsterer, *De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsregt getoetst*, Leiden 1837.

Brummelkamp het niet plaatsen van de biddagsbrief wel zal opnemen. Ik heb hem daarover nog eens onderhouden in eene brief.[222]

Gisteren sprak ik hier met genoegen sommige leden van de gemeente. Het lezen van het Woord bij Wormser en de onderlinge gesprekken waren regt stichtelijk. Er is echter bij velen kleingelovigheid of liever ongeloof. Er is veel nodig waarde broeder. God, de Heere zal alles ten beste bestuuren, maar het is alleen mijn ongeloof dat mij bevreesd maakt.

Ik schrijf u deze in groote haast.

95. Van Hall, Amsterdam 31 juli 1837

Waarschijnlijk zal ik in mijne reisplannen grootendeels teleurgesteld worden door eene soort van kinkhoest welke mijne beide kindertjes hier overvallen heeft. Indien die kwaal niet aanmerkelijk afneemt is ons voornemen in het begin der volgende week wederom naar 's Hage te vertrekken. Schrijf vooral spoedig eens hoe gij het hebt en of gij op het laatst der week Vrijdag of Zaturdag nog te U(trecht) zijt. Ik zou u dan nog eens komen zien.

Mijne gezondheid is in de laatste dagen niet best. Ik ondervind daarbij veel inwendige strijd. Het gezicht van zooveel ongeloof onder de gescheidene, zooveel akelige traagheid bij de niet afgescheidene broeders is ontmoedigend. Echter mag ik veel tot den Heere roepen.

Zijne wille geschiede. Het water kwam nog nimmer over de lippen. - Brummelkamp is hier geweest ten einde nog te spreken over het al of niet plaatsen van zijne opwekking in de Reformatie. Het schijnt dat de Cock enz. daarop zeer gesteld waren. - Ik vond ook bij B(rummelkamp) veel vrees om menschen te ergeren, weinig geloofsmoed. Onze goede van Raalte schijnt ook verre weggesleept te worden door de Cock. Van Velzen heeft aan Golverdinge geschreven, dat hij het aannemen der kerkeördening als eene daad van scheuring beschouwde.[223] Wat mij betreft ik worde meer en meer overtuigd dat wie in deze dagen naar de goed- of afkeuring der vromen vraagt, altoos moet dwalen. Het is zaak om moedig voort te gaan in den Heere onze God. Ik voor mij wenschte gaarne een steen bij te dragen tot opbouw des tempels, en mij den smaad van vroom en onvroom te getroosten. De levende God leide ons door Woord en Geest!

96. Van Hall, Utrecht 21 augustus 1837

Daar er nog veel copy voor de Reformatie nodig is, en het stukje van Brummelkamp nog niet gearriveerd is, haast ik mij u de nevensgaande opstellen

222 Over de datum van een ‘Dank-, vast-, en bededag’ - het werd tenslotte 20 september 1837 - was aanvankelijk veel verschil van mening; *De Reformatie* II (1837) 132, 186-187; Gunning 526-527, 533-535, 539, 542.

223 Namelijk van de **provinciale** kerkenorde, aanvaard door Zuid-Holland, Utrecht alsmede door een gedeelte van Noord-Brabant en Gelderland.

van H.L. Wessels schoolmeester te Uithuizen[224] te doen toekomen. Ik heb ze gelezen en vind dat over Rom. IX zeer geschikt ter plaatsing; de aantekeningen zou ik er echter van wenschen af te laten.[225] Zoo gij het goed vind(t) zend het dan s.v.p. direct aan Höveker.

Ik heb de brief aan Golverdinge omisses omittendis[226] mede ter plaatsing gezonden.[227]

Wij zijn door Gods goedheid volkomen wel. Ik verlang zeer naar berigt van u. Aan van Velzen heb ik eenigsints omstandig over de kerkeördening geschreven. Morgen hoop ik het rekwest aan de Staten in orde te brengen over de schilwachthuisjes. Ik heb het razend druk. Waarschijnlijk blijf ik tot 5 Augustus hier.

Vaar van harte wel. Ik ondervind veel bestrijding, en heb alles van Hem nodig.

97. Scholte, Zandvoort 23 augustus 1837

Hiernevens ontvangt gij eenige stukjes voor de Reformatie welk ik u toezend om ze behoorlijk in verband met de overige berigten te kunnen schikken.

Het stukje over Rom. IX heb ik aan Höveker verzonden. Ik heb er nog een paar veranderingen in gemaakt. Ik ben blijde dat wij uit Groningen toch ook iets goeds krijgen.

Gisteren ben ik voor het eerst in de zee geweest. Het is mij goed bevallen; ik heb ook reeds een paar keer gereden. Ik hoop dat de Heere deeze kleine rust zal zegenen tot versterking van mijn lichaam. Ik gevoel nu goed dat ik zwak ben. Ik kan nog maar niet tot een besluit koomen omtrent het verhuizen naar Utrecht. Ik heb aan Höveker geschreven dat zoo hij het stukje van Ds. Brummelkamp altemet mogt ontvangen hebben, hij het dadelijk naar u moet zenden. De korte opmerkingen betrekkelijk de kerkeördening[228] zullen voor het tegenwoordige voldoende zijn. Wij kunnen nader op enkele punten terug koomen. Ik hoop dat het Utrechtsche adres nevens de K.O. verzonden zal zijn.

V. Velzen heb ik te Amsterdam gesproken; hij blijft nog zeer gekant tegen onze Ker. Ord. Hij is nu op reis naar Brummelkamp en met v.Raalte naar de Cock. Het boekje van Drukker over de doop[229] was ook tegen zijn zin. Aan **de Cock** heb ik geschreven om met de aanstaande vergadering zoo als hij die eerst bepaald heeft te Utrecht te koomen. Tevens heb ik hem op het een en ander opmerkzaam gemaakt.

Wormser zal wellicht een stukje tegen dat ellendige stuk van **Drukker**

224 Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* I, 153.
225 *De Reformatie* II (1837) 148-155: 'Brief aan eenen vriend over de beoordeeling van des
226 met weglating van hetgeen dient te worden weggelaten.
227 *De Reformatie* II (1837) 148-155: 'Brief aan eenen vriend over de beoordeeling van des schrijvers genadestaat.' De brief is waarschijnlijk door Van Hall geschreven - 'A(msterdam) 24 Julij 1837' (vergl. paragraaf 94).
228 idem 180-185.
229 *Eene korte verklaring van den kinderdoop, in vragen en antwoorden; benevens een gedeeltelijke overgenomen brief aan de Afgescheidenen*, door Derk Derks Drukker... met eene voorrede van... H. de Cock... Veendam 1837 (Kon. Bibliotheek, pamflet 27530).

schrijven. Hij zag er tegen op om zijn naam te doen drukken. V.Velzen heeft mij gezegd dat v.Raalte nu geheel met de Cock vereenigd is in het stuk des Doops. Was het oog niet op den Heere waar zouden wij dan heen. De beproevingen zijn echter heilzaam indien wij er door geoefend moogen worden, want wij zullen er meer en meer door leeren onze bekommernissen op de Heere te werpen. Hij zal Zijne gemeente niet begeven al ziet het er nog zoo donker uit; en Hij is de Almachtige. Groet uwe vrouw en alle de broeders. De Heere onze God zij uwe Sterkte en troost.

98. Scholte, Zandvoort 28 augustus 1837

Ingesloten ontvangt gij een brief van Toet; ik schrijf hem heden dat zoo hij het adres[230] hog niet aan mij verzonden heeft, hij het dan maar moet bewaren tot gij komt, dan kunt gij er nog misschien een briefje bij doen. Ik heb heden 4 adressen waarvan twee gelegaliseerd aan Z. Ex. opgezonden benevens eene kerkeördening, en ik heb geschreven dat er meerdere adressen van den zelfden inhoud zullen volgen, zoodat de consideratie en advies van Z.E. daarna niet behoeft te wachten.

Ik heb eene brief van de Utrechtsche kerkeraad ontvangen om te besluiten mij aldaar metter woon te vestigen.[231] Ik heb nog geen besluit genomen, doch ik zal moeten beslissen, wat te doen. Wat mijn uitwendige omstandigheden betreft is het mij veel beter te Gorcum; doch als ik op het werk in de gemeente zie niet geschiktste plaats meer. Toen ik de brief van Utrecht gisteren ontving had ik eene moedelooze bui. Ik zit hier rondom onder dooden.[232] Wij moesten juist leezen Joh. 14 en dit gaf mij weder moed; de wooningen waarvan daar gesproken wordt zullen zoo wisselvallig niet zijn als hier beneden; en er zal ook geen verschil over zijn onder broeders. De Heere leide mij naar Zijnen raad. Het adres aan de Staten der Provincie heb ik nog niet ontvangen.

De voorbereidingspreek is af en reeds verzonden naar den drukker; de text is Nehem. IX, 38.[233] Aanstaande Maandag denk ik van hier te vertrekken naar Amsterdam en spoedig naar Utrecht en Gorcum te gaan. Ons gemeenschappelijk koomen te Noordwijk zal dus denkelijk deeze keer verijdeld worden. Zoo gij wellicht nog langer te Utrecht blijft als 31 Aug. schrijf mij dan spoedig terug, dan kom ik dingsdag nog te Utrecht. Ik kan niet merken, dat ik hier zoo veel beter ben; ik wordt hoe langer hoe slaperiger des morgens en ik ga toch gewoonlijk vroeg te bed. Ook ben ik gedurig zwaar in het hoofd; een en ander maakt dat ik weinig lust gevoel om hier lang te blijven. Mij dunkt als ik mij te Utrecht wat stil houd, dat het dan rijkelijk zoo goed zal zijn.

Wormser is druk bezig om het ellendige boekje te wederleggen van D. Drukker.

230 Hier wordt gedoeld op één van de adressen (tezamen met de 'provinciale' kerkenorde) die in de zomer van 1837 door onderscheidene gemeenten aan de Koning werden gezonden; Bos IV, 218; VIERDE DEEL 241-242.

231 In de notulen van de Utrechtse kerkeraad (GKU) vinden wij hierover niets vermeld.

232 Scholte zal bedoelen: in zijn vakantieoord zijn de mensen in zijn omgeving geestelijk dood.

233 *Verbondsvernieuwing*, (Höveker), Amsterdam 1837.

De strijd begint zich in de Amsterdamsche kerkeraad ook een weinig te openbaren. Van de Cock heb ik nog geen antwoord terug. Ik heb de geschiedenis der Reformatie van **Merle** met genoegen doorgelezen.[234] Dat het onze gedurige bede zij: Heere vermeerder ons het geloof! Daardoor kunnen wij alleen de duivel, de wareld en ons zelven overwinnen.

Groet uwe vrouw en alle de broeders. De Heere onze God sterke, leide en trooste u naar zijnen raad, in de moeilijken weg, die wij te bewandelen hebben. Zijne genade is nog genoegzaam tot alles. Mijne vrouw groet u.

99. Van Hall, Utrecht 29 augustus 1837

Gedurende de laatste weken was ik zoo zwak en ziekelijk dat mijne handen geheel verkeerd stonden om iets wezenlijks te verrichten.

Vurig verlang ik weer in mijne eigene huishouding te zijn. De weg wordt mij dikwijls zoo eng, dat ik geen uitkomst weet. Ongeloof, onwil om mij te onderwerpen aan de wille des levendigen Gods; wrevel en ongeduld vervullen mijn ellendig hart dat God en de menschen haat. Ik reikhals naar het einde, naar verlossing op welke wijze dan ook. Ik geloof dat de Heere uitkomst zal geven, maar hoelang zal het nog duren. Ik heb het rekwest aan gedeputeerde staten niet opgemaakt, omdat ik bij nader inzien de overtuiging heb dat zij ook met den besten wil daaraan niets kunnen doen. De eenige weg, die (zonder hoop op succes) ingeslagen kan worden is eene aanklagte tegen den Burgemeester van Utrecht wegens schending der grondwet. Maar daarmede zoude ik van oordeel zijn eens te wachten tot den afloop van onze aanklagte tegen den burgemeester van Loosdrecht.[235]

Het is donker rondom en tog leeft de Heere Jezus die ons vasthoudt.

O mijn vriend, hoe verlang ik naar het ogenblik, dat wij zullen juigchen in den hemel. En tog zullen wij misschien nog voor onzen dood den hemel zien scheuren op onze klacht. Hoe zal het den boozen vijand nog worden toegelaten Gods kinderen te verdeelen? Verlos, verlos ons van den boozen, zij onze klacht, onze roepstem.

Ligt het aan mij of aan hem, dat het hooren oefenen van Klijn en de geheele nabootsing der prediking mij Zondag zeer gehinderd heeft. Klijn moest niet prediken. God de Heilige Geest schenke ons eenvoudigheid.

Ik hoop en geloof dat er een crisis, die tegelijk eene groote beproeving van ons geloof zal zijn op handen is. Eene landverhuizing zal wellicht spoedig noodzakelijk worden. Zou v.d. Groe gelijk hebben dat de Heere dit land verlaten heeft, en zouden de gemeenten van Christus in andere landschappen thans te zoeken zijn? Gij klaagt dat te Zandvoort alles dood is. Ik klaag hier dat het weinigje dat leeft, in flaauwte ligt, en als levenloos is. Wat is het akeligst? Wanneer ik hier met de broeders spreek dan is het mij altoos op eene enkele

234 Men vergelijke *De Reformatie* II (1837) 128-130. Bedoeld wordt: J.H. Merle d'Aubigné, *Geschiedenis der Hervorming in de zestiende eeuw*. Uit het Fransch vertaald. Vermeerderd met aanteekeningen van J.J. Le Roy, Rotterdam 1837-1846 (4 delen).

235 VIERDE DEEL 407-413.

uitzondering na of ik met zieken te doen heb, die ik wel kan verbedden, oprichten, toespreken, maar die daardoor niets veranderen en even dodelijk ziek blijven. De aard van mijne positie brengt mede, dat ik meer naar eenen predikant dan naar eenen advokaat in mijn spreken gelijk. Die **tusschen** positie is ook al moeilijk te dragen, en wat baat al het spreken - dat sommigen mij naspreken, zie daar het dragelijkste om van andere gevolgen niet te spreken. Ik wilde dat eens een enkel mensch uit het geloof tot mij sprak. Het is thans of de gelovigen onderling daar zijn om malkanderen ongelovig te maken.

Het is het werk des Heeren. Zijne genade wankelt niet. Dit geloof ligt nog op den grond van mijn hart, ofschoon ik zoo ellendig schrijf. De Heere schenke u geloof, en gezondheid naar het ligchaam. Ik beklaag u. Ik weet wat het is in strijd te zijn, en ook wat het is in het ligchaam bezocht te worden. Groet uwe vrouw.

ή χαρις μετα σου[236]

100. Scholte, Amsterdam 5 september 1837

Ik heb op uwe laatste brief nog niet beantwoord, grootendeels omdat ik wenschte dat de Heere zelve de verdrietelijkheid waarin gij schreef zoude opruimen. Dat uwe toestand dikwijls allermoeilijkst is gevoel ik geliefde broeder, maar uit eigen ondervinding moet ik u waarschuwen, om wanneer gij bij anderen geen geloof openbaar ziet worden, niet alleen moedeloos te worden, maar ook niet ongelovig te wantrouwen aan de Almacht des Heeren. Mijne brief uit Santvoort was zeker ook niet zeer opgebeurd geschreven. Ik zag ook daar op het geene voor oogen was, niet op den Heere. Doch het heeft den Vrijmachtigen behaagd om mij vooral door mijne laatstgeschreven biddagpreek[237] weder op te beuren. Ds. Meerburg zal ook eene biddagspredikatie uitgeven over Jerem.8 vs. 20. Ds. v.Velzen heeft het zich druk gemaakt met brieven schrijven.[238] Op alle bezwaren die men nog zou kunnen maken heb ik het inleggende voorstel aan de Classen gezonden.[239] Zoodra ik de antwoorden heb zal ik u een ontwerp voor volmacht voor de afgevaardigden overzenden, of u de stemming opgeven opdat gij er een kunt schrijven.[240] Het zal wel openbaar worden dat indien de andere broeders in de geestesgesteldheid van Ds. v.V. staan de vergadering spoedig uit een zal moeten gaan. Als gij eenigsints kunt moest gij eene korte aanklachte tegen Groningen en Drenthe wegens hun laatste adres opstellen en tegen den 27sten te Utrecht zenden.[241] Wormser heeft een goed stuk over den Doop opgesteld tegen het akelige werkje van

236 De genade zij met u.
237 *Verbondsbevestiging*, (Höveker), Amsterdam 1837.
238 Namelijk in verband met de leergeschillen, de kerkenorde en de komende synode.
239 Men zie de volgende paragraaf.
240 Idem.
241 Namelijk aan de te Utrecht vergaderde synode, 28 september tot 11 oktober 1837.

Drukker; die man is afgevaardigde wegens de provincie Groningen. Ook heb ik een zeer goed gesteld stukje van de Kerkeraad van Urk gelezen. Het stukje van Wormser zal spoedig in het licht koomen, ook dat van Urk hoop ik publiek te maken indien ik daartoe de toestemming van den kerkeraad heb. Zaturdag is hier Provinciale vergadering.[242]

Ook te Utrecht zal men Vrijdag vergadering houden,[243] waar ik echter niet denk tegenwoordig te zijn, dewijl ik reeds na Hoorn geschreven heb om morgen aldaar te koomen,[244] en Vrijdag alhier terug te keeren. Ik hoop echter naar Utrecht te schrijven. Het is nu besloten dat de vergadering van al de provincien te Utrecht zal gehouden worden; dat zal de broeders van onzen kant zeker aangenaam zijn. Het is wel mogelijk dat er eene belangrijke crisis wordt voorbereid, doch ik geloof niet dat er eene landverhuizing op handen is. De Heere schenke ons maar genade om te staan en te strijden door het geloof. Moeijelijk is mij de weg dikwijls; te Santvoort was ik nog zoo gesteld dat ik wel zou hebben willen uitlopen en alles aan de anderen overgelaten. De Heere heeft het echter verhoed dat er geen besluit op gevolgd is. Ik ben nu besloten om te Utrecht te gaan woonen. De Heere schenke daarop Zijnen dierbaren zegen. De strijd van binnen zal er voor mij niet door verminderen. Ik wensch echter zoo lang ik in staat ben mijzelven aan den Heere te geven en daarom ook geene moeijelijkheid in de gemeente te ontzien.

Aanstaande rustdag denk ik hier zoo de Heere wil weer te prediken. Den 19den moet ik te Haarlem voor de rechtbank zijn,[245] er is veel waarschijnlijkheid op eene vrijspraak. Na de instructie der zaak had de rechtbank mij buiten vervolging gesteld; de huisbaas integendeel.

Van dit vonnis is de officier in appel gekomen, en de kamer van beschuldiging in 's Hage heeft ook mijn vervolging gewild. Ik verwacht te Haarlem veel volk, want de zaak vindt daar nog al opmerking. De Heere schenke mij genade om een getrouw getuigenis te geven.

Ik verlang spoedig weder iets van u te hooren; Vrijdag hoop ik weer hier te zijn. Mijne vrouw en de geheele familie groeten u. Groet uwe vrouw en alle de broeders hartelijk van mij. De Heere onze God zij uwe sterkte, uwe troost, uwe eenige rotssteen, en make u overvloedig in Zijn werk tot verheerlijking Zijns Naams.

101. Van Hall, 's-Gravenhage 7 september 1837

Toen ik heden morgen uwe brief ontving was ik juist op het punt u te schrijven

242 9 september 1837. Men zie voor de handelingen DERDE DEEL 338-342.

243 8 september 1837. Besloten werd onder meer, dat opdekomende nationale synode ‘omtrent het gewigtige en zoo betwiste leerstuk des kinderdoops, niets beslist worde, noch iets dienaangaande, bij wijze van wet, worde vastgesteld’. (HO, Utercht)

244 Uit de Lijst der texten blijkt dat Scholte 7 september 1837 's middags te Andijk preekte, en te Hoorn 's avonds (waarbij ook doop en avondmaal werden bediend).

245 Vergelijk noot 4; *De Reformatie* II (1837) 346-347. Het betrof diensten te Zaandam. Scholte werd vrijgesproken, de eigenaar van de woning waarin de diensten werden gehouden werd echter veroordeeld.

en voornemens u te melden, dat sedert mijne wederkomst alhier mijne schandelijke opstand en murmureering tegen den Heere plaats heeft gemaakt voor onderwerping aan Zijnen wil door het geloof in Christus. Hij is getrouw en almachtig. Zijne genade roemt tegen het oordeel en Zijne belofte van heiliging tegen alle zonde des vleesches.

Het verheugd mij dat gij te Utrecht gaat wonen om verschillende redenen. Ik schreef of sprak er weinig over niet wenschende invloed op uw besluit uit te oefenen.

Zoudt gij nu niet eens kunnen bepalen, wanneer gij hier zult komen. Er is hier in de classis nog al wat te doen. Hoe is tog bepaaldelijk het besluit omtrent Noordwijk; moeten wij daar nog heen?[246]

Het ontwerp van volmagtsbrief is mij wel, indien de overigen daarmede instemmen, schoon ik het dwingen om eene Synode, en de onderwerping aan dat dwingen **formaliter** als strijdig met Gods Woord beschouw.

Ook zou ik het onderzoek omtrent de beschuldigingen tegen uw persoon ingebragt niet wenschen te zien plaats grijpen, omdat ik de Utrechtsche vergadering of Synode niet als competent beschouw om daarin te **beslissen**. Ik moet er nog nader over denken, maar geloof dat wij volgens Gods Woord hoe langer hoe meer zullen komen tot de onafhankelijkheid der gemeenten, en tot verwerping van die richting, welke eene synode in de plaats van den Paus stelt. De Kerk van Christus wordt door opzienders geregeerd. Maar niet als een battaillon soldaten in gelijkheid van bewegingen voortvloeiende uit één en hetzelfde **commando**.

In de kerk is de eenheid van practijk spontaneel wat de hoofdzaken betreft; vrijheid en verscheidenheid kan er zijn in de bijzaken. Een **besluit** met **meer**derheid van stemmen genomen omtrent eene kerkeördening, acht ik niet wenschelijk. Waarom de minderheid gebonden in bijkomstige practijken? Het is niet de vraag welke practijk de beste is, waarvan ik het onderzoek tegenga, maar wanneer op eenige practijk volgens Gods Woord, geene censuur en afsnijding als noodzakelijk gevolg is gesteld, dan wensch ik daarover geene besluiten te zien genomen. - Het heeft den H. Geest en ons goedgedacht, kan geene vergadering in onze tijd zeggen, omdat wij de Apostelen missen. Wat baat nu zulk een besluit?

Kunt gij van Haarlem niet hier komen? Den biddag hier doorbrengen en blijven tot de Utrechtsche Synodale vergadering?

Met genoegen zie ik dat uwe fransche brief of appel au frères en Christ, zoo verre ik mij herinner, letterlijk in n. 16 der Archives staat.[247] Ik heb het

246 De prov. vergad. Utrecht 2 en 3 augustus besloot ‘aan de Opzieners der gemeente van Leyden en 's-Gravenhage te verzoeken, eene Commissie uit hun midden... (naar Noordwijk)... te zenden, teneinde, zoowel de Gemeente als Cors Noorduijn, nogmaals te vermanen...’. (HO, Utrecht) Bos, *Kruisdominees* 14, vermeldt, dat de commissie 11 september 1837 te Noordwijk kwam, maar dat deze poging geen resultaat opleverde; 20 april 1838 verklaart de prov. verg. Noorduijn voor ‘een indringer en scheurmaker’.

247 *De Reformatie* II (1837) 266-267. Nummer van de *Archives* van 26 augustus 1837. Door dit appel werden de sympathiserende Protestanten in Frankrijk in de gelegenheid gesteld de dank-, vast- en bededag op 20 september 1837 mede te vieren.

overmatig druk. Kunt gij ook iets zenden voor de Reformatie. Höveker zal u een stukje van mij te lezen geven. Mijn brief aan Golv(erdinge) maakt nog al indruk ook op niet-gescheidene broeders.

Gister avond lazen wij op het biduur uwe opwekking met veel stichting.[248] Golv. maakt een geheel afzonderlijk hoopje tot zijn kerk. Hij zal noodzakelijk moeten gecensureerd worden. De Hoogmoed vrees ik dat hem Noorduijns voorbeeld zal doen volgen.

De Almachtige vernedere ons allen voor Hem opdat wij Zijn lof vertellen. Hij geve u het Woord in de opening des monds met vrijmoedigheid. Mijne vrouw groet de uwe.

P.S. Ik heb het overmatig druk maar ben gelukkig een weinig gezonder dan vroeger.

102. Scholte, Utrecht 12 september 1837

Gister avond ben ik hier aangekomen en denk morgen naar Gorcum te gaan om het een en ander te beschikken. Het verheugde mij uwen brief te ontvangen waaruit ik mocht zien dat de Heere spoedig u gered had.

Zoo als ik u schreef ben ik na het schrijven mijner predikatien zeer bemoedigd. Te Amsterdam is het op de Provinciale Vergadering boven verwachting afgelopen. Wormser zal u een afschrift der acten zenden. Ook de keuze der afgevaardigden is goed uitgevallen. Ik vertrouw dat zoo de broeders die tegen ons over staan niet tot bedaren koomen in hunnen onverstandigen ijver, de vergadering te Utrecht spoedig uit elkander zal gaan; daar volgens de lastbrieven van onze zijde datgene wat zij willen onmogelijk is. De vordering dat er op die vergadering zou onderzocht worden wat er is van de tegen mij ingebrachte beschuldigingen geschiedt niet om die vergadering bevoegd te verklaren om mij af te zetten of niet, maar om in hare acten het resultaat van het onderzoek ter neder te stellen, opdat de opzieners uit onze provincien dat moogen onderzoeken en daarna handelen.

Ik hoop dat gij een protest tegen het Groninger adres aan mij zult opzenden; want ook dat moet nu aan de kant. Ik heb mij bij vernieuwing aan de dienst verbonden; maar ook die dienst moet ik ongeschonden bewaren, en ik wensch dan ook op de volgende vergadering de waarheid en het recht mijnes Konings voor te staan. De aanmatiging van Ds. de Cock schijnt een weinig gezakt te zijn, nu het op bewijzen zal aankoomen. De Heere zal de zaken wel richten. Wormser was boven mate verheugd over den afloop van Noord-Holland. In de voorleden week heb ik te Andijk gepreekt, insgelijks te Hoorn waar ik tevens gedoopt en het H.Avondmaal bediend heb. Wellicht krijgen wij in Noord-Holland spoedig een paar lerende ouderlingen. Daar Noord-Holland nu besloten heeft dat ik in het vervolg de provinciale zaken aldaar behandelen zal, ben ik ook meer bevestigd in mijne keuze om te Utrecht te gaan wonen. De

248 Namelijk inzake de ‘dankdag’.

Heere gebiede daarover Zijne zegen. Zeer gaarne zou ik den 20en bij u zijn, doch ik moet den 19 in Haarlem wezen en heb reeds beloofd om 's avonds van daar nog mede te gaan naar Zaandam.

Ook voegt het koomen naar den Haag voor den 27en zeer slecht, dewijl ik nog onderscheidene zaken gereed moet maken voor dien tijd. Ik heb de handen van alle kanten vol, en vrees voor dit nummer der Reformatie niet veel te kunnen doen. Ik hoop dus dat gij zult kunnen zorgen. De broeders alhier, vooral Takke(n) en vrouw en Jonge Klijn groeten u hartelijk. Groet uwe vrouw en de broeders hartelijk van mij. De Heere onze God zij verder uwe sterkte, steun en troost, en geve u meer en meer door het geloof uzelven te overwinnen.

103. Van Hall, 's-Gravenhage 14 september 1837

Uwe brief heeft mij regt verkwikt. Het verheugt mij zeer dat in Noord-Holland alles zoo wel is afgelopen. Van binnen is het wel, maar mijne ligchaamstoestand is in de laatste dagen zoo zwak, dat ik aan de kina ben en dat mijn werk mij een zwaar kruis werdt. Ook werdt ons jongste kindje deze dagen plotseling ziek. Wij weten niet wat het worden zal. Ik kan alles gerust aan den Heere overgeven. Zijne wil geschiede.

Het besluit der classicale vergadering alhier is geweest, dat wij ons zouden houden aan de eerste lastbrief, daar de classis meende, dat de vergadering te Utrecht alleen broederlijk moest worden geraadpleegd zonder meer.

Indien mijne zwakheid mij zulks toelaat zal ik het protest tegen het Groninger adres in gereedheid brengen. Maar hoe het met de Reformatie gaan zal, begrijp ik niet, want ik heb het razend drok en doe bijna niets af. Ook daarin zal de Heere zorgen.

Het smarte mij dat gij niet overkomt. Maar denk tog eens aan deze streek, nadat de Utrechtse vergadering zal afgelopen zijn. Te Schiedam zijn kinderen te dopen.

Ik heb dezer dagen een groot verdriet gehad door eene zeer ergerlijke handelwijs van een de Scheveningsche vissers. Alle menschen ontvallen mij met mij zelven. Maar in den Zielebruidegom mag ik mij verheugen.

Die Godsdienst van woorden heeft veel kwaad gedaan hier in het land. De brief van Jacobus komt wel te pas.

De Heere heeft de vischvangst gezegend, door veel te doen vangen en veel duurder dan de overigen te doen verkopen. Mocht de levendige God maar in alles gekend worden.

Groet allen...

P.S. Groet s.v.p. Hasselman en zeg hem dat ik het geld voor de secretarie per schipper Meijer[249] gezonden heb.

249 E. Meijer, EERSTE DEEL, register.

104. Scholte, Gorinchem 16 september 1837

Ik was verblijd dat ik alhier nog iets van u vernam, hoewel het berigt uwer zwakheid mij bedroefde. De Heere doe wat goed is in Zijne oogen.

Hij leere ons zwijgen en aanbidden. Ik ben dikwijls zoo dwaas, dat wanneer ik krachtiglijk predik dat de Heere regeert en dat Christus Kooning is, tevens in mijn hart beschikkingen en bepalingen maak, waardoor ik Zijne vrijmacht beperk. Wat is er wel niet noodig om gedood te worden en toch te leven. Wat de toestand der Kerk in het algemeen betreft, daarin ben ik na het schrijven mijner predikatien meer onder den Heere; Ik mag geloven dat Hij Zijnen raad zal uitvoeren hoe het dan ook gaan mag. In de volgende week zult gij van de Classis van Gorinchem een ontwerp van lastbrief ontvangen, die in Substantie geheel overeenkomt met het besprokene te Dordrecht. De Classis van Langerak had zich met mijn voorstel vereenigd. Van Dordrecht is nog geen tijding. Als gij de opgave hebt, wees dan zoo goed om de lastbrief duidelijk in te richten en zendt mij die getekend naar Utrecht, dan kan ik dezelve daar tekenen. In de lastbrief behoef ik niet als afgevaardigde benoemd te worden, dewijl ik toch reeds in de Utrechtsche lastbrief sta. Ik verwacht dat, wanneer de broeders uit Groningen enz niet afzien van hun drijven, de vergadering spoedig uiteen zal gaan. Het kan echter ook anders bestuurd worden; de Heere heeft aller harten in Zijne hand. Dat de menschen u ontvallen dit verwonderd mij niet. De Koning der Kerk leert ons practicaal dat Zijn Woord waarheid is. Gij zult ook uit deeze uwe ondervinding geleerd hebben dat de Scheveningers ook menschen zijn. In veele opzichten verblijd(t) het mij dat de vischvangst gezegend is, dat is onmidde(l)lijk van den Heere, en daarin kan geene menschelijke gierigheid in aanmerking koomen.

> Zijns is de zee ze is door Zijn kracht
> Met al het drooge voortgebracht
> 't Is al gehoorzaam op Zijn wenken.

Ik heb vernomen dat nu **Meijerink**[250] uit Leeuwarden in Holland is, het schijnt dat hij de een of ander in beweging zoekt te brengen; hij was van voornemen om heden naar Utrecht te koomen, ik zal hem dus heden ontmoeten.

Met mijne gezondheid is het redelijk doch ik heb gisteren en heden weer hoofdpijn. Gij zult uit Almkerk nog eenige opgaaven ontvangen voor de Reformatie.

De Heere zij ons nabij op den naderenden dank vast en bededag en vereenige Zijn waare volk in de vreeze Zijns Naams.

In Genève zal men met ons biddag houden.[251] Ik heb eene lange brief van Koningberger[252] gehad, waarin hij mij nog eenige bijzonderheden mededeeld

250 J. Meijering te Leeuwarden; DERDE DEEL, register; J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland* I, 1980, register.

251 *De Reformatie* II (1837) 266-267.

252 V. Koningsberger, één der eerste ouderlingen te Leiden. Studeerde theologie te Genève; Kluit, *Het Réveil* 288.

omtrent de vervolging in Nice[253] en wegens Silezie.[254] Zes predikanten zitten daar gevangen en er is reeds 250.000 francs aan boete betaald zonder rechterlijke vonnissen. Het drukken van hunne stukken is hen verboden. Al weder een voorbeeld dat wij op verre na nog (niet) het ergste vervolgd worden. Och dat Israëls verlossing uit Sion kwame.

Groet uw vrouw en de broeders ook van Hasselman enz De Almachtige God zij uwe sterkte. Vaarwel in den Heere.

P.S. Het geld is met schipper Meijer ontvangen.

105. Van Hall, 's-Gravenhage 21 september 1837

De berigten uit Amsterdam hebben mij zeer verblijd.[255] Maar nog veel meer de predicatien, die gisteren voor deze gemeente tot grooten zegen zijn geweest. Voor zoo verre ik kan nagaan is het voor de meeste leden dezer kleine gemeente eene biddag geweest in den zin van het woord. Ik beschouw de uitgave der preeken als een groote zegen.

Namens Gelderland heb ik van de Moen[256] eene brief ontvangen waarin wederom verzocht wordt om de synode te Mastenbroek te houden, uit hoofde Brummelkamp dan anders uit hoofde van de zwangerschap zijner huisvrouw niet tegenwordig zou kunnen zijn. Mij dunkt dat dit geene reden is om de vergadering te verplaatsen. Het is onmogeljk de gemeentens te raadplegen. Ik heb geantwoord, dat ik u en de andere afgevaardigden daarover schrijven zou, maar dewijl ik de namen van de anderen niet weet wacht ik u(w) antwoord. Het is eene wonderlijke lastige handelwijze: eene synode om zulk eene huishoudelijke reden, acht dagen te vooren te willen verplaatsen. Ik wacht uw antwoord. Van Gorinchem heb ik nog geen ontwerp van lastbrief ontvangen. Van van Velzen heb ik eene lange brief om mij het regt van hooge en lagere kerkvergaderingen te bewijzen, uit de practijk, en uit den aard der Kerk.

Ik verlang zeer van u te hooren hoe alles te Haarlem afgelopen is.

Mijn stuk over het adres hoop ik nader naar Utrecht te zenden.[257]

Ik ben een weinig beter en kan weder werken, hetgeen mij zeer te stade komt, dewijl er veel werk is.

Beste broeder en vriend, nogmaals dank voor uwe goede leerredenen.

Het zou mij niet verwonderen indien zij ook op de niet afgescheidene broeders eenen goeden indruk maken. Ook de preek van Dom. Meerburg[258] trof mij en

253 *De Reformatie* II (1837) 269-272.
254 Idem 267.
255 Niet duidelijk waarop dit slaat.
256 C.G. de Moen, dan ouderling te Hattem; men zie voor hem DERDE DEEL, register.
257 *Handelingen synode 1837 Utrecht*. Het adres van Groningen en Friesland aan de Koning en aan de Staten-Generaal werd enige malen aan de orde gesteld, maar kwam niet in behandeling (art. 38, 48).
258 G.F. Gezelle Meerburg, *De klagende gemeente*. Predicatie. (H. Höveker) Amsterdam 1837.

velen zeer. Kunt gij na den afloop der Synode niet hier komen?
Groet alle de broeders hartelijk.

106. Scholte, Utrecht 25 september 1837

Zondag 10 september 1837 preekte Scholte te Amsterdam over de tekst Romeinen 8 vers 1 en 2:
Zo is er dan nu geen verdoemenis voor degenen, die in Christus Jezus zijn, die niet naar het vleesch wandelen, maar naar den Geest. Want de wet des Geestes des levens in Christus Jezus heeft mij vrijgemaakt van de wet der zonde en des doods.
Over deze preek ontstaat grote deining in de Amsterdamse gemeente; zij leidt zelfs tot de 'eerste Amsterdamse twist'[259] Ouderling H.H. Middel (de latere predikant) zal mede naar aanleiding ervan in zijn autobiografie spreken van de 'onbekookte stellingen' van ds Scholte.[260] Scholte zou ten aanzien van de gelovigen onder meer hebben gezegd '...dat Beetje Vleesch kan het werk Gods niet te niet doen'.[261] Op grond van protesten tegen deze passage en andere gedeelten van het gesprokene worden H.H. Middel, Maria Aalders-Steen ('vrouw Aalders') en Maria Pieters, weduwe H. Steyling ('weduwe Steyling') gecensureerd en korte tijd later afgesneden.[262] Scholte schrijft mede naar aanleiding van de reacties op zijn preek: 'Iets over de bekommernis van wege de zonde, in tegenoverstelling van het klagen over zijnen staat'; *De Reformatie* II (1837) 238-246.

Toen ik Zaturdag alhier aankwam vond ik uw brief doch was te moede om te schrijven; gisteren heb ik weder twee maal ongehinderd bij Takke(n) gepredikt. In de afgelopen week heb ik het druk gehad. Maandag avond te Amsterdam gepredikt van negen uur des avonds; tegen 11 uur zijn wij uit elkander gejaagd. Ik had de kinderen die gedoopt moesten worden naar beneden gezonden. Toen de kerk ledig was ging de policie ook de deur uit en toen in de kamer van Obbes weer begonnen tot ½ 2 uur; er kwamen van tijd tot tijd weer eenige menschen bij, zoodat ons getal ruim 40 werdt. Dingsdag heb ik te Haarlem voor de rechtbank gesproken, met veel duidelijkheid en bedaardheid. Er was een groote toevloed van menschen, zoo dat wij na de instructie na de groote zaal verhuisd zijn. De rechters waren zeer aandachtig; aanstaande Woensdag is de uitspraak.

Woensdag ben ik met de gemeente te Zaandam den geheelen dag bij elkander geweest zonder stoornis. Vrijdag zijn wij tot 's morgens drie uur in de kerkeraad geweest[263]: ik werdt door **Middel** en eenige uit de gemeente beschuldigd remonstrants gepreekt te hebben; onder andere om dat ik de klagers over haren staat in tegenoverstelling van de bekommerden van weege hunne zonden, de oordelen Gods

259 EERSTE DEEL 338-343; DERDE DEEL 82, 88-90, 347-352.
260 H.H. Middel, *Een eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen*, 's-Gravenhage 1866, 86.
261 DERDE DEEL 82.
262 Idem.
263 Namelijk te Amsterdam.

had aangekondigd zoo zij zich niet bekeerden. Ik heb de zaak in de kerkeraad aangetast en er moet nu een einde aan koomen.

De Z.Hollandsche provinciale acta zult gij ontvangen hebben. Ik heb gemerkt dat de verschillende Classen verkeerd begrepen hebben wat ik hen heb

geschreven. Zij hebben er uit opgemaakt dat elke Classe een broeder moest zenden. Ik heb daarover reeds geschreven. Gij zult denkelijk reeds een concept van lastbrief ontvangen hebben; indien dat niet mocht zijn, stel er dan maar een op, volgens het beslotene op de laatste provinciale vergadering met bijvoeging van eenige zaken welke ik heb opgegeven en die eigenlijk niets veranderen in het door ons bepaalde; kan er een ontwerp van Kerkeördening tot stand koomen, dan kunnen wij dat ontwerp nader onderzoeken en intusschen zal de weg duidelijker worden.

Noord-Holland, Utrecht en N.Braband verlangen insgelijks slechts een ontwerp om nader te kunnen onderzoeken. Zie hier de namen der afgevaardigden[264]

Corn. v.d. Meulen	Secundus J. van de Roovaart
K. de Jong	Secundus H. van Erk
A. Kool	Secundus G.H. Overkamp

Wij hadden vergeten Secundi te benoemen. Ik heb daarin trachten te voorzien door uit dezelfde Classen er een op te geven. Ik heb dit aan de broeders geschreven. Wanneer gij mij nu morgen nog per diligence de lastbrief zenden kunt zou zulks het geschiktste zijn. Ds. Brummelkamp heeft van verschillende zijde reeds antwoord dat eene verschikking nu niet meer mogelijk is. Ik hoop dat hij over de huisselijke bezwaren zal heen zien en alhier koomen. Mijne vrouw heb ik te Amsterdam gelaten tot na de afloop der vergadering, wanneer ik mijn boeltje te Gorcum moet inpakken om naar Utrecht te gaan, dewijl het gevorderde saisoen en de naderende bevalling mijner vrouw vorderd dat wij in het laatst van October verhuizen.[265] Wat zal het niet goed zijn wanneer de groote overgang daar is. Het verblijd mij dat gij weer iets beter zijt. Ik wacht het protest zoo het kan met de lastbrief en anders zoo spoedig mogelijk. In deeze week komt het stukje van Wormser over de doop.[266] Ik zal blijde zijn als de vergadering ten einde is, derzelver afloop kan weder veel licht geven in den weg.

Ik heb voor de **Reformatie** het stukje van Molenaar over de Formulieren aangeschaft[267] en heb voor dit nummer een stukje in gereedheid gebracht over onderscheid tusschen bekommerden vanwege hunne zonde en klagers over hunnen staat. Het slaat goed op de twee eerste stukjes over het geloof en over Newton.[268] Ach dat de Heere zijnen H. Geest unstorte en dat Israëls verlossing uit Sion kwame. Ik hoop binnen kort een predikatie uit te geven over het

264 Uit de provincie Zuid-Holland; men zie ook het volgende stuk. Voor de zes hier genoemde personen: EERSTE DEEL, register. De drie primi woonden de synode 1837 Utrecht bij.

265 Sara Maria Scholte werd 30 november 1837 geboren; zij overleed reeds 16 februari 1838; vergelijk noot 58 hoofdstuk 19.

266 Wij vinden in deze tijd geen brochure of artikel van de hand van J.A. Wormser over de doop. Zijn werk over de kinderdoop verscheen eerst in 1853.

267 D. Molenaar, *De formulieren van eenheid, bij de Hervormde Kerk in Nederland gebruikelijk, zuivere bijbelleer*, Amsterdam 1837.

268 *De Reformatie* II (1837) 205-213: 'Eenige praktikale aanmerkingen over het geloof'; idem 214-227: 'Enige nuttige lessen geput uit de Omicron etc.' (door John Newton).

Koninglijk besluit Lucas XII: 32.[269] Ik heb heden mijne domicilium in de Domselaarspoort overgebracht; ik ben van de middag achter in gegaan; de schildwacht wilde mij weeren, doch ik was reeds binnen; dat kan toch op den duur niet.

Hoe zullen wij doen met het request aan de Staten Generaal dat wij te Dordrecht gelezen hebben. De bijlagen heb ik op een paar na gereed. Ik denk wel dat het niet noodig zal zijn om het dadelijk bij de opening der Kamers in te leveren; zou het niet goed zijn te wachten of er ook iets uit eigen beweging wordt voorgesteld. De Gouverneur van Gelderland heeft het adres met kerkeördening te Vuren terug gezonden zeggende dat zij het zelf wel konden opzenden aan Z.M. Dit is nu ook geschied. Ik verlang naar beslissing. In Parijs heeft men meede biddag gehouden. Ik heb daarvan een klein berigt in de Reformatie[270] als mede nog iets over Silezie en Piemont.[271] Ik hoop dat het goed zal uitkomen in deeze maand. Groet uwe vrouw en de broeders. De broeders alhier groeten u vooral Takke(n) en huisvrouw. De getrouwen en onveranderlijken Verbonds-God zij u nabij en goed en geve u ook veel te bidden voor uwen...

106a. Scholte, ontwerp van lastbrief, ongedateerd

In het vorige stuk is sprake van een 'concept van lastbrief' van de provincie Zuid-Holland, bestemd voor de synode Utrecht 1837.
Tussen de brieven van Scholte aan van Hall vonden we onderstaand ontwerp. Niet kan worden nagegaan of dit **hetzelfde** stuk is, als door Scholte bedoeld (vorige paragraaf). Maar ook als dit niet het geval is, zal het daarvan toch niet in belangrijke mate hebben verschild.

Ontwerp van Lastbrief

Ten gevolge besluit der Provinciale Synode van Zuid-Holland met de verschillende Classen, werden ter algemeene vergadering te Utrecht op den 27 September 1837 afgevaardigd de Broeders 1°. **Koen de Jong** en als deszelfs plaatsvervanger **H. van Erk**; 2°. **Antonie Kool** en als deszelfs plaatsvervanger **G.H. Overkamp**; 3° **Cornelis van der Meulen** en als deszelfs plaatsvervanger **J(acob) van de Roovaart.** Deze broeders hebben in last om op die vergadering tot welzijn der Kerk te handelen over alle moogelijke stukken welke zouden kunnen voorgedragen worden; met deeze bepaling, dat er niets anders worde beraamd dan hetgeen bevestigd wordt met Gods Woord, de eenige regel van geloof en wandel, waarvan de uitlegging niet moet afhangen van Afgevaardigden van bijzondere Provincien noch van de meerderheid maar van de eenigheid van alle de Provincien en leden der Vergadering (waartoe ook in dit geval enkel gecommitteerden behooren) behoudende bovendien de bijzondere kerkeraden onzer classe voor onze onderhoorige Gemeenten het regt van goed- of afkeuring van alle handelingen op bovengenoemde Vergadering te verrigten en

269 H.P. Scholte, *Het koninklijk besluit*. Predikatie over Luc. XII: 32, (Höveker), Amsterdam 1838.
270 *De Reformatie* II (1837) 267-269.
271 Idem 267, 269-272.

wel volgens Besluit genomen op de provinciale vergadering te Dordrecht op den 18 en 19 Julij l.l. van Zuidholland.[272]

Zij hebben in last om mede te werken tot het zamenstellen van een ontwerp van algemeene Kerkordening, ten einde dat ontwerp in alle de kerkeraden onderzocht kan worden; dewijl de handelingen der broeders uit Groningen en Drenthe met het gouvernement, vooral in het stuk der kerkordening en kerkregering deeze voorzichtigheid noodzakelijk maakt. Zij hebben in last om te protesteren tegen alle heerschappijvoering van het eene gedeelte der Kerk over een ander gedeelte; en om aan te dringen op een ernstig onderzoek van alle de punten van beschuldiging door de Provinciale Synoden van Groningen en Drenthe ingebracht tegen onzen Herder en Leeraar H.P. Scholte, opdat de opzieners der gemeente in onze provincie moogen weeten hoe verder met voornoemden Herder en Leeraar te moeten handelen; en om bij bevind van ongegrondheid der beschuldigingen aan te dringen op herroeping van weege Groningen en Drenthe. Verder om te protesteren tegen het door Groningen en Drenthe ingeleverde adres aan Z.M.

De Provinciale Synode van Z. Holland, welke haare gevoelens omtrent de regeling der kerkelijke zaken in haare onlangs gearresteerde kerkordening heeft blootgelegd, verlangt ernstig de volkomene eenigheid van alle de gedeelten van ons Vaderland; daar zij echter overtuigd is dat die eenigheid, door geene menschelijke bepalingen kan bewerkt worden, zoo verlangt zij dat een iegelijk zich naauw bindt aan het onfeilbaar Woord van God, welks zaligmakende waarheid vervat is in onze Formullieren van eenigheid.

De Heere onze VerbondsGod storte uit genade Zijnen H. Geest over de vergaderde broeders uit, opdat alle eigenheid mooge wegvallen, en alleen gevraagd worden mooge naar de bevordering van Gods eer en der armen menschen welvaart en zaligheid. Bevelende wij de broeders in de bescherming des Allerhoogsten Konings.

107. Van Hall, 's-Gravenhage 26 september 1837

Gij ontvangt hiernevens mijn protest, dat ik geen tijd had om over te schrijven en eene korte verklaring dat de classis van 's Hage zich met den lastbrief namens Gorinchem gegeven vereenigd. Gij zult mij veel genoegen doen door mij spoedig eens te schrijven hoe het te Utrecht toe gaat. Ik verneem van de Moen, dat Brummelkamp waarschijnlijk aldaar verschijnen zal.

Mijne gezondheid blijft nog zwak. Echter heb ik een klein stukje over de artikelen tegen Groen in het Journal de la Haye en over het wederantwoord van Groen kunnen opstellen.[273] Daar gij de eerste artikelen in het Handelsblad zult gelezen hebben, maar het antwoord van Groen misschien nog niet kent

272 De woorden: 'waarvan... Zuidholland', die niet in alle delen doorzichtig zijn, zijn met een andere hand ingevoegd.

273 *De Reformatie* II (1837) 247-254.

zend ik u het Journ. de la Haye van l.l. Maandag hiernevens met verzoek mij dat bij eerste gelegenheid terug te zenden. Lees vooral het nummer der Archives van 23 Sept. Daarin wordt melding gemaakt van het stukje van Groen, uw woord dat de brief der Zwitsersche gescheidenen vergezeld heeft wordt daarin vertaald, en verslag gedaan op welke wijze de biddag met ons gevierd is.[274] Ik ontving tot dus verre geschreven hebbende uwe brief. Mij dunkt wij moeten met ons adres aan de Staten in te leveren niet langer wachten dan veertien dagen na de opening. (Er is nu ruim stof voor de Reformatie.) In het begin zullen zoo niet de woorden, dan toch de gedachten van vele leden der Staten, met ons bezig zijn. De Heere zal Zijn Sion verlossen! Te midden van mijne ziels ellende er ligchamelijke onmacht mag ik veel ondervinden, dat het drijven op genade, het leven der ziel is. Die genade zij met u! De strijd van binnen wordt heviger. Gij, waarde broeder, ijver voor uwen Koning overvloedig zijnde in het werk dat Hij u gaf. Groet de broeders.

108. Van Hall, 's-Gravenhage 2 oktober 1837

Hartelijk verlang ik te vernemen, hoe gijl. het maakt te Utrecht. Schrijf mij spoedig eens.

God is barmhertig; zulks mag ik tegenwoordig naar ziel en ligchaam ondervinden. Hij sterke u, waarde broeder! Mijne gezondheid is een weinig beter. - Zoo even ontvang ik de Reformatie; van harte stem ik in met uw stukje over ware en duivelsche bekommering.

Van die schoolmeester Wessels te Uithuizen heb ik weder een stukje voor de Reformatie ontvangen, dat er redelijk uit ziet. Hij zendt mij ook de inliggende twee coupons ieder à *f* 4,95 **voor de arme gevangenen**, al waren zij reeds ontslagen. Wees zo goed die met mijne hartelijke groete aan Dom. Meerburg ter hand te stellen voor die bij hem bekend zijn.

Het stukje van de Moen **over de oordeelen Gods**[275] deed mij regt veel genoegen. Het is krachtig gesproken. Wees ook zoo goed aan de inliggende adres te verleenen.

Ik moet hier afbreken, daar de post vertrekt. Om over te komen daaraan is voor mij geen denken aan, daar ik het ontzagchelijk volhandig heb.

Groet allen, vooral ook de Moen en v. Raalte.

109. Scholte, Utrecht 3 oktober 1837

Gij zult zekerlijk wel reeds lang eenig berigt van mij verwacht hebben. Daar ik tot scriba van de Synode verkoren ben, heb ik het zeer druk. Er is nog al vrij wat gestreden, en op het oogenblik is het druk aan den gang, doch ik ben nu een weinig van het toneel daar de president Ds. van Velzen op het oogenblik kampvechter is tegen Ds. de Cock. Alle hoofdbeschuldigingen tegen mij zijn

274 Idem 267-268.
275 *De Reformatie* II 228-237: 'De oordeelen Gods'.

alle bewezen valsch te zijn en moeten ingetrokken worden.[276] Sme(e)des van Assen hebben wij ook nog hier en ook deezen is gerechtvaardigd. Heden zijn wij begonnen met de kerkordening. Het eerste hoofdstuk van onze kerkordening is vrij uitvoerig in onderscheidene artikelen door v. Velzen voorgesteld, en over het eerste artikel reeds is bij de Cock en eenige der zijnen reeds volslagen opstand.[277] Ik zit nu maar een weing te luisteren, en tusschen beide spreek ik een enkel woord. Gisteren dacht ik dat alles overhoop zou gaan, ik zou het nagebed doen en werdt bijzonder door den Heere ondersteund en ingeleid, en indien het zoo had moeten blijven had ik zeker een voorstel gedaan om te scheiden. Heden morgen schijnen de zaken echter geheel omgekeerd. Ik ben zeer verlangende hoe het zal aflopen; de Heere zij de zaak aanbevolen; hoewel ik niet anders zie als dat de Cock met zijne aanhang zijn eigen weg zal gaan; ik wensch echter niet vooruit te lopen. Zo even heb ik weder een woord moeten spreken. Van Raalte is meestal zwijgende. De gronden zijner overhelling tot Ds. de Cock heb ik nog niet gehoord.

Brummelkamp en Meerburg die nevens mij zitten groeten u hartelijk.

Groet uwe vrouw. De Heere zij met u.

110. Van Hall, 's-Gravenhage 7 oktober 1837

Uwe laatste brief deed mij veel genoegen. Vurig verlang ik nadere tijding. Gij zult mij bijzonder verpligten door spoedig eens te schrijven. De post vertrekt zóó op het oogenblik. Ik wilde u slechts met een enkel woord zeggen, dat ik wel ben, met de mijnen.

Prof. Thorbecke heeft het antwoord van Groen in het Journal de la Haye wederom in drie artikelen beantwoord en Groen heeft in het Journal van heden

276 De synode Utrecht 1837 droeg een enigszins verward karakter. Inderdaad werd door de praeses ds. S. van Velzen voorgesteld aan de provinciale vergaderingen van Groningen en Drenthe een brief te schrijven, teneinde te verzoeken enige beschuldigingen tegen ds. Scholte in te trekken, met welk voorstel de vergadering zich verenigde. (*Handelingen*, art. 14-15) Andere beschuldigingen tegen ds. Scholte werden eveneens ingetrokken. (art. 21-24) Ook J.A. Smeedes, ouderling te Assen, werd op een bepaald punt in het gelijk gesteld. (art. 39) Inzake de kerkenorde - Scholte en zijn medestanders wilden slechts een ontwerp - ging de synode echter over tot vaststelling van een gewijzigde Dordse kerkenorde. (art. 47-49)

277 De Cock protesteerde tegen een geheel nieuw artikel 1 van de kerkenorde: Allen die belijdenis des geloofs afleggen, en dienovereenkomstig wandelen, moeten met hunne kinderen als lidmaten der Gemeente Christi erkend worden'. (art. 53, 57) Voor de verdere verwikkelingen ter synode verwijzen we naar de '*Handelingen*'.

wederom gedupliceerd.[278] Ik hoop u die nummers aanstaande Maandag toe te zenden.

De levendige God sterke u op uwen post. Van onzen kant is niet dan ellende en zwakheid. Zijne kracht worde in onze zwakheid volbracht. Gij hebt immers mijne laatste met de coupons voor de gevangenen wel ontvangen.

P.S. Groet alle de broeders. Gedenken wij elkander voor den throon!

111. Van Hall, 's-Gravenhage 11 oktober 1837

Hiernevens de laatste journaux de la Haye. De dupliecq van Groen zal u wel bevallen.

Ik geloof dat het nuttig zou kunnen zijn, ons rekwest aan de Staten-Generaal reeds bij den aanvang der zittingen in te dienen, vóór dat de discussien over het budget geeindigd zijn. De opening is zoo ik mij niet bedrieg Maandag den 16 October aanstaande. Het zou dan geloof ik best zijn, gedrukte afschriften daarvan zoo spoedig mogelijk aan de classikale correspondenten te doen toekomen, maar vooral ten einde niet te laat te komen te Utrecht en te Amsterdam eenen aanvang met de tekening te maken en die zoo spoedig mogelijk in te zenden. Naar aanleiding van het boekje van Appeltere,[279] zou ik meenen, dat ons rekwest wel eenigsints gewijzigd zou mogen worden. Zoudt gij het mij nog eens kunnen toezenden. Het zou ook goed zijn, bijzondere omstandigheden, zoo als die van de schildwachten b.v. te Utrecht daarin te vermelden.

Appeltere heeft een zeer onhandig boekje geschreven, dat zeer veel vat op hem geeft. Ik zou lust hebben een krachtig antwoord daarop in de Reformatie te doen drukken[280] en tevens afzonderlijk verkrijgbaar te stellen. Er zijn handen vol werk. De Heere schenke ons kracht en lust om voor zijne eer en zaak uit te komen!

Zijne zegen ruste op de vergadering te Utrecht! Hoe gaat het aldaar?

Groet s.v.p. alle broeders.

Denk er tog vooral eens over om hier te komen. Er zijn ook veel hongerige zielen, die verlangen naar het avondmaal en naar de prediking. Wat mij betreft, gij weet dat uw bijzijn mij altoos tot groote verkwikking was. Des Heeren wille

278 Uitvoerig hierover Bos IV, 203-205.
In noot 27 (blz. 205) vinden we onder meer het volgende: Thorbecke had in het *Journal de la Haye* van 9, 10 en 12 sept. 1837 een critiek geleverd op Groens *Maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het staatsrecht getoetst* ('s-Gravenhage 1837), waarop een anticritiek van Groen in het nummer van 23 sept. en een repliek van Thorbecke in de nummers van 27 en 28 sept. en 1 okt. waren gevolgd. De zes artikelen van Thorbecke zijn herdrukt in *Kerkelijk Staatsregt*, 2 deeltjes, Leiden 1837; de eerste drie bovendien, tezamen met Groens anticritiek in 1837 en 1853: *Zelfstandigheid der Kerk of Alvermogen van den Staat*, Utrecht 1853.

279 Vergelijk noot 121.

280 *De Reformatie* II (1837) 283-317.

geschiede ook daarin! Maar bedenk dat deze streek sedert lang uw bezoek miste.

112. Van Hall, 's-Gravenhage 14 oktober 1837

Ik kan niet zeggen, hoezeer ik verlang iets van u te hooren. Van veel belang is dat wij bij de Staten-Generaal doen wat wij kunnen, om hunnen invloed voor de vrijheid van onze godsdienst gewonnen te krijgen.

Er zijn leden die sterk tegen de inlegeringen zijn. Eene korte herinnering aan de rekwesten van voorleden jaar omtrent dat onderwerp kan dus goed zijn.

Ik heb een adres, waarvan afschrift hiernevens gaat aan de Loosdrechters ter tekening gestuurd.[281] Zoudt gij niet een soortgelijk voor Bunschoten willen stellen; hoe korter en krachtiger hoe beter. Het is best dat de woorden niet precies dezelfden zijn. Hoe is het tog in Gelderland met de inlegeringen; zoo het aldaar nog hetzelfde is, laat Brummelkamp dan een soortgelijk adresje opstellen en zoo spoedig mogelijk aan mij opzenden.

Ik heb ter beantwoording van Appeltere 20 pagina's aan Höveker gezonden, en hoop binnenkort nog 20 anderen te laten volgen.

Ik ben een weinig gezonder. De genade zij met u.

113. Scholte, Amsterdam 16 oktober 1837

De overlopende drukten hebben mij verhinderd u uitvoerig te schrijven. Gij zult de geheele geschiedenis der Synode wel van Ds. van Raalte vernomen hebben. Zoo Ds. de Cock zijne protesten[282] niet terugtrekt verwacht ik eene heevige botsing. Van onze zijde is dezelve niet uitgelokt en wij zouden eerder van slapheid als van hardheid te beschuldigen zijn. De handelingen der Synode zullen in 't licht koomen dan zult gij alles breedvoerig leezen. De naderende worsteling zal goed zijn voor het geestelijk leven, de oprechten zullen openbaar worden. Dikwijls zijn alle die twistingen mij ontmoedigend, maar ik weet dat Christus Koning is, en daarin mag ik ook dikwijls ruste vinden onder alle de tegenstand. Ik weet dat de veelvuldige miskenning en verdrukking mij goed en nuttig is, het maakt mij voorzigtig en bedachtzaam op mijne weegen, en eenmaal komt alles teregt. Uw stukje over het geloof is Nr. 1 voor dit nummer der Reformatie.[283] Het stuk tegen Appeltere bevalt mij; wij zullen hier de vrijheid nemen om eenige veranderingen te maken in de zinspeeling op zijne voorige betrekking ten einde eene vervolging wegens hoon en laster te voorkomen.

281 De Afgescheidenen te Loosdrecht en te Bunschoten hadden in deze tijd - zoals reeds medegedeeld - veel te lijden door de inkwartiering.

282 *Handelingen 1837*, artikelen 75. 127, 136.

283 *De Reformatie* II (1837) 'Eenige praktikale opmerkingen over het geloof (vervolg)' 276-282.

Het is mijn voornemen om wanneer de zaken een weinig bekoeld zijn een algemeen stukje te leveren, waarin de geheele kwestie bedaard behandeld wordt. Wanneer gij bij uw voornemen blijft volharden om 200 exemplaren afzonderlijk te doen afdrukken, zou het dan niet goed zijn om op de titel te zetten in plaats (van) **van een afgescheidene** 'uittreksel uit het tijdschrift de Reformatie' - zou het niet tevens goed zijn om het geheel bij elkander te hebben.[284] Ik hoop dat wij in het vervolg het werk voor ons tijdschrift wat beter kunnen regelen, want de drukker moet zich meestal zeer haasten. Ik zou gaarne al de stukken van het Journal de la Haye bij elkander hebben, om het een en ander bedaard na te gaan.

Voor Bunschoten zal ik zorg dragen; ik wilde tevens u ter korte herinnering wijzen op de lasteringen van den referendaris, omtrent die gemeente. Aan Brummelkamp hoop ik te schrijven.

Gisteren morgen heb ik weer ongehinderd voor de gemeente mogen prediken in de fabriek op de Baangragt,[285] en ik geloof dat deeze predikatie niet ongezegend gebleven is. De text was Marc X, 26, 27. De woelingen in deze gemeente hebt gij van Wormser vernomen. Het verwonderd mij niet, maar geeft mij integendeel verwachting dat de Heere iets doen wil; mocht de deur der prediking maar meer geopend zijn. Inliggende is een brief van de schoonmoeder van Takke(n),[286] zoo zij er iets aan doen moet schrijf dan maar aan Takke(n). Donderdag denk ik weer te Utrecht te koomen en moet dan naar Gorcum om mijn huisraad in te pakken. Mijne gezondheid is sedert een paar dagen weer minder goed als vroeger, ik heb gedurig hoofdpijn, en toch moet ik gedurig voort. Van harte wensch ik dat de Heere meerdere arbeiders in Zijnen oogst mooge uitstooten, want zij zijn weinig in vergelijking van den oogst. De Synodale vergadering is mij bijzonder in de hand gevallen, doch wat zal er nu volgen? Aan de eene zijde begeer ik de vrijheid, aan de andere zijde verlang ik naar de voortdurende vervolging. Ik hoop de Heere te verbeiden. Dit zie ik duidelijk dat de zaak der Kerk eene zaak van meer algemeen belang wordt. Ik zend u hiernevens het adres aan de Staten Generaal. Zend mij zoo spoedig mogelijk de aanmerkingen met het stuk terug, dan zal ik een begin maaken met teekenen. Schrijf de aanmerkingen op een bijzonder vel met verwijzingen naar het stuk zelf dan kan ik voor alles beter zorg dragen. Ik denk niet dat het noodig zal zijn dat het in alle de gemeenten getekend wordt. Zoodra

284 A.M.C. van Hall, *Iets over het onlangs uitgekomen geschrift van Mr. A.W. van Appeltere, voornamelijk ingerigt ter verdediging van de vervolging tegen de afgescheidene Gereformeerden in Nederland. Een uittreksel uit het tijdschrift De Reformatie van November 1837*. Amsterdam, (H. Höveker) 1837. (pamflet Kon. Bibl. 27525) De raad van Scholte werd blijkbaar door Van Hall ten dele opgevolgd; met 'het geheel' zal Scholte wel hebben bedoeld het artikel van Van Hall en daarbij gevoegd een door eerstgenoemde te schrijven 'algemeen stukje'.

285 De suikerraffinaderij van de familie Brandt op de Lijnbaansgracht te Amsterdam; EERSTE DEEL 47-48.

286 Zondag 15 oktober 1837 werd ten huize van de schoonouders van Evert Takken - het echtpaar W. Horst-Ubingh - wel op een zeer bijzondere wijze een godsdienstoefening verstoord. Tijdens de samenkomst klom een agent van politie door een raam en opende daarna de voordeur voor de commissaris. *De Reformatie* II (1837) 348-349; VIERDE DEEL 212 (noot 56).

het gereed is, wenschte ik hetzelve dadelijk te doen drukken dan kan men in de kleinere gemeenten eene korte verklaring tekenen dat men het met dat adres eens is en hetzelfde verzoek doet. Schrijf mij daarover spoedig terug.

Tot hiertoe heeft de Heere geholpen. hij zal het verdere doen. Hij zij u nabij en goed. Groet uwe vrouw en allen die onzen Heere Jesus Christus liefhebben. Mijne vrouw, Brandt enz. groeten u hartelijk.

114. Van Hall, 's-Gravenhage 17 oktober 1837

Wees zo goed het inleggende eens na te gaan en alsdan aan Höveker te hand te stellen.[287] Als het op feiten aankomt vertrouw ik mij weinig. Ik blijf bij mijn voornemen om afdrukken daarvan te doen maken ten einde die te verspreiden - met de titel zoo als gij die opgeeft. Gij zult dit ook wel aan Höveker willen opgeven.

Heb dank voor uwe brief. Ik hoop die morgen of overmorgen te beantwoorden, en tevens het adres terug te zenden.

Ik ben moe van de drukte. De genade zij met ons!

P.S. Het spreekt van zelve dat dit stuk achter elkander moet afgedrukt worden. Het slot zal zoo de Heere wil overmorgen te Amsterdam zijn.

115. Van Hall 's-Gravenhage 18 oktober 1837

Ik hoop dat gij in de gelegenheid zult zijn om na uwe verhuizing geheel bewerkstelligd te hebben, eens hier te komen. Mijn hart is vol. De gang van zaken in de kerk stuit mij tegen de borst,...[288] wanneer ik die uit de gezegdens van (van) Velzen, die l.l. Maandag hier een paar uuren doorbragt wel heb leeren kennen. Het kan ook zijn, dat het alleen mijn dodelijk arglistig hart is, dat mij in de toekomst eene onverdragelijke heerschappijvoering over Christus erfdeel doet vooruitzien: dat mij in de handelingen der Utrechtsche synode niets dan zaden van twist en verwarring doet erkennen, die weldra welig zullen opschieten. Hoe het zij, ik wensche dat God de Heilige Geest mij verlosse van alle murmureeringen en opstand tegen zijnen wil en genade schenke om alle bijzondere gevoelens op te offeren. Bidden wij voor elkander. Onder de vleugelen van Christus, door het geloove, is kalmte te vinden.

Gij zult gisteren mijn vervolg tegen Appeltere te Amsterdam ontvangen hebben. Hiernevens gaat het rekwest terug. Ik heb mijn aanmerkingen volgens uw verlangen op een afzonderlijk vel genoteerd. Dat in de kleinere gemeenten eene korte verklaring wordt getekend, dat men het eens is met het stuk, vind ik volkomen goed. Ik verlang de handelingen der Synode te lezen. Zij zullen misschien het stuitende, of liever wantrouwende en het pausselijke in de

287 Dit slaat op het tweede gedeelte van het stuk tegen Van Appeltere; vergeljk paragraaf 113, noot 284 en paragraaf 115.

288 Eén woord onleesbaar.

contenance[289] van van Velzen expliceeren; zelfs mijn geliefde van Raalte had een slag van die moolen weg. - Het is wel mogelijk, dat mijne dwaasheid zulks veronderstelt, maar ik geloof dat er op de Synode juist de uitwendige eenheid is bevorderd ten koste van de eenheid der **liefde**. De Heer zal alles openbaren op zijnen tijd. Hij werpe bij en in mij alle hoogtens ter neder. Wees zo goed inleggende aan jufvr. Horst ter hand te stellen. Zoo zij te Utrecht geen advokaat kan krijgen raad ik haar niets aan de zaak te doen.

Bij Christus is rust. Ik mocht dit l.l. Zondag krachtig ondervinden aan Zijn avondmaal.[290] Maar het droevige vleesch veroorzaakt eenen mateloozen strijd. Zien wij op het einde. Dat zal goed zijn. Wie weet hoe spoedig Hij ons uit liefde verlost van het ligchaam dezes doods.

Bid voor mij broeder en wederom zeg ik u bidden wij voor elkander. Groet allen.

P.S. Mijne vrouw is volmaakt wel met onze kleinen. Zij groet de uwe hartelijk. Het adres van Loosdrecht is heden morgen door mij bij de Staten ingediend.

116. Van Hall, verklaring inzake Jacob Toet, 's-Gravenhage 23 oktober 1837

> Blijkbaar verkeerde de enige ouderling der gemeente Jacob Toet, van beroep schoenmaker reeds gedurende enige maanden in financiële moeilijkheden. De wijze waarop hij deze het hoofd trachtte te bieden werd door Van Hall en enige andere gemeenteleden afgekeurd. In paragraaf 119 zullen we vinden, dat ouderling Toet 'wegens herhaalde oneerlijkheid' bij de classicale vergadering werd aangeklaagd en dat hij 'daarop (werd gecensureerd en geschorst'. In 1842 vinden we hem terug als één van de 'leiders' van de groep-Scholte.[291]

De ouderling Jacob Toet heeft in de maand October 1836 van den ondergetekenden *ƒ* 70 ter leen gevraagd en gekregen zonder iets van de hooggaande schulden, waaronder hij gebukt ging aan hem te openbaren. De ondergetekende heeft dwaasselijk verzuimd naar zijne omstandigheden bepaaldelijk te vragen. Maar J. Toet zou tog oprechter en eerlijker hebben gehandeld door hem die omstandigheden mede te deelen.

Twee maanden later (in December 1836) heeft voornoemde ouderling zich wederom vervoegd bij den ondergetekenden met verzoek om twintig guldens ter leen, die hij zeide nodig te hebben voor huis huur. De ondergetekende heeft toen aan Jacob Toet bepaaldelijk afgevraagd, of hij ook schulden had, waarop door hem hoofdzakelijk is geantwoord 'ja wel eenige, maar niet veel'. Hij heeft daarop wederom *ƒ* 20 ter leen gekregen.

289 houding.
290 Wij veronderstellen - gelet op het begin van de brief - dat ds. S. van Velzen zondag 15 oktober 1837 in Den Haag gepreekt en het avondmaal bediend heeft.
291 Blz. 270.

J. Toet heeft gedurende den winter uit de diaconie kas eene vrij ruime bedeeling genoten, en in het voorjaar wederom ƒ 10 van den ondergetekenden ter leen ontvangen, om Ieder te kopen. Gedurende al dien tijd heeft Toet zijne schuld

verzwegen en zulks niettegenstaande hij nog eens (in het bijzijn van Klaas Ooms) zijn boekje heeft laten zien, waarin opgetekend stond wat hij **in te vorderen** had en in het breede met den ondergetekenden over zijne zaken heeft gesproken.

Het is echter in de maand Maart van dit jaar gebeurd, dat Toet bij den ondergetekenden door het lidmaat dezer gemeente Lom (thans gecensureerd) en door zekeren Haakmeester werd beschuldigd geld van Golverdinge te hebben geleend, om leder te kopen, met belofte hetzelve te zullen teruggeven uit den opbrengst van de hoozen en de schoenen die bij hem besteld waren: dat Toet daaraan niet had voldaan en dus een afzetter was enz.

De ondergetekende heeft daarop Jacob Toet daarover onderhouden en deze heeft erkend, dat hij *f* 60 aan J. van Golverdinge schuldig was, als mede dat hij nog aan zekeren lederkoper in deze stad geld schuldig was, waarop de ondergetekende hem des wegens ernstig onderhouden heeft. Jacob Toet beleed bij dat gesprek eenigermate **berouw** en de ondergetekende, niet ligtvaardig eenen ouderling willende beschuldigen, heeft de beschuldiging daarop, in hope dat de Heere hem tot bekeering zoude brengen langs dien zachten weg, voor zich gehouden en aan niemand medegedeeld. Intusschen was de genoemde ouderling doorgaand droefgeestig en zwaarmoedig, niettegenstaande hij sedert Maart l.l. *f* 2,50 iedere week uit de kerkenkas trok, en nu sedert drie maanden door bijdragen van jufvrouw Schnep en den ondergetekenden dat inkomen tot op *f* 4 vermeerderd zag en hij nog op andere wijzen door den ondergetekenden was bijgestaan. Ook miste die ouderling alle vrijmoedigheid en ijver in zijn dienstwerk, waarover de ondergetekende die als diaken gedurig hem gade kon slaan hem dikwijls met droefheid onderhield.

Nadat echter Jacob Toet uit zeker erfenisje eene kleine som ontvangen had, heeft hij op sterken aandrang van den ondergetekenden daaruit *f* 60 aan Golverdinge voldaan, maar nu hoorde de ondergetekende tot zijne groote verbazing uit den mond van Golverdinge, dat J. Toet hem nog daarenboven *f* 44 schuldig was. Op het ogenblik, dat hij dus vroeger berouw over zijne vroegere onopregtheid gezegd had te gevoelen, had hij zich dus wederom aan hetzelfde bedrog schuldig gemaakt.

Jacob Toet werdt daarover (het was in de maand July l.l.) onderhouden en antwoordde niets.

Nu weinige weken geleden heeft J. Toet wederom tot twee maal toe kleine sommetjes van den ondergetekenden geleend en op den bepaalden tijd teruggebracht, maar toen hij nu Dingsdag den 17 October l.l. wederom *f* 50 ter leen vroeg en de ondergetekende, die gehoord had, dat hij ook van jufvrouw Schnep *f* 12 had geleend, vroeg wanneer hij die som terug zoude kunnen geven, antwoordde hij den tijd liefst niet te willen bepalen. Er is toen echter bepaald den tijd van vier weken, nadat J. Toet den ondergetekenden had te vrede gesteld door de verzekering, dat hij van tijd tot tijd iets van zijne oude schulden afdeed, en onder anderen vijf guldens nog onlangs aan Golverdinge had afgedaan, op de schuld (voegde hij er uitdrukkelijk bij) van *f* 44.

Uit een gesprek met Golverdinge is het ten laatste aan den ondergetekenden gebleken, dat Toet van hem in de laatste weken nog vijftien gulden had geleend

en **daarop** vijf gulden - en niet op de *f* 44 - had afgedaan, waarop de ondergetekende tot het besluit heeft moeten komen om de oneerljke handelwijze van Toet aan de classicale vergadering te openbaren, hetgeen hij besloten heeft op de eerste vergadering te doen.

Op de kennisgeving daarvan heeft Toet gezegd zich bezwaard te gevoelen om langer den dienst van ouderling waar te nemen.

's-Hage 23 October 1837.

A.M.C. van Hall

117. Scholte, Gorinchem 28 oktober 1837

Scholte doopte donderdag 26 oktober 1837 te Leerdam acht kinderen; tevens werden twee ouderlingen door hem bevestigd.[292] De volgende dag doopte hij te Zuilichem 31 kinderen (van Herwijnen, Vuren, Nederhemert) en bevestigde hij vijf ouderlingen en twee diakenen.[293]
Ook nu blijkt hoezeer Scholte reeds in 1837 tegenover Hendrik de Cock staat. Interessant is, dat Scholte schrijft over de inleidende artikelen van de op de synode aangenomen kerkenorde: '**Ons** geheele eerste Hoofdstuk is... aangenomen'. Het was onder meer dit 'Hoofdstuk' dat de kerken in 1840 (Synode te Amsterdam) deed besluiten, de Dordtse kerkenorde opnieuw te aanvaarden.
In de provincie Groningen werd van 28 oktober tot 4 november een provinciale vergadering gehouden. Deze had echter geen spectaculaire gevolgen.[294]
De verwachting van Scholte met betrekking tot Overijssel werd bevestigd. Daar voltrok zich 18 juli 1838 een scheuring ten aanzien van de gemeente te Kampen, Zwolle, Mastenbroek enz. De Kruisgemeenten ontstonden.[295]

Belangrijk is ook dat in onderstaande brief tot uiting komt, dat Scholte eind 1837 nog zo 'sympathiek' staat tegenover S. van Velzen. Reeds in mei 1838 was de houding van Scholte te dezen geheel anders geworden.[296]

Gij hebt zeker reeds lang tijding van mij verwacht; overstelpende drukte heeft mij belet. Behalve de drukte van verhuizen heb ik hier veel werk in de gemeente in deeze omstreken. Deze week heb ik reeds 40 kinderen gedoopt en 9 kerkeraadsleden bevestigd. Ik reikhals naar medearbeiders want zoo kan ik het niet langer volhouden. De Heere zal zorgen; de ontbinding van dit ligchaam der zonde zou gewisselijk een heerlijk einde maken aan al de smarte op deeze wareld.

Ik geloof dat gij wat donker denkt over de Synode te Utrecht. Menigmaal was het mij aldaar pijnlijk, doch ik heb in veele opzichten moogen zien dat de Heere Zijne

292 TWEEDE DEEL 38.
293 EERSTE DEEL 291.
294 H. Bouwman, *Crisis der jeugd* 27-28.
295 Bouwman 28-29; Bos, *Kruisdominees* (onder meer) 35-40.
296 Bijvoorbeeld DERDE DEEL 133-134.

waarheid heeft gehandhaafd. Dat die vergadering aanleiding zal geven tot scheuring is wel duidelijk, doch zoo als ik Ds. de Cock c.s. nu ondervonden heb, geloof ik dat zulk eene scheuring voor de gemeente van Christus goed zal zijn, want het zal openbaar worden dat ze niet allen uit ons waren. Ik kan de verwarde denkbeelden bij de Cock niet meer aan eenvoudigheid toeschrijven. Ik begin erg te vreezen voor onoprechtheid. Dit zal gewisselijk na het

verhandelde te Utrecht meer en meer duidelijk worden. Ds. de Cock bewerkt eene stellige scheuring, ik heb daarvan reeds de berigten vernomen. De handelingen der Synode zullen u overtuigen dat wij zeer zacht zoo niet te zacht met de Cock gehandeld hebben. De gereedgemaakte kerkordening zal u niet uit de hand vallen. Ons geheele eerste Hoofdstuk is met eenige verandering en vermeerdering aangenomen. Het fundament is goed, en het was ook vooral dit, waartegen de Cock ijverde. In Drenthe heeft men nu (uitgezonderd **Assen**) de Dord(t)sche Kerkordening zoo als die daar ligt aangenomen. Zij geeven zich dus moedwillig aan de bespotting der wareld over, en het wordt voor ons des te gemakkelijker. Hoe het in Groningen zal gaan, weet ik nog niet. In deeze week is daar Provinciale Vergadering geweest. Van Raalte is er heen. Wij zullen met de Prov. Vergadering wachten tot dat de handelingen der Synode gedrukt zijn. Het spreekt van zelve dat wij het antwoord op onze prov. Kerkordening afwachten, dan kunnen wij de algemeene K.O. als kennisgeving overzenden. V. Velzen heeft wel het voorkoomen als wilde hij heerschen. Ik geloof echter niet dat het zijn doel is. Hij en v. Raalte kwaamen zeer verkeerd op de vergadering - het is merkbaar geweest voor ieder die eenigsints oogen had; doch ik heb de kennelijkste bewijzen gehad dat zij voor de waarheid zijn gevallen. Ik vrees dat onze v. Raalte en Brummelkamp het in hunne streken moeijlijk zullen krijgen, want de Cock heeft daar veel aanhang. De Heere zal ook hierin toonen wat Zijnen wil is, en het zal van Raalte meer en meer overtuigen dat de weg die wij door genade moogen bewandelen goed is en naar 's Heeren Woord. In Brummelkamp heb ik gedurig een getrouwe verdediger der waarheid gevonden.

Uit en inwendige strijd moet ons niet vreemd zijn. Het werk dat de Heere werkt is groot en de Satan spant alle moeite in om dat werk te stuiten, doch hij en alle zijne dienaaren zullen beschaamd en verijdeld worden. Christus is als Koning uitgeroepen en Hij zal heerschen. Ons gebed zij voor elkander dat Hij ons genade schenke om in alles aan Hem onderdanig te zijn. Groet uwe vrouw ook van de mijne. De Heere zij u nabij.

Gedenk in liefde aan uwen u hartelijk liefhebbende...

P.S. Het adres aan de Staten wordt op zegel overgeschreven. Te Utrecht zullen wij het tekenen, en dan laten drukken. Ik zal, eene korte verklaring voor de overige gemeenten schrijven.

Aanstaande Woensdag hoop ik naar Utrecht te gaan.

118. Scholte, Utrecht 10 november 1837

Reeds sedert eenige dagen zie ik uit naar eene brief en er komt niets. Mijne laatste uit Gorcum in antwoord op uwe voorige hebt gij toch zeker wel ontvangen. Ik ben druk bezig geweest met verhuizen, en tegenswoordig ben ik aan het uitpakken der boeken. Ik had verzuimd u nevensgaande stukken toe te zenden. Wees zoo goed om inliggende ook aan Hogendorp te zenden. In Drenthe heeft men ook de protesten ingetrokken doch zoodanig dat ik vrees dat het smeulende vuur des te heviger zal ontbranden. Volgens het schrijven van

Smedes heeft onze v. Raalte zoodanige uilegging aan de voorbereidende artikelen der algemeene K.O. gegeven, dat de protesten eigenlijk worden toegestemd.[297] Van van Raalte zelf heb ik dienaangaande nog geene tijding, doch ik heb er aan v. Velzen over geschreven. Ik vrees dat v. Raalte om des vreedes wil geplooid heeft, opdat het toch maar niet schijnen zou voor de wareld als of er tweedracht onder de gescheidenen was. En wat ware dit beter. Ik leg er gedurig over te tobben want een status quo in het geestelijke is nog veel rampzaliger als in de burgerlijke maatschappij. En toch geschied(t) het niet zonder de besturing des Heeren.

Van de uitgave der handelingen kan ik nog niets met zekerheid bepalen, dewijl Ds. de Cock er dingen uit wil hebben die er in allen gevallen noodzakelijk in moeten blijven indien de gemeente zal kunnen weeten wat er op de Synode gebeurd is. Gaarne zou ik u spreken, doch ik zie geen moogelijkheid om in deeze maand na u toe te koomen. In de volgende week moet ik naar Amsterdam, en dan dien ik een weinig bij huis te blijven dewijl de bevalling van mijne vrouw nadert.[298] Zoudt gij na de volgende week niet eens te Utrecht kunnen koomen?

Het adres aan de Staten Generaal is te Utrecht grootendeels getekend. In de volgende week hoop ik het u toe te zenden. De gemeente van den Haag kan er nog wel achter tekenen. In de andere gemeenten zal nu eene korte verklaring getekend worden. Ik ben voornemens het adres zelf te doen drukken opdat het in de gemeenten kan gelezen worden voor dat zij de korte verklaring tekenen. Ik heb van Höveker (gehoord) dat gij de Zwitsersche brieven voor de Ref. gezonden hebt; zoo gij het niet deed, dan wenschte ik er eenige opmerking op te doen volgen.[299] Ook hoop ik een slotartikel aan het eind van onze eerste jaargang gereed te maken. Gij hebt zeker gehoord dat te Leijden de vrouw waar Ds. Meerburg gepreekt heeft wegens onbetaalde boeten naar de gevangenis gebracht is.[300] Ik zal nog eens aan den ouderling schrijven om berigt van te geven in de R. In Amerika schijnt meerdere vastheid te koomen: in het laatste nummer der Archives zult gij het berigt opgemerkt hebben.[301]

297 Vergadering te Dwingelo 4 november 1837. Aanwezig zijn onder anderen ds. H. de Cock en ds. A.C. van Raalte. Art. 4. ‘Zijn door Ds. van Raalte de artikelen voorgelezen van de Nationale Synode en zijn deze Artikelen door Ds. van Raalte nader uitgelegd en betuigd dat de Artikelen niet alleen gereformeerd zijn in leere, maar dat er ook nimmer een ander als gereformeerde praktijk uit mag getrokken worden en dat ons dus nimmer mag gebonden worden dat wij de praktijk onzer Dord(t)sche Vaders niet zouden mogen volgen’. (HPKDr)

298 Zie noot 265.

299 *De Reformatie* II (1837) 365-370. ‘Brieven uit Zwitserland’. Het artikel begint met de woorden: ‘De volgende brieven zijn door de Herders en Dienaars van de Nationale Kerk, in het kanton Waadland, toegezonden aan Zijne Majesteit, den Koning der Nederlanden, en aan de predikanten van de Gereformeerde Kerk in dit Rijk’.

300 *De Reformatie* II (1837) 409. Vermeld wordt, dat een lidmate van de gemeente Leiden, wegens het niet betalen van de boete, waartoe zij 31 oktober te Leiden was veroordeeld, veertien dagen in hechtenis heeft doorgebracht. Volgens de notulen van de classis Leiden van 8 nov. en 12 dec. 1837 betrof dit bericht Kaatje Pouw; de gemeente vergaderde vaak te haren huize.

301 *De Reformatie* II (1837) 179-180; met een correctie op dit bericht in III (1838) 53-54. Niet geheel duidelijke mededelingen aangaande controversen in de Presbyteriaanse kerk in Noord-Amerika.

Er is allerwege beweging en ik twijfel niet, of wanneer de Heere de deur der prediking in ons land opent, dat er ook hier veel beweging koomen zal. De slaperigheid en onvatbaarheid der gemeente smart ons, en ik denk weleens het is alles vergeefs werken toch blijft het die zaait moet in hoop zaaijen. Als ik geloof mag oefenen dan is mij alles gemakkelijk, maar als het ongeloof op de been is, dan zou ik de afzondering in een onbekend hoekje verkiezen om met mijn huisgezin in stilheid te leven. Het werken valt mij evenwel niet lastig. Woensdag avond in de bidstond mocht ik nog iets gevoelen van de vrijheid in Christus en van de bereidvaardigheid des harten om alles voor Hem over te hebben. Ik predikte over Ps 51 vs 20a. In de Domselaarspoort blijven de schildwachten getrouw de menschen weeren boven 20. Dit is dikwijls bespottelijk. Toen ik bezig was met verhuizen, werdt de stratemaker die in de poort aan het werk was gekeerd, omdat er reeds 10 personen binnen waren N.B. om meubelen te dragen. Somtijds lach ik er meede, dan word ik eens boos. Laatstleden rustdag heb ik ongehinderd in de huizen der gemeente gepredikt. De voorige dag heeft het gemeen weer glazen ingeworpen. Hoort gij niets van de laatste adressen bij de K.O.

De gemeente van Woerden, die Cockiaansch gezind is, heeft zich zoo goed als afgescheurd.[302] Ik denk dat er van binnen nog meer te doen zal koomen, als wij tot nog toe van buiten af ondervonden hebben.

De Heere regeert en zal Zijn Sion behoeden. Aanstaande Dingsdag hoop ik Brummelkamp te spreeken want dan zal de zaak van Loosdrecht dienen.[303] Men heeft het weer erg op Karsemeijer geladen. Hij is er zeer bedaard onder, de beschuldiging is echter volslagen leugen.

Hoe gaat het met de Haagsche gemeente en met onze visschers; men schijnt u tegenswoordig met rust te laten.

Van Budding en de Zeeuwen hoor ik niets; ik heb voor veertien dagen reeds geschreven aan een der afgevaardigden, doch ontvang geen antwoord. Hier in de gemeente gaat het de oude gang. Klijn is stil en zucht tusschen beide eens wanneer ik aandring op de handhaving der tucht. Ook hier heeft Ds. de Cock een paar op zijne zijde, die de bijeenkomsten geheel verlaten, wij zullen moeten censureeren. In Amsterdam blijft Middel aan het protesteren tegen de censuur der vrouwtjes. De kerkeraad gaat echter voort. Wanneer ik te A. kom zal ik er 8 moeten afsnijden. Ik zie geen eind aan het werk. Ach dat de Heere arbeiders uitstootede in Zijne wijngaard, want de gemeente heeft behoefte, en ik heb slechts één lichaam en dat niet sterk meer is, waarover ik mij wel eens verheug denkende dat het einde dan nader bij is. Groet uwe vrouw en alle de broeders; de mijnen groeten u. De getrouwe verbondsGod zij u(w) schild en loon zeer groot. Gedenk in uwe gebeden aan uwe U liefhebbenden broeder in Christo.

302 De typering ‘Cockiaansch gezind’ is onjuist. Men zie voor het ontstaan van de Kruisgemeente te Woerden: Bos, *Kruisdominees* 21-26.

303 VIERDE DEEL 407-413. In hoger beroep werd A. Brummelkamp vrijgesproken; voor W. Karsemeijer, tegen wie in eerste instantie een maand gevangenisstraf was geëist, volgde reeds aanstonds vrijspraak.

P.S. Zend mij eens in een pakje de Roomsche Stemmen[304] en de Godgeleerde bijdragen en zoo gij nog iets anders hebt. De boekzaal[305] zou ik ook wel eens willen nazien.

119. Van Hall, 's-Gravenhage 11 november 1837

Sedert lang begeerde ik mijn hart eens weder voor u uit te schrijven, maar allerlei drukte heeft zulks belet. Uwe laatste was mij tot verkwikking. Er is in de laatste weken veel gebeurd in deze gemeente. Ik ben genoodzaakt geweest den ouderling Toet wegens herhaalde oneerlijkheid tegen mij en anderen bij de classikale vergadering aan te klagen en hij is daarop gecensureerd en geschorst. De gemeente heeft daarop zekeren Ooste(r)ling (die vroeger te Rotterdam gewoond heeft en aldaar tot ouderling benoemd was)[306] alhier tot ouderling gekozen en voor zoo verre ik kan nagaan, heeft de Heere ons in dien man eenen getrouwen opziender geschonken. Dat alles is voor mij vooral met veel strijd gepaard geweest, maar de Heere heeft tot hier toe geholpen.

Beeuwkes en Golverdinge maken het hier zeer erg: wij worden beide openlijk als vijanden van het inwendige werk uitgekreten. Soms kan mij zulks bedroeven. Maar de windvlagen doen het kleine plantje dieper wortel schieten en ook deze schokken zijn mij goed en dienstig. Ik word hoe langs hoe meer overtuigd, dat de eigenwillige, en verborgen hoogmoedige godsdienst der wetbestrijders en knabbelhouwers[307] in openbaren strijd is met het geloof den heiligen overgeleverd. Ja waarde broeder bewaren wij dat pand ons toebetrouwd. Wij zullen onze diepe onwaardigheid en vijandschap meer en meer leeren kennen en ons ongeloof leeren belijden, wanneer wij de noodzakelijkheid om te geloven meer gevoelen. De brief aan de Hebreëen was mij tot grooten zegen in de laatste dagen. Onze oude dusgenaamde orthodoxen lopen te koop met het verfoeisel huns ongeloofs, misbruiken de leer der verkiezing tot hun verderf, zitten stil op het geen zij vroeger ondervonden of wellicht meenden te ondervinden. Het jonge geslacht leert strijden en wordt geoefend in de moeilijke voorposten dienst, waar alleen de regtvaardigen in Christus moedig zijn als een jonge leeuw.

Wat de scheiding betreft, ik heb daarover weinig bestrijdingen, maar de aaneensluiting der gemeente wordt mij gedurig bestreden. Zij **is** echter uit God, dit weet ik en dit blijft op den grond van mijn hart. De Heere zal richten over de vijandschap die wij ook van broeders ondervinden. Het gezicht van die talrijke menigte welke den naam Christi noemende zich aan de gemeenschap der kerk blijft onttrekken, schokt mij soms hevig.

304 *Catholijke Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*, Grave 1833-1849.

305 *Boekzaal der geleerde wereld*, Amsterdam 1715-1863.

306 GKR; Lidmatenboek 1835-1865 (Hoveniersstraat, Rotterdam). Vermeld wordt: 'J.J. Oosterling en huisvrouw; (aankomst) Door scheiding aan de gemeente; (vertrek) Met attestatie vertrokken naar Dordrecht'. Gegevens over een benoeming tot ouderling ontbreken.

307 kibbelaars.

Ten ernstigste moet ik u verzoeken waarde broeder, uwe gangen tog eens hier heen te richten. Van de classis van 's Hage hebt gij alleen 's Hage en Rotterdam bezocht; uw laatste bezoek dateert reeds van eene maand herwaarts. Ook hier wacht een kind op den doop. Te Schiedam meerderen. Wat mij persoonlijk betreft gij kent de broederlijke betrekking die ons vereenigd.

Ik heb deze morgen een goede brief van Ooms ontvangen. Hij heeft voor saldo van rekening *ƒ* 74 van mij ontvangen.

Met mijne practijk gaat het vrij goed. Maar zoogen. vroomen hebben mij zeer geplunderd, zoodat ik eer moet toezien om schuurtjes af te breken dan op te bouwen. Het laatste is dan ook beter als het eerste. Ik blijf altoos het opziender ambt begeeren als een voortreffelijk werk. Maar des Heeren wil geschiede. Op verzoek van Van Velzen is van Coeverring nog eens gedagvaard voor de classicale vergadering, maar heeft in de plaats van te komen een allermeesterachtigst antwoord gezonden, dat hem wederom doet kennen, zooals hij is.[308] Och of zij afgesneden wierden die ons onrustig maken, mag wel ons gebed zijn! Mijn vrouw en kinderen zijn wel. Mijne gezondheid is door Gods goedheid redelijk.

Christus zij ons hoog vertrek! Hij alleen! Wat zou er **in ons** zijn? als afbraak van hoogten, en opstand des vleesches? Hij dale dan in ons door den Geest, bij voortgang en toeneming, opdat het blijke dat wij Zijn verkregen eigendom zijn. Amen!

Groet uwe vrouw en alle de broeders.

P.S. Tot zoo verre had ik geschreven toen uwe brief van heden morgen tot mij kwam. Heb dank voor de fraaie exemplaren van uwe leerredenen enz. Van Raalte is zwak, maar wederom in andere opzichten een instrument in de hand des Heeren. Toen hij laatst hier was hadden wij proeven daarvan. De invloed van menschen op menschen is een groot kwaad en in dadelijke strijd met het geloof. Zou het verschil over den inhoud der handelingen niet eene aanleiding kunnen zijn om de handelingen geheel ongedrukt te laten, of voor het minst die alleen voor de gemeenten verkrijgbaar te stellen? Mij dunkt dat wij ook met deze verfoeiselen niet behoeven te koop te lopen.

Van het adres aan den Koning heb ik vernomen, dat het in handen van mijnen oom den staatsraad van Roijen[309] is gesteld om daarop te advyseeren. Deze is even als de geheele raad van State op één na vóór de vrijheid.[310] Hij is een openlijk tegenstander van Janssen.[311] De minister van Doorn[312] heeft hem namens Z.M. verzocht zoodanig te advyseeren, dat er een eind komt aan de twisten met ons. Onze bepaalde tegenstanders zijn van Maanen[313] en Janssen. De eerste zegt ‘Zij hebben zich niet gehouden aan het Koninkl. besluit van 5

308 Vergelijk noot 195.
309 H. Van Roijen (Royen) (1760-1844); in 1831 staatsraad in bijzondere dienst. Men zie voor zijn optreden Bos IV, 229, 238-239.
310 Bos IV, 206-272.
311 De secretaris en adviseur van het departement van erediensten, J.D. Janssen (1775-1848).
312 J.H. baron van Doorn van Westkapelle; Bos, register.
313 Mr. C.F. van Maanen (1769-1849); 1813-1842 minister van justitie.

July 1836'. De laatste 'Zij kunnen geen vrijheid krijgen, want anders lopen de goederen en titels van het kerkgenootschap gevaar'.

Ik ben in de gelegenheid geweest om dit vernemende, die zwarigheden bij zeker iemand schriftelijk op te lossen.[314] Dit alles wel expresselijk **sub rosa.** Ik had het eigenlijk voor eene persoonlijke samenspraak bewaard. Ik geloof niet, dat ik na de volgende week in Utrecht zal kunnen komen. Ook is de gemeente hier en in de ommestreken daarmee niet geholpen. Wanneer uwe vrouw zal bevallen zijn mogen wij u dan niet verwachten?

Onze visschers zijn in zee; hebben weder eene goede vangst gehad. Hunne afwezigheid maakt de gemeente zoo klein, dat er geene gelegenheid is voor boeten. Maar toen van Raalte preekte was die er wel, maar alles liep rustig af. Hiernevens gaan de Cathol. Stemmen[315] en de Godgel. Bijdragen waarin gij een zeer lam stuk tegen Groen zult vinden.[316]

120. Scholte, Utrecht 13 november 1837

Uwe brief was mij welkom - ik had lang reeds iets van u verwacht. Wat gij mij van Toet schrijft verwonderd mij zoo veel niet. Hoe meer ik de menschen leer kennen hoe meer ik ontdek dat er veel gepraat maar weinig gepractiseerd wordt en het is eene weldaad van den Heere dat het tegenwoordig zoo openbaar wordt. Een vuilgewinzoeker behoort niet te huis in Christus kerk; wanneer dit in een opziener openbaar wordt moet hij van de bediening worden afgezet en zoo hij zich verder als lidmaat schuldig maakt afgesneden worden. Dit beginsel van Gods Woord wordt ook gehandhaafd in de nieuwe K.O. Art. 94.[317] Op rekening van de godsdienst in luiheid brood eeten, dat is voor iemand die daartoe genoeg natuurlijke onverschilligheid heeft een gemakkelijk postje voor het vleesch. Ook dezulken meenen dat de Godzaligheid eene broodwinning is. Wijkt af van dezulken zegt de Apostel. Ik hoop echter dat Toet door deeze tucht verootmoedigd en tot bekeering geleid zal worden en hem alzoo zijn voeging tot de gemeente des Heeren eene eeuwige zegening zijn zal. De woelingen van Beeuwkes en Golverdinge verwonderen mij niet. Kan het anders, wanneer heerschappijvoerende Genade niet den bodem inslaat aan die verfoeilijke

314 Vermoedelijk H. van Roijen; Bos IV, 229.

315 *Catholijke Nederlandsche Stemmen over Godsdienst etc.* III (1837), 353-355, 'Protestantsche geschriften over de tegenwoordige godsdienstgeschillen'. Tamelijk waarderend artikel over Groens *De Maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsregt getoetst*, Leiden 1837,

316 *Godgeleerde Bijdragen*, 11e deel, 2de stuk (1837) 737-756, 'Kerkelijke geschiedenis'. Ernstige critiek op Groens *Maatregelen*.

317 *Kerkeördening ten dienste van de Gemeente Jesu Christi in Nederland*, Amsterdam / 's-Gravenhage 1837, artikel 94 (33).
Dit artikel luidt als volgt: 'Voorts onder de grove zonden, die waardig zijn met opschorting of afzetting van de dienst gestraft te worden, zijn deze de voornaamsten: Valse leer of ketterij, openbare scheurmaking... meineedigheid, echtbreuk, hoererij, dieverij, geweld, gewoonlijke dronkenschap, vechterij, vuil gewin, kortelijk: alle zonden en grove daden, die den dader voor de wereld eerloos maken, en in een ander gemeen lidmaat der gemeente der afsnijding waardig zouden gerekend worden'.

eigenwillige Godsdienst, waarmede men jaren lang zich zelf heeft opgehemeld; evenals Israël met het goude(n) kalf. Meer en meer mag ik diepte van dat verderf inzien, en mijne prediking draagd er de merktekenen van. Vrij algemeen buigt men zich er nog onder, enkelen kunnen het reeds niet meer verdragen. Maar ik wensch genade te ontvangen om die smaadheid Christi te dragen. De tijd zal koomen dat de Heere zelf antwoorden zal op het geroep en geschrei van Zijn oprechte volk. Verbreiden wij dien stand in het geloof.

Geeft de Heere ons dit, dan zal het ons wel zijn, al meenden wij niets anders te zien als doomen en distelen. De getrouwe God en Zaligmaker weet wat ook wij behoeven, om in ons zelven afgebroken in plaats van opgebouwd te worden; ja in 't afbreken zelf hebben wij genade noodig om ons op dat minder worden niet te verheffen. Gisteren morgen predikte ik met veel klaarheid over Cor. X, 12; gister avond over Catech. Zondag 24.

Wat gij mij schrijft over de strijd der aaneensluiting, dit is mij niet onbekend, en het is geen wonder. De Satan heeft hier hetzelfde bij de hand als in 't paradijs. Heeft Christus niet gebeden ‘opdat zij allen één zijn, gelijk Gij, Vader in Mij en Ik in U’. Maar is nu die eenheid zichtbaar voor ons oog, voor ons verstand, voor ons gevoel? het tegenovergestelde. O hoe dikwijls zoude ik wenschen mijne ziel bij de overpeinzing der Goddeljke waarheden te kunnen overstorten in het harte der gemeente, en telkens stuit ik op systhematisch denken, gevoelen en oordelen. Wanneer ik predik doe ik moeite om plat te zijn en verstaanbaar, en toch vrees ik altijd dat men mij niet begrijpt, omdat ik altoos weer dezelfde gesprekken verneem. En toch zal datgene wat naar de wille Gods gezaaid is niet dood blijven liggen; het moet sterven om levendig te worden. Al moest ik dan ook mijn geheele leven dat eentoonig geluid in de gemeente op aarde hooren, wanneer ik maar geloof mag oefenen, dan zal het mij een groote genade zijn in den dag des oogstes eenige rijpe aaren in deze eeuwige koornschuur te zien dragen door de moogende engelen. En dat zal toch zeker zijn want onze arbeid is niet ijdel in den Heere.

Gij zult moeten leeren om niet ongevoeliger maar verstandiger te worden in het besteden van geld aan menschen die zich vroom voordoen. De zoodanige steelen eigenlijk dikwijls het geld dat wij beter ten dienste van Gods koningrijk konden aanwenden. Het zou een zegen zijn wanneer wij zulke menschen werk konden verschaffen. De Heere zal u de te groote uitgaven evenzeer vergeven als alle andere ongestalten. Hij schenke u daarbij genade om niet te verflaauwen of te bezwijken in uw hart wanneer veele verwachtingen worden teleurgesteld.

De zaaken der Kerk die mij gedurig bezig houden zijn voor het oog donker, de vrijheid zelf maakt het mij niet helderder. Ik voorzie dan nieuwe beproevingen, maar voor de oprechten zal het ook dan zijn ‘Uit die allen redt hem de Heere’. De Gr. B.[318] heb ik hier en daar doorgebladerd als ook het... Tijdschrift.[319] De blindheid en gerustheid voor 't oog van de dienstknechten des Satans treft mij; de voorbeeldelooze onbeschaamdheid in het verguizen van de leer der

318 *Godgeleerde Bijdragen* (Amsterdam 1817-1870).

319 Eén woord onleesbaar. Niet duidelijk welk tijdschrift is bedoeld.

zaligheid is een krachtig bewijs van verharding der harten. Het is goed dat ik slechts een bescheidene macht heb, anders liep ik gewis de oordeelen Gods vooruit en toch gevoel ik dat ik in staat zou zijn het nog erger te maken als deze leugenaars, maar het is ook nog een list van den Satan waardoor zij weerhouden worden, om openlijk te verkondigen 'daar is geen God'.

V. de Coeverring behoort stellig afgesneden te worden, wanneer hij voortvaart; de vernieuwde openbaarmaking van zijne hoogmoed bevestigd ons voorgaand oordeel. Op de volgende Prov. Synode kunnen wij de zaak ten einde brengen. Het getekende adres aan de Staten Generaal hoop ik u spoedig te zenden en zal dit ook doen drukken opdat alle gemeenten het kunnen leezen en de korte verklaring van overeenstemming tekenen en opzenden.

Hiernevens zend ik u eenige papieren van een lidmaat der gemeente woonende te IJsselstein die voor een talrijk huisgezin brood verdiend.[320] Kort na dat hij zijn patent bij verordening had, hebben eenige plaatselijke besturen denkelijk met goedvinden der gedeputeerde Staten, in een politiereglement het rijden met honden verboden; het art. staat in het vonnis. De man heeft zich daarop gewend tot de Gouverneur deezer provincie en heeft aan deeze gevraagd of het niet goed zou zijn om een request aan Z.M. in te dienen. De G. zeide dat dit toch niet zou helpen en toen de man aanhield werd de G. boos.

Van dien tijd af aan heeft hij zich onderworpen en getrouw wanneer hij aan de paal kwam waarop het verbod stond, de hond afgespannen, het tuig in het wagentje gelegd en de hond aan de halsband naast de wagen gebonden wanneer zijn zoontje de wagen trok en hij voortduwde. Op den dag die in het vonnis vermeld staat kwam de Controleur van IJsselstein een **van Ittersum** hem tegen, die hem zeide dat hij de wet overtrad en hem wel zou vinden. Hij is daarna voor de vrederegter gedaagd, waar hij als getuigen vond de diender en de veldwachter die beiden getuigd hebben dat zij gezien hebben, de jongen voor de wagen en de man er achter, terwijl de hond op zijde van de wagen was vastgebonden. De vrederegter **Buma** (een zoon van de Burgemeester van **Benscop** zoo ik meen door wien hij beschuldigd was geworden) vroeg aan de getuigen of de hond dan niet aan de halsband trok waarop zij **ja** zeiden. Op trekken komt het aan, hernam hij.... toen de man zeide, dat hij de hond toch niet anders kon bewaren, en dat hij niet wist dat zulk een vastbinden hetzelfde was als bespannen of trekken, en dat hij de geheele zoomer alzoo gedaan had zonder dat of burgemeester of veldwachter ooit eenige aanmerking gemaakt had, antwoordde de Vrederegter **Buma**, gij zijt ook van dat volk en dat is zoo dom niet, en hij werdt gecondemneerd in de hoogste boete. De man moest voorleden Zaturdag betalen, doch heeft 14 dagen uitstel verzocht en verkregen.

320 Door het ontbreken van een deel van de archieven van het Vredegerecht IJsselstein (R.A. Utrecht) kon de naam van deze persoon niet worden opgespoord. Ook werd hij niet gevonden bij een door de archivaris van het Streekarchief Zuid-West-Utrecht, de Heer J.G.M. Boon, ingesteld onderzoek - waarvoor onze dank - in het gemeentearchief van Benschop.
De in deze brief genoemde vrederegter was Hanzo Lemstra van Buma; zijn **zoon** de burgemeester van Benschop: Jacobus Lemstra van Buma. De bepalingen omtrent het rijden met bespannen hondenwagens vonden we onder meer in de notulen van de gemeenteraad van Benschop van 17 mei 1837.

Nu is hij bij mij geweest om te vragen of er nog iets aan te doen is, want hij wint sober de kost. Zaturdag komt hij rapport halen. Weet gij een weg hij van de boeten ontheven wordt, en zoo niet zou het dan goed zijn dat hij in alle gevalle een request over deeze zaak hetzij aan Z.M. hetzij aan de Staten Generaal indiende. Zijn patent is betaald zoo als gij zien kunt en niettegenstaande dat, heeft hij zich conform het politiereglement gedragen en is evenwel in boeten en kosten. Vijandschap tegen de gemeente straalt in de behandeling door. Wees zoo goed om voor Vrijdag de papieren met berigt dienaangaande terug te zenden. Ik ben dan denkelijk niet te huis; doch dan zal mijn vrouw de man wel rapport geven wat hij **doen moet**.

Morgen diend hier de zaak der Loosdrechters.[321] Ik ben verlangend naar de uitspraak. Ik hoop daardoor Brummelkamp nog eens te ontmoeten. Als het jaar uit is, dienen wij een kleine verandering te maken in de titel van ons tijdschrift; in plaats **der** Geref. K. moet staan **voor** de G.K. De meerderheid op de Synode meende dat door de tegenswoordige titel wordt te kennen gegeven dat dit tijdschrift uitkwam volgens besluit der voorige Synode, terwijl Ds. de Cock klaagde dat hetgeen hij zond niet geplaatst wordt. Ik heb een paar proefjes door Ds. de Cock geleverd, medegedeeld, waarover hij geen lof inoogste, doch deeze kleine verandering keurde men noodig, en ik heb noch Brummelk(amp) hadden daar iets tegen.[322] Als mijne vrouw verlost is hoop ik naar den Haag te koomen, mocht het zijn met eenen zegen des Evangeliums. Zou het niet goed zijn nu een adres op te stellen over de belachelijke handeling der Stedelijke regering van Utrecht in de belemmering der toegang in mijne woning door schildwachten. Donderdag denk ik voor een paar dagen naar Amsterdam te gaan, om de K.O. te tekenen,[323] eenige familie en kerkzaken enz. af te doen. Mijne vrouw is redelijk wel. Ik begin een weinig te bekomen uit de verhuisdrukte. Groet uwe vrouw en de broeders. De Heere zij met u in en tot alles. Gedenk in uwe gebeden aan uwen u liefhebbenden broeder.

121. Van Hall, 's-Gravenhage ‘Donderdag middag’ (16 november 1837)[324]

Hartelijk geliefde zuster[325] in onzen Heer!

Bij afwezigheid van Dom. Scholte zend ik u hiernevens de papieren van dien man, die zoo geplaagd is wegens zijn hondenwagentje terug met verzoek aan hem te zeggen dat ik er niets aan te doen weet. Betalen is het eenigste dat er op zit.

Met genoegen kan ik u melden, dat onze visschers in de laatste zes weken weder eene zeer ruime vangst hebben gehad. De pink die na hun het meeste aan visch

321 Zie noot 303.
322 *Handelingen synode 1837 Utrecht*, artikel 81 (40).
323 *Kerkeördening 1837*. Alle exemplaren werden getekend door de scriba: ‘H.P. Scholte V D M’.
324 De niet-vermelde datum kan worden vastgesteld op grond van de inhoud en van die van de vorige brief.
325 Mevrouw S.M. Scholte-Brandt.

gevangen had heeft *f* 1400 te huis gebragt, maar zij reeds *f* 2000, zoodat zij boven alle anderen gezegend zijn, ofschoon zij Zondags stil leggen zonder visschen.

De Heere zij u nabij in alles ook in de aanstaande barenssmerten. Uw oog zij op Hem. Hij zal u onder de schaduw zijner vleugelen bedekken.

Groet Dom. Scholte s.v.p. hartelijk bij zijne wederkomst.

Uw liefhebbende broeder in den Heere van Hall

122. Van Hall, 's-Gravenhage 22 november 1837

Het verheugd mij te vernemen, dat gij te Amsterdam ongehinderd hebt mogen prediken. Hiernevens gaan drie nummers van het Journal de la Haye, die gij zeker niet zonder belangstelling lezen zult, maar wees zoo goed mij die dadelijk terug te zenden, daar ik nog in dit nummer der Reform. daarover een kort woord zeggen wilde.[326]

Aan Höveker heb ik nog een vrij omstandig stuk tegen de Inleiding van het November nummer der Nederl. Stemmen gezonden.[327] Ik mocht zulks in den geloove schrijven; het spijt mij dat de tijd ontbrak u hetzelve vooraf toe te zenden. Over de **scheiding** had ik in de laatste weken veel strijd, maar zoo als het altoos gaat, ik ben juist door de aanvechtingen des Satans meer gefundeerd in het geloof, dat wij in 's Heeren weg zijn.

Onze tegenstanders kunnen in het Journal de la Haye van heden zien, hoe Molenaar en da Costa het woord bevestigen, dat wie niet voor ons is, tegen ons is.[328] Het doet mij goed, dat de strijd meer aangebonden wordt en dat de gedachten van veler harten openbaar worden.

Wat ons betreft de Reformatie grijpe meer en meer in ons hart stand en breide zich uit tot onze daden in huisgezin, gemeente en wereld. Ik mag het aan den levenden God klagen. 'Heere Gij weet welk eene strijd de vleeschelijke begeerten in mij voeren tegen de ziel, maar Gij weet ook Heere, dat ik U liefheb'. De verpligting om door den Geest te wandelen en de zonde noch in mij noch in anderen te vergoelijken ligt mij meer en meer op het hart. Er is geene andere wettige strijd, dan die door Christus tegen de zonde. - De Heere laat zich aan ons kleine hoopje hier niet onbetuigd, hoewel Golverdinge c.s. zich nog altoos afzonderen. Mijn ligchaam lijd(t) onder den strijd. Maar met u kan ik zeggen, dat het mij geen leed doet, omdat ik daardoor juist naderbij de verlossing kom.

Tot mijn verwondering vernam ik nog niets van de uitspraak in de zaak der Loosdrechters. Ik verlang zeer die te weeten. De vrouw die te Leyden gevangen zat is l.l. week losgelaten.

326 *De Reformatie* II (1837) 406-407. *Journal de la Haye* van 20 en 21 nov. 1837. Inzake de inkwartieringsgelden te Hattem en Wezepe.

327 *De Reformatie* II (1837) 378-391.

328 *Journal de la Haye*, 22 nov. 1837. Uitvoerig artikel, getekend 'B': 'Réponse à M. Groen van Prinsterer'. De schrijver laat blijken dat hij een tegenstander van de Afscheiding is.

Onze nieuw benoemde ouderling bevalt mij wel.

Ik verheug mij zeer in het vooruitzicht u hier te zullen zien. Ja mocht gij komen met eenen zegen des Evangeliums.

Van Velzen is wegens de prediking bij jufvr. Visser met laatstgenoemde gedagvaard te Rotterdam.[329] Ik verneem dat Dom. Buddingh op reis is; thans zou hij te Nijmegen zijn zoo men zegt met voornemen ook nog hier te komen. Nu waarde broeder, laat ons waken, in het geloof staan, mannelijk, sterk zijn. De Heere zij uwe vrouw nabij in de naderende smerten! Groet de broeders...

P.S. Ik heb u in de l.l. week over de pink geschreven. Hoewel de kosten van uitrusting meer dan *f* 5000 bedragen, zal ik tog waarschijnlijk geen geld meer op u behoeven te trekken. Zoo dat gij een aandeel van meer dan *f* 1000 daarin bezittende, kunt rekenen ongeveer *f* 100 aan interest gemaakt te hebben, want gij hebt *f* 900 gefourneerd. Het is een merkwaardige zegen. Mocht het onze visschers en ons tot verootmoediging brengen.

123. Van Hall, 's-Gravenhage 25 november 1837

Een woordje slechts om u te zeggen, dat ik naar het ligchaam zeer zwak en neergedrukt, maar overigens wel gemoed ben in den Heere.

De eenheid van het ligchaam Christi zal weldra blijken wanneer Hij wil. Alle uitwendige, niet dadelijk op Gods Woord gegronde eenheid, zal ongetwijfeld beschaamd worden. Van van Velzen heb ik niets vernomen.[330] Tot mijn genoegen heeft Brummelkamp het feit der inquartieringgelden in eene brief aan den Redacteur opgehelderd.[331] Wij zullen nu zien of die man zoo loyaal is als hij zegt. Gij zult te Amsterdam zijnde de berigten, die ik bij deze aan Höveker zend nog wel eens nagaan.

124. Van Hall, 's-Gravenhage 28 november 1837

Tot mijn groot genoegen heeft Brummelkamp eene brief ter plaatsing aan het Journal de la Haye gezonden, over de garnizanes en het niet-betalen der inquartiering-gelden,[331] en ook da Costa heeft op mijn vriendelijke aanmaning aan het Journ. de la Haye geschreven, dat het zijne woorden in de inleiding der

329 Godsdienstoefening 15 okt. 1837 ten huize van de weduwe Hendrica (de) Visser geboren van Bronkhorst, aan de Botersloot te Rotterdam; voorganger was ds. S. van Velzen. Te Rotterdam werd weduwe Visser tot *f* 8,- boete veroordeeld; Van Velzen werd vrijgesproken. In appel: voor beiden *f* 100,- boete. A.R.A., Archief Hooggerechtshof 's-Gravenhage 1811-1838, inv. no. 329; *De Reformatie* II (1837) 411; III (1838) 54, 186.

330 Zal vermoedelijk slaan op het in de vorige noot genoemde.

331 Vergelijk noot 326.

331 Vergelijk noot 326.

Stemmen geheel verkeerd begrepen had.[332] Wij zullen nu moeten zien of het Journal die beide brieven plaatsen zal.

Gij zult er immers wel aan denken om voor ons nummer van 1 Jan. aanstaande eene Inleiding te stellen. Daar dit het eerste stuk moet zijn is er nog al haast bij. Mij dunkt het zou goed zijn onze beginselen in dit stuk eens fiks open te leggen. Het rekwest aan de Staten(-Generaal) wordt heden bezorgd. Reikhalzend zie ik uwe overkomst tegemoet en hoop dat die voor aanstaande Zondag plaats hebben. Mijn voornemen is overigens niet om al wederom over de bewuste zaak hier te pleiten.

Het wordt mij van dag tot dag duidelijker dat de gemeenschap der Heiligen, waarvan Christus het Hoofd is, eeniglijk het wezen der kerk uitmaakt.

Ik mag daarmede zeer werkzaam zijn.

Dat er iets ten onzen opzichte gebrouwen wordt[333] geloof ik vast. Wat het zal zijn weet ik niet. Ook ben ik in het geheel niet overtuigd, dat onze zaken zoo goed staan, wat de vrijheid betreft. Vreesselijk was in de laatste jaren de miskenning van Christus als Koning zijner kerk. Daarom alleen staat de duivel zoo tegen ons op, omdat de banier van dien Koning is opgericht. Blijven wij Hem getrouw, dan zullen wij niet beschaamd worden. Hij zal het wel maken. Bidden wij veel voor elkander, voor het vertredene Israël. Groet allen die Sion liefhebben.

P.S. Van Appeltere heeft in het Journal de la Haye van gisteren eene korte brief doen plaatsen eigenlijk niets merkwaardigs behelzende dan dat hij in een afzonderlijk stuk alle de tegen hem geopperde bedenkingen **zal** beantwoorden. Uwe geprojecteerde verantwoording zou dus daarna kunnen wachten.[334]

125. Van Hall, 's-Gravenhage 1 december 1837[335]

> Het is niet duidelijk in hoeverre Van Hall bij het schrijven reeds kennis droeg van de feiten in de volgende brief genoemd. Vaststaat dat de bevalling van mevrouw Scholte een moeilijke is geweest.
> Zoals reeds vermeld werd Sara Maria Scholte geboren 30 november.

Mijn vrouw en ik zijn diep getroffen over de ramp, die u boven het hoofd hangt. Ja, gij hebt genade nodig. Ik mag voor u biddende zijn. Hij, die onze Vader is in de volste en tederste zin des woords, zal het wel maken. Och stel tog uwe vrouw en u zelven, en alles wat God u gaf in deze woestijn, in zijn handen. Haar verliezende zult gij haar dubbel weder ontvangen. De Bruidegom onzer zielen zij ons meer dan vrouw en kind. Terwijl ik u schrijf is misschien alles reeds beslist. Welk besluit des Heeren er ook kenbaar worde, wend het tot Hem

332 Wij vonden noch een brief van Brummelkamp, noch één van Da Costa in het *Journal de la Haye* van deze tijd. Op 26 nov. 1837 verklaart de redactie de discussie over de Afgescheidenen te sluiten; men zie ook noot 334.

333 Van Hall meent: van de zijde der regering.

334 Mr. A.W. van Appeltere reageerde op 26 nov. 1837 kort op een stuk van Groen van Prinsterer, geschreven in het *Journal* van 19 november.

335 Deze en de volgende brief hebben elkaar nagenoeg zeker gekruist.

waarde broeder. Nog meer verdrukking kan u goed zijn. Christus kusse u met de kussen zijns monds. Hij heeft u gebruikt om hoewel in zonden van uwe kant veel te doen in zijne dienst tot zijne eer. De Heer zend(t) zijne dienstknechten niet onbeloond van zich; hij hoort hen die in benaauwdheden tot Hem zuchten. Waarde broeder. Nu of nooit zij uw oog op Christus gericht. Hij weet wat goed is. Hij weet ook **wat goed is voor uwe vrouw**.

Zijne genade zij haar en uw deel. Wij allen snellen ten grave om op te staan in heerlijkheid.

P.S. Denk vooral aan uwe belofte om te schrijven.

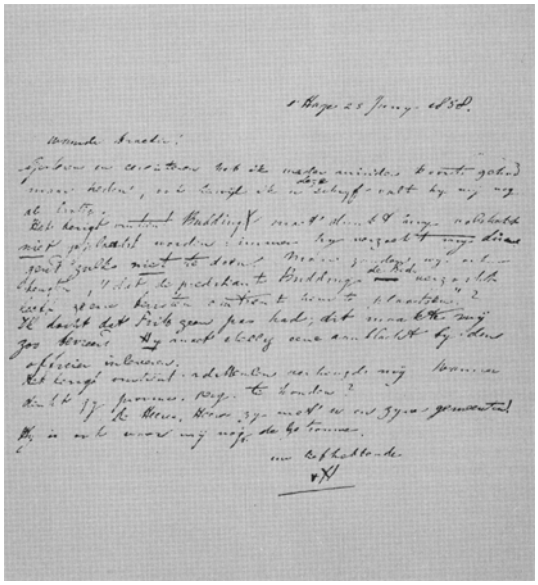

A.M.C. van Hall, 's-Gravenhage 1 december 1837

126. Scholte, Utrecht 1 december 1837

Slechts een paar woorden, want ik heb geen hoofd om veel te schrijven.

Mijne vrouw is gisteren nacht verlost van eene welgeschapen dochter, doch hoogst moeyelijk en gevaarlijk. De middelen ter stuiting van de vloed hebben de kramp opgewekt en tot hiertoe blijft de nageboorte achter. Ieder oogenblik kan beslissend zijn. De Heere alleen kan redden. Mijne dierbare vrouw is kalm en weltevreden maar mijn hart bloed(t) bij het mogelijk vooruitzicht haar te moeten verliezen. Bid voor ons, geliefde broeder, ik heb genade noodig om stille te zijn.

Als er verandering komt schrijf ik dadelijk. De Heere zij met u.

Groet uwe vrouw.

127. Scholte, Utrecht 2 december 1837

> Uit deze brief blijkt hoezeer de verhouding tussen ds. H.J. Budding en Scholte eind 1837 reeds verkoeld was.

Mijne vrouw leeft nog. Gisteren is zij de nageboorte kwijt geraakt doch nu dit gevaar voorbij is ligt zij geheel krachteloos, en sedert van morgen gedurig te kreunen en dikwijls te gillen van de pijn. Haar aangezicht gelijkt meer naar eene doode als levendige. Ze heeft bijna geene bewustheid om te drinken, doch als zij een oogenblik buiten pijn is kent zij ons allen. Die oogenblikken zijn echter zeer kort. Toen zoo even de docter en meester er bij was had zij geen besef of kracht om de tong te laten zien. Ik verkeer dus nog in gestadige vrees voor het leven mijner dierbare echtgenoote. Ik weet het broeder dat Christus ons alles is, doch ik heb er heden weinig gevoel van, ik ben door al het tobben dof. In hare gezonde dagen heb ik meermalen in de omstandigheden ondervonden dat de Heere genade schonk om wanneer het Zijne eer goldt vrouw en kinderen niet liever te hebben als Hem die mij in Zijnen dienst geroepen heeft. Nooit heb ik in haar de minste tegenstand ondervonden in de bediening des Evangeliums. Zij heeft menigmaal zich die eenzaamheid getroost wanneer ik bezig was in de gemeente en wanneer zij kon was zij mijne reisgenoot; wanneer zij klaagde was het over haar zelf. In deeze week nog kreeg ik te Amsterdam eene brief van haar, waarin het waare merkteken was van eene bekommerde over hare zonden.

Wanneer het de Heere behaagd haar tot zich te nemen, dan is het wel voor haar, zal het ook voor mij wel zijn. De zorge voor twee kleine kinderen, die ik nu zoo gerust aan haar kan overlaten wanneer ik weg moest, komt geheel voor mijne rekening. Ik weet het wel dat de Heere alles voorzien kan, maar om daarin te berusten is geloof noodig. Och broeder bid voor mij, bid voor mijne dierbare echtgenoote. De Heere kan wonderen doen, Hij heeft dit voor een jaar aan mij betoond, toen alle menschelijke hulp uit was.

Ds. Budding is hier geweest en heeft de wreedheid kunnen hebben om niet in mijne wooning te willen koomen. Ik heb hem gister avond nog eene brief geschreven uit de volheid van mijn hart, doch hij scheen meer behagen te

hebben in het nietige vitten tegen menschen, als eene broeder te koomen vertroosten. Ik beklaag hem want zijne toestand is bedroevender als ooit. Heden morgen toen ik Takke(n) ging halen om met mij naar het stadhuis te gaan, heb ik hem even gesproken en nog gevraagd om bij (mij) te koomen. doch hij is ten 1 uur met de diligence naar Bodegraven vertrokken en hij is zoo ik hoor ook voornemens om in de Haag te koomen. Veelen zijn de beproevingen broeder, maar de belofte ligt er voor de zijnen ‘uit die allen redt hen de Heere’. Ach dat ik Hem in elken weg mocht verheerlijken, dan zal mij ook niets kunnen schaden. Groet uwe vrouw en allen die Hem liefhebben. Beveelt mij in het gebed der broederen.

De Heere zij met u.

128. De kerkeraad der gemeente Jesu Christi te 's-Gravenhage, aan T.J. Beeuwkes en aan E. Pol huisvrouw van L. Beeuwkes, 's-Gravenhage 2 december 1837

> Het onderstaande geeft in het kort weer een afschrift van een schrijven door de raad van de Afgescheiden gemeente te 's-Gravenhage vermoedelijk gezonden aan T.J. Beeuwkes en zijn moeder E. Pol, echtgenote van Lambertus Beeuwkes.
> Met dit schrijven is gepaard gegaan - eveneens vermoedelijk - een afkondiging aan de gemeente waarin we onder meer het volgende lezen.[336]
> ‘Nu is het u bekend, dat reeds vele maanden lang onze broeder Teunis Johannes Beeuwkes, en onze zuster Elisabeth Pol huisvrouw van Lambertus Beeuwkes, met enige andere lidmaten der gemeente die reeds vroeger aan u zijn bekend gemaakt, alle gemeenschap met de kerk hebben afgebroken, ja zich niet ontzien de kerk en derzelver opzieners en leeraars niet meer als zoodanig te erkennen. Zij maken zich alzoo schuldig aan **scheuring**, zij wandelen **ongeregeld en niet naar de inzetting van het Evangelie,** en daarom wordt een iegelijk broeder op grond van Gods Woord II Thess. III v. 6 vermaand **om zich aan de zoodanigen te onttrekken**’.

Waarde broeder (zuster) in onzen Heere Christus!

Sedert eenen zeer geruimen tijd onttrekt gij u aan de bijeenkomsten der gelovigen alhier, breekt gij alle gemeenschap met de kerk af, en miskent gij derzelver opzieners en leeraars, met uwe daden zoo wel als met uwe woorden, die wij zelve tot onze droefheid uit uwen mond moesten vernemen. Wij hebben uw deswegen herhaaldelijk vermaand, maar geheel en al vruchteloos.

Nogmaals bidden wij om Christus wille wel te bedenken ‘dat elk hem moet schuldig weten zijne gaven ten nutte en ter zaligheid van de andere lidmaten gewilliglijk en met vreugde aan te leggen’ Catech. vr. 55, en dat allen die in

336 Beide stukken vinden we onder de Scholte Papers in het dossier ‘Lijst van stukken behoorende tot het archief van den kerkeraad van 's-Gravenhage’. Zij zijn van de hand van mr. A.M.C. van Hall.

Christus geloven, **één ligchaam zijn in Christo en elk een elkanders leden** Rom. XII, v. 5.

...[337]

Volgens het woord des Apostels zijn wij verpligt om u openbaar voor de gemeente te censureren, dat is namentlijk u te tekenen, opdat de andere broeders en zusters zich aan u mogen onttrekken en zich niet met u vermengen II Thess. III v. 6, 14 en 15.

...[337]

Laat u niet verleiden door het voorbeeld van vader of echtgenoot.[338] Zoo wij menschen behagen willen en menschen willen dienen, wij kunnen aan Gode niet behagen.

Zijt uwe voorgangers gehoorzaam en zijt ze onderdanig. Want zij waken voor uwe zielen, als die rekenschap geven zullen, opdat zij dat doen mogen met vreugde en niet al zuchtende: want dat en is u niet nuttig Hebr. XIII v. 17. De genade des Heeren Jesu Christi zij met u. Amen.

De kerkeraad der gemeente Jesu Christi te 's-Gravenhage

129. Van Hall, 's-Gravenhage 3 december 1837

Hoe smart het mij, dat ik de pen te baat moet nemen, om u eenige woorden toe te spreken. Morgen, Woensdag en Donderdag moet ik pleiten, zoodat ik onmogelijk voor aanstaande Donderdag of Vrijdag tot u kan koomen, en tot zoo lang hier gebonden ben. Mijn vrouw en ik zagen reikhalzend uit naar tijding en uwe brief heden morgen ontvangen verplaatst ons geheel en al in uwe bedroevende omstandigheden. De geneesheer van ziel en ligchaam zij met u en met de onsterfelijke ziel van uwe vrouw. Een onzichtbare hemelwacht is rondom u en haar geschaard. Hij zal zijne engelen gebieden en het water zal niet over de lippen komen, noch voor de tijd, noch voor de eeuwigheid. - Wij mogen hier wel voor u biddende zijn en met u lijden.

Het gedrag van Buddingh moet ons niet verwonderen; er is geen broederlijke, ja geene natuurlijke liefde denkbaar buiten de liefde Christi. Buiten het geloof haten wij Hem en elkander. Mochten wij er gelovig onder verkeeren en de verdrukking niet vreemd achten. De Satan zal nog wel krachtiger opstaan onder de toelatinge Gods, maar de almachtige kracht van Hem, die den Satan den kop verplettert zal des te heerlijker openbaar worden. Het zal blijken, dat de uitnemendheid der kracht is Godes. - Kunnen mijne vrouw en ik u ook ergens in helpen? Wilt gij ons Saartje[339] ook sturen; wij willen haar gaarne als ons kind verzorgen. Mocht het meer en meer blijken, dat wij elkanders leden zijn! en dat het ligchaam is Christi. Het praat-Christendom is een sterk bolwerk van den vijand. Wij hebben allen, den geest des tijds van de doodende letterkennis

337 Volgen nog enige vermaningen.
337 Volgen nog enige vermaningen.
338 Lambertus Beeuwkes; de 'Oude Beeuwkes'. Het is niet zeker of hij eind 1837 nog tot de gemeente behoort.
339 Sara Johanna, geboren 1833 te Doeveren.

volgende, veel gezondigd tegen dat woord ‘aan de vruchten wordt de boom gekend’. In ons zelven en anderen vele zonden vergoelijkt en geheuld met onze zielsvijanden; de genade misbruikt, en Christus in meerdere of mindere mate tot eenen dienaar der zonde gemaakt. De strijd Godes is tegen de zonde. De Heere, Heere zij in u werkende. Vertrouwen wij op Hem, broeder en wij zullen niet beschaamd worden.

Schrijf mij vooral spoedig. Mijne vrouw groet u in den Heere.

130. Scholte, Utrecht 4 december 1837

De Heere heeft de verzuchtingen gehoord. Sedert gisteren middag is er een merkwaardige verbetering gekomen, het leven is teruggekeerd, zij gelijkt nu naar eene gewoone kraamvrouw, doch is zeer zwak en heeft behoefte aan rust en stilte. Wij hebben haar heden kunnen verbedden, dat haar zeer verkwikt heeft, dewijl wij er tot nog toe niets aan mochten doen. De Heere heeft Zijn wonderdadige hand ter genezing uitgestrekt. Ach dat wij Hem naar waarde konden prijzen. Mijn zenuwen zijn in de laatste dagen hevig geschokt, want zelfs de slaap bracht mij geen verkwikking aan. De docter heeft mij nu iets gegeven voor het ligchaam. Mijne ziele was onder alles stil en ook nog is het van binnen kalm. Gisteren was ik echter door de zenuwen geheel dof en viel onder het lezen in slaap; heden is het iets beter. Het gedrag van Budding was mij ook zoo vreemd niet maar het bedroefde mij om der kerke wil. Hij heeft hier veel tegenstand ondervonden en men was blijde dat hij weg ging. Gij zult hem waarschijnlijk nog wel ontmoeten. Zeg hem dat de rekening die ik naar Zeeland heb medegegeven groot *f* 28 niet is voor boeken, maar voor de acten van afscheiding, attestatien en adressen die men ook in Zeeland in het afgelopen jaar naar Z.M. gezonden heeft, en dat hij dus eenvoudig het geld bij u kan deponeren. Ja Broeder ik voorzie ook nog meerdere strijd, waartegen ik wel eens kan opzien, maar die ik toch weet goed te zijn voor het geestelijk leeven. Alle godsdienst die niet is in geest en waarheid is zonde, en waar zou het met ons heen als de Koning der Kerk ons geen strijd gaf. Zijne almachtige genade zal Zijn volk door alles heen voeren naar het hemelsche Jeruzalem, en al is het ook voor ons pijnlijk, het is toch wel zalig wanneer de Heere het hout, hooi en stoppelen doet verbranden. Ook onze zonden die in Christus verzoend zijn, moeten verteerd worden. Het is niet alleen ‘wij in Hem’ maar het moet ook meer en meer worden ‘Hij in ons’. Naar mate wij in Hem moogen sterven zal Hij in ons leven. Daartoe storte Hij in en over ons uit de Geest der genade en der gebeden, en dat zal Hij doen tot verheerlijking Zijns Naams. Groet uwe vrouw en alle de broeders. De Heere God zij uwe sterkte. Gedenk in uwe gebeden aan...

131. Scholte, Utrecht 7 december 1837

Sedert Maandag is er geene merkelijke verandering bij mijne vrouw gekomen, als dat het kindje sedert gisteren een paar maal gezogen heeft. Zij is doodelijk zwak, en heeft weinig geruste slaap, dewijl zij gedurig droomt. De Heere

schenke haar naar de rijkdom Zijner genade wat het meest bevordelijjk is ter verheerlijking Zijns naams. Mijn zenuwgestel heeft een geduchte schok gekregen; ik ben gedurende een paar dagen als gevoelloos, ik doe alles machinaal. Heb daarom ook niets kunnen werken voor de Reformatie, en toch zou ik gaarne eene inleiding gereed maken. Denk gij eens na over het volgende werk, het zou noodig zijn dat wij in het vervolg wat werk vooruit klaar hebben, want het loopt anders in de war. Wij dienen ook mederedacteurs te hebben die iets doen. Ook diend er een van ons bepaald zich te verledigen met de schikking der stukken. Wanneer alles niet zoo overhaastend gaat dan kan ik mij daarmede wel belasten. Hebt gij Budding al bij u gehad? De gemeente is hier algemeen te onvreden over hem. Wat is er toch reeds veelvuldige worsteling, maar het is goed; zal de kerk bloeijen dan moet er veel vallen dat men nog gaarne behoud en dat gaat niet zonder strijd. Maar geen nood, wat uit God is zal blijven bestaan. Hij schenke ons genade om ons zelve te verliezen in Hem die ons leven is. Groet uwe vrouw en alle de broeders.

De Heere zij u nabij.

132. Van Hall, 's-Gravenhage (zaterdag) 9 december 1837

Mijne vrouw en ik zijn hartelijk verheugd over de aanvankelijke uitredding die de Heere God uwe vrouw geschonken heeft. Hij geve u en haar verder, wat best is in zijn oogen. Ik hoop, dat gij spoedig wederom moogt worden opgerigt.

Uit uwe laatste heb ik volstrekt niet kunnen begrijpen of gij dan of ik eene inleiding voor de Reformatie zoudt schrijven. Wees vooral zoo goed mij zoo spoedig mogelijk dienaangaande te berigten.

Zoo even vertrekt Buddingh van mij. Hij heeft van Maandag af aan bij mij gelogeerd. Ik ken geen grootere contrasten in het natuurlijke en geestelijke als u en Buddingh. Daaraan schrijf ik het toe, dat de booze vat op hem heeft, om niet alleen u geheel te doen verwerpen, maar als eenen dadelijken vijand van de waarachtige reformatie te schuwen en anderen tegen u te waarschuwen. Ook ik ben tegen u gewaarschuwd door hem, en heb u beste Broeder van de grootste ketterij, huigchelarij enz. moeten hooren beschuldigen. Van mijnen kant heb ik u als vriend en broeder getrouw mogen zijn, en het is mij een wonder, dat bij zulk een verregaand verschil, Buddingh met mij en ik met hem zes dagen lang heb kunnen bidden, lezen, in de tusschenpoozen van zeer drok werk en met uitzondering van eenen zweem van knabbelhaauwerij en de vijandschap tegen u, in Christus met hem vereenigd zijn. In de gemeente heeft Buddingh niet gepreekt, noch gedoopt, noch avondmaal bediend, uithoofde dat gij hier als leeraar wierdt erkend. Echter is hij Woensdag avond op de bijeenkomst geweest en ik moet zeggen dat hij getrouw is geweest in het vermanen, zoo wel van Golverdinge, als van iemand uit de gemeente, die zonder **grond** van de kennisse Christi sprak. Overgens moet ik bekennen dat de richting van Buddingh tot naauw zelfonderzoek leidt en in zooverre voor mij nuttig is geweest, **om mij meer dan ooit aan den Oversten leidsman des geloofs te doen vasthouden**.

Ik zou denken, dat gij en Buddingh malkanderen tot groot nut zoudt kunnen zijn; daarom smart mij de scheuring diep. Vergeten wij niet dat ons zondig en ligtvaardig bestaan mede heeft gemaakt om het zoo verre te brengen. Niet door een liefdeloos bestaan omtrent B. of anderen, maar door veel en in eige kracht te werken, en niet teder genoeg voor den Heere te onderzoeken of wij in Zijne wegen wandelen, hebben wij tegen Hem zwaarlijk gezondigd. Het pand des geloofs worde door ons bewaard! in 's Heeren kracht, maar de vruchten des geloofs opgenoemd Galat. V, v.22, zullen dan ook openbaar moeten worden, niet in woorden maar in verloogcheningen van allerlei aard.

Ook in de kerkelijke zaken is geloof ik veel door ons gezondigd in veel te doen. De veelvuldige worsteling kan ons goed zijn indien wij daardoor bij onze onmacht, en bij de vrijmachtige genade Gods bepaald wordende ons voortaan wachten om in eige kracht te lopen, hetgeen wij geloof ik, ofschoon in opregtheid in het vaststellen of helpen vaststellen van Kerke-ordeningen, in de stichting van gemeenten erg veel gedaan hebben.

Hij breke af op Zijn tijd, wat niet uit Hem was!

Mijne gezondheid laat mij niet toe u te komen bezoeken. Ik zou anders wenschen zulks te doen, vooral omdat ik hartelijk verlang mijn hart ruimer uit te storten. Zoudt gij wellicht spoedig tot ons kunnen komen?

P.S. Neemt gij de schikking der stukken in het volgend nummer der R. op u?

133. Scholte, Utrecht 11 december 1837

> Het verwondert niet, dat, waar Van Hall in de vorige brief heeft laten blijken enigszins te zijn gegrepen door de ‘Budding-doctrine’, Scholte reageert met uitvoerige tegenbeschouwingen. Dit geldt ook voor zijn schrijven van 16 december 1837 (brief 136).

Ik was reeds verlangende naar eenig berigt van u, vooral betrekkelijk Budding. Ik ben blijde dat hij zoo lang bij u gebleven is en zijne bezwaren heeft uitgeboezemd. Want dit heeft hij te Utrecht niet willen doen. De Heere zal verder openbaren wat ook (dit) zal uitwerken, doch dit zie ik er al duidelijk uit, dat het denkbeeld van Ds. v. Velzen en anderen onzer leeraars betrekkelijk organieke eenheid meer en meer in duigen valt. Wat het personeele in de zaak met Budding betreft, het is mij bijna onverklaarbaar. Zijne weigering om het Evangelium te verkondigen daar waar ik als predikant erkend wordt is in allen gevallen strijdig met zijne roeping tot de bediening. Ik heb het er ook altoos voor gehouden dat wij elkander tot groot nut konden zijn, doch wat zal en kan ik doen wanneer hij in het geheel over de zaken met mij niet wil spreken. Mijne personeele vrijmoedigheid voor God in het werk der bediening is door het gedrag van Budding niet verminderd. Ik heb gister tweemaal gepredikt. Gister avond met gevoel voor mijn eigen hart; beide reizen over Hebr. X, 23. 's Morgens zijn wij uit elkander gejaagd nadat wij 2 uur bij elkander geweest waren.[340] Ik weet dat wij nooit te naauwgezet kunnen worden in onzen practijk

340 VIERDE DEEL 35, 234.

en ik weet ook dat in alles wat wij tot hier toe verricht hebben met ontallijke zonden bezoedeld is, zoodat voor ons alle roem is uitgesloten. Het is mijne beede tot God dat alles wat niet uit Hem is in mij verbroken mag worden, doch voortgaan met te werken onder conditie van niet besmet te zijn met zonden dat kan ik hier op aarde niet bereiken en ik geloof dat ik altoos groote reden heb om de Heere te danken, wanneer ik met Paulus naar de volmaaktheid mag blijven jagen, of ik het ook grijpen mochte, waartoe ik ook van Christus Jezus gegrepen ben.

Ik schrok van de practijk 'wijk van mij want ik ben heiliger dan gij'.

Ik hoop nooit te weigeren om ketters en huichelaars in het aangezicht en met open visier en niet achter de rug te wederstaan in de mogendheid des Heeren, al stak de duivel zich ook in het gewaad van eene predikant. Ik beklaag Budding diep en wensch van harte dat de Heere Christus door Zijnen H. Geest hem zijne groove zonden te deezen mooge doen inzien.

Wat de Reformatie aanbelangd, gaarne zoude ik zien dat gij eene inleiding gereed maakte,[341] want de verwarring der zenuwen berokkend mij veel een groote dofheid waardoor ik ongeschikt ben om te werken. Ook ik verlang dat onze beginselen rond worden blootgelegd; dit is meer dan ooit noodzakelijk. Zoo spoedig ik daartoe mogelijkheid heb hoop ik al is het ook nog zoo kort in den Haag te koomen om over het een en ander ook over het tijdschrift te spreken. In dit nummer moet nu bekend gemaakt worden dat de redactie niet bestaat uit de in het voorige jaar op de Synode benoemde commissie, dat was het genoegzaam algemeen oordeel der laatste synode en ik heb er niets op tegen.[342] De schikking der stukken wil ik gaarne op mij nemen, als het maar niet zoo overhaastend gaan moet als in de laatste maand.

Wat Gods weg nog verder met mij weezen zal weet ik niet, doch als er eenige ruimte komt kan ik onmogelijk al het werk in deeze provincien doen. Ik weet nu al geen raad met al de gemeenten. In het meest smart mij de heerschende onkennis der waarheid en het wanbegrip aangaande de godsdienstoefening in de gemeente. Och dat de Heere uitkomst gave door eene overvloedige uitstorting des H. Geestes. Maar wat wij ook wenschen Zijnen wil geschiede. Hij buige ons door Zijne heerschappijvoerende Genade onder dien wil. Mijne vrouw blijft doodelijk zwak; de toekomst is mij niet helder. Woensdag moet ik naar Amsterdam, doch wellicht ben ik Donderdag reeds weer hier. Groet uwe vrouw en alle die onze Heere Jezus Christus liefhebben in onverderfelijkheid. De Heere geeve ons elkander in den gebeden te gedenken.

134. Van Hall, 's-Gravenhage 'Woensdagavond' (13 december 1837)

In haast een woordje slechts om u te zeggen, dat ik u hartelijk mag liefhebben in den Heere.

Mochten ons de tegenstand en (het) worstelen vernederen, maar niet doen wankelen in geloof en hope!

341 *De Reformatie* III (1838) I-VII: 'Inleiding'.
342 Idem II.

Ik zend hiernevens aan Höveker eene inleiding voor de Reform.
Gij zult die nog wel eens resumeeren.
Ik hoop op het laatst der week te schrijven.
De genade zij met ons.

135. Van Hall, 's-Gravenhage 16 december 1837

Gij schrijft mij dat het denkbeeld van organieke eenheid meer en meer in duigen valt. Maar ook in de gemeenten zelven verdwijnt die eenheid meer en meer. De nieuw benoemde ouderling alhier heeft zijne bediening vaarwel gezegd en heeft er zoo het schijnt weinig mede te doen. Hoe moet het nu? Ik voor mij heb geene vrijheid om op de benoeming van eenen Ouderling aan te dringen, vooral omdat ik niemand weet die daartoe geest en gaven ontving en de keuze wellicht op mij kon vallen. Het geval met Toet en nu weder met Oosterling is mij een treffend blijk van het ongenoegen des Almachtigen.[343] Ik mag u niet ontveinzen dat ik berouw gevoel medegewerkt te hebben tot eene zoo spoedige stichting der gemeenten. Was Titus[344] hier om ouderlingen te stellen, ik zoude er vrede mede hebben. Maar bij de stand van zaken zoo als die thans is, had men waarlijk de vergadering nog wel wat mogen laten overwinteren, alvorens over de vergadering opzieners aan te stellen. Hoe het zij: Ik mag vertrouwen dat God de Heilige Geest ons onleerzamen, al is het door tegenheid leeren zal, welke de goede en Hem behagelijke weg zij. Zoo gij kunt kom dan tog spoedig eens over. Over de Reformatie en over de kerkelijke zaken ben ik hartelijk verlangend u te spreken. Wij persoonlijk en de geheele kerk heeft dringend verootmoediging nodig. Ook de inhoud en toon der Reformatie moet veel veranderen zal ons werk waarlijk nut stichten. Ik heb mijzelven ernstig afgevraagd of ik mogt ophouden daaraan mede te werken, maar ben krachtig overtuigd geworden, dat ik moest voortgaan. Zoo gij niet overkomt, schrijf mij dan vooral spoedig, of gij voor dit nummer der R. nog iets kunt gereed maken.

Voor dit nummer heb ik een stukje gemaakt over de scheiding van de zonde.[345] Geloof mij uwen hartelijk liefhebbende broeder.

136. Scholte, Utrecht 16 december 1837[346]

Ik heb de inleiding nagelezen en onveranderd laten drukken. Mocht gij nog enkele woorden in willen veranderen, dat kan met de proef nog wel geschieden. Mijne vrouw blijft aanhoudend zeer zwak en heeft tusschen beiden koorts. Wij

343 In deze woorden, evenals in enige andere hierna, komt de invloed van ds. H.J. Budding opnieuw naar voren. Vergelijk Gunning 516-519.
344 Gedoeld wordt op de brief van Paulus aan Titus, 1 vers 5: 'Om die oorzaak heb ik u te Kreta gelaten, opdat gij, hetgeen (nog) ontbrak, voorts zoudt terecht brengen, en (dat) gij van stad tot stad zoudt ouderlingen stellen, gelijk ik u bevolen heb:' (volgen voorwaarden waaraan een 'opziener' moet voldoen).
345 *De Reformatie* III (1838) 15-20: 'Scheiding'.
346 Deze brief heeft de zo juist genoemde gekruist; vergelijk brief 137.

moeten haar nog altijd met ons drieën verbedden. Het kleintje groeit goed doch moet voor het grootste gedeelte met pap gevoed worden. Ik hoop in het begin van de volgende week iets voor de Reformatie te schrijven, want er is geen voorraad, Ik hoop dat gij nog gelegenheid zult hebben om iets te doen. Het groote adres aan de Staten Generaal zal nu ook spoedig gedrukt zijn.[347]

Hoe denkt gij er over om alle leden een exemplaar present te doen.

Als het eenige nuttigheid kan hebben, schrijf mij dan maar hoe veel leden er zijn. Ik heb een brief van v. Akkeren[348] uit Rotterdam gehad die mij meldt dat Ds. v. Velzen is vrijgesproken en Jufvr. Visser beboet voor *ƒ* 8, doch dat er is geappelleerd.[349] Gij hadt opgegeven ieder *ƒ* 100. Wees zoo goed stellige informatie te bekoomen, want dan dient dit hersteld. Ook schrijft v. Akk. dat er wel 1000 menschen op de been waren en dat het gemeen onrustig was.[350]

Na Nieuwjaar hoop ik Provintiale vergaderingen te houden. Het verblijf van Ds. Budding heeft te Bodegraven, Leyden nogal invloed gehad, hetgeen zich op de prov. vergadering wel zal openbaren. Uit een brief van v. Wijk[351] was een en ander merkbaar. De Heere doe wat goed is in Zijne oogen. Al wat openbaar maakt is licht. De Satan woelt en werkt, maar hij zal het toch niet winnen; hij kan toch alleen in zijne klaauwen houden, dat Christus niet wil hebben. Zijne schapen zal niemand uit Zijne hand rukken. Ik verlang maar dat de weg des Heeren mij hoe langer hoe duidelijker wordt; want soms weet ik niet waarheen. Het gemakkelijkste zou mij dikwijls schijnbaar zijn, onttrekking aan alle dadelijke werkzaamheid; doch ook dit kan en mag niet. Dit zie ik hoe langer hoe meer dat alles wat de Heere doet en toelaat zeer geschikt is om mij voor zelfverheffing te bewaren. Wat is het goed dat wij zelf den weg niet banen kunnen. Er komt een kleine goedkoope uitgave van de Leerregels,[352] de vernieuwde lezing en overdenking derzelve heeft mij verkwikt en versterkt in het geloof en in de waarheid die ik mag verkondigen en zoo als ik die mag verkondigen. Gisteren morgen met het huisgezin Gods Woord lezende 2 Cor. X viel bijzonder mijne aandacht op het slot van vs. 2. Ook Paulus moest de smaad ondervinden, die mij wordt aangedaan; in oprechtheid voor God mocht ik amen zeggen op dit hoofdstuk, en het was mij tot sterkte op den weg. Uit vs. 14 ziet gij dat de gemeente in die dagen ook veel moest wachten naar de personeele tegenwoordigheid van een dienaar Christi. Wat is dat Woord toch rijk zelfs tot in de minste bijzonderheden. Ach mochten wij het meer en meer doorgeven want Dit kan ons wijs maken tot zaligheid.

347 Over dit adres werd reeds bij herhaling gesproken: *Adres aan de Edelmogende Heeren Staten-Generaal, Tweede Kamer, ingediend door Afgescheidene Geeformeerden*. Amsterdam 1837. Men zie voor de reacties in de Staten-Generaal: *De Reformatie* III (1838) 73-78.

348 Gerrit van Akkeren, één van de ouderlingen te Rotterdam.

349 Vergelijk noot 329.

350 Volgens diaken (later ouderling) W. van Harten te Rotterdam gooide het publiek op grote schaal met stenen. C. Smits, 'Iets uit de geschiedenis van de Afscheiding van 1834 te Rotterdam (3)', *Woord en Wetenschap* XI, 5 (1979).

351 Klaas van Wijk, de eerste ouderling van de Afgescheiden gemeente te Bodegraven, DERDE en VIERDE DEEL, register.

352 H.P. Scholte, *Leerregels, behelzende de vijf Artikelen tegen de Remonstranten etc.*, Amsterdam (H. Höveker) 1838.

Hier gaat alles nog al den ouden gang; er is stille maar voortdurende werkzaamheid in de gemeente. En ook dit is mij in de tegenwoordige omstandigheden opmerkelijk, dat ik in de laatste tijden, zoo duidelijk de goedkeuring des Heeren op mijne prediking zien mag, in dadelijke overtuiging van zondaars en de meerdere ontdekking van aanvankelijk getrokkenen. Wat is de Heere niet goed, nu zoo veel goeds te schenken dat wij niet vertwijfelen, en zoo veel kwaads toe te laten dat wij ons niet op ontvangene genade verheffen. Mochten alle hoogten vallen dan zou de weg effen zijn. Budding is mij gedurig voor den geest; gaarne zou ik hem schrijven, doch ik ben over eene zaak zeer bevreesd, namelijk voor ongesteldheid in het hoofd; waartoe hij alle aanleiding heeft in zijne natuur hetgeen niet te verwonderen zou zijn wanneer hij eens weder begon in te zien zijne ongoddelijke handel. Gij zult misschien vreemd opzien bij deeze regels doch het nagaan van zijne vroegere geschiedenis, ook van oudere tijden, de langdurige waanzinnigheid zijner moeder[353] doen mij die gedachte koesteren. Ik zou hem zoo gaarne aan het werk zien in de wijngaard; nu doet hij even als een stout kind dat in de tuin loopt te spelen, en hier en daar de bloemen en planten beschadigd, zonder wezenlijk genot voor zich zelf. Het bedroevendste is dat anderen op zijne autoriteit kwaad doen. Morgen hoop ik weer te prediken.

Dingsdag moet Jufvrouw Horst met Klijn voor de regtbank, wegens het inklimmen van den diender.[354] In de afgelopen week ben ik waarschijnlijk weer te Thiel gecondemneerd wegens Zuilichem.[355] Het een volgt zoo al op het ander, doch de uitwendige strijd is het gemakkelijkst.

In den Haag bij Z.M. schijnt een stilzwijgen te zijn. Zoudt gij mij ook de nummers van het Journal de la Haye kunnen bezorgen waarin over de zaak geschreven is. Als er op de verkooping in den Haag een goed Corpus Juris is, zou ik dat gaarne tegen matigen prijs hebben. Er is ook een Apologie van Willem I. Golverdinge kan mij vandaag wel een catalogus zenden; er is nog al het een en ander over de geschiedenis.

Groet uwe vrouw en alle die wij liefhebben.

137. Van Hall, 's-Gravenhage 20 december 1837

Hiernevens de catalogus. Op een Corpus Juris heb ik order gegeven.

Ik geloof niet dat het raadzaam is aan ieder der leden van de Staten een exemplaar van het adres te zenden. Binnen weinige dagen zal de Commissie der petitien verslag doen, en na de afloop daarvan is het mosterd na de maaltijd.

353 De moeder van ds. H.J. Budding, Suzanna Antonia Sandbrink, overleed te Rhenen 13 april 1829, oud 61 jaar. (R.A. Utrecht, Overlijden Rhenen 1829, acte no. 17). Budding was toen 19 jaar. Gunning (5) vermeldt abusievelijk als jaar van overlijden 1819. Het feit, dat Budding reeds op acht-jarige leeftijd naar een kostschool te Vianen werd gezonden (Gunning 7) en de uitdrukking 'onder zoo'n oude meid grootgebracht' (idem 11) kunnen aanwijzingen zijn voor de omstandigheid, dat Buddings moeder niet in staat was het huishouden te leiden en haar zoon op te voeden.

354 Vergelijk noot 286.

355 Vergelijk de inleiding van paragraaf 117 van dit hoofdstuk.

Ook geef ik u in bedenking de adhaesie der overige gemeenten aan het adres nog maar achterwege te laten daar het zulk een omslag maakt en weinig baten zal. Dat het zijn van Buddingh te Bodegraven indruk gemaakt heeft, verwonderd mij niet. Het verheugd mij dat zijn verblijf hier aan den anderen kant hem tot staan heeft gebracht in zijnen verkeerden loop. Ik heb zulks duidelijk aan hem kunnen bespeuren. Uwe uitdrukking, dat hij in de plaats van werkzaam te zijn in 's Heeren wijngaard bloemen en planten helpt beschadigen doet hem geloof ik onrecht. Niettegenstaande zijne vreesselijke dwaling ten uwen opzichte, doet hij thans zeer veel nut in die wijngaard. Het is goed dat er iemand is, die tot naauw zelfonderzoek brengt en dit pand is geloof ik κατ' εξοχην\[356] aan Buddingh toebetrouwd, even als aan u het pand des geloofs. De wederzijdsche afwijkingen staan daarmede in verband.

Indien gij voor de Reformatie acht of tien pagina's druk in gereedheid hebt, dan is er genoeg copy. Ik heb naar het fransch een stukje over de jammerstaat der goddeloozen gevolgd,[357] dat u geloof ik wel zal bevallen en nog een stukje over scheiding van zonde. Kunt gij voor dit nummer de berigten in orde maken? Ik heb niets dan de door u opgegevene rectificatie.

Deze streken hebben uw bezoek zeer nodig. Schiedam en Naaldwijk hebben u nog in het geheel niet gezien. Kom dus zoodra uwe vrouw hersteld is spoedig eens over. Mijne laatste brief die zich met de uwe croiseerde, zal u den toestand dezer gemeente hebben doen kennen. Ofschoon de organisatie zulk eenen schok kreeg kan ik niet zeggen, dat de geestelijkheid van ons kleine hoopje verminderd. De genade des Heeren zij u nabij.

138. Scholte, Utrecht 22 december 1837

Gaarne zou ik zelf gekoomen zijn, doch het is mij nog onmoogelijk. Het deed mij leed uit uwe vorige te vernemen dat gij wegens het gebeurde met Toet en Oosterling berouw gevoelde medegewerkt te hebben tot eene zoo spoedige stichting der gemeente. Was dit niet geschied het verkeerde dat er verborgen lag was niet zoo spoedig openbaar geworden. Gij zoudt wellicht van veel strijd en kommer bevrijd, maar ook van veel ondervinding verstoken zijn gebleven. Neen broeder de Heere schenke ons genade om berouw te hebben over de zonden welke ons in alles heeft aangekleefd, maar niet over datgeene wat naar Gods ordinantie is. Hebt gij niet reeds de ondersteunende hand Gods ondervonden in de bediening des Diakenschaps. Zijt gij daardoor niet in de gelegenheid gesteld geweest om niet alleen ligchamelijke maar ook geestelijke onderstand mede te deelen. Zou nu wellicht uw ongeloovige vrees dat het lot der bediening des ouderlingschaps op u zou vallen invloed gehad hebben op deeze uwe betuiging. Evenzeer als ik meer en meer wordt overtuigd dat menschelijke instellingen in duigen moeten vallen, evenzeer wordt ik ook meer bevestigd dat de Heere Zijne ordinantiën zal handhaven. Wanneer er

356 bij uitstek.

357 *De Reformatie* III (1838) 21-31: 'Ellende en jammerstaat der onbekeerde zondaren nadit leven'.

volstrekte onmogelijkheid is voor eene Gemeente om een of meer opzieners uit haar midden te verkiezen, hoe is er dan moogelijkheid om de overige instellingen des Heeren te handhaven; hoe zal het dan gaan met de bediening der bondzegelen.

Zeer heeft mij in deeze week verkwikt en gesticht een werk van W. Teel(l)inck mij vroeger door Budding zoo ernstig aangeprezen, getiteld Eubulus[358], het is geschreven in 1616. De opmerkingen over kerkelijke zaken en regeering zijn allen belangrijk. Ook hij wraakt alle bepalingen die de Heere niet heeft voorgeschreven in Zijn Woord, en het afwijken daarvan rekent hij een der hoofdoorzaken van de ongelukkige strijd welke in die dagen ook tusschen politieken en kerkelijken gevoerd werd. Het toevlugt nemen tot de schriften der oudvaders om daarmede goed te maken kerkelijke instellingen, die de Heere niet bepaald heeft, vergelijkt hij bij het gaan van Saul tot de toveresse te Endor om den dooden Samuel te vragen.[355]

Ik heb voor de Reformatie drie stukjes gereeds gemaakt 1° Wat is de kerk?[360] 2° Opmerkingen over het stuk in de Staatscourant behelzende de brief van de president van het Koninkl. Gerechtshof te Parijs Seguier.[361] 3° Iets over de wijze van het afnemen der eed in rechtsgedingen.[362]

Voor de berigten heb ik eene algemeene inleiding gemaakt; particuliere berigten heb ik deeze keer slechts eene enkele. Als gij kunt werk dan wat vooruit voor de Reformatie want het loopt anders met de drukker in de war. De gemeente alhier is deeze week vermeerderd met drie gelovige leden.

De prediking doet hier vrucht, maar geeft ook aan enkele ergernis. Binnen kort hoop ik hier het H. Avondmaal te bedienen. Mijne vrouw gaat vooruit, doch blijft zwak; het kindje mag niet meer aan de borst, het groeit goed.

In January dienen wij Provintiale vergadering te houden; zou het niet goed zijn te Rotterdam of liever te Dordrecht - op de laatste plaats is meer waarschijnlijkheid van rust.[363]

Te Amsterdam gaat het nogal redelijk. Hier heb ik gedurig allerlei willekeurige handelingen der schildwachten te verduren in het weren van menschen, hoewel er nooit boven hun getal binnen zijn. Anders is hier weinig vervolging. Zondag zijn wij weer twee maal bij elkander geweest. Ik ben tegenswoordig soms zeer gedrukt door de zenuwen, maar mag in de zaken der kerk en van mij zelf het oog

358 W. Teellinck (1579-1629), *Eubulus*, 1616. Men zie W. van Gent, *Bibliotheek van oude schrijvers*, Rotterdam 1979, 136; *Chr. Encycl.* VI, Kampen 1961, 333.

355 1 Samuël 28 vers 1-25.

360 *De Reformatie* III (1838) 32-43: 'Wat is de kerk? - Over de betrekking tussen kerk en staat'.

361 *De Reformatie* III (1838) 44-47: 'Openbare erkentenis van Christus als oppersten Regter over allen'. Verwezen wordt naar de *Staatscourant* van 15 december 1837. De rechtsgeleerde Seguier had een brief geschreven over een schilderij geplaatst in het koninklijk gerechtshof te Parijs.

362 *De Reformatie* III (1838) 92-97: 'Iets over het eedzweren': '...bij de regterlijke vervolgingen der bijeenkomsten ter godsdienstoefening...'.

363 HO; de eerste provinciale vergadering in Zuid-Holland in 1838 werd gehouden te Gorinchem 24 en 25 juli.

op den Heere hebben. Groet uwe vrouw en alle de broeders. De Almachtige God zij u nabij en leide u naar Zijnen raad.

P.S. Verzoek aan Golverdinge dat hij voor mij koopt op de verkooping het boek der Psalmen in folio Nr. 373 pag. 70 der Catalogus en de groote Hollandsche Stedenwijzer Nr. 397 pag. 71. Het belangrijkst gedeelte der boeken is reeds verkocht.[364]

139. Van Hall, 's-Gravenhage 28 december 1837

Het is dikwijls zeer moeilijk, ja indien de Heere niet dadelijk door Zijnen Geest ons verlicht en leidt onmogelijk, om bij den indruk, die verschillende richtingen op ons maken de goede keuze tusschen die te doen. Er is namentlijk ook in de tegenstrijdigste gevoelens dikwijls iets betrekkelijks goeds, dat indruk maakt op ons gemoed. Ik ondervond zulks in de laatste weken meer dan ooit, want de gesprekken met Budding hebben hevige schokken gegeven. Hoewel ik van harte die bittere hoogmoed en Kains gestalte, waarop de liefde tegen broeders, ja tegen de naasten zelfs schipbreuk lijd, verfoei, moet ik echter bekennen, dat dezelfde hoogmoed, maar op eene andere wijze zich ook in ons openbaart.

Bij de oude vroomen meer in daden, bij ons meer in woorden, wordt gezondigd tegen Galaten VI. 1. De Heere vergeve ons onze zonden om Christus wille. Het kan mij tegenwoordig dikwijls bang worden door de hevigheid van den strijd. Alles, broeders en vrienden ontvallen mij meer en meer. Daarbij komt uitwendig de zwakte van mijne gezondheid en de achteruitgang mijner finantien, die in het laatste jaar aanmerkelijk zijn ingeteerd; ik tracht intusschen alles in handen van Hem te geven, die ook de muschjes onderhoudt, en ook wel voor mijne lieve vrouw en kinderen zorgen zal.

Dikwijls kan ik met Job spreken II. v. 10. O mocht de kerk, het ligchaam Christi ons meer ter harte gaan! en de hemel scheuren op onze klacht. - Waar zijn in onze tijd de verkondigers der blijde boodschap. Enkelen roepen in de woestijn. Gods volk neemt de roepstemmen niet ter herte.

Wat deze gemeente betreft: ik huiver om mij met de verkiezing van eenen ouderling in te laten. Om mijnentwil zoude menigeen wat doen, wie weet met welke rampzalige bedoelingen. Maar er ontbreekt geloof en overtuiging dat ook hierin volgens Gods Instellingen moet gehandeld worden. Hetgeen mij terughoud is de onrijpheid der vergadering. - God doe wat goed is in zijne oogen. Voor zoo verre ik nu licht in de zaak heb meen ik Zijnen tijd te moeten

364 Van 18-29 december 1837 werd te 's-Gravenhage een verzameling boeken etc. geveild door boekhandelaar B. Scheurleer. Op blz. 70 van de catalogus wordt genoemd onder no. 373: 'Het boek der Psalmen, 1773, fraaie band'; op blz. 71 onder no. 397: 'De groote Hollandsche stedenwijzer door J. de Lat, op linnen met rollen. (Catalogus inv. nr. 1489, Bibl. van de Veren. ter bevord. van de belangen des Boekhandels, Amsterdam.) Een stedenwijzer is een kaart of boekje, waarop c.q. waarin de onderlinge afstanden en richtingen tusen de plaatsen zijn aangegeven; soms zijn ook andere gegevens vermeld als jaarmarkten en dergelijke.

afwachten. - Er hebben zich hier twee menschen, voor zoo verre ik weet gelovigen, bij de gemeente willen voegen, maar wie zal ze onderzoeken?

Aanstaande week houden wij hier classikale vergadering, Woensdag. Ik ben zeer met u eens dat voor de provinciale vergadering Dordrecht de beste plaats is, wat de rust betreft, maar de prov. Utrecht vergadert immers met ons?[365] en is dan de reis, vooral de rivieren in aanmerking genomen, niet wat ver. Is er ook een of ander dorp? meer in het midden gelegen?

Vaar van harte wel. Groet ze die Sion beminnen. De Heere zij uwe vrouw tot ondersteuning en troost.

140. Van Hall aan Budding, 's-Gravenhage 30 december 1837[366]

Uw verblijf bij mij heeft mij sterk geschokt, zoo ik meen ten goede; maar uw gesprekken ten aanzien van Scholte en van vele zaken, de kerk betreffende, lieten bij mij een onaangenamen indruk achter, zooals die ook overigens op **alle** plaatsen, waar gij, op grond van de vereeniging met Scholte, den dienst als predikant geweigerd hebt te verrichten, verwarring en tweedracht hebben veroorzaakt. Er zijn in onze gescheidene gemeenten twee richtingen; de eene - die der oude vromen - bepaalt zich grootendeels bij het bevindelijke werk en valt in een uiterste van **roemen op menschen** en van liefdelooze veroordeeling van menschen; de andere, die der jonge bekeerden, zondigt door overmoed en opgeblazenheid.

...Mocht de Heere u, mijn waarde vriend, eenmaal doen zien **hoe** gij **zondigt** door de Kaînsgestalte ten aanzien van Scholte, door uwe weigering om het Woord te verkondigen, en ook door uwe vooringenomenheid met alles wat **vormelijk-oud** is.

...Ik weet dat ik, zoo schrijvende, u niet kan behagen. Maar ik **mag** niet anders. Uw beschuldigingen tegen de praktijken van Scholte, die natuurlijk ook voor een gedeelte op mij nederkwamen, zijn mij nuttig geweest, en ik heb in vele dingen mijne schuld voor den Heere mogen belijden. Gij zijt mijn vijand niet geworden, mij de waarheid zeggende.

In de gemeente hier blijft alles op den ouden voet. Dewijl de oude Beeuwkes en de anderen gezegd hadden, dat zij wegens het lezen van het Woord Zondagsavonds wegbleven, heb ik voorgesteld zulks te veranderen. Maar toen zulks veranderd was, en ik aan Beeuwkes zulks mededeelde, is de man zoo verschrikkelijk boos gworden, dat ik blij was wederom uit zijn huis te zijn.

Mijn vrouw en de kinderen zijn wel. Ik blijf nog sukkelen. Bij het einde van het jaar den toestand mijner finantiën nagaande, zie ik dat ik aanmerkelijk ben **achteruit** gegaan. Dit is mij eene goede les om verder niet zo lichtvaardig te zijn in het geven van geld, en ook in andere zaken meerdere zuinigheid te

365 Vergelijk noot 363. HO; 'Utrecht' en een deel van Zuid-Holland (Bodegraven, Gouda en Leiden) vergaderden te Utrecht 19 en 20 april 1838.

366 Gunning 582-583. Gunning geeft als datering 30 december 1838. Dit kan niet juist zijn, aangezien Van Hall toen reeds was overleden.

betrachten. Ofschoon de vooruitzichten donker zijn, kan ik alles overgeven. Wat mijn inwendigen toestand betreft, ik mag roepende zijn tot den Heere, en ook gelooven dat Hij mij helpen zal ter bekwamer tijd. Wie weet hoe spoedig de dood aanstaande is. De Heere werke in ons het willen en het werken.

P.S. Suze groet u hartelijk. Hiernevens een partijtje bokkem.

Hoofdstuk 19
Correspondentie (141-199) mr. A.M.C. van Hall - ds. H.P. Scholte 1838

141. Van Hall, 's-Gravenhage 6 januari 1838

Uw kort bezoek alhier heeft mij zeer verkwikt, en ik hoop dat de Heere u spoedig wederom hier heen zal zenden, om Gods Woord bij ons te prediken. Uwe laatste preek heeft op de meid van Gildemeester (zoo als gij[1] mij schrijft) een diepe indruk gemaakt: ik bedoel de preek over het 'Uwe wille geschiede'.[2] Ik hoop echter dat de Heere u geven zal uwe gezondheid wat meer in acht te nemen. Wij mogen ons ligchaam (den tempel des Geestes) zoo niet verzuimen. Het volgend nummer der Ref. begint met een stuk ten verv(olge) over de prediking aan krankzinnigen,[3] en een klein stukje van **de Moen** over de dag des oordeels.[4] Schrijf mij spoedig eens of gij dan of ik de brief van Dermout zullen behandelen.[5] Ik ben iets begonnen over de aanspraak van Lusac.[6] Zoo gij v. d Kemp[7] en Le Roy[8] kondet behandelen zou het goed zijn.

Zie eens of het inliggende rekeningje conform is en schrijf mij of gij het goed vindt, dat ik de quitantie ten bedrage van het saldo aan Hasselman in betaling geef, aan wien ik ongeveer 80 voor de predikaat zenden moet.[9] H. kan zulks dan in rekening brengen.

Waarde broeder het wordt steeds duisterder rondom ons, maar bij God is licht Ik mag het tot Hem wenden. Ik mag ook voor u biddende zijn.

O mocht de Heere arbeiders in Zijnen oogst uitstooten. Ik hoor dat Buddingh te

1 hij?
2 Bedoeld zal zijn H. Gildemeester te Amsterdam; Kluit. *Het Réveil*, register. Scholte preekte 19 november 1837 te Amsterdam over de 49e zondag van de Heidelbergse Catechismus. (Lijst der Texten)
3 *De Reformatie* III (1838) 57-64.
4 *Idem* 65-72: 'Eene overdenking over de helsche straf.'
5 *Idem* 88-91: 'Antwoord van den secretaris der Haagsche Synode aan de Zwitsersche leeraars'. Getekend: J.J. Dermout.
6 *De Reformatie* III (1838) 73-78: 'De Regeringende Gescheidenen'. De heer L.C. Luzac (1786-1861), lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal protesteerde in een rede tegen de vervolging van de Afgescheidenen.
7 Mr. C.M. van der Kemp, *Beoordeeling van het geschil over de maatregelen tegen de Afgescheidenen* I (en II), Rotterdam 1837 (en 1838). *De Reformatie* III (1838) 98-110.
8 *De Reformatie* III (1838) 125-133: 'Vrijmoedig woord over de geschriften van de Heeren Frets, Van Appeltere en eenen ongenoemde, door J.J. le Roy, Predikant te Oude-Tonge.'
9 Niet duidelijk waarop dit slaat.

Dordrecht zwaar tegenstand ontmoet heeft en dat de kerkeraad voornemens is over hem te klagen op de provinciale vergadering.

Schrijf mij eens spoedig s.v.p. Geloof mij uwen heilbiddenden broeder...

142. Scholte, Utrecht 8 januari 1838

Hiernevens zend ik u eene vertaling van de brief van Dermout met eene kleine aanmerking van den vertaler en nieuw lid onzer gemeente alhier; de verdere behandeling laat ik aan u over, doch zie de vertaling nog eens na, ik heb op het oogenblik de Archives niet bij de hand.[10]

Ik zal zien dat ik Le Roy en v.d. Kemp in deze week behandel. Gisteren heb ik weer bij Kleyn en Takke(n) onverhinderd moogen prediken over Rom. VII, 24 en den 1 sten Zondag van den Catechismus. Ik ben op reis zwaar verkouden geworden. Te Amsterdam heb ik alles redelijk wel gevonden. Vrijdag avond zijn de ingedaagde personen van Rotterdam in de kerkeraad geweest. De man is weer bij zijne vrouw. De gevallenen schijnen beiden levendig besef te hebben van hunnen diepen val, zoo dat aanvankelijk de toepassing der tucht gezegend is. De kerkeraad te Amsterdam zal weer overgaan tot beroepen en heeft de aandacht der gemeente op Ds. Brummelkamp gevestigd.[11] Vrijdag zullen de stemmen worden opgenomen. Ik zal blijde zijn als die groote gemeente van eenen bepaalden Herder voorzien is, en ik geloof dat Brummelkamp zeer goed voor die stad geschikt is. Budding heeft te Dordrecht eene vrouw willen neemen, doch hij heeft weigerend antwoord bekoomen. Ik ben er nog niet achter wie hij gevraagd heeft. Misschien Jufvr. Brouckhoven.[12] Het rekeningje betrekkelijk Ooms is in order, zend dus maar quitantie aan Hasselman. Mijne vrouw gaat vooruit, en het kindje groeit goed. Ik hoop niet dat de Kerkeraad van Dordrecht het voornemen volvoeren zal om Budding te verklagen; het zal er niets beter meede worden. Wij zullen echter op de provinciale vergadering daar wel over spreken.

Het is een zeer bedroevende zaak, doch het (is) slechts een klein gedeelte van de ongestalten die overal aanwezig zijn, en die zullen wij niet met klagen aan menschen wegkrijgen; het geroep zal uit de diepte moeten klimmen tot God. Och dat Hij, de getrouwe en onveranderlijke, Zijnen H. Geest over Zijne gemeente mochte uitstorten. In geenen anderen weg zie ik eenige redding. Alleen door de komst van dien Geest kan de geesteloosheid wijken. De Heere

10 Men zie noot 5. De brief van J.J. Dermout werd gepubliceerd in de *Archives du Christianisme* van 23 december 1837.

11 Ds. A. Brummelkamp werd 12 jan. 1838 te Amsterdam beroepen, doch bedankte circa 16 maart (GKA, Notulen 1837-1839). Men zie ook Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 149.

12 Vermoedelijk is bedoeld de enigszins gefortuneerde Helena Broekhoven te Dordrecht; TWEEDE DEEL 94-97. Zij werd in 1802 te Geertruidenberg geboren en was dus ongeveer acht jaar ouder dan Budding. In 1841 huwde zij te Dordrecht op 38-jarige leeftijd de vijftien jaar jongere Pieter Horst, smid en slotenmaker. Volgens Laurens van Bergeijk, ‘Een geschiedenis van vijf en twintig Jaren’, onuitgegeven manuscript, Pella, Iowa 1855/1858 (vergelijk Oostendorp, *H.P. Scholte* 196) 20, was het huwelijk verre van gelukkig: ‘...dat eijndelijk Leentje Broekhoven van verdriet gestorven is’.

geeve ons veel om dien Geest te bidden, dan zullen er ook wel arbeiders in den oogst openbaar worden en de gemeente zal dan wel leeren God te dienen in geest[13] en in waarheid. Onze oogen zijn op Hem die Zijne gemeente niet zal begeven of verlaten, maar ze gewisselijk uitredden. Hij ondersteune en sterke u naar die maate welke gij noodig hebt Groet uwe vrouw hartelijk van ons. Gedenk in uwe gebeden aan uwen u hartelijk liefhebbenden...

143. Van Hall, 's-Gravenhage 15 januari 1838

Het heeft den Heere behaagd mij door Zijnen Geest wederom te bemoedigen in den strijd. Het was in de laatste weken gansch niet regt met mij gesteld. Ongeloof en murmureering van allerlei aard deden mij in Hem, die een liefderijk Vader in Christus is, eenen tegenstander ontmoeten. Zijne kastijdingen zijn mij goed geweest. Aanstaande Woensdag, (den 17 den) zal er door het meerendeel der leden van onze gemeente gevast en gebeden worden, ten einde ons in den weg te stellen om de nooden van de Kerk in het algemeen en van deze gemeente in het bijzonder aan den Heere op te dragen. Wij zullen dan verder zien wat de weg is met eene verkiezing van ouderlingen. Kunt gij ons ook komen verzorgen tegen dien tijd?

Uw stukje over v.d. Kemp bevalt mij best. Ik heb de vrijheid genomen hier en daar iets in de stijl en eene periode omtrent den vader van v. A(ppeltere)[14] wat te verzachten. Ik geloof dat wij nu genoeg copy hebben voor dit nummer. Ik heb nu alle rekeningen van de pink op eene kleinigheid na, zoodat ik u binnen kort de afrekening over 1837 zal toezenden. De kosten van uitrusting bedragen *f* 6600, maar daarvan is nu reeds in zuivere winst terugontvangen ongeveer *f* 1050. Van Raalte heeft ⅓de aandeel. Zou het u ook convenieeren even als ik een derde te nemen, dat maakt de rekening gemakkelijk en zou mij bijzonder wel schikken. Ik zou dan met 1 Febr. van u nog ontvangen *f* 950. Antwoord mij hierop s.v.p. zoo spoedig mogelijk, daar ik mijne eigene zaken daarna moet

13 Het origineel heeft 'Geest'.

14 Mr. Simon Cornelis van Appeltere, geb. Gorinchem 1769, overl. Gorinchem 1824. Hij was één van de voornaamste patriotten te Gorinchem en werd in 1795, reeds één dag na de capitulatie voor de Fransen, secretaris van de nieuwe stedelijke regering. In deze kwaliteit werkte hij mede aan het aanstonds geven van bepaalde richtlijnen aan de kerkbesturen en hield hij 11 juni 1795 op de Grote Markt te Gorinchem een rede die in haar geheel is bewaard en waarin onder meer het volgende werd uitgesproken: 'Beminnelijke frissche maagdenrij, welker natuurlijke bevalligheden nog oneindig schooner worden door dat edel vuur der vrijheid, 't geen in uwe aanminnige oogen tintelt en 't welk uwe harten veredelt. De natuur vormde u om te behagen, zij vormde u om door onwederstaanbare bekoringen het mannelijk hart zachtkens te boeien. Welaan, maakt van dat tooververmogen, waarmede gij alles kunt uitvoeren, gebruik om het vaderland te dienen. Het staat aan u om nieuwe vrienden aan de deugd, nieuwe helden aan uw vaderland te schenken.' Men zie: H.A. van Gogh, *Van Arkel's Oude Veste* (Gorinchem), Gorinchem 1898, 278-282, 339-344.

regelen - anders zoudt gij een zesde in de pink bezitten.[15]

Indien Buddingh een blaauwtje gelopen heeft, dan kan het niet anders geweest zijn als bij zekere jufvr. Brouckhoven.

Zoo gij niet over kunt komen, gedenk onzer dan Woensdag in uwe gebeden en zegt het ook aan de andere broeders. Höveker heeft mij niets van de afrekening der Reformatie gezonden. Ik heb er hem nog eens over geschreven.

Hartelijk verblijd het mij, dat uwe vrouw zoo veel beter is. De Heere zij u in alles nabij. Ja mogt Hij Zijnen Geest uitstorten. Ik heb daarom veel mogen bidden.

144. Scholte, Utrecht 17 januari 1838

Het was mij tot blijdschap uit uwe brief te mogen vernemen dat gij in opgeruimder toestand verkeerd als vroeger; van harte wensch ik dat de vasten en het gebed gezegend mooge zijn met een krachtdadige uitstorting des H. Geestes in de harten. Wanneer de zaken zoo gaan als nu, kan ik niet wel van huis, want ik ben sedert gister avond met mijn huisgezin zoo goed als gevangen man. De schildwachten willen niemand inlaten, de korporaal heeft van morgen aan huis gezegd dat sedert gister avond 6 uur die order aan de hoofdwacht gekoomen was.[16] Alles wat niet doorslopt[17] wanneer de schildwacht niet juist voor de deur staat wordt gewelddadig geweerd. Vandaag de jongen die mijn paard oppast en boodschappen doet, de timmerman die werk moest halen, de kuiper die werk te huis bracht, de barbier drie maal zoodat ik zoo doende een lange baard kan krijgen dewijl ik mijzelf niet kan scheren.

Gister avond is de jonge Kleijn met zijn vrouw niet in hunne wooning kunnen koomen bij de buuren over de muur moeten klimmen.[18]

Van morgen had ik Verkuil[19] naar Takke(n) gebracht en wanneer er een fiks soldaat op post had gestaan was ik er niet ingekoomen, doch de deur stond open en ik had nog een paar broeders die mij moesten spreken bij mij en toen liepen wij maar door. Ik heb berigt van een en ander aan de plaatselijke regering opgemaakt en hoop dat morgen ochtend te zenden. Ik ben dus op eene zeer vreemde manier zoo goed als gevangen, want zij willen mij wel uitlaten, maar niet in. Wat nu in deezen te doen?

15 Vergelijk de paragrafen 53 en 122. Scholte had reeds *f* 900,- gerfourneerd. Zou hij nu nog *f* 950,- lenen, dan zouden beide bedragen tezamen met een derde winstdeel, groot *f* 350,-. uitmaken de somma van *f* 2200.-, zijnde een derde van de 'kosten van uitrusting' (*f* 6600.-). Begin 1838 waren er blijkbaar slechts drie geldschieters. Na de dood van Van Hall zal dit wel veranderd zijn.

16 Uitvoerig hierover in DERDE DEEL 200-204; VIERDE DEEL 215, 228-230.
Aan beide uitgangen van de 'huizinge Domselaarspoort' waar Scholte woonde, was een schildwacht geplaatst. Van 16 tot 20 januari 1838 heeft een situatie bestaan, waarbij de schildwacht aan de zijde van de Varkenmarkt blijkbaar geen enkel persoon mocht binnenlaten; daartegen die aan de Oude Gracht maximaal twintig.

17 binnenslipt?

18 Ook het echtpaar H.G. Klijn (Jr.) - van Zutphen woonde in de Domselaarspoort; VIERDE DEEL, register.

19 Mogelijk Arie Verkuil uit Genderen; EERSTE DEEL 33.

Uw voorstel betrekkelijk de pink is goed doch ik zie geen kans om met 1° Febr. de geheele som te geven; met 1° Maart zou het wellicht gaan.

Zoo dat goed is dan zal ik er werk van maken. De veranderingen in het stukje over v.d. Kemp zullen goed zijn; ik heb over het terneder-geschrevene wegens de vader van v. A. ook wel gedacht, doch ook om deeze reden heb ik het u eerst toegezonden.

Nu nog iets, een broeder van Leerdam Willem van Asch diaken dier gemeente, is aangetekend met een meisje ook uit de gemeente, de eerste afkondiging is geschied. Nu is echter iets openbaar geworden betrekkelijk haar gedrag, hetwelk de voortgang van het huwelijk ten minste voor nu onmogelijk maakt. Zij heeft zich schuldig gemaakt aan diefstal in haare laatste dienst: deze zaak echter wordt niet aan de rechter overgegeven, dewijl ook de beroofden bij de gemeente behooren. De kerkeraad heeft haar vermaand en zij heeft bekend en beterschap beloofd. Nu wilde van Asch gaarne weten op welke manier hij moet handelen om de voortgang der afkondiging te stuiten, of zoo dit niet mogelijk is, om niet voort te gaan met trouwen. Hij wilde gaarne de eigenlijke reden verzwijgen dewijl bij de openbaarmaking daarvan eene rechterlijke vervolging onvermijdelijk is en dan is zij wellicht voor het vervolg bedorven, daar nu mogelijk eene herhaling der misdaad kan voorkomen worden. Ik heb hem beloofd u te schrijven en u te verzoeken met omgaande post hem te antwoorden. Zijn adres is **Willem van Asch Koopman te Leerdam**.[20]

Wij zijn hier in het kerkelijke vooruitgaande. De prediking gaat door, men begint de zonden te bestraffen. Gister avond mochten wij met blijdschap de belijdenis van berouw en boete hooren van eenen gecensureerden broeder die behoefte des harten had om met de gemeente Avondmaal te houden.[21] Wij hebben insgelijks een jongeling van 14 jaar als broeder in Christus moogen aannemen op zijne eenvoudige en kinderlijke belijdenis.[22]

In het vervolg zullen wij kerkeraadsvergaderingen houden met de gemeente,[23] er is vervolgens slechts eene beurs.[24]

Ik verheug mij dat er bevatting komt voor de weg Gods in het Woord geopenbaard. Ik heb van Neeltje Nuys[25] een lieve brief gehad.

Brummelkamp is in Amsterdam beroepen. Ik hoop dat hij het mag aannemen;

20 Vergelijk EERSTE DEEL 166. Zowel kerkeraad, classis als provinciale vergadering spraken uit, dat Willem van Asch zijn bruid diende te huwen. De kerkeraad van Leerdam schorste Van Asch als diaken omdat hij ‘deze verbintenis, evenals vele andere zijner handelingen in de wereld, als geloofszaken had voorgedragen, waartoe hij door 's Heeren voorzienig bestuur gebragt was’.
Willem van Asch, koopman, geb. te Beesd, won, te Leerdam, 35 jaar, huwt 9 juli 1840 te Leerdam, Margrita Verheij, dienstbode, geb. te Ameide, won. te Leerdam, 38 jaar (A.R.A., Huwelijken Leerdam 1840, acte no. 10). Uit deze gegevens kan niet worden afgeleid of Van Asch de hier bedoelde persoon heeft gehuwd of een andere.

21 GKU, notulen kerkeraad 16 jan. 1838. Het betrof J. Hoedemaker.

22 Idem; Hendrik van Lokhorst.

23 Idem. Op 16 jan. 1838 werd besloten ‘...om voortaan de kerkeraadsvergadering te houden in vereeniging met de Gemeente volgens het voorbeeld in Gods Woord gegeven, zullende Ds. Scholte in deze week eene herderlijke brief aan de Gemeente opstellen’.

24 GKU; not. kerker. 21 nov. 1837. Besloten werd dat er voortaan slechts één kas zal bestaan.

25 Niet duidelijk wie is bedoeld; mogelijk de dienstbode van H. Gildemeester; vergelijk noot 2.

dat zou mij zeer verligten. Het is nog wel rondom ons donker maar hoe verder in den nacht hoe nader aan den morgen. Ons oog zij op Hem die als Koning gezalfd is over Sion, zijne genade zij u genoeg ook dan wanneer de keuze tot opziener op u mocht vallen. Groet uw vrouw en alle de broeders. De Heere zij met u.

145. Van Hall, 's-Gravenhage 19 januari 1838

Het gebed is l.l. Woensdag gezegend geweest, maar op eene geheel andere wijze dan ik had kunnen verwachten. Zijne wegen zijn niet onze wegen.

Tot mijn groote verwondering kwam Golverdinge, de zoon van Beeuwkes en van Rhee l.l. Woensdag avond in de bijeenkomst. Er werd op de gewoone wijze een preek voorgelezen maar gedurende het gebed hadden de vrienden de onbeschaamdheid van te blijven zitten. Nadat de godsdienstoefening was afgelopen, stond Golverdinge op, en begon met de meesterachtigste toon aan de vergaderden te zeggen, dat zij eenvoudige menschen waren, en door den Heer van Hall verleid wierden, dat er niemand onder ons bekwaam was om ouderling te zijn, dat Gods ongenoegen daarover ook getoond was, en verder las hij een zeer langdradig betoog van Renesse[26] over de vereischten tot het ouderlingambt voor. Het was voor mijn vleesch niet zeer gemakkelijk om deze onbeschaamde handelwijs, vooral terwijl zijn gesprek vol was van de meest persoonlijke en hatelijkste aanmerkingen en beschuldigingen tegen mij, als die van bedrog, leugenachtigheid enz. te verduren. Maar het had den Heere behaagt mij dien dag in vele opzichten te doen vasten en bidden in waarheid, en ik werdt door genade bekrachtigd om zonder vleeschelijke drift, dat anders mijne gewoonlijke zonde is, hen krachtig uit Gods Woord tegen te spreken. Ofschoon nu, voor zoo verre uit den toon van G. op te maken was, die tot het laatste toe even hoogmoedig en meesterachtig bleef, mijn woorden op hem niet veel indruk scheenen te maken, geloof ik tog dat het meerendeel der gemeente daardoor meer bekend is geworden met de liefdelooze en hoogmoedige dwaling deezer menschen. Ook voor mij was de zaak in dit opzicht leerzaam.

Het was door de haspelarij van G. zoo laat geworden, dat er zelfs geene quaestie kon zijn, van de verkiezing van ouderlingen. Ook weet ik niet hoe daar verder over gedacht zal worden. - Ook jufvr. Cats[27] heeft een brief aan de gemeente geschreven, waarin zij de ban, die er over de gemeente ligt, aan de invoerders van nieuwigheid met name aan u en mij toeschrijft. Ik mag in dit alles met volkomen vertrouwen berusten. De Heere zal richten over ons en hen die ons tegenstaan.

Hij vergeve ons met hun onze zonden. - Toet is bezig mij te lasteren bij de gemeente op omliggende plaatsen, zoodat ik brieven van beschuldiging krijg. Van alle kanten wordt het hier duister voor mij.

26 L.G. van Renesse (1599-1671), Nederlands theoloog. Hij schreef onder meer *Van het Regeer-Ouderlinghschap*, Utrecht 1659/1644.

27 Weduwe Cats-Velthuis.

Maar ik ondervind ook dat juist dit geschikt is om mij naar den Heere uit te drijven. Zoeken wij Hem en Hem alleen.

Zeer nieuwsgierig ben ik om iets naders te vernemen omtrent de waarlijk despotieke gevangenschap waaronder gij zit. Gij zult er wel een berigt over stellen in de Reformatie. Ik heb nog geene berigten hoegenaamd.

Schrijf mij vooral spoedig. Ik heb aan van Asch geantwoord. Hij behoeft niets te doen.

Wat uwe gevangenschap betreft, ik zou u raden deswegen rekwesten te presenteeren aan alle authoriteiten, aan Burgemeester, Gouverneur en de Koning. Ik weet er niets anders op.

Wat de pink betreft, het is goed, wanneer ik het geld met 1 Maart ontvang, maar ik blijf er dan op rekenen.

Ook ik hoop dat Br. het beroep zal aannemen. De Heere zij met u in alle strijd. Wie weet hoe spoedig Koning Jezus zich luisterrijk openbaart!

P.S. Uwe berigten omtrent u hebben mij verkwikt. Ik ben zoo verblijd eens iets goeds te hooren. Groet uwe vrouw.

Kom tog spoedig eens over.

146. Scholte, Utrecht 22 januari 1838

Hiernevens ontvangt gij de berigten voor de Reformatie, met verzoek die morgen aan Höveker te doen toekoomen. Gij zult een gedetailleerd verslag vinden van het gebeurde met de militairen. Gisteren heb ik weer tweemaal ongehinderd moogen prediken over 2 Cor. XIII, 5. Ik heb ook nevensgaande stuk des kerkeraads aan de gemeente voorgelezen waarvan ik eenige exemplaren wilde doen drukken om aan de onderscheidene kerkeraden mede te delen.[28] Wees dus zoo goed van dit insgelijk aan Höveker te zenden.

De handeling van Golv. c.s. is verschrikkelijk, doch het is (goed) dat het openbaar wordt; wanneer ik in den Haag kom hoop ik de geheele gemeente bijelkander te roepen. De Heere schenke u eenen lijdzamen en onderworpen gemoed, opdat gij de tegensprekers moogt kunnen verdragen. Zulke ontmoetingen zijn wel pijnlijk, maar toch leerzaam dewijl wij daardoor gewoonlijk aan iets ontdekt worden dat wij anders niet zouden zien. Die geest welke in G. heerscht vertoont zich op meerdere plaatsen en het is niet onmogelijk dat de zoodanigen zich eindelijk afscheiden, wanneer zij de gemeente niet kunnen medeslepen. Intusschen de Heere leeft en regeert en ook dit zal moeten dienen tot waarachtigen opbouw van Zijn geestelijk huis. Het is wel verdrietig en toch is het een bewijs dat de Heere ons niet verlaat, maar beproefd. Het systhematische wezen is zoo diep ingeworteld, dat er bittere kruiden noodig zijn om het hart gezond te maken en smaak te doen krijgen in het enig noodige voedsel. Wanneer die uitwerking gezien wordt dan zal de voortgang ten goeden ook wel zichtbaar worden, daar het nu schijnbaar achteruitgaat. Ik heb gisteren

28 Vergelijk noot 23. Wij kennen het betreffende stuk niet.

met zegen en vertroosting voor mijn hart bij de Godsdienstoefening gelezen 2 Cor. IV-VII. Ook in deeze gemeente is er worsteling tegen de goede spijze, ik ben echter hier niet te vergeefs.

Ik zie reikhalzend uit naar den tijd dat de Heere meerdere arbeiders in Zijnen oogst uitstorte, en dat de zoodanigen uit de gemeente te voorschijn koomen, want ik zie hoe langer hoe meer dat het werk voor mij te veel is. Het zwijgen der regeering is verwonderlijk en toch schrik ik voor vrijheid. Ik heb geloof noodig om die met blijdschap aan te nemen, hoewel ik weet dat ook hierin mijne wijsheid dwaasheid moet worden. Mijne vrouw gaat vooruit, doch de koude is haar niet voordelig. Gaat gij ook nog in het laatst deezer maand na Amsterdam en welken dag; wellicht konden wij elkander dan nog ontmoeten.

Groet uwe vrouw en alle de broeders. De genade zij met u in en tot alles!

P.S. Heden avond zal ik aan Höveker schrijven; wees dus zoo goed om morgen ochtend hem de stukken te zenden.

147. Van Hall, 's-Gravenhage 23 januari 1838

Ongeveer zeven maanden voor zijn overlijden uit Van Hall voor het eerst de begeerte predikant te willen worden, althans zich daarvoor te gaan bekwamen. Hoewel Scholte in zijn antwoord - paragraaf 148 - hierop reageert, lezen we in de verdere correspondentie niets meer van deze zaak. Het verslechteren van de gezondheid van Van Hall zal hieraan niet vreemd zijn.

Ik heb dikwijls slechte tijding aangaande mij zelven geschreven. Nu moet ik u ook het goede mededelen. De Heere Jezus is mij in de nacht tusschen Zondag en Maandag en sedert zoo goedertieren geweest, Hij de beminde Bruidegom mijner ziel heeft zich zoo krachtig als mijne maker en man geopenbaard, dat mijne pen weigert even als mijne tong alle de genietingen, die ik ondervinden mocht uit te spreken. Wonderlijk is zijn Naam! zulk een ellendeling als ik den vollen beker zijner genade te schenken, en mij te voeren in het wijnhuis. Ik schaam mij dat ik zwart ben, maar weet liefelijk te zijn.[29] Jezus is mijn en ik ben zijne.

Indien gij mij nu wilt raden, wat ik doen moet, en bestudeeren moet om mij toe te bereiden zoo veel mogelijk, om in des Heeren wijngaard werkzaam te zijn, schrijf mij dan spoedig. Niet dat ik thans weet of zeker sta mij beroep te moeten neerleggen om het beroep van predikant te kiezen; maar dit weet ik, dat ofschoon alle wettige zending mij nog ontbreekt, het mijne pligt is om den tijd die ik van de verzorging van mijn huisgezin kan uitsparen, te gebruiken in Zijnen dienst, het zij dan als diaken, als regerend of leerend ouderling. De Heere Jezus zal mij kracht geven en bekwaamheid tot dat geene waartoe Hij mij

29 Hooglied 1 vers 5: Ik ben zwart, doch liefelijk (gij dochters van Jeruzalem!), gelijk de tenten van Kedar, gelijk de gordijnen van Salomo.

roept. Morgen avond hoop ik na de bijeenkomst eens met de manslidmaten te spreken over de regeeringsloosheid dezer ongelukkige gemeente. Mocht de eenige Koning zijnen Geest over haar uitstorten; dit is mijn hartelijk gebed. - Ik hoop dat gij spoedig zult overkomen; want anders gaan onze visschers weder in zee en het is een decisive tijd voor deze gemeente.

Het is mij wonderlijk de geheele dag in processtukken verdiept te zitten en onder dat alles zoo te ondervinden, dat er van den Heere eene kracht uitgaat om mij aan te gorden Hem zij de eere! Uw pakje is mij heden morgen eerst geworden, zoodat Höveker het ingeslotene eerst heden avond ontvangt.

Vaar van harte wel. Mijne vrouw groet u van harte, Het stuk van de Utrechtsche kerkeraad heb ik met uiterst veel genoegen gelezen. Groet de broeders; ook vooral uwe vrouw, en laat spoedig uwen broeder, die thans de les des Apostels ‘Verblijdt u 't allen tijd’ mag opvolgen spoedig eens iets van u te hooren.

P.S. Ik zal waarschijnlijk Zat. den 3den of Vrijdag den 2den February naar Amsterdam vertrekken om 's Maandags terug te keeren. Zouden wij dan niet samen naar 's Hage kunnen gaan.

148. Scholte, Utrecht 26 januari 1838

Innig verblijdde mij uwe brief. De Heere zij geloofd voor Zijn goedertierenheid. Hij bevestige verder Zijn werk en doe u daardoor krachtig zijn in Hem die dingen die niet zijn (roept) als of ze waren. Ook ben ik zeer verheugd over uwe meer dadelijke begeerte om in den wijngaard te arbeiden. Wat de weg des Heeren verder met u zijn zal, zal Hij toonen die beloofd heeft de blinden te leiden in wegen die zij niet geweten, op paden die zij niet gekend hebben.

Wat het bestuderen betreft, dit zal zich voor u wel alleen bepalen bij eene practikale behandeling 1° der kerkengeschiedenis, en 2° van hetgeen wij gewoon zijn Systeem te noemen. Tijd om nog wat aan het Hebreeuwsch te doen zal er wel niet veel zijn. Het eerste is wel geene dadelijke behoefte om Gods Woord te prediken en de Sacramenten te bedienen, maar de kennis daarvan is zeer nuttig in de regeering der kerk, daaruit leeren wij des te gemakkelijker het gevaar van afwijking van den eenigen weg, ook in kleinere dingen zoo als men dat noemt, kennen. Het is noodig wanneer wij geroepen worden om tegen vijanden der kerk aan de spitse te staan. Ik bedoel daarmede echter niet eene opsluiting in uwe memorie van al het gebeurde; maar een overzicht van het geheel, zoodat wanneer het noodig is, de bronnen bekend zijn waaruit wij als middelen kunnen putten. **Millner**[30] geeft een practicaal overzicht over het geheel, en loopt tot even in de reformatie; Merle[31] kan als een

30 Bedoeld zal zijn Joseph Milner, *Geschiedenis der kerk van Christus*. Uit het Engels vertaald door M.J. Chevallier. Amsterdam enz. 1835-1842. 10 delen. (Toen Scholte zijn brief schreef was deze serie dus nog niet voltooid.)

31 J.H. Merle d'Aubigne; vergelijk hoofdstuk 18, noot 234.

vervolg daarop beschouwd worden. Er zijn kleinere compendia in het Latijn die een kort systhematisch overzicht over het geheel geven. 2°. De behandeling van het Systheem is noodig om een goed overzicht over het geheel en de samenhang der Goddelijke waarheden te hebben. Dit is vooral noodig bij het ontmoeten der tegenstanders die in onze dagen veelen zijn. Er is in dat opzicht een zeer goed compendium in het Latijn **Marckii Medulla.**[32] Daarop zijn ter uitgebreider studie **commentarius** van Prof. **de Moor** 7 deelen.[33] Het voornaamste van alles is, en heb dit in de volsten zin bij eigen ondervinding de biddende overdenking van Gods Woord in ons leeren zien met een klaarheid, die geen menschelijk onderwijs ons geven kan; en waardoor wij niet alleen wetenschap maar zekerheid hebben van datgeene wat wij aan anderen moeten verkondigen.

Was dit bij mij het geval niet dan had ik reeds lang alle werkzaamheid in de gemeente vaarwel gezegd. Nu echter is er eene vastheid die door allerlei aanvechtingen van binnen en van buiten wel geschaad maar tot nog toe niet weggenomen kan worden. Naar mate dat die helderheid in het Woord toeneemt naar mate word ik onafhankelijker van menschelijk oordeel en leer eenigsints met Paulus zeggen die mij oordeelt is de Heere. Ik weet echter ook zeker dat hij die op zulk een weg door den Heere mag geleid worden voor de meesten een vreemd en onoplosbaar verschijnsel zijn moet, en ik verwonder mij ook niet over dat alles wat tegen mij vooral in de bediening aankomt. Nu gebeurd het wel dat ik in den volgenden weg duister ben, maar wanneer het er op aan kwam heeft de Heere zich nog nooit onbetuigd gelaten, maar licht en zekerheid geschonken en zonder dat wordt ik meer en meer bevreesd eenen stap vooruit te doen; maar is dat er ook, dan is er eene krachtige drang om het op den Heere te doen aanlopen, wat de menschen ook zeggen moogen; en het schijnbaar geringste is voor mij gewichtig.

Ik hoop Maandag naar Loosdrecht, Woensdag naar Amsterdam te gaan.

Gaarne zou ik zien dat gij Vrijdag aldaar kwaamt, want Zaturdag denk ik naar Hoorn en Andijk te gaan om de gemeenten te bezoeken. Ik zal niet dadelijk mede naar den Haag kunnen gaan, dewijl ik gaarne als ik die weg ga tevens Dordrecht enz. zou bezoeken.

Hier aan huis is het redelijk wel. Ik zal denkelijk een halve wees bij mij nemen, die wij in de verleden week als lidmaat hebben aangenomen,[34] en die kinderlijk maar gelovig spreken mag uit hetgeen de Heere deed aan zijne ziel.

Maandag en Dinsdag is mijn adres te Loosdrecht. Woensdag te Amsterdam. Groet uwe vrouw en de broeders. Mijne vrouw groet u. Nogmaals de nabijheid des Heeren van harte toegewenscht.

32 Johannes van (of à) Marck (1656-1731), Nederlands theoloog. Schreef onder meer *Theologiae Christianae medulla didactico-elenctica*, Amsterdam 1690. Het boek beleefde vele drukken - in Nederlandse vertaling verscheen het onder de titel *Het merg der Christene godgeleerdheit* - en werd in de 18e en begin 19e eeuw op de universiteiten gebruikt.

33 Bernhardinus de Moor (1709-1780), Nederlands theoloog. Schreef onder meer *Commentarius perpetuus in Johannis Markii Compendium theologiae Christianae;* 7delen, Leiden 1761-1778.

34 Vergelijk noot 22.

149. Van Hall, 's-Gravenhage 29 januari 1838

Aanstaande Donderdag hoop ik te Amsterdam te komen en u dus Vrijdag te zien. Er is hier veel woeling in de gemeente: de propaganda van G(olverdinge) breid zich uit Mocht de Heere zijne oprechten bij een houden. Tot nog toe was het facto onmogelijk tot de verkiezing van eenen ouderling over te gaan.

Ik mag aan den Heere vasthouden. Ik weet nu waarom ik veel van Zijne kracht moest ondervinden, namelijk omdat ik veel noodig heb.

Het vaandel blijve opgestoken in de naam des Heeren!

150. Van Hall, 's-Gravenhage 10 februari 1838

Een woordje slechts om iets van mij te doen hooren, want ik ben overkropt met allerlei werk. Ingesloten een paar papieren die gij bij mij liet liggen. Ik ben wel, maar moe.

Höveker verdient veel minder aan dit 1ste deel der Reform. dan wij gedacht hadden. Daarover nader.

Ik heb van den ouderling van Ham van Z.B.[35] eene brief ontvangen behelzende aanhalingen uit zeker werk van Dom. van Aalst van West-zaandam[36] over het lijdelijk en werkelijk wachten. Een uitmuntend woord voor onzen tijd. Ik hoop het quoad formam geheel om te werken voor dit nummer der Reform.[37] Na deze avond hoop ik aan Höveker een stukje over **oordeelen** en **verachten** toe te zenden, waar mede wij een eindje op het tweede blad zullen komen.[38] Kunt gij in het midden der volgende week hem wat toezenden om het blad vol te maken? Want ik zal niet voor na de volgende week op nieuw kunnen leveren.

De Almachtige laat zich niet onbetuigd. In mijne practijk heb ik allerwichtigste bemoeiingen, waarin Gods Geest mij alleen helpen kan. De meeste leden der gemeente kunnen nog niet besluiten om ouderlingen te kiezen. De Heere vergeve hen het ongeloof. Groet uwe vrouw en de broeders.

151. Van Hall, 's-Gravenhage 13 februari 1838

Voor de goede orde zal ik maar beginnen mat u over zaken te spreken.

Vooreerst de pink N. 2 ligt reeds in aanbouw en zal waarschijnlijk half April afgebouwd zijn. Ik blijf er volgens afspraak op rekenen, dat gij voor *f* 2000 aandeel neemt. De stuurman en matrozen zijn reeds voltallig. Op één na, allen afgescheidenen en zonder bedrijf ten gevolge van de observatie der Zondag,

35 Jacob van Ham te Zuid-Beijerland; EERSTE en TWEEDE DEEL, register.

36 Gerardus van Aalst (1678-1759), Nederlands theoloog; stond te 'West-Zaandam' en enige andere plaatsen. Hij gaf een aantal preken etc. uit. *De Bie en Loosjes*, I, 2.

37 We vinden in *De Reformatie* van deze tijd geen artikel, dat op de genoemde materie betrekking heeft.

38 *De Reformatie* III (1838) 150-151, 291-298: 'Veroordeeling en verachting'.

maar ook die eene vreest de Heere, ut fertur.[39] Onze rekening staat nu zoo, dat

ik wegens de eerste pink van u te vorderen heb *f* 631,01 en wegens de tweede	
15% over 2 m(ille) dus	300,00
	———
te samen	*f* 931,01

Schrijf mij s.v.p. hoe of waar ik over die som disponeeren kan. Wat de rekening van Höveker betreft deze heeft mij verzekerd, dat hij aan de boekverkopers 25% betaald, zoodat zulks de premie van 40% waar zijne verdiensten in bestaat zeer aanmerkelijk verminderd. Ik heb hem echter onder het oog gebracht, dat de som van ongeveer *f* 120 voor het innaaien in rekening gebracht, een bezwaar was aan hem zelven te wijten, en heb onder uwe goedkeuring, ten einde hem niet te veel te bezwaren, de zaak zoo met hem geschikt dat hij in die *f* 120, ¼de d.i. *f* 31,87[5] zal dragen. Daarmee is dus het saldo van het 1ste halfjaar, na aftrek van uwe porto's ten bedrage van *f* 20, *f* 48 p.m. geworden. Verheugd zijnde, dat ik zoo de getallen en cijfers met u heb afgehandeld, wensch ik van betere dingen te spreken, maar wat zal ik u zeggen. Voor mij zelven mag ik vasthouden aan Hem, die het licht, de waarheid en het leven is. Maar rondom is alles duisternis, verwarring en geesteloosheid. Er zijn echter uitzonderingen, maar den duivel wordt veel toegelaten, vooral in deze gemeente. Ik hoop, dat gij schielijk eens over zult komen. Aanstaande Zaterdag heb ik de mansleden bijeengeroepen, ten einde over de verkiezing van eenen ouderling te handelen. De Heere doe wat goed is in zijne oogen. Dit staat bij mij zeker en vast, dat een loutering der gemeente volstrekt noodzakelijk is. Pharizeeuwen hebben zich mede afgescheiden, en zoolang die de kleinen overheerschen zal er verwarring zijn.

Mijne practijk is wederom aangewakkerd en ik heb het razend drok met eene zeer gewichtige familie quaestie, waarin ik ook als Christen geroepen ben. Nog nooit woog mij het gewicht van mijn beroep zoo zwaar op mijne ziel.

Hiernevens gaan de Godgeleerde bijdragen. Hebt gij het stukje van v.d. T. tegen de Ned. Stemmen gezien. In deeze zaak heeft hij geloof ik gelijk, maar wat helpt alle letterkennis zonder de liefde Christi, en zonder gebruikmaking van **Gods** Woord.[40]

Doe mij vooral spoedig iets van u vernemen. Mocht de Heere u ondersteunen op uwe moeilijke weg. Het ligchaam en het bloed Christi op Zondag 4 Febr. l.l. uit uwe hand ontvangen zijn mij goed geweest.[41]

P.S. Groet uwe vrouw en de broeders, ook van de mijne.

39 Zoals men algemeen zegt.

40 Niet duidelijk waarop deze alinea slaat.

41 Zondag 4 februari preekte Scholte te Amsterdam en bediende aldaar het avondmaal. (Lijst der texten; Bos IV, 177) Van Hall was die zondag te Amsterdam, zoals we zagen in paragraaf 149.

152. Scholte, Utrecht 14 februari 1838[42]

In haast eenige regelen. Gisteren heb ik te bed gelegen; ik had op mijne reize naar Amsterdam een zware koude op de longpijp gevat zoodat ik rustdag met moeite heb kunnen prediken. Ik heb 's avonds een pap op de borst gedaan en ben aan het zweeten gekomen zoo dat het nu weer los is. Ik heb aan Höveker een stukje gezonden over de kerk, het is een bijdrage door een broeder deezer gemeente geleverd grotendeels uit Rochat overgenomen.[43] Ik ben bezig om een vervolg te schrijven van **de Godsdienstoefening** dat ik deeze week hoop klaar te krijgen.[44] Als het vroeg genoeg klaar is zal ik het u nog wel zenden.

Ds. Meerburg had gaarne dat wij in de Reformatie een uittreksel uit Godf. Arnold plaatsten.[45] Met de volgende voorschrift.

'Daar het al of niet noodzakelijk voor den Herder en Leeraar om een bijzonder gewaad te dragen nu sedert eenigen tijd het onderwerp van veeler gesprekken en oordeelvellingen geweest is, heeft Ds. Meerburg aan de redactie van dit Tijdschrift verzocht tot onderrichting der gemeente het volgende te willen plaatsen uit de waare afbeelding der Eerste Christenen door Godfried Arnold 2de Deel 8 ste Boek 10de Hoofdst paragraaf 9 en vervolgens'.

Wanneer gij in den Haag zulk een boek kunt te zien krijgen, zult gij daarin opmerken, dat aldaar uit de oudste geschriften wordt aangetoond, dat de onderscheidene kleeding der kerkelijke personen een gevolg is geweest van het verval des geestelijken levens in de gemeente. Het is echter vrij uitgebreid, het zou zeker wel 14 pag. druks beslaan zoo niet meer. Het zou ook bij gedeelten kunnen geplaatst worden.

Ook heeft Ds. Meerburg een brief ter plaatsing gezonden van een eenvoudig meisje uit de Willemstad tegen de feestdagen.[46] ik zal u die deeze week toezenden met Marckii Medulla.

Ds. v. Velzen heeft in de Amst. kerkeraad weder sterk geijverd over de weigering om de Utrecht(se) K.O. zonder voorafgaand onderzoek aan te nemen. Wellicht komt hij nog wel over Utrecht en dan zal ik ook nog wel wat moeten hooren. De heimelijke tegenstand alhier tegen de prediking houd nog niet op. De openbare kerkeraadsvergaderingen zijn echter een heerlijk middel om de gemeente in te lichten. Zoo aanstonds zal ik wel weer wat hooren. Wat er nog in ons Vaderland gebeuren moet weet ik niet, doch ik kan niet anders als mij naauwer binden in de bediening aan het onfeilbaar Woord van God. Ander gezag mag ik niet erkennen, de Heere zal zijn Woord bevestigen wat er ook tegen opstaa.

42 Wij achten het niet onmogelijk, dat deze brief moet worden gedateerd dinsdag 13 februari. Scholte zal maandag 'te bed' hebben gelegen; dinsdag 13 februari werd kerkeraad gehouden etc.

43 *De Reformatie* III (1838) 134-149: 'De kerk is het huis Gods etc.' Aan het eind merkt de redactie op: 'De inhoud van het bovenstaande stukje is grootendeels eene vertaling uit het werk van den Zwitserschen Predikant onderde afgescheidenen in het Waadland, Rochat...'.

44 *Idem* 156-169.

45 *Idem* 264-278: 'Nog iets over het ambtsgewaad der predikanten'. Men zie voor Gottfried Arnold noot 77.

46 Wij vinden de brief niet in *De Reformatie*.

De Heer sterke u in uwe practijk en schenke u in dit uw Goddelijk beroep genade om het recht te handhaven, tegen alle inbreuk. De waarheid en de gerechtigheid gaan te zamen. Hoe meer wij den rechtvaardigen God leeren kennen hoe meer wij ook in staat zullen gesteld worden, om voor de gerechtigheid het woord te voeren, en dit kan zeer goed gepaard gaan met de verkondiging der Waarheid. Groet uwe vrouw en de broeders. Mijne vrouw groet u beiden. De Almachtige God onverschaduwe uwe wooning en leide u naar Zijnen raad.

153. Scholte, Utrecht 16 februari 1838

Hiernevens 1° een assignatie op Hasselman a *f* 600; den 6en of 7den Maart zal ik u van Amsterdam de rest doen geworden.

2° Marckii Medulla waarin ik mij nog de sporen mijner academische studie herinner.

3° een Roomsch tijdschrift. 4° de Brieven van v.d. Groe[47] terug dewijl ik veronderstel dat gij u vergist hebt omdat gij schrijft Godg. Bijdr.

5° Twee stukjes voor de Reformatie welk gij wel zoo spoedig mogelijk aan Höveker zenden zult. De preek van Rabaut[48] is eene tweede bijdrage voor dit nummer van een broeder deezer gemeente wiens kennismaking mij aangenaam geweest is dewijl ik bij hem geloof vind. Het eerste stukje is ongeveer 16 zulke bladzijden groot. Gij kunt nu eenige berekenigen maken. Bijzondere berigten heb ik voor dit nummer niet, alleen iets wegens **Aalsmeer**.[49] Ook hier begint het in de gemeente te woelen wegens de prediking. **Klijn** de ouderling zit zoo vast aan de oude stijl dat tot hiertoe de gevoerde gesprekken niets bij hem te weeg brengen als verkeerdheid.[50] Ik wensch echter met den Heere door te gaan en geen menschen te ontzien. De gemeente begint eenige bevatting te krijgen van de verkeerde practijken. want ieder kan nu de kerkeraadsvergaderingen bijwoonen. Klijn wilde dit liever niet, doch wij zijn nu aan de gang. Takke(n) staat vast doch heeft niet veel vermogen om zich uit te drukken. Ik geloof met u dat de gemeente gelouterd moet worden, want het zou spoedig weer de oude sleurdienst zijn. Ik ben goeds moeds, beter strijd dan slapen. Smeeken wij veel om de geheele wapenrusting Gods en om onderwijs in de behandeling van het zwaard. Door de wapenrusting zijn wij wel veilig, maar dat zwaard kan vijanden van onze Koning wonden en terneder vellen. Wij gebruiken het dikwijls maar te onhandig. Gister avond heb ik de herder bediening kunnen uitoefenen aan een schaap dat goede en vaste spijs behoefde dewijl de Heere

47 Theodorus van der Groe (1705-1784), *Brieven*; twee delen, 's-Gravenhage (J. van Golverdinge) 1838.

48 *Reformatie* III (1838) 170-174. In het volgende nummer vinden we: 'Levensschets van Paul Rabaut.. in het jaar 1793 te Parijs overleden'. (197-211) Men zie voor Rabaut *Chr. Encycl.* N, Kampen 1960, 562.

49 *Reformatie* III (1838) 186. Op 2 februari kwam te Aalsmeer de vrederechter tweemaal het huis binnen waar ds. Scholte een godsdienstoefening leidde.

50 VIERDE DEEL 256-260.

haar hongerig maakt. Dan wordt het eerst regt openbaar dat slappe kost niet voedt. Doorgaande ben ik meer Leeraar dewijl de menschen zoo weinig de behoefte van een schaap kennen. Het was mij goed te midden van al het murmureren en haarkloven wezenlijke behoefte naar Christus te zien.

Het stukje van v.d. T. heb ik ter bezigtiging gehad doch terug gezonden, omdat ik dacht dat gij het wel genomen zoudt hebben.[51] Als gij mij de boeken zendt daar gij meede gedaan hebt, zie dan of gij de Olijft(ak)[52] 1ste d. Nr. 6 niet vindt; die heb ik niet gekregen. Ook N. 51 en 52 der C.N.St.[53] dan zal ik die beter innaayen. Het vonnis van Orleans hebt gij zeker gelezen? Zou het niet goed zijn het over te nemen in de Ref.?[54]

Met genoegen heb ik in de brieven van v.d. Groe eenige opmerkingen gelezen wegens het staren op den staat en niet op Christus. Ik hoop dat de Haagsche gemeente eens zal opwaken uit de sluimering des ongeloofs. Gaarne zou ik spoedig overkoomen; ik had gedacht Maandag naar Noord-Braband te gaan. om de Prov. Verg. aldaar bij te woonen, doch ik kan slecht van huis. Ik zit heden te waken bij ons jongste kindje, hetwelk de Heere tot zich schijnt te willen neemen. De baker kan niet tegen waken, en mijn vrouw is nog zwak en heeft toch in de laatste nacht reeds gewaakt. Nu is de beurt aan mij. Gij kunt denken dat dit mij op het oogenblik bind, zoodat ik zonder volstrekte noodzaak niet uit de stad kan gaan. Takke(n) heeft gisteren ook een kindje verloren.[55] Hij is getroost in den Heere; zijne vrouw is stille. Zoo worden de zooglammeren door den Grooten Herder in de schoot naar huis gedragen, en wij blijven staan uitzien, hoe lange Heere hoe lange en toch is de weg des Heeren goed en recht, want wij moeten door veele verdrukkingen ingaan in het Koningrijk der Hemelen. Hij de getrouwe Leidsman doe ons in alles op Hem zien. Groet uwe vrouw en de broeders die niet slapen. De Heere zij u nabij met Zijnen H. Geest.

154. Van Hall, 's-Gravenhage 17 februari 1838

Hiernevens N. 51 en 52 der Cathol. Stemmen. Het bewuste nummer der Olijftak heb ik nog niet kunnen vinden, maar N. 1, 2, en 3 van het derde deel gaan hiernevens.

Uwe brief heeft mij verkwikt. Wij hebben thans meer dan genoeg copy voor dit nummer der R. Er zal denkelijk een stuk voor het volgende nummer moeten blijven. Met mijne practijk heb ik het thans vreeselijk druk en daaronder raad te geven in de tederste huishoudelijke belangen. De Heere leide mij daarin door

51 Als noot 40.
52 Een in 1836 opgericht blad 'behelzende vertoogen over de leer en de beoefening van het zuivere Christendom en berigten omtrent den voortgang van het rijk Gods op aarde alsmede bijdragen betrekkelijk de Hervormde Kerk in Nederland'; Kluit, *Het Réveil* 411. In 1839 werd de uitgave gestaakt.
53 *Catholijke Nederlandsche Stemmen*; vergelijk hoofdstuk 18, noot 304.
54 Wij vinden daarover niets in bedoeld tijdschrift.
55 Hendrik Takken overleed 14 februari 1838; VIERDE DEEL 468.

Zijnen Geest. Het vonnis van Orleans zal ik onder de berigten mededelen; ook heb ik door middel van de Moen een ander berigt uit de Narrateur.[56] Mogt de Almachtige u en uwe vrouw sterkte en kracht geven; voor uwe vrouw is die omstandigheid met uw kindje vooral treurig, maar het zal dat kind wel zijn in de schoot van onze lieven Heere Jezus.

Ik mag onder alles nog moed hebben. Het stukje van v.d. T. hoop ik u te zenden, maar kan het nog moeilijk missen.

Hoe moeilijk is Gods Woord te gebruiken als het zwaard des Geestes, ja hoe moeilijk, als God ons geen geloof schenkt, ondervond ik gisteren toen ik dat Woord, in mijn beroep als advokaat moest spreken, tegen een schatrijken overspeelder,[57] die zijn vrouw en negen kinderen verlaten hebbende hier met eene hoer leeft, en met die hoer dagelijks dat Woord leest, en mij van de verzekering zijns geloofs sprak. Tegen den duivel en zijn werk is alleen dat Woord bestand. De man beriep zich op zijne onmacht en op Smijtegelt.

Deze avond is de gemeente bij elkander geroepen tot verkiezing van ouderlingen. Ik vrees, dat de meesten zullen wegblijven. Maar ook dit zal medewerken ten goede. Wormser schrijft mij over het gedrag van Dom. van Velzen te A. - Ik kan daarin niets zien dan dwaling en doordrijvende hoogmoed. De Heer vernedere ons voor Zijn heilig aangezicht en zegene alle onze beproevingen. Dan zal het wel zijn. Groet uwe vrouw en alle de vrienden...

P.S. De toespraak aan de Utrechtsche gemeente heb ik nog eens met genoegen gelezen. Ik ben het geheel daarmede eens.

155. Scholte, Utrecht 19 februari 1838

De Heere heeft onze Maria tot zich genomen; Vrijdag avond tegen 9 uur is zij zachtkens ontslapen.[58] Onder haar sterven was mij gedurig in het hart Psalm 122 vs. 1, 2 en het was mij goed wat de Heere deed; mijne vrouw is stille. Ik moest gister avond juist over den 7den Zondag prediken. Gisteren morgen was mijnen text 1 Cor. XV, 1, 2. Het schijnt dat de prediking invloed heeft op de gemeente, doch de vruchten zullen het moeten bewijzen. Ik ontmoet maar weinig menschen waarmede ik eens goed uit het hart spreken kan. In dit opzicht moet ik wel zuchten met den Psalmist ‘Den morgen ach wanneer’. Evenwel mag ik het werk met lust verrigten ziende op Hem die Zijn Woord niet ledig zal doen terugkeeren. Wij moeten door veele verdrukkingen ingaan in het Koningrijk

56 We vinden - mogelijk door plaatsgebrek - over deze zaken niets in *De Reformatie*; vergelijk noot 54. Althans de plaats Orleans en de naam van het blad *Le Narrateur religieux* (Kluit, *Het Réveil* 312) worden niet genoemd.

57 Bedoeld is Joan Frederik van Oordt (1787-1856), Rotterdams zakenman en onder meer president van de rechtbank van koophandel te Rotterdam (1830-1832). Op 50-jarige leeftijd verliet hij zijn vrouw en kinderen en vestigde zich achtereenvolgens te 's-Gravenhage en te Haarlem (1855). Van Hall gebruikt voor zijn ‘vriendin’ wel een zeer krasse term. Men zie voor hem J.J. Hooft van Huysduynen. *Genealogie van het geslacht Van Oordt*, Rotterdam 1963, en hoofdstuk 20.

58 Vergelijk hoofdstuk 18, noot 265.

der hemelen, en er moeten ergernissen koomen opdat de oprechten openbaar worden. De schuddingen die overal bespeurd worden moeten medewerken tot loutering der gemeente. Als de Heere mij maar genade schenkt om niet moedeloos te worden, dan zal het mij wel zijn wat Hij doet, want het is dikwijls een ander die zaait en een ander die maait; beiden dienen zij echter den landheer. Als wij nu maar weeten medearbeiders Gods te zijn dan is de bediening heerlijk. Ik heb ook iets vernomen van de handelswijs van Ds. v. Velzen te Amsterdam.[59] Ik moet ook dat afkeuren, doch het kan voor den kerkeraad geen kwaad dat er tusschen beide eens goed geschud wordt. Ik heb gedurende mijne bediening reeds meermalen ondervonden dat de kerkeraden spoedig ja zeggen zonder goed begrip van zaken te hebben, en daaruit vloeit van achteren maar ellende voort.

Zulke menschen als v. Velzen brengen te weeg dat men naar eenen vasten Grond zoekt, en dan wordt de overtuiging vast en het handelen gaat gemakkelijker. Het is wel niet aangenaam voor Wormser die door den Heere gebruikt wordt om de kerkeraad van Amsterdam te leiden, maar ook voor hem kan het geen kwaad; de zelfvoldoening kruipt zoo ligt in onze harten. Door zulke botsingen leeren wij meer practicaal dat het de Heere is die de wasdom geeven moet, daardoor wordt ons oog op Hem gerigt, terwijl er anders veel gevaar is om bij de bemoeijingen met uiterlijke dingen der gemeente, onze eigen geestelijke behoeften te vergeten. Woensdag moet ik naar Amsterdam om het lijkje van onze Maria in ons familiegraf bij te zetten,[60] dan spreek ik wellicht Ds. v. Velzen nog wel en zal nog wel het een en ander moeten hooren. Wees zoo goed en zend mij als het kan tegen Donderdag of Vrijdag te Amsterdam een voorschrift hoe ik een stuk moet stellen waarbij de drukkerij van **Hamelau Takke**[61] de onze wordt onder voorwaarde dat hij dezelve zal gebruiken tegen de betaling van *f* 250 jaarlijks, en dat hij de zelve altoos terug kan vorderen tegen betaling van *f* 5000. Ik heb geschreven dat hij mij een lijst zou geven van het materieel der drukkerij om dat in dat stuk in te lasschen. Den 6n of 7n Maart kunt gij disponeren over hetgeen gij buiten de toegezonden wissel van *f* 600 begeerd; als ik te vooren maar opgave heb van de som.

Wanneer er eens weder een derde pink moet weezen wil Mevr. Zeelt er ook wel een aandeel in nemen.

59 GKA, inv. no. 2. Notulen 9 februari 1838. Ouderling H.H. Middel deelt mede dat ds. S. van Velzen bezwaar heeft in de kerkeraad te komen ‘alzoo Z. Eerw. heeft vernomen, dat dezelve vooralsnog de Utrechtsche kerkeorde niet heeft aangenomen’. (Bedoeld is de kerkenorde van de Synode, Utrecht 1837). Notulen 13 febr. 1838: Ds. van Velzen heeft bericht niet in de gemeente te willen werkzaam zijn voor de Utrechtse kerkenorde is aangenomen.

60 Nadere gegevens werden niet gevonden. Het graf is geruimd; ook kon niet worden nagegaan waar het was gelegen; vergelijk J.H. Kruizinga en J.A. Banning, *Amsterdam van A tot Z*, Amsterdam 1966, 51-52.

61 J.J. Hamelau Tacke is vermoedelijk een kleine drukkerij geweest te Amsterdam omstreeks 1836. Volgens een geschreven mededeling in het exemplaar aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, drukte Hamelau Tacke hetdoor H. Höveker uitgegeven werk: John Newton, *Omicron - Brieven over verschillende onderwerpen (vertaald door M.J. Chevallier)*, Amsterdam 1836. Verdere gegevens over genoemde drukkerij werden niet gevonden.

Den 5 den Maart moet ik weer te Amsterdam zijn en daarna hoop ik dat mijnen weg gerigt zal zijn naar uwe streken. Ik ben nu bezig een stukje voor de gemeente op te stellen betrekkelijk de opvoeding der kinderen.

Wellicht zal ik het weder laten drukken zoo als het voorige dat ik u toezond, hoewel wij op den duur zulk eene manier van bekendmaking aan de gemeente niet zou[62] uithouden.[63]

De Heere zal echter zorgen.

In deeze week zal denkelijk de predikatie wel koomen. Ik hoop er spoedig weer een gereed te maken. Voor het volgend nummer der Ref. zal ik wel weder bijdragen ontvangen van broeder **Lothes.**[64] Mij dunkt wij mochten hem wel een present exemplaar geven. Daar ik aan(uw) toestemming hiertoe niet twijfel zal ik het Höveker maar opgeven. Ik ben verblijd dat de Heere u ook in uwe practijk werk geeft. Het geen gij mij schrijft is verschrikkelijk; van harte wensch ik u toe dat de Almachtige God u mooge aangorden om Zijn recht tegen zulk eenen Goddeloozen krachtiglijk te handhaven. Mocht deezen weg voor de verlatene een werktuig zijn om haar den Heere Christus als haren man te doen kennen. Ik verlang van Zaturdag avond iets te hooren. Groet uwe vrouw en de broeders ook van de mijne. De Heere zij u in en tot alles nabij, en doe u Zijne zaligheid smaken. Gedenk in uwe gebeden aan...

156. Van Hall, 's-Gravenhage 22 februari 1838

Na lang aarzelen is eindelijk gisteravond[65] de gemeente alhier tot een besluit gekomen en het lot der bediening is op eene bijeenkomst waar acht ledematen[66] tegenwoordig waren, met vijf stemmen tegen twee, want een der leden vond zich bezwaard om mede te stemmen, op mij gevallen.

Zoo ben ik dan tot ouderling gesteld en hoewel ik voor mij zelve genoegzame zekerheid heb, dat ik door den Heere daartoe gezet ben, bevind ik mij nu in de toestand van iemand, die twee groote bergen van zwarigheden voor zich heeft, die zoo de Almachtige ze niet effen maakt voor mij onoverkomelijk zijn. Bid voor mij waarde broeder! God de Heilige Geest ondersteune en sterke mij, om een dienstknecht Jesu Christi te zijn in dezen bozen tijd, en tegen den opstand in van ons zondige vleesch.

62 zullen?

63 GKU, Notulen kerkeraad 1835-1840; 13 februari 1838, Art. 3: 'Mededeeling gedaan van een verzoek van J. van 't Hooft te Leiden belangende zijn zoon van 12 jaren, tot opleiding en onderwijs in de waarheid. Ds. Scholte heeft voorgesteld tot eene opwekking in de Gemeentens, om ouders en voogden opmerkzaam te maken op het onderwijs in de scholen; dit is algemeen goedgekeurd en bepaald en zal in druk worden uitgegeven' Wij kennen het stuk niet. Wel bevat *De Reformatie* III (1838) 308 - een bekendmaking over het onderwijs van een 'jongeling' etc.

64 Hieruit blijkt onzes inziens dat P.W. Lothes te Utrecht (VIERDE DEEL, register) de schrijver is geweest van de stukken over Rabaut. Vergelijk noot 47.

65 Woensdag 21 februari 1838.

66 Midden 1839 telt de gemeente 52 zielen, onder wie 21 kinderen. (blz. 271) We mogen aannemen, dat op het tijdstip van de verkiezing de gemeente ongeveer 16 manslidmaten omvatte.

Hiernevens het verzochte concept-contract van verkoop. Ik zou u volstrekt aanraden het te laten registreeren, dewijl het anders tegen derde crediteuren niet geldig is. Daarom heb ik ten einde de kosten, die tog altoos wel ongeveer *f* 70 zullen bedragen te besparen, het contract van réméré[67] en van verhuuring, waarvan de registratie niet zoo noodzakelijk is afzonderlijk gesteld.

Ik heb het boven alle beschrijving drok met zeer moeilijk werk, zoodat mijn hoofd een weinig zenuwachtig is. Houdt het mij daarom ten goede, dat ik zoo kort schrijf. Hartelijk verlang ik dat gij spoedig eens overkomt. Op Woensdag den 7den Maart aanstaande is de Classikale vergadering bepaald om te **Schiedam** gehouden te worden. Zoudt gij daarbij ook nog kunnen adsisteeren. Vaar van harte wel. Uw kindje is gelukkig. Wij zwoegen in deze woestijn en tog is God ons genadig. 'De verlossing zal uit Sion komen en Hij zal de goddeloosheden afwenden van Jacob'. Groet uwe vrouw en alle de broeders.

157. Scholte, Utrecht 1 maart 1838

Gij zult zeker reeds lang eene brief van mij verwacht hebben; het is mij echter onmogelijk geweest u eerder te schrijven. Van alle kanten had ik hier moeite en zorg. Hier in de Gemeente heeft de openbare kerkeraadsvergadering ten gevolge gehad dat een lid der gemeente welke twee avonden de gesprekken over de prediking had aangehoord, een doorwrochte brief in de vergadering van Dinsdag voor 8 dagen gezonden heeft[68] waaruit een besluit des kerkeraads is voortgekoomen om de manslidmaten die ten H. Avondmaal zijn toegelaten op te roepen om in de volgende kerkeraadsvergadering te koomen. Dit is Dinsdag geschied; ik ben na het gebed begonnen met de lezing en korte verklaring van Hand. 1, waaruit de gemeente opmerkte 1° De zekerheid van Christi opstanding en hemelvaart en de daardoor zekere verwachting van den Trooster den H. Geest. 2° Het gevaar van Christi discipelen tot vleeschelijke gezindheid en ongeoorloofde indringing in zaken die de Heere voor zich behouden heeft. 3° De werkzaamheid der Gemeenten na[69] de vermaning der engelen **a** Zij kwamen bijeen om te bidden **b** Zij waren bezig in de bezorging van datgene wat naar 's Heeren Woord moest geschieden nam. de verkiezing van een opziener in de plaats van Judas. 4° Het schrikkelijke om als een geveinsde onder Gods volk te verkeeren gelijk Judas. 5° Dat iemand het lot der bediening van Gods weege ontvangen kan, hoewel hij zelf een geveinsde is,[70] en dat daarom ook de Gemeente verpligt is, een iegelik die wettelijk tot eenig(e) dienst in de Gemeente geroepen is als zoodanig te erkennen tot dat de Heere door Zijne

67 recht van terugkoop. Deze passage handelt vermoedelijk opnieuw over de drukkerij van 'Hamelau Takke'; vergelijk de vorige brief en noot 61. Nadere gegevens ontbreken.

68 GKU, Notulen kerkeraad 20 en 27 febr. 1838; er is een brief ingekomen van P.W. Lothes (vgl. noot 64).

69 naar?

70 Scholte bracht onzes inziens de oppositie van ouderling H.G. Klijn wel op een zeer hoog niveau.

Opperregering de geveinsde openbaar maakt 6° Dat de openbaarwording van de geveinsde geen teken is ten kwade maar ten goede. Daarop heb ik nogmaals het bezwaar van **Klijn** over mijn predikwijze voorgedragen uit de notulen. **Klijn** heeft de door hem aangehaalde plaatsen uit den Bijbel en uit de Dord(t)sche leerregels voorgelezen; vervolgens heb ik de brief van de broeder **Lothes** voorgelezen, en toen aan de vergadering bekend gemaakt dat volgens besluit des kerkeraads de leden nu opgeroepen waren om door **Ja** of **Neen** te beantwoorden de vraag of zij instemden met het bezwaar door den Ouderling voortgebracht tegen de predikwijze van Ds. Scholte. Na eene ernstige vermaning tot oprechtheid en herinnering dat de Heere zoo als wij gehoord hadden de geveinsden schrikkelijk straft, ging ik over tot de opneming der stemmen. Twee beleden onkundig te zijn om iets te kunnen zeggen. Twee hadden wel geene aanmerkingen op de predikwijze doch meenden toch grond van vermoeden te hebben dat het bezwaar van den ouderling gegrond was, en alle de overigen beleden volmondig dat zij de bezwaren volstrekt ongegrond oordeelen en in geenen deele met het bezwaar van ouderling instemden.[71] Nu is Klijn knorrig, verdrietig; hij wil niet meer oefenen en is gister avond dan ook begonnen met lezen enz. Gij kunt dus hieruit zien dat de weg met doornen bezaaid is. Daarbij komt de stemming des gemoeds oVer de kerkelijke regering van Ds. van Velzen en van Raalte.

Inleggende brief[72] zal u tevens een bezwaar van v. Raalte doen kennen dat u raakt. Gaarne zou ik zien dat gij een kort opstel gereed maakte voor de **Ref.** over de woorden **Zalig zijn die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid want zij zullen verzadigd worden.** V. Raalte schijnt ook zalig te willen spreken die niet weten dat zij hongeren en dorsten, en dat is een groote misvatting. Hij die waarlijk hongerd en dorst, diens honger en dorst mag bestreden worden; als hij die behoefte heeft zal hij die ook kennen, is dat het geval niet dan kan niemand op aarde de plaats uit Matth. V op hem toepassen. Hij zal de behoefte moeten kennen zal hij in waarheid na de verzadiging die ons beloofd is kunnen jagen en daarom bidden. Ik zou hierom ook niet gaarne zien dat V.R. iets gereed maakte, want als wij het niet kunnen plaatsen is het nog al erger. Het begin van de brief betrefd een verzoek door mij gedaan ten gevolge van eene brief uit Urk dat v. Raalte voor mij die gemeente zou bezoeken, dewijl hij er kort bij is, en ik er eene verre reis voor zou moeten doen. De toekomst wordt meer en meer donker voor ons verstandelijk oog, maar dit mag ik betuigen dat het mij in het geloof goed is, want daardoor mag ik op grond van 's Heeren eigen Woord vertrouwen dat Hij Zijne gemeente bouwen zal, en al ons eigen werk afbreken. Ik ben bereid gemaakt om te volgen maar heb behoefte om klaarheid in den weg dien ik gaan moet. Ik wensch echter genade te ontvangen om, in niets vooruit te loopen, maar mijne gedachten gevangen te leiden onder de gehoorzaamheid

71 GKU, Notulen kerkeraad 27 febr, 1838, art. 3 en 4. Scholte vermeldt niet, dat tijdens de vergadering J.L.J. van Nieuwkasteel zich fel tegen zijn preekwijze keert. (VIERDE DEEL 258)

72 We kennen deze brief van A.C. van Raalte aan Scholte niet. Wèl werden bewaard brieven van eerstgenoemde, gedateerd 10 december 1837 en 18 februari 1839; DERDE DEEL 168-171.

des Geloofs. Hoe het dan ook gaa het zal goed zijn. Meer en meer word ik overtuigd dat de tegenswoordige manier van werkzaam te zijn voor mij niet goed is. Altijd ben ik bezig, ik verlies tijd en krachten, en kan daarmede nog onmogelijk alles doen wat de gemeenten verlangen. Eene meer bepaalde vestiging zou mij wenschelijk voorkoomen, dan zou er welligt ook gelegenheid zijn tot opkweeking van aankoomende Herders en Leeraars.

Ik hoop echter de Heere te laten zorgen. Ik zal zien hoe het in de volgende week de weg is; als ik de gelegenheid kan vinden zou ik aanstaande Dinsdag avond met de dilligence van Amsterdam na u toe koomen om Woensdag mede te gaan naar Schiedam; dan kondet gij op die vergadering bevestigd worden, of zoo wij Woensdag vroeg genoeg terug zijn in de gemeente.[73] Zoo dit de weg was konden wij dan tevens des Heeren Avondmaal houden. In allen gevalle zou ik u raden om om aanstaande rustdag in de bijeenkomst af te lezen een iegelijk lidmaat die tegen de benoeming gegronde bezwaren heeft dezelve voor Dinsdag avond schriftelijk opgeeft, of anders Woensdag ter Class. vergadering te Schiedam verschijne, dewijl anders de bevestiging wellicht op die vergadering voortgang zal hebben. Ik ben verheugd dat men eindelijk tot eene keuze is overgegaan en dat het lot der bediening op u gevallen is, welke bergen van zwarigheden er ook voor u moogen zijn, de Heere zal er u over helpen. Zijne genade zij u genoeg; mocht het Hem behagen u ook te brengen tot de dienst des Woords en der Sacramenten, doch ook dat moet Zijn werk zijn en niet het onze. Zoo ik kom moet ik donderdag weer weg want ik zou zoo de Heere wil Vrijdag naar N-Holland gaan om de gemeenten te bezoeken.

Ik zend u hiernevens een brief c.a. van Bunschoten; wees zoo goed en maak daaruit een berigt voor het volgend nummer, en zoo het goed is dat de verongelijkten een request aan de Staten Generaal zenden, dan zult gij voor hen wel een voorschrift opmaken.[74] Zou het ook goed zijn dat ik wegens de zeldzame opsluiting[75] iets deed? De overzage van de wijzigingen in het C(ode) P(énal) kan aanleiding tot discussie geven, waarvan eenig gevolg gezien wordt. Hiernevens eene predicatie. Wees zoo goed inleggende aan **Hogend** (orp) te doen geworden. Schrijf mij s.v.p. met omgaande post hoeveel geld gij nog van mij moet hebben, en wanneer het volgende, dan zal ik het zoo ik kom medebrengen van Amsterdam.

Mijne vrouw gaat vooruit doch heeft nu een zeer dik been. Ik heb eene oproeping ontvangen voor de schutterij; men heeft mij opgeschreven. Ik ben echter nog niet ingeschreven en moet eene nadere oproeping afwachten. De regering heeft na correspondentie met die van Gorcum, mijn domicilie alhier erkend, en nu wil men mij Schutter maken.[76]

73 Van Hall werd, naar we reeds zagen, woensdag 7 maart 1838 door Scholte bevestigd als ouderling. (blz. 268-270)

74 *De Reformatie* III (1838) 245-247. Allerlei bijzonderheden omtrent de vervolging der Afgescheidenen te Bunschoten.

75 Vergelijk noot 16.

76 Vergelijk EERSTE DEEL 60-61.

Brummelkamp is ernstig werkzaam met het beroep naar Amsterdam. Hebt gij Arnold, Eerste Christenen,[77] reeds nagezien. Hiernevens een brief van Ds. Meerburg met het verzoek.[78] Groet uwe vrouw hartelijk van mij en mijne vrouw. Groet alle de broeders. De Heere onze God zij u nabij en goed en maake u door Zijne genade bekwaam om ook in de nieuwe bediening een arbeider te zijn die niet beschaamd wordt. Gedenk in uwe gebeden aan uwen...

158. Van Hall, 's-Gravenhage 2 maart 1838

Zoo even ontvang ik uwe brief, waarnaar ik reikhalzend uitzag. Ik zit te zwoegen in een pleijdooij zoodat ik slechts even tijd heb om u te antwoorden, daar zoo straks de post vertrekt. Ik moet nu nog van u hebben *f* 333,01, en met half April 1200 d.i. 60 pc.; de overige 25 pc. d.i. *f* 500 met 1 Jan. aanstaande. Hartelijk verheugd mij uwe overkomst. Er is een bezwaar dat ik over die ongelukkige adulterie zaak beloofd heb Woensdag avond te Rotterdam te zullen komen (sub rosa bij Mevr. Van Oordt[79]). Schrijf mij s.v.p. per omgaande of gij Maandag avond kunt komen. Anders zal ik het er na trachten te schikken. De Heere schenkt mij zoo veel als ik oogenblikkelijk nodig heb. De oproeping zoo iemand bezwaren had tegen de class. vergadering is reeds l.l. Zondag gedaan. Mij ontbreekt niets dan een dankbaar en onderworpen gemoed.

Houd goede moed waarde broeder. Het einde zal goed zijn. Op 's Heeren berg zal het voorzien worden.

In haast. Groet de broeders.

159. Van Hall, 's-Gravenhage 5 maart 1838

Deze dient slechts om u te zeggen, dat ik er alles op geschikt heb om Woensdag avond van Schiedam naar 's Hage te retourneeren, dat de gemeente hier zeer verlangd, dat het avondmaal alsdan te 's Hage wordt bediend even als ik zelve, zoodat ik u stellig morgen Dinsdag avond hier verwacht, zoo de Heere wil. Gij schrijft mij met eene diligence te zullen komen die ten ½ 9 van A. vertrekt, maar lieve vriend, weet gij wel, dat gij dan 's nachts ten 2 uure aankomt. Kom dus liever met die van ½ 5 of vroeger.

Donderdag hoop ik met u naar Amsterdam te retourneeren, alwaar ik Vrijdag

77 In *De Reformatie* III (1838) 264-278, verscheen een artikel 'Nog iets over het ambtsgewaad der predikanten'. Het werd geplaatst op verzoek van ds. G.F. Gezelle Meerburg, en bevatte enige passages uit 'Godfried Arnold, Ware afbeelding der eerste Christenen'. Bedoeld is Gottfried Arnold, geboren Annaberg, Saksen, 1666, overleden Perleberg 1714. Het hoofdwerk van deze Duitse godgeleerde, historicus en dichter van piëtistische stempel is *Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie von Anfang des N.T. bis 1688* (1699-1700). Daarnaast schreef hij *Die Erste Liebe d.i. Wahre Abbildung der ersten Christen nach ihrem lebendigen Glauben und heiligen Leben* (1696). Het is niet duidelijk of Gezelle Meerburg heeft geput uit de Duitse uitgave of Nederlandse vertaling (Amsterdam 1770).

78 Men zie de vorige noot.

79 Vergelijk noot 57.

noodzakelijk wezen moet.

Ook mijn ligchaam is zeer zwak, maar van binnen is alles wel. Groet de broeders.

P.S. Over alles mondeling nader.

160. Scholte, Utrecht 19 maart 1838[80]

Hiernevens u besteld exemplaar van de Handelingen der Synode; verzoeke inleggend pakje aan Golverdinge te geven om het bij gelegenheid te bezorgen. Ik ben zeer zenuwachtig. Het N. Hollandsche reisje waarop ik veel gedaan en weinig geslapen heb heeft mij zeer vermoeid. Gisteren heb ik echter tweemaal kunnen prediken over Ephes II, 10 en den 11 den Zondag van de Catechismus. Ik heb zoo even een brief van mijne familie gekregen waardoor ik genoodzaakt ben om heden avond nog naar Amsterdam te vertrekken. Vrijdag hoop ik terug te koomen. Ik zie weinig kans veel voor de Reformatie te kunnen werken. Aan Höveker heb ik Zaturdag een stukje gezonden van Lothes naar Rochat over het lezen van Gods Woord, ongeveer 8 pagina's. Het eerste stukje dat ik van dien broeder had kan niet geplaatst worden. Zoo dat er nu naar mijn weten is 1° over het jus patronatus[81] 2° levensschets van **P. Rabaut**[82] 3° over het lezen der H. Schrift.[83]

In No. 11 van de **Semeur** zult gij een berigt uit Engeland vinden dat in de Ref. diend geplaatst te worden; het is eene opgave eener vergadering van 300 predikanten te Londen gehouden om te beraadslagen over de vervolging in Holland. Gij zult dat Nummer wel kunnen bekoomen.[84]

Zoo ik te Amsterdam nog iets kan gereed maken zal ik 't doen. De manier van werkzaam te zijn begint mij hoe langer hoe moeilijker te worden, ik verlang dat de Heere mij de weg duidelijk zal maken; want ik zie allerduidelijkst dat ik veel meer ten nutte van de gemeenten zou kunnnen werkzaam zijn, wanneer mijn tijd beter geregeld was; dit kweld mij in de laatste tijd grootelijks. De gedurende overspanning op reize wordt gewoonlijk gevolgd, wanneer ik weer stilte heb, met dofheid, zoodat ik dikwijls zit te kijken als een klein kind. Wanneer ik mij zelf in de gemeente beschouw dan ga ik bedrukt daarheen; de Satan heeft het echter nog nooit zoo ver kunnen winnen dat ik de hoop heb opgegeven. Het wordt krachtiglijk bewezen dat zijne vurige pijlen op het schild des geloofs uitgebluscht worden. Wanneer ik het Evangelie des Koningrijks mag verkondigen dan schep ik menigmaal lucht en is de prediking mij zelf tot opbeuring. Maar wanneer ik in het dadelijk leven der gemeente terugkeer dan moet ik dikwijls in het harte uitroepen ‘wie heeft onze prediking geloofd en aan wie is

80 Het origineel vermeldt 1837, maar uit meer dan één gegeven (Lijst der texten, *De Reformatie* etc.) blijkt overduidelijk, dat de datering moet luiden 19 maart 1838.
81 *Reformatie* III (1838) 189-196.
82 *Idem* 197-211.
83 *Idem* 211-222.
84 *Idem* 244-245, ‘Extract uit den Semeur, 14 Maart 1838’.

de arm des Heeren geopenbaard'. Het schijnt als of de Satan gedurig werkzaam is om het Woord Gods leugenachtig te maken in hen die zich naar de naam des Heeren noemen. Daarbij koomen dan die ellendige verdeeldheid over Synode en K. Ordening; en het schijnt dat als er verdeeldheid is dat ik er altoos in betrokken moet worden. Ik heb de verkorene Kerkeraadsleden niet kunnen bevestigen uit hoofde hunner tegenstand om de bediening te aanvaarden.[85] Te **Hoorn** is het wel, te **Andijk** is de menigte geheel in de war en het is te vreezen dat hetgeen aldaar bijeengebracht is, van zelve zich weer zal ontbinden. Ach broeder wanneer het vaste fundament niet lag, waar zou het dan heen. Hij echter die het gelegd heeft is de levendige God, Hij zal zijne beloften gewisselijk vervullen, al schijnt het voor ons ook nog zoo onmogelijk. Mochten wij door alles wat ons omringd maar meer in waarheid leeren letten op de vermaning onzes Heeren tot zijne discipelen 'Maar zijt gijl. gelijk de dienstknechten die op hare Heere wachteden'. Ik ondervind dagelijks dat ik groote behoefte heb aan vermeerdering van geloof.

Ik merk uit uwe brief dat ook gij ondervinding hebt van den strijd maar ook van de almacht des Heeren. Hij zal het verder wel maaken. Dit is zeker, de strijd tegen Gods vijanden in het hart is een gewis teken dat wij onder eene andere banier dienst te hebben dan die onder des Satans. De God Jacobs beure u in een hoog vertrek en geve u licht, wijsheid en kracht om steunende op Hem die de Getrouwe en Waarachtige getuige is voort te gaan op den door Hem verordineerden weg. Het lichaam der zonde zal eenmaal en wie weet hoe spoedig van ons genomen worden. Mijne vrouw gaat merkelijk in gezondheid vooruit, doch ook bij haar is soms murmureeren tegen den weg, en dat is niet te verwonderen. Zij is echter niet als Jobs wijf, maar heeft integendeel zelve gevoel van de verkeerdheid en murmureering. Brummelkamp heeft voor Amsterdam niet bedankt, doch zijne aanneming betekend niets.[86] Meerdere bemoeilijking zou daaruit ontstaan. Ik weet echter het antwoord der Amst. kerkeraad nog niet. Nu broeder nogmaals van harte toegewenscht de genade, vrede en blijdschap des H. Geestes te midden van de strijd, ziende op den Oversten Leidsman en Voleinder des Geloofs. Groet uwe vrouw ook van de mijne. Groet de broeders.

161. Van Hall, 's-Gravenhage 23 maart 1838

Ongeveer samenvallend met het tijdstip van de bevestiging tot ouderling, gaat het met de gezondheid van Van Hall bergafwaarts; hij heeft nog slechts enige maanden te leven...
Zijn brieven, te beginnen met zijn vorige, gewagen bij herhaling van

85 Betreft de Noord-Hollandse gemeenten Andijk en Hoorn. Men zie ook DERDE DEEL 265-276, 317-320 en de daar genoemde literatuur. Met name de gemeente te Andijk werd de eerste jaren na 1834 verscheurd door de dwaalgevoelens van Pieter Kooiman en Jan Mazereeuw.

86 Brummelkamp bedankte uiteindelijk, nadat de Amsterdamse kerkeraad bezwaar had gemaakt tegen de voorwaarde van eerstgenoemde te Hattem te zullen blijven wonen; DERDE DEEL 94.

zwakte naar het lichaam, vermoeidheid, koorts; zij worden gemiddeld ook korter. Het handschrift verliest in de laatste maanden veel van zijn oorspronkelijke vastheid.

Het doet mij hartelijk leed, dat ik vermoeid zoo als ik ben, en nog veel moetende doen, u slechts even zeggen kan dat ik redelijk wel ben, en ofschoon zwak naar het lichaam, goede moed heb in den Heere!

De vruchten die wij nu niet zien zullen later openbaar worden. Ons zij het genoeg voor zulk eene Heere te arbeiden, al mogen wij ons niet verheugen in het **zien** der oogst.

Aan Höveker heb ik de plaats uit Godfried Arnold gezonden, genoeg voor het 3de vel en nog iets meer.[87]

Gisteren waren Bousquet en Henriet[88] bij ons - dit was recht verkwikkend. - Ooms is terug; ik heb hem met genoegen gesproken. Hij gaat zich te Rotterdam neerzetten.

Het is of ik in de zaak van Van Oordt[89] tegen den duivel te kampen heb.

De Heere is een krijgsman. Hij verlaat mij niet.

162. Scholte, Amsterdam 24 maart 1838

Daar de tijd voor de Reformatie nog kort (is) zoo is het vriendelijk verzoek om de berigten die gij hebt, vooral ook dat van Bunschoten.[90]

In de voorleden week is er weder een broeder die te Amsterdam was door een diender opgepakt en naar de gevangenis gebracht zonder dat hij wist waarom. Ik verwacht van dit laatste echter nog naauwkeurige tijding en kan dus in de volgende maand geplaatst worden.[91] Ik ben zeer vermoeid, morgen ochtend ten ½ 5 uur hoop ik weder naar Utrecht te vertrekken. Het is hier redelijk wel. Er moeten nog eenige pagina's copie zijn. Als gij ook nog het vervolg van **veroordeling** gereed had zou het goed sluiten.[92] Ik tob zeer met mijn lichaam doch onder alles mag ik op den Heere vertrouwen dat Hij het wel zal maken. Ik hoop spoedig iets van u te hooren. Groet uwe vrouw en de broeders. De God Jacobs zij uwe sterkte.

in haast

163. Van Hall, 's-Gravenhage 27 maart 1838

Ik leg sedert gisteren avond met zenuwachtige koortsen ten gevolge van

87 Vergelijk noot 57.
88 A.E. Dudok Bousquet en zijn echtgenote Henriette M. Chabot, te Zaltbommel.
89 Vergelijk noot 57.
90 *De Reformatie* III (1838) 245-247.
91 *Idem* 246.
92 *Idem* 291-298 (mei 1838): 'Veroordeeling en verachting.'

overspannig den meesten tijd te bed, maar bevind mij reeds beter als gisteren. De natuur schreeuwt om rust; ik zal een paar dagen zitten suffen en hoop dan beter te zijn.

God heeft in de zaak van Van Oordt[93] groote dingen gedaan, ten goede van een verlatene vrouw en negen kinderen, en ik mag juigchen in den Heere daarin als instrument te zijn gebruikt. Bijzonderheden nader.

Voor de berigten, ook uit de Semeur, heb ik gezorgd. Schrijf mij spoedig zoo gij kunt.

164. Scholte, Utrecht, 30 maart 1838

Ook ik ben sedert mijn laatste verblijf in Amsterdam niet wel, door de overspanning der zenuwen, doch ik leg niet, maar zit tusschen beide geheel dof ter neder. Tusschen beide heb ik echter nog gelegenheid om iets te doen. Van harte wensch ik dat de Heere u spoedig weder oprigt. Hoewel het ons toeschijnt dat zulke ternederlegging ons hinderd, is het evenwel een weldaad van den Heere, die ons daardoor dwingt tot rust die wij naar onze wijsheid zelve niet kenden. Ik heb mij verheugd dat de uitslag in de zaak Van Oordt gunstig is voor de vrouw en kinderen. De strijd die gij in die zaak ondervonden hebt zal daardoor wel beloond zijn.

In de bediening ontmoet ik ook veel strijd door middel van menschen.

De handhaving van het recht onzes eeuwigen Konings, onder welke vorm wij dit ook voorstaan, kan echter niet anders als tegenstand vinden.

Hoewel diep ellendig en jammerlijk in mij zelve, mag ik echter tot nog toe het oog op den Heere gevestigd houden. Het ontbreekt (niet) aan eene menigte overleggingen des vleesches en des verstands ten einde mij te onttrekken; tot hier toe mag ik die echter alle gevangen leiden onder de gehoorzaamheid des geloofs. Het valt echter moeijelijk om met de kennis van eigen volslagene ellende in alles, bij de hatelijke aanvallen van buiten niet geslingerd te worden, en toch de Heere is de getrouwen VerbondsGod die niet zal laten varen de werken Zijner hand. Als ik vat heb aan het Woord dan is het mij gemakkelijk genoeg, doch als de bedenkingen des ongeloofs te voorschijn koomen dan is het moeilijk. Alles is echter alzoo verordineerd dat de raad des Heeren bestaat tot in eeuwigheid, en dat wij in alles overtuigend leeren, dat niet wij maar Hij zelf de beheerscher is van Zijne gemeente en van de geheele wareld. De uitzichten voor de gemeente zoo als die zich tot nog toe vertoont zijn mij donker wat het vleesch aangaat; naar de regel van Gods Woord moet er zwaardere beproeving koomen, hoe die dan ook zijn mooge, zal de gemeente in waarheid bloeijen in geestelijke wasdom. Van welke aard die echter zijn zal weet ik niet; ik mag echter eene bereidvaardigheid des gemoeds bij mij bespeuren om den Heere te volgen en zoo wel in tegenheid als in voorspoed, als ik maar weten mag in Zijnen weg te zijn. Wanneer zoudt gij in April het best de Provinciale Vergadering te Dordrecht

93 Vergelijk noot 57.

kunnen bijwoonen. Wij dienen toch de onderscheidene kerkeraden eens bij elkander te hebben om over het een en ander te spreken.

Ik weet niet of Brummelkamp nog nader in beraad is over het Amsterdamsche beroep. Dit heb ik wel uit zijne brieven opgemaakt, dat hij het een groot eind wegs met van Velzen eens is. Ik heb echter hoope dat eene nadere overweging der zaak[94] wel verandering zal teweeg brengen. V. Velzen is door de laatste brief der Amst. Kerkeraad geensints tot andere gedachten gebracht, maar blijft zijn gedrag te Amsterdam goedkeuren, en heeft in een antwoord aan die broeders eene verklaring in zijnen geest overgezonden over Handel. XV.[95] Er is geloof noodig om in alle de worstelingen vast te houden aan de beloftenissen en niet te twijfelen; en in de bijzondere omstandigheden hebben wij grootere behoeften om met de discipelen te vragen 'Heere leert ons bidden'. De Heere toch heeft zelf gezegd al wat gij bidt, is het dat gij gelooft het zal u geschieden; en wederom al had gij een geloof als een mosterdzaadje en gij zeide tot deezen berg neemt u op en werpt u in zee het zou geschieden. Het is ons ongeloof waardoor wij den Heere buiten onze landpalen houden en waarom Hij niet veele wonderen onder ons doed. Het is ons ongeloof dat wij dikwijls zoo duister zijn in den weg. Och broeder smeeken wij den Heere dat Hij ons het geloof vermeerdere, het is de eenige hand waarmede wij den Almachtige kunnen aangrijpen en vasthouden ook als alles rondom ons duister is en stormt. Zijne hand richte u op en geeve u in Hem getroost ja verblijd te zijn.

Groet uwe vrouw ook van de mijne. Gedenk in uwe gebeden aan uwen u hartelijk liefhebbenden...

N.B. Ik heb inleiding voor de verzameling der stukjes over de regering en tucht der kerk naar Amsterdam gezonden; wellicht hebt gij het reeds ontvangen.[96]

165. Van Hall, 's-Gravenhage 2 april 1838

Van l.l. Maandag tot Zaturdag heb ik elke dag zware koortsen gehad die mijn ligchaam boven alle mate verzwakt hebben, zoo dat ik in de letterlijken zin des woords op mijne beenen niet staan kan. Mijne maag gaf daarbij alles weder. Maar Zaturdag heeft de Heere eene eenigsints gunstige verandering gegeven. Ik heb melk kunnen drinken en wat rijst gegeten, en geen koorts. Onder dit alles heb ik ondervonden, dat het geloof in de dorste woestenij kracht geeft. Bij eene vorige ziekte had ik in ongelovigheid levende een veel droeviger lot.

En nu beste broeder, dit schrijven is nog maar alles wat ik kan.

Mijne kindertjes zijn zwaar verkouden. Mijne Suze heeft veel te tobben.

Nu, de rechtvaardige zal door het geloof leven. Groet allen...

94 Betreft de reeds eerder genoemde zaak van kerkregering en kerkenorde.

95 GKA, inv. no. 2. Zowel de notulen van 23 februari als van 23 maart 1838 bevatten de vermelding dat er een brief is ontvangen van ds. S. van Velzen. De brief zal nader worden overwogen.

96 *De Reformatie* III (1838) 249-263: Kerkeördening.

P.S. Met moeite strompel ik van mijnen kamer naar beneden. Gij kunt dus wel begrijpen, dat het mij moeijelijk is te bepalen, wanneer ik eene prov. vergadering zou kunnen bijwonen.

166. Scholte, Utrecht 5 april 1838

Het eerste gedeelte handelt over de procedure tegen de diakenen Arie Baaijens en Teunis Boll te Doeveren, die zich afscheidden van de Hervormde gemeente aldaar. Terecht schrijf Scholte van een ‘lang gerekte zaak’. Zij betrof het feit, dat beiden door het Classicaal bestuur van Heusden (Hervormd) in 1837 een proces werd aangedaan voor de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch, waarbij van hen werd geëist terugbetaling van circa *ƒ* 560 door hen qualitate qua besteed uit de diaconiekas van de Hervormde gemeente te Doeveren in het tijdvak augustus 1834 tot maart 1835. Dit bedrag was gebruikt voor het bouwen van een schuurtje aan de Hervormde pastorie te Doeveren, destijds bewoond door ds. H.P. Scholte. Deze besteding was gebaseerd op een besluit van de kerkeraad te Doeveren van 4 augustus 1834, dus vóór de schorsing van Scholte en de andere kerkeraadsleden aldaar, waarbij de kerkeraad de diakenen machtigde tot het bovengenoemde aanwenden van diaconie-gelden. De rechtbank stelde bij vonnis van 23 november 1837 het Classicaal bestuur in het ongelijk.[97]

In het nu volgende stuk wordt gesproken over een appel in de Doeverense zaak bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage.[98]

Zoo op het oogenblik ontvang ik ingeslotene brief van Teunis Boll te Doeveren

97 Archief rechtbank van eerste aanleg 's-Hertogenbosch 1811-1838, inv. no. 133, Civiele vonnissen 1837 en 1838. 23 november 1838.
(Bewaarplaats thans: Rijksarchief Schaarsbergen.)

98 In het archief hooggerechtshof 's-Gravenhage (inv. no. 460 en 566) vinden we over deze zaak niets anders dan: ‘Nummer van de (civiele) rol 4690; De Herv. kerkgemeente te Genderen, Doeveren en Gansoijen, contra T. Boll c.s.; introductie 28 Mei 1838; pocureurs Francois/Clant. Na de distributie is in deze niets voorgevallen behalve dat admissie gratis is verleend aan de appellanten bij 's Hofs appointment van 14 Mei 1838 (1e Kamer)’.
De procedure voor het gerechtshof is niet doorgezet; vergelijk Bos IV, 301-302 (speciaal de noten 2 en 7). Evenwel werd na de invoering van de nieuwe rechterlijke organisatie per 1 oktober 1838, door het Classicaal bestuur van Heusden de zaak van de besteding van de diaconie-gelden gebracht voor het Provinciaal gerechtshof van Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch.
Dit stelde bij uitspraak van 10 september 1839 Arie Baaijens en Teunis Boll in het ongelijk, en stelde hen persoonlijk aansprakelijk voor de uitgaven gedaan voor het bouwen van het schuurtje; tevens werden zij veroordeeld in de kosten der procedures in beide instanties. Uitspraak en enige andere stukken: Archief Provinciaal gerechtshof van Noord-Brabant, inv. no. 25/5, Civiele vonnissen 1838 en 1839, 10 september 1839. (Bewaarplaats thans: Rijksarchief Schaarsbergen.) Men zie voor deze zaak ook Archief Classicaal bestuur Heusden, inv. no. 119, Copieregisters der uitgegane stukken 1833-1845, no. s 55,57 en 62. (Bewaarplaats Hervormde kerk Heusden.)

met de dagvaarding der andere diaken. Die langgerekte zaak zal dan nu voor het Hof te 's-Gravenhage gebracht worden, het betrefd het niet aannemen der rekening van diakenen tot op hunne afzetting door de Hervormden. In den Bosch zijn de Hervormden (veroordeeld) om de rekening zoo over te nemen, dewijl de diakenen voor hunne afzetting in hunne administratie moeten erkend worden. Wees dus zoo goed om te doen en te laten hetgeen noodig. Mr. Luijben heeft zoo als gij uit den brief zien zult de andere dagvaarding. Wanneer gij zelf zoudt moeten werkzaam wezen in deeze zaak zou er dan geen mogelijkheid zijn tot uitstel. Gij zult zelf wel brgrijpen dat het van belang is dat het Class. bestuur ook te 's Hage in het ongelijk gesteld wordt. De diakenen van Doveren zijn de eenige die met gevaar van alles, standvastig gestaan hebben tegen de vijanden, en daarom is men op hen zeer verbitterd en zou hen gaarna in ellende storten. Ik vertrek heden middag naar Amsterdam, denkelijk Zaturdag namiddag naar de Zaan, Maandag morgen weer naar Amsterdam.[99] Zoo gij dus met omgaande post onder couvert van Höveker schrijft, dan kan ik u antwoorden indien gij van mij eenige nadere inlichting verlangd welke ik kan geven.

Het acten boek waarin ook de oorkonde der administratie in geschil staat opgetekend berust nog bij Luijben.[100] Van harte wensche ik dat de Almachtige God u naar de rijkdom Zijner genade spoedig mooge oprichten. De Heere zij u vooral nabij met Zijne geestelijke krachten ter verheuging uwer ziele.

Ik heb voor de Reformatie een stukje in gereedheid gebracht over het eigenlijke wezen van kerkeordeningen, ongeveer 14 pag. groot.[101]

Te Amsterdam moet ik de verkorene kerkeraadsleden bevestigen,[102] doopen, en 4 leden der gemeente afsnijden.[103] Hier woelt het sterk in de gemeente; de Satan spant alle krachten aan om het werk Gods te verstooren. Zijn poging zal echter ijdel bevonden worden. Ik ben zwak doch welgemoed in den Heere onze Sterkte. Groet uwe vrouw en de broeders. Mijne vrouw groet u beiden hartelijk. Gedenk in den gebede aan...

99 (Zondag) 8 april 1838 preekte Scholte driemaal te Zaandam en bediende daar het avondmaal; (maandag) 9 april preekte hij 's avonds te Amsterdam. (Lijst der texten).

100 In het archief van de Hervormde gemeente te Doeveren ontbreken enige bescheiden uit de tijd rond 1834. Vergelijk Bos IV, 140, 301.

101 Vergelijk noot 96.

102 GKA, notulen kerkeraad 2 febr. 1838: tot ouderling waren gekozen Willem de Haas en Pieter Niezen, tot diaken Abram Verburg en Dirk Lijsen.

103 Idem, notulen kerkeraad 6/9 april 1838; afgesneden werden Maria Aalders-Steen en weduwe Maria Steyling-Pieters. Men zie voor deze ‘eerste Amsterdamse twist’ EERSTE DEEL, register op beide namen. Ook werden geëxcommuniseerd N.J. Henze en A.M. Huizing; maar dit gebeurde op grond van zonden tegen het zevende gebod.

167. Van Hall aan een niet met name genoemde ‘zuster’ der gemeente, 's-Gravenhage 5 april 1838[104]

Waarde zuster in den Heere!

Gij noemt mij in uwe brief van heden, **Mijnheer**, en ik noem u **zuster**, omdat Gods Woord mij leert dat men ook de geenen die niet **gehoorzaam** zijn aan Gods Woord niet moeten houden als vijanden, maar vermanen als **broeders,** II Thess. 3, v. 14 en 15. Daarenboven kan ik u in opregtheid zeggen, dat ik niettegenstaande de zonde van ongeloof en liefdelooze oordeelvelling waaraan gij u in mijn oog gedurig en ook nu wederom in uwe brief schuldig maakt, ik u in de liefde, ofschoon ik het harte niet kunnende lezen, voor eene zuster in Christus houde en u als zoodanig, niet als een vreemde wensch te behandelen. Als ouderling van de gemeente des Heeren alhier, en ook als broeder ben ik verpligt u te vermanen en daar Gods voorzienigheid het alzoo heeft beschikt, dat ik nog niet uit kan gaan, moet ik daartoe de pen te baat nemen. Nu wensch ik uwe brief geregeld te beantwoorden en onder opzien tot Hem, die alleen wijsheid en goed verstand geven kan.

Het deed mij genoegen, dat gij eens rond voor uwe zaken zijt uitgekomen.

Ook ik wensch het geen ik u te zeggen heb niet uit opzien tegen eenig mensch te verbergen.

In de eerste plaats heb ik u l.l. Dinsdag onder het oog gebracht dat gij gezondigd had, door tegen het bevel des Heeren niet aan tafel te komen... Gij antwoord hier op ‘dit is zoo makkelijk niet’. Waarde zuster dit is geene verontschuldiging voor God. Zij die des Heeren zijn, worden geroepen om in de mogendheid des Heeren te doen, dat geene waartoe zij van natuure geheel en al onwaardig zijn en gij die volgens uwe getuigenis nu vijftig jaren op den weg geweest zijt, zoudt **indien gij geloof oefendet**, het juk des Heeren in dit opzicht zacht en Zijne last ligt vinden. Gij zoudt u verheugen **den dood des Heeren te mogen verkondigen tot dat Hij komt**. En wat baat het u nu tot uwe verontschuldiging, dat gij tegen mij eene beschuldiging inbrengt. Al ware ik de grootste zondaar en dagelijksche overtreder van Gods geboden, moogt gij daarom tegen Gods gebod overtreden? Neen, waarde zuster!

Een ieder zal zijn eigen pak dragen en de zonden van anderen zullen ons niet kunnen verontschuldigen. Maar luister nu eens, en hoor hoe onregtvaardig uwe beschuldiging is.

Gij zegt ‘Ik heb als advokaat op Zondag naar Rotterdam gereden en als opziener de gemeente met hooi, stoppelen en draf laten voeden’.

Het is waar dat ik op Zondag naar Rotterdam ben gereden en dat ik op dien dag den dienst in de gemeente niet heb waargenomen. Maar **waarom**? Niet om als advokaat te werken. Sedert de Heere mij naar zijn vrijmagtige welbehagen licht en inzien in de heiligheid van zijne wet heeft geschonken herinner ik mij niet eenig werk als advokaat op den dag des Heeren gedaan te hebben. Op den dag,

104 Het stuk maakt de indruk een afschrift(klad) te zijn; zekerheid dat het is verzonden bestaat niet.

waarvan gij spreekt, heb ik, door de goedentierenheid Gods eene arme verlatene vrouw, eene zuster in Christo, en zeven onmondige kinderen, mogen redden uit de klaauwen van eenen gruwelijken snoodaard. En dewijl dat liefde-werk geen uitstel kon lijden, daarom ben ik de geheele dag daarin bezig geweest; den Vader van onzen Heere Jezus Christus, die door mij als instrument, dat werk deed, lovende; Hem dankende, dat Hij het gebed, zoo dikwijls uit mijne onmacht tot Hem ten deze opgezonden, verhoorde. En nu heb ik hier niets bij te voegen, dan slechts dat eene woord door den Heere Jezus aan de Phariseeuwen gericht ‘Soo is 't dan op de Sabbathdagen geoorloofd wel te doen’ Matth. XII, v, 12.

Wat onze beminde broeder Monteba betreft. Gij doet niet wel zoo laag op hem te vallen. Zoo hij minder kennisse (die opgeblazen maakt) heeft dan anderen, hij heeft wellicht meer van de liefde (die sticht).

Ten minste ik ken niemand in de geheele gemeente, die zoo kinderlijk eenvoudig is en tegelijk zoo ijverig is in het bezoeken van armen en kranken. Wat nu uwe aantijgingen tegen onze leeraar Scholte betreft, ‘dat die nieuwigheden invoert’, dat die niet zuiver zoude zijn in het stuk der regtvaardigmaking enz. Ik herhaal het u nogmaals, dat dit is **laster**, en ik zeg u als ouderling der gemeente, in alle bedaardheid, maar met ernst of het zijn mocht, dat gij op uwen ouden dag voor den Heere en Zijne gemeente tot belijdenis van deze schuld mocht komen. - Gij hebt mij gezegd de handelingen der Utrechtsche synode **driemaal** te hebben gelezen. Wel nu dan hebt gij **driemaal** gelezen (art. 23 en 24 van die handelingen) ‘dat Dom. de Cocq erkent, dat alle beschuldiging wegvalt, waarmede de vergadering genoegen neemt’. en ‘dat de vergadering tevens te kennen geeft, dat geen leeraar of lidmaat der gemeente, zoo lang hij niet bewezen wordt eene dwaling voor te staan van onrechtzinnigheid mag beticht worden’.[105]

Dat gij nu tegen Dom. Scholte een verwijt maakt, daaruit, dat hij **de eenige was, tegen wien de beschuldiging** was ingebracht, is zeer onverstandig van u gehandeld. Zelfs de Heere Jezus en de Apostelen moesten vele valsche beschuldigingen hooren Rom. III, 8; 1 Cor. IV, 13. Bedenk tog eens waarde zuster wat Gods Woord van de lasteraars en de lasteressen zegt, I Corinth. V, v. 11 en VI. v. 10 en Tit. II, v. 3 worden juist de **oude vrouwen** vermaand geene lasteressen te zijn. Wanneer gij, al is het met bedekte woorden Dom. Scholte beschuldigd, dat hij niet zuiver is in het stuk der regtvaardigmaking, dan beroofd gij hem van zijnen goede naam, en staat gelijk met eenen roover, die iemand zijn geld ontsteelt.

Wat het tijdschrift de Reformatie betreft, ik wenschte wel van u te vernemen, wie **fakkels** zijn, die daarin worden aangetast. Overigens beste zuster hebt gij mij wel vijftig maal gezegd, zoo veel zegen te hebben gehad onder het lezen van dat geschrift. Is dat nu ook voorbij?

Ik raad u eens te lezen in het nummer van Maart een stukje over het **veroordeelen** en over **godsdienstoefening**.

Wat nu de raad der oudsten betreft, waarna gij zegt dat men moet hooren, terwijl

105 *Handelingen synode 1837 Utrecht*, art. 23.

er anders, gelijk ten tijde van Rehabeam scheuringen komen, daarin hebt gij gelijk, wanneer de raad der oudsten overeenkomstig Gods Woord is. De ouderen hebben veel ondervinding en van hen is veel te leeren. Echter moeten niet alleen de jongere(n) de ouderen onderdanig zijn, maar ook allen moeten elkander onderdanig zijn I Petr. V vers 5. Maar lieve zuster er zijn **inzettingen** der ouden, leeringen die **geboden der menschen zijn**, waaraan zich de Pharizeeuwen houden, maar waarvan de Heere Jezus zijne discipelen ontslaat, Marc, VII v. 3, 4 en 5. Er zijn dus zaken die hoewel doorde ouden voorgestaan echter niet goed zijn en een iegelijk moet dus hetgeen de ouden zeggen toetsen aan Gods Woord. En nu schrijft gij mij in uwe brief 'de ouden spreken van bevinding, daar ued. geene kennis van heeft en daarom wilt gij haar ontnemen, wat voor haar het anker der ziele is'.

Hier hebt gij nu juist eene groote dwaling ter neder geschreven en al zijt gij nu nog zoo oud, ik moet het u zeggen. Wanneer gij de **bevinding** het **anker** uwer ziel noemt, dan bouwt gij op een zandgrond.

Het **geloof** alleen is een **vaste grond** Hebr. XI, v. 1, en hoort eens, wat de Heilige Geest door dien Apostel zegt. Hebr. VI, v. 19, namentlijk dat wij de **voorgestelde hope hebben als een anker der ziele hetwelk zeker en vast is ende ingaat in het binnenste des voorhangsels.** Het geen nu de Heilige Geest van het **geloof** en de **hope** zegt dat zegt gij van de **bevinding**. Bevinding is de **vrucht,** en zonder geloof en hope is er geene bevinding mogelijk. Daarom blijf ik tot geloofsoefening vermanen.

In de weg des geloofs zult gij bevindingen en genietingen hebben, naar Gods vrijmagtig welbehagen. Buiten dien weg des geloofs zult gij geene geestelijke bevindingen kunnen hebben, maar wel eenige opwellingen in het hart, waarin men zich zoo ligt kan bedriegen. De menschen die Hebr. VI, v. 4 en 5 beschreven worden hadden ook bevindingen op hunne wijs, maar zij waren niet geestelijk, het waren geene bewijzen des nieuwen levens. En hoe kunt gij nu zeggen en weten 'dat ik geene bevinding heb'. Ik meen waarlijk die vrucht wel te kennen. Ik mocht den Heere Jezus als bruidegom mijner ziele ontmoeten, ja kussen zijns monds ondervinden. Maar wee mij zoo ik op die genietingen vertrouwde en daarvan mijnen Christus maakte. Thans ben ik meestal in de woestijn en leef van het geloof zoo als Israël van het manna, ook dan wanneer geen druifje van het land Canaan mij gegeven wordt. Uwe ooge zij niet boos omdat de Heere ook in de woestijne goed is. Ik heb in mijne kruisweg veel geloof nodig en de milde Gever van alle goede gaven schenkt het mij. Het zij tot roem Zijner genade gezegd.

Uwe omgang met de gecensureerden is in strijd met II Thess. III, v. 14. Mijne omgang met de niet gescheiden broeders en zusters in den Heere is eene geheel andere zaak. Dat die de **genade der scheiding** nog niet deelachtig zijn geworden, dat zij in hunne **blindheid zondigen**, verwekt bij mij juist de zucht om met hen te zijn, teneinde zoo de Heere wil toenadering en geene scheiding te weeg te brengen. Zij die ongescheiden zijnde in blindheid zondigen zijn geheel anderen, als de gescheidenen wanneer zij de zonden aankleven en zeggen 'wij zien'.

Wat Dom. Secrétan betreft, ik wensch hem in de week te hooren, als hij

Christus verkondigd, evenals den Heer Capadose en elk, die al was hij mennist of Luthers het Evangelie tot mij brengt.

Ten einde nu uwe beschuldiging, waarmede gij mij waarlijk zeer liefdeloos **vooraf** beschuldigd, dat ik uwe brief ten onderste boven **zal** keeren, te ontgaan, is mijn voornemen uwe brief en mijn antwoord, aan de gemeente aanstaande Woensdag voor te lezen, tenzij gij voor dien tijd bij mij mocht komen en wij alles onder vier oogen voor den Heere kunnen afdoen, het geen ik zoo gaarne had. Indien de Heere mij beterschap geeft dan hoop ik bij u te komen.

Dat ik de rijken voor de geringen zou aannemen en dit aan u getoond zou hebben, is een zeer valsche beschuldiging. - Aan u heb ik altoos goed gedaan. Ik zou hier meer van zeggen, maar te roemen is mij niet oorbaar. Mijne lieve zuster, de geheele gemeente is arm, en waarlijk gij hebt het bij vergelijking beter dan anderen naar het tijdelijke.

De wenschen waarmede uwe brief besluit neem ik gaarne aan en zeg daarop Amen. Dagelijksche bekeering, reformatie, en kennis van mijne ongerechtigheid is mij noodig. Ook bij u en bij anderen hoop ik op de vruchten der bekeering waardig aan te dringen, en in de bediening, waarin de Heere mij gesteld heeft in de kracht des levenden Gods mijn ligchaam niet te sparen, geene moeite te ontzien om de bijeenkomsten der gemeente te doen strekken tot opscherping der liefde en der goede werken.

v. H.

P.S. Ik raad u eens aandachtig te lezen Hebr. III en IV.

168. ‘De kerkeraad der Gereformeerde gemeente te 's-Gravenhage aan J. van Golverdinge, lidmaat der zelve gemeente’: ongedateerd[106]

Waarde broeder in den Heere!

Dewijl gij niettegenstaande onze herhaalde vermaningen blijft voortgaan, met u niet alleen aan de onderlinge bijeenkomsten te onttrekken, maar daarenboven u zelven zonder daartoe, noch door deze gemeente, noch door derzelver kerkeraad geroepen te zijn, hebt gesteld tot een voorganger, Gods Woord uitleggende op eene plaats alwaar de gemeente niet vergaderd, voor eenige niet afgescheidene lidmaten van het Hervormd kerkgenootschap en enkele leden van de gemeente, welke ook vooral door uw voorbeeld, zich mede aan scheurmaking schuldig maken - zoo is de kerkeraad alhier genoodzaakt geweest u wegens dezen ongeregelden wandel openbaar te tekenen en te censureeren, de gemeente te waarschuwen, dat zij zich met u niet vermenge, maar u integendeel vermane en den Heere bidde om u om Christus wille door den Heiligen Geest van dien verkeerden weg terug te brengen.

De kerkeraad voornoemt vermaand u als eene broeder in Christo om u zelve naauw te onderzoeken en te beproeven en uwe handelwijze te toetsen, niet aan

106 Het zal zijn geschreven in april 1838. Ook hiervan, evenals van het aanhangsel, geldt, dat geen zekerheid bestaat dat het is verzonden, respectievelijk afgekondigd.

de goed- of afkeuring van eenig mensch, ook niet aan de goed- of afkeuring van uw eigen hart, dat bedriegelijker is dan eenig ding, maar aan de onfeilbaren regel van Gods heilig Woord, terwijl zij[107] u daarenboven bij deze opmerkzaam maakt op uwen bedekten hoogmoed, schijnbare nederigheid en eigenwillige Godsdienst II Coloss. v. 18-23, waardoor gij zoo verre van de regte paden vervoerd zijt, en den Satan ruimschoots gelegenheid geeft, om u te verzoeken. En daar het der kerkeraad bekend is, dat gij u zelve tot meester hebbende gesteld, haar[108] als verwerpelijk acht, bid zij u in uw eigenbelang dit maal alle persoonlijke gevoelens tegen haar[108] ter zijde te stellen en acht te geven op deze vermaning, welke het den levende God behaagt, door haar[108] aan u te doen toekomen.

De Almachtige God storte overvloediglijk over u uit den Geest des geloofs, der hope en der liefde, om Zijns Zoons wille. Amen!

Aanhangsel

Bij dit stuk is gevoegd de volgende afkondiging aan de gemeente, of een concept voor zulk een bekendmaking. Evenals het vorige is het ongedateerd.

> Aan de gemeente wordt bekend gemaakt, dat de lidmaten J. van Rhee, J. van Golverdinge en Kaatje Beeuwkes zich sedert geruimen tijd aan de onderlinge bijeenkomsten hebben onttrokken, zonder daarvoor eenig met Gods Woord en hunne belijdenis overeenkomstige of andersints wettige redene te hebben. Dat gemelde personen deswegens ernstiglijk en herhaaldelijk door den ouderling dezer gemeente zijn vermaand geworden, maar wel verre van aan die vermaningen gehoor te geven, integendeel blijven volharden in den eigenwillige door hen gekoozen weg.
> Dat vooral de persoon van J. van Golverdinge schuldig staat in dit opzicht als die zich niet ontziet, na zich aan de bediening van ouderling, waartoe hij wettig in deze gemeente verkooren was, onder belijdenis van daartoe onbekwaam te zijn, te hebben onttrokken, sedert eenigen tijd afzonderlijk, op hetzelfde uur dat er in deze gemeente avondgodsdienst wordt gehouden, voor eenige niet afgescheidene leden van het Hervormd kerkgenootschap, en enkele leden van deze gemeente, die deelgenoten zijn van zijne scheuring Gods Woord uit te leggen. Dat gemelde Golverdinge daarenboven voor zich zelven zoo als uit zijne woorden en zijn wandel blijkt in een ongeloovige, maar hoogmoedige toestand verkeerend, in zijne gesprekken en uitdrukkingen zich geenszints betoont te geloven in, te hopen op, noch lief te hebben onzen grooten God en Zaligmaker Jezus Christus, maar integendeel vast te houden aan eene eigenwillige godsdienst en schijnbare nederigheid, welke niet van eenige waarde is maar tot verzadiging des vleesches volgens Gods Woord Coloss. II, v. 23.

107 hij (slaat op de kerkeraad)
108 hem
108 hem
108 hem

De kerkeraad heeft alzoo gemeend de voornoemde lidmaten te moeten tekenen, en censureeren, opdat de gemeente zich met hen niet vermenge,

en opdat indien het God behage, de gebeden en vermaningen van de overige lidmaten mogen dienstig zijn tot der gecensureerden bekeering, waartoe God de Almachtige den geest der gebeden en der bekeering over deze gemeente uitstorte om Zijns Zoons wille. Amen!

169. Van Hall, 's-Gravenhage 7 april 1838

Hiernevens de Inleiding voor de **Bijdragen**, die ik met intens veel genoegen gelezen heb.[109] Alleen de titel wenschte ik een weinig bekort te hebben.

Wat de dagvaarding der kerkvoogden van Doeveren betreft, de Proc. Clant[110] zal zich daarop constitueeren, en er is volstrekt geen haast bij, want in civiele zaken schikken de advokaten alles onder malkander. - Naar alle waarschijnlijkheid is de citatie nul. Er is echter eenige zwarigheid; De Procureurs alhier, die in zulke zaken veel verschotten moeten doen, hebben de gewoonte om *ƒ* 100 voorschot te vragen. Kunnen onze vrienden dat voldoen? en op wie kan Clant dan trekken? - voor het overige zal ik aan Luijben schrijven en alles verzorgen. De goedertierene God doet mij dagelijks een weinigje in gezondheid toenemen en ook geniet ik vrede in mijn gemoed, schoon er in de gemeente veel verkeerds zich opdoet. Ik mag nog niet uitgaan en moet mij zeer laag houden.

Schrijf mij bij gelegenheid eens de preciese naam van uwe Saartje voor de pink[111]; en ook wanneer gij **met uwe vrouw** bij ons kunt komen logeeren.

ή χαρισ μετα σου[112]

170. Scholte, Utrecht 11 april 1838

Ik heb gisteren en eergisteren volstrekt geene gelegenheid gehad om u te antwoorden wegens werkzaamheden in de gemeente. Zondag heb ik ongehinderd voor een groot aantal hoorders te Zaandam gepredikt en des avonds met de gemeente het H. Avondmaal gebruikt. Maandag te Amsterdam teruggekeerd heb ik met twee ouderlingen een bezoek van drie uur lang afgelegd bij de twee bekende vrouwen,[113] waar ik eene aaneenschakeling van lastering en verwensching gehoord heb tegen

109 Niet geheel duidelijk. In de Godgeleerde Bijdragen, 1838 (Twaalfde deel, eerste stuk), vinden we een bespreking van net reeds genoemde werk van Van Appeltere. *Het Staatsregt in Nederland* etc. (68-85) In aansluiting daarop wordt ook besproken de critiek van Van Hall daarop in *De Reformatie* II (1837) 281-317 (november). Mogelijk heeft Scholte op laatstgenoemd artikel willen reageren met een ingezonden stuk. Evenwel is dit in de *Bijdragen* niet te vinden

110 Mr. Jacob George Alexander Clant, te 's-Gravenhage.

111 De tweede, door van Hall c.s. gefinancierde pink kreeg de naam Sara Johanna, naar het oudste kind van Scholte, geboren 1833 te Doeveren (EERSTE DEEL 48).

112 De genade zij met u.

113 Namelijk Maria Aalders-Steen en weduwe Maria Steyling-Pieters; zie noot 103.

mij en tegen allen die het niet met hun eens zijn; ook gij kreegt ook nog eene streek.
Ik heb gemerkt dat zij niet onbekend zijn met

(van) Golverding(e), met van de Coeverring enz.

Ik heb dan ook de volkomen zekerheid ontvangen evenals de ouderlingen dat het vertoeven der afsnijding zonde zijn zoude, en ik heb hen daarom ook die afsnijding bekend gemaakt. De twee anderen kon ik niet meer bezoeken, dewijl die met achterlating van eene schandelijke brief de stad verlaten hebben. Des avonds zijn wij weder door 's Heeren goedertierenheid in grooten getale in de Raffinaderij[114] bijeengekomen, en hebben de deuren weder gesloten, en ik heb onverhinderd kunnen prediken over 1 Cor. V, 7.[115] De Heere was mij nabij, en de gemeente was merkbaar getroffen; ik heb toen tevens de algeheele afsnijding van de vrouwen Aalders en Steyling, van Henze en Huizing aan de gemeente bekend gemaakt. Tevens heb ik twee ouderlingen, waarvan ik veel verwachting heb en 2 diakenen bevestigd, en 2 kinderen gedoopt. Toen wij na de middernacht de fabriek verlieten was er niets op de straat te zien, zoo dat ik niet weet of de Politie er geweest is. Gister avond heb ik alhier na mijne aankomst onverwacht voor de gemeente gepreekt. Ik had daartoe redenen, en heb dan ook ondervonden, dat toen ik binnen kwam om te prediken een der aanwezigen de vergadering verliet.[116] Het was een der gecensureerden waarvan vier eene list bedacht hadden om de censuur te verijdelen door te doen zeggen dat zij tot de gemeente terugkeerden. Zij hadden echter overlegd om nergens anders in de bijeenkomst te koomen dan wanneer de ouderling Klijn voorging. Ik verwacht(t)e hen dus gister avond in de bijeenkomst dewijl allen dachten dat ik te Amsterdam was. Ik heb bij die gelegenheid gepredikt over Hand. XIII, 38-41. Heden avond is er kerkeraad en aldaar zijn de gecensureerden geroepen.[117] De verkeerdheid wordt overal in de gemeente openbaar, doch ik heb daarom juist goede hoop dat de Heere op weg is om Zijne gemeente te louteren naar Zijne beloften. De kerkeraad te Amsterdam komt meer en meer in den goeden en vasten weg, en er is voorleden Vrijdag een kerkeraads besluit genomen om voortaan in de behandeling der tucht zich niet te stooren aan eenige kerkeordening maar zich naauw te binden aan 's Heeren Woord.[118] Hier te Utrecht ziet het er ook nog ellendig uit, de oprechtheid is schraal geworden onder de menschen. Ik word echter meer en meer bekrachtigd in den Heere om niemand te ontzien. Te midden van al die ellende die mij omringen heb ik eene groote verkwikking gehad door eenen brief van eenen broeder uit Engeland J.N. Darby,[119] die mij het

114 Suikerraffinaderij ‘de Drie Fonteynen’, eigendom van de familie (in die tijd de erven) Brandt, aan de Lijnbaansgracht te Amsterdam; EERSTE DEEL 47 vgl.

115 Deze tekst uit de pericoop ‘De zedeloosheid in de gemeente te Korinthe’ luidt: Zuivert dan den ouden zuurdeesem uit, opdat gij een nieuw deeg zijn moogt, gelijk gij ongezuurd zijt. Want ook ons Pascha is voor ons geslacht. (namelijk) Christus.

116 Men zie voor deze zaken (ookgenoemd in de volgende zin) VIERDE DEEL 256-259. J.L.J. van Nieuwkasteel had laten weten, Scholte niet meer te willen horen, wel andere ‘voorgangers’.

117 GKU, notulen kerkenraad 27 maart en 10 april 1838. C.J. Stulting, J. de Jong, J. Vermeulen en J.L.J. van Nieuwkasteel.

118 De Amsterdamse kerkeraad nam de Utrechtse kerkenorde (synode 1837) aan met tal van wijzigingen (GKA, inv. no. 2, notulen van 21, 26, 30 maart, 4 april 1838). Op 30 maart wordt bij het besluit vier leden af te snijden, de classicale vergadering niet genoemd.

119 John Nelson Darby (1800-1882). Men zie voor hem *Christel. Encyclop.* II, Kampen 1957, 163-164. Voor de invloed van Darby op Scholte: EERSTE DEEL 145.

verblijdende berigt mededeeld dat er in Engeland en I(e)rland afgescheidene gemeenten zijn, gedeeltelijk voorzien van leraaren gedeeltelijk nog daarvan ontbloot. Hij schrijft wij hebben gezocht en gevonden in de Nationale kerk, geen tucht en geheel de wareld; onder de Dissenters, te veel van de wareld, te veel van de politiek, te veel van de particuliere inzichten, zoodat men waarlijk in deeze bijzonderheden met hen eens moet zijn om onder hen te kunnen koomen.[120] Hij vraagt mijne gevoelens over de Kerk en derzelver bestand betrekkelijk de wareld, betrekkelijk het Nationalismus enz, dewijl hij vernomen heeft, dat bij ons meer is dan bij hen hetgeen men georganiseerd noemt. Bij andere gelegenheid zal ik u den brief overzenden. Wat betreft de *ƒ* 100, ik weet niet hoe het met T. Boll is, doch als er haast bij is wees dan zoo goed, om het aan **Clant** te betalen, ik zal morgen aan Boll schrijven dat hij het aan u kan zenden, en anders zal ik het u restitueren. Ik hoop dat het Classic. Bestuur het zal verliezen. De naam van Saartje is **Sara-Johanna**. Zeker kan ik nog niet schrijven wanneer ik kan overkomen, veel minder of mijne vrouw kan, want moeder[121] lijdt veel van de pijn en onze kleine hoest sedert eenige weken zeer zwaar en is onder doctors handen. Ik ben sedert de laatste dagen naar het lichaam niet slimmer.

Ik heb 3 stukjes ontvangen van Lothes; ik hoop ze morgen na te lezen en zoo ze goed zijn dan heb ik voor Mei denkelijk wel genoeg. Schrijf mij spoedig weer. De Heere zij uwe sterkte naar lichaam en geest. Groet uwe vrouw ook van de mijne. De gemeente zit te wachten.

171. Van Hall, 's-Gravenhage 17 april 1838

Eerder had ik gehoopt u te schrijven, maar werdt daarin door allerlei oponthoud belet. Ofschoon het ruwe weer mij zeer hinderlijk is en ik nog bijna niet mag uitgaan, wordt ik tog dagelijks een weinigje sterker. Ook van binnen is het wel. Onder de oprechte leden van de gemeente begint meer vertrouwen te komen. Het bespreken van Gods Woord wordt vooral gezegend. Het zal wel bijna overal ten langen laatste tot de afsnijding moeten komen van die leden der gemeente, die hunne eigene hooggevoelendheid tot regel stellen, waarna zich allen hebben te gedragen. Maar wat mij betreft als regeerend ouderling geloof ik niet dat mij bepaaldelijk de macht om **af te snijden** (wel censuur) gegeven is. De sleutelen des hemelrijks zijn mij niet toebetrouwd dunkt mij. Ook daarom zoude ik wenschen, dat gij hier kwaamt.

120 De gehele brief werd gepubliceerd in *De Reformatie* III (1838) 301-305.
De betreffende passage luidt daar als volgt: 'In de Nationale Kerk vonden wij geene tucht, en eigenlijk niets dan de wereld; onder de gevestigde Dissenters' - bedoeld zijn al degenen die zich reeds (veel) eerder van de Nationale kerk hadden afgescheiden - 'te veel van de wereld, te veel van de staatkunde, en bovendien zoo vele bijzondere belangen, dat men waarlijk medelid behoort te zijn, om gemeenschap met hen te kunnen hebben'.

121 Sara Brandt geboren Koopman, de moeder van mevrouw Scholte, overleed te Gorinchem 5 oktober 1838 (EERSTE DEEL 63).

Hiernevens gaat een groot stuk van (Van) Velzen over het **oefenen**[122]

Met het **geheel** daarvan ben ik volkomen vereenigd. Enkele aanmerkingen zult gij ofschoon niet in woorden uitgedrukt, aan de vouwtjes en streepjes op de kant erkennen. Aan hem heb ik ze in eene brief omstandig medegedeeld en tevens geschreven, dat dewijl hij het stuk in zijn geheel wil geplaatst hebben het eerst in het nummer van Junij kan komen. Aan Höveker heb ik het vervolg van mijn stukje over veroordeeling en verachting toegezonden; ongeveer 7 pagina's druk.[123] Met veel genoegen las ik uw stuk over kerke-ordening. Het is waarlijk met den Heere gespot, wanneer men zoo als sommigen, zegt ‘wij willen niet verder gaan dan Gods Woord’ en echter **verbindende** bepalingen maakt, die daarin niet te vinden zijn. - Het verheugd mij dat de Heere u in- en uitwendig sterkt. Er rijst in mij eene stille hoop, dat Hij het nog eenmaal voor zijn overblijfsel wel zal maken door Zijnen Geest. Zoo er eene ziel door mogt worden behouden, of uit de momentaneele zondendienst verlost, dan is dit wel waard, om daarvoor een leven vol verdrukking, ellende en onrust te lijden.

Wat de *f* 100 betreft, er is niet zoo veel haast bij dat ze dadelijk aan Clant behoeven betaald te worden - echter hoe eerder hoe liever.

Groet uwe beste vrouw. Van harte wenscht Suze, dat zich de gelegenheid voor haar moge opdoen om met u over te komen.

172. Van Hall, 's-Gravenhage 20 april 1838

Schrijf mij s.v.p. nog morgen met de diligence alle omstandigheden betrekkelijk het huis en de raf(f)inaderij op de Baangracht.[124] Brandt is tegen Maandag gedagvaard, maar ik zal wel uitstel bekomen. ofschoon ik daarvan niet zeker ben. Eerst heden de dagvaarding bekomende heb ik de stukken nog niet gezien, maar er zal wel een goede defensie op zijn.

Ik ben een weinig beter, maar nu overvalt mij het werk aan alle kanten, zoo dat

122 *De Reformatie* III (1838) 336-358: ‘Brief van eenen leeraar aan de Christelijke Gereformeerde Gemeente in Nederland’. Van Velzen keert zich in dit artikel van 23 bladzijden sterk tegen het oefenen. De redactie voorzag het van een ‘Aanmerking’ (359-361). Hierin wordt niet het oefenen verdedigd, maar komen algemene vragen inzake de kerkregering ter sprake; de redactie ziet als een fout in de vigerende kerkenorde, dat ‘al de magt der kerkregering zich tezamen vereenigt in eene synode...’. (359) We mogen wel zeggen, dat hier het independentistische misverstand van Scholte duidelijk tot uitdrukking komt.

123 *De Reformatie* III (1838) 291-298.

124 Men zie ook het begin van de volgende paragraaf. Op 4 februari 1838 werd een samenkomst gehouden, waarin Scholte voorging, in de suikerraffinaderij van de erven J.D. Brandt op de Lijnbaansgracht te Amsterdam.
Vader Brandt, op wiens naam dit onroerend goed stond, was dus reeds overleden en de gelijknamige zoon woonde sedert enige maanden te Gorinchem. In Amsterdam werd J.D. Brandt vrijgesproken; dit gebeurde ook door het hooggerechthof te 's-Gravenhage na appel door de Amsterdamse officier (arrest va 22 mei 1838). De vrijspraak in Den Haag was gebaseerd op een fout in de dagvaarding. Brandt Jr. was niet schuldig aan het houden of leiden van de vergadering, maar alleen aan het ‘leenen’ van zijn woning. (Bos IV, 177; Arch. hooggerechtshof 's-Gravenhage, inv. no. 329 en 452).

het mij moeite kost om mij niet te veel in te spannen. De Heere zij met u in alles. Gij hebt immers de mijne met het stuk van v. Velzen ontvangen?

173. Scholte, Utrecht 21 april 1838

Het huis en de Raffinaderij staat nog op naam van mijn vrouws vader J.D. Brandt[125] Er bestaat geen acte van overdragt. Mijn zwager is geheel van de fabriek af, daar een schade van leegstand op moeder valt. Ik heb voor het tegenwoordige de beschikking over de Raffinaderij wat het gebruik betrefd, en zal ook dientengevolge de billetten der personeele belasting wegens de huisbewaarder invullen en tekenen. Rechtens is dus de fabriek een onverdeeld pand toebehorende aan de erven J.D. Brandt. De huisbewaarder heeft voor de rechtbank te Amsterdam gezegd dat de gedaagde reeds lang in het graf lag en zoo men den zoon des overledenen meende, dat geheel verkeerd was daar deze sedert November 1837 te Gorcum woonde en hij huisbewaarder was van Ds. Scholte. Daarop is hij weggezonden en ik had er verder niets van gehoord. Dus denk ik dat men te Amsterdam heeft vrijgesproken. Men heeft te Amsterdam geene getuigen gehoord. Zoo het proces betreft de morgen bijeenkomst, toen hebben wij de deur gesloten gehouden en er is derhalven niemand van de Politie bij tegenwoordig geweest zoo dat men niet weet wat er gebeurd is. Des avonds was er een groot gedeelte van de gemeente binnen toen de dienders de deur in bezit hebben genomen, doch toen zijn allen zonder dat er iets verrigt is weder heen gegaan dewijl er toen nog geene mogelijkheid bestond om bij elkander te blijven dewijl de militairen bijna gelijktijdig met mij aankwamen; toen de Lagh[126] kwam was de fabriek al ledig. Ik geloof dat ik nu alles hieromtrent geschreven heb.

Het stuk van v. Velzen heb ik met genoegen gelezen. Ik heb het op de provinciale vergadering voorgedragen[127] en daar heeft het indruk gemaakt om[128] hen die gewoon zijn te oefenen. Wij hebben Donderdag en Vrijdag vergadering gehouden en druk gewerkt. De zaaken van Noordwijk zijn nu beslist. Noorduijn zal voor een indringer en scheurmaker verklaard worden, de kerkeraad vermaand van hem niet verder te erkennen en anders dadelijk voor ons ophouden kerkeraad te zijn, de gemeente zal vermaand worden om tot de gemeenschap der Kerk terug te keeren.[129]

Woerden, Linschoten, en **Westbroek** zullen door eene commissie bezocht worden en zoo zij in hunne scheuring volharden, niet meer door ons als gemeenten

125 Men zie de vorige noot.
126 J. de Lagh, commissaris van politie te Amsterdam: Bos. register.
127 HO, provincie Utrecht; vergadering van 19 en 20 april 1838. ‘Art. 13. Is voorgelezen een brief van een Herder en Leeraar der Gemeente, waarnade vergadering... is gesloten...’.
128 Op?
129 HO, provincie Utrecht; vergadering van 19 en 20 april 1838. Art. 16. Men zie voor Noordwijk ook: Bos, *Kruisdominees* 11-20.

erkend worden.[130] De Utrechtsche Kerkenorde is zonder uitzondering als verbindend verworpen en als ontwerp tot nadere overweging blijven liggen.[131] Met algeheele stemmen is de Utrechtsche kerkeraad bevestigd in het uitoefenen der tucht tegen het protest het welk de ouderling Klijn in de kerkeraad gedaan had.[132] Er was eene zeer krachtige brief van eenige leden van de vergadering ingeleverd wegens de misbruiken in de kerk wat de tucht betreft. Over het gedrag van Budding is wel met een woord gesproken doch nog niets bepaaldelijk daaromtrent besloten of verrigt. Op den 3 Mei is er eene Vast- en Bededag bepaald in de provincie Utrecht wegens de toenemende pestilentie onder het vee welke geessel doortrekt.[133] Ik verzoek daarvan aan uwe classis kennis te geven. In het laatst der volgende week zal er eene opwekking daartoe in het licht koomen. Ik heb de opzieners opmerkzaam gemaakt op behoefte aan dienaren en om de gemeente te sporen tot bijdragen ten einde in de gelegenheid te zijn om de zoodanigen die tot de bediening lust en bekwaamheid hebben te kunnen bereiden tot den dienst. Ik heb het oog op Baay van Hoorn en misschien Vermeulen uit Flakkee.[134] Doch die beide menschen zijn die dadelijk broods gebrek hebben indien zij de handen arbeid laten varen om zich verder te bekwamen. Ik heb hen echter tevens opmerkzaam gemaakt dat in deezen niet moest gezien worden op eigen belang en genot maar op de welstand der gemeente in het algemeen. Ik heb eene predikatie ter perse over Lucas 12, 1 die ik hoop dat met deeze maand zal uitkoomen.[135] Mijne gezondheid is redelijk doch ik ben nu zeer vermoeid. Ik verheug mij dat gij ook weder aanvankelijk hersteld zijt. De Heere schenke u Zijne nabijheid door het geloof en dan is alles wel. Personeel heb ik veel beproeving in de bediening maar het is mij goed. De Heere zal alles schoon maken op Zijnen tijd. Mijne vrouw is wel; ons Saartje hoest nog erg, en moeder lijd(t) veel aan de rheumatiek. Groet uwe vrouw en de broeders. Ten gevolge der Provinciale vergadering heb ik de drie eerste weken veel werk in de gemeente daar ik in alle commissieen benoemd ben. Ik moet denkelijk na de volgende week de verwarde gemeente van Gouda bezoeken.[136] en zoo ik het eenigsints doen kan zou ik gaarne eens overwippen

130 Idem, Artikelen 5, 6, en 9. Men zie voor Woerden en Linschoten: VIERDE DEEL, register. Beide gemeenten stelden zich buiten het kerkverband mede door hun volgen van (ds.) Abraham Flier. vergelijk: Bos, *Kruisdominees* 21-26.
Inzake Westbroek: VIERDE DEEL, register. In HO vinden we betreffende Westbroek in déze notulen slechts: ‘Art. 17. Is vastgesteld, dat de bepalingen Art. 9 omtrent de gemeenten Linschoten en Woerden ook van toepassing zijn op de gemeente van Westbroek’.

131 Idem. Art. 20.

132 Idem. Art. 21.

133 Idem. Art. 19. De ‘Vast- en Bededag’ werd uiteindelijk gehouden 24 mei 1838. (GKU, Notulen kerkeraad 24 april 1838).

134 Gerrit Baay te Hoorn en Cornelius van der Meulen te Middelharnis.
Beiden werden reeds in november 1839 geëxamineerd en ‘geordend’ tot dienaar des Woords. (VIERDE DEEL 255, 263-264)

135 H.P. Scholte, *Waarschuwingen tegen geveinsdheid in de godsdienst*. Predikatie over Lucas XII: 1, Amsterdam (Höveker) 1838.

136 HO, provincie Utrecht 19 en 20 april 1838, art. 15. Er waren te Gouda conflicten gerezen, grotendeels van persoonlijke aard, waarbij betrokken waren L. Hollander, C. in 't Houten P. Wagtendonk. (VIERDE DEEL 314-317).

naar Den Haag. Gij moet er echter niet op rekenen. Gij zult gehoord hebben dat Brummelkamp voor Amsterdam bedankt heeft.

(P.S.) Berigten voor de Reformatie heb ik deeze keer bijna niet. De brief van den engelschen predikant hoop ik te plaatsen. Hij is reeds vertaald.

174. Van Hall aan Budding, 's-Gravenhage 26 april 1838[137]

Uwe brief van 24 April, heden morgen ontvangen, was mij recht verkwikkend om de blijken van broederlijke gemeenschap, daarin doorstralende.

...

Eene zware ziekte heeft mij weken lang aan bed, kamer en huis gekluisterd. Mijne lieve vrouw en kinderen (de vervulling voor mij van den 128sten psalm) zijn wèl, de eerste naar gelang der omstandigheden, daar zij in Augustus wederom eene bevalling te gemoet ziet, - Ofschoon nog zeer zwak zijnde behaagt het de Heere mij allengskens te herstellen. Ik ben echter nog zeer zwak. Gij zult wellicht gehoord hebben dat ik tot ouderling benoemd ben. Het zijn tot mijn leedwezen juist uwe voornaamste vrienden alhier, die mij als zoodanig niet erkennen. Op de bijeenkomsten mogen echter diegenen, die ze niet nalaten, met mij ondervinden, dat de Heere goedertieren is.

175. Van Hall 's-Gravenhage 28 april 1838

Met uiterst veel genoegen las ik in de proef der reformatie de brief van Darby. Welk eene verkwikking geeft het niet, wanneer wij onder alle de beroeringen en woelingen van menschen de tekenen mogen zien van het groote werk Gods in onze dagen. Ik bedoel de reformatie naar den Bijbel, de omverwerping van form- en gevoels godsdienst, de verwezentlijking van het geen de hervormden veinzen 'de Bijbel alleen'. Zoo de smaad der tong van menschen ons treft, het is wel de moeite waard zulks te lijden, zoo het licht maar op de kandelaar komt. De Moen schrijft mij dat Hoksbergen te Kampen en Zwolle tot predikant is aangesteld, de sacramenten bediend enz. en v. Raalte, dat alle de predikanten thans door die lieden verworpen worden, terwijl de zuurdeesem zich ook tot naburige gemeenten uitstrekt.[138] - Ik twijfel echter niet of dit alles zal menigeen tot overtuiging brengen, dat het pyramidale kerkgebouw dat men wil oprichten, niet de eigenaardige woning van de leden Christi op aard is.[139] Er zijn vele zaken waarover ik u zoude wenschen te spreken, die zich met de pen moeilijk laten mededelen. Ook maakt mijne zwakheid mij het schrijven nog tot een werk. De zaak van Brandt is tot 9 Meij uitgesteld. De huisbewaarder zal noodzakelijk als getuige moeten komen. Zoudt gij den man hiervan willen prévénieeren?[140]

137 Gunning 567-568.
138 Dirk Hoksbergen c.s.; Bos, *Kruisdominees* 27-44.
139 Vergelijk noot 122.
140 Prevenieeren = verwittigen.

Ook zou het goed zijn, dat Brandt zelve overkwam, waarvoor ik hem hoop te schrijven. - Het spreekt van zelve, dat er van de gezegdens van dien man te A. niets is opgeschreven, daar hij niet als getuige was gedagvaard. Het proces betreft alleen de morgen bijeenkomst waarbij ik tegenwoordig was.

Hebt gijl. eene onderhandsche overeenkomst gemaakt, waarbij het gebruik van het huis aan u wordt gegeven? Zoo ja dan was het goed een notarieel extract daarvan te laten maken. Of is er ook eene scheiding van den boedel des overledenen J.D. Brandt, waaruit blijkt dat het huis onverdeeld eigendom is gebleven. Dit is echter minder nodig omdat wij een extract uit het register der Inschrijvingen kunnen ligten. Zoo gij mij aan een of ander schriftelijk stuk helpen kunt doe het dan, want op **bewijzen** komt het aan. Zoo de billetten der belasting voor den 9den worden rondgebracht vul ze dan s.v.p. in en zend ze mij.

Gij zult bij gelegenheid wel zorgen, dat de *f* 100 voor **Clant** in deze zaak tegen het classicaal bestuur mij toekomen. Voor het oogenblik is daarbij echter geen haast.

Nu waarde broeder, des Heeren Geest zij met u. Gedenk mijner in uwe gebeden. Ik hoop dat wij elkander in de volgende week zien zullen.

(P.S.) Indien mijn ligchaam en ziels krachten het niet beletten zou ik voor de Reformatie wel een vervolg of liever uitbreiding in bijzonderheden van uw artikel over kerkeordening willen schrijven.

176. Scholte, Utrecht 30 april 1838

Gelijktijdig met de uwen ontvang ik een brief van v. Raalte waarin hij mij het voorgevallene met Hoksbergen vermeld; ik hoop dat dit zal medewerken ter vereeniging der oprechten, welke vereeniging door het ontzien van diergelijke lieden al te zeer gestremd werd. Ik denk nog heden v. R. te schrijven en op een en ander opmerkzaam te maken. Ook wij hebben in onze provincie Utrecht met zoodanige gemeenten te handelen, doch wij trachten zooveel in ons de bedekselen der schande weg te nemen en den eigenlijken aard der tegenstand te doen zien, en daartoe behoeven wij de toevlugt niet te nemen tot Synodale resolutien. De Heere beproefd Zijne gemeente en het is mij een verblijdend teken, want het is uit alles wat tot hiertoe gebeurd is duidelijk dat de menschen zich door leeringen niet laten overtuigen. Hoe harder de Satan woelt en werkt, hoe hechter de fundamenten zullen gelegd worden. In deeze stad begint de tegenstand het hoofd te bukken. De voortgang met de tucht wordt door den Heere gezegend en naar het zich laat aanzien zal de afsnijding zeer spoedig moeten volgen. Zaturdag heeft eene commissie uit den kerkeraad mij eene beroepsbrief gebracht tot gewoon Herder en Leeraar van Utrecht[141]; had ik duidelijkheid dat dit de wille des Heeren was, ik wenschte mij dadelijk te verbinden. Dan had ik meerder vrijmoedigheid om mij tot die gemeente te

141 DERDE DEEL 27-29, 32-34; Beroepsbrief van Utrecht, 28 april 1838, etc.

bepalen en uit te zien of er ook mogelijkheid was ter opleiding van anderen tot de bediening des Evangeliums. Die duidelijkheid mis ik tot hier toe doch wensch en bid van den Heere dat Hij mij in deeze doe handelen naar Zijnen wil en tot welzijn van Zijne gemeente.

Van mijne overkomst deeze week zal waarschijnlijk niets koomen, want ik moet heden naar Amsterdam om Woensdag avond weer hier te zijn, en de reis naar Gouda wacht nog naar eene brief van de gemeente. Vrijdag heb ik te Veenendaal voor een talrijke schare gepredikt en daarna die bijna geheel verscheurde gemeente behandeld.[142] Het schijnt dat de Heere deeze poging aanvankelijk gezegend heeft tot vereeniging der verstrooiden. De ouderling aldaar H. van der Biezen, een man vroeger van grooten naam, die ook nog geschreven heeft, is nu zoo openbaar geworden, dat wij hem met de grootste vrijmoedigheid uit de bediening gezet hebben, en dat dit zelfs heeft medegewerkt tot hereeniging der gemeente. V. d. Biezen is heimelijk boos en beschouwt zich als een halve martelaar, doch onderwerpt zich uitwendig. De lastigste commissie moet ik nog doen naar Woerden, Linschoten enz.[143] De Heere zal echter ook hierin Zijnen Naam groot maken.

Ik zal den huisbewaarder zeggen dat hij er op rekenen moet om den 9den in den Haag te zijn. Ik twijfel of Brandt wel veel lust zal hebben om te koomen, want morgen denk ik dat hij met zijne vrouw alhier komt om moeder te bezoeken die in de laatste tijden zeer verzwakt is door onophoudelijke rheumatiek.

Er is geen onderhandsche overeenkomst gemaakt; toen Brandt naar Gorcum vertrokken is heeft hij eenvoudig rekening gedaan en daar moeder het grootste gedeelte moest hebben, sprak het van zelf dat moeder de fabriek in eigendom moest houden, dewijl Brandt het zijne meer dan noodig had in de zeepziederij. Daar wij elkander onderling vertrouwen en de zaak bij overlijden van Moeder toch hetzelfde is, zoo is daarvan geene overeenkomst getekend. Eveneens is het met het gebruik; zoolang de fabriek niet verkocht (is) heb ik de beschikking daarvan, doch ook dat is mondeling, daarom heb ik ook na het vertrek van mijn zwager aan de huisbewaarder gezegd dat ik zijn principaal ben. Wanneer er een extract uit de register van inschrijving geligt wordt zal daaruit blijken dat het eigendom nog staat op naam van J.D. Brandt die reeds lang overleden is, en dus tot nog toe onverdeeld eigendom is gebleven van de erven Brandt. Zoo gij dit goed keurt kan moeder en Brandt wel een stuk tekenen waarin zij getuigen dat het gebruik en de beschikking van de fabriek tot op deszelfs verkoop aan mij is afgestaan sedert het vertrek van mijn zwager naar Gorcum. Zoo de billetten nog vroegtijdig genoeg koomen zal ik ze u zenden.

Ik heb in de voorledene week aan Darby geantwoord op de voorgestelde vragen zoo oprecht mij mogelijk was, zonder de toestand der kerk schooner te maken als die is, en ik heb hem wederkerig andwoord gevraagd en zijne naauwkeurige opgaaf betrekkelijk de broeders in Engeland en hunne gedachte over de

142 VIERDE DEEL 148-149. Hendrik van der Biezen, destijds ouderling te Veenendaal, had reeds vóór 1834 enige vlugschriften geschreven. In 1838 werd besloten Van der Biezen te ‘ontslaan’ wegens onbekwaamheid zijn ambt verder te bedienen.

143 Vergelijk noot 130.

Schotsche kerk. Ik hoop dat er maar dadelijke verbintenis onder de geloovigen in verschillende landen koomen mag, want dit zal krachtiglijk in Gods hand kunnen medewerken tot overtuiging dier broeders die nog heil verwachten van Synodale eenheid. Ik heb doorgaands goede moed; de inwendige tegenstand versterkt dezelve omdat de Heere mij klaarheid geeft door het geloof in Zijn getuigenis, dat niet liegen kan.

Zoo gij morgen nog schrijft, dan onder couvert aan Höveker, want ik denk eerst Woensdag nademiddag uit Amsterdam te vertrekken. Ik hoop dat de gelegenheid spoedig voor mij zijn zal om eens bij u te zijn. Gedenk mijner in uwe gebeden.

Groet uwe vrouw ook van de mijne. Door de gedurige ongesteldheid van moeder[144] is mijne vrouw aan huis gebonden. Groet de broeders. De Almachtige God zij uwe sterkte uitwendig en inwendig.

177. Scholte, Utrecht 5 mei 1838

Ik heb Woensdag avond de doos goed ontvangen en de garnalen met smaak genuttigd. Ik heb Teunis Boll bij mij gehad, die mij zeide dat Luijben nog niets van de zaak vernomen hadt. Hij dacht dat er nog geen Procureur gesteld was. Gij zult bij gelegenheid Luijben wel schrijven want hij heeft waarschijnlijk nog wel papieren of ten minste het actenboek onder zich. In het laatst van de maand zal ik u de *f* 100 voor Clant namens T. Boll zenden.

Ik heb aan de huisbewaarder laten zeggen dat hij zich gereed moet houden om den 9 in den Haag te zijn. Hij zal zeker nog wel nadere dagvaarding of tijding verwachten. Zoo gij hem noodig hebt wees dan zoo goed om dadelijk aan Höveker te schrijven dat hij aan **Huiding**[145] de boodschap zendt dat hij zich op reis begeeft. Ik ben door 's Heeren goedheid redelijk welvarende. Mijne vrouw wordt ook weer goed gezond, doch moeder lijdt veel aan rheumatiek, zoo dat mijne vrouw aan huis gebonden is.

Ik heb een bezoek gehad van een paar Engelschen, die waarschijnlijk ook bij u zullen koomen of reeds geweest zijn. ik heb groot vermoeden dat ten minsten de predikant **Hill**[146] aan de gevoelens van **Irving**[147] vast zit. De speculatie van de toekomst houdt bij veelen het dadelijk wandelen op het pad van Gods geboden tegen.

Te Amsterdam heb ik het zeer goed bevonden; de kerkeraad aldaar wordt bekrachtigd in het geloof en gaat regt door. Ik ben zeer verlangend hoe v.

144 Uit deze en soortgelijke mededelingen zien we dat Sara Brandt-Koopman, na haar vertrek uit Amsterdam, enige tijd is verpleegd geworden door haar dochter S.M. Scholte-Brandt. Vergelijk ook noot 121.

145 Hendrik Huijding, de huisbewaarder van de suikerraffinaderij van de erven Brandt. Hij wordt genoemd ‘boodschappenlooper’; in 1837 is hij 38 jaar (GKA, inv. no. 41, lidm. reg. letter H).

146 Wellicht een zoon van Rowland Hill (1744-1833), een Engels opwekkingsprediker; *Chr. Encycl.* III, 1958, 465.

147 Edward Irving (1792-1834), Engels theoloog. Eén van de stichters van de Katholiek-Apostolische Kerk; *Chr. Encvcl.* III, 1958, 652-653.

Velzen zich betrekkelijk zijn moeder gedragen zal.[148] Bij het stuk over oefenaars heb ik nog een paar aanmerkingen gevoegd, vooral een aan het slot over het niet aannemen der Utrechtsche Kerkordening in sommige provincieen, dewijl uit de laatste noot van v. Velzen[149] zou blijken dat die K.O. algemeen was.

De strijd wordt inwendig sterker. In het begin der volgende week gaan de brieven naar Noordwijk. Ik verwacht dat Cors Noorduijn nu nog meer zal gaan lasteren. De Heere zal echter rechten. Groet uwe vrouw en de broeders. De Heere ondersteune u krachtiglijk naar lichaam en geest en geeve u door het geloof in Hem u te verheugen. Gedenk in uwe gebeden aan...

178. Van Hall, 's-Gravenhage 12 mei 1838

De afwisseling van kou en warmte doet mij nog zoo veel kwaad dat ik geregeld bij Noordenwind en dus gedurende de twee laatste dagen de koorts heb en dan zit (ik) bijna geheele dagen suf en werkeloos als een kind.

Dit is dan ook de reden, waarom ik uwe brieven niet zeer geregeld beantwoord. Ik meen echter, dat ik wat het wezen der zaak betreft, langzamerhand in sterkte toeneem.

Het inleggende stuk met een bij schrift van Brummelkamp wenschte hij nog in dit nummer achter het stuk van van Velzen geplaatst te hebben. Mijn voornemen is hem te schrijven, dat het beter is in een volgend nummer zulks te doen, daar wij anders een nummer bijna geheel met die oefening-quaestie vervullen.[150] En daarbij non vi, sed saepe cadendo gutta cavat lapidem[151] Vindt gij dit goed? Hoe staat het met de copy?

De Engelsen waarover gij schrijft zijn bij velen der niet gescheidene broeders hier geweest; bij mij niet. Waarschijnlijk bevallen hun, die hier met hoogen lof van Kohlbrugge spraken, de gescheidenen niet best.

Speculeerende en handelende menschen kunnen het op den duur te samen niet vinden.

Ik heb van Luijben de stukken ontvangen. Die zaak krijgt nu hier deszelfs geregelde loop, en Luijben heeft mij zeer breedvoerig geschreven.

Woensdag heb ik voor het eerst na mijne ziekte en dat wel in de zaak van Brandt gepleit.[152] Ik heb hoop, dat het arrest aanstaande Woensdag zal gunstig zijn. Aangenaam was het eens in het breede te kunnen uiteenzetten, waarom wij de deuren gesloten hadden. Met genoegen leerde ik dien huisbewaarder kennen. Zalig zijn de zachtmoedigen.

148 Weduwe N.J. van Velzen-Geselschap koos de zijde van de afgesneden 'vrouwen' Aalders en Steyling, alsmede van de geschorste (en 25 mei 1838 afgesneden) ouderling H.H. Middel, GKA, notulen kerkeraad 25 april 1838; EERSTE DEEL 340, 343.

149 Vergelijk noot 122.

150 Wij vonden het stuk met bijschrift van Brummelkamp niet in de Reformatie (van nà mei 1838).

151 Niet door haar kracht, maar door gestaag te vallen, holt de druppel de steen uit.

152 Woensdag 9 mei 1838. Vergelijk noot 124.

L.l. Maandag hadden wij classikale vergadering. Over de kerke ordening, maar vooral over Urbanus[153] die tegenwoordig was en zijn **oefenen**, waarin hij zelve zegt geen onderscheid met prediken te vinden, is breedvoerig gehandeld. Ofschoon ik zeer zwak was mocht ik de zaak nog al klaar uiteenzetten. Urbanus had niets uit Gods Woord in te brengen, maar hield zich er maar bij, dat hij liever geen ouderling was, dan van zijn oefenen af te zien. Het spreekt echter, dat liever hier niet geld(t), en als lid mag hij even zoo min lopen[154] zonder gezonden te zijn.

Het verheugt mij dat de Amsterdamsche kerkeraad zoo goed staat. De stukken, die de zaak van Middel betreffen bevallen mij zeer.

Zoo het mogelijk is waarde broeder kom dan eens overvliegen; maar doe het dan in de volgende week, want ik ga de 21sten zoo de Heere wil voor vijf dagen naar Rotterdam op het buiten van Mevr. van Oordt[155] wat uitrusten. Het is hier eene gedurige rosmolen voor mijn arme hoofd.

Waarschijnlijk gaan wij den 3den Junij naar Utrecht bij mijne schoonmoeder om aldaar acht dagen te blijven. Mocht de Heere u waarde broeder leiden in uw antwoord op het beroep van Utrecht; tot nog toe schijnt het de wil Zijner voorzienigheid niet geweest te zijn, dat een onzer predikanten zich zoo vast verbond. En in de daad lijd dit de toestand in de kerk?

P.S. Het stuk van dien ouderling Buurman,[156] ofschoon in casu nog al gepast zal tog wel niet geplaatst kunnen worden, dan met eene noot **over de ongeoorloofheid van het oefenen ook toen er geen scheiding was**.

179. Scholte, Utrecht 16 mei 1838

Ingesloten ontvangt gij een brief van Assen; ik herinner mij niet dat ik zulk eene opgave gedaan heb. Dit berigt is onjuist. Weet gij eenigsints raad voor die menschen, ik weet ze niet.[157] Het stukje door Brummelkamp gezonden moet in allen gevallen blijven liggen tot een volgend nummer; ik heb nog geene gelegenheid om den geheele brief van J. Buurman na te lezen; oppervlakkig ingezien bevald het mij niet erg. Met de copy voor dit nummer zijn wij een goed eind heen; misschien is er wel genoeg.

Er komt **nu** in het volgend nummer 1° of een gelovige vrijheid heeft zich niet bij

153 Frederik Urbanus (1792-1877), afkomstig uit Delft Oefende onder meer te Gouda. Bos, *Kruisdominees* 152-153; D. Schalk, *De Afscheiding in Gouda*, MO-scriptie, Moerkapelle 1978, 26.
In de notulen van de prov. verg. van Zuid-Holland, 24 juli 1838, art. 9, wordt Urbanus genoemd 'verkoren ouderling te Schiedam'. (HO)

154 'Lopen' - typering voor het oefenen in verschillende gemeenten.

155 H.J.S. van Oordt-Gobius woonde op de buitenplaats 'Vijverhof' aan de oostzijde van de Schiekade te Rotterdam; Hooft van Huysduynen, *Genealogie van het geslacht Van Oordt*, Rotterdam 1963, 54.

156 Scholte spreekt in de volgende paragraaf van **J**. Buurman: het is niet duidelijk wie is bedoeld.

157 Niet duidelijk waarop dit slaat.

de kerk te voegen[158] 2° over de heiligheid des levens[159] 3° het stuk over de Oefenaars, waarbij ik nog een paar aantekeningen gemaakt heb 4° het nevensgaande stukje over de uitstorting des H. Geestes.[160] Dan komt er in de berigten mededeling van de laatste adressen der Amsterdamsche kerkeraad en het jongste zeer fiks gestelde adres van Utrecht, Loosdrecht en Bunschoten.[161] Ik denk dat er dan niet veel ruimte meer zal overschieten. Waarschijnlijk zal ook de mededeling koomen betrekkelijk **Cors Noorduijn** en de Woerdensche kerkeraad.[162] Ik hoop voor beiden een afzonderlijk stukje op te stellen om te plaatsen in het tweede tijdschrift over de tucht.[163] Voor den 21sten zal er voor mij geen mogelijkheid zijn om over te komen dewijl ik dadelijk werk heb in de gemeente in deeze streken dat niet wachten kan. Indien gij het schikken kunt moest gij zien uwe komst te Utrecht den 6 of 7den te bepalen, want den 4den zullen wij zoo de Heere wil in Noord-Holland Provinciale vergadering houden.[164] Ik ben met Pinxter[165] waarschijlijk niet te Utrecht.

Te Gouda zit het erg in de war. Wij hebben nu de ouderling moeten afzetten en censureren wegens bedriegelijke handel met de gemeente in geldzaken.[166] Hij houdt zich onschuldig, doch de getuigenissen zijn al te eenparig en zonder variatie. Ik heb er eene vergadering gehad met de gemeente tot 's Nachts ½ 2 uur. Een der diakenen is geschorst. De ouderlingen van Bodegraven zullen nu het opzicht over de gemeente waarnemen. Behalve den ouderling en den geschorsten diaken met zijn drie broeders, heeft de gemeente beloofd, in broederlijke eendracht te zamen godsdienst te zullen houden; vijf der leden hebben daartoe hunne wooningen afgestaan. Het gebouw daar zij kerk hielden is al weder verkocht. De Preekstoel gaat naar Amsterdam.[167] Ik zie meer en meer dat het zoogenaamde oefenen meer kwaad als goed sticht,[168] en den Geest des Geloofs in de gemeente eerder onderdrukt als opwekt. Het is een gedeelte van den inwendigen strijd die meer en meer tot rijpheid komt. De kerkeraad van Woerden heeft formeel alle gemeenschap met ons opgezegd en heeft tevens nieuwe ketterijen opgezameld uit de Reformatie meest alle betrekkelijk waarschuwingen tegen de sleurdienst en het zoeken van heil in oude vormen. Het

158 *De Reformatie* III (1838) 309-324.
159 *Idem* 325-335.
160 *De Reformatie* IV (1838) 1-13.
161 *Idem* 42-59.
162 *De Reformatie* III (1838) 363-366.
163 Vermoedelijk berust deze formulering op een verschrijving; tijdschrift = artikel?
164 HO, Noord-Holland: provinciale vergadering te Amsterdam zaterdag 2 en maandag 4 juni 1838.
165 3 en 4 juni 1838.
166 Vergelijk noot 153 en de daar genoemde literatuur.
P. van Wagtendonk werd beschuldigd eigenmachtig *f* 430 aan kerkelijke gelden te hebben gebruikt om eigen schulden te betalen. De diaken L. den Hollander koos zijn zijde en werd geschorst. Ouderling Klaas van Wijk en (vermoedelijk) diaken C. Gros te Bodegraven namen tijdelijk 'het opzicht over de gemeente' waar.
167 VIERDE DEEL 317. Op deze bladzijde werd nog het vermoeden uitgesproken dat de preekstoel aan de Utrechtse gemeente werd geleverd.
168 Ook in Gouda werd veel 'geoefend', onder anderen door Pieter de Mik. (DERDE DEEL 314)

betreft meest stukjes die van u zijn. Ook zijn zij zeer gebeten op de uittreksel uit Newton.[169] De Woerdensche kerkeraad wordt door dit alles meer en meer openbaar, en ik hoop dat de Heere nog licht en wijsheid schenken zal om ook die zaak in den grond aan te tasten even als **Cors Noorduijn,**

De kerkeraad van Amsterdam gaat voorwaarts; het wekt bij veelen verbazing. De Heere zal kracht geeven. De nieuwe ouderling alhier[170] zet ook goed door, en er is in de kerkeraad onderwerping, maar naar mijne overtuiging niet van ganscher harte. Wat het Utrechtsche beroep betrefd, ik ben er geheel werkeloos onder, het is alsof het mij niet aangaat. Ik zie ook in het geheel niet, dat ik mij alhier verbindende, tevens het algemeen belang der gemeente bevorder.

Evenwel blijf ik het als eene wenschelijke zaak beschouwen dat ik meer bepaald verbonden wordt. De Heere zal echter ook deeze weg schoon maken. Zoolang ik hier een wooning heb en de uitwendige omstandigheden dit mij niet noodzakelijk maken om zelve op mindere schaal mijne huishouding in te rigten dan wensch ik zonder roeping van 's Heeren weege niet in eene andere gemeente te gaan woonen. Ik hoop dat de Heere uwe lichaams gezonheid zal sterken; het is goed dat gij eenige dagen gaat uitrusten, Zoudt gij als gij te Utrecht geweest zijt niet de Provinciale Vergadering te Dordrecht kunnen bij wonen; denk er eens over en schrijf mij uw gevoelen.[171]

Met mijn lichaam gaat het nog al doch ik word niet vetter maar dat hoeft ook niet. Hoe gaat het met Sara Johanna; zal die haast in zee gaan. Als gij te Utrecht komt zal ik u de *f* 100 voor Teunis Boll geven.

Hebt gij ook al iets gehoord of het Provinciaal hof naar Amsterdam gaat en zoo ja, ligt dan uwe weg ook weder derwaarts.

Hebt gij ook nummers van de Cathol. Stemmen voor mij. Ik heb No. 1 tot 4 en 7 tot 9. Gij hebt mij ook beloofd een exemplaar van de Nederlandsche Stemmen; ik heb alleen Maart 1838. Höveker mag wel wat aangezet worden om proef, want hij heeft nu vroeg genoeg copie gehad en ik heb nog geen proef gezien. Morgen moet ik naar Woerden en Linschoten met van Wijk en Reijmerink[172] om het laatste te beproeven.

Moeder lijdt veel aan de rheumatiek; mijne vrouw is bijzonder wel.

Saartje hoest nog wel maar het wordt toch beter.

Groet uwe vrouw ook van de mijne, groet alle de broeders. De Heere God zij uwe steun en sterkte in de beproeving. Hetgeen in zwakheid gezaaid is zal in onverderfelijkheid opgewekt worden. Hartelijke groeten van Reijmerink.

169 *De Reformatie* IV (1838) 234-263: ‘Verantwoording tegen de lasteringen van H.P. Scholte door A. Flier etc. Te Zwolle, bij C.A. Rigter 1838.’

170 P.W. Lothes; GKU, notulen kerkeraad 24 april 1838.

171 Dit is één van de blijken, dat Scholte vermoedelijk weinig besefte hoe ernstig de kwaal was waaraan Van Hall leed. Tijdens de provinciale vergadering gehouden te Gorinchem 24 en 25 juli 1838 moest worden medegedeeld; ‘(Art. 42.) De ouderling dier gemeente’ - 's-Gravenhage - ‘verkeert in zoodanig eenen toestand, dat er veel vrees is, dat hij uit de gemeente op aarde zal weggenomen worden’.
(HO, provincie Zuid-Holland).

172 F.H. Reijmerink, ouderling te Oud-Loosdrecht; VIERDE DEEL, register.

P.S. Als gij nevenstaand stukje gelezen hebt zend het dan aan Höveker. Heden ben ik van de schutterlijke dienst voor een jaar vrijgesteld; er was ook een (Van) Schermbeek in de commissie.[173]

180. Van Hall, 's-Gravenhage 19 mei 1838

Een woord slechts, waarde broeder, want ik heb genoegzaam geen tijd, en wil tog niet wachten met de verzending der nevenstaande boeken.

Daar ik de 5de Junij alhier voor eenen man, die van poging tot moord is beschuldigd pleiten moet zal ik zeker niet voor den 7den of 8sten te Utrecht kunnen komen. Dit treft goed. Overigens is mijn voornemen van daar naar (Zalt)Bommel te gaan, en zoo ik uitrusten wil, dan is zulks nodig. Van daar de Prov. vergadering bij te woonen, zou mij wel convenieeren.

De Sara Johanna is reeds 14 dagen in zee geweest en juist gisteren met eene zeer goede vangst van *ƒ* 250 te huis gekomen en dadelijk weder vertrokken. Hebt gij de *ƒ* 100 van Boll ontvangen, schrijf mij zulks dan, want gij moet ongeveer *ƒ* 100 van mij voor de pink hebben, uit de ontvangene premie, en dan zal ik zulks wel op uwe rekening noteeren.

P.S. **Merle**[174] is hier, met wien ik lang gesproken heb, waarover nader.

181. Scholte, Utrecht 20 mei 1838

Zoo op het oogenblik ontvang ik uw pakje en daar ik Maandag morgen Moeder naar Gorcum moet transporteren dewijl zij meent daar beter te zullen worden, zoo schrijf ik u heden avond nog eenige regelen.

Zoo **Merle** soms nog over Utrecht zou reizen Maandag en Dingsdag ben ik niet in de stad. Gaarne zou ik hem eens spreken. Schrijf het geld voor T. Boll maar op mijne rekening want ik heb beloofd het te zullen voorschieten, daar hij op het oogenblik niet bij kas was. Ik ben blijde dat het juist zoo uitkomt dat ik te Utrecht terug kan zijn als gij komt. Ik verlang zeer u te zien.

Hier wordt het iets bedaarder van binnen. Morgen moet ik twee lidmaten afsnijden[175] en zoo er geene bekeering volgt zullen er denkelijk nog vier moeten volgen.[176] De ouderling Klijn wordt beter en stemd nu met de tucht in.

Te Woerden en te Linschoten is de scheuring voltooid. Flier van Woerden heeft laatstleden Zondag afgelezen dat hij over 14 dagen zal doopen. Ik ben met de commissie te Linschoten en Woerden geweest, maar zij staan halsstarrig op hun stuk zonder redegeving, ja met lastering.

Te Westbroek hebben wij het beter gevonden, aldaar was meerdere buigzaam-

173 Broer of oom van mevrouw Van Hall.
174 J.H. Merle d'Aubigné.
175 S. van den Berg en J. Vermeulen; VIERDE DEEL 258.
176 H. van Ammers, J. de Jong, J.L.J. van Nieuwkasteel en C.J. Stulting werden na veel 'samensprekingen' 7 oktober 1838 afgesneden; VIERDE DEEL 259, 461-468.

heid, en de ouderling heeft beloofd weder op de classicale vergadering te zullen koomen. Mocht het de Heere behagen Zijnen H. Geest uit te storten over Zijne Gemeente, want de ellende is groot en wat zullen onze pogingen baten als er geen nieuw leven komt. Morgen hoop ik te prediken over Marcus IX, 24. Gedenk mijner in uwe gebeden, groet uwe vrouw en de broeders, mijne vrouw groet u.

182. Van Hall. Rotterdam 23 mei 1838

Gij zult wel vragen, waarom ik niet schrijf. Mijn ligchaam is daarvan voornamentlijk oorzaak. Ik bespeur duidelijk dat het voor mij een tijd van crisis is; sedert eenige weken voel ik meer en meer mijne borst en ben vreesselijk zwak. Wanneer ik bij de gedachte aan de mogelijkheid om schielijk weggenomen te worden, bedenk dat ik vrouw en kinderen in hulpelooze toestand en zoo vele lieve broeders en vrienden achterlaat, dan ondervind ik wel droefheid, maar ook veel troost. Over het geheel mag ik dikwijls met Paulus zeggen, **als droevig zijnde doch altijd blijde**. De Heere Jezus is getrouw en goed. Ik hoop hier tot Maandag ochtend te blijven. Schrijf mij spoedig eens of kom eens over. Ik blijf, zoo de Heere wil van Maandag tot Donderdag in den Haag.

Ingesloten ontvangt gij een billet, dat Merle mij voor zijn vertrek toezond. Groet allen, die den God onzer hope kennen.

183. Van Hall, 's-Gravenhage 28 mei 1838

Deze dient alleen om u te berichten, dat ik van Rotterdam geretourneerd, en een weinigje sterker ben dan vroeg,[177] ofschoon het werken mij nog zwaar valt. Mijne vrouw is ook hier want morgen verwachten wij onze vader hier voor drie dagen.

Ik heb de vrijheid genomen in de noot op het stuk van v. V(elzen) het woord Synagogue, als dikwijls in malam partem gebruikt in vergadering te veranderen.

Ik heb uwe rekening met *f* 100 gedebiteerd en gecrediteerd.

Van binnen is het geheel genomen wel. De Heere is God.

184. Van Hall, 's-Gravenhage 30 mei 1838

Ik zeg mijn innigen dank voor de Christelijke en trouwhartige toespraak in uwe brief van gisteren.[178] Ja mijn geliefden broeder, wij zijn naauwer vereenigd dan wij zelf wisten en in zulke omstandigheden openbaren zich de uitgangen des harten.

177 vroeger?

178 Deze brief wordt in de collectie Scholte-Van Hall niet gevonden.

Gisteren had ik eene zware koorts die mij volstrekt belette u te schrijven. Ik heb die geregeld elke dag van 's morgens 10 tot 's avonds 8 uur. Het kan nog lang met mijn sukkelen duren eer mijne ziekte **gedécideerd** mijn einde voorspelt. Maar waar spreek ik van?

Het huisgezin van Bethanië[179] heeft de ondervinding gehad van Gods almachtige hand. Lopen wij niet vooruit.

Van binnen is het over het geheel genomen wel. Ja die uitdrukking is veel te flaauw. Jezus is mijn bruidegom, mijn maker en mijn man. Maar van mijne kant, hoeveel gebrek aan lijdzaamheid! Ik kan wel van harte zeggen, (de Heere weet het), uwe wille geschiede, maar het zondige vleesch is ongeduldig en strijd(t) tegen die stem mijns gemoeds. Broeder ik ben nog in den strijd. Bid voor mij, dat ik moge volharden ten einde toe.

Hier gekomen zijnde en veel werk vindende zijn mijne koortsen tegen de quinine[180] in, toegenomen. Ik ben genoodzaakt geworden eene belangrijke pleidooij van aanstaande Dingsdag aan Gefken op te dragen. Morgen avond hoop ik met vrouw en kinderen wederom naar Rotterdam te vertrekken, ten einde aanstaande Dingsdag of Woensdag voor een dag of tien naar (Zalt)Bommel te gaan.

Naar Utrecht gaan wij niet. Hoe gaarne ik u zien zou waarde vriend, het kan niet. Want in mijne toestand, te logeeren in een vijandig huisgezin, verwekt groote onrust voor mijne zwakke zenuwen, vooral omdat mijne schoonmoeder mij niet goed in mijne ziekelijkheid kan verdragen.

Voor den tijd van veertien dagen hoop ik nu te zien wat rust vermag.

Gij mijn waarde broeder 'houdt u mannelijk, zijt sterk'. Werpen wij onze vrijmoedigheid niet weg die eene groote vergeldinge des loons heeft.

Eene menigte kleine zaakjes die ik bezorgen moet alvorens ik deze stad verlaat beletten mij hier meer bij te voegen. Daarbij gaat alles zoo langzaam en zoo flaauw voort. Onmagt, ellende en zonde, maar ook kracht in Jezus en heerlijkheid en heiligheid is mijn deel.

Wat ook de dag van morgen bare, voor ons allen zal het kort zijn en in eeuwigheid zullen wij bij Hem zijn,

185. Scholte, Utrecht 1 juni 1838

In haast nog eenige weinige woorden, want ik zit druk in het werk en moet morgen ochtend vroeg naar Amsterdam ter provinciale vergadering.

De Heere zij geloofd dat gij het inwendig wel hebt. Hij is de getrouwe en onveranderlijke VerbondsGod. Ik ben een paar dagen een weinig meer verheugd naar den inwendigen mensch, hoewel het rondom mij woelt en werkt. De tegenstand tegen de prediking des Geloofs groeit aan, maar ik heb sterkte in God die Zijne waarheid in mijn harte gelegen heeft, en ik ben bereid om met die waarheid te staan of te vallen zoo het Hem behaagd.

179 Johannes 11 vers 1-44. Het gezin van Lazarus, Martha en Maria.
180 kinine.

Ik verlang u te zien en te spreken, en heb voorgenomen om zoo de Heere den weg niet afbreekt, Woensdag over 8 dagen u te Bommel te bezoeken. Veel tijd heb ik niet overig, doch ik vind vrijheid om dit uitstapje te doen, dewijl ik dan tevens de Provinciale Vergadering in beneden Gelderland houden kan.[181] Mocht het Den Heere behagen u nog te sparen, het is boven wel begeerlijker als hier beneden, maar gij kunt hier ook voor uwen Koning nuttig zijn, en als het Zijnen wil is, zult gij wel niet tegen hebben om hier nog een weinig tijds in den strijd te dienen. Hij zij uwe sterkte in de benaauwdheid. Groet uwe vrouw hartelijk van mij en de mijne. Gedenk in uwe verzuchtingen aan...

186. Van Hall, Zaltbommel[182] 7 juni 1838

Wij zijn hier l.l. Dinsdag met zeer fraai weder in volkomen welstand wat mijne vrouw en kinderen aangaat aangekomen. Mijne zwakte blijft voortduren, maar is niet verergerd. Dagelijks heb ik koorts van 's morgens 10½ tot 's avonds 9½ uur; gedurende dien tijd ben ik onbekwaam tot alles, behalven tot het be spreken der deugden onzes Heeren, en de belangen van zijn koningrijk. Het Woord is levenwekkend.

Waarde broeder! Ik heb soms, of liever bij oogenblikken en altoos, de dadelijke steun des Heeren nodig, om niet moedeloos te worden.

Door het geloof ben ik verzekerd dat het mij goed is weggenomen te worden en ik mag alles overgeven. Maar te leven met een geparalijzeerd ligchaam en voor dit leven onbekwame hersenen is een zware beproeving.

Innig verheugd mij de tijding van uwe aanstaande overkomst. In die uuren van stilstand en rust van alle aardsch bedrijf, die ik thans geniet, heb ik veel mogen stilstaan bij de groote daden Gods in onze kerk. Houdt goeden moed beste broeder, het zal met of zonder ons **wel** gaan. Wat uit God is zal voorspoed hebben al is voor het vleeschelijke oog alles tegen. Ik heb het nogmaals herhaaldelijk voor den Heere moge brengen en zeg nu geloviger als ooit 'Dit is de weg wandelt in dezelve.'

Groet alle broeders. De Heere verkwikke ons spoedig door uwe overkomst.

187. Van Hall, 's-Gravenhage 18 juni 1838

Geloofd zij God voor zijne uitreddingen. Hij is de getrouwe verhoorder der gebeden.

Ik heb deze morgen mogen pleiten. Het is mij tot heden (2 uur) best bekomen. Mijn kracht om te spreken was van onzen getrouwen Zaligmaker.

Eergisteren en gisteren heb ik slecht weinig koorts gehad. Tot op dit ogenblik voel ik nog geen koorts, maar integendeel een aangenaam gevoel van ontspanning.

181 HO, Beneden-Gelderland; vergadering te Zuilichem, 12 juni 1838.

182 Het gezin Van Hall vertoefde daar ten huize van de familie A.E. Dudok Bousquet.

Ik beruste vooraf in den Heere. Angst en zorg zou mij belet hebben iets te doen. Geloof mij in haast maar hartelijk uwen liefhebbenden broeder...

188. Scholte, Utrecht 19 juni 1838

De Heere zij geloofd voor Zijne goedertierenheid aan u bewezen, Hij schenke uit genade verder overvloedige stoffe tot verheerlijking Zijns grooten Naams. Uit de inleggende stukken welke ik vriendelijk verzoek aan deszelfs adressen te doen toekoomen, zult gij zien, hoe de burgemeester van Loosdrecht weder te werk is gegaan.[183]

Gisteren heb ik het druk gehad met het heen en weder loopen om te zien of ik Frederik niet spoedig kon los krijgen. Smit[184] was zeer vriendelijk en heeft mij beloofd alles te doen wat mogelijk was. Het treft juist dat **Martens**[185] naar den Haag is. Smit heeft dus de instructie. Zoo even heeft hij nog aan Karsemeijer[186] gezegd dat hij hem spoedig naar mij toe zou zenden. Van Gorcum heb ik nog in het geheel geen tijding en verkeer dus in zorg hoe het daar is dewijl mijne vrouw beloofd had gisteren te schrijven.[187] Ik hoop zoodra Frederik los is naar Gorcum te gaan en Zaturdag weer hier te zijn.

V. Velzen is te Amsterdam druk aan 't razen geweest,[188] doch Wormser moet hem goed wederstaan hebben en de kerkeraad is staande gebleven. V. Velzen is iets bedaard en komt zoo ik hoor heden weer te Amsterdam om met de kerkeraad over de kerkeordening te handelen. De Heere leeft.

Ik heb het onder de veele drukte in deeze laatste dagen goed gehad.

Groet uwe vrouw en de broeders. De Almachige ondersteune u krachtelijk. Tot Zaturdag hoop ik te Gorcum te blijven.

189. Van Hall, 's-Gravenhage 22 juni 1838

Dingsdag heb ik mij vreesselijk moeten overwerken om klaar te zijn voor

183 Betreft het gebeurde op zondag 17 juni 1838. *De Reformatie* IV (1838) 59-63; Bos IV, 290-296; VIERDE DEEL 413-414.
Na een godsdienstoefening te Oud-Loosdrecht werd een familielid van Scholte, J.F.C. Brandt ('Frederik', ook Frits') 'geboortig uit het vorstendom Lippe' gearresteerd en na enige moeite door de rechter van instructie te Utrecht vrijgelaten. Scholte c.s. zonden naar aanleiding van het gebeurde requesten aan de Koning en aan de procureur-generaal bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage.

184 Mr. A.G. Smith, in 1838 president van de rechtbank van eerste aanleg te Utrecht.

185 Jonkheer mr. J.C. Martens, rechter van instructie in de rechtbank van eerste aanleg te Utrecht.

186 W. Karsemeijer, diaken te Oud-Loosdrecht.

187 De moeder van mevrouw Scholte lag ziek te Gorinchem; vergelijk noot 144.

188 GKA, notulen kerkeraad 8 juni 1838. Ds. S. van Velzenende afgesneden H.H. Middel zijn aanwezig. Eerstgenoemde ziet in de afsnijding van de 'vrouwen' Aalders en Steyling 'partijdigheid' en 'overhaasting'; hij keurt de censuur van Middel af en wekt de kerkeraad op tot 'terugkeering'.
Idem 20 juni 1838. Ds. van Velzen bestrijdt de verandering door 'Amsterdam' aangebracht in de Utrechtse kerkenorde als strijdig met de Dordtse.

Woensdag, als wanneer ik met de koorts heb gepleit. Gisteren had ik een zware koorts en ook deze schrijvende ben ik daarvan niet vrij.

Ziedaar mijne historia morbi.[189] Ik ben te zwak om aan het bijwonen eener prov. verg. te denken.

Het stuk aan den Proc. Gen. heb ik bezorgd. Dat aan den Koning zend ik u terug omdat het niet op zegel is en dus zoude worden ter zijde gelegd.

Budding schrijft mij dat hij in de gevangenis zit.[190]

Schrijf mij spoedig omtrent Frits. Wat kan ik voor hem doen? Niets!

(P.S.) de Heere is getrouw.

Lees s.v.p. in de hiernevenstaande bijdragen het stukje van Huidekoper; het zal u wel interesseeren.[191]

190. Scholte, Utrecht 23 juni 1838

Bij mijne tehuiskomst vond ik uwe brief van gisteren. Het verwonderd mij niet dat het pleiten van Woensdag en het daarmede gepaard gaande werk u vreeselijk heeft afgetobt. Hoe gaarne zou ik een middel uitdenken om u in het werk iets te verligten; dit is echter niet in mijn vermogen. De Heere voorzie genadiglijk in het noodige voor het lichaam, maar schenke u bovenal zijne zalige nabijheid onder het lijden.

Te Gorcum is het nog al hetzelfde, Moeder wordt niet beter en zoo het zich laat aanzien zal het een uiteinde worden door verzwakking.

De geheele familie is eenigsints sukkelende,[192] mijne vrouw is alleen geheel gezond. Frits is Woensdag na het verhoor door den rechter van instructie (...[193] Smit) dadelijk losgelaten. Er is in het proces verbaal niets bêpaalds te zijnen laste en zijne reispas is in orde bevonden. Nu is de vraag moet ook hij eene aanklacht tegen de burgemeester inleveren of zullen wij op de procedure wachten.[194] Hij heeft het in de gevangenschap zeer goed voor zijne ziel gehad, ook deeze zaak heeft moeten dienstbaar zijn, om zijne vastheid in het geloof openbaar te maken. **Karsemeijer** werdt door het eenvoudig verhaal zijner practijk in de boeijen nog beschaamd gemaakt. Ik heb bij deeze gelegenheid in hem die altijd

189 ziekte-verhaal.

190 De eerste gevangenschap van ds. H.J. Budding duurde van 18 juni 1838 tot 15 jan. 1839; Gunning 148.

191 De laatste zin is met potlood toegevoegd. Bedoeld is: *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, Amsterdam 1838, Twaalfde deel; artikelen van Mr. Anne Willem Huidekoper (1796-1841), lid van de rechtbank van eerste aanleg te Amsterdam, getiteld: 'Verhandelingen te beantwoording van de vraag: of, en hoe ver Art. 291, 292, en 294 van Straf-Wetboek toepasselijk zijn op de Afgescheidenen etc'. 188-232, 341-395.

192 EERSTE DEEL, 64. In het herenhuis te Gorinchem waar weduwe Brandt 5 oktober overleed, stierven 21 oktober Aarnout Hasselman en 27 oktober een kindje van het echtpaar J.D. Brandt-Hasselman.

193 Eén woord onleesbaar.

194 J.F.C. Brandt werd geboeid van Loosdrecht naar Loenen gevoerden van daar naar Utrecht; *De Reformatie* IV (1838) 62.

zweeg eenen krachtvollen broeder ontdekt, waardoor hij mij nu dubbel dierbaar is. Hij is, nu mijn vrouw te Gorcum en onze dienstmaagd naar haare ouders is, mijn eenig huis- en reisgezelschap.

Ik heb verslag van hetgeen te Loosdrecht en met Frits gebeurd is in de berigten geplaatst. Het verwonderd mij niet dat Budding in de gevangenis zit. Hoe denkt gij over het vermelden daarvan in de Reformatie? Wordt het geplaatst, dan diend de reden er bij; is die reden goed,[195] en zouden wij Budding waarlijk nut doen door de vermelding.

De toegezondene bijdragen[196] heb ik vlugtig reeds ingezien; het bevalt mij en verzoek ook het vervolg; ik heb eenige punten opgemerkt waarvan ik bij de eerste gelegenheid gebruik denk te maken. Al de strijd van buiten hinderd mij echter zoo veel niet als hetgeen inwendig openbaar wordt. V. Velzen werkt druk, doch zoo ik reeds gemerkt heb vindt hij in den Amsterdamschen kerkeraad eene welversterkte vesting welker fundamenten zijn Gods Woord. Hij geeft zich echter veel moeite om te winnen. Ik hoop mij niet in die zaken te mengen, maar gade te slaan. Morgen hoop ik weer te prediken; dat is beter dan twisten.

De gemeente van Middelharnis verzoekt de onderzoeking en ordening tot de bediening des Woords en der Sacramenten van haren Ouderling **C.v.d. Meulen,** die gij op de provinciale vergadering te Dordrecht ontmoet hebt. Deeze aanvraag heeft mij zeer verheugd, van harte wensche ik dat de Heere dat beginsel zegenen mooge. Van een ongescheidenen werdt mij deeze week eene coupon gezonden van *f* 12,32½ voor opleiding van aankomende leeraren. Ik voorzie dat ook hierin tegenstand der andere leeraren koomen zal doch ik hoop op de Provinciale vergadering met de verenigde opzieners te spreken en twee predikanten uit te noodigen om aldaar te verschijnen.[197] De volgende week hoop ik aan de gemeente Middelharnis welker verzoek ik namens de classis ontvangen heb, te schrijven.

Groet uwe vrouw hartelijk. De getrouwe VerbondsGod sterke haar in hare gevorderde zwangerschap en make haar ter zijner tijd eene blijde moeder in Israël.

Geliefde broeder mijne stille verzuchting is dat gij nog wat hier moogt blijven, hoewel ik u de rust niet misgun. Bidden wij voor elkander dat de Heere ons genade schenke om ons op Hem te verlaten, Hij zal het wel maken.

(P.S.) Als het eenigsints kan schrijf dan Maandag,
Dingsdag morgen ben ik zonder onverhoopte...[198] hier.

195 Budding zat gevangen omdat hij **weigerde** de hem opgelegde boeten te betalen; Gunning 153.

196 Vergelijk noot 191.

197 Inderdaad leidde de opleiding en 'ordening' van C. van der Meulen (en G. Baay) tot vele complicaties - de Amsterdamse kerkeraad bijvoorbeeld achtte de gang van zaken in strijd met de besluiten van de Utrechtse synode 1837; VIERDE DEEL 255-256, 263-264.

198 Twee of drie woorden weggevallen.

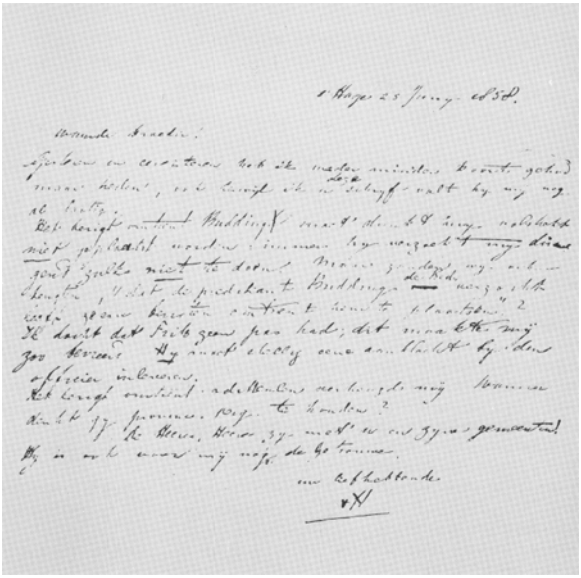

A.M.C. van Hall, 's-Gravenhage 25 juni 1838

191. Van Hall, 's-Gravenhage 25 juni 1838

Gisteren en eergisteren heb ik minder koorts gehad, maar heden, ook dewijl ik nu schrijf valt hij mij nog al lastig.

Het berigt omtrent Budding moet dunkt mij volstrekt **niet** geplaatst worden; immers hij verzoekt mij dringend zulks **niet** te doen. Maar zouden wij ook berigten 'dat de predikant Budding de Red. verzocht heeft geene berigten omtrent hem te plaatsen?'

Ik dacht dat Frits geen pas had; dit maakte mij zoo bevreesd. **Hij** moet stellig eene aanklacht bij den officier inleveren.

Het berigt omtrent v.d. Meulen verheugd mij. Wanneer denkt gij provinc. verg. te houden?

De Heere, Heere zij met u en zijne gemeenten. Hij is ook voor mij nog de Getrouwe.

192. Scholte, Utrecht 27 juni 1838

De hand waarmede gij de laatste brief geschreven hebt verkondigde reeds dadelijk dat de koorts u nog niet verlaten heeft. Och dat het den Heere mocht behagen om uitkomst te schenken; ja, Hij is de getrouwe en onveranderlijke Verbonds God ook dan wanneer het voor ons oog donker is. Ook in het duistere mag ik op Hem hoopen. Een oudoom van mijne vrouw is in zijn 93 jaar de eeuwige heerlijkheid ingegaan.[199] Met moeder is het nog niet beslist, zij is zeer zwak en heeft gedurig koorts, mijne vrouw is daardoor duurzaam te Gorcum ter oppassing van moeder. Ik heb nog geen aanklacht voor Frits opgemaakt. Hij heeft er zelf geen groote zin in dewijl hij tegen de moeite opziet, en daar hij geen inwoonder is weet ik niet regt hoe het interigten.

V. Velzen is te Amsterdam weer druk bezig geweest, bijzonderheden weet ik niet,[200] maar ik vermoed dat de kerkeraad al weder in de war (is), onze Wormser heeft zich onder al die moeite naar lichaam en ziel zeer afgetobt. De spanning wordt sterker, wellicht barst alles uit één; ik ben stille en hoop den Heere te verbeiden en te volgen; wat er ook mooge vallen de Gemeente des levendigen Gods zal staande blijven. Soms zie ik door alle die bedroevende wolken een straal van de helderheid van een schooner dag. Ruim 1500 jaar is het den Satan gelukt om de wareld aan de Kerk te koppelen, en die koppeling heeft reuzen voortgebracht.[201] De Heere geeve dat ik die dag zien mag, dat er eene geheele scheiding tusschen Christus en Belial tot stand komt. In een volgend nummer kunnen wij plaatsen dat wij op verzoek van Budding zelve niets ten zijnen opzichte plaatsen.[202]

Ik heb nog niet bepaald wanneer wij Provinciale vergadering zullen hebben; de twijfelachtige toestand met moeder heeft mij terug gehouden.[203] In de volgende week hoop ik echter aan de gemeenten te schrijven.

Waarde broeder, God de Heere schenke u Zijne zalige en alle verstand te boven gaande vertroosting in uw lijden. Groet uwe vrouw en allen die onzen Heere Jezus Christus liefhebben in onverderfelijkheid.

Denk in uwe gebeden aan...

193. Van Hall, 's-Gravenhage[204] 6 juli 1838

Deze dient slechts om u te melden, dat ik nog bijna in dezelfde toestand

199 Niet kon achterhaald worden wie is bedoeld.
200 Vergelijk noot 188. Ook de brief van J.A. Wormser aan Scholte, 30 juni 1838, DERDE DEEL 88-91; evenzo 347-352.
201 Scholte doelt hier op de regering (306-337) van Constantijn de Grote - de christelijke kerk werd alsdan 'staatskerk'; tevens op de woorden uit Genesis 6 vers 4: 'in die dagen waren er reuzen op de aarde, en ook daarna, als Gods zonen tot de dochteren der menschen ingegaan waren...'.
202 Berichten aangaande Budding kwamen pas in *De Reformatie* van december-IV (1838) 378
203 Vergelijk hoofdstuk 18, noot 363.
204 Het origineel heeft 'vh.' = van huis.

verkeer. Ik wordt echter niet erger, ofschoon ik dagelijks de koorts heb en nog zeer zwak ben.

V. Velzen schrijft mij een brief, die vol schoolmeesterachtige uitdrukkingen is. Het aanstaande examen van v.d. Meulen verheugd mij zeer. Ik mag het in deze mijn beproevingstijd goed hebben bij den Heere. Groet allen.

De genade zij met u.

P.S. Zend mij s.v.p. de Bijdragen tot R. en W.[205] wederom die ik nodig (heb). De nummers komen elke drie maanden uit.

194. Scholte, Utrecht 7 juli 1838

Hiernevens zend ik u de Bijdragen; zeer gaarne had ik dezelve nog eens terug, zoo dat niet kan, kan ik dan ook de stukken afzonderlijk bekoomen? Zou het niet goed zijn om in de Reformatie melding van dit stuk van Huidekoper te maken?[206]

Gij ontvangt tevens een stuk van **v.d. Meulen** dat zeer goed in elkander zit. Wees zoo goed om het te laten overschrijven op half papier opdat ik er de veranderingen en aanmerkingen naast kan schrijven. Ik heb hier op het oogenblik niemand die ik daarmede kan belasten, en ik zou het gaarne spoedig terug hebben.[207]

Van de Loosdrechtsche zaak[208] geloof ik niet dat men iets voor de rechtbank zal brengen. Ik zal de pas van Frits opvragen want hij verlangt naar huis. Het doet mij leed dat van Velzen zoo aan het meester spelen is, doch ook dat zal in Gods hand moeten medewerken om onze verwachting van alle menschen af te trekken en alleen op de Heere te vestigen. V. Raalte, Brummelkamp en de Cock schijnen tegenswoordig zeer aan de leiband van v. Velzen te loopen. Ik mag onder alles goeden moed hebben op den Heere dat de reformatie der Kerk schriftmatiger worden zal als vroeger het geval was, en meer en meer word ik bevestigd in de begeerte om mij door geene menschelijke redeneringen te laten ophouden, wanneer de Heere in zijn Woord duidelijk spreekt. Hier te Utrecht woelt het nog sterk inwendig, maar er komt meerdere broederlijke vereeniging tusschen de welgezinden. Klijn en Veldhuizen[209] zijn altijd heimelijk opposanten, doch kunnen niet de overhand verkrijgen. Dingsdag den 24 Julij wenschen wij Provinciale vergadering te houden te Dordrecht.

9 Julij

Gisteren heb ik weder tweemaal ongehinderd moogen prediken, hoewel mijn lichaam zwak is. Ik heb sedert een paar dagen weer hoofdpijn en de docter vind mij nog al slap. Gisteren morgen predikte ik over Hebr. IV, 1. Ik heb een bijzonder goede hulp in de zaken der kerk aan broeder Lothes die onvermoeid

205 Vergelijk noot 191.
206 Idem.
207 Betreft vermoedelijk (al dan niet geplaatste) kopy voor *De Reformatie*.
208 Vergelijk paragraaf 188 van dit hoofdstuk.
209 VIERDE DEEL, register. Bedoeld is diaken J. Veldhuizen.

werkzaam is. Hij levert ook nog al het een en ander voor de Reformatie. Takke(n) krijgt ook meer en meer duidelijkheid om zich uit te drukken zoodat de Heere Zijne gemeente alhier gunstig is.

Zaturdag avond hebben wij alhier op de publieke verkooping eene kerk gekocht, vroeger gebruikt door de Jansenisten met overvloedige wooning voor eenen predikant op de Nieuwegragt voorbij de Heerestraat, de tuin met een gang uitkomende op De Kamp.[210] De kerk is zeer goed in order en behoeft alleen schoongemaakt en de noodige zitplaatsen en preekstoel erin geplaatst te worden; dan is de zelve dadelijk bruikbaar. De Domselaarspoort zullen wij waarschijnlijk goed kunnen verkoopen.[211] Hoort gij niets uitlekken van de voornemens der regeering betrekkelijk onze adressen. W. v. Hogendorp[212] is nu ook Staatsraad geworden.

Zoo gij iets hebt voor de Reformatie zend het mij dan spoedig over opdat ik de stukken goed schikken kan, want ik begrijp wel dat u er in uwen zwakken toestand niet veel aan doen kunt.

Mijne vrouw en kind zijn bijzonder wel. Moeder is niet slimmer en naar het zich laat aanzien is haar herstel niet geheel onmogelijk.

Ik heb voorleden week te Gorcum het sterven bijgewoond van het oudste dochtertje van Welle,[213] dat in eene dag is afgesneden.

Hevige lichaams en zielsbenaauwdheden gingen met het sterven gepaard. Zij was wel onderwezen in den weg die ten leven leid, maar zij had voor haar zelf niet de minste verwachting eener zalige ontbinding en zag anders niet dan verloren gaan. Tot een half uur voor haren dood was zij bij hare kennis, en zoo lang heb ik haar het Evangelie der Zaligheid moogen prediken. Het schrikwekkende haarer laatste oogenblikken dreef alle aanwezige natuurlijke menschen van haar legerstede af, en ik was eindelijk geheel alleen getuige van haar sterven. Hasselman was met de ouders die als versteend waren van droefheid in eene andere kamer. In zulke bange en beslissende oogenblikken wordt de waardij des Geloofs in den Drieëenigen VerbondsGod ondervonden en beproefd; en het wordt dan bevestigd dat alleen dat Geloof alle vijanden onder oogen kan zien zonder voor hunne verschrikkingen te wijken. God is getrouw in elken weg; Zijne dienst is zalig. Groet uwe vrouw en de broeders hartelijk van mij. De God des Vredes vervulle uw harte met Zijne zaligheid, en geve uwe echtgenoote krachtiglijk te ondervinden 1 Timoth. II, 15. Zoo ikden volgenden Rustdag alhier het H. Avondmaal kan bedienen, hoop ik het zoo te schikken dat ik den volgende Rustdag bij u ben. GedenK in uwe gebeden aan uwe...

P.S. Ik zend u als Correspondent der Classis nevensgaande brief.

De rekening van onkosten die ik betaald heb. heb ik u vroeger reeds gezonden.

210 Uitvoerig hierover VIERDE DEEL 235-241.

211 Idem 214-215.

212 Kluit, *Het Réveil*, register.

213 Op 5 juli 1838 overleed te Gorinchem op de leeftijd van veertien en een half jaar Geertrui Cornalia Welle, dochter van Pieter Welle (EERSTE DEEL, register) en Dirkje van Aalsburg; A.R.A., Overlijden Gorinchem 1838, acte no. 133.

Hasselman zal zijne rekening op de Provinciale vergadering medebrengen. Ik meen dat die voor de geheele provincie beloopt goed *f* 130.

195. Van Hall, 's-Gravenhage 14 juli 1838

Deze laatste door Van Hall aan Scholte geschreven brief geven we zonder enige weglating weer.

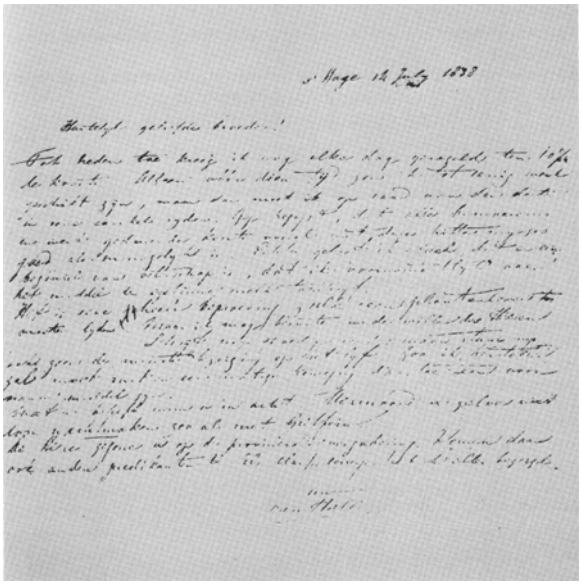

De laatste brief van A.M.C. van Hall, 's-Gravenhage 14 juli 1838

Hartelijk geliefde broeder!
Tot heden toe kreeg ik nog elke dag geregeld ten 10½ uur de koorts.
Alleen vóór dien tijd zou ik tot eenig werk geschikt zijn, maar dan moet ik op

raad van den docter in eene carikel[214] rijden. Gij begrijpt dat alle bemoeienis en werk gedurende de koorts vooral met deze hitte mij zoo goed als onmogelijk is. Echter geloof ik wel, dat er een beginsel van beterschap is, dat ik voornamentlijk aan het middel der ezelinne melk toeschrijf.[215]

Het is eene heele beproeving zulk een plantenleven te moeten lijden.

Maar ik mag berusten in de wille des Heeren.

Schrijf mij eens, maar stuur mij ook geen de minste bezorging op het lijf. Zoo ik herstellen zal, moet rust en een matige beweging daartoe een voornaam middel zijn.

Wat u betreft neem u in acht. Vermoord u zelve niet door nachtwaken zoo als met Griffein.[216]

De Heere zegene u op de provinciale vergadering. Komen daar ook andere predikanten? Als class. corresp. heb ik alles bezorgd.

uw
van Hall

196. Scholte, Utrecht 16 juli 1838

Ook deze laatste brief - namelijk van Scholte aan van Hall - geven wij in zijn geheel weer.

Hartelijk Geliefde Vriend en Broeder in Christus.

De Machtige Jacobs zij uwe steun en sterkte in uwe zwakke en gevaarvolle toestand. Mocht het Hem behagen u weder op te rigten uit deeze doodelijke ziekte, mijne ziele zou verblijd zijn, want ik gevoel geduriglijk dat ik u nog niet kan loslaten; en evenwel de door den Heere bepaalden tijd van scheiden zal eenmaal koomen en misschien ben ik nog de eerste die naar huis ga. Zoo de Heere de weg niet afsnijd, hoop ik voor 10 Augustus nog eens bij u te koomen.[217] Op dien dag hebben wij in Amsterdam Provinciale Vergadering voor Noord-Holland met al de predikanten.[218] Te Dordrecht kan geen vergadering zijn; ik heb daarom aan de verschillende Classen geschreven om te Gorcum te koomen. De diaken kan inleggende wel copieren voor de verschillende kerkeraden in uwe Classis. Ik hoop dat gij u zoo stil mogelijk houden zult

214 Curricle (Engels) = licht tweewielig wagentje.

215 Gera Kraan-van den Burg, *Brandende harten* 157: ‘Groen (van Prinsterer) zelf dankte zijn leven menselijkerwijs aan het gebruik van ezelinnemelk en had dezelfde drank Maurits aangeraden als medicijn’.

216 Arie Griffijn was in juni 1838 diaken te Hoorn. Daarna woonde hij te Alkmaar en Haarlem. Hij kan worden getypeerd als ‘Scholtiaan’. Hoofdstuk 15, paragraaf 2; DERDE DEEL, register. Wij vonden geen gegevens die de opmerking van Van Hall in deze brief verklaren.

217 Voorzover we weten uit de ‘Lijst der texten’ is aan dit voornemen geen gevolg gegeven. Uit paragraaf 197 van dit hoofdstuk blijkt, dat Van Hall Scholte de laatste weken voor zijn overlijden niet heeft gezien.

218 DERDE DEEL 347-352; Amsterdam vrijdag 10 en zaterdag 11 augustus. Op deze vergadering werd de zaak van beide ‘vrouwen’ c.s. behandeld.

wat de werkzaamheden betreft. Ik ben hier te Utrecht in volle strijd. **Klijn en Veldhuizen** met eenige leden beginnen zich regt te openbaren, maar ik heb goede moed. Gisteren heb ik met de gemeente Avondmaal gehouden. De Heere was ons merkbaar nabij; de oproerigen waren allen afwezig; het heeft ons niet gehinderd.[219] Als Klijn niet tot inkeer komt voorzie ik hier eene dadelijke scheuring. De Heere is bezig om waare reformatie te bewerken. Ik ben bereid om in Zijnen dienst getrouw te zijn tot den dood. Mijne vrouw is wel, onze kleine Sara is eenigsints ongesteld. Groet uwe vrouw en de broeders. De getrouwe VerbondsGod zij u nabij en goed.

Gedenk in uwe gebeden en verzuchtingen aan uwen
Scholte

197. H.S. van Hall-van Schermbeek aan Scholte, 's-Gravenhage 12 augustus 1838

Zoals reeds eerder vermeld, overleed Maurits van Hall (woensdag) 15 augustus 1838. Zijn begrafenis was op zaterdag 18 augustus.
Onderstaande brief geschreven door zijn vrouw - kort daarna weduwe van 22 jaar - behoort in déze serie een plaats te hebben.
Als Suze van Hall schrijft dat het donderdag (9 augustus) ‘de negende dag (was) dat ik boven ben’, slaat dit op haar bevalling op 1 augustus. Uit haar woorden blijkt opnieuw hoezeer Van Hall verlangde dat Scholte hem zou komen bezoeken. Het blijft een raadsel, waarom laatstgenoemde - die toch zeer mobiel was in dit tijdvak van zijn leven - zo weinig in 's-Gravenhage is geweest. Ook toen de ziekte van zijn beste vriend merkbaar verergerde. Bij herhaling vonden we in de correspondentie slechts een toezegging of een vaag plan inzake een bezoek. Heeft het opzien tegen een confrontatie met de verdeelde Afgescheiden gemeente te 's-Gravenhage hem weerhouden? Of vrees voor het logeren in een woning waar een besmettelijke ziekte heerste? Wij weten het niet.

Veel geliefde vriend en Broeder! Ik schrijf u dezen uit de ziekenkamer van onzen tederbeminde patient. De Heere heeft mij zooveel kracht gegeven dat ik weder bij hem kan zijn, en met hem spreken dat hem dikwerf veel opbeurd daar ik de eenige ben die hem verstaat van de hem omringende. Wat zal ik voor het overige zeggen van zijn ligchaamstoestand. Dezelve verzwakt dagelijks meer en meer, en alles duid een naderende slooping aan. Bij God zijn alle dingen mogelijk! Mijne ziele die bedroefd is tot den dood toe, bid zoo het...[220] voor zijne wederoprigting, doch voornamentlijk om onderwerping in den drukkende duisteren weg die den Heere met mij houd. Sinds zes jaren was hij mijn

219 VIERDE DEEL 259-262. Tijdens de vergadering van de kerkeraad van 17 juli kwam een verzoening met H.G. Klijn tot stand. Anderen zoals J. Hoedemaker zetten echter de strijd voort.

220 Eén of twee woorden weggevallen.

leidsman, mijn eenig gezelschap en veele rampen hebben wij zamen gedragen, veel zegeningen genooten. Sinds Donderdag is hij merkelijk achteruit gegaan, en lijd veel. Veele en dikwerf zware benaauwdheden overvallen hem in de laatste dagen. Donderdag avond, het was de negende dag dat ik boven was, liet hij mij roepen. De Heere gaf mij kracht om beneden te komen. Hij dacht dat de Heere hem dien nacht tot zich genomen zoude hebben. Hij gaf nog eenige bezorgingen en wij spraken zamen over zijn naderend einde. Dadelijk kwam hij als in een verrukking, sprak van de lieffelijkheid des Heeren en gevoelde de kuszen Zijns monds. Daarna kwam weder veel benaauwdheid. Over het geheel is zijne ziel kalm en gevoeld dat zijne wooning gereed is en verlangd veel na de ontbinding. God besture alles ten beste en geve hem verzachting. Over het geheel kan hij mijn lot en dat onzer kleinen nog al overgeven. De Heere voorzie genadiglijk in alles maar toch bid voor ons want groote kracht is noodig bij zulk eene groote beproeving.

De Heere bewaart mijn zuigeling zoodat hij geen hinder hoegenaamd heeft. Vaarwel. Groet uwe vrouw en allen en bid veel voor haar die geen andere toevlucht heeft dan den Heere.

Suze van Hall

(P.S.) V. Hall groet u zeer en verlangt naar u.

198. Scholte aan zijn vrouw, 's-Gravenhage (zaterdag) 18 augustus 1838

Hartelijk Geliefde!

Onze van Hall ligt reeds in het stof der aarde. Heden morgen heb ik met Bousquet die ook gister avond hier is gekomen het lijk vergezeld.

Het grootste gedeelte der familie was aanwezig. De oude Heer van Hall was diep getroffen, en stond gister avond bij zijn aankomst boven alles verbaasd over Suze. Onze broeder heeft in de laatste acht dagen in de grootste kalmte zijn naderend einde gewacht en heeft genoegzaam zijne geheele familie gezien en getuigenis afgelegd van Christus onzen eenigen Borg en Middelaar op wiens zoenverdienste hij alleen bouwde.

Tot op het laatste oogenblik is hij bij de volle vermogens geweest; een half uur voor zijnen dood zat hij nog op de stoel en heeft zich toen ter ruste begeven, met bedaardheid afscheid nemend van diegene(n) welke er tegenwoordig waren. Hij had nog zeer verlangd mij te spreken. doch dit is de weg des Heeren niet geweest. Hij begeerde reeds vroeger mij zijne kinderen aan te bevelen in hunne vaderlooze toestand.

Zijne vrouw is krachtiglijk ondersteund door den Heere. Het vooruitzicht is voor haar donker doch de Heere de God Abrahams zal het voorzien. Heden avond hoop ik met Bousquet naar Leijden te gaan om morgen te prediken. Maandag denk ik alhier terug te koomen om met Suze het een en ander te bespreken. Maandag hoop ik verder te schrijven hoe ik dan nader de reis neem.

Groet moeder en de geheele familie. Groete van Suze en Bousquet. De Heere zij u met Zijne genade nabij.

Uwe u hartelijk liefhebbende
Hendrik[221]

199. H.S. van Hall-van Schermbeek aan Scholte, 's-Gravenhage ongedateerd[222]

Waarde vriend! Regt aangenaam was het mij de ontvangst van uw beide brieven, en hartelijk dank zeg ik u voor de bewijzen van deelneming in mijn verlaten toestand. De Heere doe u hier verder in volharden.

Reeds gisteren was mijn voornemen geweest u te antwoorden doch daar ik een bezoek gemaakt had bij Capadose en dit mijn eerste uitgang was, had dit mij opnieuw een schok gegeven zoodat eene zware hoofdpijn mij verhinderde mijn voornemen ten uitvoer te brengen.

Voor het door mij vergeten word zal ik eerst uwen brief beantwoorden.

De Heere die ik in alles wensch te volgen, heeft het zoodanig bestuurd dat mijne keukenmeid de dienst die zij gekregen had kwijt geraakt is en dat zij daarop aanstonds mij is komen vragen om te mogen blijven bij mij als meid alleen. Na hierover rijpelijk gedacht te hebben heb ik besloten zulks eens met haar te probeeren, daar zij iemand is die eerlijk en trouw is, tot de gemeente behoord, lief voor de kinderen is en het mij natuurlijk zeer aangenaam is, iemand te hebben, die mijn lieve van Hall van nabij gekend heeft en menigen nuttige les van hem ontvangen heeft. De Heere heeft dus in eene dienstmaagd reeds voorzien.

Het bovenhuis waarover gij mij schrijft zoude dunkt mij wel iets goeds voor mij wezen. Huurprijs en ruimte zoude dunkt mij zeer goed zijn doch gij begrijpt hierin durf ik niets te doen zonder mijn oudste broeder[223] die er naar zien zoude voor mij. Zoo gij hem dus spreekt en gij denkt er om zie dan eens hoe hij er over denkt. Aan Gefken heb ik over de papieren gesproken. Hij had ze nog niet gevonden doch zoude er om denken. Ik zal eens zien in het kas(t)je van de secretaire.

De Stemmen enz. zal ik zoeken.

De Heere de Almagtige sterkt en ondersteund mij zeer zoo dat ik staande blijf in de drukkende en duistere weg waarin ik gebragt ben. Mijn verstand dit beken ik u gaarne word hoe langer hoe meer verduisterd als ik de redenen wil doorzien waarom de Heere mij in alle deze moeijelijke omstandigheden gebragt heeft. Dat de Heere hem uit lijden weg en tot zich nam, is een bewijs dat Hij hem te lief had om hem langer op aarde. onder de drukkenden last van een folterende ziekte, dikwerf miskend en verguisd juist van diegenen die hem

221 In *De Reformatie* IV (1838) 191-196, schreef Scholte een memoriam onder de titel 'Mr. Anne Maurits Cornelis van Hall'.
222 De brief moet zijn geschreven enige weken na 18 augustus 1838.
223 Jacob Hendrik van Schermbeek, notaris te Utrecht 'Bovenhuis' zal betrekking hebben op een woning te Utrecht. De weduwe Van Hall verhuisde oktober 1838 naar deze stad.

hadden behooren lief te hebben, te laten. Maar waarom nu? nu de banden van vrouw en kinderen zoo sterk, de betrekkingen zoo rijk, de begeerte om nog bij ons te blijven dikwerf zoo heel sterk was, ziedaar alle vragen die geheel en al onbeantwoord blijven. De Heere antwoord niet van zijne daden. Zijne wegen zijn niet onze wegen, Zijne gedachten veel hooger dan onze gedachten.

Hij kastijd dien hij lief heeft - ziedaar woorden die mij troosten maar die ook alleen troosten kunnen. God had mijn geliefde vriend te lief, Hij nam hem tot zich en nu juicht hij bij Hem. O, wat zal dat een zalige verwisseling voor hem geweest zijn. Hier zoo veel geleden, zoo dikwerf geslagen; daar bij Jezus zoo als hij gedurende de laatste dagen altijd zeide, niet meer gekweld door ongeloof waar uit toch alle zonden hunnen oorsprong nemen. God geve het ook ons te volharden tot den einde toe opdat ook wij de kroone mogen wegdragen. Dikwerf is mijn verlangen zeer sterk om aan het einde van mijn leven te wezen, vooral als ik bedenk dat ik nog zoo heel jong ben maar meestal verwijt ik mij deze begeerte daar het veeltijds niet alleen de wensch is om bij de Heere en zonder zonde te zijn maar opzien tegen alle de bezwaren en moeijelijkheden die mij te wachten staan, een tegenzin in het leven dat natuurlijk al deszelfs bekoorlijkheid voor mij verloren heeft, want zoo als dit van zelve spreekt dagelijks mis ik meer en meer in het gezellige verkeer mijn beste lieve man van Hall en dit zal zeker wel sterker maar niet spoedig minder worden. De overeenstemming die er in alles bestond was zoo groot vooral dat wij door genade beiden de keus hadden mogen doen om voor den Heere te leven. - Aangenaam was het mij te zien dat uwe moeder iets beter en uwe vrouw gezond is. Ik verheug mij in het vooruitzicht u de volgende week te zullen zien en alles dan geregeld kan worden. Juff. van Oordt[224] die Donderdag hier komt zult gij dan waarschijnlijk hier vinden. Mijne lieve kindertjes zijn bijzonder wel en geven mij veel troost en opbeuring. Groet uwe vrouw en allen die mij kennen zeer voor mij. En geef Saartje een zoen voor uwe liefhebb. vriendin in den Heere.

Suze van Hall

224 Hillegonda Johanna van Oordt (1813-1846), dochter van J.F. van Oordt (noot 57) en van H.J.S. Gobius (noot 148). Men zie voor haar ook het volgende hoofdstuk en Hooft van Huysduynen, *Genealogie van het geslacht Van Oordt 55*.

Hoofdstuk 20
Negentien brieven van H.S. van Hall-van Schermbeek aan familie Scholte

Inleiding

Helena Susanna van Hall[1] - Suze - schreef deze brieven in het tijdvak midden 1839 tot eind 1842, dus na het overlijden van haar echtgenoot.

In deze periode was de gezondheidstoestand van mevrouw Van Hall redelijk goed, zoals blijkt uit tal van haar mededelingen. Niet lang na het schrijven van de laatste brief moeten zich bij haar de verschijnselen van de ziekte, die leidde tot haar overlijden op 27 januari 1844, hebben geopenbaard.[2]

Ongeveer 21 oktober 1838 verhuist zij van 's-Gravenhage naar Utrecht[3] Zij betrekt daar een huurhuis op de hoek van de Bemuurde Weerd en de Weerdsingel. De brieven, hoewel betrekkelijk klein in getal, geven een aantal bijzonderheden aangaande een tijdvak, waarover in meer dan één plaats archiefstukken van de Afgescheiden gemeente ontbreken (zo te 's-Gravenhage en te Rotterdam). Zij zijn, op één na, geschreven op logeer-adressen te Amsterdam, 's-Gravenhage, Rotterdam, Scheveningen en Zaltbommel.

Uit hetzelfde tijdvak is er een schrijven van ds. A.C. van Raalte en zijn echtgenote - Ommen, 23 mei 1839. Het voornaamste doel van deze brief was, mevrouw Van Hall met haar drie kinderen uit te nodigen drie weken te Ommen te komen logeren. Aangezien wij Suze van Hall korte tijd daarna in Rotterdam vinden, betwijfelen wij of zij aan de uitnodiging gehoor heeft kunnen geven. Wij laten het voornaamste van dit schrijven hier volgen.

> Hartelijk geliefde Vriendin in onze Heer en Borg Jezus Christus!
>
> ...
> Tot schamens toe heb ik uwe letteren onbeantwoord gelaten, waarover mijne vrouw knort en hoewel ik mij eenigzints beroepen (kan) op de wegslepende stroom mijner wisselende werkzaamheden echter is de eenige goede weg voor mij schuld te bekennen. De staat onzer gezondheid is Gode zij dank over het geheel naar wensch uitgezonderd

1 Men zie voor haar ook de hoofdstukken 17-19.
2 Gera Kraan-van den Burg, 206 vgl.
3 GKU, Personeele Staat van de Christelijke Afgescheidene Gemeente van Utrecht... tot op 31 December 1839. Op dezelfde dag wordt ingeschreven Hendrika Kuik, geboren 1815; we nemen aan dat deze de dienstbode is geweest van mevrouw Van Hall.

mijn persoon die dikwerf Rheumatische pijnen lijde; over het geheel moet ik dikwerf omtrent de bedeeling Gods te onswaart zeggen uit warme overtuiging **God is Goed!**
Over het geheel genomen mag ik in het dienstwerk met helderheid en blijdschap en zoo ik vertrouw niet zonder zegen werkzaam zijn; tusschen-oogenblikken zijn wel eens bang en strijdvol, echter over het geheel genomen mag ik een meer gelijk en vertrouwend pad bewandelen als vroeger; eene heldere bedaarde verstandoverreding dat God werkt en naar het Profetisch Woord (een lichtende Ster in het donker) werken zal doe mij blijde zijn en lijdzaam wachten.
Over het geheel worden zij die vuil zijn vuiler doch het verkwikt dat onderscheidenen door woord en wandel blijken van blanke oprechtheid voor God toonen dat zij niet het hare maar 't geen Christi is zoeken. Hier en daar (doch weinig) openbaren zich nieuwe bekeerlingen; onder het algemeen openbaart zich eene dorst naar de vrije loop der prediking; ook de gemeenten meestal - behalve de afgescheidenen[4] - hebben tot dat einde adressen ingediend aan Z.M. op welke adressen geen antwoord tot nog toe gekomen is uitgezonderd dat hier en daar door het Gouvernement ophelderingen zijn gevraagd omtrent inhoud of Kerkgebouw.
Van Broeder Scholte hebben wij vernomen dat gij eenige weeken te Amsterdam logeerdet. Vandaar terugkomende nodigen wij te zamen U herwaart, volgens afspraak vroeger daaromtrent gemaakt. Het huis 't welk wij hier te Ommen betrokken hebben is nu gereed zoodat de werklieden nu van de vloer zijn, uitgezonderd de verwers die van buiten het huis nog wat zouden opverwen. Voor het overige hebben wij nu de ruimte welke ons in Genemuiden ontbrak. Het spreekt van zelve dat Gij de kindertjes medebrengt - daar rekenen wij op; dezen kunnen hier ook goed schik hebben want wij woonen buiten. Vanwegen het volslagen gebrek aan groenten 't welk hier, in deze agterlijke streken, heerscht, zijn wij genoodzaakt U en (de) kindertjes over een drie weken te nodigen. Wij begeeren vriendelijk van U mededeeling of die bepaling der tijd U voegt.
Mogt ons zamenzijn strekken tot wederzijds zielenheil en veraangenaming van dit aardsche leven in den Heere, en het alles uitloopen tot vereeniging in Christus en verheerlijking Gods.
...
Uw heilwenschende Vrienden in den Heere
A.C. van Raalte
C.J. van Raalte geb. de Moen

Suze van Hall bleef in Utrecht Scholte trouw, ook toen deze eind 1840 werd geschorst. Uit de brieven - met name uit die te 's-Gravenhage en Scheveningen geschreven - zien we, dat zij zich geheel thuisvoelde in de kringen van het

4 Van Raalte bedoelt de 'afgescheurde' gemeenten in Overijssel, de latere Kruisgezinden. Men zie DERDE DEEL 172, 175 (brieven van Van Raalte aan Scholte).

Réveil. Nergens blijkt, dat zij in deze tijd maatregelen heeft genomen, haar kinderen bij haar overlijden onder voogdij van Afgescheidenen te stellen.[5]

Wij vonden de in dit hoofdstuk genoemde brieven in de Scholte Papers, oorspronkelijke inventaris-nummers 33 en 39. Ook bevindt zich daar onder een afschrift van het schrijven van Suze van Hall 'Aan Mijne Kinderen', Utrecht 20 december 1843. Aangezien dit stuk enige jaren geleden is gepubliceerd, nemen we het thans niet op.[6]

Het echtpaar Scholte -Brandt heeft in deze jaren drie kinderen: Sara Johanna (1833), Sara Maria (6 juni 1839) en Sara Johanna Suzanna (3 juni 1842). Zij werden genoemd respectievelijk: Sara (ook Saartje), Maria (of Mietje) en Suze.

Wij herhalen, dat het echtpaar Van Hall-van Schermbeek drie kinderen kreeg: Maurits Cornelis (1836), Johanna Justina (1837) en Floris Adriaan (1838). Hun roepnamen: Maurits (ook Mautje), Hannah en Floris.

Bepaalde gedeelten van de brieven van mevrouw Van Hall zij zeer moeilijk te ontcijferen. Dit is niet alleen het gevolg van haar handschrift, maar ook van de conditie waarin de stukken zich bevinden. Tengevolge hiervan moesten wij een enkel maal noteren 'onleesbaar' e.d.

1. Rotterdam, 24 juli 1839

In deze brief en in enige volgende wordt gesproken over de familie Van Oordt te Rotterdam, bij wie mevrouw Van Hall enige malen logeerde. Zij was bevriend met de hieronder te noemen Gonne van Oordt.
In de *Genealogie van het geslacht Van Oordt*[7] vinden we onder meer het onderstaande.
1. Gregorius van Oordt, geboren 3 april 1759 te Rotterdam; overleden aldaar 14 november 1842: 'de oude Heer van Oordt'. Hij bekleedde verscheidene hoge ambten; onder meer was hij burgemeester van Rotterdam (1818-1820). Ook was hij, behalve zakenman (oprichter van een suikerraffinaderij), medeoprichter van het Nederlands Bijbelgenootschap (1814) en ijverde hij sterk voor de vrijlating van slaven. Zijn eerste vrouw was H.M.A. Gobius (1757-1809), zijn tweede echtgenote Johanna Mees (1768-1849).
2. Zijn zoon Joan Frederik van Oordt (1787-1856); deze huwde H.J.S. Gobius (1790-1854): 'Mevrouw van Oordt'. Joan Frederik liet in 1829 de buitenplaats 'Vijverhof' bouwen, gelegen aan de oostzijde van

5 Ds. A. Brummelkamp sprak hierover zijn zorg uit in een brief aan Scholte, gedateerd 1 februari 1844; DERDE DEEL 164-165. Zoals bekend, werden de kinderen na het overlijden van hun moeder opgevoed ten huize van de familie van Hall, en onttrokken aan de Afgescheiden gemeente.

6 Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten* 37-39. De schrijver die abusievelijk spreekt van **Henriëtte** Suzanna van Schermbeek, vermeldt dat het origineel van het stuk zich bevindt in het (J.A.) Wormser-archief.

7 Hooft van Huysduynen 52-55.

de Schiekade met ‘tuin, bos, waterpartijen enz. alsmede het eeuwigdurend recht van uitzicht over de, aan de overzijde van de Schie gelegen weilanden’. Het was in dit huis, dat Suze van Hall enige malen logeerde.

3. Zijn dochter Hillegonda Johanna van Oordt (1813-1846): ‘Gonne’. Zij trouwde 23 november 1842 Pieter Drost (1813-1849), koopman. Gonne leed gedurende haar laatste levensjaren aan tuberculose; ook haar echtgenoot overleed aan die ziekte. Uit hun huwelijk werden twee levenloze kinderen geboren.
In het archief van de Gereformeerde kerk te Rotterdam[8] vinden we: ‘Hillegonda Johanna van Oordt te Rotterdam. Aankomst; Met belijdenis voor de Kerkeraad Julij 1838. Vertrek: Overleden den 27 Maart 1846. Aanmerkingen: Getrouwd den 23 November (1842) met Pieter Drost door do. Los. Den 7 September 1845 gecensureerd om haar ongereformeerde gevoelens en daaruit voortvloeijende ontkenning van de kerk’.
Pieter Drost was geen lid van de Afgescheiden gemeente.

Veel geliefde Vrienden! Aan mijne lieve moeder schrijvende, wil ik u met een woordje onze goede aankomst alhier mededelen. Wij kwamen Maandag avond om ½ 7 te Rotterdam, één uur later als gewoonlijk. De reis was nog al vermoeijend want men weet niet hoe de kinderen gedurende zulke eenen geruimen tijd stil bezig te houden. Het schikte veel beter als ik mij voorgesteld had doch het was goed dat mijn broer bij ons was, anders hadden wij zeker eene heele nare reis gehad want de bediening op de boot[9] was allerslechts(t) en alles moest men met grommen en brommen gedaan krijgen.

De familie hier aan huis is allerhartelijkst, het buiten allerliefst.

Als men die heerlijke bloemen en planten ziet, en zoo menig heerlijk gezicht dat het buitenleven opleverd kan dit, als de Heere het heiligen wil, aan ons toch zulk eene kalmte in ons binnenste te weeg brengen, Dikwerf ten minste is het voor mij een middel om mij weder tot den Heere te brengen en mij naauwer aan den dienst van Hem te verbinden, die in alles zich als de vlekkeloos Heilige en Almachtige vertoont.

Het inkomen hier in huis was mij weder eene heele schok, daar alles mij zoo aan het voorleden jaar herinnerde[10] en mij veele herinneringen van een vervlogen geluk aanhoudend voor oogen waren. Het zijn hier is mij anders aangenaam. Het spreken over van Hall en zijn zalige verwisseling, geeft mij een groot genoegen en onder 's Heeren zegen kan de omgang met Gonne voor ons beiden goed zijn. Zij heeft mij verteld er eene beroepsbrief aan Do. van Raalte van de gemeente hier weg was.[11] Wist gij dit al? Op deeze wijze zouden alle onze

8 GKR. Lidmatenregister van de Chr. Afgesch. Gemeente Hoveniersstraat 1835-1865.
9 Van Utrecht reisde men per rijtuig, dilligence ot schip naar Vreeswijk en van daar per boot naar Rotterdam.
10 Ruim een jaar geleden had het gezin Van Hall een paar dagen bij de familie Van Oordt gelogeerd; vergelijk hoofdstuk 19, paragraaf 178.
11 DERDE DEEL 177.

predikanten zoo wat bij elkander koomen.[12] Zondag zal ik veel aan Utrecht denken en mij dikwerf bij u wenschen, want de prediking of het lezen eener preek scheelt toch te veel. Als men dezelve mist leert men ze weer op nieuw zuiver waardeeren. De Utrechtsche gemeente geniet hierin een groot voorregt. Het geld voor de Naaldwijksche gemeente[13] heb ik direkt de anderen dag overgegeven, doch ik heb maar *f* 54 gevonden. Dom. heeft zich dus zeker verteld, want het koffer kwam voor het eerst open, en gij hebt gezien dat ik het aanstonds weg geborgen heb. Kunt gij dit nu nog eens nazien door te tellen het geld dat over is. Ik zal nu maar eene quitantie van *f* 54 nemen. En nu lieve vrienden vaarwel. De Heere zij...[14]. Geef uwe lieve Sara een zoen en denk somtijds aan haar die veel in gedachte bij u is. Geloof mij uwe opregt liefhebb.

Suze van Hall-van Schermbeek

(P.S.) Denkt gij s.v.p. om de meid of als gij eens een andere hoort want ik kan er nu niets aan doen. Veele groete van Gonne aan u beiden. Groet uwe huisgenooten en den huize Takken.

2. Rotterdam, 7 augustus 1839

Hartelijk geliefde vrienden! Daar ik volstrekt niets van u of eenig lid der Utrechtsche gemeente verneem en dit mij zoo vreemd is niets te hooren van een kring waarin ik mij anders zoo geheel beweeg, neem ik de pen om u dan maar eens wat van ons te vertellen, hopende u dit eindelijk zal verveelen en gij mij eens antwoorden zult. Wij allen zijn door 's Heeren goedheid gezond en genieten veel zegen. De Heere geeft ons tusschen beiden wel eens te ondervinden dat Hij ons nabij en goed is. Voorleden Zondag had ik het in de gemeente ook noch al goed.

Er werd een preek van van der Groe gelezen die zeer goed en fiksch was. De eerst Zondag was het mij anders bijzonder vreemd en doodig want het verschil was al te groot. De gelegenheid waarin de gemeente bij elkander komt is vrij goed[15] en zij zijn blijven doorgaan.[16] In het begin was er een voornemen om als de politie kwam er veele van de gemeente zouden heenen gaan, doch ik voor mij heb gezegd ik niet zoude heen gaan als het er op aan kwam en dat ik dit van te vooren zeide want dat dit niet regt was en dat ik dit vooruit zeide.

Karton[17] was van voornemen geweest u te schrijven, doch hij heeft mij gezegd hij eerst de classicale vergadering af zoude wachten doch dat ik u maar moest

12 Van Velzen was reeds in Amsterdam; Brummelkamp ging eind 1839 naar Schiedam etc.
13 De HO, provincie Zuid-Holland, bevatten geen verduidelijkende bijzonderheden. Naaldwijk was in deze tijd zeer zwak; De Ridder, *De kerkhistorie van het Westland* 154.
14 Twee (?) woorden weggevallen.
15 In 1840 werd het eerste kerkgebouw - aan de Hoveniers**laan** - in gebruik genomen. We vermoeden dat hier bedoeld is de vergaderplaats bij Gt. van Akkeren in de Lombardstraat: Landwehr, *Beknopte geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam* 15-16.
16 Dat wil zeggen: ondanks vervolging en dreigende houding van het publiek.
17 Bedoeld is Jan Carton; vergelijk hoofdstuk 7, noot 77.

zeggen dat de geest van van Koeverden[18] weder openbaar werd. Over het algemeen is er zeer veel verlangen naar uwe overkomst of van een ander Leeraar want er liggen zoveele kinderen ongedoopt want gedurende twee jaren is er niet gedoopt en nachtmaal gevierd. Degenen nu die afgescheiden zijn maar in eenen verkeerden weg[19] zeggen nu het de gemeente, wij hebben hetzelfde als gij; wij komen niet meer in de kerk en hooren het zuivere Woord en dus wij zijn de gemeente want gijl. hebt ook geene bondzegelen. Dit geeft veel reden tot gegronde klagten en moedeloosheid. Was het dus in de weg en kon Dom. eens komen, geloof ik dat veelen tot versterking en vertroosting wezen zoude.

Ik heb hier een paar lieve menschen leeren kennen, eene Bouman[20] en eene van Stolk[21] Laatstgenoemde vooral vind ik een innig lief Christen. Hij zeide mij ook wel met u gesproken te hebben en het zeer goed met Dom. te kunnen vinden vooral als hij alleen met u was.

Dom. Brummelkamp schijnt in de andere week te Schiedam te zullen komen doch slechts om een huis te komen zien dat de gemeente voor hem heeft.

Aan Dom. v. Raalte is een tweede brief van hier gegaan daar er geen antwoord komt doch alles is hier nog zoo op losse voeten want de gemeente is geloof ik nog al verdeeld. Ook geloof ik men hier nog al op de wereld rekent. Veele brieven tot onderhoud of aankoop eener kerk zijn bij onafgescheidenen bezorgd en veelen hebben ook ingeteekend. Het is waar, het is wel heel moeijelijk alleen op den Heere te vertrouwen en zonder genade is dit niet mogelijk maar mij dunkt dat men op zulk een wijze nog al een band op Zion legt, nog heel iets anders is dan eene collecte; doch zulke inteekeningen en verbindingen op het papier met menschen die niet van de gemeente zijn: hier ligt mijn gemoed tegen. Doch de Heere zal ook hier zijne gemeente wel zuiveren.

De twee gulden waarover ik u geschreven heb zijn terug. Zij schijnen door het rijden uit het doosje gevallen en tusschen een kaart met lint gevallen te zijn, ten minsten gisteren dezen willende gebruiken rolden zij er beiden uit. Ik was maar blijde zij er waren. Moet ik ze nu nog aan v. Harten[22] geven of niet?

En nu lieve vrienden vaarwel. Aanstaande Maandag ga ik naar den Haag voor een dag of zes en de volgende Maandag naar Bommel voor een dag of tien en dan kom ik nog weder een dag of veertien hier. Dus half September kom ik zoo de Heere zulks goedkeurt weder te Utrecht.

Is Mevrouw van Tuyl[23] ook niet naar Scheveningen? Hebt gij ook iets van eene meid voor mij gehoord want ik heb nog niets doch ik ben er niets ongerust voor want de Heere zal wel wat goeds beschikken. Groet allen die na mij vragen

18 Nicolaas van de Coever(r)ing.

19 Een groep waartoe (vermoedelijk) Van de Coeverring en Cornelis van den Oever hebben behoord. Landwehr 40-41.

20 GKR. Lidmatenregister 1835-1865. Johannes F. Bouwman; behoorde aanvankelijk tot de groep Van de Coeverring.

21 GKR, idem Jacob Stolk; werd in 1862 ouderling.

22 Willem van Harten, één van de eerste diakenen van de Afgescheiden gemeente te Rotterdam; vergelijk hoofdstuk 7, noot 97; DERDE DEEL 241-242.

23 M.A. van Tuyll van Serooskerken geb. Hartsinck, medeoprichtster van het eerste diaconessenhuis te Utrecht; Kluit, *Het Réveil* 448, 461.

vooral de vrienden Takken en geef lieve Sara en Maria een kus. Maurits en Hannah zeggen dat ik de complimenten aan u moet schrijven. De Heere zij u en ons nabij. Geloof mij uwe liefhebbende

Suze van Hall

P.S. Zoudt gij zoo goed willen wezen aan Hoedemaker[24] te laten zeggen dat ik niet tot zijne zuster Mietje Beukers wil resolveeren daar ik bang ben zij wat wispelturig is daar zij al zooveele menschen gehad heeft.

3. Zaltbommel, 26 augustus 1839

Mevrouw Van Hall logeerde te Zaltbommel bij het echtpaar A.E. Dudok Bousquet en H.M. Chabot.

Beste vrienden! Regt aangenaam was het mij onlangs eene brief van u te ontvangen. Later hoorden wij van Bousquet veele mondelinge berigten van u. Het geene hij ons vertelde van de vergadering te Utrecht,[25] was juist niet zeer verkwikkend. Er gebeurd toch veel wonderlijks en raadselachtigs, doch de Heere zal aan het einde zijne opregte dienaren en leden der gemeente wel bij een brengen en de geveinsden openbaar maken. Wij zijn alweder zeer verlangend eens te hooren hoe de zaken zich verder zullen ontwikkelen. Van tijd tot tijd is er een soort van crisis in de kerkelijke zaken, doch tot hiertoe is er aan het einde altijd iets goeds uit voort gekomen. De Heere geve dit heden weder het geval moge wezen. Hartelijk wensch ik de gezondheid van onzen goeden herder en leraar door alle deze zaken niet te veel geschokt mag worden en het ook hem gegeven mag worden om zoowel in de zaken der gemeente als in andere alle zijne bekommernissen op den Heere te werpen daar Hij toch in alles zorgt.

Wij allen zijn hier met de kinderen door de Bommelsche lucht bijzonder goed. Vooral Johanna is in de laatste dagen heel veel bijgekomen. Hartelijk wensch ik dit te Rotterdam nu ook zoo blijven zal en zij wat aangesterkt te Utrecht mag komen. Zij heeft anders zwakke dagen gehad zoodat ik veel zorg voor haar wel eens gehad heb. Floris is nu genoegzaam gespeend; heden nacht is het voor het laatst dat hij gezogen heeft. Tot nu toe gaat alles veel beter als ik gedacht had. In den Haag ben ik een dag of zes met heel veel genoegen geweest. Bij Hogendorp[26] was ik veel, ik vond hun zeer lief gestemd Zij spraken met veel hartelijkheid over ul. Ook Mevrouw Groen en haaren echtgenoot.

Allen verzochten hunne hartelijke groeten. Bij Capadose heb ik een middag gegeten. Zij vertelden mij zij bij Dom. in de kerk geweest waren, en later aan huis en zeiden gijl. zeer hartelijk geweest waart.

24 J. Hoedemaker (en zijn vrouw Evertje Beukers); VIERDE DEEL, register.

25 HO, provincie Utrecht. Provinciale vergadering van 22 en 23 augustus 1839; aanwezig waren ook A.E. Dudok Bousquet en ds. S. van Velzen. Tussen laatstgenoemde en Scholte rees enige malen een heftig debat onder meer over de predikantenopleiding en het al dan niet aanvaarden van de Dordtse kerkenorde.

26 Bedoeld zal zijn Dirk van Hogendorp.

Ook waren zij bij v. Velzen geweest; deze had hun in de gebeden zeer veel genoegen gegeven. Ook hadden zij met veel genoegen kennis met hem gemaakt. Capadose heeft te Utrecht een hevige ontmoeting met Kohlbrugge gehad.

In de Haagsche gemeente was alles nog hetzelfde, de eene verdeeld tegen de andere en allen klagen dat er bij den anderen geene liefde gevonden werd. Bij (van) Golverdinge was alles ook al zoo. Op mijn persoon had men vele leugens verteld en door wie weet ik niet, maar vooreerst dat ik de kwaal van mijn beste van Hall in eene groote graad gekregen had en spoedig zoude opgeroepen worden[27] en ten tweede iets dat veel erger was dat ik de wereld weder in was, te Utrecht met geen mensch van de gemeente omging en ook niet in de bijeenkomsten kwam, dat er geen huisdienst[28] was enz. enz. Nu de menschen die veel legen tijd en weinig met hun zaken zich bemoeijen moeten wat te vertellen hebben en de Heere weet beter.

Zeer verlangende ben ik eens te zien welk eenen indruk het verblijf onzer Utrechtsche Mevrouw (van) Tuyl(l) cum suis te Scheveningen op hunne kerkelijke genegenheden gehad zal hebben. Bij Hogendorp enz. kwamen zij veel en men scheen zeer met hun ingenomen te zijn.

Aanstaande Vrijdag hoopen wij naar Rotterdam terug te keeren en als dan is mijn voornemen nog een veertien dagen te blijven. Voor vijftien September ben ik weder te huis, zoo de Heere wil. Weet gij soms iemand die omstreeks die tijd te Rotterdam komt en daar ik soms mede zou kunnen reizen? De zwarigheid van (eene) meid voor mij is opgeheven daar ik eene weduwvrouw gehuurd heb. Ik hoop het goed getroffen te zullen hebben; de getuigen waren zeer goed, voor het overige moet ik het afwachten. Weet gij al iets naders van het beroep van Dom. van Raalte en Budding? Waar zwerft laatstgenoemden toch? En nu lieve vrienden vaarwel! Ik hoop nog wel eenig berigt van u te ontvangen. Wees zoo goed inleggende aan zijn adres te laten bezorgen; deze heeft al eens de reis gedaan. Groet alle de vrienden en broeders en geloof mij uwe liefhebbende vriendin

Suze van Hall-van Schermbeek

4. Rotterdam, 11 september 1839[29]

Veel geliefde vrienden! Volgens afspraak neem ik nu maar de vrijheid u te schrijven hoe laat ik aan de vaart hoop te wezen. Het voornemen is om met de stoomboot die Vrijdag 13 September 's morgens zeven uur hier van daan gaat te vertrekken; dezelve komt om 12 uur of iets later aan. Ik reken er dus op u of iemand van u te zien. Wat het eten betreft doe ik liever te huis daar ik hier al over geschreven had en het mij makkelijker is daar de kinderen dan met een naar huis zijn en direkt een slaapje kunnen doen. Ik dank u dus hartelijk voor

27 spoedig zou sterven.
28 Vermoedelijk: dat er aan tafel niet werd gebeden en uit de Heilige Schrift gelezen.
29 Het manuscript noemt het jaartal niet. Bepaling is mogelijk onder andere met het vermelde aangaande de geboorte van Johan Gregorius Frederik van Oordt, acte 11 september 1839 (Geboorten Rotterdam 1839, Gemeentearchief).

uwe vriendelijke aanbieding. Innig speet het ons de gezondheid van onzen voorganger weder zwakker is. De Heere spare hem nog lange en versterke hem. Wat het gebed der gemeente aangaat voor hem, ik geloof er toch veele zijn die het eene behoefte is, hoewel in zonde en nalatigheid, dikwerf den Heere voor hem te zoeken en dat de poussen[30] hierin niet achter blijven. Ik verheug mij in het vooruitzicht u allen zoo ik hoop in gezondheid weder te zien. Hier aan huis is alles wel. De vrouw van de jonge van Oordt is heden nacht bevallen van een zoon; dit is eene groote vreugde. De Bousquets zijn gisteren hier geweest. Het plan is dat zij Woensdag 18 September te Utrecht komen. Dan kunnen zij drie maal ter kerke gaan zij dan Maandag hoopen te vertrekken. Vaarwel lieve vrienden. Groet allen en geloof mij uwe u liefhebbende vriendin

Suze van Hall

5. Amsterdam, 3 juni 1840

Als Suze van Hall deze brief schrijft, is het bijna negen maanden nadat de vorige werd verzonden. Zij bevindt zich met haar drie kinderen dan te Amsterdam, vermoedelijk ten huize van haar schoonouders.
De breuk in de Amsterdamse gemeente heeft zich reeds enige maanden geleden voltrokken en de groep Wormser (D.A. Budde, J.A. Wormser, H. Höveker en D. Lijsen) vergadert afzonderlijk.[31] Mevrouw van Hall heeft zowel een samenkomst van Wormser c.s. bezocht als een dienst van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam, waarbij ds. S. van Velzen predikant is. Zij noemt in dit verband C. Deteleff, P. Niezen, ouderlingen en N. Obbes Dzn., diaken in laatstgenoemde gemeente.
Haar plan, voor de gezondheid van Floris (Adriaan) naar Zandvoort te gaan, wijzigt zich. Wij vinden haar enige weken later in Scheveningen, waarheen zij reist via haar woonplaats Utrecht.

Beste vrienden! Dagelijksch was mijn voornemen u te schrijven, doch ook dagelijksch werd het afgebroken. Thans echter kan ik niet langer daar nevenstaande brief[32] mij nogal zwaar op het hart drukt en ik u dezen eens ter lezing zende. Verder wilde ik u eens schrijven over de terug reize. Wormser heeft mij gezegd dat gijl. de Pinksteren[33] bij Mevr. Zeelt zult doorbrengen. Hoelang is het voornemen daar te blijven en is er mogelijkheid dat wij te zamen terug reizen? Ik denk als het met de tijd ten minste goed uitkomt Elize Schokkelink[34] mede te brengen.

Met regt veel genoegen ben ik de vorige Zondag bij Budde geweest. De uitlegging van Budde heeft mij bijzonder getroffen; nog meer als van Wormser, misschien

30 Pausen. Scholte zal in een brief deze benaming hebben gegeven aan de opposanten in de Utrechtse gemeente.
31 Uitvoerig hierover: DERDE DEEL 12-13, 82-85, 98, 353-365.
32 Dit stuk werd niet gevonden in de collectie.
33 Pinksteren viel in 1840 op 7 en 8 juni.
34 Onzes inziens kan niemand anders zijn bedoeld dan Elise (van Calcar-)Schiotling Zij behoorde enige jaren tot de Afgescheiden gemeente te Amsterdam; VIERDE DEEL 262-263, 360.

doordat ik minder verwachtte. De stemming van die vrienden komt mij ook zeer goed voor. Hemelvaartdag ben ik bij van Velzen geweest. Ik kan

niet zeggen bijzonder veel genoegen gehad te hebben daar het nog al heel droog was, maar van een preek is niet veel te zeggen. Ik hoop hem nog eens te gaan hooren. Na de preek ben ik nog al in eene zeer langwijlige en vurige conversatie geweest met v. Velzen. Nijssen, Deteleff, Obbes en twee Schoonhovensche. Deteleff droop nog al gaauw af; v. Velzen was zeer bedaard gestemd en ik heb niets verkeerds van hem gehoord. De anderen waren nog al boos vooral de Schoonhovensche vrienden.[35] Als ik weer ga kom ik niet weer binnen[36] want het is nu wel. Höveker staat ongelukkig, bij Schokkelink is het niet veel beter gestemd.[37] Wat is het alles donker voor ons menschelijk verstand maar zoo wij gezicht mogen hebben op de eeuwige en onveranderlijke trouw van onze Heer, die niet om onzent maar om zich zelfs wille alles in **zijne** gemeente doen zal en tot zijne verheerlijking zal doen uitloopen, dan voelen en weten wij dat al ging het ook door eene schaduwe des doods, God meer is als alle de ons omringende vijanden.

O! mogt de Heere ons geve, nog eens getuige te zijn van eene meerdere openbaarmaking van zijne kerk. Maar is zijne wille anders dan behooren wij te zwijgen en maar te letten op zijne werken of wij hier en daar ook iets tot uitbreiding van zijn koningrijk kunnen uitrichten.

Het zijn hier in de stad is mij zeer verbitterd door eene ongesteldheid van mijne lieve Floris, die gepasseerde week weder in eens zulk eene hevige koorts kreeg dat de Doctor zelve bang voor hem was. Men heeft mij zeer geraden om stellig naar Zandvoort te gaan voor de inwendige klieren die hij en Hannah hebben. Ik denk hier ernstig over en wensche de Heere de weg banen zal, hoewel ik er schrikkelijk tegen opzie. Floris is nu weder wel of liever wat beter. Hij heeft nu een spaansche vlieg[38] op de borst die open moet blijven. Ook moet hij aan de levertraan en mag niets eten als vleesch en groente. De constructie van zijn ligchaam schijnt verkeerd - de borst veel te naauw en de buik onnatuurlijk dik. De Heere geve en leere mij alles aan Hem over te geven.

De familie is wel en hupsch, de vrienden allen allerhartelijkst, vooral Da Costa en de Clercq. Gildemeester[39] is voor zijne gezondheid naar buiten. De kinderen van Bähler die zooals gij weet zeer zwaar de kinderziekte gehad hebben, beginnen te beteren. Hij schijnt er goed onder te verkeeren. En nu mijne vrienden vaarwel. De Heer zij met u en allen die Hem lief hebben. Spoedig verwacht ik eenig antwoord van u dan kan ik een vast plan maken voor zoo

35 Wij vermoeden: boos op ds. Scholte c.s. De Schoonhovense gemeente was in 1840 verdeeld over Scholte's houding; TWEEDE DEEL 366; DERDE DEEL 272-273.

36 Dat wil zeggen: na de dienst, om een gesprek te voeren.

37 H. Höveker werd weer Hervormd; Elise Schiotling (vergelijk noot 34) aanvankelijk eveneens.

38 ‘Een kever (lytta vesicatoria) welke, gedroogd en tot poeder gemaakt, dient tot het vervaardigen van een zeer sterke trekpleister’. (Van Dale)

39 H. Gildemeester, lid van de Amsterdamse Réveil-Kring; Kluit, *Het Réveil*, register.

verre wij menschen dit doen kunnen. Veele groeten aan allen van uwe u hartelijk liefhebbende

Suze van Schermbeek wed. A.M.C. van Hall

(P.S.) Veele groete van Da Costa en de Clerq

6. Amsterdam, 9 juni 1840

Beste vrienden! Hartelijk dank voor uwen aangenamen brief die mij nog tot zegen wezen mocht; de band die de Heere toch tusschen zijnen kinderen zelve gelegd heeft, blijft bestaan en kan door afstand of dood niet verbroken worden. Hoogst welkom zal het mij wezen aanstaande Zaturdag in ulieder gezelschap weder de terugreize te mogen doen. Ik zal zorgen van negen uur af gereed te wezen. Ik ben de laatste dagen niet erg fiksch en heb veel en zware hoofdpijn, doch het is maar koude en hoop dus het misschien reeds morgen beter wezen zal en anders de Heere alleen weet wat goed voor ons is en behaagt het Hem ons de gezondheid te doen missen, alles en ook dit moet medewerken degeenen die God liefhebben. Met veel genoegen was ik de laatste twee Zondagen bij Budde.[41] De uitleg van Budde vooral beviel mij bijzonder om derzelver eenvoudigheid en hartelijkheid. Ook de gesprekken met hem en de andere(n) waren mij goed. Ik verlang echter zeer weder eens een Zondag te Utrecht door te brengen.

De zuivere prediking is toch iets als men er aan gewend is dat men moeijelijk missen kan, hoewel ook de Heere aan dit middel niet gebonden is, maar het goede geeft ook daar waar slechts twee of drie te zamen zijn en over zijn Woord spreken. Van Marianne (van) Hogendorp[42] kreeg ik gisteren eenen langen brief. Zij missen nu het gehoor der prediking geheel. De Dom. van Wassenaar[43] schijnt ook zeer opentlijk den Heere te verlo(o)chenen. Drie maal waren zij bij hem geweest en had (van) Hogendorp met hem gesproken na de preek, doch toen was het hem duidelijk geworden wie hij was en nu kwam hij er niet meer. En nu lieve vrienden vaarwel! Ik heb te veel hoofdpijn om meer te schrijven. Tot Zaturdag zoo de Heere wil en wij leven. Groet Mevrouw Zeelt zeer van mij. De Heere vermenigvuldige Zijnen Geest in ons en in de gemeente. Geloof mij met hartelijke liefde uw

Suze van Hall geb. van Schermbeek

(P.S.) Kus Sara en Maria eens voor mij; de...[44]

41 'bij budde'; met deze uitdrukking wordt (ook in de vorige brief) bedoeld: ten huize van D.A. Budde, waar de groep-Wormser vaak bijeen kwam en waar Budde of een ander 'voorging'.

42 Marianne Cathérine van Hogendorp, echtgenote (en nicht) van Dirk van Hogendorp; Kluit, *Het Réveil* 188, 427, 430.

43 Te Wassenaar was C.A. Klinkenberg predikant van 1838 tot 1855; *Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek*, jaargang 1907, Gouda 1907, Bijlagen 165.

44 Enige woorden weggevallen.

7. Scheveningen, 9 juli 1840

De tekst bevat plaatsnaam noch datum. Toch wordt het uit de inhoud duidelijk, dat deze brief voorafgaat aan de volgende hier genoemde (paragraaf 8) en dat hij is geschreven te Scheveningen: 'Varkenvisscher'. Kees Roeleveld'[45]; baden in zee etc. Gezien het noemen van een aantal dagen en de datum 4 (juli) komt het meest in aanmerking een donderdag tussen 4 en 24 juli. Gelet op een verwijzing naar de verdeeldheden in de Utrechtse gemeente.[46] houden we het er voor dat het stuk moet worden gedateerd: donderdag 9 juli 1840.

Lieve vrienden! Volgens afspraak wil ik niet verzuimen om heden met eenige regelen u onze goede aankomst mede te deelen, te meer daar ik heden ochtend bij Varkenvisscher geweest ben en deeze mij gezegd heeft dat Dom. alle dag konde komen, dat de afrekening[47] die eerst de elfde geweest zou zijn nu de vierde geweest was. Zij vertrekken in het laatst der volgende week naar zee op haring. Dinsdag gaat Varkenvisscher altijd naar Rotterdam dus zal hij u Maandag of Donderdag aanstaande uiterlijk verwachten, daar ik hem gezegd heb Woensdag u moeijelijk zoude vallen om te komen.

Hedenochtend sprak ik Kees Roeleveld die mij zeide het uitwendig goed maar inwendig doodig bij hem was. Varkenvisscher zeide mij dat de vangst over het algemeen slecht geweest was doch dat zij nog al van de meeste geweest waren. Hij zeide mij hij nu met hen op zulk eenen voet was dat de reeders ordentelijk interest hadden zoodat zij het vol konde(n) houden maar dat van Hall veel te goed geweest was en dat zij nu evenwel goed te vreden waren.

Onze reis is bijzonder voorspoedig geweest. Wij hadden de achterste koets van de dilligence waar niemand in zat als een conducteur van eene andere dilligence die zoo voorkomend en lief was voor de kinderen dat men het van de beschaafdste mensch niet zoo kon verwachten, want hij bestelde alles voor ons, had altijd een van de kinderen en hielp ons in en uit en toen ik hem bij onze aankomst iets wilde geven wilde hij niets aannemen, 's Middags hebben wij in den Haag gedineerd en 's avonds zijn wij onder allerlei kleine oponthouden en eene hevige stortregen en donder anderhalf uur onder weg zijnde zeer goed in ons logement aangekomen waar alles in gereedheid was om ons te ontvangen. De kamers zijn heel net doch het weder is niet zeer gunstig hoewel gisteren en heden beter als Dingsdag. Heden hebben de kinderen hun eerste bad gehad...[48] doch onder hevig gezang[49] en daar zij er een kwartier in moeten blijven is dit nog al faliquant. Ik heb nu maar besloten er morgen mede in te gaan en hun dan op de schoot te nemen, want het moet toch gebeuren. Er valt wat te tobben in de wereld.

Veel ben ik met mijn gedachten in Utrecht. De laatste avond was juist niet geschikt om met aangename gewaarwordingen op reis te doen gaan. Ik ben verlangend te vernemen of er nog iets gebeurd zal wezen. De Heere die alleen

45 P. Varkevisser, Cornelis Roeleveld.
46 GKU, Notulen kerkeraad 7 juli 1840.
47 Inzake de pink(en) vergelijk bladzijde 325.
48 Eén woord onleesbaar.
49 gehuil.

Koning en Heerscher van zijne gemeente is doe alle plannen tegen dezelve gesmeed in het niet loopen en geve de ware vereeniging van zijne kinderen die alleen in Hem te vinden is. Op dit oogenblik is het al heel wankelend alles, doch alles wat op den Heere gebouwd is zal wankelen noch bezwijken. Hij geve dan ook in zachtmoedigheid doch zonder schroom te doen alles wat onze hand vind om te doen. Ik heb medelijden met Takken[50] en nog meer met zijne vrouw die bijzonder door den Heere gesticht werd. Als gij kunt moet gij haar eens opzoeken want zij heeft wel eene aanspraak noodig. Morgen hoop ik haar te schrijven.

Ik verheug mij zeer u spoedig te zullen zien en wensche de Heere u zal vertroosten en versterken in uwen weg en veel de geest des gebeds aan alle getrouwe(n) geven. Vaarwel! Groet allen die den Heere lief hebben van mij en geloof mij als altoos uwe hartelijk liefhebb.

Suze van Hall-van Schermbeek

(P.S.) Kus de kinderen voor mij en groet Overkamp. Breng mij s.v.p. het adres van Bähler mede.

8. Scheveningen, 24 juli 1840

> Hoewel Suze van Hall begint met '...Vrienden', richt zij zich, zoals dit ook in andere brieven wel gebeurt, voornamelijk tot ds. Scholte.
> De mededelingen aangaande (Pierre Benjamin?) Bähler, dan onzes inziens te Brussel, bij wie een Van Oordt (broer of neef van Hillegonda Johanna[51]) wilde gaan logeren, blijven duister.

Waarde vrienden! Ik had vermeend met schrijven te wachten of Bylandt[52] mij misschien tijding van u mede brengt. Eenen brief van Gonne echter geeft mij aanleiding het nu te doen, met verzoek om per omgaande eenig antwoord van u te krijgen. Zij wilde namentlijk dat ik een brief aan Bähler schreef met het verzoek of de jonge van Oordt die te Rijssel school ligt, in de vacantie veertien dagen bij hem mogt komen logeeren daar hij te Rotterdam nog niet komen kan. Na mijn gesprek met Chevallier[53] over Bähler weet ik nu niet regt wat te doen, Hetgeen de beschuldiging tegen Bähler was is juist de reden waarom die van Oordt uit Rotterdam moet blijven, daar hij dan weder in alle die verleidingen komt. Vindt gij nu dat ik zonder mijne conscientie te bezwaren hun kan aanraden hem naar Bähler toe te zenden? Aan eenen anderen kant weet ik

50 Evert Takken, ouderling te Utrecht, was één van de voornaamste opposanten van Scholte; VIERDE DEEL 267-276.

51 Vermoedeljk Frederik Hendrik van Oordt (1819-1888); hij woonde een groot deel van zijn leven in Noord-Frankrijk en huwde daar in 1844. Hooft van Huysduynen, *Genealogie Van Oordt* 55.

52 Graaf Ernst F.H.M. von Bylandt, Duits medicus te 's-Gravenhage practiserend; behoorde tot de Haagse Réveilkring. Kluit, *Het Réveil* 430.

53 M.J. Chevallier of diens vader ds. Pierre Chevallier; Kluit, *Het Réveil*, register.

niet hun eene bepaalde afdoende reden te geven om het hun af te raden zonder de zaak te noemen en dit wil ik noch mag ik niet. Raad mij nu eens s.v.p., want niemand mag er wat van weten. Maar schrijf mij vooral per omgaande al is het maar een paar woorden, wat ik moet antwoorden.

Het gaat ons hier bij voortduring goed. Floris komt merkelijk bij den dag aan. Hannah is ook zeer gezond en Maurits zooals altijd. De baden schijnen op Floris goed effect te doen. De kracht in de spieren ontwikkelt zich zeer bij hem. Men kan hem bijvoorbeeld volstrekt niet meer alleen in de stoel vertrouwen of hij zou er uit klimmen. Ik geniet dus tot hiertoe veel zegen des Heeren op mijne aangewende pogingen tot herstel. Ook mijne gezondheid is bijzonder goed. Ik gevoel mij gezonder dan ik in de laatste twee jaar ooit geweest ben. Mogt ik nu maar een dankbaar hart hebben om God veel voor zijne onverdiende weldaden te danken. Maar och als ik hier op zie dan moet schaamte mijn aangezichte geheel en al bedekken en de ondervinding mij leeren dat ook dit van den Heere alléén komen kan. Als de zaligheid toch aan onze werken hing, hoe ellendig zag het er dan niet met de arme zondaren uit. Maar nu zij buiten ons, alleen in den Heere Jezus ligt kan een ieder die weet dat de Heere hem getrokken heeft het zoo gerust aan Hem overgeven die zelve in het zijne zorgen zal. Dit echter is nu een punt waarvoor ik dikwerf nog vele bestrijdingen heb en waarop de duivel mij veel verschrikken kan met mij alle mijne verborgene zonden voor oogen te stellen en dan de vraag voor te stellen is dit nu alles mogelijk in eene duurgekochte door 's Heeren bloed, bedriegt gij u zelven ook? Tot hier toe echter geeft de Heere mij op zijne magt, om zijne beloftens te zien, en dikwerf zijn die zelfde woorden die mij bij het begin mijner toebrenging tot vertroosting waren, tot zegen, mijne genade is u genoeg, want wat bij de menschen onmogelijk is, is mogelijk bij God. Aan de wil ontbreekt het Hem niet, zijn magt is zeker en dus weten wij dat Hij het einde zal doen zijn tot zijne verheerlijking. Hoe gaat het toch alles te Utrecht, en in uw huis, en in uw hart? Moogt gij nog al vertroost en versterkt den weg bewandelen of is het zuchtende. Och! waarde broeder, voor de gemeente, voor derzelver trouwe herders liggen toch ook Gods beloften, ja wat er ook moog wankelen of bezwijken, Gods trouw en vaderzorg zal nimmer wijken!

Heden middag hoop ik weer naar 's-Gravenhage te gaan bij Mevr. Groen te dineeren en met haar heden avond naar Sécretan te gaan. Het zal mij vreemd wezen doch ik verlang zeer om eens wat goeds te hooren. Mogt de Heere mij maar eenvoudigheid en opmerkzaamheid schenken. Gepasseerde Woensdag heb ik bij (van) Hogendorp (mogen) zijn. Marianne begon met mij over het nachtmaal te spreken.[54] Zij stond er niet goed in en was nog al geanimeerd doch zeer spoedig had zij zich in hare eigene woorden verward. Zij wilde eenige onopregtheid in de handelwijze zien alsof men met een list de menschen had willen in de gemeente trekken,[55] doch als ik haar vroeg hoe dan te handelen in uw functie en denkwijze over de gemeente des Heeren, zeide zij gij niet anders doen kondt. Spreek hier maar met geen ander over want particuliere gesprek-

54 Vergelijk het slot van de paragraaf 6.

55 Dit oordeel heeft betrekking op de Afscheiding.

ken moeten maar niet verbreid worden. Ik heb er anders den dag zeer genoegelijk doorgebracht.

De Groens zijn ook allerhartelijkst. En nu Vaarwel! groet allen zeer vooral uwe vrouw, Overkamp en de Takkens en geef uwe lieve kinderen een kusje voor uwe u liefhebbende vriendin in den Heere

H.S. v. Hall-v. Schermbeek

(P.S.) Als gij Bylandt ziet groet hem.

9. Scheveningen, circa 7 augustus 1840[56]

Waarde Leeraar, lieve vriend! Sints eenige dagen had ik gewenst u te schrijven, de Heere heeft het anders gewild. Hartelijk dank voor uwen aangenamen brief, die mij regt goed gedaan heeft. De Heere is toch oneindig goedertieren en mild in weldaden. Wij allen zijn door zijne goedheid wel en hoewel in veele zonden mag ik in de laatste dagen onder droefheid en strijd nog wel eens wat genieten. Dingsdag bij de opening der Staten ben ik bij Groen geweest. Het was daar vol. Met Maurits heb ik daar gegeten. Zij waren regt lief en hartelijk en Betsy[57] sprak mij met veel liefde ook van u. Gisteren had ik bij mijn Neef de Staatsraad van Roijen nog al een vrij ernstig gesprek over scheiding, geloof enz. Ik mogt vrijmoedig en zoo ik geloof opregt wezen, en zij hoorden met aandacht doch met medelijden, geloof ik, mij aan, hoewel zij mij zeiden dat ik iets had gehad in alle de beproevingen om het hoofd op te houden en de handen aan het werk te slaan, zonder murmureeren en dat was van den Heere zeiden zij, anders was het niet mogelijk. Uw persoon en prediking kwam ook nog op de lippen zoo als gij begrijpen kunt, maar net zooals het was. Molenaar, Sécretan, Hogendorp en allen.[58] Oom[59] zei mij hij verwonderd was Groen en Hogendorp de verkiezing aangenomen hadden, maar dat hij er blij om was, maar dat hij hoopte zij nu hun principes gelijk zouden blijven, maar hij vreesde dit haast niet mogelijk was, zooals alles was. Hij zeide mij ook Groen zoo schrikkelijk gehavend was in de Noord-Brabander.[60] Gij houdt dit alles maar voor u, zoo als hij mij zeide niet gaarne

56 De brief vermeldt geen plaats en datum. Hij is geschreven te Scheveningen, enige dagen na 'Dinsdag... de opening der Staten...'. Dit gebeurde dinsdag 4 augustus 1840 (*Algemeen Handelsblad*, 5 augustus).

57 Mevrouw Elizabeth Maria Groen van Prinsterer-van der Hoop.

58 Dit gedeelte is niet duidelijk. Wij nemen aan dat is bedoeld dat de drie genoemden ook aanwezig waren en dat zij in gelijke, zakelijke zin over Scholte spraken.

59 Niet duidelijk wie is bedoeld; de vader van de staatsraad H. van Roijen, Abraham, overleed reeds in 1818.

60 De *Noord-Brabander* van zaterdag 1 augustus 1840 (no. 92) bevat onder meer het volgende. 'Latere berigten.
Zijn wij wel onderrigt, dan zal de Hervormde factie in de volgende week, op aandrang der Synode, en bij monde van den Heer Mr. Groen van Prinsterer, ter dubbele II. Kamer, het voorstel vernieuwen, om het Protestantismus tot GODSDIENST VAN STAAT te verklaren, en als zoodanig in onze GRONDWET te doen voorkomen. - Dit schadelijk stuk van sectehaat zal dan wederom ten berde worden gebracht, en aan Europa, zoo noodig, nog tot een nader bewijs strekken, op wat hoogte hier te lande het Gezond Verstand geplaatst is, en wat men in een Constitutioneelen (?) Staat te verwachten heeft van een partij, die zich door zulke

te willen weten hij dit alles gezegd had. Het was mij een interessant discours, en ik mogt den Heere danken voor de wijze waarop hij alles mij gaf als

hatelijke organen uiten zal als, onder anderen, Mr. Groen werkelijk moet beschouwd worden. - Wij koesteren de hoop, dat het voorstel zal worden aangehoord en verworpen, met al die verachting, welke het verdient, en dat er zich, te dier gelegenheid, mannen in de Kamer tegen zullen laten hooren, wier namen hier wel niet behoeven te worden genoemd, om ze zich met vurige belangstelling te kunnen herinneren.'
(De *Noord-Brabander* verscheen te 's-Hertogenbosch van 1829-1849; het grootste deel van de jaargangen wordt bewaard in de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage.)
Tijdens de zitting van de Dubbele Tweede Kamer van 27 augustus 1840 verdedigde Groen zich tegen deze aanval en ontkende het door de *Noord-Brabander* aan hem toegeschreven voornemen; Verslag van de Handelingen van de Staten-Generaal 1840, I, 's-Gravenhage 1903, 44-48.

ik het noodig had. Met de Heere de Jongh[61] heb ik voorloopig kennis gemaakt Dit is eene lieve man, die in woorden en daden gansch en al een Christen schijnt te wezen. Heden avond had ik gehoopt hem te ontmoeten, doch (von) Bylandt is niet met hem verschenen zoo als hij beloofd had. Zaturdag avond heb ik (von) Bylandt met genoegen gesproken. Zeg mij eens bij gelegenheid hoe de zaak met Mevrouw (van) Tuyl(l) afgeloopen is.[62] Elout[63] ontmoette ik Dinsdag ook bij Groen; hij vertelde mij in het voorbijgaan hij met zulk een genoegen in Zwitserland geweest was; dat de gescheidenen allen[64] meer in de liefde kwamen. Ik vroeg hem bijzonder na Rochat, en nu vertelde hij mij iets dat mij veel genoegen deed, en mij op nieuw overtuigde dat de Heere op eenerlei wijze werkt. Hij zeide mij dat Rochat ook zoo veranderd was, want hem dit jaar duidelijk had laten blijken dat als hij bij hun aan het nachtmaal wilde komen hij hem heel goed zoude toelaten, daar dit het vorig jaar gansch anders was, daar hij toen menschen die hij voor leden Christi hield, geweigerd had om de scheiding. Dit was mij nu bijzonder dat juist nu dit gevallen was[65]

Voorleden Zondag heb ik eene preek van Sécretan over de opstanding gehoord, daar in de toepassing veel vertroostends was. Ik was er met groot genoegen. De Vrijdag avond was nogal philosophisch. De kinderen gaan nu dagelijksch in zee en tot hiertoe met veel succes, maar het is nu eene heele vermoeijende affaire zoodat ik altijd dood moede ben.

Heden morgen maakte ik met Mw. van Bueren[66] een bezoek bij eene arme

61 Niet duidelijk wie is bedoeld.

62 Niet onmogelijk is, dat er tussen mevrouw Van Tuyll van Serooskerken en von Bylandt besprekingen waren gevoerd over één of ander werk van liefdadigheid; vergelijk Kluit, *Nader over het Réveil* 126-133.

63 Jhr. Mr. P.J. Elout van Soeterwoude.

64 Te weten: in Zwitserland.

65 Het al dan niet toelaten tot het avondmaal van ‘niet-gescheidenen’ was in die dagen in de Afgescheiden gemeente te Utrecht de inzet van een hevige controverse; VIERDE DEEL 268-271.

66 Volgens het Volkstellingsregister 's-Gravenhage 1840 is de enige in aanmerking komende persoon (mede gelet op de naam van Bu(u)ren): Elisabeth van Bueren-Alers, 34 jaar, geb. Rotterdam, Keizerstraat 189. Zij was gehuwd met Robert van Bueren, onderwijzer.

zuster in den Heere die sints tien jaren blind op knieën en elleboogen ligt, door de benaauwde borst; om het kwartier en met de grootste moeite speciaal niets eet, maar wat sago met wijn drinkt - eene arme weduwe doch die in deze ziekte den Heere leerde kennen. Nimmer zag ik iets dat mij zoo aan deed en dan dat geduld. Zij lag zonder linnen terwijl haar geheel ligchaam open is, en werd opgepast door twee kinderen. Bedeeling kan zij niet krijgen, daar zij haar oudste zoon als broodwinner om de militie opgegeven heeft. Ik hoop haar eens dikwerf te gaan zien, want het is eene weldaad als men haar wat voorleest. Vraag eens aan uwe vrouw of zij ook soms een oud laken heeft, dit zoude eene verkwikking wezen of iets ander linnen?[67] Wat is de zonde toch verschrikkelijk, daar dit toch alles het gevolg der zonde is en wie zijn wij dat God ons onderscheidt; hoe dankbaar zijn wij niet als wij ons bij dergelijke ellendelingen vergelijken, die dan dikwerf juichen daar wij treuren. Het was mij beschamend maar goed. O! het is beter in het klaaghuis dan in het huis der maaltijden!

Ook gij waarde vriend, zult deeze laatste dagen wel veel strijd gehad hebben. Het boekje van Dom. Brummelkamp[68] heeft mij ten minsten diep geschokt en bitter bedroefd. Zoo iets had ik niet verwacht. De zaken zijn ook zoo betreurendswaardig dat men bang is er naar gevraagd te worden.

Wat zal de wereld juichen, doch de Heere zal hun nog éénmaal beschaamd maken. Hebt gij al eenig voornemen en merkt gij ook of het al iets te weeg brengt? Er zal op geantwoord moeten worden, doch de Heere geve u in zachtmoedigheid de scherpe woorden te beantwoorden. Hij leere u verloochend aan u zelve, het voorbeeld van onzen Heer te volgen, die als Hij gescholden werd niet weder schold, maar het over gaf dien die regtvaardig oordeelt. Mag ik u ééne raad geven, ga dan niet met overhaasting te werk, maar vraag de Heere; de wereld zal op uw antwoord wachten en verblijd zijn als gij scherp antwoord doch beschaamd wezen als gij in den geest der liefde antwoord. Wat is van Hall gelukkig dat alle deeze zaken zijne gevoelige ziel niet meer kwellen. Hij heeft de loopbaan reeds voleind, maar op 's Heeren tijd zullen wij volgen.

Verder mijn waarde vriend onderzoek uw naauwe ja! zeer naauwe, is er schuld in het een of ander? Och! de Heere geve u genade, om dan in meerdere of mindere mate te bekennen. Ik had behoefte u te schrijven.

De Heere zij u(w) steun en uw schild, uw hoog vertrek, uw loon zeer groot. Zijnen Heiligen Geest besture en geleide u in alles. Och! dat de satan niet toegelaten word een wortel van bitterheid soms bij u te geven, daar de verguizing veel is, doch onzen Heer en God werd wel in het aangezicht gespuwd en geslagen en zijn profetisch ambt miskend en bespot, als men hem vroeg: wie heeft geslagen? Hij antwoordde niets, en Hij leed onschuldig - wij schuldig. Als wij hier aan denken, dan zal alle bitterheid verre van ons zijn. Vaarwel beste

67 Deze vraag werpt wel een schril licht op de nood en op de hulpverlening in die dagen: voor zúlk een geval zou een oud laken uit Utrecht moeten komen!

68 (A. Brummelkamp), *Verslag van de vergadering van Opzieners... gehouden den 6 en 7 Maart 1840 te Amsterdam*, 's-Gravenhage 1840. In dit verslag werd Scholte veroordeeld. Brummelkamp dateerde het 'Aanhangsel' (naschrift) 'Julij 1840'. Het boekje maakte 4 augustus 1840 ook onderwerp van bespreking uit in de Utrechtse kerkeraad; VIERDE DEEL 271.

vriend. Mijn gebed is voor u en mijne heilwenschen met u. Geloof mij met innige dankbare vriendschap uwe liefhebbende vriendin en zuster in den Heere
S. van Hall

(P.S.) Groet Overkamp en uwe vrouw zeer en kus de kinderen. Ik wensch aan Br(ummelkamp) te schrijven zoo God wil.

10 Scheveningen, circa 26 augustus 1840[69]

Beste vrienden! Hartelijk dank voor uwen zoo boven verwachting grooten brief, die ik reeds gedurende eenige dagen met verlangen te gemoet gezien had, maar mij nu ook ruim schadeloos stelde. Ik heb den inhoud derzelven aan von Bylandt medegedeeld. Zeer verlangende ben ik na het nummer der reformatie, waarin gij mede zult deelen uwe onderzoeking omtrent de komst van Christus koningrijk op aarde, die gij als zeer nabij stelt.[70] Bijzonder is het mij dat gij juist hier zoo mede werkzaam zijt, daar men bij meer gelovige(n) dit bespeurt, en dit...[71] vind ik een vernieuwd bewijs van de eenheid der kerk en de werking van Gods Geest. Verblijdend en vertroostend is voorzeker het vooruitzicht van de komst en regeering van onzen Heer op aarde, daar bij de veelvuldige rampen en beproevingen die hier dikwerf het deel van Gods volk is, dit een bemoedigende en vertroostende gedachte en verwachting is. Merle d'Aubigné schijnt ook in dit geloof te wezen en zeer sterk. Hensepeter ook doch dit is eene mindere autoriteit.[72]

De kinderen zijn bijzonder wel. Hannah is de vorige week nog al slap geweest doch nu is het weder veel beter daar de diarrhee opgehouden heeft. Dr. von Bylandt heeft hen hier met de grootste oplettendheid onderzocht. Ik heb ze voor hem uitgekleed en toen heeft hij hun met kloppen op de borst en hooren met een soort van trechter zeer gade(ge)slagen. Hannah en Maurits waren beide aande linkerkant reeds veel zwakker van borst of long als aan de rechter, doch hier is nu bij de zeer jeugdige leeftijd, nog niets geen gevaar bij. Hij heeft mij een streng en zeer naauwkeurig dieet voorgeschreven - inwrijven met spek enz. enz. Houd dit maar voor u want anders wordt er maar veel over gesproken en bij gemaakt. Ik ben blijde hoewel het mij anders zeer trof, het maar juist te weten hoe het is. Hoewel hij mij ten stelligste verzekerd heeft, er geen kwaad nog bij was. Voor

69 Ook deze brief bevat aanduiding van plaats noch datum. Hij is geschreven in Scheveningen. Het is evenwel duidelijk dat hij in zekere zin één geheel vormt met de vorige, aangezien opnieuw - namenlijk in een P.S. - wordt gesproken over de ‘arme vrouw’ voor wie Suze van Hall enig ‘linnen’ had gevraagd. De vermelding dat de schrijfster ‘Zaterdag acht daag’ naar Rotterdam zal vertrekken en het gegeven in de volgende brief, dat zij (vrijdag) 4 september te Rotterdam is gearriveerd, brengt ons tot het ‘circa 26 augustus’.

70 Deze stof werd door Scholte eerst behandeld in 1842 in enige artikelen, die verschenen onder de titel ‘De wederkomst van Christus en de daarmede verbondene openbaarmaking en verheerlijking Zijner tot hier toe miskende Gemeente’. Men zie *De Reformatie* II (1842) 276-286, 324-334; III (1842), 134-148.

71 Eén woord onleesbaar.

72 H. Hentzepeter; DERDE DEEL 246.

het overige heb ik liever met een gekende als onbekende vijand te doen en de Heere in wiens hand onze adem en leven is weet juist de(n) bepaalden en gezetten tijd. Floris word allerliefst en vrolijk; zijne borst was nog niets van te zeggen, daar er nog door de weinige ontwikkeling geene vastigheid in was. (Von) Bylandt had gelijk dat hij schreef ik wat gedrukt was. De eerste weken was ik naar gestemd, thans heeft de Heere veel meer licht gegeven. Ik was door veele herinneringen en door bijzondere omstandigheden te veel in de wereld, te weinig bij den Heere, hierbij kwam dat ik beschuldiging had dat ik met eenige menschen omging die mij volstrekt niet kende(n) voor het geene ik was, en mij de vrijmoedigheid ontbrak om hen dit te ontdekken; het zoude in eigen kracht wezen, want ik gevoelde niet veel van liefde en meerdere andere bedekselen der schande. De Heere nam dit alles echter weg en bepaalde mij meer dat het een werk was dat buiten mij lag, onafhankelijk van bijzondere stemming. Sints ik dit waarlijk weder **geloven** mag heb ik weder veel meer behoefte aan den Heere, mag ik meer vertrouwend berusten in den Heere, en heeft hij mij genade gegeven om vrijmoedig en ongezocht voor Zijn naam en zaak uit te komen. Ik gevoel mij dus weder vrijer van de banden die de wereld om mij heen geslagen had. Het is toch eene aanhoudende strijd doch zoo de Heere met ons is wie zal dan tegen ons zijn. Hij zal dit ook in de kerk toonen, mogt het maar meer openbaar worden wat de drijfveren zijn waaruit een ieder handeld. God zal de zijnen nooit verlaten noch begeven! Hetgeen gij mij van de preeken en kerken schrijft, doet mij hoe langs zoo meer verlangen de tijd te zien dat ik weder onder u midden wezen zal. Zaturdag acht daag zoo de Heere wil vertrekken wij naar Rotterdam, en dan over Bommel naar Utrecht. Mijn langste tijd is dus voorbij. Van Henriette Bousquet krijg ik goede berichten. Deze week is Chabot[73] bij mij geweest en zeide mij zij weder geheel hersteld was, hij ging er nu heen. Er is hier tegenwoordig gelogeerd een mijnheer Gesseler van Elsteck.[74] Ik ontmoette hem bij Capadose. Deze sprak over de scheiding doch zeer vooringenomen en van een geleerd standpunt.

Hij zeide er heel wat van. Toen hij geëindigd had zeide ik hem ik gescheiden was en altijd bij u Hr. Scholte kerke ging met veel zegen enz. enz. Later hebben wij nog een groot discours over dit zelfde onderwerp gehad, met hem, Chabot en (von) Bylandt. Het is een aardig mensch doch die een zeer vrij standpunt heeft. Hij zeide mij met veel zegen aan het roomsche nachtmaal zoude kunnen gaan, als er...[75].

Ik zoek hem te persuadeeren over Utrecht te gaan. Ik hoop en denk wel hij dit doen zal. Dom. James[76] sprak ik met veel genoegen. Zondag heb ik met hem gegeten en veel gesproken. Hij sprak met veel hartelijkheid van u, van Hall en met veel achting ook van Meerburg en Buddingh. Hij liet u zeer groeten. Hij

73 Wellicht David Chabot, broer van Henriette; VIERDE DEEL 463.

74 Mogelijk is bedoeld (de latere dr.) Herman van Gesseler (1811-1850), in die tijd student in de theologie te Groningen; De Bie en Loosjes III, 234.

75 Vier woorden onleesbaar.

76 L.G. James (1795-1867); als student betrokken bij de Geneefse Réveil; 1820-1867 predikant bij de Waalse gemeente te Breda. Bos I, 72; Kluit, *Het Réveil*, register.

heeft veel met mij over de scheiding gesproken. Het is een lief mensch.

Heden middag ga ik bij Groen. Hebt gij de boekjes van (van) Hogendorp gelezen.[77] De Kempenaer moet heerlijk gesproken hebben, bij gelegenheid van het adres der afgescheidene(n) te Groningen, dat vrij goed geweest moet zijn zooals Groen mij gezegd heeft.[78] Het is een wonderlijk feit.

Krummacher te Elberfeld schijnt ook veel menschen tegen zich te hebben; met verwondering hoorde ik echter van wereldsche Duitschers dat zijne woorden en daden niet een waren. En nu vaarwel! De Heere zegene u en uw huis, is de opregte wensch van uwe vriendin en zuster in Hem

Suze van Hall

(P.S.) Groet allen zeer, vooral uwe vrouw en Overkamp. Het linnen aan de arme vrouw is bezorgd. Oh, wat was die lieve ziel dankbaar en blij en hoe hartelijk zegende zij de gevers.[79]

11. Rotterdam, 15 september 1840[80]

Beste Vrienden! Sints verscheidene dagen verlangde ik iets van u te vernemen. Gisteren werd hieraan eenigzints voldaan door Bousquet eij Dom. VerMeulen[81], die mij beide goede berigten van u mededeelden. Sinds 4 September zijn wij hier en hebben de gansche familie welvarende en allerhartelijkst gevonden. Morgen zoo de Heere wil hoopen wij naar Bommel te vertrekken en waarschijnlijk over veertien dagen bij u te komen. Ik begin zeer te verlangen er allen weder te zien en te spreeken. Vrijheid had ik echter niet om mijne te huis komst vroeger te zetten dan mij dunkt de weg was. Mogt de Heere op mijn zijn bij Henriette eenen zegen geven en het haar eenige opbeuring geven, want hoewel zij beterende is, gaat alles zeer langzaam zoo als Dudok mij zeide. Ik heb in deze dagen veele menschen en broeders ontmoet. Bij mijn laatste bezoek bij Mevr. (van) Hogendorp sprak zij bijzonder hartelijk van u en uwen brief bij gelegenheid van het niet aannemen van (van) Hogendorp scheen hun veel genoegen gedaan te hebben.[82]

Gepasseerde week de dag na uwe bijeenkomst met Dom. Brummelkamp en

77 D. van Hogendorp, *Wederlegging van de uitspraak in de dubbele vergadering van de 2e kamer der S.G. op art. 81 der Grondwet in 1840*, 's-Gravenhage 1840. -, *De splitsing van Holland*, 's-Gravenhage 1840.

78 *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal... buitengewone zitting 1840*, eerste deel. 's-Gravenhage 1903. 18. (Zitting van 19 augustus 1840)

79 Vergelijk het midden van de vorige brief.

80 De aanduiding ‘1840’ ontbreekt; mevrouw Van Hall logeert in deze dagen opnieuw bij familie Van Oordt.

81 Ds. Cornelius van der Meulen.

82 Vergelijk noot 77. D. van Hogendorp werd niet aanvaard als lid van de Tweede Kamer, aangezien hij door zwagerschap in de tweede graad aan een ander lid, Jhr. A. Warin, was verwant.

Meerburg[83] hebben wij een visite bij Dom Brummelkamp gemaakt en hem den anderen dag hier gezien. In het begin was ik niet regt op mijne plaats maar ik trachtte dit maar te vergeten. Met Dom. hebben wij nog al wat gepraat, daar het antwoord dat ik van hem op mijnen brief gekregen had, mij niet voldaan had. Ook zijn gesprek heeft mij de zaak niet duidelijker gemaakt. Ik geloof echter wel hij gevoeld zijne handelwijze niet goed is. Hij is zeer opregt en zeer voor de liefde, ook geloof ik hij nederig is. Met veel genoegen ontmoette ik bij hem aan huis Tieleman van Leyden met zijn vrouw. De afgelopen Zondag heb ik Dom. Vermeulen tweemaal met groot genoegen hooren prediken. 's Avonds verklaarde hij het negende hoofdst. van Cor. 1. Ik was blijde weder eens eene bijbelverklaring te hooren daar dit voor mij iets veel opwekkelijkers is als een preek over eene bepaalde text. Men kan er zoo veel van mede naar huis nemen, en dikwerf zoo krachtig door het Woord bij eigen schuld, bepaald worden. Ik ben nieuwsgierig hoe ver men te Utrecht gedurende mijne afwezendheid gekomen zal wezen, en kan mij verheugen over de eerste Zondag te Utrecht. Wat is er toch eene onuitsprekelijke rijkdom en troost in Gods Woord; teregt wordt het genoemd de lamp voor onze voet in alle omstandigheden en beproevingen. Als de H. Geest het harte ootmoedig en volgzaam maakt, vind men in de Schrift de regel en vertroosting. Niets is er vergeten, doch dikwerf is het hart zoo hoogmoedig dat wij in plaats van Gods Woord raad vragen aan andere menschen of ons zelve raad vragen. Moge de Heere toch maar meer en meer ons harte openen voor de waarheid.

Nu beste vrienden moet ik eindigen. De Heere zij met u. Schrijft mij zoo gij kunt nog eens te Bommel. Gonne van Oordt groet u hartelijk. Zijt allen van mij gegroet en gedenk mijner in uwe gebeden. Uwe hartelijk liefhebbende zuster en vriendin in den Heere

H.S. van Schermbeek wed. A.M.C. van Hall

(P.S.) Gij zult gehoord hebben Klijn hier beroepen is. Dit zal hem inde moeite brengen. Dom. Vermeulen zend u hier nevens door mij de stukken voor de stoomboot.

12 Utrecht, 23 december 1840[84]

> Uit het onderstaande blijkt afdoende, dat mevrouw Van Hall na het overlijden van haar echtgenoot, niet over zeer ruime middelen beschikte.

Waarde vriend! Hiernevens eene brief van onze waardste Henriette Bousquet, die zoo als gij zien zult gaarne bij u wilde logeeren. Het spijt mij de omstandigheden zoo zijn dat ik mij het genoegen moet ontzeggen haar deze

83 Brummelkamp, Gezelle Meerburg en Scholte kwamen 9 september 1840 te Gorinchem bijeen, om te spreken over de moeilijkheden die het gevolg waren van de Amsterdamse twist; DERDE DEEL 159.

84 Het manuscript heeft ‘v(an) huis, 23 December’. Het spreken over de schorsing van Scholte bepaalt echter het jaartal.

keer te logeeren doch met mijne zuster zoude zij er minder aan hebben dan bij u te zijn. Vrijdag avond reken ik zoo gijl. geen verhindering hebt op ul. en haar gezelschap, daar ik dan alleen ben. Thans nog een verzoek. Zoudt gij in de gelegenheid wezen tot Februarij vijftig gulden te leenen. Er is iemand die mij verzocht heeft iets een weinig vroeger te betalen en ik kan dit moeilijk weigeren en heb het toch op het oogenblik niet. Zoo het u echter niet schikt zeg het dan vrij uit, dan vraag ik het aan mijn broeder doch liever wilde ik zulks niet doen. Heden ochtend vroeg Mama mij of gij geschorst waart.[85] Zij had er Werkhoven[86] na gevraagd en deeze scheen haar zeer goed geantwoord te hebben. Wat woelen de menschen toch; gelukkig dat de Heere allen **alléén** en naar Zijnen raad bestierd. Gisteren avond kreeg ik eenen brief van Da Costa met een exemplaar van zijn vers onlangs voorgedragen in het Instituut.[87] Veele groete aan u - hij kon u nu echter onmogelijk schrijven doch eerstdaags ontvangt gij een exemplaar per boekverkooper. En nu vaarwel. De Heere zij heden avond met u, en vertrooste u.[88] Groet uwe vrouw hartelijk en geloof mij als altoos uwen opregt liefhebbenden

Suze van Hall

(P.S.) Liefst wil ik van mijn verzoek voor mijne zuster niet weten. Men zou dit kwalijk nemen.

13. Rotterdam, 3 oktober 1842

Ook dit manuscript bevat plaatsnaam noch datum. Toch is het duidelijk, dat het geschreven is te Rotterdam, en wel op maandag 3 oktober 1842. Suze van Hall spreekt van ‘twee jaren afzijn’ te Rotterdam, van de preek van César Malan (deze was in 1842 in Nederland[89]), over de preek van ds. S.O. Los, die enige weken daarvóór in Rotterdam was gekomen, over het aanstaande huwelijk van Gonne van Oordt etc.
Daarbij komt, dat zij in dit en het volgende schrijven melding maakt van haar uitstapje naar Zaltbommel. Dit moet door haar zijn gemaakt van dinsdag 4 tot 6 oktober 1842. Zien wij het goed, dan zijn de ervaringen in de zeven volgende brieven beschreven, die van de laatste grote reis van Suze van Hall. Deze werd gemaakt van eind september tot 25 november 1842: Rotterdam - Zaltbommel - Rotterdam - 's-Gravenhage - Rotterdam.

85 Merkwaardig is, dat de werkelijke stand van zaken - woensdag 9 december werd door ds. H. de Cock c.s. Scholte zijn schorsing doorde synode aangezegd - op 23 december nog niet was doorgedrongen tot mevrouw Van Hall; VIERDE DEEL 272-275.

86 G. van Werkhoven; VIERDE DEEL, register Deze stond toendertijd achter Scholte.

87 I. de Costa. *Vijfen twintig jaren. Een lied in 1840*. Voorgelezen in de openbare vergadering van de tweede klasse des Kon. Ned. Instituuts van wetenschap, letterkunde en schoone kunsten, op den 16den Nov. van dat jaar; Amsterdam 1841.

88 Een groot deel van de gemeente kwam op deze woensdagavond niet bij Scholte ter kerk, GKU, Notulen kerkeraad 22 en 23 december 1840; VIERDE DEEL 274-275.

89 Kluit, *Het Réveil* 431-432.

In laatstgenoemde plaats logeert zij, evenals eerder - bij de familie Van Oordt en is daar, op het buitenhof Vijverhof aan de Schiekade, getuige van enige ingrijpende gebeurtenissen.
Tenslotte iets over de in dit schrijven genoemde ds. Sietse Oenes Los, geboren te Workum 14 januari 1803; overleden 4 juni 1882 te Camperland. Na aanvankelijk schipper te zijn geweest, wed hij in 1841 predikant te Koudum en Workum; **Rotterdam**

11 september 1842; Werkendam 1848; Axel, Terneuzen en Zaamslag 1856; Baarland 1867; emeritus 1876.
Hij huwde in 1828 te Workum Antje Sieds van der Boom.
In het eerste lidmatenregister GKR staat merkwaardigerwijs, dat hij (van beroep nog schipper) zich te Rotterdam heeft afgescheiden.
Dit moet reeds in 1836 of 1837 zijn geweest. Wij lezen: 'Zonder woonplaats. Door afscheiding per brief waarin zijn belijdenis was uitgedrukt aangenomen in de gemeente. Met attestatie vertrokken naar Workum in Vriesland den 6 Januarij 1840... als leeraar bevestigd den 11 September 1842'.
Ds. Los heeft het grootste gedeelte van zijn leven beschreven in een boekje *Ter gedachtenis - Aan mijne kinderen*. De tekst is afgesloten met het volgende: 'Camperland, 16 November 1877'.[90]

Hartelijk geliefde Vrienden! Volgens afspraak wil ik heden eenige regelen aan u schrijven en zien hoeverre ik het brengen kan, daar ik weet gij verlangende zult zijn iets van mij te vernemen. Ik heb echter veel en weet waarlijk niet waar het eerste mede te beginnen. Zag ik kans het af te maken, ik zond u een klein uittreksel uit de preek van Malan, die ik gisteren hoorde, doch misschien volgt dit nog wel in vervolg van tijd.

Om echter eenigzints eenen regel te houden, zal ik beginnen bij het begin, en u verzoeken mij in gedachte te vergezellen op de boot, alwaar ik mij onder een vrij talrijk gezelschap mengde en gelukkig in de gelegenheid was een zeer makkelijk plaatsje, een hoekje buiten de wind te bemagtigen. Eenmaal hier gevestigd zijnde zag ik bedaard eens mijn gezelschap rond. Chabot heeft u waarschijnlijk verhaald dat hij ons gebragt heeft, en wij vrij lang op de boot moesten wachten, en ook dat wij met de Heer en Juff. Berensteyn[91] uit Utrecht op de boot gingen. Dit was mij aangenaam daar ik ze eenigzints kende, en ik had dan ook aan hun een regt goed en aangenaam gezelschap daar zij mij zeer van dienst waren en vooral ook bij het afgaan van de boot behulpzaam waren. De Heer van Santen uit de winkel van Sinkel[92] was mij ook zeer van nut, en bood mij in alles zijne hulp aan. Bij de aankomst was de koets met Drost aan wal, en de knecht voor het goed. Dit was dus alles in orde. Onder onze reisgenooten onderscheid(d)e ik spoedig eene lange dame met eene groote bril die al dadelijk door gebaren te kennen gaf, zij wel eens praten wilde. Het bleef nog op distance, echter bij de eerste gelegenheid de beste kwam zij nader. Zij bestormde mij met allerlei verhalen en vragen en deed mij kleine confidences waarschijnlijk in de verwachting dat in ruil of tot beantwoording ook van mijnen kant eenige mededeelingen gedaan zouden worden. Ik deed echter of ik dit niet merkte en liet haar zoo wijs als zij was. Zij verveelde mij nog al sterk en hinderde mij in mijne lectuur; doch voor de kinderen was zij goed. Verder bevond zich nog eene

90 Nadere aanduiding van plaats en jaartal ontbreekt. Een exemplaar van het boekje is in het bezit van ds. D. Los te Zeist.

91 Als de volgende nòot, tweede lid. Wellicht is bedoeld een familie Breitenstein.

92 De 'winkel van Sinkel' bestondte Amsterdam, Nieuwendijk 175-177 en 174-176, van het begin der achttiende eeuw tot 1912 en te Utrecht (filiaal), thans Oudegracht 158 WZ (AMRO-Bank), van 1836 tot 1897.
Een onderzoek verricht door de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht wees uit, dat niet kan worden vastgesteld wie is bedoeld met 'De Heer van Santen...'.

Rotterdamsche familie op de boot, in welk gezelschap een klein hondje was dat Floris den geheelen tijd amuseerde. Ook waren zij gewapend met een groote trommel quadrilles[93] dat geen kleine aantrekkingskracht voor de kinderen had, nadat zij eenmaal met dezelve kennis gemaakt hadden. De kinderen waren zeer zoet en daar Juff...[94] hun eene groote hoeveelheid koek medegegeven had hadden zij het een en ander te neuzen. De tijd van aankomst was daar eer ik het wist. Om ¼ na zes uur kwamen wij aan en om half zeven uur waren wij op de Schie. Ik was wel wat moe want de laatste nacht was ik over twee uur naar bed gegaan, en om zes uur op en in die tusschentijd had ik veel kiespijn gehad. Ook is zulk een reis met drie kinderen alléén altijd eenigzints vermoeiend. Enfin dit is nu weder vergeten en ik heb opnieuw ook in alle deze kleinigheden mogen ondervinden, dat ik niet alleen, dat ik geen verlatene ben. Hier aan huis is alles wel. De familie ontving ons allerhartelijkst en zeer spoedig waren wij hier gevestigd als van ouds. Het is eene groote zegen als men na twee jaar afzijn elkander in welstand ontmoetende moet erkennen dat de Heere ook gedurende die jaren ons een toevlucht was, dat Hij niet met ons deed naar onze zonden, dat zijn verbond dat van eeuwigheid is niet door onze ontrouw wordt te niet gedaan, want dan gevoeld men dat het waarachtig is dat Hij mildelijk en gedurig geeft en niet verwijt.

Drost heb ik in deze dagen nog al heel veel ontmoet. Hij schijnt een zeer opregt karakter te hebben. Het huwelijk zal waarschijnlijk nog van den winter plaats hebben in November. Gonne ziet er heel goed uit. Mevrouw van Oordt vond ik bijzonder kalm en ziet er ook zeer goed uit.

Met Mietje Schey[95] sprak ik over die woorden **door geloof**. Zoo als zij mij de explicatie gaf was het goed. Ik heb haar evenwel gezegd nog eens met de brief alles nader te willen nagaan. Ik ontmoette haar met regt veel genoegen even als Anne Schey, de weduwe. Misschien zullen wij deze week elkander nog weder zien, doch mogelijk loopt dit mis, daar ik morgen zoo de Heere wil met Dudok naar Bommel ga tot Donderdag en de kinderen blijven hier bij Mevr. v. Oordt, dus kan ik niet langer. Dudok sprak ik Zaturdag en daar hij mij zeide dat Jet[96] zoo naar was nam ik maar liever dit besluit. Mogt God mij iets geven in de omgang met haar dat haar en mij tot zegen, haar tot vertroosting, losmaking en versterking was. Zij heeft het **heel** moeijelijk; de kleine Herman[97] word(t) iets beter. Dudok sprak ik gisteren bij het uitgaan der Kerk van Dom. Los en 's avonds na de kerk bij Malan. Hij bragt mij naar huis en wij konden dus nog al

93 Quadrilles = naam voor een soort gebak; soms ‘in kleine vormen gebakken van 20 à 24 in de vijf ons’; *Woordenboek der Nederlandsche taal*, 12e deel, 2e stuk, bewerktdoor J.H. van Lessen, 's-Gravenhage 1949, 5032.

94 Onleesbaar.

95 In die tijd woonden in Rotterdam verscheidene personen met de naam Schey; voor een deel waren zij Rooms-Katholiek. Die met de namen ‘Anne’ en ‘Mietje’ zijn echter moeilijk te herleiden tot personen die worden genoemd in het Volkstellingsregister 1840. Terloops zij opgemerkt dat Landwehr in zijn *Beknopte geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam*, blz. 17, vermeldt, dat ds. L.G.C. Ledeboer ‘Mietje, de mandjesvrouw’ vaak bezocht.

96 Henriette Bousquet-Chabot.

97 Herman Frederik Bousquet, geboren 6 augustus 1841; EERSTE DEEL 280.

vrij spreeken. En nu iets over Dom. Los. Ik had Zaturdag en Vrijdag reeds veel goeds van hem gehoord en ging dus verlangende naar hem toe. De Kerk was vol en het was goed ik de plaats van Gonne had. Wij lazen vooraf het gebed van Daniël[98], dat mij verkwikte en altijd voor mij iets bijzonder aantrekkelijks heeft. Het is zoo de waarachtige vernedering voor den Heere onze God.

Wij zongen uit ps. 25 en 52. Zijn gebed was hartelijk en eenvoudig.

Hij gedacht ook zeer de opwekking(in) Schotland en las de hoofdinhoud uit de Reformatie voor.[99] Tot tekst had hij ps. 51 vers 20:

Doe wel aan Zion na(ar) uw welbehagen. Hij had de verdeeling **wat David vroeg, waarvoor David vroeg** en **op wat voor grond David vroeg** en dan de toepassing. Het derde punt vooral beviel mij bijzonder. Ook was het zeer goed hoe hij aantoonde dat er geen welbehagen des Heeren kon bestaan zonder bewustheid bij degene die het ondervond en de geest der genade en des gebeds altijd gepaard gingen. Ook hoe hij het als een der bewijzen van Gods welbehagen aantoonde niet alleen een neiging der gelovigen in de openbaring-making[100] hunner zonden in het harte opdat er behoefte geboren word(t) aan Christus maar ook de ontdekking der huichelaars in Gods gemeente. Ook toonde hij bijzonder aan uit de bede van David dat bij een geloovige het gebed moest wezen, en de behoefte aan uitbreiding en het welvaren van Sion, maar alleen op grond en naar Gods welbehagen, niet op grond van iets in ons, niet om onze geregtigheid; ook niet om onze geregtigheid.[101] Hij was heel eenvoudig maar hartelijk. Ook heeft hij een goed gezicht.[102] Dudok hoorde hem ook met veel genoegen en hij vond dat hij veel van de wijze van preeken van Terborg[103] had. Over drie weken is er nachtmaal. De biddagen worden niet dagelijks gemeente gevierd.[104] Hij drong aan op het huiselijk gebed. Hier aan huis is dit echter niet, zoo als gij begrijpen kunt. Mevr. v. Oordt, Gonne en Drost waren gisteren naar Ledeboer gegaan. Ik gevoelde echter geen vrijheid om zonder oorzaak drie uuren te rijden,[105] en heb er ook geen berouw van gehad, daar ik 's avonds ook met uitstekend genoegen Dom. Malan gehoord heb. Zijn portrait lijkt bijzonder goed, hij heeft echter veel uitdrukking en vuur in het oog, ook heeft hij veel uiterlijke gaven, heerlijk talent, en indruk makende stand[106] en

98 Daniël 9.

99 In *De Reformatie* III (1842) 250-255, vinden we een artikel: Opwekking uit Schotland aan de kinderen Gods, over de wereld verspreid, tot gemeenschappelijk gebed. Voorgesteld werd 'om de dagen van 8 tot 17 October... af te zonderen... ten einde in het gebed te gedenken aan de voorgestelde zaken.' (252) Deze zaken waren onder meer: de opbouwing of voleinding der kerk, 'de beloofde wederkomst des Heeren', de bevordering van de Evangelie-verkondiging.

100 De schrijfster zal bedoelen: het kennen.

101 Herhaling!

102 vóórkomen.

103 Ds. J. ter Borg.

104 Namelijk de speciale biddagen voor de Schotse gelovigen. (vergelijk noot 99)

105 Ds. L.G.C. Ledeboer, die zichtoen reeds weer had losgemaakt vande Afgescheidenen. Uit het gegeven 'drie uuren te rijden' zou men kunnen opmaken, dat een dienst werd bezocht te Benthuizen, de plaats waar Ledeboer stond.

106 houding, figuur.

groter op de stoel, zonder veel beweging even als of hij met ons sprak. Hij had de woorden M'aimes - tu[107] Joh. 21:16 en had dit verdeeld of dat kon het eigentlijk niet heeten, maar hij toonde aan de drie karakters der Liefde **kennen, voorkeur boven alles** en **behoefte** om het geliefde voorwerp **te bezitten**. Hij sprak tot de gelovigen of die zich als zoodanig voordoen en het doel der prediking was vooral ten einde zich niet te bedriegen, aan deze kenmerkende eigenschappen der liefde te zien of er werkelijk liefde was en eindelijk in enkele toepasselijke woorden aan te toonen de middelen die God ons geeft om die liefde levendig te houden en niet te doen insluimeren. Zijne toepassing was misschien geen zestig woorden, want ieder van deze drie punten was zoo ontwikkeld, en geheel praktikaal behandeld en afgedaan dat men er niet meer bijvoegen kon. Zijne gebeden waren heerlijk. Hij heeft gepredikt in de engelsche Kerk daar Huet[108] hem zijne kerk geweigerd heeft. Gisteren morgen heeft hij in het engelsch en gisteren avond in het fransch gepredikt. De fransche Kerkeraad komt hier dus goed voor den dag, ten minsten openbaar.[109] Heden avond hoop ik hem weder te hooren. Hij zal dan preeken over de opwekking van Zwitserland en België; voornamelijk van België. Kan ik alles nog een paar dagen uit elkander houden schrijf ik misschien wel iets op, al is het slechts enkele punten, enkele beelden, zoo geloof ik echter alles interessant is voor hem die kennis heeft aan de verleidingen der wereld en des duivels. En nu beste vrienden vaarwel. Schrijf mij nu spoedig en maak dat ik een brief vinde als ik terug kom. Waarschijnlijk krijgt gij Maandag of Dingsdag weder een van mij. Geloof mij ons toewenschende dat de Heere ons meer en meer geve ons zelve af te vragen M'aimes - tu en iets van die liefde te gevoelen en na mij in uwe gebeden aanbevolen te hebben, uwe u liefhebbende

Suze van Hall

14. Rotterdam, 10 oktober 1842

Beste vrienden, Veel geliefde in den Heere! Ik wil heden deze regelen aan u schrijven en morgen dezelve verzenden. Misschien doe ik hier in iets van de preek als ik ten minste, mijne lieve vriend in Ud. ziekte. Donderdag ben ik terug gekomen van Bommel waar ik Dingsdag heen gegaan was met Dudok. Op de boot hadden wij gelegenheid veel te spreeken over zijne zaken daar er niets dan Engelsche(n) en een paar Roomsche Bisschoppen[110] waren. Uit alles wat ik van hem hoorde begreep ik zooveel dat het hoog noodig was dat er iets aan gedaan word(t) en veele zaken afgesneden worden, want veele menschen zuigen hem het geld, even als de bloedzuigers het bloed af met dat onderscheid dat het hier niet overtollig was. De fabriek moet weg, die cigaren-geschiedenis

107 Gedeelte van de tekst Johannes 21 vers 17 a: Il lui dit pour la troisième fois, fils de Jona, m'aimes-tu? (Hebt gij mij lief?).

108 Daniel Théodore Huet (1790-1874), Waals predikant te Rotterdam. Hij kan niet worden gerekend tot de orthodoxe godgeleerden; De Bie en Loosjes IV, 352-357.

109 Ironisch bedoeld; de Waalse kerkeraad weigerde César Malan het kerkgebouw.

110 priesters.

hoogst waarschijnlijk ook, en verder zoo ik geloof de connectie met Kennedy[111] ook verbroken. Dit laatste is echter niet makkelijk daar deze man klein en slecht is, zoo ik geloof. Dudok ziet nu dat hij niet in het geloof is geweest,[112] ten minste dat er geen de minste aanleiding of grond in Gods Woord is om te zeggen het des Heeren weg is geweest. Hij leid(t) veel en is niet minder geagiteerd dan Henriette. Henriette, het is waar, is geagiteerd doch voornamentlijk omdat zij die zaken zoude meederegelen en zich voorsteld 'Hij heeft alles gedaan...'[113] dat ik voornamentlijk (heb) gewerkt haar opmerkzaam te maken dat dit hare roeping in geenen deele was, dat zij God moest volgen en in eenvoudigheid gebruik maken van de weldaden die de Heere haar geeft, b.v.b. hare kinderen enz. Wij mogten te zamen ons verootmoedigen voor den Heere, en geloof mij maar, ieder uur kon ik bemerken dat zij iets kleiner werd. De laatste avond zeide zij mij O! ik voel als gij nu maar hier kondt blijven ik langzaam weder op orde zoude komen. Uw zijn hier heeft mij op een ander standpunt gebragt. Kon ik het geheel aannemen dan kon ik nog eens ruste krijgen. Kon ik maar volgen. Ik heb er sterk op aangedrongen zij deze winter nog eens komen zoude. Tusschenbeide heeft zij iets versteends. Zij is goed en ik heb diep medelijden met haar. Haar ligchaam is gezond en zoo God ruste van buiten geeft heb ik hoop er nog wel ruste van binnen ook zal komen.

Thans, lieve vriend, moet ik u vragen uit naam van Dudok of gij wanneer gij te Rotterdam komt eens tot hen wilde komen. Beste vriend, ik reken er stellig op want gij moogt dit niet nalaten, er is te veel te doen; er moet niet alleen geraden maar gehandeld worden. Schrijf mij per omgaande of ik het kan schrijven, en wanneer dan, Dingsdag of Maandag voor uwe komst hier of Donderdag. Ik heb hun beloofd dit Dingsdag te schrijven.

Bij Mevr. Chabot[114] was ik gisteren en heb haar in haar ziekte niet alles medegedeeld. Zij lijdt veel en ik geloof dat de omstandigheden van Bommel haar ook zeer drukken. Ik geloof echter zij nog al blijde was, dat zij weder het een en ander van mij hoorde, Juist aan de boot ontving Dudok een brief van u en David.[115] Dit deed mij veel genoegen. Ik hoop Jet niet aan de uitnoodiging voldaan zal hebben; dit zoude haar geloof ik minder lijken.[116]

Hetgeen gij schrijft omtrend de bidstonden was mij aangenaam.[117]

Dikwerf ben ik bedroefd er niet bij te kunnen zijn. De Heere echter bestuurd alles, anders zoude ik zeggen dat ik niet ligt wederom in zulke dagen ging reizen. Dom. Los gedacht heden zeer hartelijk aan deze dagen; ook trof het mij dat hij ons vertroost(t)e met het vooruitzicht dat de Heere zelve de muuren van Zion zoude oprichten en daar als Koning zijnen scepter over Joden en

111 Dudok Bousquet bezat behalve andere onfortuinlijke ondernemingen, tezamen met een zekere Kennedy, een houthandel; *Aanteekeningen betreffende mijnen Broeder A.E. Dudok Bousquet etc.*, 95, 101 (manuscript behorende tot de Scholte Papers).

112 ...heeft gehandeld (namelijk in zaken); *Aanteekeningen* a.w. 86.

113 Eén woord onleesbaar.

114 De moeder van Henriette Bousquet-Chabot.

115 David Chabot; vergelijk noot 73.

116 Deze passage is niet duidelijk.

117 Vergelijk noot 90.

Heidenen zwaaien. Hij was hier nog al uitgebreid en zeer levendig en dit is dus een punt van aanraking.[118] morgen zal ik hem waarschijnlijk voor het eerst eens ontmoeten. Bij Koelman[119] verwacht men u. Nu, zoo gij kunt schrijf dan vooral Maandag avond al is het maar eenige regelen. Ik heb nog niet van huis gehoord, dit maakt mij eenigsints ongerust. Of ik met u terug keer weet ik nog niet, daar ik nog niets zekers van mijn gaan naar Den Haag weet. Voor gij naar Bommel gaat sprak ik u gaarne doch als het soms beter is dat gij eerst op Bommel gaat, schrijf mij dit dan, dan schrijf ik u daar bepaald nog eens over daar dit noodig is, geloof ik. Tooren(en)bergen[120] en (de) Pinto[121] schijnen meer en meer gemeenschap te oefenen. Mogt de Heere hun in alles leiden en onze gebeden toch voor hun zijn. Groet hen, Chabot en Overkamp[122] zeer. Verder mijn huisbaas en allen die des Heeren zijn. Ik moet eindigen. Gonne groet u zusterlijk. Ik blijf in geen geval op het huwelijk.[123] Dit zoude mij ook zeer moeijelijk zijn er bij te zijn. Om haar zoude ik wel willen doch alle alentours[124] zijn mij nog al moeijelijk.

Weest hartelijk gegroet beste vrienden en kus de kinderen voor mij.

Kleine Johanna is vooral dikwerf voor mij. Geef haar een kusje meer en geloof mij, geheel uwe liefhebbende

Suze van Hall

(P.S.) Gisteren trok Maurits een tand die vast zat doch er uit moest daar de andere er achter kwam. Ik was niet op mijn gemak zoo als gij denken kunt. Hierbij iets van de preek van Malan dat echter zoo als gij begrijpen kunt slechts een schaduw van de zaak zelve is, doch ik heb het gedaan voor...[125] stichting op de boot van B(ommel) terug keerende. Als ik te huis kom krijg ik het wel weder van u. Ik hoop gij er uit zult kunnen komen. Gedenk mijner in uwe gebeden.

118 Vermoedelijk zag mevrouw Van Hall in hetgeen zij hier, al dan niet vervormd, weergeeft van de preek van ds. S.O. Los, overeenkomst met de chiliastische meningen van Scholte.

119 Moeilijk na te gaan wie is bedoeld. In 1847 ging een familie Koelman naar Pella, Iowa; *Souvenir History of Pella* 188.

120 J.J. van Toorenenbergen, in die tijd theologisch student te Utrecht; later Hervormd pedikant; ging niet over tot de Afgescheidenen. Kluit, *Het Réveil*, register.

121 Jacob Benjamin de Pinto, werd in 1843 lid van de Afgescheiden gemeente te Utrecht; was eerst Hervormd. 'Israëliet geboren zijnde...'. VIERDE DEEL 280, 466.

122 Het noemen van Isaac Overkamp in enige brieven houdt verband met het feit, dat deze toendertijd huisgenoot was van de Scholte's.

123 Namelijk van Gonne van Oordt en Pieter Drost; vergelijk noot 126.

124 omringende personen, bijkomende omstandigheden.

125 Eén woord weggevallen.

15. 's-Gravenhage, (vrijdag) 4 november 1842[126]

Zonneklaar blijkt dat Suze van Hall tijdens haar verblijf te 's-Gravenhage van zaterdag 29 oktober tot zaterdag 12 november 1842 (zie volgende paragraaf) nagenoeg geen contact heeft gehad met de Afgescheiden gemeente aldaar. Te verwonderen valt dit niet, daar - zoals we ook in de inleiding van hoofdstuk 17 zagen - deze gemeente eind 1842 kiest tegen Scholte en voor het verband van de Afgescheiden kerken in Zuid-Holland A. Monteba vinden we dan in de groep-Scholte.
De schrijfster gaat tijdens haar logeren in Den Haag geheel op in de omgang met de mensen van het Réveil. Haar woorden over de mening van Capadose duiden er op, hoe zeer Scholte, en ook sommige van zijn volgelingen, in deze tijd vervuld waren van de gedachten over een spoedige wederkomst van Christus teneinde op aarde duizend jaar te regeren.

Lieve Vrienden! Reeds dagelijksch was het mijn voornemen aan u te schrijven doch de menigvuldige uitgangen beletten mij gedurig eenigen tijd tot schrijven te vinden. Gepasseerde Zaturdag ben ik hier in goeden welstand aangekomen waar de familie[127] ons allerhartelijkst ontving.

Het huis hoewel niet al te groot schikt zich bijzonder goed. Gij weet hoe wij ons te 's Graveland schikte(n) en dus, er is niet altijd juist eene groote wooning noodig om veele makke schaapjes te bergen. Zondag morgen ben ik bij Sécretan geweest daar ik eene vrij flaauwe preek hoorde over de woorden Le juste vivra par la foi.[128] Maandag maakte ik met veel genoegen een bezoek bij Capadose, alwaar ik Elout ontmoette.

Dit deed mij ook veel genoegen, daar hij door zijn gedurig afwisselend buiten zijn niet altijd even makkelijk te vinden is. De Gefkens vond ik niet te huis. De Bylandts sprak ik met genoegen. Dingsdag hebben wij bij Capadose gegeten en 's avonds lazen wij te zamen het eerste en tweede cap. der Hebr(eeën). Wij spraken bij die gelegenheid ook nogal over de terugkomst van onzen Heer, waar ook deze capitt, geheel toepasselijk op zijn. Doch voor ik het vergeet moet ik u zeggen dat Capadose van voornemen is u over een en ander eens te schrijven. Nog liever zoude hij u eens ontmoeten. Ook zeide hij mij dat een ding uit de opwekking van Schotland in de Reformatie[129] verkeerd ontwikkeld was daar de Schotsche kerk krachtig tegen de personeele regering des Heeren op aarde is. Het is hem een stuk van geloof en vertroosting dus is het voor hem een groot genoegen over dit punt met broeders te spreeken.

Doch hier staat men er over het algemeen tegen. Hebt gij ook met Malan over dit punt gesproken? Deze staat er tegen. Schrijf mij eens spoedig iets meer van zijn verblijf te Utrecht. Gisteren hoorde ik bij Betsij Groen veel uit eenen brief

126 Het manuscript bevat slechts de vermelding 4 november. Uit de brief wordt het overduidelijk dat hij geschreven is te 's-Gravenhage.
Het schrijven over het op handen zijnde huwelijk van Gonne van Oordt en Pieter Drost, alsmede enige andere mededelingen sluiten een ander jaartal dan 1842 uit.

127 Het wordt niet duidelijk bij welke familie of waar de schrijfster logeerde.

128 Romeinen 1 vers 17b: (Maar) de rechtvaardige zal uit het geloof leven.

129 Vergelijk noot 99.

van hem[130] en daaruit zag ik hij in de Afgescheidene kerk gepredikt heeft. Waren er nog veel menschen? Ik las ook een brief van hem aan v.d. Brink[131] en van dezen aan hem. Is hij nu nog te Nijmegen? Bij Cap(adose) ontmoette ik v.d. Kemp. Woensdag was ik met veel genoegen bij Gefken en gisteren, Donderdag, hebben wij weder bij Floris[132] gegeten en 's avonds bij Neef...[133]. Floris was allerliefst en zeer hartelijk met de kinderen. Hij sprak nog over de gesch(eidene) gemeente en dat hij maar trouw goedgekeurd[134] er onder zette, doch dat men met rede verontwaardigd was op B(udding) en Led(eboer) daar die door hunne hartnekkige weigering om aan de wet gehoor te geven, aanleiding gaven tot misnoegen in de gemeentens der anderen. Vooral schijnt er te Benthuizen veel beweging te zijn, ten minste hij zeide mij er onder de andere oproer van zoude komen en dat hij van zijnen kant ook last (had) gegeven tot strenge handhaving der wet. Ik heb hem gezegd het mij speet het hem niet veel helpen zoude want dat Budd(ing) ten minste zich zoude opsluiten laten en niet veranderen en dat het individus[135] waren, want hoewel ik hunne stand verkeerd vond het echter om der conscientie wil bij hun was of zij het zich verbeelden. Hij scheen vooral boos over de handelwijze van Ledeboer.

Woensdag morgen was ik voor twaalf uur bij (van) Hogendorp en heden middag gaan wij er tegen twee uur heen en blijven daar eten. Morgen avond gast bij Groen. Zondag avond bij Capadose. Maandag morgen bij Bylandt.

Dingsdag op een dag heen en weder naar Leijden en Woensdag misschien naar Scheveningen. Ik denk hier waarschijnlijk tot Zaturdag te blijven en ga dan naar Rotterdam, ten minste als er Kerkelijke trouw is,[136] anders geloof ik niet, ik er heen ga. Ik denk toch Los hun zal trouwen.

Do. Malan schijnt hier nog al veel werkzaamheid gelaten te hebben. Dom. Schaap[137] heeft hier[138] verscheidene malen gepredikt. Ik had echter geen bijzondere opgewektheid om er bij te zijn. Vrouw Gordon[139] die van Elout gehoord had ik in de stad was kwam mij zien en ik sprak haar met blijdschap. Bij Monteba heb ik nog niet kunnen gaan. Ziedaar, u het een en ander medegedeeld en het spreekt van zelve dat gij van alle de vrienden veel groete

130 Volgens een mededeling van dra. J.L. van Essen te Rijswijk (Z.-H.) wordt deze brief niet gevonden in het archief Groen van Prinsterer: evenmin in dat van de familie Van der Hoop (voor zover openbaar).
131 Wellicht A. van den Brink: deze was gedurende enige jaren lid van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam: EERSTE DEEL 339-340.
132 F.A. baron van Hall, broer van A.M.C. van Hall, in die tijd minister van justitie.
133 Onleesbaar.
134 Namelijk een aanvraag tot erkenning.
135 enkelingen; ook is mogelijk (geringschattend) koppige persoonlijkheden.
136 Kerkelijke bevestiging van het huwelijk van Gonne van Oordt en Pieter Drost.
137 Pier Schaap (1810-1843); was van 4 juni 1842 tot 26 april 1843 predikant te Urk. Hij sympathiseerde niet met Scholte.
138 Dat wil zeggen te 's-Gravenhage.
139 Maria Gordon-Stuart; vergelijk bladzijde 272.

ontvangt. Hoe is het te Rott. gegaan met de vergad(ering)?[140] Zijt gij er nog geweest? Het was dan zeker toch heel laat. Het gesprek met Drost had hem geloof ik nog al getroffen en was hem aangenaam. Zijn stand is anders vreemd en nog al moeijelijk in de tegenwoordige tijd. Men kan zoo zien hij geheel met een soort van menschen heeft omgegaan. Vandaag is het de dag van hun aanteekenen. Ik zal nu toch waarschijnlijk het grootste gedeelte mijner reize achter de rug hebben.

Ik hoop nu toch weder over...[141] dagen in u midden te zijn. Ik verlang zeer naar allen. Hoewel het mij anders ook aangenaam is eens de vrienden hier te zien. De terugreis naar Rotterdam vind ik minder aangenaam doch dit was moeijelijk te weigeren. En nu beste vrienden vaarwel.

Groet voor mij alle de vrienden met name Mevr. v. Tuyll, (de) Pinto, (van) Tooren(en)bergen die ik hoop geheel hersteld zal wezen; Chabot, Horst en Overkamp. En kus uwe kinderen voor mij. Wees zoo goed en loop s.v.p. eens bij Mama aan en zeg HaarEd. dat ik in de volgende week hoop te schrijven. Deel haar het een en ander mede anders val ik in herhalingen. De kinderen zijn wel en groeten u zeer. Geloof mij na heilbede uwe u liefhebbende

Suze van Hall

(P.S.) Denkt gij nog wel eens om na Bommel te gaan.

16. Rotterdam, 13 november (1842)

Beste vrienden! Regt aangenaam was mij uwen brief die mij door mijne eigene onattentie zoo laat toekwam. Ik wist echter de geschiedenis met de brief, want daar hij eerst bij Hogendorp bezorgd was, zoo had Marianne mijne hand erkennende de geschiedenis gegist. Ik had die morgen vier brieven geschreven, en ben dus met het adres in de war geraakt.

Ook ik mijne lieve vrienden, begin zeer naar Utrecht te verlangen, en het treurig berigt van het treffend onverwacht overlijden van onzen geliefden broeder Jan[142] heeft mij zeer geschokt toen ik het pas vernam.

Die tijding juist in 's Hage te ontvangen verlevendigde veele herinneringen en toch beste vriend, met u zeg ik ja! de Heere is de getrouwe en onveranderlijke en Hij die door zijne Almachtige hand nu sedert vier jaren mijn Leidsman was en die mijner lieve kinderen, Hij de onveranderlijke zal verder niet laten varen het werk zijner handen. In Hem is dan ook mijn vertrouwen voor onzen goeden Jan. Zijne laatste woorden waarin hij de ontfermende genade van onzen Zalig-

140 Op 26 oktober 1842 werd te Rotterdam een provinciale vergadering gehouden. In die tijd ontstond in de provincie Zuid-Holland de definitieve breuk tussen de Afgescheiden gemeenten en de kerken van de groep-Scholte. EERSTE DEEL 318 vlg; TWEEDE DEEL 77, 85.

141 Eén woord weggevallen.

142 Jan Hendrik van Hall, medisch student, broer van A.M.C. van Hall, overleed te Amsterdam maandag 7 november 1842; Gemeentearchief Amsterdam, overlijden 1842, acte 8 november.

maker aanriep, zijn ook door Hem gehoord en het is voor ons verborgen wat Gods welbehagen met hem was. Ik herinner mij nog met genoegen een gesprek dat hij gehad heeft in zijne vorige ziekte. Het past Gode te zwijgen en Hij leere ons door zijne genade, meer en meer ons lot en dat der geliefde te stellen onder het onmiddel(l)ijk bestuur van Hem die **alleen** wijs is. Onze goede vader is zeer geschokt doch natuurlijk gestemd. Hartelijk wensch ik dat de Heer verhoeden mogen zijne gezondheid niet te veel geleden zal hebben.[143] Vrijdag avond nam ik afscheid van Floris en Pauline.[144] Heden zouden zij naar Amsterdam gaan. Jans en Tideman[145] waren daar ook daar zij terugkwamen v. Amsterdam. Mijn verblijf te 's Hage was in veele opzichte aangenaam; mondeling hierover nader. Floris sprak mij de laatste avond over de artikels over de bijeenkomsten.[146] Ik kan mij wel begrijpen het hem soms moeijelijk is. Hij had juist ontvangen de Leopoldsorde,[147] eene prachtige orde.

Hij was regt wel gestemd en hartelijk om mede te spreken. Van Tideman vernam ik dat gij aan Papa geschreven hadt en dat hem dit zoo veel genoegen gedaan had. Hebt gij al antwoord, waarschijnlijk niet. Hetgeene gij mij schrijft omtrend die leeraar uit Drenthe[148] vond ik opmerkelijk. Mogt God zijnen zegen geven op alle werk in zijne kracht gedaan en hier en daar leven uit de dood te voorschijn doen komen. Hij toch alleen kan zijnen H. Geest zenden daar waar het Hem behaagt.

Mijne lieve Maurits is gelukkig weder hersteld en gisteren zijn wij hier gelukkig aangekomen. De gansche familie en bruid en bruidegom waren ook regt gezond. Dom Los zal hun aanstaande Donderdag trouwen hier aan huis.[149] Schrijft gij hun niet eens? Mijn voornemen is zoo de Heere wil aanstaande Dingsdag weder van hier met de stoomboot tot ulieden te komen. Maandag gaat er geen. Thans mijn vriend, zij het uwe goede zorg s.v.p. aanbevolen om voor mij twee zaken te bezorgen, of eigentlijk drie, voornamentlijk ten eerste of gij zoudt willen maken dat ik iemand aan de boot vind, hetzij mijn jongste broeder kan of iemand anders en anders wilt gij dan Dientje[150] zeggen dat zij komt. De boot

143 De schrijfster bedoelt (aangaande haar schoonvader)... verhoeden moge dat zijn gezondheid er erg onder zal lijden.
144 Alida Paulina van Hall-Bondt, overleden 1845.
145 Johannes Tideman (1807-1891), van 1830 tot 1856 remonstrants predikant te Rotterdam en zijn echtgenote Johanna Petronella van Hall (1806-1848), zuster van A.M.C. van Hall.
146 Bedoeld zullen zijn de artikelen 291, 292 en 294 van de Code Pénal over het met meer dan twintig personen bijeenkomen; Bos I, XIII.
147 Belgische orde ingesteld 11 juli 1832.
148 Vermoedelijk dr. J.E. Feisser, die in 1843 werd afgezet als Hervormd predikant in Gasselternijveen; daarna baptisten-predikant. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* II, register.
149 Dit voornemen kon niet worden uitgevoerd, evenals het verder in deze brief genoemde plan van Suze van Hall, dinsdag 15 november naar Utrecht terug te keren. We zullen één en ander in de volgende paragrafen zien.
150 Waarschijnlijk de dienstbode.

gaat om zeven uur hier van daan die om twaalf uur te Vreeswijk wezen kan doch niet altijd even geregeld komt.

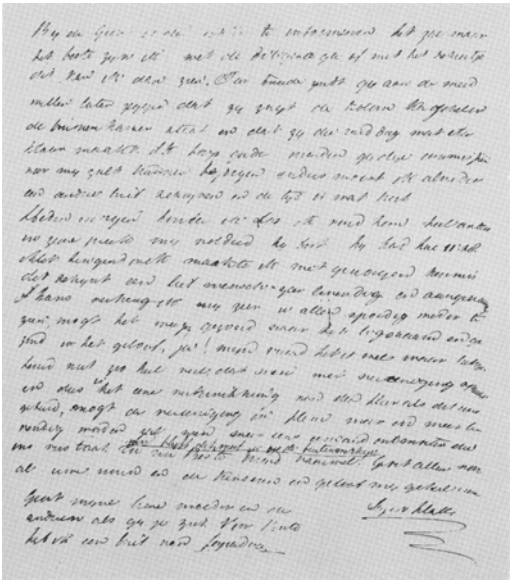

H.S. van Schermbeek-van Hall, Rotterdam 13 november 1842 - fragment

Beter is het echter dat men wat te vroeg dan te laat komt. Bij de...[151] is dit echter te informeeren. Het zal maar het beste zijn ik met de dilligence ga of met het schuitje - dit kan ik dan zien. Ten tweede

151 Eén woord onleesbaar.

zoudt gij aan de meid willen laten zeggen dat zij zorgt de kolomkagchel in de binnenkamer staat en dan zij die middag wat eten klaar maakt. Ik hoop goede vrienden gij deze commissiën voor mij zult kunnen bezorgen, anders moet ik alweder een andere brief schrijven en de tijd is wat kort.

Heden morgen hoorde ik Los; Ik vind hem heel anders in zijne preek, mij voldeed hij best. Hij had Luc. 11:18. Met Singendonck[152] maakte ik met genoegen kennis; dit schijnt een lief mensch, zeer levendig en aangenaam. Thans verheug ik mij zeer u allen spoedig weder te zien. Mogt het wezen gezond naar het lichaam en gezond in het geloof. Ja! mijn vriend het is wel, maar het gebeurt niet zoo heel veel, dat men met vereeniging spreekt en dus is het eene verkwikking van den Heer als dit eens gebeurd. Mogt de vereeniging in Hem meer en meer levendig worden; zal men weer eens iemand ontmoeten die ons verstaat, men blijft dikwerf zoo op de buitenwerken[153] En nu Beste vriend vaarwel! Groet allen vooral uwe vrouw en de kinderen en geloof mij geheel uwe

Suze van Hall

(P.S.) Groet mijn moeder en de anderen als gij ze ziet. Voor (de) Pinto heb ik een brief van Capadose.

17. Rotterdam, maandag 14 november 1842

In de vroege ochtend van maandag 14 november overleed te Rotterdam Gregorius van Oordt, grootvader van de bruid Gonne van Oordt.[154] Zijn tweede vrouw Johanna Mees overleefde hem zes en een half jaar. Zoals begrijpelijk is de schrijfster, logee van Gonne en haar moeder, ten prooi aan hevige emoties. Dit blijkt uit haar zinsbouw, de enigszins tegenstrijdige mededelingen en haar handschrift. Ook uit vermelding ‘Dingsdag middag’. Verdere aanduiding van plaats en datum ontbreekt.

Beste Vriend! Met een enkel woord dat ik morgen niet kan komen. Heden morgen werd de oude Heer v. Oordt dood in bed gevonden. Alles is hier in de vreeselijkste verwarring eenigzints met de bruid enz. enz.
Men weet niet wat volgen kan en met Mijnheer en met Mevrouw[155] enz. Ik heb beloofd te blijven tot dat de begravenis over is.
Vaarwel beste vriend. De Heere regeert en leeft in eeuwigheid.
Ik ben ook nog al geschokt. Zeg het s.v.p. te huis aan Mama en geloof mij geheel uwe verbondene in den Heere

Suze v. Hall
Dingsdag middag

152 Vermoedelijk mr. J.A. Singendonck, behoorde tot de Haagse Réveil-kring; Kluit, *Het Réveil*, register.
153 Suze van Hall zal hier haar omgang met enige mensen te 's-Gravenhage en Rotterdam willen typeren.
154 Hooft van Huysduynen, *Genealogie Van Oordt* 52-53.
155 De ouders van Gonne: Joan Frederik van Oordt en H.J.S. Gobius.

(P.S.) De familie is nog al kalm.

18. Rotterdam, 16 november 1842

Beste Vriend! Heden morgen ontvingen wij uwe brieven die ons regt veel genoegen deden. Mevrouw en Gonne ook Drost danken u hartelijk voor uwe deelneming in de mengeling van aangename en onaangename gewaarwordingen. Veel leed deed het mij dat gij te vergeefs de reis naar de stoomboot gemaakt hebt, vooral daar het buiten mijn schuld was. De jongen had last de brief op de diligence van vier uur te bezorgen, en anders mede terug te brengen, doch hij heeft door onattentie die op de ochtend diligence bezorgt. Zoo alles wel blijft, dan hoop ik aanstaande Dingsdag met de boot te komen, en het zal mij dan bijzonder aangenaam zijn **u** en anders iemand anders aan de boot te vinden. In allen gevalle schrijf ik Mama voor dien tijd nader.

Het gaat hier alles na de omstandigheden bijzonder wel. Mevrouw, hoop ik maar, in de gevolgen wel zal blijven. Zij is den ganschen dag aan het sterfhuis. Aanstaande Vrijdag word het lijk begraven. Eerst was het Zaturdag, doch het bederf is zoo hevig dat het wel moet. Den ouden Heer is Zondag nog twee maal ter kerk geweest en heeft 's avonds met de meiden Hebr. X en Openb. XX nog gelezen, en veel gesproken, ging om 10 uur gezond naar bed, stond om 12 uur op, en is hoogst waarschijnlijk om ½ twee reeds gestorven. Mevr. werd om zes uur wakker en vond een lijk in plaats van hem met wien zij zoo veele jaren lief en leed gedragen heeft. Het is voor iemand op die leeftijd een dubbel verlies.

Zij is wel en zeer goed doch bedroefd gestemd, doch leeft natuurlijk in de verwachting spoedig bij hem te zullen komen. De trouwdag is acht daag uitgesteld en dit is goed, want het contrast is wat groot en de drokten zijn toch al veel. Wij naaijen den ganschen dag aan de rouw en hier mee kan ik nog al behulpzaam wezen, want er is wat te doen. Men laat het maar aan mij over. Ik hoop maar niet Mijnheer over zal komen, dit zoude eene schok geven.[156] Drost is twee maal Maandag naar den Haag geweest. Welk een schok, zoude men zeggen, voor iemand die zooveel verdriet aan de overledene gedaan heeft, doch de conscientie schijnt als toegeschroeid. De Heer ontferme zich over hem. Het verlies van den ouden Heer is hier voor de familie een groot verlies daar hij zoo veel als de vader representeerde.

Maurits en de mijnen zijn wel. Ik verlang zeer u allen weder te zien en met u te zijn. Groet allen, de Heere brenge ons in welstand weder bij elkander. Ons oog zij op Hem. Groet allen en ontvang veele groete van de huisgenooten. Groet vooral uwe vrouw en de kinderen. Wees zoo goed ingeslootene te bezorgen. Ik dorst dezen niet te houden tot mijne overkomst. Wees zo goed hem met groete te overhandigen. Wees zoo goed op het zusterhuis te laten zeggen dat hier alles redelijk is. Vaarwel en geloof mij geheel uwe verbondene in den Heer

Suze v. Hall

156 De vader van Gonne, Johan Frederik van Oordt, woonde destijds te 's-Gravenhage; in 1837 had hij vrouw en kinderen verlaten; vergelijk hoofdstuk 19, noot 57.

19. Rotterdam, (zondag) 20 november 1842

Beste vrienden! Ik zal deze brief aan Mama maar onder couvert aan u zenden, daar ik dan zeker weet er geen vergissing komt. Mijne reis is zoo ik hoop nu op Vrijdag 25 November bepaald. God geve dat er nu weder geene verhinderingen zullen komen, want ik verlang zeer naar Utrecht terug. De begravenis van den ouden Heer v. Oordt heeft gisteren plaats gehad.[157] De dag was treurig. 's Morgens om negen uur kregen wij de tijding dat Mijnheer v. Oordt uit den Haag hier ook bij zoude zijn. Mevr. is dus te huis gebleven. Mevr. is bitter geschokt. God geve dat het in de gevolgen maar geen kwaad zal doen. Het gaf eene heele schok, het bijzijn van de Heer v. Oordt. De kinderen waren geweldig geschokt. Zij hebben haren vader allen gesproken. Welke een wederzien! Het heeft mij niet verwonderd, ik hoop maar niet er verdere schokken zullen plaats hebben. Mijnheer v. Oordt was haast niet van het graf af te krijgen - zoo onverzoend een vader te verliezen. Wat is de mensch toch als de Heere hem niet bewaard en wat onderscheid ons? Loutere genade! dat wij bewaard gebleven zijn tot hiertoe. Aanstaande Woensdag morgen trouwt Gonne.

Dit zal eene aandoenlijke plegtigheid wezen. Ik kan nu moeijelijk Dinsdag heen gaan en misschien zal het ook wel goed zijn dat ik hier ben. Kuiper[158] heeft heden voorgegaan; hij heeft mij deze morgen bijzonder voldaan; hij had de woorden 'Indien dan de Zoon u vrijgemaakt heeft zoo zijt gij waarlijk vrij', Joh. 8 (vers) 34. Hij bleef zeer bij het woord en hij was regt fiks in de voorstelling en zeer getrouw in het vermanen. Deze middag ben ik er ook geweest maar ik was zoo moede dat ik er niets aan gehad heb. De dag van gisteren heeft mij ook zeer geschokt. Alle die dagen zijn zulke herinneringsdagen, doch zoo is het leven en hoe verder men komt hoe meer men ziet dat de wereld alles ijdelheid is. Mogt ons oog geheel gericht zijn op het beter vaderland. En nu beste vrienden vaarwel. Groet allen vooral de huisgenooten zeer van mij. Ik reken Vrijdag op uwe goede zorgen aan de boot. Vaarwel. Kus de kinderen en geloof mij geheel uwe

Suze v. Hall[159]

157 Blijkbaar is men gebleven bij de oorspronkelijk bepaalde dag; vergelijk de vorige paragraaf.

158 A.C. Kuijper (Kuiper) - één der eerste ouderlingen te Rotterdam; hoofdstuk 15, noot 34; TWEEDE en DERDE DEEL, register.

159 Toen dit manuscript was voltooid, verscheen in *De Hoeksteen, Tijdschrift voor Vaderlandse kerkgeschiedenis* (Berkel en Rodenrijs) 10 (1981) 118-119, een kort artikel van de hand van (ds.) K.J. Schaafsma te Utrecht, waarin geciteerd wordt uit een brief door mevrouw Gera Kraan-van den Burg geschreven aan eerstgenoemde, gedateerd 13 december 1963. in welk citaat we enige gegevens vinden over het verdere leven van Maurits, Hanna en Floris van Hall.
We leren uit dit fragment onder meer, dat de drie kinderen, na het overlijden van Suze van Hall, niet als dooplid van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam werden ingeschreven, hoewel zij als doopleden uit Utrecht waren vertrokken (VIERDE DEEL 463).
Hanna trouwde met mr. Gleichmann, die oud-liberaal was en jarenlang voorzitter van de Tweede Kamer is geweest. Zij stierf op 53-jarige leeftijd.
Maurits was directeur van een Frans-Nederlandse handelsbank; hij stichtte een keurig, groot gezin, maar volgens mr. A. de Graaf - zoals genoemde brief vermeldt - 'zonder religie'.
Floris bleef kinderloos. Aanvankelijk dreef hij te Utrecht bankzaken met een neef Van Schermbeek. Later was hij eigenaar van het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam.

Bijlage
De familie-Bijbel van het geslacht Scholte te Amsterdam

Aan de genealogische gegevens omtrent het geslacht van ds. H.P. Scholte (geboren te Amsterdam 25 september 1805 en overleden te Pella, Iowa, 25 augustus 1868) door ons vermeld in EERSTE DEEL 48-57, kunnen wij nog enige feiten toevoegen.

Deze zijn ontleend aan hetgeen staat geschreven in een familie-Bijbel Scholte, bewaard bij de Scholte Papers.

De Bijbel heeft het volgende titelblad: ‘BIBLIA, dat is de gansche H. Schriftuer des Ouden en Nieuwen Testaments naar de oversettinge van D.M. LUTHERUS. 't Amsterdam Gedrukt voor 't Consistorie der Luthersche Gemeente.’(s.a.)

Wij vonden op de eerste bladzijden, dat **Hendrik Peter Scholte** (Heinrich Peter Schultze, geboren 1739 te Klennow bij Wustrow, koninkrijk Hannover) en **Maria Geertruij Spakler** (geboren 1741 te Gütersloh, Westfalen), grootouders van **ds. H.P. scholte,** te Amsterdam zijn gehuwd 13 augustus 1775.

Deze Hendrik Peter Scholte overleed te Amsterdam 6 november 1822. oud 83 jaar en werd begraven 11 november 1822. Zijn vrouw, Maria Geertruij Spakler, overleed te Amsterdam 13 november 1804 in de ouderdom van 62½ jaar.

Het echtpaar Scholte-Spakler ontving drie kinderen: Anna Christina (1776), Anna Margaretha (1778) en **Jan Hendrik Scholte** (7 juli 1783); laatstgenoemde is de vader van **ds. H.P. Scholte.**

Anna Margaretha overleed in 1800, oud 22 jaar.

Anna Christina huwde in 1801 Carel Anton Mölich; zij overleed in 1803, oud 27 jaar.

Jan Hendrik Scholte, bovengenoemd, werd te Amsterdam 27 januari 1805 in de echt verbonden met **Johanna Dorothea Roelofsz,** de moeder van **ds. H. P Scholte.**

Jan Hendrik Scholte overleed te Amsterdam 11 oktober 1821 in de ouderdom van 38 jaar en 3 maanden; hij werd begraven 16 oktober 1821.

Johanna Dorothea Roelofsz overleed te Amsterdam 21 maart 1827 in de ouderdom van 40 jaar en 6 maanden.

Behalve een broer Jan Andries (1810-1827) heeft **ds. H.P. Scholte** nog een zusje gehad: Johanna Scholte, geboren 17 februari 1808 en overleden 14 december 1809.

Literatuur

Niet alle kleinere werkjes, terloops genoemde boeken en tijdschrift-artikelen die in de tekst van dit deel worden genoemd, zijn hieronder opnieuw vermeld.

H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw*, Franeker 1976.
F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834*, I-IV, Kampen 1939-1946.
F.L. Bos, *Kruisdominees - Figuren uit de Gereformeerde kerk onder 't kruis*, Kampen 1953.
J. Bosch, *Een korte maar moeilijke levensdag. Anne Maurits Cornelis van Hall, de advokaat der Afgescheidenen*, Heusden s.a.
J. Bosch, *Om waarheid en recht - Enige strijdschriften, Smeekschriften en Smaadschriften uit de dagen der Afscheiding*, Kampen 1933.
H. Bouma, *Een vergeten hoofdstuk - Een bladzijde uit de worsteling van de sedert 1834 wedergekeerde kerken voor gereformeerd schoolonderwijs*, Enschede 1959.
H. Bouwman, *De crisis der jeugd*, Kampen 1914. Heruitgave met een 'Woord ter inleiding' door **dr. C. Smits,** Kampen 1976.
Christelijke Encyclopedie I-VI, Kampen 1956-1961.
J.C. van der Does, *De Afscheiding in haar wording en beginperiode*, Delft 1933.
J.H. Gunning, *H.J. Budding - Leven en arbeid*, Rhenen 1909.
A.M.C. van Hall, *De vrijheid van godsdienstoefeningen in Nederland verdedigd. Pleitrede*. Amsterdam 1835 (Kon. Bibl., pamflet 27336)
A.M.C. van Hall, *De vrijheid der Gereformeerde gemeenten in Nederland verdedigd*, Amsterdam 1836. (Kon. Bibl., pamflet 27433)
M.C. van Hall, *Drie eeuwen - de kroniek van een Nederlandse familie*, Amsterdam 1961.
Handelingen van de Opzieners der gemeente Jesu Christi te Amsterdam Anno 1836, Amsterdam/'s-Gravenhage 1836.
(Geciteerd als *Handelingen synode 1836 Amsterdam*)
Handelingen van de opzieners der gemeente Jesu Christi te Utrecht Anno 1837, Amsterdam/'s-Gravenhage 1837.
(Geciteerd als *Handelingen synode 1837 Utrecht*)
Handelingen en besluiten der synodale vergadering van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde kerk in Nederland 1846 te Groningen, Amsterdam **1854**.
H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden*, Utrecht 1977.
Honderd veertig jaar gemeenten en predikanten. Uitgave van het Algemeen bureau van de Gereformeerde kerken in Nederland, Utrecht 1964.
J.J. Hooft van Huysduynen, *Genealogie van het geslacht Van Oordt*, Rotterdam 1963.
G. Keizer, *De Afscheiding van 1834*, Kampen 1934.
G. Keizer, *Uit de geschiedenis der Gereformeerde Kerken, Vuren - Herwijnen - Ommeren - Tiel*, 1835-1853, Kampen 1905.

M. Elisabeth Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970.
M. Elisabeth Kluit, *Nader over het Réveil*, Kampen s.a. (1947).

Gera Kraan-van den Burg, *Brandende harten* (roman), Kampen 1961.
J.H. Kruizinga en J.H. Banning, *Amsterdam van A tot Z*, Amsterdam 1966.
J.H. Landwehr, *Beknopte geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam*, Rotterdam 1905.
J. de Lange, *De Afscheiding te Leiden*, Rotterdam 1934.
Jodocus van Lodensteyn, *Uytspanningen*, Amsterdam 1752.
Henry S. Lucas, *Netherlanders in America*, Ann Arbor, Michigan 1955.
Henry S. Lucas, *Dutch immigrant memoirs and related writings* I-II, Assen 1955.
H. Natzijl, *Verzamelde geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer* I-III, Utrecht 1977-1980.
Officiëele stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. kerkgenootschap van de leeraren H.P. Scholte, A. Brummelkamp, S. van Velzen, G.F. Gezelle Meerburg en Dr. A.C. van Raalte, Kampen 1863.
L. Oostendorp, *H.P. Scholte - Leader of the Secession of 1834 and Founder of Pella*, academisch proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam, Franeker 1964.
J. van Raalte, *Wat was de Gereformeerde Kerk in Nederland? De geschiedenis van de 'Kruisgezinden',* Goes 1954.
De Reformatie, Tijdschrift voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland (nà 1840: *Tijdschrift ter bevordering van Gods Koningrijk in Nederland)*, serie I, 8 delen 1837-1840; serie II, 8 delen 1841-1845; serie III, 3 delen 1846-1847.
J.G. de Ridder, *De Kerkhistorie van het Westland*, Zaltbommel 1966.
J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde kerk der XIXe eeuw*, Kampen 1930.
J.A. Wormser / J.C. Rullmann, *Een schat in aarden vaten*
I. *Albertus Christiaan van Raalte*, Nijverdal 1915.
II. *Hendrik Peter Scholte*, idem.
III. *Hendrik de Cock*, idem.
IV. *Simon van Velzen*, Nijverdal 1916.
V. *George Frans Gezelle Meerburg*, Baarn 1919.

H.P. Scholte en J, A. Wormser, *Aanmerkingen betreffende een geschrift, getiteld: Verslag van de synode der Afgescheidene Gereformeerde gemeente in Nederland - 1840 - Amsterdam;* Amsterdam 1841.
De schorsing van vier kerkeraadsleden der Christelijk Afgescheidene gemeente te Amsterdam, 's-Gravenhage 1840. (Kon. Bibl., pamflet 27799)
F. Staal Pzn, *De apostel van Zeeland* (Ds. Cornelius van der Meulen), Bruinisse s.a.
J. Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten - onbekende brieven uit de prairie van Iowa 1846-1873*, Amsterdam 1975.
P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847*, academisch proefschrift Leiden. Leiden 1977.
G.A. Stout, *Souvenir History of Pella, Iowa;* Pella, Iowa 1922.
C. Veenhof, *Prediking en uitverkiezing*, Kampen 1959.
J. Verhagen Jr, *De geschiedenis der Cristelijke Gereformeerde kerk in Nederland*, Kampen 1881.

Verslag van de vergadering van opzieners der gemeente Jesu Christi gehouden den 6 en 7 Maart 1840, te Amsterdam, 's-Gravenhage 1840.

Verslag van de synode der Afgescheidene Gereformeerde gemeente in Nederland 1840 te Amsterdam, 's-Gravenhage 1841.
(Geciteerd als *Verslag synode 1840 Amsterdam*)
D.H. Th. Vollenhoven, 'De Afscheiding in de residentie in het midden der 19e eeuw', *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en Oudheidkunde*, zesde reeks, zesde deel, 's-Gravenhage 1928, 95-112, 265-296.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* I-III, Groningen 1972-1977.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland* I-III, Groningen 1980-1983.
A.M. Wessels / H.M. Stoppelenburg, *Een merkwaardig vijftal*, tweede druk, Vianen 1969.
I. de Wolff, *De strijd om de kerk in de 19e eeuw*, Enschede 1954.

Lijst der facsimilés

Indien niet anders vermeld, is een brief gericht aan ds. H.P. Scholte.

Sara Maria Brandt, Amsterdam 2 november 1832	32
H.P. Scholte aan zijn vrouw S.M. Scholte-Brandt, Ulrum (woensdag) 8 oktober 1834	36
P. Barnhoorn c.s., Noordwijk aan Zee 20 augustus 1838	108
Pieter den Boer aan Klaas van Wijk, Ouderkerk aan den IJssel 22 augustus 1838 - fragment	111
P. Niezen, W. de Haas en S.C. Siemons, Amsterdam augustus (1839) - fragment	129
D.A. Budde c.s. aan A.C. van Raalte e.a., Amsterdam 9 december 1839 - fragment. Handschrift J.A. Wormser	134
Kerkeraad te Utrecht aan die te Amsterdam 18 december 1839 - fragment. Handschrift ds. H.P. Scholte	140
S. van Velzen aan H.P. Scholte, Amsterdam 17 augustus 1839. Deze brief is opgenomen in DERDE DEEL 144-145	142
Kerkeraad te Amsterdam aan die te Utrecht 28 december 1839 - fragment. Handschrift Ns. Obbes Dzn	145
Zestien leden van de Amsterdamse gemeente aan de kerkeraad te Utrecht, januari 1840. Handschrift Klaas Simon Kout	149-150
J.A. Wormser c.s. aan kerkeraad Amsterdam 24 januari 1840 - fragment. Copie. Handschrift I. Overkamp, secretaris van H.P. Scholte	154
F.W. Egeling, Amsterdam 20 april 1840	172
W. Bergman, Naaldwijk 1 april 1841 - fragment	177
P. Geense, Goes 18 januari 1841	180

Ds. R.W. Duin, Leeuwarden 7 februari 1840	187-188
Ds. G.F. Gezelle Meerburg, Almkerk 30 januari 1844	200-201
Ds. C. van der Meulen, Middelharnis 9 maart 1841	212
Ds. H.G. Klijn aan de kerkeraad te Utrecht, Kockengen 2 oktober 1840 - fragment	223
J. Berkhout, Amsterdam 26 januari 1844 - fragment	228
Jacob de Haan, Heerjansdam 6 februari 1844 - fragment	232
J.G. van Hees, Rotterdam 1 februari 1844	234
J. Knock, Schiedam 2 februari 1844 - fragment	237
A. Cz. Kuijper, Rotterdam 31 januari 1844	239
P. Lankester, Veere 29 januari 1844	241
C.G. de Moen, Den Ham(O.) 29 januari 1844 - fragment	244
J.P. Oggel en A.M. de Pree, Axel 29 januari 1844 - fragment	249

A. Tieleman, Leiden 30 januari 1844	254-255
P. Zonne, Genderen(N.-Br.) 8 maart 1844	258-259
J. Schuijt-Alewijn, 26 december 1846 - fragment	263
A.M.C. van Hall, 's-Gravenhage 3 december 1836	314
A.M.C. van Hall, 's-Gravenhage 1 december 1837	406
A.M.C. van Hall, 's-Gravenhage 25 juni 1838	477
De laatste brief van A.M.C. van Hall, 's-Gravenhage 14 juli 1838	481
H.S. van Hall-van Schermbeek, Rotterdam 13 november 1842 - fragment	519

Register van personen

Niet iedere persoon die terloops wordt genoemd, bijvoorbeeld als ouder, is in dit register opgenomen.

Aa, L. van der, 224, 225
Aalders-Steen, M., 117-120, 127, 194, 381, 396, 450, 456, 457, 466, 474
Aalst, G. van 432
Affelen van Oorde, H.A. van, 310
Akkeren, Gt. van, 46, 113-116, 415, 491
Alexander (Prins), 313
Alphen, H. van, 231
Alstorphius Grevelink, P.A., 22
Ammers, H. van, 470
Andel, C.P. van, 103
Andel, G. van, 54
Andriessen, J., 183
Appeltere, A.W. van, 45, 344, 387, 388, 390, 405, 424, 426, 456
Appeltere, S.C. van, 424, 426
Arends, Magdalena, 256
Arends, Maria, 256
Arnold, G., 434, 443, 446
Asch, W. van, 426, 428
Asperen, W. van, 299
Assendelft, C. van, 88
Augustinus, A., 68
-, A.H., 229

Baay, G., 117, 121, 170, 171, 219, 221, 231, 461, 476
Baaijens, A., 38, 44, 54, 55, 449
Bähler, C.D.L., 192
Bähler, L.H., 192
Bähler, P.B., 256, 496, 499
Bank, J., 16
Banning, J.A., 20, 438
Baren, B. van, 204, 224
Barendrecht, H., 171, 210, 211
Barnhoorn, P., 105-108, 527
Beek, G. van der, 54
Beek, J. van der, 193, 198, 199, 343, 347
Beer Poortugael, D.J. den, 22
Beer Poortugael, jhr. J.C.C. den, 22
Beets, N., 230
Beeuwkes, J., 272
Beeuwkes, J.W., 272
Beeuwkes, Kaatje, 272, 455
Beeuwkes, L., 272, 273, 307, 324, 330, 334, 339, 340, 342, 343, 349, 351, 397, 399, 408, 409, 420, 427

Beeuwkes, T.J., 270, 272, 307, 324, 350, 408
Begemann, E., 32
Begram, P.L., 53, 281
Bengel, J.A., 316
Berck Colenbrander, F. van, 17
Berg, C. van den, 223
Berg, D.A. van den, 148
Berg, S. van den, 470
Bergeijk. L. van, 423
Bergmann, W.G.F., 174-177, 339, 527
Berkhout, J., 227, 228, 527
Bernières-Louvigny, J. de, 103, 104
Betten, A.J., 204, 231, 367
Beugen, A.M. van, 99, 158
Beukers, E., 493
Beukers, M., 493
Beyer, J.C., 206
Beyeren, N. van, 340
Bievink, Z., 95
Biezen, H. van der, 464
Bilderdijk, W., 317
Bison, S., 176, 369
Blackstone, G., 79
Blok, P., 208, 250
Boellaard, J.W., 350
Boer, Joh. de, 311
Boer, P. de, 107, 109-111, 527
Bolks, S., 256
Boll, D., 54
Boll, T., 54, 55, 449, 458, 465, 469, 470
Boom, A.S. van der, 509
Boon, D., 272
Boon, J.G.M., 49, 401
Boon, M., 272
Borg, J. ter, 17, 511
Bos, B.A., 100, 101
Bos, F.L., passim
Bosch, J., 197, 266
Bouma, H., 235, 327, 337
Bouman, J.F., 492
Bouman, P., 112, 116
Bousquet, zie (Dudok) Bousquet
Bouter, C., 109
Bouman, F., 112
Bouman, H., 198, 393

Brakel, W. à, 102-104, 222
Branderhorst, J., 54, 55
Brandt, J.D. (Daniel, Daan), 34, 35, 45, 47, 48, 51, 53, 80, 81, 275, 290, 300, 303, 305, 310, 311, 334, 337, 339, 350, 352, 365, 389, 390, 463, 464, 466
Brandt, J.D. (Sr.), 31, 32, 459, 460, 462-464, 466
Brandt, J.F.C., 474-479
Brandt-Koopman, S, 31, 34, 45, 47, 53, 80, 81, 83, 303, 310, 458, 461, 464, 465, 469, 470, 474, 475, 478, 480, 485
Bredemose, A.J., 272
Brink, A. van den, 516
Broekhoven, H., 423, 425
Brombacher, W., 181
Brouwer, A., 182
Brouwer, A.E., 272, 273
Bruin, L. de, 48
Bruinswijk. A. van 223
Brummelkamp, A., 12, 25, 30, 39, 52, 74, 77, 79, 81, 91, 102, 105, 117, 124, 130, 131, 166, 168, 170, 192, 194, 195, 203, 207, 209, 210, 216, 242, 243, 248, 292, 299, 303, 304, 307, 309-311, 316, 326, 332, 337, 347, 357, 359, 370, 371, 380, 382, 384, 386, 388, 389, 394, 396, 402, 404, 405, 423, 426, 428, 443, 445, 448, 462, 466, 467, 479, 489, 491, 492, 503, 504, 506, 507
Budde, D.A., 122, 131, 133, 134, 143, 146, 156, 171, 291, 495, 497, 527
Budding, H.J., 12, 46, 51, 57-90, 102, 137, 169, 194, 197, 204, 240, 267, 269, 271, 283, 289, 292, 299, 310, 312, 315, 317, 319, 323-327, 331, 333, 338, 341, 347, 357, 363, 368, 396, 404, 407, 409-412, 414-416, 418-420, 422, 423, 425, 461, 462, 475-478, 494, 505, 516
Bueren-Alers, E. van, 502
Buiringe, A.J., 41
Bulens. J.F., 91
Buter, H., 148, 334
Buurman, J., 467
Bylandt, graaf E.F.H.M. von, 499, 501, 502, 504, 505, 515, 516

Calcar-Schiotling, E. van, 146, 495, 496
Callenbach, C.C., 34, 192
Capadose, A., 454, 485, 493, 494, 505, 515, 516, 520
Carnot, J.F. Cl., 279
Carton, J., 112-116, 491
Carton, P., 112, 116
Caspers, G., 94, 95
Cats-Velthuis, (weduwe), 272, 427
Chabot, D., 505, 509, 513, 514, 517
Chevallier, M.J., 214, 430, 438, 499
Chevallier, P., 499
Clant, J.G.A., 456, 458, 459, 463, 465
Clarisse, J., 274, 275
Clercq, W. de, 197, 266, 289, 306, 308, 325, 496, 497

Cloux, A.P.A. de, 41, 43
Cock, Helenius de, 112
Cock, Hendrik de, 12, 33-40, 43, 50, 52, 59, 90, 100-102, 117, 120-122, 169, 192, 280, 282, 301, 304-307, 311, 316, 317, 321, 336-339, 357, 358, 360, 361, 363, 364, 370-373, 377, 385, 386, 388, 393-396, 402, 452, 479, 508
Cock, J. de, 34
Cocq, J.F. le, 124
Coevering, A. van, 233
Coever(r)ing, N. van de, 46, 113-115, 362-364, 366, 398, 401, 457, 492
Corwin, Ch.E., 214
Costa, I. da, 17, 21, 230, 266, 274, 325, 368, 403-405, 496, 497, 508
Couprie, J.C., 50, 144, 146, 153, 219, 312, 359

Dalman, G.B., 100, 104
Dam, J. van, 109
Darby, J.N., 457, 462, 464
Datheen, P., 58, 74, 84
Dekker, A. den, 196
Delvendiep, W., 303
Demper, G., 50, 53
Dermout, J.J., 422, 423
Deteleff, C., 144, 153, 290, 302, 303, 310, 311, 351, 495, 496
Deyl, K. van den, 272
Dirksen, H.J., 148
Does, J.C. van der, 214, 321, 351
Donker Curtius, D, 284, 285
Doore(n),..., 18
Doorn van Westkapelle, J.H. baron van, 398
Drinkwaard, J., 299
Droog, J., 109
Dros, C., 253, 256
Drost, P., 490, 509-511, 514-517, 521
Drukker, D.D., 371, 372, 375
(Dudok) Bousquet, A.E., 292, 303, 304, 308, 341, 343, 347, 366, 446, 473, 484, 485, 493, 495, 506, 510-513
(Dudok) Bousquet, H.F., 510
(Dudok) Bousquet, J.J., 343
(Dudok) Bousquet-Chabot, H.M., 292, 303, 341, 347, 446, 493, 495, 505-507, 510, 513
Duin, R.W., 128, 139, 163, 171, 182-191, 527
Dusseldorp, A. van, 330
Duijser, C., 50, 96-98, 347
Dijk, D. van, 147

Dijk, K. van den, 325

Egeling, F.W., 172, 290, 303, 308, 310, 311, 527
Ellerbroek, G., 170, 171, 230
Elout van Soeterwoude, jhr. P.J., 502, 515, 516
Engbrink, G. (J.) van, 148
Erk, H. van, 382, 383
Erskine, R., 367
Essen, J.L. van, 516
Eyk, A. van, 109, 110

Feisser, J.E., 245, 246, 518
Flier, A., 196, 469, 470
Fok, A., 328
Fortuijn, C.J., 312
Franssen, J., 272

Gardenier, W., 203, 204
Geelhoed, J., 247
Geense, P., 178-181, 527
Geerke(n),..., 16, 17
Ge(e)sink, A.T., 94, 95
Ge(e)sink, G., 92, 94, 95
Ge(e)sink, J., 94, 95
Gefken, J.W., 45, 284, 285, 472, 485, 515
Gelderen, J. van, 11
Gent, W. van, 418
Gesseler, H. van, 505
Geul, E., 145, 153
Geurink, A.J., 94, 95
Geurink, E.G., 94, 95
Geurink, H., 94, 95
Geurink, H.J., 94, 95
Geurink, J.G., 94, 95
Geurink, L., 94, 95
Geurink, M., 94, 95
Geurink, R., 94, 95
Geytenbeek, R. van, 278, 279
Gezelle Meerburg, G.F., 12, 34, 46, 49, 50, 52, 130, 169, 192-201, 299, 309, 312, 335, 339, 343, 347, 366, 369, 374, 380, 385, 395, 434, 443, 505, 507, 527
Giessen, M. van der, 197
Gildemeester, H., 325, 422, 426, 496
Glasius, B., 76
Gogh, H.A. van, 424
Golverdinge, J. van, 51, 196, 246, 268-270, 272, 313, 315, 322, 328, 333, 338, 340-343, 349, 370, 371, 377, 392, 397, 399, 403, 411, 416, 419, 427, 428, 444, 454, 455, 457, 494

Goorhuis, B., 94, 95
Gorcum, M.E.D. van, 260
Gordon-Stuart, M., 272, 512
Gorter, J. de, 46, 341, 350, 362
Griendt, J.F. van der, 116
Griffijn, A., 229, 230, 482
Groe, Th. van der, 195, 207, 363, 373, 435, 436, 491
Groen van Prinsterer, G., 173, 230, 285, 310, 316, 325, 338, 344, 369, 384-387, 399, 403, 405, 482, 493, 501, 502, 506, 516
Groen van Prinsterer-van der Hoop, E.M.M., 493, 500, 501, 515
Groot Nibbelink, B., 92-94
Groot Nibbelink, G., 93, 95
Groot Nibbelink, G.J., 92, 93
Groot Nibbelink, H.S., 93, 95
Groot Nibbelink, W., 93, 95
Gros, C., 45, 107, 468 Gunning J.Hzn., J.H., 57-90 (hoofdstuk 6) passim, 169, 179, 194, 266, 269, 289, 291, 292, 319, 325, 333, 341, 357, 368, 414, 416, 420, 476

Ha(a)len, R. van, 48
Haa(c)kmeester,..., 338, 392
Haan, G., 331
Haan, D. de, 230
Haan, J. de, 230, 232, 527
Haan, T.F. de, 12, 139
Haas, H.H. de, 148
Haas, W. de, 126, 129, 145, 153, 450, 527
Haastert, J.F., 327, 343
Haitsma, J., 183
Halbesma, R.J., 21
Hall, A.M.C. van, 7, 8, 13, 51, 81, 89, 90, 96, 97, 105, 173, 205, 266-486 (hoofdstuk 17-19), 487-522 (hoofdstuk 20) passim, 528
Hall, F.A. van (Floris), 267, 272, 489, 493, 495, 496, 498, 500, 504, 505, 510, 522
Hall, F.A. baron van, 266, 267, 328, 516, 518
Hall, J.H. van, 517
Hall, J.J. van (Hannah), 267, 272, 327, 328, 489, 493, 498, 500, 504, 510, 522
Hall, M.C. van (Sr.), 266, 484, 518
Hall, M.C. van (Maurits, Mautje), 267, 272, 489, 493, 496, 498, 500, 501, 504, 510, 514, 518, 522
Hall-Bondt, A.P. van, 518
Hall-van Schermbeek, H.S. van, 7, 8, 14, 89, 211, 215, 246, 247, 255, 266-486 (hoofdstuk 17-19) passim, 487-522 (hoofdstuk 20), 528
Haller, K.L. von, 338
Ham, J. van, 432
Ham, J.S. van, 41
Hamelau Tacke, J.J., 438, 440
Hanau, C., 39
Hanekroot, C., 174

Harten, W. van, 112, 115, 362, 415, 492
Hartog, C. den, 224

Hartog, J. den, 283
Hasselman, A., 43, 47, 49, 68, 84, 86, 88, 196, 279, 285, 298, 301, 305, 307-309, 311, 313, 316, 318, 322, 323, 326, 330, 333, 337-339, 342, 343, 347, 348, 350, 364, 365, 378, 380, 422, 423, 435, 480, 481
Hasselman, J., 49, 198, 315, 364
Hasselman, W.L., 337, 347-350, 352
Hees, A.G. van, 233
Hees, J.G. van, 112, 114, 203, 233-235, 238, 362, 527
Heikoop, M., 223
Hellema, W.D., 123, 125
Hengel, H. van den, 118, 120
Hentzepeter, H., 504
Henze, N.J., 450, 457
Heringa Ez., J., 301
Heusden, J. van, 328
Hill, R., 465
Hill,..., 465
Hoedemaker, J., 426, 483, 493
Hofs, J.G., 92, 93, 95
Hogendorp, D. graaf van, 37, 45, 275, 276 338, 394, 442, 493, 494, 500, 501, 506, 516, 517
Hogendorp, W. van, 316, 480
Hogendorp-van Hogendorp, M.C. van, 497, 500, 506, 517
Hoksbergen, D., 358, 462, 463
Hollander, L. den, 107, 468
Holleman, H., 193
Homan, S.J.Th., 99, 182
Hooft, A. 't, 44, 196
Hooft, J. van 't, 439
Hooft van Huysduynen, J.J., 437, 467, 486, 499, 520
Hoogendoorn, I., 246, 272
Hoogendoorn, P., 270, 272
Hoogenraad, H., 174, 362
Horst, P., 423
Horst, W., 99, 158, 389, 517
Horst-Ubingh, A., 389, 391, 416
Höveker, H., 51, 122-125, 131, 133, 143, 146, 156, 165, 166, 290, 295, 308-310, 327, 330, 337, 340, 352, 371, 377, 388, 390, 395, 403, 404, 425, 428-430, 432-435, 439, 444, 446, 450, 459, 465, 469, 470, 495, 496
Huet, D.Th., 512
Huidekoper, A.W., 475, 479
Huizing, A.M., 450, 457
Hulsteijn, C., 148
Hulsteijn, J.P.H. van, 85
Huijding, H., 465, 466

Irving, E., 465

James, L.G., 505
Janssen, J.D., 96, 398
Jeveren, S. van, 46
Joffers, H., 271
Jolly, P., 170, 171, 230
Jong, A. de, 193
Jong, G. de, 224, 225
Jong, J. de (Almkerk), 197
Jong, J. de (Utrecht), 457, 470
Jong, K. de, 49, 217, 382, 383
Jong, P.O. de, 123, 126

Kamerling, A., 79
Kamp, C., 193
Karsemeijer, W., 310, 312, 331, 396, 474, 475
Keer, C., 145, 153
Keizer, G., 41, 197, 344
Kema, R., 39
Kemp, C.M. van der, 39, 422-424, 426, 516
Kempenaer, J.M. de, 280, 281, 283, 284, 506
Klaassen, J.F., 206
Kleinhesselink, J.G., 94, 95
Klokgieter, J., 149
Klompenhouwer, A.J., 92, 94, 95
Klompenhouwer, G.H., 94, 95
Klompenhouwer, H., 94, 95
Klompenhouwer, Hendrik J., 94, 95
Klompenhouwer, Hendrika J., 94, 95
Kluit, M.E., 17, 21, 267, 274, 275, 282, 289, 316, 379, 422, 436, 480, 492, 499, 502, 514
Klijn, H.G., 80, 99, 122, 130, 131, 132, 157-159, 161, 162, 179, 217-220, 223, 240, 355, 373, 396, 416, 423, 435, 440, 441, 457, 461, 470, 483, 507, 527
Klijn, H.G. (Jr.), 354-356, 359, 378, 425
Knock, D., 235
Knock, J., 226, 235, 237, 238, 252, 527
Knock, J. (Jr.), 235, 236
Knol, H.H., 102
Knox, J., 293
Knu(i)vers, A., 94, 95
Koelman, J., 76, 222, 322
Koelman,..., 514
Koenen, H.J., 173, 174, 266, 274, 309, 325
Koetsier, J.J., 100, 101, 103
Kohlbrügge, H.F., 16-18. 20, 466, 494
Kok, J. de, 197
Koningsberger, V., 379
Koog, J. van der, 116
Kooiman, P., 445

Kool, A., 223, 382, 383
Kool, J., 197
Kooij, E., 321
Kooij, I., 321
Kosmann, E.H., 12
Koster, H., 272

Koster, J.T., 41
Koster, W., 272
Kotte, B. te, 94, 95
Kotte, D.W. te, 94, 95
Kotte, G.J. te, 94, 95
Kotte, H.J. te, 94, 95
Kotte, J.G. te, 94, 95
Kotvis, J., 203
Kout, K.S., 147-149, 527
Kraan-van den Burg, G., 266, 289, 482, 487, 522
Kreeft, A., 250, 251
Krienen, H., 93, 94
Kruizinga, J.H., 20, 438
Krummacher, F.W., 506
Kuik, H., 487
Kuijper (Kuyper), A.C., 114, 233, 235, 238-240, 362, 522, 527
Kuyper, L.J., 238
Kuyper, P.H., 238

Lagh, J. de, 367, 460
Lammers, Alice, 7
Landwehr, J.H., 113, 115, 233, 491, 510
Lange, A. de, 272, 325
Lange, J. de, 242, 253
Lankester, P., 240-242, 527
Ledeboer, L.G.C., 510, 511, 516
Leenmans, H.A., 235
Leeuwen, J.J. van, 286
Leeuwen, W.H. van, 337, 340
Lekkerkerk de Hoop, G., 48, 288, 313
Lemstra van Buma, H., 401
Lemstra van Buma, J., 401
Lennep, D.J. van, 274, 275
Leur, H. de, 260
Liefde, J. de, 58
Linden, K. van der, 330
Lintenaar, N., 279
Lodensteyn (Lodenstein), J. van, 51, 68-71, 75, 76, 222
Lokhorst, H. van, 426
Lom, F., 269, 272, 328-330, 332, 335, 347, 392
Loo, L. ter, 39
Loo, C. van, 233
Loots, J.K., 41
Los, D., 509
Los, S.O., 114, 115, 490, 508-514, 516, 518, 520
Lothes, P.W., 147, 439-441, 458, 469
Lucas, H.S., 240

Luijben, J.L.A., 54-56, 450, 456, 465, 466
Luijster, J. van de, 233
Luzac, L.C., 422
Lijnden van Sandenburg, F.A.A.C. baron van, 360
Lijnen, J. van, 171
Lijsen, D., 122, 131, 133, 143, 146, 147, 156, 450, 495

Maanen, C.F. van, 305, 398
Maanen, G.A.G. van, 306, 317, 319
Maasdam, J., 204, 260
Malan, C., 508, 510-516
Marck, J. à, 431, 434, 435
Markus, J. (H.), 114, 115, 362
Martens, J.C., 474
Marzials, Th., 358
Mas, J. de, 325
Mazereeuw, J., 445
Medema, R.P., 41
Melis, 'de oude', 62, 65, 70, 71
Mensonides, H.M., 30
Merle d'Aubigné, J.H., 373, 430, 470, 471, 504
Messchert, W., 308, 329
Meulen, C. van der, 114, 115, 122, 130-132, 157, 161, 162, 171, 202-215, 219, 233, 250, 382, 383, 461, 476, 477, 479, 506, 507, 527
Meulen, E. van der, 205
Meulen, Jacob van der, 203, 204, 214
Meulen, Johannes (John) van der, 203, 214
Meulen, R.J. van der, 17
Meurs Gzn., A. van, 362
Meijer, E., 378, 380
Meijering, J., 123, 125, 182, 183, 185, 379
Miché, J., 158
Middel, H.H., 117, 118, 120, 127, 194, 290, 302, 308, 359, 381, 396, 438, 466, 467, 474
Middelkoop, K., 224
Mik, P. de, 53, 109, 468
Milner, J., 430
Moen, C.G. de, 242-246, 380, 384, 385, 422, 437, 462, 527
Moen, J.M.W. de, 354
Mol, B., 331
Molenaar, D., 45, 361, 382, 403, 501
Monteba, A., 246, 247, 270, 272, 273, 452, 515, 516
Monteba, A.L., 272
Monteba, A.S.C., 272
Monteba, S.C., 272
Moor, B. de, 431
Moorhoff, E., 178
Mulder, A.J., 99, 100, 104, 105
Mulder, H., 184

Nagel, A., 94, 95
Nas,... van, 78
Naves, D.J., 92
Navis (Naves), J.G.E., 94, 95
Nepveu, J.I.D., 231
Newton, J., 214, 438, 469

Nibbelink, G.H., 31
Nieuwenhuizen, H.J., 272, 273
Nieuwenhuyzen, C., 283, 284
Nieuwkasteel, J.L.J. van, 457, 470
Niewold, M.J., 43
Niezen (Nijssen), P., 117, 126, 127, 129, 135, 144, 153, 450, 495, 496, 527
Noels, M., 72
Nolte Klocke, J.J., 148
Noorduyn, C., 105, 106, 302, 326, 329, 333, 335, 336, 338, 340, 376, 377, 460, 466, 467, 469
Notten, D.T., 21-30, 34
Notten, J.W.A., 21
Nuys, N., 426
Nije, Jr., W., 148

Obbes Dzn., N., 47, 53, 131, 136, 144-146, 153, 164, 167, 285, 290, 305, 324, 495, 496, 527
Obbes Dzn., juffrouw..., 47
Oever, C. van den, 113-115, 362
Oggel, Johan P., 247
Oggel, Johannes P., 247-249, 527
Ooms, K., 273, 307, 322, 323, 330, 332, 338, 343, 392, 398, 423, 446
Oordt, F.H. van, 499
Oordt, G. van (‘oude Heer’), 489, 520-522
Oordt, H.J. van (Gonne), 486, 489-491, 499, 507, 511, 514-516, 520-522
Oordt, J.F. van, 437, 446, 447, 489, 520, 521
Oordt, J.G.F. van, 494
Oordt-Gobius, H.J.S. van, 443, 467, 489, 510, 511, 520-522
Oostendorp, L., 13, 198, 367, 423
Oosterling, J.J., 270, 273, 397, 414, 417
Orth, S.C., 272, 273
Ouden, J.H. den, 368
Overkamp, G.H., 196, 221, 382, 383
Overkamp, I., 141, 152, 153, 158, 171, 211, 215, 242, 279, 499, 501, 504, 506, 514, 517, 527

Pape, C.W., 44, 54, 96, 97
Pellikaan, G., 197, 335
Philipse, A.W., 305, 331
Pik, J.W., 343
Pinto, J.B. de, 215, 232, 247, 514, 517, 520
Ploeg, B.H., 298
Plokker, M., 273, 325, 350
Pol, E., 272, 273, 408
Ponsteen, A., 256
Portielje, A.C., 272, 273, 302, 304, 326, 327, 336, 340, 342, 346, 353
Potter van Loon, J., 41, 44, 274-276

Pouw, K., 395, 403
Powerscourt, Th. A., Viscountess, 262, 265
Pree, A.M. de, 247-249, 527
Pree, P. de, 214
Provo Kluit, P.W., 286, 287

Raalte, A.C. van, 12, 50, 52, 91, 102, 105, 117, 124, 130, 131, 134, 138, 190, 192, 202, 242, 243, 294, 309-311, 315, 325, 326, 328, 347, 349, 350, 357, 359, 371, 372, 385, 386, 388, 391, 394, 395, 398, 399, 424, 441, 462, 463, 479, 487, 488, 492, 494, 527
Raalte-de Moen, C.J. van, 487, 488
Rabaut, P., 435, 439, 444
Rademaker, A.J., 94, 95
Rademaker, H., 94, 95
Rademaker, L., 92, 94, 95
Rappard, H.A. ridder van, 283, 284
Ravussin, J.L., 260
Ree, A. van, 273
Renes, W., 17, 19
Renesse, L.G. van, 427
Reusink, C., 94, 95
Rexwinkel, Chr. 92, 94, 95
Reijmerink, P.(F.) H., 288, 310, 312, 331, 348, 469
Rhee, J. van (Scheveningen), 273, 427, 455
Rhee, J. van (ds.), 38, 52, 61-63, 68, 71-73, 75, 76, 113, 192, 193, 287, 338, 339, 343, 346, 351
Ridder, B.E., 261
Ridder, J.G. de, 174, 175, 333, 336, 339, 362, 491
Rietema, J.J., 41
Rochat, A., 434, 502
Roeleveld, C., 273, 325, 352, 498
Roeleveld, C.C., 273
Roeleveld, Z., 273
Roelofsz, A., 523
Ronde, Chr. te, 94, 95
Ronde, G. te, 93, 95
Ronde, H. te, 92, 93, 95
Ronde, J.G. te, 93, 95
Roovaart, E.G. van de, 202, 204, 205
Roovaart, J. van de, 206, 250, 382, 383
Roreis,..., 115
Roy, J.J. le, 422, 423
Roijen, H. van, 398, 399
Rozeboom, A., 282
Rullmann, J.C., 46, 191, 192, 344
Runnenburg, J.J., 148
Rutgers van Rozenburg, D., 286
Rijswijk J., 197, 295, 335

Sandbrink, D., 79
Sandbrink, S.A., 416
Schaafsma, K.J., 522
Schaap, P., 516
Schalk, D., 107, 467
Schermbeek, J.H. van, 485

Schey, A., 510
Schey, M., 510
Schildkamp, O.L., 39, 40, 43
Schmal, A.K., 272, 273
Schmolk, S., 306
Schnep, N., 273
Schnep-van der Wulp, B.C., 273, 392
Scholte, H.P., passim
Scholte (Schultze), H.P., 523
Scholte (Schultze), H.P. (Jr.), 261
Scholte (Schultze), J., 523
Scholte (Schultze), J.A., 15, 16, 523
Scholte (Schultze), J.H., 15, 523
Scholte (Schultze), M., 47, 48
Scholte (Schultze), S.J. (Sara, Saartje), 35, 47, 48, 80, 231, 247, 409, 456, 458, 461, 469, 483, 489, 491, 493, 497
Scholte (Schultze), S.J.S. (Suze, Johanna), 231, 489, 514
Scholte (Schultze), S.M. (Maria, Mietje), 231, 489, 493, 497
Scholte-Brandt, S.M., 31-53, 77, 80, 81, 83, 86, 89, 99, 198, 199, 211, 213, 226-259, 261, 266-522 (hoofdstuk 17-20) passim, 527
Scholte-Roelofsz, J.D., 15-20, 523
Scholten, J., 91, 92
Scholtens, R., 273
Schouwenburg, J., 330
Schuijt, A.A.W., 260, 261
Schuijt, A.F.M.P., 261
Schuijt, A.M.F.A.M., 260
Schuijt, F.L.M.O., 260, 261
Schuijt, T.C.E.C., 260
Schuijt, W.F.A.A.E., 260
Schuijt-Alewijn, J., 260-265, 528
Secrétan, J.C.I., 453, 500-502, 515
Seters, M. van, 250, 251
Siemons, S.C., 126, 129, 145, 153, 527
Sikemeijer, J.H., 146
Sikkens, H., 311
Sil, K.P., 148
Simon, P., 250, 251
Singendonck, J.A., 520
Slachtmeester, H., 273
Sluis, J. van der, 91, 92
Sleuver, A.J., 41
Sme(e)des, J.A., 100, 104, 333, 336, 337, 347, 360, 361, 386
Smit, G., 227
Smith, A.G., 474, 475
Smith, N., 33, 43
Smits, C., 122, 233, 362, 415

Smitt, W.W., 282
Smijtegelt, B., 437
Spaan, N.C., 48
Spakler, M.G., 523
Spek, J. van der, 270
Spijk, P. van, 252, 253
Staal Pz., F., 202, 203, 214, 248
Staal, G., 273
Steegen, G. ter, 103, 104
Steenes, H., 328
Steketee, C., 196, 203
Stellingwerff, J., 227, 489
Steyling-Pieters, M., 117-120, 127, 194, 381, 396, 450, 456, 457, 466, 474
Stokdijk, H., 174, 336, 339
Stolk, J. 492
Stoppelenburg, A.M., 84
Stout, G.A., 270
Straatman, W., 118, 120
Stratingh, Z., 243
Straus, J.J., 148
Stulting, C.J., 80, 457, 470
Swartte van Loon, G.H., 189

Taal, M., 273, 325
Takken, E., 80, 81, 99, 158, 285, 308, 348, 352, 355, 357, 359, 360, 362, 367, 368, 378, 381, 389, 408, 423, 425, 435, 436, 480, 491, 493, 499, 501
Takken-Horst, S., 499, 501
Teellinck, W., 76, 418
Teenstra, M.D., 41
Thorbecke, J.R., 386, 387
Tideman, J., 518
Tideman-van Hall, J.P., 518
Tieleman, A., 253-256, 507, 528
Tjoelker, A., 183
Toet, J., 97, 246, 268-270, 273, 307, 329, 330, 335, 336, 339, 340, 342, 343, 349-352, 356, 362, 372, 391-393, 397, 399, 414, 417
Tols,..., 252, 253
Toorenenbergen, J.J. van, 514, 517
Tris, A.C., 179
Tuit, A., 273
Tuyl van Serooskerken-Hartsinck, M.A. van, 492, 494, 502, 517

Urbanus, F., 362, 467
Uwel, E.E., 148

Valkenburg, C. van, 22, 25
Varkevisser, P., 325, 498
Veen, M., 273
Veen, K. van, 332

Veeninga, R.J., 100, 102, 104, 105
Velden, W. van, 229, 230
Veldhuizen, J., 80, 99, 158, 479, 483
Veldman, G., 101
Velzen, S. van, 12, 21, 25, 30, 36, 52, 59, 83, 102, 117-172 (hoofdstuk 8-9) passim, 182-191 (hoofdstuk 11) passim, 192, 203, 209, 242, 243, 300, 301, 337, 354, 358, 361, 370-372, 374, 385, 386, 390, 391, 393-395, 398, 404, 412, 415, 434,

437, 438, 441, 448, 459, 460, 466, 471, 474, 476, 478, 479, 491, 493-496, 527
Velzen-Geselschap, N.J. van, 50, 117, 120, 466
Verburg, A., 145, 153, 167, 450
Verhagen, J., 335, 344
Verkuil, A., 425
Ver Mehr, E.F.J., 261
Vermeulen, J., 457, 470
Versluijs, jhr. W., 85, 299
Versteeg, A., 17-19
Versteeg, H., 17-19
Visser, H., 230
Visser, A. de, 368
Visser-van Bronkhorst, H. (de), 404, 415
Vliet, K. van de, 105, 107
Voerman, M., 94, 95
Volger, W., 192, 294
Vollenhoven, D.H.Th., 246, 267
Voss, A.S. van, 243, 245, 246
Voss, J.A.L. van, 243
Voss, J.C. van, 245
Vries, G. de, 233
Vries, J, de, 148
Vries, N. de, 233, 234
Vijgeboom, J.W., 85

Waal, J.C., 199
Waal, A.G. de, 196
Waal, Th. de, 208, 250
Waard, A. van de, 343-346
Waasdorp, C., 105, 107
Wagtendonk, P. van, 107, 109, 110, 112, 468
Wakker, P., 171
Walraven, J., 283, 284
Warmolts, J.H., 43
Weenink, H., 256
Weerden, J.S. van, 41
Weimar, W. 303, 311
Welle, P., 279, 281, 480
Wels, C.B., 12
Werf, S. Vander, 233
Werkhoven, G. van, 508
Werner, J.W., 273 340, 342
Werp. D.J. van der, 39
Werthers, J., 284
Wesseling, J., 33-35, 38, 39, 178, 182-184, 248, 299, 327, 371, 379, 518
Wessels, A.M., 84, 86
Wessels, H.L., 371, 385

Westerloo, L.D. 36
Westerveld, H., 94, 95
Westland, L., 31
Wevers, G.J., 94, 95
Wevers, H., 94, 95
Wevers, H.J., 94, 95
Wevers, J., 94, 95
Wildebeest, J., 91
Wildeboer, K., 131, 132
Willem I (Koning), 12, 37, 41, 46, 54, 72, 77, 87, 99, 100, 276, 284, 285, 287, 293, 294, 301, 305, 306, 309, 311, 324, 340, 349, 357, 360, 361, 363, 365, 372, 380, 395, 398, 401, 402, 410, 416, 475, 488
Willem II (Koning), 97, 179, 340
Willem Frederik Karel (Prins), 37
Willemsen, E., 273
Willigen, A. van der, 250, 251
Wind, H.J., 41
Winter, A.P. de, 65, 181
Wintgens, W.K., 284
Wisse, J., 84, 86
Wit, P. de, 131, 132
Witteveen, H.W., 58
Wormser, H., 256, 257
Wormser, J.A., 13, 26, 31, 118, 122, 123, 131, 133, 134, 143, 146, 153, 154, 156, 165-170, 172, 186, 219, 256, 257, 290, 303, 307, 308, 327, 329, 343, 346, 351, 370, 372, 175, 377, 382, 389, 423, 438, 474, 478, 495, 497, 527
Wttewaal van Wickenburg, B.W., 22
Wijk, J.S. van, 148
Wijk, K. van, 107, 109, 111, 415, 468, 469, 527
Wijk, Klaas(?) van, 247
Wijnand, P., 86

Zanten, D. van, 330, 348
Zeelt, J.J., 51, 53, 127, 191, 215, 257, 287, 288, 438, 495, 497
Zeeuw JGzn., P. de, 197
Zelle, A.J., 30
Zelle, D.E., 21, 30
Zelle, M.G. (Mata Hari), 30
Zonne, P., 207-210, 257-259, 528
Zwanenburg,..., 46
Zijdeman, J., 328

Beperkt plaatsnamen-register

Aagtekerke, 85
Aalsmeer, 435
Aalst, 49, 198, 364
Aalten, 91-95
Alkmaar, 229
Almkerk, 12, 46, 192-200, 335, 343, 348, 527
Amerongen, 15, 17, 18
Amersfoort, 86, 99, 321
Amsterdam, 15-17, 32, 50, 53, 61, 66, 77, 78, 80, 81, 100, 117, 118, 122-126, 130 131, 134-137, 140, 142, 143, 145-147, 150, 153, 154, 156, 158, 164-173, 186, 190, 194, 195, 197, 203, 207, 209, 227, 228, 257, 266-486 (hoofdstuk 17-19) passim, 487, 488, 495-497, 523, 527
Andijk, 168, 375, 377, 431, 445
Apeldoorn, 331
Appingedam, 39-41, 44, 274, 276
Arnhem, 281-284, 286
Asperen, 66, 281, 284
Assen, 99, 100, 361, 386, 393
Axel, 178, 204, 247-249, 527

Baambrugge, 51, 53, 165, 168, 191, 215, 257, 287
Baarland, 178
Baarn, 99
Beilen, 101
Benschop, 401
Benthuizen, 511, 516
Biggekerke, 12, 46, 57, 58, 61, 63, 66, 68, 69, 72, 74, 78, 80-82, 85
Bodegraven, 107, 408, 415, 417, 420, 468
Bolsward, 184
Borculo, 91
Borssele, 178
Breda, 300
Bredevoort, 91
Brielle, 206
Bunschoten, 321, 331, 356, 388, 389, 442, 446
Burum (Fr.), 282

Charlois, 238

Dalem, 277
Delft, 176, 207, 216, 329
Delfzijl, 337
Dinxperloo, 93, 96
Doesburg, 243
Do(e)veren (zie ook Genderen-Doeveren c.a.), 449, 450, 456

Domburg, 85, 299
Dongen (N.-Br.), 197
Dordrecht, 79, 216, 347, 361, 363, 365, 368, 379, 383, 384, 418, 420, 423, 447, 469, 479, 482
Drogeham, 12, 36, 125, 162
Dwingeloo, 101, 395

Ee, 12
Emden, 182
Emmichoven (N.-Br.), 295
Epe, 331

Gameren, 49, 281
Gasselternijveen, 245
Geesteren-Gelselaar, 91
Genderen-Doeveren c.a., 12, 13, 31, 35, 37, 43, 44, 54-56, 93, 257, 258, 275, 282, 528
Gendringen, 91-95
Genemuiden, 331, 347, 488
Genève, 379
Goedereede, 250
Goes, 58, 84, 179-180, 202-204, 211, 213, 324, 527
Gorinchem, 43, 45-52, 58, 61, 66, 68, 69, 76, 79, 84, 86, 88, 97, 98, 196, 267, 279, 281, 282, 284, 288, 295, 296, 298, 305, 309, 311, 313, 316, 320, 323, 334, 337, 347, 348, 350, 354, 361, 363, 365, 366, 369, 372, 377, 379, 380, 382, 384, 389, 393, 418, 424, 442, 460, 464, 470, 474-476, 478, 480, 482
Gouda, 53, 107, 110, 362, 420, 461, 464, 467, 468
Grand Rapids, Michigan, 203, 337
's-Gravenhage, 8, 37, 45, 46, 55, 61, 96-98, 106, 113, 176, 196, 197, 246, 266-486 hoofdstuk 17-19) passim, 487, 488, 492-494, 500, 502, 508, 515, 516, 518, 528
's-Gravenzande, 312
Groede, 178, 179
Groenlo, 91
Groningen, 33, 34, 38-40, 43, 58, 203, 276

Grijpskerke, 62, 65, 70

Haarlem, 165, 229, 230, 323, 375, 376, 380, 381
Den Ham (O.), 242-244, 527
Hardenberg, 243, 245
Harlingen, 125, 183, 184
Hattem, 12, 39, 74, 79, 242, 243, 331, 380
Heemstede, 230
's-Heer-Arendskerke, 178
Heerde, 331
Heerenveen, 309, 337, 353
Heerjansdam, 230, 232, 527
Hellendoorn, 256
Hellevoetsluis, 208
's-Hertogenbosch, 55, 197, 284, 309
Herwijnen, 49, 211, 330, 348, 350, 393
Heusden, 97, 269, 328
Hilversum, 81, 99, 310, 312, 331
Den Hitsert, zie Zuid-Beijerland
Holland, Michigan, 202, 238
Hoorn, 117, 121, 168, 170, 171, 229, 230, 375, 377, 431, 445, 461
Huizen, 31, 168, 321

Kampen, 393, 462
Katwijk, 106, 340, 343, 350
Kesteren, 343-346
Klundert, 298
Kockengen, 57, 99, 130, 217-219, 527
Kruiningen, 178

Laag Nieuwkoop, 218, 219
Langerak c.a., 48, 50, 53, 66, 217, 281, 284
Leerdam, 52, 196, 203, 216, 221, 223, 393, 426
Leeuwarden, 123, 182-191, 354, 379, 527
Leiden, 106, 235, 253, 254, 376, 379, 395, 403, 415, 420, 528
Linschoten, 57, 81, 99, 460, 461, 464, 470
Loenersloot, 99
Loosdrecht, zie Oud-Loosdrecht

Maastricht, 22, 25
Mastenbroek, 347, 380, 393
Meppel, 39
Middelburg, 57, 58, 65, 72, 81, 84-86, 88, 178, 179, 181, 240, 284, 285, 299
Middelharnis, 46, 130, 202, 204-208, 210, 212, 250, 461, 476, 527

Naaldwijk, 174-177, 216, 271, 329, 333, 336, 339, 350, 362, 417, 491, 527
Nederhemert, 393

Nieuwdorp, 203
Nieuwendijk, 198
Noordeloos, 204, 216, 224, 231
Noordwijk aan Zee, 105, 106, 108, 302, 326, 335, 340, 376, 460, 466, 527
Numansdorp, 257
Nijkerk, 34
Nijmegen, 34, 58, 78, 79, 404
Nijverdal, 256

Oldebroek, 331
Ommen, 131, 243, 487, 488
Orange City, Iowa, 231
Oud-Alblas, 299
Oud-Beijerland, 176, 369
Ouddorp, 208, 250, 251
Ouderkerk aan den IJssel, 107, 110, 111, 527
Oud-Loosdrecht, 47, 267, 285, 286, 288, 296, 312, 331, 348, 357, 373, 388, 391, 396, 403, 431, 469, 474, 476, 479

Pella, Iowa, 7, 11-13, 59, 90, 114, 204, 227, 230, 238, 250, 273
Poederoyen, 277
Putten, 321

Rhenen, 46, 57, 58, 86, 89, 319, 344, 416
Rotterdam, 46, 63, 72, 109, 112-115, 176, 202, 216, 219, 233, 234, 238, 239, 270, 329, 332, 334, 362, 364, 397, 398, 404, 415, 418, 423, 437, 443, 446, 451, 467, 471, 487, 489-494, 505, 506, 508, 510-514, 516-522, 527, 528
Ruinerwold, 102
Rijssel, 358

Scheveningen, 173, 271, 302, 313, 349, 378, 487, 488, 492, 494, 495, 498-501, 504, 505, 516
Schiedam, 46, 113, 168, 176, 207, 216, 235, 237, 252, 329, 332, 334, 340, 341, 362, 364, 378, 398, 417, 440, 442, 443, 467, 492, 527
Schoonhoven, 217, 496
Sexbierum, 125
Silvolde, 91
Sleeuwijk, 198
Smilde, 102, 311
Sneek, 183, 184
Sprang, 284
Stad aan 't Haringvliet, 206, 208, 250
Stellendam, 208, 250, 251

Terborg, 91
Terneuzen, 178
Tiel, 277, 278, 282, 283, 330, 344, 345, 416
Tienhoven, 49
Tricht, 52, 283

Uithuizen, 371, 385
Ulrum, 12, 33-35, 41, 43, 527

Urk, 117, 168, 375, 441
Utrecht, 13, 47, 48, 77, 78, 80, 81, 90, 98, 122, 123, 130, 131, 135, 143, 145, 147, 149-152, 156, 158, 165, 166, 202-205, 209, 217, 218, 220, 223, 226, 260, 261, 267, 280, 285, 286, 288, 293, 308, 332, 347, 348, 351-354, 356, 358, 360, 365-385, 387-522 passim, 527

Varsseveld, 91-94
Veen (N.-Br.), 44, 50, 76, 96, 97, 113, 192, 196, 309, 338
Veenendaal, 464
Veere, 87, 89, 240, 241, 527
Vlissingen, 65, 85
Voorthuizen, 321
Vuren, 51, 52, 211, 216, 267, 277, 280, 283, 331, 333, 393

Waalwijk, 328
Weesp, 165
De Werken, 198
Werkendam, 48, 356
Wertherbruch ‘bij Rees’ (Dld.), 327, 343
Westbroek, 460, 461, 470
Willemstad, 434
Willige Langerak, 48, 49, 53, 288, 368
Winterswijk, 91
Wisch, 91-93, 95
Woerden, 337, 396, 460, 464, 468-470
Wolphaartsdijk, 178
Wolvega, 123, 126
Workum, 508
Woudrichem, 366

IJsselstein, 401

Zaamslag, 178
Zaandam, 117, 168, 171, 321, 375, 378, 381, 456
Zaltbommel, 292, 303, 343, 366, 446, 470, 472, 473, 487, 492, 493, 505, 506, 508, 510, 512, 514
Zandvoort, 371-373, 375
Zeeland, Michigan, 233
Zevenbergen, 299, 300
Zierikzee, 84
Zuid-Beijerland, 46, 171, 210, 298, 300, 311, 432
Zuilichem, 49, 52, 332, 393, 416, 473
Zutphen, 91
Zwolle, 39, 52, 282, 289, 290, 393, 462